

Arhivi

*Zbornik ob sedemdesetletnici
dr. Jožeta Žontarja*

arhivi

UDK 930.25 (497.12) (05)

UDC 930.25 (497.12) (05)

ISSN 0351-2835

Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije

Zeitschrift des Archivvereins und der Archive Sloweniens

Gazzetta dell'Associazione archivistica e degli archivi in Slovenia

The Gazette of the Archival Association and Archives of Slovenia

© 2002 Arhivsko društvo Slovenije

Izdalo in založilo Arhivsko društvo Slovenije

Uredništvo: Zvezdarska 1, p.p. 21, SI-1127 Ljubljana

telefon: (01) 2414-200

telefaks: (01) 2414-269

E-pošta: matevz.kosir@gov.si

Uredniški odbor: dr. Matevž Košir (glavni in odgovorni urednik), Tatjana Šenk (tehnična urednica), Andrej Nared (tajnik ADS), Zdenka Bonin, dr. Jože Ciperle, Marija Hernja Masten, Jozo Ivanović, dr. Alfred Ogris, Blaž Otrin, dr. Marko Štuhec, mag. Slavica Tovšak, Ivanka Uršič, mag. Ivanka Zajc - Cizelj

Izdajateljski svet: dr. Tone Ferenc, Primož Hainz, dr. Peter Vodopivec

Lektorica: Irena Avsenik - Nabergoj

UDK: Alenka Hren

Prevodi: Hannah Starman (angleščina, nemščina), Anna Nizza (italijanščina)

Fotografska dela: Dragica Kokalj, Tatjana Rodošek, Dragica Nuša Zajec

Izdajo so omogočili: Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport, Ministrstvo za kulturo in Arhivsko društvo Slovenije

Poslovni račun: NLB d.d. Ljubljana, 02083-0019446150

Računalniški prelom in oblikovanje: Franc Čuden, MEDIT d.o.o., Notranje Gorice

Tisk: Grafika - M s.p.

Naklada: 500 izvodov

Na predhodni strani: Plemiška diploma Gregor, Mihael grofa Watzen pl. Watzenberg, 1624.
Arhiv Republike Slovenije, Zbirka plemiških diplom, št. 122.

arhivi

Zbornik ob sedemdesetletnici dr. Jožeta Žontarja

Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije
Letnik XXV, št. 1 *Ljubljana 2002*

KAZALO / INDICE / INHALTVERZEICHNIS / INDEX

Zbornik ob sedemdesetletnici dr. Jožeta Žontarja <i>Festschrift zum 70. Geburtstag des Professors Dr. Jože Žontar</i> Racolta in onore dei settant'anni del dr. Jože Žontar <i>Special edition on the occasion of Dr. Jože Žontar 70th jubilee</i>	
Ema Umek, Matevž Košir, Dr. Jožetu Žontarju ob življenjskem jubileju 1 <i>Zum 70. Jubiläum von Dr. Jože Žontar</i> Dr. Jože Žontar – in occasione dei settant'anni <i>Tribute to Jože Žontar</i>	
Bibliografija profesorja dr. Jožeta Žontarja 1954-2002 5 <i>Bibliographie Professor Dr. Jože Žontars 1954-2002</i> Bibliografia del prof. dr. Jože Žontar 1954-2002 <i>Bibliography of Prof. Dr. Jože Žontar 1954-2002</i>	
Janez Kopač, Dr. Jože Žontar, direktor Zgodovinskega arhiva Ljubljana (1972-1992) 11 <i>Dr. Jože Žontar, Direktor des Historischen Archivs Ljubljana (1972-1992)</i> Il dr. Jože Žontar, direttore dell'Archivio storico di Lubiana (1972-1992) <i>Dr. Jože Žontar, Director of the Historical Archives of Ljubljana (1972-1992)</i>	
Ignacij Voje, Najemniki – trabanti dubrovniske republike v gradivu Arhiva Republike Slovenije 19 <i>Landsknechte – Trabanten der Dubrovnik Republik im Material des Staatsarchivs Sloweniens</i> I mercenari – "trabanti" della Repubblica di Ragusa nel materiale dell'Archivio della Repubblica di Slovenia <i>Mercenaries – the zealous followers of the Dubrovnik Republic in the archival material of the Archives of the Republic of Slovenia</i>	
France Štukl, Donator Wolfgang Schwartz in njegova zapuščina do danes 23 <i>Spender Wolfgang Schwartz und sein Nachlass bis heute</i> Il benefattore Wolfgang Schwartz e la sua eredità fino ai giorni nostri <i>Donator Wolfgang Schwarz and his legacy until today</i>	
Sašo Jerše, Kronika priprav dežel Notranje Avstrije na poslanstvo pri državnem zboru v Regensburgu leta 1576 29 <i>Chronik der Vorbereitungen von innerösterreichischen Ländern auf die Mission im Reichstag in Regensburg 1576</i> Cronaca dei preparativi delle province dell'Austria interiore al mandato nel Parlamento di Regensburg dell'anno 1576 <i>Chronicles of preparation of Inneraustrian provinces for the legation at the imperial diet in Regensburg in 1576</i>	
Ema Umek, Ljubljanska meščanska družina Andrian 41 <i>Laibacher bürger familie Andrian</i> Una famiglia borghese di Lubiana, gli Andrian <i>The Ljubljana bourgeois family Andrian</i>	
Peter Ribnikar, Upor v Stični 3. junija 1753 47 <i>Aufstand in Stična am 3. Juni 1753</i> La rivolta a Stična del 3 giugno 1753 <i>Stična uprising of 3 June 1753</i>	
Gerhard Pferschy, Zur Ordnung und Verzeichnung von Archiven der aufgehobenen innerösterreichischen Klöster zu Ende des 18. Jahrhunderts 57 <i>O urejanju in popisovanju arhivov ukinjenih notranjeavstrijskih samostanov ob koncu 18. stoletja</i> Sulla sistemazione e l'inventario degli archivi abbandonati dei conventi dell'Austria interiore alla fine del XVIII secolo <i>Organisation and description of the archives belonging to the dissolved Inner Austrian monasteries from the end of the 18th century</i>	

Boris Golec,	
Starejša arhivska slovenica mesta Kranja	67
<i>Ältere archivalische Slovenica der Stadt Kranj (Krainburg)</i>	
La slovenica nei più antichi testi d'archivio della città di Kranj	
<i>Older archival slovenica belonging to the city of Kranj</i>	
Ugo Cova,	
Trieste, Gorizia, Lubiana. Analisi storica delle interferenze istituzionali fra tre province limitrofe in epoca austriaca	77
<i>Trst, Gorica, Ljubljana. Zgodovinska analiza prekrivanja institucij med tremi sosednjimi deželami v avstrijskem obdobju</i>	
Triest, Görz, Leibach. Historische Analyse der institutionellen Überlappung zwischen drei Nachbarländern in der Zeit der österreichischen Monarchie	
<i>Trieste, Gorizia, Ljubljana. Historical analysis of the institutional overlapping between the three adjacent provinces from in the Austrian period</i>	
Darko Darovec,	
Struktura koprškega uradništva v 18. stoletju	83
<i>Struktur der Koper Beamenschaft im 18. Jahrhundert</i>	
La struttura della classe impiegatizia a Capodistria nel XVIII secolo	
<i>Structure of the Koper administration in the 18th century</i>	
Wilhelm Wadl,	
Was hat Urban Jarnik gegessen? Der Haushalt des Pfarrers von Moosburg als Musterhaushalt für die Katastralschätzung in Unterkärnten	91
<i>Kaj je jedel Urban Jarnik? Gospodinjstvo župnika iz Mošperka kot vzorčno gospodinjstvo za katastrske cenitve na spodnjem Koroškem</i>	
Che cosa mangiava Urban Jarnik? Il governo della casa del parroco di Moosburg come economia modello per una valutazione catastale nella Carinzia meridionale	
<i>What did Urban Jarnik eat? The household of the Moosburg parish priest as the model household for the cadastral valuations in Lower Carinthia</i>	
Stane Granda,	
Župnijska oznanilna knjiga kot zgodovinski vir	97
<i>Pfarrliches Verkündigungsbuch als historische Quelle</i>	
Il libro degli annunci parrocchiali come fonte storica	
<i>Parish announcement book as a historical resource</i>	
Lorenz Mikoletzky,	
"Gedanken zur Verbesserung der österreichischen Staatswirtschaft" aus dem Jahre 1804	103
<i>"Razmišljanje o izboljšavi avstrijskega gospodarstva" iz leta 1804</i>	
"Riflessione sul miglioramento dell'economia austriaca" nell'anno 1804	
<i>"Thinking about the improvement of the Austrian economy" from 1804</i>	
Vasilij Melik,	
Prvi kranjski deželni zbor s slovensko večino	109
<i>Der erste Krainer Landtag mit slowenischer Mehrheit</i>	
Il primo parlamento provinciale in Carniola a maggioranza slovena	
<i>The first Carniolan provincial diet with a Slovene majority</i>	
Saša Serše,	
Okrajni cestni odbori na Kranjskem	113
<i>Bezirksausschüsse für Straßen in Krain</i>	
I comitati distrettuali delle strade in Carniola	
<i>District road committees in Carniola</i>	
Pierpaolo Dorsi,	
Le fonti per la storia dell'associazionismo sloveno nell'Archivio di Stato di Trieste	119
<i>Viri za zgodovino slovenskega združevanja v tržaškem Državnem arhivu</i>	
Quellen zur Geschichte der slowenischen Vereinigung im Triester Staatsarchiv	
<i>Sources for the history of the Slovene associative movements in the State Archives of Trieste</i>	
Olga Janša-Zorn,	
Anton Koblar in Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko	129
<i>Anton Koblar und Mitteilungen des Museumsverbands für Krain</i>	
Anton Koblar e le pubblicazioni della società museale per la Carniola	
<i>Anton Koblar and the Gazette of the Carniolan Museums Association</i>	

Ivan Nemanič,	
Upori slovenskih vojakov v maju 1918, Judenburg-Murau-Radgona	137
<i>Aufstände slowenischer Soldaten im Mai 1918, Judenburg-Murau-Radgona</i>	
Le rivolte dei soldati sloveni a maggio del 1918, Judenburg-Murau-Radgona	
<i>Mutiny of the Slovene soldiers in May 1918, Judenburg-Murau-Radgona</i>	
Miroslav Stiplovšek,	
Samoupravne pristojnosti ljubljanske in mariborske oblastne skupščine (1927-1929)	
ter posvetovalne funkcije banskega sveta Dravske banovine (1930-1941)	145
<i>Selbstverwaltungskompetenzen der Oblast-Versammlungen von Ljubljana und Maribor</i>	
<i>(1927-1929) sowie Beratungsfunktion des Banrates der Draubanschaft (1931-1941)</i>	
Le competenze di autogestione dell'assemblea dell "oblast" di Lubiana e di Maribor	
(1927-1929) e la funzione di consulente del consiglio del Ban della	
Dravska banovina (1931-1941)	
<i>Self-governing competencies of the Ljubljana and Maribor oblast assembly (1927-1929)</i>	
<i>and consulting functions of the Ban's Council of the Drava Banovina</i>	
France Kresal,	
Organizacije stanovskih in gospodarskih interesov Slovenije med vojnama	157
<i>Organisationen der Standes- und Wirtschaftsinteressen Sloweniens in der Zwischenkriegszeit</i>	
Le organizzazioni degli interessi professionali ed economici della Slovenia tra le due guerre	
<i>Organisations of professional and economic interests of Slovenia during the interwar period</i>	
Tone Ferenc,	
Predvojne priprave na Atlas Slovenije	165
<i>Vorkriegsvorbereitungen auf den Atlas Slowenien</i>	
I preparativi anteguerra all'Atlante della Slovenia	
<i>Pre-war preparations for the Atlas of Slovenia</i>	
Ljiljana Šuštar,	
Nekaj drobcev o zadružništvu iz gradiva fonda Okrajni komite	
ZKS Ljubljana okolica	173
<i>Bruchstücke über die Genossenschaft aus dem Bestandsmaterial des Bezirkskomitees</i>	
<i>des Kommunistischen Verbands Sloweniens (ZKS) – Ljubljana – Umgebung</i>	
Alcuni frammenti sul cooperativismo dal materiale del fondo Comitato distrettuale della	
Lega dei comunisti sloveni Lubiana dintorni	
<i>Some fragmets on cooperative endeavours from the archival fonds of the District committee</i>	
<i>of the Union of Communists of Slovenia (ZKS) for Ljubljana and its surroundings</i>	
Bogdan Kolar,	
Organiziranje cerkvenega življenja na Gorenjskem v času druge svetovne vojne	179
<i>Organisation des Kirchenlebens in Oberkrain während des Zweiten Weltkrieges</i>	
Organizzazione della vita ecclesiastica nella Carniola Settentrionale durante la	
seconda guerra mondiale	
<i>Organisation of church life in Upper Carniola during the Second World War</i>	
Branko Šuštar,	
Arhivske obravnave občin	187
<i>Archivarische Behandlung der Gemeinden</i>	
Studi archivistici sui comuni	
<i>Archival study of municipalities</i>	
Marija Oblak Čarni,	
Stavbe našega Narodnega arhiva	195
<i>Gebäude des Slowenischen Staatsarchivs</i>	
Gli edifici del nostro Archivio Nazionale	
<i>The buildings of our National Archives</i>	
Cristoph Graf,	
Das Schweizerische Bundesarchiv zwischen Staat und historischer Forschung	207
<i>Švicarski državni arhiv med državo in zgodovinskim raziskovanjem</i>	
L'archivio di Stato svizzero tra lo stato e la ricerca storica	
<i>Swiss Federal Archives between the state and the historical research</i>	
Marjan Drnovšek,	
Odnos do slovenskega izseljenskega gradiva: nekaj primerov iz 20. stoletja	215
<i>Beziehung zum Material über slowenische Aussiedler: einige Beispiele</i>	
<i>aus dem 20. Jahrhundert</i>	
Il rapporto nei confronti del materiale sloveno d'oltreconfine: alcuni casi del XX secolo	
<i>Attitude towards the Slovenian emigrant sources: some examples from the 20th century</i>	

Alfred Ogris,	
Zum Archivalien austausch zwischen Kärnten und Slowenien im Jahre 2001 (Von den österreichisch-jugoslawischen Archivverhandlungen zur pragmatischen Lösung)	225
<i>O izmenjavi arhivalij med avstrijsko Koroško in Slovenijo v letu 2001 (od avstrijsko-jugoslovanskih arhivskih pogajanj do pragmatične rešitve)</i>	
Sullo scambio dei documenti di archivio tra la Carinzia austriaca e la Slovenia nel 2001 (dai negoziati austriaco-jugoslavi tra gli archivi fino alla risoluzione pragmatica)	
<i>On the exchange of archival documents between the Austrian Carinthia and Slovenia in 2001 (from Austro-Yugoslavian archival negotiations to the pragmatic solution)</i>	
Jelka Melik,	
Arhivi, družbene spremembe in pravosodje	235
<i>Archive, Gesellschaftsänderungen und Justiz</i>	
Archivi, cambiamenti sociali e giustizia	
<i>Archives, social changes and justice</i>	
Friedrich P. Kahlenberg,	
Von der Mission des Archivars in der Gegenwart	241
<i>O poslanstvu arhivista v sodobnosti</i>	
Sulla missione dell'archivista nel mondo contemporaneo	
<i>Archivist's mission today</i>	
Theo Thomassen,	
The concept of context in archival science	247
<i>Koncept konteksta v arhivski znanosti</i>	
Kontextkonzept in der Archivwissenschaft	
<i>Il concetto di contesto nella scienza archivistica</i>	
Rainer Polley,	
Archivarische Fortbildung an der Archivschule Marburg	255
<i>Izpopolnjevanje arhivarjev v Arhivski šoli v Marburgu</i>	
Aggiornamento degli archivisti nella Scuola per archivisti di Marburg	
<i>Advanced study program for archivists at the Archives School in Marburg</i>	
Jedert Vodopivec, Miloš Budnar,	
Analiza tint z metodo PIXE	263
<i>Tintanalyse mit der PIXE-Methode</i>	
Analisi degli inchiostri con il metodo PIXE	
<i>PIXE method analysis of inks</i>	
Nataša Golob,	
Skica nagrobnika za rabina Chaima ha-Choena	273
<i>Skizze für das Grabstein des Rabbiners Chaim Ha-Cohen</i>	
Progetto per il sepolcro del rabbino Chaim ha-Choen	
<i>Sketch for the tombstone of Rabbi Chaim Ha-Cohen</i>	
Nataša Golob,	
Karolinški fragment "Cura pastoralis"	277
<i>Il frammento carolingio "Cura pastoralis"</i>	
Karolingisches Fragment von "Cura pastoralis"	
<i>A Carolingian Fragment of "Cura pastoralis"</i>	
Paola Carucci,	
The italian law about the electronic records	283
<i>Italijanski zakon o elektronskih dokumentih</i>	
La legge italiana sulla documentazione elettronica	
<i>Das italienische Gesetz über elektronische Aufzeichnungen</i>	
Vladimir Žumer,	
Informatizacija državnih arhivov v Sloveniji	287
<i>Informatisierung der Staatsarchive in Slowenien</i>	
L'informatizzazione degli archivi di stato in Slovenia	
<i>Computerisation of the state archives in Slovenia</i>	
Matevž Košir,	
Arhivistika – pot do samostojne znanstvene discipline	295
<i>Entwicklung der Archivwissenschaft in die selbständige Wissenschaftsdisziplin</i>	
Archivistica – la strada verso una disciplina scientifica autonoma	
<i>Development of archival science as an independent scientific discipline</i>	
Seznam avtorjev / Autoren Liste / Elenco degli autori / List of authors	302

Dr. Jožetu Žontarju ob življenjskem jubileju

EMA UMEK, MATEVŽ KOŠIR

Letos praznuje sedemdesetletnico življenja univerzitetni profesor in arhivski svetnik dr. Jože Žontar. Jože Žontar se je rodil 15. marca 1932 v Kranju v družini zgodovinarja dr. Josipa Žontarja. V Kranju je končal osnovno šolo (1938-1942), zaradi vojne je šolanje nadaljeval na meščanski šoli (1942-1945), oziroma kranjski gimnaziji, in tam leta 1950 maturiral. Leta 1955 je diplomiral na tedanji Prirodoslovno-filozofski fakulteti v Ljubljani iz enopredmetne zgodovine. V letih študija je dvakrat prejel Prešernovo nagrado za seminarski nalogi: Na temo Rimska cesta od Ljubljane do Kranja, ter nalogo Zemljiško gospostvo Brdo pri Kranju v drugi polovici 18. stoletja. Od leta 1955 do leta 1972 je bil zaposlen v tedanjem arhivu LRS (s prekinitvijo v letih služenja vojaškega roka 1956-1957). V arhivu se je uvedel v arhivsko problematiko in spoznal pomembnost pravih rešitev arhivskih vprašanj. Poleg zgodovine zadnjega obdobja fevdalne dobe na Slovenskem se je še posebno ukvarjal z reševanjem arhivskih strokovnih vprašanj. Na eni strani je bilo to obdobje priprave Vodnika po fondih in zbirkah državnega arhiva LRS, na drugi strani pa čas prevzemov velike

količine arhivskega gradiva ustanov, ki so prenehale delovati po letu 1945 oziroma pozneje zaradi upravnih in drugih sprememb. Žontar je bil zadolžen za zunanjo službo, veliko je delal z ministrstvom za občo upravo. Ko so bile v arhivu v šestdesetih letih organizirane prve enote, je leta 1964 postal vodja tako imenovane zunanje službe. Poleg vprašanj, povezanih s stiki z ustvarjalci arhivskega gradiva, je bila s prevzemi gradiva povezana tudi prostorska stiska arhiva. Jubilant je pomembno prispeval k strokovnim podlagam za prostorsko rešitev - rezultat teh je bil poznejši prizidek Arhiva Republike Slovenije v Rožni ulici. (Dr. Žontar je opravil tudi redakcijo Vodnika po arhivih Slovenije (1965), prvega pregleda arhivskega gradiva, tako v arhivih kot tudi v knjižnicah in muzejih v takratni SR Sloveniji. Delo glede arhivskih vprašanj je še bolj poglobil v sodelovanju z dr. Sergijem Vilfanom, tedanjim ravnateljem Mestnega arhiva Ljubljana. Z njim je sodeloval pri pripravi Zakona o arhivskem gradivu in arhivih leta 1966, prvega republiškega arhivskega zakona v Sloveniji, ki je postavil temelje organiziranosti arhivske dejavnosti in arhivske mreže pri nas. Poleg

Osebnje Državnega arhiva ob njegovi desetletnici, 1955. Od leve proti desni sedijo: dr. Pavle Blaznik, Marija Verbič, ravnatelj Jože Maček, Majda Smole in dr. Maks Miklavčič. V prvi vrsti od leve proti desni stojijo: dr. France Škerl, Marija Vokal, Angela Kalar, Tamara Šengelaja, dr. Cene Logar, Ljuba Gabruč, Ema Umek, Adolf Verlič. V zadnji vrsti stojijo: Peter Ribnikar, Jože Žontar in Anton Šubic. Arhiv Republike Slovenije, AS 135/14.

Ekskurzija Državnega arhiva Slovenije in Mestnega arhiva Ljubljana na Notranjsko, 1966. Dr. Maks Miklavčič in Jože Žontar. Arhiv Republike Slovenije, AS 135/14.

zakona sta pripravila še dva podzakonska akta: Navodilo o načinu izvajanja materialnega varstva arhivskega in registraturnega gradiva leta 1969 in Navodilo o odbiranju arhivskega gradiva iz registraturnega gradiva leta 1970. Odtlej je dr. Žontar sodeloval pri pripravi republiških arhivskih zakonov in podzakonskih aktov za področje arhivske dejavnosti, tako pri dopolnitvi zakona iz leta 1966, pri Zakonu o naravni in kulturni dediščini iz leta 1981, petih podzakonskih aktih in pri pripravi Zakona o arhivskem gradivu in arhivih iz leta 1997.

Veliko je prispeval tudi za Arhivsko društvo Slovenije, leta 1962 je bil njegov tajnik, nato pa od leta 1965 do 1968 predsednik. Leta 1976 je bil v uredniškem odboru revije Arhivi, nato znova leta 1992, v letih 1968-1972 je bil glavni in odgovorni urednik Arhivista (Beograd), dejaven je bil tudi v Skupnosti arhivov Slovenije, in sicer je tam opravljal organizacijske posle. Skupnost je bila ustanovljena leta 1966 in je povezovala arhive pri reševanju strokovne problematike.

Februarja 1972 je iz Arhiva Republike Slovenije odšel v Mestni arhiv Ljubljana in prevzel mesto direktorja ter to funkcijo nato opravljal dvajset let. Arhiv je iz mestnega prerasel v regionalnega z novim imenom: Zgodovinski arhiv Ljubljana. Prehod na mesto ravnatelja je za dr. Žontarja pomenil velik izziv. Sicer pa je bilo to obdobje, ko se je posvečal zlasti arhivskim teoretičnim vprašanjem in navezoval stike z arhivsko stroko v Jugoslaviji in zunaj nje. Rezultat sodelovanja s prof. Vilfanom je bil leta 1973 prvi priročnik Arhivistika, pa tudi druge publikacije o arhivih, ki jih je izdalo Arhivsko društvo: Od pisarne do zakladnice zgodovine (1967) in Arhivi v Sloveniji (1970). Namen publikacij je bil, da javnosti predstavijo pomen arhivov in arhivskega gradiva. To je bil čas, ko arhivi v javnosti še niso bili uveljavljena inštitucija in so se morali še zelo prizadevati za svojo uveljavitev. Sodeloval je pri

pripravi priročnika Arhivska tehnika (1972), in sicer z uredniškimi deli in pisanjem razprave.

Jubilant je pomembno prispeval k razvoju arhivistike kot samostojne vede in k njeni uvedbi v študijski program na Filozofski fakulteti, s čimer so bila kronana dolgoletna prizadevanja Arhivskega društva in Skupnosti arhivov Slovenije. Na Filozofski fakulteti je bil leta 1978 habilitiran za docenta za arhivistiko in leta 1978/79 začel predavati. Leta 1985 je bil izvoljen za izrednega in leta 1990 za rednega profesorja za arhivistiko na oddelku za zgodovino.

V obdobju, ko je dr. Žontar začel predavati na fakulteti, si je tudi že pridobival mednarodne izkušnje: udeleževal se je mednarodnih strokovnih srečanj (London 1969, Bonn 1973 itd.) in imel tam tudi referate (Salt Lake City 1969, Nairobi 1978 itd.), oziroma druge diskusijske prispevke (Paris 1965, Madrid 1968, Moskva 1972 itd.). Svoje znanje je izpopolnjeval z obiski v tujih arhivih, posebno nemških in avstrijskih. Od tam je prinašal nove ideje in rešitve ter jih uspešno prenašal v našo prakso. Od 1968 do 1972 je bil dopisni član mednarodnega arhivskega časopisa Archivum. Kot je ugotovil prof. Vilfan, se je dr. Žontar "...z domačimi in mednarodnimi izkušnjami, s študijem in organizacijskim talentom razvil v našega prvega poklicnega strokovnjaka za moderno arhivistiko..."

Uveljavil se je tudi v Zvezi arhivskih delavcev Jugoslavije, posebno pri uredniškem delu, zelo priročen pa je bil tudi za druga opravila, kot poznavalec arhivske problematike za pisanje pozdravnih govorov direktorju Arhiva Jugoslavije – Franju Biljanu, članu Mednarodnega arhivskega sveta. Sodeloval je pri Rječniku arhivske terminologije (1972) in priročniku iz Arhivistike (1977), ki ju je izdala zveza društev arhivskih delavcev Jugoslavije. Od leta 1980 je bil član Sveta za znanstvenoraziskovalno dejavnost pri Zvezi arhivskih delavcev Jugoslavije. Od leta

Tretje zvezno posvetovanje, (V. zborovanje ADS) Kranj 1970. Skupina udeležencev na izletu v Škofji Loki. Od leve proti desni: Milorad Rajić, Sredoje Lalić, Božidar Manić, Mitar Damjanović, Radovan Turković, Dinko Foretić (?), Jože Žontar. Foto last J. Žontar.

Priprave Riječnika arhivske terminologije Jugoslavije, 1971. Od leve proti desni: Mirko Androič, Miloš Milošević, Olga Jačimović, Krešimir Nemeth, Jože Žontar. Slikal: Ljubomir Gerasimov. Riječnik je izšel v Zagrebu leta 1972. Foto last J. Žontar.

1979 do leta 1992 je vodil komisijo za šolanje in izobraževanje arhivskih delavcev, od leta 1983 dalje kot komisijo za izobraževanje in izpopolnjevanje. Obravnaval je tudi arhivsko zakonodajo v Jugoslaviji (1966/67). Na številnih strokovnih posvetovanjih v Sloveniji in Jugoslaviji je nastopal z referati, ki so pomenili nov prispevek k arhivistiki. Leta 1988 je dr. Žontar postal član sekcije za šolanje Mednarodnega arhivskega sveta. V sekciji je dr. Žontar zastopal območje "Vzhodne Evrope", kamor so prištevali tudi del srednjeevropskih držav. Član sekcije je bil vse do leta 1996, udeleževal se je njenih številnih simpozijev širom po svetu, posebno zaslužen pa je bil za to, da je sekcija leta 1994 imela svoj simpozij v Ljubljani. V zelo uspešno organizacijo "Ljubljanskega" simpozija sekcije oktobra 1994 z naslovom "Spremembe v arhivskem šolanju kot posledica političnih sprememb v Vzhodni in Srednji Evropi" je vložil veliko energije. Iz mednarodnih simpozijev, konferenc in kongresov se je vedno vračal poln novih spoznanj in zamisli in nas z njimi vselej podrobno seznanjal.

Jubilant je svoje raziskave poleg arhivskih pravnih vprašanj usmerjal k strokovni obdelavi arhivskega gradiva in k raziskavam s področja zgodovine arhivov in upravnih institucij. Sodeloval je pri pripravi priročnika za delavce, ki delajo z dokumentarnim gradivom (1984), s svojim učbenikom Arhivistika (1984) pa je presegal okvire, ki mu jih je postavil učni načrt za predmet arhivistika v okviru usmerjenega izobraževalnega programa. V obdobju njegovega ravnateljstva v Zgodovinskem arhivu Ljubljana se je lahko pohvalil z lepimi rezultati pri strokovnem delu, v publikacijski dejavnosti pa zlasti z izdajo vodnikov po fondih Zgodovinskega arhiva Ljubljana (1980 in 1992), publikacij iz serije Gradivo in razprave ter nekaj odmevnimi razstavami, zlasti tisto ob 500 letnici idrijskega

Predstavitve Priročnika o organizacijski strukturi do leta 1918 v Kulturno informacijskem centru Križanke, 1989. Od leve proti desni: dr. Ugo Cova, dr. Gerhard Pferschy, dr. Jože Žontar. Zgodovinski arhiv Ljubljana, Fototeka.

rudnika (1990). Za svoje delo v Zgodovinskem arhivu Ljubljana je bil leta 1979 nagrajen z Župančičevo nagrado, arhiv pa je isto leto prejel odlikovanje za delo. Leta 1992 se je vrnil v Arhiv Republike Slovenije in kot svetovalec vlade Republike Slovenije za arhivska strokovna vprašanja do upokojitve leta 1999 vodil Službo za matične arhivske strokovne naloge pri Arhivu Republike Slovenije.

Pri dr. Žontarju ne moremo vedno napraviti ostre ločnice med zgodovinskimi in arhivskimi raziskavami. Obe področji, med seboj tesno prepletene, je znal smiselno povezovati in poznavanje obeh uporabiti pri raziskavah, tako arhivskih kot tudi zgodovinskih. Vidni so njegovi prispevki s področij upravne, gospodarske in krajevne zgodovine, posebno za obdobje od srede 18. do 19. stoletja. Pri zgodovini se je zlasti

Ob odhodu dolgoletnega ravnatelja dr. Jožeta Žontarja iz Zgodovinskega arhiva Ljubljana na novo delovno mesto v Arhiv Republike Slovenije, 1992. Mag. Vladimir Žumer, dr. Jože Žontar in Marija Oblak Čarni. Zgodovinski arhiv Ljubljana, Fototeka.

*Slovesnost v Arhivu Republike Slovenije ob upokojitvi dr. Jožeta Žontarja, 1999.
Od leve proti desni: dr. Miroslav Novak, Janez Kopač, dr. Jože Žontar in mag.
Vladimir Žumer. Zgodovinski arhiv Ljubljana, Fototeka.*

posvetil stoletju pred 1848 in danes velja za največjega poznavalca upravnih reform Marije Terezije in Jožefa II. ter nastanka in razvoja uradništva na Slovenskem. Leta 1977 je doktoriral iz zgodovine z disertacijo "Strukture uprave in sodstva na Slovenskem od srede 18. stoletja do leta 1848". Posebno plodne so bile prav njegove raziskave s področja upravnih in sodnih institucij, ki jih je zastavil že s svojo disertacijo in številnimi razpravami. Omeniti pa moramo predvsem Priročnike in karte o organizacijski strukturi v deželah Koroški, Kranjski, Primorski in Štajerski do leta 1918 (1988), pri katerih je opravil obsežna redakcijska dela in prispeval poglavje o upravi notranjeavstrijskih dežel v obdobju med letoma 1747 in 1848. Dragocena in vsestransko uporabna publikacija je rezultat zglednega sodelovanja med slovenskimi arhivi in deželnimi arhivi Koroške, Štajerske ter državnega arhiva v Trstu.

Pri krajevni zgodovini so številna njegova dela povezana z zgodovino rojstnega mesta in njegove okolice (Kranj, Brdo, Gorenjska). Tu je treba omeniti tudi številna njegova uredniška dela: 900 let Kranja, več Kranjskih zbornikov, pripravil in uredil je ponatis dela svojega očeta dr. Josipa Žontarja Zgodovina mesta Kranja in ga dopolnil z uvodno razpravo. Bil je tudi podpredsednik zgodovinskih društev Slovenije (1982-

1984), v letih 1972-1978 je bil urednik Kronike, ter v letih 1976-1982 predsednik sekcije za krajevno zgodovino pri Zgodovinskega društva za Slovenijo. Bil je pobudnik številnih del, kot na primer Dokumentov slovenstva, ki jih je tudi uredil. Dejavnost dr. Žontarja, osebnosti ki je pomembno prispevala k razvoju arhivistike, je sicer tako zelo vsestranska, saj obsega številna področja, od arhivskih pravnih vprašanj do vzgojnega sodelovanja na fakulteti itd., da na tem mestu ne moremo vsega naštet.

Njegovo zavzetost pri delu nam kaže tudi njegova težka torba, ki vsak teden menja svojo vsebino in lahko tekmuje z zgodovinarjem starejših generacij, znano "Zwitterjevo torbo". Ob tej priložnosti se dr. Žontarju zahvaljujemo za njegovo prizadevnost in delo. Glede na to da ga je doletelo mnogo življenjskih preizkušenj, pa mu želimo, da mu bo ta jubilej spodbuda za njegovo nadaljnje delo. Prepričani smo, da bomo njegovo bibliografijo morali še mnogokrat povečati in da nam bo z veseljem še vedno priskočil na pomoč, ko bomo reševali arhivistične "vozle". Ker smo arhivisti tudi poznavalci preteklosti, naj sklenemo v jeziku naših listin Vivat, crescat et floreat arhivistika, ad multos annos Jože!

Bibliografija profesorja dr. Jožeta Žontarja 1954-2002

- Neznana pisma Žige Zoisa. - Kronika 2, 1954, 188-191.
- Posebno sodišče za kmetijske podložnike, njihove pritožbe ter poskusi regulacij podložniškega položaja v terezijanski dobi na Kranjskem. - Zgodovinski časopis 9, 1955, 87-106.
- Upor podložnikov gospostva Brdo pri Kranju v letih 1781-1783. - Kronika 4, 1956, 24-29.
- Novi škofjeloški mestni red iz leta 1747. - Loški razgledi 5, 1958, 128-136.
- Enciklopedija Leksikografskog zavoda 4, Zagreb 1959, geslo: Kranjska, 401-402.
- Arhivi občinskih ljudskih odborov v LR Sloveniji. - Arhivist 9, 1960, št. 1, 37-44.
- Razvoj uprave in sodstva na območju Kranja od srede 18. do srede 19. stoletja. - 900 let Kranja, Kranj 1960, 200-214.
- Arhivska građa u komuni i srežu. - Arhivist 10, 1961, št. 2, 82-101.
- Perspektive arhivske službe v Sloveniji. - Naši razgledi 13, 1964, št. 19 (3.10), 371. (Soavtorja Jože Maček in Sergij Vilfan).
- Služba dokumentacije i arhivi. - Arhivist 15, 1965, št. 1-2, 24-30.
- Deveta konferencija "Okroglog stola arhiva" u Londonu. - Arhivist 15, 1965, št. 1-2, 125-129.
- Instruments de travail nouveaux. V: Actes des huitième et neuvième conférences internationales de la Table ronde des archives. - Paris: Conseil international des archives, 1965, 217. (Diskusija na konferenci v Londonu 1965).
- Splošni pregled razvoja in stanja arhivske službe v Sloveniji. - Vodnik po arhivih Slovenije. Društvo arhivarjev Slovenije, Ljubljana 1965, 11-28. (Soavtorja Jože Maček in Sergij Vilfan. - Tudi uredništvo Vodnika).
- Novo arhivsko zakonodavstvo u Jugoslaviji. - Arhivist 16-17, 1966-1967, št. 1-2, 58-76.
- Sluga Avguštin. - Slovenski biografski leksikon 10, 1967, 370-371.
- Arhivi: Od pisarne do zakladnice zgodovine. - Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 1967, 56 str. (Soavtor Sergij Vilfan).
- Deželni arhiv v Ljubljani pred letom 1918. - Kronika 16, 1968, 151-160.
- VI. Međunarodni kongres arhiva u Madridu. - Arhivist 18, 1968, št. 1-2, 77-80. (Soavtor Miloš Milošević).
- The Typology of Classification systems. - Actes du VIe Congrès international des Archives (Madrid, 3-7 septembre 1968). Archivum 18, 1968, 187.
- Načrti za ustanovitev državnega arhiva v Ljubljani pred prvo svetovno vojno. - Kronika 17, 1969, 24-27.
- The sources of genealogical research in the Yugoslavian archives - World conference on records and genealogical seminar. The genealogical society of the Church of Jesus Christ of Latter day Saints, Salt Lake City, 5-8 August 1969, 31 str. (Ciklostirano).
- La Législation Archivistique: Yougoslavie. - Archivum 19, 1969, 195-224.
- Stručna sprema i radna mesta u arhivima. - Arhivist 19, 1969, št. 1, 16-20.
- Novi propisi u 1968. godini. - Arhivist 19, 1969, št. 1, 74-75.
- Uputstvo za racionalnu organizaciju arhivske službe u privrednim organizacijama, - Arhivist 19, 1969, št. 1, 87-88. (Ocena).
- Michel Duchein, Les bâtiments et équipements d'archives, Conseil International des Archives, Paris 1966, 312 str., - Arhivist 19, 1969, št. 1, 96-97. (Ocena).
- Svetovna konferenca o dokumentih v Salt Lake City-ju. - Arhivist 19, 1969, št. 2, 55-57.
- Osmi kongres avstrijskih arhivarjev v Gradcu. - Arhivist 19, 1969, št. 2, 57-58.
- Novi zgradbi državnih arhivov v Trstu in Gorici. - Arhivist 20, 1970, št. 1, 50-51.
- Arhivi v Sloveniji. - Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 1970, 64 str. (Soavtor Sergij Vilfan).
- Razvitak sistema /prvobitnog sređivanja u upravnim registraturama/: Slovenija. - Arhivist 20, 1970, št. 2, 99-109, 141-144.
- Kranj in njegova širša okolica v prvi polovici 19. stoletja: Prispevek h gospodarski in družbeni zgodovini. - Kranjski zbornik 1970, 298-314.

- Arhivski viri za zgodovino Slovencev med leti 1918 in 1941. - Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 10, 1970, 259-284.
- Enciklopedija Jugoslavije 8, Zagreb 1971, gesli: Zois Žiga baron Edelstein, 629; Žontar Josip, 649.
- Rječnik arhivske terminologije Jugoslavije. - Zagreb: Savez društava arhivskih radnika Jugoslavije, 1972, 77 str. (Več soavtorjev).
- Izveštaj o časopisu "Arhivist", Arhivist 22, 1972, št. 1-2, 45-48.
- Arhivska tehnika. - Arhivsko društvo Slovenije: Arhivski priročniki 1, Ljubljana 1972, 223 str. (Več soavtorjev, lastni prispevki 5-6, 39-56, 62-82, 111. Tudi uredništvo priročnika).
- Kmečki upori ob davčni in urbarialni regulaciji in njeni odpravi v letih 1789 in 1790. - Kronika 21, 1973, 13-16.
- Trinaesta mednarodna konferencija "Okroglog stola arhiva" u Bonnu. - Arhivist 23, 1973, št. 1-2, 179-183.
- Arhivistika. - Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije (Arhivski priročniki 2), 1973, 170 str. (Soavtor Sergij Vilfan, lastni prispevki 31-47, 128-148, 168-170).
- 75 let Zgodovinskega arhiva Ljubljana. V: Starejša ljubljanska industrija (katalog razstave). - Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 1973, 9-11.
- Mala splošna enciklopedija 1, Ljubljana 1973, geslo: Arhivi v Sloveniji, 79.
- Some questions about the Archives of architecture. - Actes du VIIe Congrès international des Archives (Moscou, 21-25 août 1972), Archivum 24, 1974, 298-299. (Diskusija).
- Arhiv občine Domžale na Krumperku. - Domžale: Kulturna skupnost, 1976, 10 str. (Soavtorja Miroslav Stiplovšek, Vladimir Zumer).
- Arhivska građa u nastajanju i arhivi. V: Priručnik iz arhivistike. - Zagreb: Savez društava arhivskih radnika Jugoslavije, 1977, 45-62.
- Petindvajset let Kronike. - Kronika 25, 1977, 77-80.
- Arhivistični problemi ob gradivu po osvoboditvi. V: Arhivsko gradivo v Sloveniji po osvoboditvi. Ljubljana: - Arhivsko društvo Slovenije, 1978, 31-38.
- Nekatera vprašanja službe varstva pred prevzemom arhivskega gradiva v arhiv: Okrogla miza o problemih varstva arhivskega gradiva pred prevzemom v arhiv. - Maribor: Arhivsko društvo Slovenije in komisija za gradivo pred prevzemom v arhiv Skupnosti arhivov Slovenije, 1978, 4-13.
- O delu strokovne komisije za arhivistiko pri Področni raziskovalni skupnosti za humanistične in zgodovinske vede. - Arhivi 1, 1978, 49-50. Boris Žitek. - Arhivi 1, 1978, 85.
- XVIII Mednarodna konferencija "Okroglog stola arhiva" u Najrobiju. - Arhivist 27, 1978, št. 1-2, 178-183.
- Arhivski dokumenti o obnovi in socialistični graditvi v letih 1945 do 1947 (katalog razstave). - Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 1978, 48 str. (Soavtorja Marjan Drnovšek, France Štukl).
- Standardi za tehnička pitanja arhiva. - Arhivi '79, Maribor 1979, 6 str.
- Sergij Vilfan, šestdesetletnik. - Kronika 27, 1979, 65-67.
- "Oprostiti nepoučenemu občinstvu ...": Od pisarne do zakladnice zgodovine (ob 80-letnici Zgodovinskega arhiva Ljubljana). - Naši razgledi 28, 1979, št. 23 (14. 12.), 674-675.
- Položaj in ustroj organizacije mesta Ptuja od srede 18. do srede 19. stoletja. - 600 let ustavne in upravne zgodovine mesta Ptuj, Ptuj 1979, 16-19.
- Domžalsko območje v prvi polovici 19. stoletja. - Zbornik občine, Domžale, 1979, 95-102.
- Nekatera vprašanja organizacije državne uprave na Slovenskem od srede 18. stoletja do najnovejšega časa. - Arhivi 2, 1979, 13-16.
- Informacija o stanju in problemih valorizacije arhivskega gradiva v SR Sloveniji. - Arhivi 2, 1979, 76-80. (Soavtorji Marija Oblak-Carni, Peter Ribnikar, Vladimir Zumer).
- Nastanek in razvoj upravnih okrajev na Slovenskem do leta 1849. - Zgodovinski časopis 34, 1980, 119-155.
- Perspektive nadaljnega razvoja arhivistike. - Savez društava arhivskih radnika Jugoslavije. Deveti kongres: Referati i saopštenja, Struga 27.-29. IX. 1980, 34-45.
- Položaj podložnikov gospodstva Brdo pri Kranju v drugi polovici 18. stoletja. - Kranjski zbornik 1980, 144-162.
- Perspektive arhiva kot udeleženca v varstvu kulturne dediščine. - Arhivi 3, 1980, 41-45.
- Zbirni podatki o ustvarjalcih gradiva. V: Vodnik po fondih Zgodovinskega arhiva Ljubljana. - Ljubljana: Zgodovinski arhiv (Gradivo in razprave 2), 1980, 39-50.

- Predpisi, ki urejajo arhivsko dejavnost. - Arhivi 4, 1981, 5-36.
- Majda Smole, Graščina Šrajbarski turn - inventar in Graščina Ribnica - inventar, Arhiv SR Slovenije, Ljubljana 1980, 156 oziroma 127 str. - Arhivi 4, 1981, 186-187. (Ocena).
- Problemi zgodovine mest na Slovenskem od srede 18. stoletja do leta 1848 s posebnim ozirom na Ljubljano. - Kronika 29, 1981, 91-95.
- Varstvo arhivskega in dokumentarnega gradiva v Zakonu o naravni in kulturni dediščini s posebnim ozirom na organizacije združenega dela. - Arhivi '81, Maribor 1981, 6-22.
- Arhivi v varovanju kulturne dediščine. V: O kulturi v Ljubljani. Ljubljana - Ljubljanska kulturna skupnost, 1981, 18-19 (Soavtor Marjan Drnovšek).
- Novjša dognanja o zgodovini Kranja in njegovega območja. V: Josip Žontar, Zgodovina mesta Kranja, Kranj 1982 (ponatis), XXV-XXXVII.
- Urejanje in popisovanje arhivskega gradiva - temeljna vprašanja metodologije in postopka. - Arhivi 5, 1982, 5-14.
- Pravilniki na osnovi Zakona o naravni in kulturni dediščini s posebnim ozirom na organizacije združenega dela. - Arhivi '82, Maribor 1982, 10-18.
- Pravci sadašnjeg razvitka arhivskog zakonodavstva u SR Sloveniji. - Arhivist 32, 1982, št. 1-2, 288-293.
- Stanje in problemi raziskav na področju arhivistike. - Arhivi 6, 1983, 15-18.
- Marjan Drnovšek, Arhivska zapuščina Petra Grassellija 1842-1933, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Ljubljana 1983, 522 str. - Arhivi 6, 1983, 165-166. (Ocena).
- Ob osemdesetletnici dr. Vlada Valenčiča. - Arhivi 6, 1983, 178-179.
- Ljubljana v 18. in v prvi polovici 19. stoletja. - Zgodovina Ljubljane: Prispevki za monografijo, Ljubljana 1984, 157-176.
- Arhivistika. - Ljubljana: Dopisna delavska univerza Univerzum, 1984, 170 str.
- Priročnik za strokovno usposabljanje delavcev, ki delajo z dokumentarnim gradivom. - Ljubljana: Uradni list SRS, 1984, 136 str. (Več soavtorjev, lastni prispevki 45-58, 88-94).
- Izobraževanje, poklici in delovna mesta v arhivih. - Sodobni arhivi '84, Maribor 1984, 135-146.
10. mednarodni kongres arhivov (Bonn, 17. do 21. septembra 1984). - Arhivist 34, 1984, št. 1-2, 226-234. (Tudi Arhivi 8, 1985, 117-120).
- Kamniško območje od srede 18. do srede 19. stoletja. - Kamnik 1229-1979: Zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta, (Kamnik) 1985, 56-64.
- Prispevki k zgodovini Kranja med obema svetovnim vojnama. - Kranjski zbornik 1985, 118-136.
- Težišče dela in strokovni problemi arhivov v Sloveniji. - Arhivi 8, 1985, 86-90.
- Arhivska delatnost u Sloveniji i perspektive njenog daljnog razvitka. - Arhivist 35, 1985, št. 1-2, 35-44.
- Pravne osnove zaštite arhivske grade. - Arhivist 36, 1986, št. 1-2, 45-51.
- Actes du 10e Congrès international des Archives (Bonn, 17-21 septembre 1984). Archivum 32, 1986, 98-99. (Diskusija).
- Varstvo arhivskega gradiva društev. - Ljubljana: Zveza kulturnih organizacij Slovenije-Zveza kulturnih organizacij mesta Ljubljane-Zgodovinski arhiv Ljubljana, 1986, poglavje: Pravne osnove varstva arhivskega gradiva društev, 15-20.
- Enciklopedija Slovenije 1, Ljubljana 1987, 112-119, gesli: Arhiv, 112-119, Arhivistika 119.
- Razvoj i problemi jugoslovenske arhivistike. - Arhivist 37, 1987, št. 1-2, 134-141.
- Devetdeset let Zgodovinskega arhiva Ljubljana. - Kronika 36, 1988, 108-117.
- Priročniki in karte o organizacijski strukturi v deželah Koroški, Kranjski, Primorju in Stajerski do leta 1918: Zgodovinsko-bibliografski vodnik. - Graz-Klagenfurt-Ljubljana-Gorizia-Trieste: Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchives 15, 1988, poglavja iz upravne zgodovine, 31-63 (nem.), 76-105 (slo.), 119-153 (ital.). (Več soavtorjev. Tudi uredništvo).
- Občinski red za Kranjsko leta 1866. V: Zbornik ob devetdesetletnici arhiva. - Ljubljana: Zgodovinski arhiv, (Gradivo in razprave 8), Ljubljana 1988, 88-103.
- Delovanje Centralne komisije za umetnostne in zgodovinske spomenike in Arhivskega sveta ter arhivi na Kranjskem. - Arhivi 11, 1988, 22-26.
- Jovan Popović, Zbirka propisa iz arhivske delatnosti, Savez arhivskih radnika Jugoslavije, Beograd 1987, 453 str. - Arhivi 11, 1988, 110-112. (Ocena).

- Pravilnik o strokovni obdelavi in izdelavi pripomočkov za raziskave arhivskega gradiva (Uradni list SRS, št. 11/89). - Arhivi 11, 1988, 124-126.
- Enciklopedija Slovenije 3, Ljubljana 1989, geslo: Gubernij, 406.
- Ema Umek - šestdesetletnica. - Zgodovinski časopis 43, 1989, 125-126.
- Arhivi v Jugoslaviji. - Arhivi 12, 1989, 7-16.
- Arhivsko izobraževanje v Jugoslaviji s posebnim ozirom na Slovenijo. - Arhivi 12, 1989, 16-18.
- Vodnik po fondih in zbirkah arhiva: Ob objavah vodnikov slovenskih arhivov v zadnjih desetih letih. - Arhivi 12, 1989, 49-51.
- Arhivsko gradivo in njegovo varovanje (Analiza Republiškega komiteja za kulturo). - Arhivi 12, 1989, 60-61. (Ocena)
- Pojasnila k nekaterim vprašanjem v zvezi s pravilnikom o sestavi in vodenju evidence arhivskega gradiva. - Arhivi 12, 1989, 102-104.
- Pomen dela dr. Sergija Vilfana za razvoj arhivov in arhivistike v Jugoslaviji in Sloveniji: Ob sedemdesetem življenjskem jubileju. - Arhivi 12, 1989, 110-112.
- Ema Umek - šestdesetletnica. - Arhivi 12, 1989, 114-115.
- Priznanje Zgodovinskega arhiva Ljubljana Sergiju Vilfanu, Božu Otorepcu, Vladu Valenčiču. - Kronika 37, 1989, 325-327.
- Archive in Jugoslawien. - Scrinium 40, Wien 1989, 408-431.
- Občine na kranjskem območju do leta 1941. - Kranjski zbornik 1990, 204-215.
- Bivši "buržujji", to morate obvezno prebrati!: Arhivsko gradivo o prisilnih odvzemih zasebnega premoženja v povojnem času v Sloveniji /uredniški naslov/. - Delo 32, 1990, št. 82 (7.4.), 24.
- Idrijski rudniški arhiv. V: Idrijski rudnik skozi stoletja (katalog razstave). - Idrija-Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ljubljana-Mestni muzej v Idriji, 1990, 7-11.
- Zapiski ob dvojnem letniku Zgodovinskega časopisa. - Zgodovinski časopis 10-11, 1956-1957 (Spremnna beseda ob ponatisu 1990).
- Šolanje za potrebe arhivov: Ob 3. kolokviju komiteja Mednarodnega arhivskega sveta za poklicno izobraževanje. - Arhivi 13, 1990, 125-127.
- Enciklopedija Slovenije, 4, Ljubljana 1990, gesli: Ilirsko kraljestvo, 11; Jožefinske reforme, 313-314.
- Povojni prisilni odvzemi zasebnega premoženja. - Arhivi 13, 1990, 5-11.
- Pod zvonom sv. Kancijana. Kranj 1991, 76-87, prispevka: Poglavitni mejniki v zgodovini kranjske župnije, 21-23; Politično in kulturno delovanje Antona Koblarja (1854-1928), 76-87.
- Josip Žontar. - Slovenski biografski leksikon 15, Ljubljana 1991, 1004-1007.
- Archival text-books and manuals in slavic languages. - Paris: International council on archives, Janus, 1991, št. 2, 59-64.
- Nekaj dopolnil k strokovnim osnovam za pripravo dela zakona o naravni in kulturni dediščini, ki se nanaša na arhivsko gradivo: Ob simpoziju Arhivi in Evropa brez meja. Maastricht 2.-5. oktober 1991 ter obisku Centralnega državnega arhiva v Haagu. - Arhivi 14, 1991, 51-54.
- Splošni pregled ustvarjalcev arhivskega gradiva. V: Vodnik Zgodovinskega arhiva Ljubljana. - Ljubljana: Zgodovinski arhiv (Gradivo in razprave 11), 1992, 11-29. (Več soavtorjev).
- Radovljiški podložniki v zadnjem obdobju fevdalnega družbenega reda. - Radovljiški zbornik 1992, 42-50.
- Directory of schools and courses of professional training for archivists. International council on archives, Section for archival education and training, Koblenz 1992, prikazi: Slovenija, 262-267.
- Zemljiško gospostvo Krumperk pri Domžalah v 17. in 18. stoletju. - Zgodovinski časopis 46, 1992, 437-444.
- Enciklopedija Slovenije 6, Ljubljana 1992, geslo: Kresija, 9-10.
- Poročilo o pripravi gradiva za zakon o arhivskem gradivu in arhivih. - Ljubljana: Obvestila 8, Arhiv Republike Slovenije, št. 3-4, december 1992, 45-48.
- Arhivski udžbenici odnosno priručnici na slaven-skim jezicima. - Arhivski vjesnik 35-36, Zagreb 1992, 252-257.
- Slovene Archives in the past. - Atlanti 1992, 126-127.
- Pravila o uporabi arhivskega gradiva na podlagi nemških arhivskih predpisov. - Arhivi 15, 1992, 16-23.
- XII. Mednarodni arhivski kongres, Montreal, 6.-11. septembra 1992; 23. avstrijsko arhivsko zborovanje, Gradec, 18. maja 1992; 63. nemško arhivsko zborovanje, Berlin, 5. do 8. oktobra 1992. - Arhivi 15, 1992, 81-92. (Soavtorji poročila o

- kongresu: Vladimir Kološa, Vladimir Žumer, Zdenka Rajh).
- Ema Umek, Erbergi in dolski arhiv, 1.del, Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana 1991, 250 str. - Arhivi 15, 1992, 104. (Ocena).
- Razvoj sistemov poslovanja s spisi pri upravnih oblasteh do reforme pisarniškega poslovanja leta 1956. - Arhivi 16, 1993, 30-44.
- Tretja evropska arhivska konferenca (Dunaj 11.-15. maja 1993); Simpozij Sekcije Mednarodnega arhivskega sveta za šolanje, (Pirej/Grčija 16.-17. septembra 1993); 29. mednarodna konferenca Okrogle mize arhivov (Mexico City 22.-25. septembra 1993). - Arhivi 16, 1993, 130-132.
- Slovenski državljani so pri uporabi arhivskega gradiva v Avstrijskem državnem arhivu na Dunaju izenačeni z avstrijskimi. - Arhivi 16, 1993, 140.
- Dokumenti slovenstva, Ljubljana 1994, poglavja: Arhivi, pričevalci preteklosti, 9-12; Pota in promet, 140-146; Med absolutizmom in razsvetljenstvom, 146-150; Velike spremembe v razsvetljenskem času, 151-155; Rudarstvo in fužinarstvo, 210-214. (Tudi strokovno uredništvo publikacije ter izbor reproduciranih dokumentov).
- Gospodarski arhivi v predlogu nove slovenske arhivske zakonodaje. - Arhivi 17, 1994, 26-28.
30. mednarodna konferenca Okrogle mize arhivov, Solun 12.-15. oktobra 1994; Mednarodna konferenca o arhivskem sodelovanju v Evropi, Strasbourg 21.-22. novembra 1994; Mednarodna konferenca o dostopnosti arhivskega gradiva, Bellagio 28. februarja do 4. marca 1994. - Arhivi 17, 1994, 134-138.
- Nastajanje meščanske družbe v Sloveniji do konca 18. stoletja. - Mednarodni kulturnopovijesni simpozij Mogersdorf 1988. Zagreb 1995, 37-50.
- Kranjski župan Ciril Pirc. - Kranjski zbornik 1995, 122-134.
- Medicinski in socialni pogledi na ljubljanski potres 1895. Pintarjevi dnevi (Zbornik referatov), Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete v Ljubljani, Ljubljana 1995, 201-203. (Ocena).
- Zgodovina arhivistike na Slovenskem. - Arhivi 18, 1995, 13-17.
- Vprašanja arhivskega šolanja na univerzah v Vzhodni in Srednji Evropi. - Arhivi 18, 1995, 52-54.
- Petdeset let Arhiva Republike Slovenije. - Arhivi 18, 1995, 119-120.
- Zborovanje nemških arhivarjev, Hamburg 25.-29. septembra 1995; XXXI. Mednarodna konferenca Okrogle mize arhivov, Washington 6.-9. septembra 1995; Konferenca o uporabi arhivskega gradiva, Trst 9.-11. novembra 1995. - Arhivi 18, 1995, 113-115, 131-134, 134-136.
- Fragen der Archivarsausbildung an den Universitäten in Ost- und Mitteleuropa. - Paris: International Council on Archives, Studies 7, 1995, 35-41.
- Archival Legislation 1981-1994 - Archivum 41, 1996, prikazi: Slovenia, 152-157.
- Prelomna leta v očetovem življenju. V: Življenje in delo Josipa Žontarja: Ob stoletnici rojstva. - Ljubljana - Kranj: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996, 7-14. (Tudi uredništvo publikacije).
- Načrt preuredbe občin na Kranjskem v letih 1868 do 1888. - Grafenauerjev zbornik, Ljubljana 1996, 553-571.
- What students in archival science learn: a bibliography for teachers, International council on archives, Section for archival education and training, The Hague 1996. (Izbor slovenske literature).
- Rodoslovje kot komponenta Mormonske cerkve. - Drevesa, bilten slovenskega rodoslovnega društva 3, 3.-4. november 1996, 4.
- Kranjska podružnica Državnega pokrajinskega arhiva v Celovcu v času nemške okupacije. - Arhivi 19, 1996, 55-59.
- Dr. Sergiju Vilfanu v slovo. - Arhivi 19, 1996, 225-226.
- Evropska arhivska konferenca na vrhu, München 26.-27. marec 1996; Mednarodna arhivska konferenca v Stockholmu, 30.-31. maja 1996. - Arhivi 19, 1996, 163-165.
67. zborovanje nemških arhivarjev v Darmstadtu 17.-20. septembra 1996. - Obvestila 12, 3, Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana september 1996, 14-17.
- Strukture inštitucij na Slovenskem: zaključno poročilo o rezultatih opravljenega znanstveno-raziskovalnega dela na področju temeljnega raziskovanja, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana 1996, /32 str./
- Poročilo o predavanju na arhivski šoli v Trstu. - Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, Obvestila 13, št. 2, junij 1997, 12.
- Znanstveni simpozij ob slovesu generalnega direktorja Državnih arhivov Bavarske profesorja dr. Walterja Jaroschke. - Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, Obvestila 13, št. 3, september 1997, 7-9.

- Das Registraturwesen in Slowenien im Spannungsfeld unterschiedlicher Traditionen. - *Archivalische Zeitschrift* 80, München 1997, 484-500.
- The History of Archival Science in Slovenia. - *Arkiv, Samhälle och Forchning*, Stockholm 1997, 2, 47-56.
- France Štukl, Knjiga hiš v Škofji Loki III: Stara Loka in njene hiše, *Zgodovinski arhiv Ljubljana*, Ljubljana 1996, 329 str. - *Kronika* 45, 1997, 125-126. (Ocena).
- Brane Kozina, Republiški upravni organi v LRS od 1945 do 1953, *Arhiv Republike Slovenije*, Ljubljana 1996, 223 str. - *Kronika* 45, 1997, 127. (Ocena).
- Nacionalno poročilo o kulturni politiki Slovenije. - *Arhivi* 20, 1997, 266-268. (Ocena).
- Arhivsko šolanje v Sloveniji. - *Arhivski vjesnik* 40, Zagreb 1997, 111-117.
- Priročnik za strokovno obdelavo arhivskega gradiva pravosodnih organov od srede 18. stoletja do leta 1991, 1. del: Izbor zakonov in predpisov, Ljubljana 1997, poglavje 1.2.1: Habsburška monarhija - avstrijski del, Obdobje od srede 18. stoletja do 1848, 19-23. (Soavtor Duša Krnel-Umek).
- Slowenien: Das neue Gesetz über Archivgut und Archive. - *Der Archivar* 51, 2, Mai 1998, 290-296.
- Struktura uprave in sodstva na Slovenskem od srede 18. stoletja do leta 1848. - Ljubljana 1998, 265 str.
- Gli Archivi sloveni: Ieri, oggi e domani. - *Rassegna degli Archivi di Stato* 57/1997, 2-3, Roma 1998, 399-414.
- Sto let provenienčnega načela - petdeset let Mednarodnega arhivskega sveta. - *Arhivi* 21/1998, 1-5.
- Kranj v Prešernovem času. - *Razgledi* 1999, št. 3 (3. 2.), 11-13 (Soavtor Majda Žontar).
- Reforme pri idrijskem rudniku leta 1747. - *Gestrinov zbornik*, Ljubljana 1999, 193-202.
- Občine v Sloveniji v letih 1918 do 1941. - *Vilfanov zbornik*, Ljubljana 1999, 603-623.
- Preddvor v času in prostoru: Zbornik občine Preddvor 1999, prispevka: Fevdalne družine na območju Preddvora v 18. in 19. stoletju, 123-129; Občina Preddvor nekdanj, 312-324.
- Slovenska arhivska pomlad: Spomini na dr. Sergija Vilfana in čas, ko so se polagali temelji arhivski službi v Sloveniji. V: *Spominski zbornik*. - Ljubljana: Zgodovinski arhiv (Gradivo in razprave št. 21), 1999, 11-28.
- Enciklopedija Slovenije 13, Ljubljana 1999, geslo: Trst (posebna teritorialna enota), 368.
- Historiografija i arhivistika. - *Arhivski vjesnik* 42, 1999, 169-176.
- Kranj v Prešernovem času. - *Simpozij Prešernovi dnevi v Kranju: ob 150-letnici smrti dr. Franceta Prešerna od 2. do 5. februarja 1999*, Kranj 2000, 23-34. (Soavtor Majda Žontar).
- Dr. Emi Umek ob življenjskem jubileju. - *Arhivi* 22/1999, 1-2.
- Zgodovinopisje in arhivistika. - *Arhivi* 22/1999, 17-20.
- In memoriam: Dr. Vlado Valenčič. - *Zgodovinski časopis* 53, 1999, 597-602.
- Die Landrechte in den innerösterreichischen Ländern. - *Festschrift Gerhard Pferschy zum 70. Geburtstag*, Graz 2000, 701-716.
- Deželnoknežja sodišča od srede 18. do srede 19. stoletja. - *Pravo-zgodovina-arhivi*, I. Prispevki za zgodovino pravosodja, Ljubljana 2000, 45-76.
- Delo kranjskega zgodovinarja Josipa Žontarja. - *Kranjski zbornik* 2000, 260-266.
- Enciklopedija Slovenije 14, Ljubljana 2000, gesla: Upravni organ, 67-68. (Soavtor Erik Kerševan); Upravno-teritorialna razdelitev, 71-76 (Soavtorja Peter Stih in France Martin Dolinar); Uradni list, 78-79; Vicedom, 223.
- Predpisi s področja arhivske dejavnosti v Sloveniji, Ljubljana 2001, poglavja: Glavne značilnosti zakona o arhivskem gradivu in arhivih, 6-10; Pravno urejanje varstva arhivskega gradiva na Slovenskem v preteklosti, 11-25.
- Uvedba okrajne uprave na Kranjskem leta 1849. - *Melikov zbornik: Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje*, Ljubljana 2001, 529-550.
- Josip Žontar, Kranjski "consensus commercialis" in njegovo delo za napredek železarstva. - *Kronika* 49/2001, 195-197. (Uvod in priprava za objavo).
- Stavbenik Josip Slavec. - Ljubljana 2001, 97 str. (Soavtor Majda Žontar, spremna beseda Ljubo Sirc).
- Davčni cenilni operati iz prve polovice 19. stoletja. V: *Občina Komenda: Življenje od kamene dobe do danes*, Komenda 2002, 245-249.
- Zavod za varstvo arhivskega gradiva v Novi Gorici (1966-1971). V: *Zbornik Pokrajinskega arhiva v Novi Gorici*, Nova Gorica 2002, 18-22.

Dr. Jože Žontar, direktor Zgodovinskega arhiva Ljubljana (1972-1992)

JANEZ KOPAČ

V prispevku poskušam po svoji presoji opozoriti na najvažnejša organizacijska in strokovna dejstva, s katerimi je dr. Jože Žontar dosegel, da je Zgodovinski arhiv Ljubljana odločilno posegal v slovenski arhivski prostor in slovensko arhivistiko.

Dr. Jože Žontar je bil tedaj, ko je postal ravnatelj Mestnega arhiva Ljubljana, že uveljavljen arhivski strokovnjak v domačem in svetovnem merilu. Strokovne izkušnje si je vrsto let pridobival kot arhivist v Arhivu Socialistične republike Slovenije, kalil pa se je tudi v tesnem sodelovanju z dr. Sergijem Vilfanom, ki je konec januarja 1972 sklenil svoj dobrih dvajset let trajajoči mandat vodenja ljubljanskega mestnega arhiva.

Dr. Jože Žontar je začel opravljati ravnateljsko službo v arhivu, ki ima sedež na ljubljanskem magistratu, 1. februarja 1972. Koncept strokovnega, kadrovskega in skladiščnega razvoja je imel jasno zasnovan. Kot tajnik Društva arhivarjev Slovenije¹ se je že v prvi polovici šestdesetih let 20. stoletja, ko je bila v Sloveniji močna tendenca "... združevanja arhivov z muzeji in knjižnicami...", srečal z vprašanji arhivskega omrežja, z nedorečenostjo "... ozemeljske pristojnosti lokalnih arhivov..." in slabo kadrovske strukturo v slovenskih arhivih.² Ta čas je v okviru društva tekla razprava okoli perspektivnega načrta razvoja slovenske arhivske službe. Republiški sekretariat za kulturo in prosveto pa je skoraj v istem času naročil še elaborat o stanju, problemih in perspektivah arhivske službe, ki sta ga izdelala prav dr. Vilfan in dr. Žontar. Elaborat z naslovom Položaj, problemi in perspektive arhivske službe v SR Sloveniji je bil namenjen kot gradivo za razpravo pri sprejetju slovenskega arhivskega zakona. Zakon o arhivskem gradivu in arhivih, ki sta ga strokovno pripravila prav sestavljalca elaborata, je bil v zborih slovenske skupščine sprejet sredi februarja 1966.³ Uredil je arhivske pristojnosti, dolo-

čil kriterije za ustanavljanje arhivov in dal pravno podlago za ureditev slovenske arhivske mreže.

Že v času strokovnih razprav za pripravo slovenskega arhivskega zakona so se izoblikovale tudi osnovne smernice prihodnjega razvoja tedanjega Mestnega arhiva Ljubljana. Prevladalo je mnenje, da mora biti v Ljubljani poleg republiškega arhiva še arhivska ustanova, ki bo pristojna "... za gradivo lokalnih provenienc...", ter da "... z Gorenjske in Dolenjske gradiva ne bi hranili v Ljubljani, ampak bi bilo v Kranju in Novem mestu posebno skladišče...";⁴ v Kranju za 3.000, v Novem mestu pa za 2.000 tekočih metrov gradiva. Izoblikovalo se je stališče, da bi Mestni arhiv Ljubljana prerasel v enega od štirih prihodnjih slovenskih regionalnih arhivov, njegovo območje delovanja pa naj bi se pokrilo z nedavno odpravljenim ljubljanskim okrajem, ki je poleg mesta Ljubljane obsegal še Gorenjsko in Dolenjsko.⁵

V 23. členu arhivskega zakona so bile dane tri možnosti za ustanovitev arhivov (ustanovi ga lahko ena ali več občin hkrati). Kot tretja možnost pa je bilo dopuščeno, da "... občinska skupščina... pooblasti arhiv v drugi občini, da opravlja naloge arhiva na njenem območju..." V skladu z omenjenimi strokovnimi razpravami in zakonskimi določili je Mestni arhiv Ljubljana v drugi polovici šestdesetih let postopno preraščal v regionalni arhiv.

Koncept razvoja Mestnega arhiva Ljubljana je dr. Žontar začel izvajati z dnem, ko je nastopil ravnateljjevanje. Mag. Vladimir Žumer ugotavlja, da je moral takratni ljubljanski mestni arhiv strokovno, organizacijsko, prostorsko, finančno in kadrovske postaviti skoraj popolnoma na novo.⁶

Občinam z območij Gorenjske, Ljubljane, obljublanske okolice z Idrijo ter Dolenjske in

¹ Društvo arhivskih delavcev Slovenije, kot je poimenovano v publikaciji Arhivsko društvo Slovenije – 40 let, je imelo ustanovni občni zbor 24. aprila 1954; Arhivsko društvo Slovenije – 40 let, Ljubljana 1995, str. 11.

² Jože Žontar: Slovenska arhivska pomlad, Spomini na dr. Sergija Vilfana in čas, ko so se polagali temelji arhivske službe v Sloveniji, Spominski zbornik Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Gradivo in razprave št. 21, Ljubljana 1998, str. 14.

³ Zakon o arhivskem gradivu in arhivih, Ur. l. SRS, št. 4-24/1966. Prosvetno-kulturni zbor Skupščine SR Slovenije je

zakon sprejel 14. februarja 1966, Republiški zbor Skupščine SR Slovenije pa 16. februarja 1966.

⁴ Jože Žontar: Slovenska arhivska pomlad, Spomini na dr. Sergija Vilfana in čas, ko so se polagali temelji arhivske službe v Sloveniji, Spominski zbornik Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Gradivo in razprave št. 21, Ljubljana 1998, str. 20.

⁵ Jože Žontar: Devetdeset let Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Kronika, Časopis za slovensko krajevno zgodovino, letnik XXXVI, Ljubljana 1988, št. 1-2, str. 112.

⁶ Vladimir Žumer: Arhivitis ali zasvojenost z arhivom in arhivistiko 1972-1986, Spominski zbornik Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Gradivo in razprave št. 21, str. 39.

Bele krajine je bil prihodnji razvojni načrt arhiva predstavljen konec leta 1972, ko jim je bil posredovan Srednjeročni načrt službe varstva arhivskega gradiva 1973-1975.⁷ Prav tako tudi tedaj nastajajočim občinskim kulturnim skupnostim, ki so postale financirani arhivske dejavnosti po občinah.

V uvodnem delu srednjeročnega programa, ki ga je izdelal dr. Žontar, je zapisano, da so bili v letu 1972 za silo izpolnjeni nujni predpogoji za kolikor toliko normalno delovanje službe na območjih zunaj Ljubljane. Začelo se je intenzivno delo za pridobivanje arhivskih skladiščnih prostorov.

V srednjeročnem načrtu je bila že določena organizacijska shema štirih teritorialno dislociranih delovnih enot tedaj še Mestnega arhiva Ljubljana. Njeni zametki segajo v zadnje mesece leta 1971, dr. Žontar pa jih je v naslednjih letih dokončno izoblikoval. Že ob koncu prvega meseca njegovega vodenja arhiva, to je konec februarja 1972, je bila s prvo stalno sistemizacijo v arhivu formalizirana notranja organizacija arhiva. Ta je poleg uprave in skupnih služb ter Centra za zgodovino mest in meščanskega gospodarstva postavila še delovno enoto I (območje ljubljanskih občin), delovno enoto II v izgradnji z oddelkom v Škofji Loki (območje gorenjskih občin z Domžalami in Kamnikom), delovno enoto III v izgradnji z oddelkom v Idriji (območje občin v okolici Ljubljane) in delovno enoto IV v izgradnji (dolenjske in belokranjske občine). V vseh enotah v izgradnji je bil njihov začasni vodja ravnatelj dr. Jože Žontar. Samostojno strokovno delo po enotah pa je lahko zaživel, ko so nove kadrovske okrepitve, ki jih je dr. Žontar sistematično pridobil od vsega začetka, dosegle predpisano strokovnost, in ko so enote, katerih sedeži so bili zunaj Ljubljane, pridobile kolikor toliko normalne delovne in skladiščne prostore.

Srednjeročni načrt je določil tudi dinamiko zaposlovanja in proporcionalni ključ financiranja arhivske dejavnosti, ki je bil namenjen občinskim kulturnim skupnostim kot financirjem arhivske dejavnosti.

Prvo desetletje Žontarjevega ravnateljstva v arhivu je bilo posvečeno prenašanju načel Zakona o arhivskem gradivu in arhivih v vsakdanje arhivsko delovanje. To je bilo obdobje, ko mu je, kot je sam zapisal v spominskem zborniku arhiva, še kako prav prišla praksa iz obdobja pripravljavanja arhivskega zakona, ko je opravil nešteto ustnih in pisnih pojasnjevanj odgovornim v slovenskih občinah o pomenu arhivskega gradiva in arhivske službe. To je bilo tudi obdobje, ko je kot ravnatelj opravil mnogo potov in

obiskov na občinah in njihovih kulturnih skupnostih na območju, ki je po arhivski mreži sodilo v okvir arhiva, in jih prepričeval o nujnosti, da skrb za svoje arhivsko gradivo poverijo arhivski službi, ki jo je zagotavljal tedanji Mestni arhiv Ljubljana. Do srede leta 1973 je vseh 24 občin, ki so geografsko sodile v okvir delovanja Mestnega arhiva Ljubljana, na podlagi srednjeročnega načrta sprejelo sklepe, s katerimi so trajno pooblastile Mestni arhiv Ljubljana za opravljanje arhivskih nalog na svojih območjih.⁸ To se gotovo ne bi zgodilo, vsaj ne tako hitro, brez Žontarjeve izjemne vztrajnosti in potrpežljivosti.

S pooblastili za izvrševanje arhivske službe se je dejavnost Mestnega arhiva Ljubljana za slovenske razmere razširila na obsežno območje od Jesenic, prek Ljubljane, Idrije in občin v okolici Ljubljane do Novega mesta in Črnomlja. Marsikje se je ta dejavnost šele leta 1973 začela organizirano izvajati. Arhiv je iz mestnega dokončno prerasel v regionalnega, zato se je s sklepom sveta arhiva 28. junija 1973 preimenoval v Zgodovinski arhiv Ljubljana. Vpis novega imena v sodni register pri Okrožnem gospodarskem sodišču v Ljubljani je bil opravljen 13. julija 1973.⁹

Nova organizacijska struktura Zgodovinskega arhiva Ljubljana je dobila svojo potrditev v 24. členu novega slovenskega arhivskega zakona, ki ga je Skupščina Socialistične republike Slovenije na seji Republiškega zbora in Prosvetno-kulturnega zbora sprejela 3. oktobra 1973.¹⁰ Novo ime Zgodovinski arhiv Ljubljana in pravna formalizacija tedaj že dejanske organizacijske ureditve pa je bila določena 30. januarja 1975, ko je Skupščina mesta Ljubljane sprejela spremembo ustanovitvene odločbe arhiva. Po določitih 2. členu odločbe je bil Zgodovinski arhiv Ljubljana označen "... kot zavod, ki ga je ustanovila skupščina mesta Ljubljane." V 6. členu odločbe je

⁸ ZAL, LJU 247, t. e. 48, 49, a. e. 430-436.

⁹ Sklep o vpisu v sodni register pri Okrožnem gospodarskem sodišču Ljubljana, ZAL, LJU 247, t. e. 49, a. e. 438, str. 17-18; Jože Žontar: "Oprostite nepoučenemu občinstvu...", Naši razgledi, 14. december 1979, str. 674-675; glej tudi: Jože Žontar: 75 let Zgodovinskega arhiva Ljubljana, katalog k razstavi Starejša ljubljanska industrija, Ljubljana 1975, str. 9-11; Devetdeset let Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Kronika, Časopis za slovensko krajevno zgodovino, XXXVI, Ljubljana 1988, št. 1-2, str. 108-117; Janez Kopač: Zgodovinski arhiv Ljubljana (1898-1978), Janez Kopač: Zgodovinski arhiv Ljubljana (1898-1988), Vodnik po fondih Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Gradivo in razprave št. 2, Ljubljana 1980, str. 8-33; Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Zbirka vodnikov št. 161, Ljubljana 1988; Nekaj poudarkov iz zgodovine arhiva, Vodnik Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Gradivo in razprave št. 11, Ljubljana 1992, str. 7-10; Na prelomu tisočletja – 100 let Zgodovinskega arhiva Ljubljana, katalog k razstavi 100 let Zgodovinskega arhiva Ljubljana 1898-1998, Ljubljana 1998, str. 7-25.

¹⁰ Zakon o arhivskem gradivu in arhivih, Ur. l. SRS, št. 34-295/1973.

⁷ Srednjeročni načrt službe varstva arhivskega gradiva 1973-1975, Zgodovinski arhiv Ljubljana, št. fonda LJU 247, t. e. 53, a. e. 485 (v nadaljevanju: ZAL, LJU 247...).

Ekскурzija v Pariz, 1978. Od leve proti desni sedijo: Marjan Drnovšek, Tone Majcen, Janez Kopač. Od leve proti desni stojijo: dr. Jože Žontar, Milan Bizjak, Slavko Krušnik in gospod Kunaver, zadaj Miro Mladenovič. Zgodovinski arhiv Ljubljana, Fototeka.

bila dana možnost, da arhiv kot zavod posebnega družbenega pomena "... tudi za območje drugih občinskih skupščin, če ga te pooblastijo, ... opravlja naloge arhiva..."¹¹

Žontarjevi naporji so do druge polovice sedemdesetih let obrodili dobre sadove. Obe dislocirani delovni enoti sta dobili delovne prostore; marca 1973 Enota za Gorenjsko v Kranju, novembra istega leta Enota za Dolenjsko in Belo krajino v Novem mestu. V začetku leta 1975 je nove poslovne in skladiščne prostore dobil tudi oddelek Enote za Gorenjsko v Škofji Loki (od začetka osemdesetih let samostojna delovna enota arhiva, leta 1982 je stavba arhiva v Škofji Loki prešla v upravljanje arhiva), v Ljubljani pa so v začetku osemdesetih let dodatne delovne prostore pridobili s prenovo magistratne podstrehe. Vsa ta opravila so zahtevala velike organizacijske napore in neskončna prepričevanja odgovornih ljudi v občinah o pomenu arhivskega gradiva in nujnosti ureditve arhivske službe na njihovih območjih.¹²

Vsa leta Žontarjevega ravnateljstva je ve-

ljalo splošno načelo občinskih kulturnih politik, da arhivsko gradivo ne sme zapustiti svojih matičnih občin, zato je bilo treba za njegovo hrambo pridobiti prostore, ki bi vsaj minimalno zadoščali zahtevam materialnega varstva arhivskega gradiva. Do konca sedemdesetih let je dr. Žontarju z velikimi napori uspelo pridobiti, tedaj so rekli,časne najemniške prostore v večini občin, ki so bile ustanoviteljice Zgodovinskega arhiva Ljubljana. Za precejšnje število arhivskih skladišč mu je uspelo doseči brezplačno uporabo. Kljub težavam je izposloval tudi sredstva za njihove obnove, da so kolikor toliko ustrezala standardom, ki jih je določalo leta 1969 sprejeto navodilo o materialnem varstvu arhivskega in registraturnega gradiva.¹³ Veliko dodatno težavo pa je pomenilo še pomanjkanje skladiščnih prostorov v Enoti za Ljubljano, za katero je dr. Žontarju v osemdesetih letih uspelo pridobiti soglasja in finance za adaptacijo dela ljubljanskemu magistratu sosednje zgradbe na Ciril-Methodovem trgu 4. (V enem od novih depojev je bilo shranjeno tudi gradivo Komunistične partije in Zveze komunistov, prevzeto iz arhiva Centralnega komiteja ZK Slovenije, za varovanje katerega so veljala drugačna merila kot za preostalo gradivo.) V prvi polovici osemdesetih let je arhivu uspelo pridobiti še nekaj skladiščnih pro-

¹¹ Odločba o spremembi in dopolnitvi odločbe o ustanovitvi zavoda "Zgodovinski arhiv Ljubljana", Ur. l. SRS, št. 3-125/1975; Odločba o spremembi in dopolnitvi odločbe o ustanovitvi zavoda Zgodovinski arhiv Ljubljana, Ur. l. SRS, št. 23-1130/1979.

¹² Jože Žontar: Devetdeset let Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Kronika, Časopis za slovensko krajevno zgodovino, letnik XXXVI, Ljubljana 1988, št. 1-2, str. 113.

¹³ Navodilo o načinu izvajanja materialnega varstva arhivskega in registraturnega gradiva, Ur. l. SRS, št. 10-79/1969.

Otvoritev depojev v Blatni Brezovici, 1978. Zgodovinski arhiv Ljubljana, Fototeka.

storov pri nekaterih občinah ustanoviteljicah, odpravljeno pa je bilo arhivsko skladišče v Mali Loki. Poslej se v obdobju Žontarjevega vodenja arhiva mreža arhivskih skladišč ni več spreminjala.

Dr. Jože Žontar je v srednjeročnem programu načrtal tudi strokovno usmeritev Zgodovinskega arhiva Ljubljana. S povečanju in pridobitvami novih skladiščnih in delovnih prostorov za organizacijske enote arhiva je bilo mogoče sistematično začeti prevzemanje arhivskega gradiva, ki so ga zlasti na območju zunaj Ljubljane hranili še ustvarjalci. Načrtno so potekali prevzemi upravnega gradiva za obdobje do leta 1955 oziroma do odprave okrajnih ljudskih odborov v šestdesetih letih. Tu je bilo delo nekoliko lažje, saj so že v okviru Mestnega arhiva Ljubljana v drugi polovici šestdesetih in prvi polovici sedemdesetih let pogodbeno uredili in tehnično opremili to gradivo, ki je bilo v večini primerov po kletah in podstrehah tedanjih občin. Prevzeto je bilo tudi gradivo, ki so ga do usposobitve arhivske službe zbrali nekateri muzeji. Zaradi ugotovitve stanja urejenosti in materialnega varstva arhivskega gradiva na terenu in zaradi njegovega evidentiranja, zlasti pri gospodarskih ustvarjalcih in ustvarjalcih s področja pravosodja ter družbenih služb, je v sedemdesetih letih intenzivno potekala tako imenovana zunanja služba, ki ji je sledilo sistematično prevzemanje tovrstnega arhivskega gradiva. Dotok novega gradiva v arhivska skladišča je skoraj popolnoma zasedel skladiščne zmogljivosti, zato je bil

strokovni poudarek arhiva v drugi polovici sedemdesetih let namenjen valorizaciji arhivskega gradiva, ki je bilo že v arhivu, ter zlasti pred prevzemom, tako da bi v arhiv prihajalo kar najbolj odbrano arhivsko gradivo. Zaradi velikega števila na novo prevzetih fondov in s tem velike količine novega gradiva so se proti koncu sedemdesetih let pod Žontarjevim vodstvom v arhivu začele obsežne priprave za izdajo novega vodnika, ki je izšel leta 1980.¹⁴

Ena od vodilnih Žontarjevih usmeritev v arhivu je bila, da se gradivo uredi do te mere, da ga je mogoče uporabljati tako za raziskovalne kakor tudi upravno-pravne namene. Zato so bila po arhivskih skladiščih uvedena tudi redna dežurstva. Vse to je pripomoglo k večji uporabi gradiva, njegovi boljši prepoznavnosti in postopnemu povečanju ugleda arhiva, kar ni bilo brez pomena v naporih za pridobivanje finančnih sredstev za arhivsko službo.

Dr. Žontar je bil ves čas ravnateljavanja zelo dovteten za tehnične izpopolnitve, zlasti zaradi večje uporabnosti in varnosti arhivskega gradiva. Pri tem pa se je ves čas soočal s kroničnim pomanjkanjem denarja za nakup moderne tehnologije. Kljub temu mu je leta 1973 uspelo prenoviti del magistratnega podstrešja za potrebe mikrofilmskega laboratorija, leta 1974 pa pridobiti denar in nabaviti koračno mikrofilmsko ka-

¹⁴ Vodnik po fondih Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Gradivo in razprave št. 2, Ljubljana 1980.

Podelitev odlikovanja z redom zaslug za narod z zlato zvezdo Zgodovinskemu arhivu Ljubljana, 1979. Odlikovanje je v prostorih ljubljanske mestne skupščine izročil predsednik Skupščine mesta Ljubljana Marjan Rožič. Zgodovinski arhiv Ljubljana, Fototeka, Poz I.

mero ter zaposliti mikrofilmskega laboranta.¹⁵ Zgodovinski arhiv Ljubljana je bil tako prvi slovenski splošni arhiv, ki se je lahko pohvalil z moderno tehnologijo. V drugi polovici osemdesetih let pa je dr. Žontar v njem začel uvajati tudi računalniško obdelavo podatkov. To je bil začetek uvajanja računalniške tehnologije v slovenski arhivistiki.¹⁶

Žontarjeve ideje o predstavitev arhivskega gradiva in s tem tudi arhivske popularizacije ter znanstveno-raziskovalnega dela v arhivu, ki so zapisane v srednjeročnem planu in kasnejših delovnih načrtih, so se v sedemdesetih letih odrazile v številnih arhivskih študijskih in priložnostnih razstavah. Raziskovalna dejavnost zaposlenih v arhivu se je v zborniku Razprave Mestnega oziroma Zgodovinskega arhiva Ljubljana sprva občasno, po letu 1979 pa sklenjeno od-

ražala v seriji publikacij Gradivo in razprave.

Na mednarodnem arhivskem področju se je dr. Žontar udeležil nekaterih mednarodnih arhivističnih kongresov, na primer v Moskvi 1972, v Nairobiju 1978 itd. Iz daljnih dežel, pa tudi iz Sloveniji bližjih arhivov je prinašal nove in sveže arhivistične ideje ter jih prek Zgodovinskega arhiva Ljubljana presajal v slovenski prostor.

Dr. Žontar si je nekaj let prizadeval in dosegel, da je leta 1978 na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani arhivistika tudi v Sloveniji postala univerzitetni študij, sam pa je prevzel osrednji del predavanj.

Leta 1978 je arhiv praznoval osemdesetletnico delovanja. Zaradi velikih uspehov, ki jih je pod vodstvom dr. Sergija Vilfana in dr. Jožeta Žontarja dosegel pri varovanju arhivske kulturne dediščine v Sloveniji, je Zgodovinski arhiv Ljubljana prejel državno odlikovanje, red zaslug za narod z zlato zvezdo. Državno odlikovanje je bilo podeljeno 5. novembra 1979 na osrednji proslavi v dvorani ljubljanskega magistrata.

Zadnja leta sedemdesetih in prvo leto osemdesetih let je dr. Jože Žontar zelo intenzivno de-

¹⁵ Informacija o potrebi nabave mikrofilmske aparature z dne 7. 3. 1973, ZAL, LJU 247, t. e. 53, a. e. 485.

¹⁶ Vladimir Žumer: Ob stoletnici Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Arhivi, Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije, letnik XXI, Ljubljana 1998, št. 1-2, str. 100-103.

lal pri pripravi nove arhivske zakonodaje, ki se je udeležila v Zakonu o naravni in kulturni dediščini,¹⁷ sprejetem zadnje dni leta 1980. Glede na tedanjo družbeno ureditev je bilo določeno, da organizacije za varstvo naravne in kulturne dediščine, torej tudi arhive, ustanovi občina ali več občin (občine, ki so v sedemdesetih letih arhivu poverile opravljanje službe varstva arhivskega gradiva, so postale njegove ustanoviteljice), medsebojne obveznosti pa so urejali tedaj splošno priznani samoupravni sporazumi. Med zelo pomembne naloge dr. Žontarja v letu 1981 in prvih mesecih leta 1982 je treba šteti pripravo novega akta o ustanovitvi Zgodovinskega arhiva Ljubljane, ki ga je dvajset ustanoviteljic podpisalo do konca februarja 1982.¹⁸ V 3. členu akta je bilo določeno, da "... arhiv pridobiva dohodek s svobodno menjavo dela v kulturnih skupnostih mesta Ljubljane in občinah, za katere je ustanovljen..." Poseben samoupravni sporazum¹⁹ je določil medsebojne pravice in obveznosti ustanoviteljic arhiva, med drugim tudi finančni ključ za izvajanje tako imenovane upravne dejavnosti arhiva, katerega stoo odstotno doseganje je bilo v naslednjih letih kljub ravnateljevemu prizadevanju vedno problematično.

Nekaj naslednjih let po sprejetju zakona pa se je dr. Žontar posvečal podzakonskim predpisom s področja arhivistike, njihovem preizkušanju zlasti v domačem arhivu in njihovem tolmačenju v slovenskem arhivskem prostoru.

Zakon o naravni in kulturni dediščini je zaradi izjemno velikega števila ustvarjalcev dokumentarnega in arhivskega gradiva tudi določil, da je treba selekcionirati ustvarjalce, pri katerih bodo arhivi prevzemali arhivsko gradivo. Prva leta osemdesetih let so v arhivu pod vodstvom dr. Žontarja potekali številni in zelo intenzivni razgovori, na katerih so bila določena merila za valorizacijo ustvarjalcev in prav tako pomembna merila valorizacije njihovega gradiva. Obsežen projekt valorizacije ustvarjalcev arhivskega gradiva, ki so ga z odločbami potrdili občinski organi z območja arhiva, pristojni za kulturo, je bil izpeljan do srede osemdesetih let. Preučevanje kriterijev za valorizacijo gradiva pa je dobilo svoj odraz v izdelavi navodil za odbiranje arhivskega gradiva iz dokumentarnega gradiva (konkretna in tipska), ki so bila posredovana vsem valoriziranim ustvarjalcem. V nasprotju od dotodanjih izločitvenih seznamov so navodila prinesla le sezname arhivskega gradiva, kar je bistveno poenostavilo postopke odbiranja.

Arhiv je v tem obdobju začel tudi pripravljati

seminarje in preizkuse strokovne usposobljenosti za delavce, ki so delali z dokumentarnim gradivom. Tudi na tem področju je bilo Žontarjevo angažiranje veliko, kakor tudi sicer pri vsem izobraževanju, saj je kot soavtor prispeval velik delež v arhivistične priročnike.

Študijski pristop k reševanju arhivističnih problemov, ki ga je dr. Žontar nakazal v članku v Naših razgledih (napisal ga je ob 80-letnici arhiva), je bilo mogoče podrobneje izpeljati v delovnih enotah, ki sta imeli sedež v Ljubljani, kjer je bilo več visokošolskih strokovnih moči. Sledila je reorganizacija obeh enot v Ljubljani, iz katerih sta se v začetku osemdesetih let izoblikovala oddelka za gradivo do leta 1945 in za gradivo po letu 1945. V letu 1986 pa je bila uvedena delitev dela po vrstah fondov. Strokovno delo sta v Ljubljani povezovala vodja evidenc in uporabe arhivskega gradiva ter vodja del pri arhivskih fondih in zbirkah ter vzdrževanja arhivskega gradiva.

Kljub velikemu angažiranju pri organizaciji arhiva in poslovnem ter strokovnem vodenju je dr. Žontarju uspelo najti čas tudi za svoje znanstvenoraziskovalno delo. Obseg njegovega raziskovalnega dela pokaže že bežen pregled njegove bibliografije. Najpomembnejše raziskovalno delo, ki je nastalo v osemdesetih letih (izšlo 1988), pa je trojezični priročnik z naslovom Priročniki in karte o organizacijski strukturi v deželah Koroški, Kranjski, Primorju in Štajerski do leta 1918, Zgodovinsko-bibliografski vodnik. Predstavlja rezultat večletnega sodelovanja med Deželnim arhivom v Celovcu, arhivoma v Gorici in Trstu, Arhivom Republike Slovenije in Zgodovinskim arhivom Ljubljana. Dr. Jože Žontar je bil koordinator med arhivi, opravil je redakcijo publikacije, pripravil pa je tudi dva obsežna prispevka o razvoju uprave na obravnavanih območjih v obdobju od leta 1747/48 do leta 1918.

Na koncu moramo poudariti še strog, a pravičen in spoštljiv odnos, ki ga je imel dr. Jože Žontar do sodelavcev, ki jim je bil dvajset let ravnatelj. V celoti se pridružujem ugotovitvi mag. Vladimira Žumra v Zborniku ob 100 – letnici delovanja arhiva, namreč da je bil dr. Jože Žontar "... ravnatelj, ki nikomur ni rekel ostre ali žal besede, čeprav bi jo moral, ravnatelj, ki se nikoli ni vidno razburjal..."²⁰ Dodajam le, da je bil vedno pripravljen prisluhniti in pomagati, kadar smo se sodelavci znašli v strokovnih, pa tudi osebnih stiskah.

Dr. Jože Žontar, ki je 31. marca 1992 sklenil ravnateljevanje v Zgodovinskem arhivu Ljubljana, se je v naslednjih letih v Arhivu Republike Slovenije posvetil novim strokovnim izzivom.

¹⁷ Zakon o naravni in kulturni dediščini, Ur. l. SRS, št. 1-3/1981.

¹⁸ Akt o ustanovitvi Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Ur. l. SRS, št. 10-534/1982; Občine z območja Ljubljane je zastopala Skupščina mesta Ljubljana.

¹⁹ Samoupravni sporazum o medsebojnih pravicah in obveznostih ustanoviteljic Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Ur. l. SRS, št. 10-535/1982.

²⁰ Vladimir Žumer: Arhivisti ali zasvojenost z arhivom in arhivistiko 1972-1986, Spominski zbornik Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Gradivo in razprave št. 21, Ljubljana 1998, str. 39.

Viri:

- Zakon o arhivskem gradivu in arhivih, Ur. l. SRS, št. 4-24/1966.
- Zakon o arhivskem gradivu in arhivih, Ur. l. SRS, št. 34-295/1973.
- Zakon o naravni in kulturni dediščini, Ur. l. SRS, št. 14-3/1981.
- Odločba o spremembi in dopolnitvi odločbe o ustanovitvi zavoda "Zgodovinski arhiv Ljubljana", Ur. l. SRS, št. 3-125/1975.
- Odločba o spremembi in dopolnitvi odločbe o ustanovitvi Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Ur. l. SRS, št. 23-1130/1979.
- Akt o ustanovitvi Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Ur. l. SRS, št. 10-534/1982.
- Samoupravni sporazum o medsebojnih pravicah in obveznostih ustanoviteljev Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Ur. l. SRS, št. 10-535/1982.
- Navodilo o načinu izvajanja materialnega varstva arhivskega in registraturnega gradiva, Ur. l. SRS, št. 10-79/1969.
- Srednjeročni načrt službe varstva arhivskega gradiva 1973-1975, ZAL, LJU 247, t. e. 53, a. e. 485.
- Sklepi skupščin občin o poveritvi službe varstva arhivskega gradiva arhivu, ZAL, LJU 247, t. e. 48, a. e. 430-435 in t. e. 49, a. e. 436.
- Sklep o vpisu v sodni register pri Okrožnem gospodarskem sodišču Ljubljana, ZAL, LJU 247, t. e. 49, a. e. 438.
- Informacija o potrebi nabave mikrofilmske kamere z dne 7. 3. 1973, ZAL, LJU 247, t. e. 53, a. e. 485.

Literatura:

- Arhivsko društvo Slovenije – 40 let, Ljubljana 1995.
- Janez Kopač: Zgodovinski arhiv Ljubljana (1898-1978), Vodnik po fondih Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Gradivo in razprave št. 2, Ljubljana 1980, str. 8-33.
- Janez Kopač: Zgodovinski arhiv Ljubljana (1898-1988), Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Zbirka vodnikov št. 161, Ljubljana 1988.
- Janez Kopač: Nekaj poudarkov iz zgodovine arhiva, Vodnik Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Gradivo in razprave št. 11, Ljubljana 1992, str. 7-10.
- Janez Kopač: Na prelomu tisočletja – 100 let Zgodovinskega arhiva Ljubljana, katalog k razstavi 100 let Zgodovinskega arhiva Ljubljana 1898-1998, Ljubljana 1998, str. 7-25.
- Jože Žontar: 75 let Zgodovinskega arhiva Ljubljana, katalog k razstavi Starejša ljubljanska industrija, Ljubljana 1975, str. 9-11.

Jože Žontar: "Oprostite nepoučenemu občinstvu...", Naši razgledi, 14. december 1979, str. 674-675.

Jože Žontar: Devetdeset let Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Kronika, Časopis za slovensko krajevno zgodovino, letnik XXXVI, Ljubljana 1988, št. 1-2, str. 108-117.

Jože Žontar: Slovenska arhivska pomlad, Spomini na dr. Sergija Vilfana in čas, ko so se polagali temelji arhivske službe v Sloveniji, Spominski zbornik Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Gradivo in razprave št. 21, Ljubljana 1988, str. 11-28.

Vladimir Žumer: Ob stoletnici Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Arhivi, Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije, letnik XXI, Ljubljana 1998, št. 1-2, str. 100-103.

Vladimir Žumer: Arhivitis ali zasvojenost z arhivom in arhivistiko 1972-1986, Spominski zbornik Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Gradivo in razprave št. 21, Ljubljana 1998, str. 37-43.

SUMMARY

DR. JOŽE ŽONTAR, DIRECTOR OF THE HISTORICAL ARCHIVES OF LJUBLJANA (1972-1992)

Dr. Jože Žontar managed the Historical Archives for twenty years and two months (1972-1992). With his vision and his conception of how to manage archival development, he secured a leading role for this archive among the Slovene archives. He was also active and influential in the Yugoslav and international professional circles. Dr. Žontar anchored the Ljubljana Archives within the Slovene archival network and thereby succeeded in establishing the Archives' activity across almost one half of the Slovene territory. He reconceptualised and remodelled the Archives' staff structure, putting substantial effort into providing the basic infrastructure for a smooth operation of the archival service. He ensured that those employed by the Archive tackled the most pressing issues in the discipline and helped them to do so. He introduced new technical developments into archival research and encouraged his colleagues' scientific investigations. Furthermore, Dr. Žontar advanced and promoted the use of archival material, organised numerous archival exhibitions, and thereby decisively contributed to the recognizability of the science of archiving in Slovenia. In his capacity as principal and director he never failed to assist his collaborators whenever they may have faced either professional or personal difficulties.

Najemniki – trabanti dubrovniške republike v gradivu Arhiva Republike Slovenije

IGNACIJ VOJE

Zvezno posvetovanje arhivskih delavcev Jugoslavije je bilo leta 1978 poverjeno Savezu društava arhivskih radnika Hrvatske, ki je to nalogo zaupalo kolektivu Historijskega arhiva v Dubrovniku. Povod za to odločitev je bila proslava ob 700. obletnici nastanka Dubrovniškega arhiva. V imenu slovenskih arhivarjev se je v obdobju priprav obrnil name kolega Jože Žontar in me zaprosil, če bi lahko na tem posvetovanju sodeloval z referatom. Na posvetovanju naj bi predstavniki jugoslovanskih republik predstavili gradivo Dubrovniškega arhiva kot vir za raziskovanje zgodovine posameznih narodov in narodnosti Jugoslavije. Dubrovniški arhiv sem dobro poznal, saj sem od leta 1952 zbiral gradivo za disertacijo.¹ Zanimalo me je predvsem gradivo, povezano z gospodarsko zgodovino srednjeveškega Dubrovnika. Seveda sem bil ves čas pozoren tudi na tisto gradivo, ki bi bilo zanimivo za slovensko zgodovino, zato sem povabil sprejel. Pravzaprav je referat zame pomenil določen izziv. Na posvetovanju, ki je bilo v Dubrovniku od 16. do 18. oktobra 1978, sem predstavil referat z naslovom "Dubrovački arhiv kao izvor za povijest SR Slovenije".² V njem sem razdelil gradivo na tri vsebinske celote: politično, gospodarsko in kulturno. V prvem sklopu sem opozoril na novo gradivo, povezano s Celjskimi knezi in obveščevalno službo, ki so jo za Habsburžane opravljali dubrovniški plemiči. Drugi sklop je bil povezan z raznimi oblikami gospodarskih povezav med Dubrovniško republiko in istrskimi mesti ter mesti v njihovem zaledju (Ljubljano, Mariborom, Ptujem) od srednjega veka do 18. stoletja. Opozoril sem tudi na posebno obliko trgovine, to je odkupovanje zajetih ljudi iz turškega ujetništva, ki je potekala predvsem prek Dubrovnika. Za kulturno zgodovino pa je pomembno odkritje podatek o najstarejšem znanem glasbeniku slovenskega rodu Franciscu de Pavonibusu iz Ljubljane, ki je deloval v Dubrovniku kot organist in učitelj orgljanja od 1460 do 1483. V tej zvezi naj omenim še podatek o ljubljanskih piskačih s konca 15. stoletja.³ Gradivo, ki sem ga

omenil v referatu, seveda ni dokončno raziskano, ker ni bilo sistematično obdelano, ampak je šlo za naključna odkritja. Lahko sem opozoril le na to, da lahko slovenski zgodovinarji tudi v Dubrovniškem arhivu odkrijejo marsikak zanimiv in uporaben podatek. Prepričan pa sem, da bi raziskave dubrovniškega gradiva od 16. stoletja dalje odgovorile tudi na nekatera vprašanja iz slovenske zgodovine. To gradivo je namreč precej slabše raziskano kot gradivo iz srednjeveškega obdobja.

Ob spoznanju, da tudi tako oddaljeni arhivi, kot je Dubrovniški arhiv lahko ponudijo gradivo za razčiščevanje posameznih vprašanj slovenske zgodovine in pojasnijo mnogo neznank, se mi je zastavilo vprašanje, ali lahko tudi v slovenskih arhivih odkrijemo gradivo, ki bi pojasnilo posamezne dogodke ali procese, povezane s preteklostjo Dubrovniške republike. Na to vprašanje lahko odgovorim pritrdilno. V Arhivu Republike Slovenije sem odkril nekaj fragmentarnega gradiva, ki prispeva k pojasnjevanju nekaterih odprtih vprašanj v zvezi z vojaško organizacijo Dubrovniške republike v 17. stoletju. Seveda tudi v tem primeru poudarjam, da gre le za naključne najdbe gradiva. To gradivo nas opozarja, da bi s sistematičnim raziskovanjem lahko prišli do pomembnejših rezultatov.

Za Dubrovniško republiko, miniaturno srednjeveško državo na vzhodni jadranski obali, je znano, da je poudarjala strogo nevtralnost. Njen ideal je bil zapisan nad vhodom v trdnjavo Lovrijenac: "Svoboda ni na prodaj za vse zlato na svetu!". Dvanajst stoletij je kljuovala pritiskom in grožnjam vojaško nadmočnih sil ter ohranila samostojnost in svobodo. Geografski položaj ni dajal Dubrovniku zadostne zaščite. Državna oblast se je zavedala, da je neodvisnost mogoče braniti le z spretno diplomacijo, izogibanjem obmejnih incidentov, reševanjem sporov pred mednarodnimi forumi ob hkratnem pozivanju na turško zaščito. Republika je imela skromne vojaške sile, ker se je zavedala, da tudi močni vojaški oddelki ne bi mogli učinkovito braniti države pred napadalci iz sosednjih držav. Obožene sile so bile državi potrebne samo za ohranjanje družbene ureditve, za vzdrževanje reda, za stražarsko službo, za izvajanje določenih vladinih odredb in za preprečevanje morebitnih nenadnih vpadov vojaških oddelkov iz sosesčine. Seveda je razumljivo, da je bil Dubrovnik, zaradi izpostavljenega položaja, že od samega začetka

¹ Ignacij Voje, Kreditna trgovina u srednjovekovnom Dubrovniku, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 29, Sarajevo 1976, 390 strani.

² Arhivist, XXIX/1-2, Beograd 1980, str. 107-119.

³ Ignacij Voje, Dubrovniški arhiv kot vir za slovensko glasbeno zgodovino, ZČ, XLIII/2, 1989, str. 193-199.

primoran skrbeti za svojo obrambo. Zato najdemo v najstarejših ohranjenih knjigah zapisnikov zasedanj svetov (Velikega in Malega sveta ter Sveta naprošenih ali Senata) podatke o organiziranju vojaške službe v Dubrovniku. S časom so se te odredbe spreminjale in izpopolnjevale, toda osnovna načela so ostala večinoma enaka. Vsi prebivalci Dubrovnikarja so bili podvrženi splošni vojaški obveznosti. Sodelovati so morali v vojaških akcijah na kopnem in na morju. V prvih stoletjih ni bilo stalne vojske, razen dnevnih in nočnih stražarjev, v posebnih vojnih razmerah pa se je zbrala domača vojska, ki so jo sestavljali meščani in okoliški kmetje. Zato so v Dubrovniku redno popisovali moške od 20 do 60 leta starosti. Ta domača vojska pa ni bila učinkovita, ker ni bila izurjena, zato je vlada leta 1313 odredila, da si mora vsak obveznik pri-skrbeti meč, ščit, bodalo in pračo.⁴

Podaniki Dubrovnške republike so morali opravljati tudi stražarsko službo. Stražarji so bili izbrani iz vseh slojev dubrovnškega prebivalstva. Ta služba je bila zanje začasna dolžnost in stranski poklic. Vsak za orožje sposoben prebivalec Dubrovnikarja, ne oziraje se na stan, je bil lahko izbran in določen za stražarsko službo. Sredi 14. stoletja je bil Dubrovnik razdeljen na desetine-seksterije. Vsak seksterij je moral dati deset mož. Ti oddelki so bili ustanovljeni za okrepitev nočnega stražarjenja v mestu. V začetku je vlada sama izbirala stražarje z žrebom vsak mesec. Ker so bili vsi dubrovnški meščani vključeni v razne obrtne in verske bratovščine, so bratovščine kasneje iz svojih vrst izbirale posameznike za stražarsko službo. Vojakom in stražarjem v Dubrovniku in Stonu so poveljevali oficirji, starejši od 30 let, izbrani iz vrst plemstva. Navadno so to službo opravljali štirje plemiči, ob grozeči nevarnosti pa tudi več.⁵

V Dubrovniku so poleg stalne domače vojske poznali tudi najemniško vojsko, ki so jo prilagodili svojim razmeram. Skupino stalnih najemnikov so sestavljali tisti vojaki, katerih edini poklic je bilo vojaško udejstvovanje. Plačana najemniška vojska v Dubrovniku, sestavljena iz tujcev, se je delila na trabante in topničarje (bombardierje). Začetek trabantske službe v Dubrovniku odkrijemo v drugi polovici 14. stoletja, čeprav so že prej najemali tuje plačance, vendar le občasno. Redni plačani najemniki pod nazivom trabanti se pojavijo po letu 1358, ko je odšel iz Dubrovnikarja zadnji beneški knez in je dubrovnška občina priznala vrhovno oblast ogrsko-hrvaškega kralja.

V začetku so prihajali trabanti od vsepovsod, tudi iz bližnjih predelov v zaledju Dubrovnikarja. Ko se je Dubrovnška republika bojevala z Radoslavom Pavlovičem od 1430 do 1433, je potrebovala številnejšo izvežbano vojsko. Plačance je takrat novačila v Italiji ter vključila posameznike iz bližnjih okoliških predelov (Albance, Luštičane, Paštrovicane, Humljane, Neretvane in Bošnjake). Kasneje je dubrovnška vlada trabante novačila predvsem na Ogrskem in Hrvaškem. Trabantov niso več najemali iz sosednjih, temveč iz bolj oddaljenih krajev. V 16. stoletju so bili trabanti po večini Hrvati, kar dokazujejo pridevki k njihovim imenom, na primer: Anton Hrvat, Jurij Hrvat, Ivan Hrvat (Cheruat, Choruatt isl.). Brezpogojno pa so morali biti trabanti katoliške vere. V obračunu plač za mesec april 1559. leta najdemo med trabanti največ Hrvatov, več Madžarov, tri Nemce (Tedesco), dva Poljaka (Barthos Pogliach, Stanislav Polonum de Grachovia), dva Slovence iz Koroške (Ivan in Matija "de Carinthia"), enega Čeha (Andrej "Cech") in dva Rusarja (Jovan de Rusia, Petar Ivanović "de Moscouia").⁶

Točno število najemniške vojske v Dubrovniku je težko ugotoviti. Leta 1559 je za mesto Dubrovnik omenjeno 47 trabantov, za trdnjavo Ston pa 20, leta 1575 imamo podatke za 96 dubrovnških in 29 stonskih trabantov. Verjetno je bilo na podlagi preverjenih podatkov stalnih trabantov v Dubrovniku od 80 do 100, v Stonu pa od 20 do 30. V izrednih razmerah naj bi jih bilo od 200 do 400.⁷

Trabanti so bili oboroženi s hladnim in strelnim orožjem. Vlada jih je redno oskrbovala s strelivom. Stalne trabantske posadke so bile v mestu Dubrovniku in Stonu. Osnovna trabantska služba je bila stražarska. Njihova poglavitna naloga je bilo varovanje mestnih vrat ter varovanje trdnjav in izpostavljenih mest na obzidju. V samem mestu pa so stražili Sponzo in knežev dvor. Za svojo službo so trabanti prejeli skromno plačo. Izplačevali so jim jo v denarju ali žitu, oziroma delno v denarju in delno v žitu. Trabantske plače so se gibale v povprečju od 2 do 4 dukate mesečno. V materialnem pogledu so se trabanti uvrščali v nižje plasti dubrovnškega prebivalstva.⁸

⁴ Karel Kovač, *Crtice o statistici i o vojničkim ustanovama u Republici Dubrovačkoj*, GZM, XXVIII/1-2, Sarajevo 1915, str. 304-306.

⁵ Lukša Beritić, *Vojna organizacija u starom Dubrovniku*, Dubrovački vjesnik, VII, br. 282, 17. veljače 1956, str. 3.

⁶ Trpimir Macan, *Dubrovački trabanti u XVI stoljeću*, Anali Historijskog instituta u Dubrovniku, VIII-IX, Dubrovnik 1962, str. 301, 304, 305; PAD, *Detta*, knj. 3, fol. 24; *Cons Rog.*, knj. 40, fol. 66, 38, 18, 6, 31, 62, 202-202', 239'-240, 64, 147'-148; *Cons. Minus*, knj. 35, fol. 163'. Vinko Foretić, *Povijest Dubrovnikarja do 1808*, II. del od 1526 do 1808, Zagreb 1980, str. 330; Vuk Vinaver, *Dubrovačka nova ekonomska politika početkom XVII. veka*, Anali Histor. Inst. u Dubrovniku, IV-V, Dubrovnik 1956, str. 442-445.

⁷ T. Macan, n. d., str. 305.

⁸ T. Macan, n. d., str. 307, 309, 310-312, 321, 322.

Vojaško pomemben kraj, od koder so v 17. stoletju v Dubrovnik prihajali najemniki-trabant, je bil Senj. O tem se je nekaj zanimivega gradiva ohranilo v Arhivu R. Slovenije, na kar bom posebej opozoril. Dubrovniška vlada je namreč vzpostavila neposredne zveze s plemiško rodbino Frankopanov. Znana osebnost, s katero so Dubrovčani navezali stike, je bil Nikola Trsatski. V svojem življenju je opravljal razne javne funkcije; v letih od 1617 do 1622 je bil celo hrvaški ban. Nato se je umaknil iz javnega življenja in se posvetil upravljanju prostranih zemljiških posesti. Bil pa je prijatelj in zaveznik kapetana Jurija Kukuljevića iz Senja, ki je za Dubrovnik preskrbel 30 hrvaških trabantov in jim v Dubrovniku poveljeval od leta 1630 do leta 1636. Prek Jurija je dubrovniška vlada vzdrževala pisne stike z Nikolo Frankopanom. Ker pa je dobil Jurij večkrat dopust in je potoval v Senj, je prenašal tudi ustna sporočila. To pomeni, da je opravljal nekakšno obveščevalno službo.⁹

Leta 1636 se je Jurij Kukuljević vrnil v Senj, kjer pa zanj ni bilo dela, se je znašel v prejšnjih težavah. Kapetan Jurij Kukuljević je maja 1637 vložil prošnjo na notranjoavstrijsko dvorno komoro, in iz nje lahko povzamemo: v njej piše, da je bil že od mladosti v vojaški službi cesarja zlasti v Senju in Primorski vojni krajini. Službo je opravljal predano in zvesto, dokler ga ni prejšnji cesar (Ferdinand II. 1619-1637) poslal za kapetana straže v Dubrovniku. To službo je opravljal šest let. Zaradi tamkajšnje vlažnosti, ki je slabo vplivala na njegovo zdravje, je moral službovanje v Dubrovniku končati. Prišel je nazaj v Senj, kjer je bil rojen. Čeprav so mu Benečani ponujali za opravljanje vojaške službe pri njih dobre pogoje, ni stopil v njihovo službo. Izjavlja, da hoče ostati v cesarski službi, kjer so že njegovi predniki v Senju 150 let zvesto služili cesarju. Ker pa mu je višji poveljnik v Senju sporočil, da tam ni primerne mesta zanj, prosi, da se mu začasno dodeli 4 ljubljanske stare pšenice na mesec iz proviantnega urada na Reki. Prošnja je bila priložena izjava rektorja in svetnikov Dubrovniške republike z dne 10. julija 1636 (takrat naj bi Jurij Kukuljević verjetno zapustil Dubrovnik), v kateri potrjujejo, da je Jurij Kukuljević dobro in vzorno služil kot kapetan v Dubrovniku.¹⁰

12. maja 1637 je bil izdan cesarski dekret o dodelitvi pomoči Juriju Kukuljeviću. Vendar kaže, da to ni zadostovalo. Hans Albrecht baron Herberstein, višji poveljnik v Senju, je 27. maja 1637 poslal dopis notranjeavstrijski dvorni komori, v katerem priporoča Jurija Kukuljevića za dodelitev vojaške ali druge službe. V dopisu je poudarjeno, da se je Kukuljević zadrževal v Senju in Dubrovniku. Že 29. maja sproča no-

tranjeavstrijska dvorna komora v Gradcu v posebnem dopisu: za Jurija Kukuljevića, nekdanjega kapetana v Dubrovniku, za zdaj ni mogoče dobiti prostega mesta v Senju. Dokler ga ne bo mogoče zaposliti v Senju ali v drugih krajih Vojne krajine, notranjeavstrijska dvorna komora predlaga, da se Juriju vsak mesec dodeli iz proviantnega urada na Reki 4 ljubljanske stare žita. Zaradi njegovih vojaških kvalitete se mu dodeli, dokler bo potreboval, iz omenjene proviantne hiše 48 starov pšenice ali vsaj polovico, to je 24 starov. 8. julija 1637 pa je bil poslan dopis stanovskih poverjenikov Hansu Tschaubegu, upravitelju proviantnega urada v Vojni krajini, da se Juriju daruje 12 starov pšenice. Izročijo naj se mu na Reki ali v Senju, kakor bo želel.¹¹ O nadaljnji usodi Jurija Kukuljevića iz virov ne zve-

Tudi kasneje so Dubrovčani novačili plačance za stražo v Senju. Kmalu po velikem potresu leta 1667 je Veliki svet poveril Gregi Dubračiću, ki je potoval v Senj, da ob vrnitvi pripelje petindvajset trabantov. 24. septembra 1667 je poslal pismo (v hrvaščini) dubrovniški vladi, v katerem pojasnjuje, da prosi za akontacijo, ker dobrih dečkov ne more najeti, če jim ne izroči nekaj predujma. Kaže, da je Gregu Dubračiću uspelo zbrati določeno število novih trabantov, ker se leta 1668 omenja kot njihov kapetan.¹²

Podobna rekrutiranja trabantov so se morala goditi v Senju tudi v naslednjih letih. Iz dopisa barona Galla z dne 29. septembra 1670 zveemo, da se za mesto Imre Nadića korporala iz Senja, ki je pred štirinajstimi dnevi umrl v Dubrovniku, poteguje več Senjanov. Baron Gall priporoča predvsem dva: Jurico Matasovića in Pena Lučkinića.¹³ Lahko bi sklepali, da se je za vojaško službo v Dubrovniku potegovalo kar precej kandidatov, ker zaradi prenehanja turške nevarnosti v domačem kraju ni bilo ustrezne zaposlitve. Zato izmed prijavljenih kandidatov ni bilo težko izbrati najboljših trabantov.

Kljub fragmentarnosti podatkov lahko predvidavamo, da so kranjski deženi stanovi oziroma njihovi upravni organi skrbeli tudi za izpolnjevanje stražarske službe v Dubrovniku ter kandidate izbirali izmed prebivalcev Senja. Morda bo objava tega skromnega gradiva vzpodbudila kakšnega mlajšega zgodovinarja, da se bo sistematično lotil raziskave gradiva, ki bi osvetlil povezovanje med dubrovniško vlado in kranjskimi deželnimi stanovi v 17. in 18. stoletju, to je v času, ko se je Dubrovniška republika politično in gospodarsko vedno bolj povezovala s Habsburžani in deželami v srednji Evropi. O tem doslej vemo zelo malo tako na podlagi dubrovniškega arhivskega gradiva kot tudi gradiva v slovenskih arhivih.

⁹ V. Foretić, *Povijest Dubrovnika*, II. del, str. 324, 330, 331.

¹⁰ AS, DSK I, fasc. 298, str. 1527, 1528, 1529.

¹¹ Ibid., str. 1511, 1525, 1526, 1535, 1549.

¹² V. Foretić, *Povijest Dubrovnika*, II. del, str. 330, 331.

¹³ AS, DSK I, fasc. 303 b, str. 1767, 1768.

SUMMARY

MERCENARIES – THE ZEALOUS FOLLOWERS OF THE DUBROVNIK REPUBLIC IN THE ARCHIVAL MATERIAL OF THE ARCHIVES OF THE REPUBLIC OF SLOVENIA

This contribution briefly reviews the development of the Dubrovnik Republic's military organisation from the beginning of the 17th century. The geographical and geopolitical situation of Dubrovnik was then neither stable nor secure. Given that the Dubrovnik Republic could not afford large military formations, the government advocated strict neutrality, while the independence of the state was defended essentially via skilful

diplomacy. The Republic nevertheless maintained some military units designed to preserve public order and defend the state from sudden outside attack. After Dubrovnik had acknowledged the Hungaro-Croatian supremacy in 1358, a mercenary military organisation, composed of zealous followers, had been formed. Its members, who had to be Catholic without exception, were recruited in the territories of Hungary and Croatia. As the author demonstrates in his contribution, one of the recruitment centres was in Senj. On the basis of new archival material discovered in the Archive of the Republic of Slovenia, the author reports the activities of **captain Jurij Kukuljević from Senj**. The captain brought thirty Croatians to Dubrovnik, who remained under his command from 1630 to 1636.

Donator Wolfgang Schwarz in njegova zapuščina do danes

FRANCE ŠTUKL

Slavnemu loškemu rojaku Schwarzu je slavljenčev oče dr. Josip Žontar posvetil posebno študijo v Loških razgledih.¹ Slavljeneec dr. Jože Žontar je bil moj direktor dvajset let. Prvemu v spomin, drugemu v priznanje, povzemam po dr. Josipu Žontarju nekaj misli o slavnem Ločanu Volbenku Schwarzu, ki je bil rojen po podatku na spominski plošči na njegovi hiši, v Škofji Loki na Mestnem trgu 38 v kraju Vnser Frawen Zell aus Osterreich, to je Mariazell ob reki Triesting pri Pottendorfu na Nižjem Avstrijskem, kjer je bil tedaj samostan.² V Loki se v dokumentih javlja šele v 80. letih 15. stoletja. Po premisleku in dataciji približne smrti po letu 1522 je moral biti rojen okrog leta 1450 ali še malo prej. Po stari patricijski navadi je imel svoj grb. Na značilnem poznogotskem ščitku so trije grički in vejica s tremi enakimi cvetovi. Vejica raste iz dolinice med drugim in tretjim gričkom. Ali je Schwarz grb prinesel s seboj, ali pa ga je pridobil v Loki, ni znano. Služil je vsaj trem škofom: škofu Sikstu (1473-1494), gotovo tudi njegovemu nasledniku Rupertu (1495-1498), predvsem pa škofu Filipu (1498-1541).³ Prvikrat se v virih omenja v posredovanju med brati gradiščani (Burgrafen) v Lienzu in Jami ter goriškim grofom Lenartom v nekem sporu zaradi fevdalne posesti.⁴ V sporu med deželnoknežjim mestom Kranjem in freisinškim škofom zaradi šodne pravice v Besnici, na Okroglem in na Šmarjetni gori za varstvo proščenj in užitek tamkajšnjih gozdov, je pomagal Schwarz freisinškim pooblaščenecem pred cesarjem Maksimilijanom I.⁵ Sodeloval je tudi pri nadzorstvu gospodarske uprave loškega gospostva in imel poleg kaščarja ter oskrbnika shranjen tretji ključ gosposčinske blagajne.⁶ Na stopnji dežele je sodeloval pri sporazumu o kmečki trgovini in obrti. Spor se je vlekel med mesti in trgi ter predstavniki višjih stanov. Spor so rešili kompromisno in sprejemljivo za obe strani. Mesta so obdržala cehovske pravice, njihovi obrtniki pa so

smeli delovati tudi do ene milje zunaj mest in trgov. Kmetje so dobili dovoljenje omejenega trgovanja in barantanja s svojimi pridelki. Pri tem sporazumu, ki je vsakemu nekaj prinašal, je sodeloval Schwarz.⁷ Vse to lokalno delovanje, neprijetno za cesarja, mu ni škodovalo v razmerju do le-tega. Ko je cesar Maksimilijan poslal svoje preglednike na Kranjsko, da pregledajo komorne dohodke, jim je Schwarz pomagal. Cesar je želel, da bi Schwarz postal vicedom na Kranjskem, vendar te službe ni sprejel. Dr. Žontar je menil, da se ni hotel zameriti domačemu kranjskemu plemiču Juriju pl. Egku, ki je ostal naprej deželni vicedom.⁸ Glede na značilni judovski priimek se bolj nagibam k domnevi, da je bil Volbenk spreobrnjen Jud in zato v tistem času mogoče že manj zaželen tudi na Kranjskem, v freisinški Loki pa je bil na varnem. Za takšno domnevo sicer ni dokazov, bila pa bi prav simpatična. Na Juda kažejo mogoče tudi rože v njegovem grbu. V Ljubljani naj bi bil kot vicedom in ne deželan vznemirjal deželno plemstvo. Kot cesarjev prijatelj in Ločan je bil primeren za obe strani, deželno in cesarsko. Takrat so v notranjeavstrijskih deželah Žide že preganjali.⁹ Schwarz je sodeloval pri ureditvi zapuščine po zadnjem goriškem grofu Lenartu, ki je umrl leta 1500, ko so posest prevzeli Habsburžani, in jo privedel pod upravo kranjskega vicedoma. Ko so zaradi Maksimilijanove zadolženosti cesarske finance prevzeli augsburški trgovci, je Schwarz pregledoval račune za cesarjevo stran. Cesarjevi uslužbenci in Schwarzovi nasprotniki so se že leta 1504 pri cesarju zanimali za Schwarzovo zapuščino: hiše, denar, dragotine, terjatve, fevde itd. Kazalo je že, da bo umrl brez otrok. Po letu 1510 je Schwarz pridobil tudi delež pri rudniku živega srebra v Idriji.¹⁰ Cesar je Schwarzovim nasprotnikom vse obljubil, vendar je bil po Schwarzovi smrti uspešnejši freisinški škof, ki je bil tudi sicer postavni dedič, ker je bil Schwarz loški meščan. Škof je pridobil Volbenkovo premoženje. Po običaju dolnjeavstrijskih dežel je zapadla zapuščina zemljiškemu gospodu. Freisinški škof je posest prepustil (ne podaril) loškemu kaščarju Lenartu pl. Siegesdorferju, ki je bil loški kaščar med letoma 1529-1568.¹¹ Med nepremičninami je bila tudi Schwarzova hiša s

¹ Dr. Josip Žontar, Ločan Volbenk Schwarz. Prispevek k zgodovini finančnega gospodarstva v dobi Friderika III. in Maksimilijana I. Loški razgledi 4, 1957, str. 25-34, v nadaljevanju: Žontar, Schwarz.

² J. Žontar, Schwarz, str. 25.

³ Pavle Blaznik, Škofja Loka in loško gospostvo, Muzejsko društvo Škofja Loka 1973, str. 450, v nadaljevanju Blaznik, Gospostvo.

⁴ Žontar, Schwarz, str. 26.

⁵ Žontar, Schwarz, str. 27.

⁶ Žontar, Schwarz, str. 27.

⁷ Žontar, Schwarz, str. 27.

⁸ Žontar, Schwarz, str. 29.

⁹ Enciklopedija Slovenije, 4, MK 1990, str. 315.

¹⁰ Žontar, Schwarz, str. 32.

¹¹ Blaznik, Gospostvo, str. 454.

kapelo na Mestnem trgu, ki je imela posebnega beneficiata in štiri ustanovne maše na teden.¹² To hišo je Lenart Siegesdorfer prepustil loškemu meščanu Urbanu Kunstlju za 535gld.¹³ Schwarzov delež pri idrijskem rudniku pa je podelil Ferdinand I. leta 1522 svojemu podkanclerju, ki je postal tudi enakopravni član idrijske rudarske družbe.¹⁴

Za zasluge in posredovanja ob kmečkem uporu leta 1488 je škof Sikst leta 1491 Volbenka obdaroval s fevdi; le-te mu je škof Filip za zvesto službovanje dal v popolno last leta 1517. Daritev je tedaj obsegala dve hubi v Starem dvoru ter po eno hubo v Stari Loki in v Hosti. Od teh štirih hub je bilo treba plačevati v loško kaščo po 63 beneških soldov odvetščine. Volbenk je dobil še štiri hube v Binklju. Od vsake je loški kašči pripadalo 39 beneških soldov na leto. Povsem neobremenjena pa je bila nadaljnja posest, ki je zajemala po eno hubo v Stražišču, na Godešiču, v Zabnici in pri Sv. Duhu, dalje šest domcev, ki so očitno ležali v Stari Loki, in mlin na Studencu pred Škofjo Loko¹⁵ (v Sovodnju, kjer je bil mlin do poplave leta 1926 o. p.). Druga Schwarzova posest se je omejevala predvsem na desetino. Tako mu je pripadala desetina na Bregu ob Kokri. To je skupaj z njivo v Viršku in mesnico pri selških vratih v Škofji Loki podaril aniverzariju v cerkvah sv. Jurija v Stari Loki in sv. Jakoba v Škofji Loki. Poleg te posesti je imel Schwarz do leta 1516 v popolni lasti še eno hubo v Podreči, celotno desetino od dvanajstih hub na Godešiču, v Topolah na Selškem od štirih hub ter dvotretjinsko desetino od dvanajstih hub v Četeni ravni in Zaprevalu na Poljanskem. To posest je namreč Schwarz z dodatkom 40 gld. v gotovini tedaj daroval beneficiju sv. Trojice v svoji hiši na Placu, o čemer priča še ohranjena plošča na Mestnem trgu št. 38.¹⁶

Prerazporeditev dobrin je pomembno gibalo posameznih obdobj. Freisinškemu gospostvu je bilo precej posesti odtujene na račun posameznih plemičev in cerkve. Cerkevna posest je bila v zgodovini vedno tarča prisvajanja. Tudi posesti kapele sv. Trojice in beneficija Sv. Trojice ni bilo prizaneseno. Po podatku iz leta 1584 je pripadalo beneficiju razen travnika in nelokalizirane desetine še šest hub, od katerih jih je pet lokaliziranih v nedatiranem urbarju, in sicer po ena v Podreči, Stražišču in na Godešiču, dve pa v Starem dvoru.¹⁷ V prvi polovici 16. stoletja je beneficij še pridobival. Franc Pokorn navaja, da je leta 1528 tedanji beneficiat sv. Trojice Fabijan Biček kupil za beneficij nekaj zemljišča od starološkega gospoda Baltazarja Siegesdor-

ferja.¹⁸ Nekatere lokacije že poznamo, marsikaj pa se je iz lastništva beneficija že do takrat izgubilo. Za sredo 18. stoletja poroča dr. Blaznik, da je bila kapela sv. Trojice še močan beneficij, ki je obdržal posest še iz 16. stoletja. Schwarzov beneficij je imel takrat še dve hubi v Starem dvoru, eno hubo na Godešiču in eno kajžo v Stražišču ter dve polovični hubi v Podreči. Leta 1756 so imetju kapele sv. Trojice pripadale tri hube v Stari Loki, po ena huba v Virmašah, Hosti in Zabnici, pa ena kajža pri Sv. Duhu.¹⁹ Terezijanske, predvsem pa jožefinske reforme, so prizadele to posest. Leta 1788 sta okrožni komisar Klafenau in naddiakon za Gorenjsko baron Tauferer kapelo zaprla in premoženje namenila vikarijatski cerkvi sv. Jakoba v mestu, kjer so že načrtovali samostojno župnijo. Leta 1804 so posest stare župnije Loka delili na župnijo Stara Loka in na novo ustanovljeno župnijo Škofja Loka v mestu, ki je nastala iz že obstoječega vikariata iz 16. stoletja. Gosposočinski protipisar Alojzij Anton Prenner je kot ključar kapele sv. Trojice naredil popis imetja. Leta 1781 je bilo še za dobrih 3900 goldinarjev premoženja. Od leta 1790 do leta 1793 je bil Prenner tudi njen upravitelj in pozneje lastnik. Leta 1792 je bil zaradi bolezni že zadolžen. Leta 1793 je Prenner umrl. Zaradi zadolženosti niso mogli takoj urediti zapuščine. Leta 1794 je hišo s kapelo in štirimi gozdnimi deleži kupil starološki graščak Jožef Demšar. Že po letu 1782 so nameravali v Loki ustanoviti samostojno župnijo. Vse kaže, da so obe hiši kupili za župnišče od Demšarja. Kot smo že povedali, so župnijo ustanovili leta 1804 in premoženje obeh beneficijev namenili za župnika in kaplane.

Škoda je, da dr. Blaznik pri analiziranju posestniških struktur ni šel do konca in ni lokaliziral te posesti bolj natančno. Na tem mestu bom skušal lokalizirati tisto posest, ki jo je pridobil Volbenk in jo daroval cerkvi, za svoj blagor kot beneficij sv. Trojice in kot lastnino kapele sv. Trojice. Ta je bila v njegovih dveh hišah na Placu, danes združenih v eno stavbo na Mestnem trgu 38. Prav do konca ne bomo mogli vsega pojasniti, vendar to tudi ni naš cilj. Pogledali pa bomo, kje je bila ta posest. Slabo se je godilo gotovinskemu delu beneficija, iz katerega se je maševalo za blagor pokojnikove duše. Ob koncu 19. stoletja je zelo verjetno poznejši škofijski arhivar, nam že znani pisec o Loki Franc Pokorn, takrat kaplan v Škofji Loki, naredil povzetek votivnih maš, ki so pripadale loški župnijski cerkvi.²⁰ Na prvo mesto je postavil Beneficij Ss. Trinitatis od. (oder). Wolfg. Schwarz-schis Messen Stiftung (Schwarzov beneficij). Za podlago je imel Schwarzovo ustanov-

¹² Žontar, Schwarz, str. 32.

¹³ Žontar, Schwarz, str. 33.

¹⁴ Žontar, Schwarz, str. 35.

¹⁵ Blaznik, Gospostvo, str. 151.

¹⁶ Blaznik, Gospostvo, str. 152.

¹⁷ Blaznik, Gospostvo, str. 242.

¹⁸ NŠA Lj, F. Pokorn, rokopis Kapele sv. Trojice, fasc. 41.

¹⁹ Blaznik, Gospostvo, str. 337.

²⁰ Sacra fundata persolv. in eccl. paroch. in Škof. Loka et in eccl. filialibus.

no listino iz leta 1486. Dolžnostnih maš je bilo 53 na leto. Denarja takrat že ni bilo več v gotovini. Kapital je bil naložen v obligacijah (vrednostnih papirjih). Vrednost glavnice je bila 2400 gld. in se je obrestovala po 4 odstotke na leto, vsako leto 104 gld. Za ta denar je župnik za pokojnika opravil vsako leto 53 maš.²¹ Med prvo svetovno vojno so tudi ti vrednostni papirji šli za vojno posojilo. Po vojni je škofija te stare zadolžitve "odpisala", saj zanje ni bilo več kritja. Pred leti je škofjeloški župnik Alfonz Grojzdek za vse nekdanje darovalce (ustanovnike) uvedel enkrat letno mašo, poleg redne nedeljske maše za farane.

Po jožefinskih reformah in ustanovitvi mestne župnije v Loki so razdelili tudi cerkveno premoženje. Ker še ni bilo konec fevdalnega reda, zemljiške evidence pa so bile nujne ne glede na družbeno in upravno razdelitev, so kmalu po letu 1803 oziroma 1804 nastavili zemljiško knjigo za posest loške mestne župnije: Grundbuch der vereinigten Pfarhofs Gilten in Stadt Lak. Gilt pomeni imenjsko rento. V našem primeru gre za manjšo posest in prinos dohodkov od davščin te posesti. Zapisovalec posesti je knjigo po tradiciji razdelil na posest Kapele sv. Trojice in Beneficija sv. Trojice. Po teh evidencah je imela Kapela sv. Trojice te podložnike:

Binkelj, stara h. št. 14, kupna huba, domače ime Šimenc, Ajzner.

Binkelj, stara h. št. 12, kupna huba, domače ime Ambruž, Mruš.

Stara Loka, stara h. št. 45, kupna huba, domače ime Mruž, Ambruž, Mrušč.

Virmaše, stara h. št. 18, kupna huba, domače ime Tinc, pri Tincu.

Hosta, stara h. št. 4, kupna huba, domače ime Vidmar.

Hosta, stara h. št. 6, huba, (ponekod tudi kajža, prečrtano), domače ime pri Malendet (Malandež), Vidmarjeva kajža.

Žabnica, stara h. št. 36, kupna huba, domače ime Črne.

Virmaše, stara h. št. 14, 1/3 kupne hube (kajža), domače ime pri Šoštarju, tudi Štefan.

Virmašani so imeli še te zemljiščne deleže: njiva ta druga od traunka, njiva za kozlam u sred Semle (zemlje), travnik Sarze, njiva na Žabenc, tri njive in 1 travnik, njiva per spoden pot u Resje.

Svetoduharji so imeli: njiva v Resju, njiva za kozlam u ta treka od kozla njiva per Traunz.

Ločan Max Zeball je imel 1 vrt v Loki, Baron Wolkenberg pa travnik pod Ceglom.

Naštel sem samo nekaj zemljiščnih deležev, ki jih mogoče, ne glede na lastništvo, po imenu še kdo od domačinov spozna.

Pri domačih imenih kmečkih posestnikov spominjata na cerkveno posest le ime Vidmar in Vidmarjeva kajža v Hosti.

Podložniki Beneficija sv. Trojice:

Stari dvor, stara h. št. 12, kupna huba, domače ime Matecel.

Stari dvor, stara h. št. 10, kupna huba (pozneje hube), domače ime Jakopč.

Godešič, stara h. št. 35, kupna huba, domače ime Tone, Kozina.

Podreča, stara h. št. 24, 1/2 kupne hube, domače ime Bugar.

Podreča, stara h. št. 30, kupne hube, domače ime Krištanc.

Podreča, stara h. št. 34, podsedova hišica-kajža, domače ime Kajžar.

Podreča, stara h. št. 49, kajža nastala iz h. št. 24, domače ime Šuštar.

Stražišče, stara h. št. 62, hiša in njiva za vasjo, domače ime Trebarjeva kajža, Pri Marjanci, Pukljev Janez, Laborska kajža (podrto).

Stražišče, nova h. št. 78, podsedova hišica z vrtom, domače ime?

Stražiščani so imeli še tale zemljišča: njiva u Pol, njiv na Doll, njiva na Vantalah (Pantale), njiva per Snamnah, pašnik na Borštu, dobrava (Waldung) na Birglah, dobrava na Shiberk, srenjski delež frey Gmaina.

Na cerkveno posest mogoče spominjajo domača imena: Bugar (mogoče meščan, iz mesta Loke), Krištanc (mogoče cerkveni človek).

Franc Pokorn je v rokopisni zapuščini izpustil nekaj strani sestavka z naslovom Kapela pres. Trojice.²² Vse prezidave je datiral po letu 1804, ko so stavbo prvokrat resneje adaptirali in združili. V polovici hiše je po Pokornu pred obnovo živel vikar, drugi del pa je bila kapelica. Ta je imela portal, ki je segal na trg. Takšno stanje še kaže franciscejski kataster 1825/26. Kapela je dobila ime po ustanovniku. Domačini so ji rekli tudi Črna kapela po Schwarzu. Kapelica je imela tri oltarčke in strop z motivom sv. Trojice, poslikan v tehniki freske. Imela je tudi svoj Božji grob. Za postavljanje tega so vsako leto plačevali en goldinar (R). V nadstrešnem stolpičku sta bila dva zvonova. Na starih upodobitvah Loke je stolpiček še razviden. Po odpravi kapele so vanjo spravljali sejmarske kolibe (ute) do okrog leta 1830. Do leta 1868 je bila v prostorih loška lekarna. Za to sta prostor med letoma 1768 in 1888 imela v najemu najprej trgovec Krisper, za njim pa trgovec Fran Marinšek iz Kranja. Pred temeljitimi prezidavami župnika Tomažiča so v teh prostorih imeli velikonočna spraševanja. Leta 1890 je mestni župnik Janez Evangelist Tomažič župnišče prenovil ter prostore hiše in nekdanje kapele dokončno združil. Nekateri dokumenti prezidav po letu 1804 so v Nadškofijskem arhivu v Ljubljani v fondu Župnije Škofja Loka. Pokorn omenja tudi zapis v heksametrih, ki opisuje življenjske tegobe po potresu 1511: kuge, lakote, vojske – in je objavljen.²³ Pokorn je napis povzel:

²² NŠA, Pokornova zapuščina, fasc. št. 41.

²³ Mittheil d. h. V. f. Kr. 1864, str. 87.

²¹ Sacra fundata, str. 1.

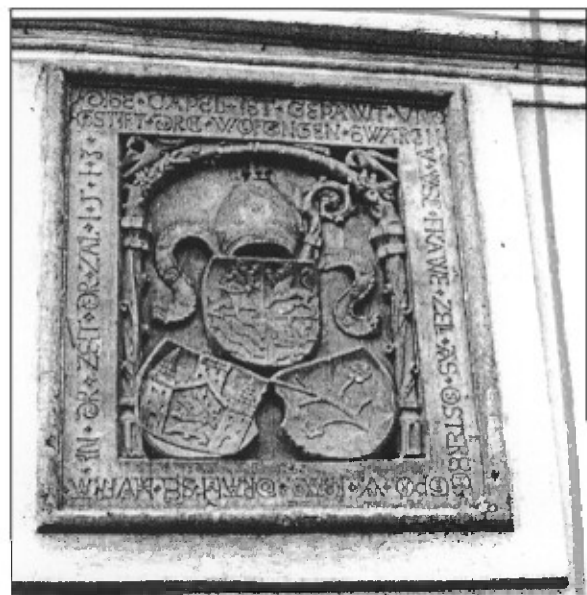
"Najprej omenja napominani potres (1511 o. p.). Potem govori o kugi na Laškem, katera je v Veroni pomorila deset tisoč mož; o dolgo ležečem snegu spomladi, ki je setve uničil, o lakoti, o vojski zoper Benečane, o velikih davkih, o ljudski vstaji, o požarih, druginji in drugih nadlogah. In takrat pravi neznan pesnik, sezidal je loški grad zopet mož, mlad sicer, a moder in krepak, pravičen in krotak, kateremu Gospod Bog daj vse dobro na zemlji in v večnosti.²⁴ Leta 1590 je poročal starološki župnik, da je kapela revna in slabo upravljana. Pred 29 leti (leta 1660) jo je prizadel požar. Požar je nastal v pekovi hiši poleg rotovža. V nekaj urah je pogorelo od 32 do 35 najlepših hiš, med njimi kapela sv. Trojice in klariški samostan.²⁵

Pokorn je v zapisu poznal iste podložnike, tako kapele kot tudi beneficija. Leta 1790 je kapela plačevala od vsake osebe 30 kr. davka na leto. Pozneje, ko jo je upravljala že svetna oblast, je plačala leta 1804 36 R in 21 kr. Vse posesti, ki je sodila pod beneficij in kapelo, je bilo leta 1790 123 oralov in 60 sežnjev.²⁶ To je več kot 70 ha. Dominikalne posesti je bilo 2 orala 17 sežnjev, kar je dober hektar. Od celokupne posesti je bilo treba plačati 71 R (gld). Vseh stroškov je bilo 72 R (gld) 34,75 kr.

Preden Schwarzu zaželimo večni mir in pokoj, poglejmo še nekatere materialne sledi, ki jih je zapustil v Loki. Leta 1511 so ga skupaj z ženo Uršulo vpisali v članstvo loškega lončarskega ceha.²⁷ Zakaj je postal član, lahko samo ugibamo. Morda se jim je zdel tako slaven, da so bili veseli njegovega imena v svojih vrstah, ali pa jim je mogoče pomagal pri dobavi lončenih posod, ki so jih uporabljali pri idrijskem rudniku. Za rudnik so Ločani stoletje dobavljali glinaste lončke za predelavo rude. Schwarz je bil ugleden Ločan in se je tega tudi zavedal. Pred smrtjo, okrog leta 1522, je še vidno poskrbel za spomin na svojo dušo in za duši obeh žena, že pokojne Uršule in takrat še živeče Doroteje. Obe je dal upodobiti poleg sebe na nagrobniku v Starološki cerkvi. Ohranjen imamo trojni portret.

Na svojo hišo na Placu si je dal postaviti spominsko ploščo, ki pove, da je kapelo zgradil in leta 1513 ustanovil Wolfgang Swarcen, rojen v Zellu v Avstriji, in žena Doroteja. Notranjo ploskev plošče zapolnjujejo trije grbi. Zgornji je grb škofa Filipa, s katerim sta sodelovala. Spodaj je loški mestni grb. Volbenk je bil loški meščan. Tretji grb je Schwarzov. Razvejano stebelce z dvema cvetovoma raste med drugim in tretjim gričkom v podnožju grbovnega ščitka. Kdaj sta bili obe hiši in kapela združeni v eno stavbo, na katero so vzdali ohranjeno ploščo, je težko reči. Franc Pokorn veže prezidave na obdobje po letu

1804. Tudi sam se bolj nagibam v to in še poznejša obdobja. Dr. Nace Šumi je datiral baročne prezidave starega župnišča med leti 1740 in 1760.²⁸ Arhivski viri izpričujejo dosti poznejše predelave stavbe ob nastanku župnije leta 1804 in še pozneje. Še na franciscejskem posnetku Mestnega trga okrog leta 1825/26 ima stavba v tlorisu še močan zamik, ki ga danes ni več. Če ne gre za zamik stavbe, je pa gotovo nakazoval vsaj pomolno nadstropje, podobno kot na Kroni, hiši Mesarjeve Ančke in pri Žigonu, kar navaja tudi Pokorn. Mojstre teh, še vedno poznobaročnih preziday, poznamo tudi v Žireh pri stari šoli in podrti Stalarjevi hiši, kjer je šlo za skoraj enake portale in druge kamnoseške detajle.

Schwarzev grb na njegovi hiši (danes Mestni trg 38).

Pri istem klesarskem mojstru, ki ga poznamo že iz Filipove plošče na Kašči iz leta 1513 in na Filipovih ploščah na gradu, je Schwarz naročil tudi svoj nagrobnik, ki se je ohranil v župnijski cerkvi v Stari Loki, takrat še loški župni cerkvi. Schwarz je imel pri nagrobniku svoje želje. Kamnosek ga je upodobil na zgornjem levem delu plošče, ob njem žena Dorotejo, poleg nje pa rajnico, prvo ženo Uršulo. Doroteja je bolj živahno obdelana in vidna v celoti, podobno kot mož. Uršula se stiska zadaj in ni vidna v celoti ter gleda nekako iz večnosti. Gre za skupinski portret živečih figur in tistih po spominu. Pod figurami je že omenjeni Schwarzov grb. Po dosedanjih raziskavah je nagrobnik najverjetneje delo Jakoba Schnitzerja iz Loke. Jakob Schnitzer iz Loke se javlja v tako imenovani Mospa

²⁴ Franc Pokorn, Loka, ponatis 1995, str. 26.

²⁵ Blaznik, Gospostvo, str. 314.

²⁶ Oral= 0,5 ha, 1 seženj= 3,5 m².

²⁷ ZAL Enota Škofja Loka, Lončarski ceh.

²⁸ Dr. Nace Šumi, Profano baročno stavbarstvo v Škofji Loki, Loški razgledi 7, 1960, str. 106-110.

Grb na nagrobniku v župni cerkvi sv. Jurija v Stari Loki.

cherjevi trgovski knjigi.²⁹ Po naročilu Mospacherjeve vdove v Ljubljani je izdelal nagrobnik za moža Žiga, ki je umrl leta 1517. Mospacher in Schwarz sta bila v poslovnih stikih, kar kažejo vpisi v Mospacherjevi trgovski knjigi na več mestih.³⁰ Zato bi bilo naročilo nagrobnika pri njem verjetno, saj se je že izkazal s takšnimi deli. Mospacher je imel v Loki zemljišče, ki je bilo zastavljeno W. Schwarzu.³¹ Mospacher je umrl pred Schwarzom in po smrti so morali iz zapuščine poravnati Schwarzove terjatve.³² Mospacherjevo zemljišče v Loki so varuhi dediščine prodali Baltazarju Siegesdorferju v Loki.³³ Gotovo si je Schwarz dal izdelati nagrobnik pri Jakobu Schnitzerju, ki je obvladal takšna naročila, na kar kažejo Mospacherjevi računi.³⁴ Dr. Vilfan je Jakoba Schnitzerja poimenoval kar po domače s priimkom in imenom Jakob Rezbar, kar se mi zdi prav posrečeno.

Kdaj je Schwarz umrl, ni znano. Dr. Josip Žontar navaja, da je bila 22. marca 1522 njegova bolehnata žena Doroteja že vdova.³⁵ Verjetno zaradi bolezni ni dala vklesati letnice moževe smrti, čeprav je pokojniku kamnosek že pripravil mesto na napisu nagrobnika. Gotovo je umrla kmalu za njim, saj je dediščino uspešno uveljavil

freisinški škof, ki pa ga letnice na nagrobnikih niso zanimale.³⁶

Tretji materialni spomin, ki je ostal za Schwarzom in verjetno Jakobom Rezbarjem, se nam je ohranil na Poljanski cesti v Škofji Loki. Ob kletnih vratih v hišo Poljanska cesta 7, včasih pa Karlovec, stara h. št. 51, je vzidan kamnit fragment nekega (mogoče) večjega reliefa. Prikazuje Kristusa, ki vstaja iz groba v obliki sarkofaga. Zgornji del Kristusove glave je poškodovan, vendar manjka samo Kristusov nimb. Na levi strani glave so žarki še vidni. Na levi strani reliefa je grmičevje speljano podobno, kot so kite na drugih Rezbarjevih ploščah. Na tem reliefu se je kamnosek lahko figuralno izživel. Relief ima v podnožju v značilnem zgodnjerenesancnem ščitku grb, kot ga že poznamo na plošči in na njegovi hiši ter na nagrobniku. Schwarzov grb nedvomno kaže na naročnika. Pri hiši so včasih rekli pri Lončarju, pozneje pa je prešla v last Firbarjeve družine iz Karlovca in je služila kot Firbarjeva bajta. Najstarejši lastnik je bil Jožef Kermel, trgovec z lončevino leta 1814, zato tudi takšno domače ime. V franciscejskem katastru je stavba še lesena. Tudi visoki številki hišne numeracije in parcelne številke med starimi hišami kažejo na pozen čas nastanka stavbe, le-to smemo postaviti na prelom iz 18. v 19. stoletje. Takrat so zaradi nove nastale župnije prenovili Schwarzovo hišo in kapelo na Placu za nove namene župnišča. Lastnik v Karlovcu je verjetno potreboval material za nasutje terena pred hišo, med hišo in sedanjo Poljansko cesto. V severni steni kleti je opaziti, kako je stena zasuta; na kar kažejo frag-

²⁹ Sergij Vilfan s sodelavci, Ljubljanski trgovski knjigi iz prve polovice 16. stoletja, SAZU 1986, v nadaljevanju Mospacherjeva knjiga.

³⁰ Mospacherjeva knjiga, str. 223.

³¹ Mospacherjeva knjiga, str. 198.

³² Mospacherjeva knjiga, str. 199.

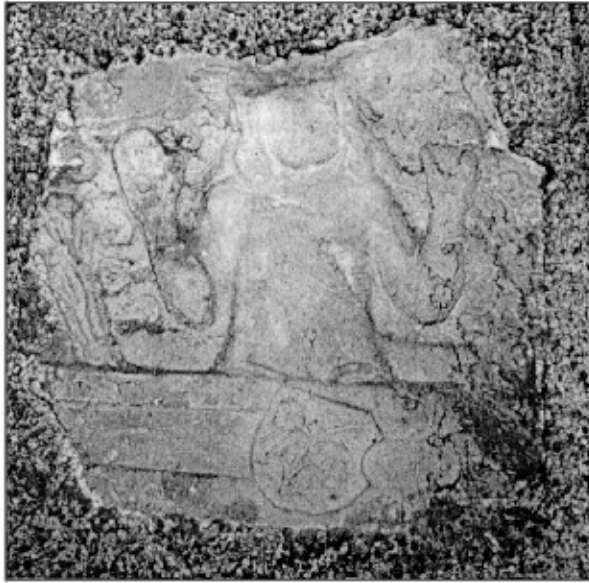
³³ Mospacherjeva knjiga, str. 200.

³⁴ Mospacherjeva knjiga, str. 222.

³⁵ Žontar, Schwarz, str. 32.

³⁶ Žontar, Schwarz, str. 32.

menti kamnitih obrob, kletnih vrat in oken. S hišne strani je naredil nov vhod v klet in levo od vrat vzdal kamnitega Kristusa, ki se mu ga je zdelo škoda zavreči med zasip. Zelo verjetno kamniti fragment izvira iz Schwarzove hiše in kapele na Placu. Po motivu vstalega Kristusa bi bil lahko v povezavi z uničenim zapisom hudih časov iz začetka 16. stoletja. Vstali Kristus pa daje upanje. Po letu 1945 je bila stavba na Mestnem trgu 38 nacionalizirana. Po osamosvojitvi in denacionalizaciji pa bo del Schwarzove posesti spet vrnjen Cerkvi.

Grb na reliefu vstalega Kristusa na hiši Poljanska cesta 7.

SUMMARY

DONATOR WOLFGANG SCHWARZ AND HIS LEGACY UNTIL TODAY

Wolfgang Schwarz was born in Lower Austria. At the turn of the 15th to the 16th century he was a pretender to the *vicedome* of Carniola. On several occasions he acted as a mediator for the Bishop of Freising and also for the Emperor. Although he was married twice he did not have any children. He had a tombstone erected to his memory in the church at Stara Loka. The tombstone is an unusual monument, representing a relief portrait of Wolfgang and his two wives: Ursula and Dorothy, who were still alive when the tombstone was erected. Unfortunately, neither the year of his birth nor that of his death is known. Undeniably, the representation does not depict his individual facial features. For the benefit of his soul, he established two benefices of the Holy Trinity and offered his subjects to the chapel of the Holy Trinity, which he had built next to his own house in the city square. Today, the two buildings are merged together as a house at Mestni trg 38. Following the Josephine reforms the house was used as a vicarage of the new city parish, established in 1804. Schwarz also had a commemorative plaque placed on one of his houses, or rather, on the chapel. An inscription, as well as the Loka coat of arms, the bishop Philip coat of arms, and his own coat of arms featured in the commemorative plaque. Apart from the three figures mentioned above, the tombstone in Stara Loka also includes non-figural ornaments and his coat of arms. The latter figures on the late-gothic small shield are similar to the one on the Loka commemorative plaque. A stem with three flowers is depicted as appearing among three hills. The name Schwarz and the flowers in his coat of arms might indicate that the converted Judah felt more at ease in the bishop's Loka. Part of the Ascended Christ with Schwarz's coat of arms, which may come from the house and the chapel at the Square, was found on a mediocre house at Poljanska cesta 12. For the time being, I would attribute all three reliefs to Jakob Schnitzer – Jacob the Carver, with whom Schwarz had historically proven contacts. The cash stipulated in the deed of donation has, of course, vanished over the centuries, but the estates remained until the emancipation of serfs in 1848. We know the estates in Stara Loka, Binkelj, Virmaše, Stari dvor, Godešič, Žabnica, Hosta, Podreč and in Stražišče. We would like to show our readers the estates with their local names.

Kronika priprav dežel Notranje Avstrije na poslanstvo pri državnem zboru v Regensburgu leta 1576

SAŠO JERŠE

"Also wo sy, die getreuen stände, an solcher khayserlichen vertrüstung ie nit ersettigt vnd, iren vorigen vorhaben nach, nochmallen ire gesandten zu denen chur vnd fürsten des Heilligen Römischen Reichs zumal auf negsten, im monat february eingeesendes sechsvndsibenzigisten jars, angestölten reichstag abzufertigen vnnnd vmb derlay hülff absonderlich anzulangen bedacht, das es irer frh.Drh.[fürstlichen Durchlaucht] gar nit zuwider, sondern sy inen darzue hülffen vnd fürderung, voriger vertrüstung nach, gern thuen vnd erweisen wölle."¹

Vrstice, ki jih nadvojvoda Karl piše v svojo propozicijo štajerskemu deželnemu zboru in ki jih deželni zbor bere na zasedanju 27. novembra 1575, so nagovor, prigovor, spodbuda. Vrstice in vrstice, ki jih spremljajo, so kaj podobne vrsticam, ki jih Karl oktobra piše štajerski vladi in ki jih vlada tako težko bere in tako težko razume.²

¹ Iz deželnoknežje propozicije štajerskemu deželnemu zboru. Instrukcija je bila prebrana na zasedanju deželnega zbora v Gradcu, 27. 11. 1575. StLA, Laa.A.A., III Landtag. LH, Bd. 28, pa. 4a. Priprave dežel Notranje Avstrije na poslanstvo pri državnem zboru v Regensburgu leta 1576, in poslanstvo samo, skicirata August Dimitz in Johann Loserth. Dimitz A. *Geschichte Krains: von den ältesten Zeiten bis auf das Jahr 1813. Dritter Theil: Vom Regierungsantritte Erzherzog Karls II. in Österreich bis auf Leopold I. (1564-1657)*, Laybach 1875, str. 57. Loserth J. *Innerösterreich und die militärischen Maßnahmen gegen die Türken im 16. Jahrhundert. Studien zur Geschichte der Landesdefension und der Reichshilfe*, Graz 1934, str. 74-82.

² Ker naj ne dovolimo, da nas omreni paragrafarstvo, in ker naj ne spregledamo, da je politično življenje dežel Notranje Avstrije sicer res, kot ugotavlja Winfried Schulze, zaznamoval resen in predan angažma deželnih stanov, a hkrati se je na deželanstva naslavljal opazke, tirade celo, berimo Christoph Spindlerja, o njihovem malodušju in Sergij Vilfan, ki bere spise deželnih zborov Kranjske, lahko zapiše, da se nam "odločilno jedro stanov... zožuje na nekaj večjih davkoplačevalcev," in ker naj opozorimo na vrstice iz poročila urada stanovskih poverjenikov Štajerske za leto 1576, ki pravijo, da "weliche zu einer er.la.[ehrsamen Landschaft] sachen vnd handlungen, es seye zu ambtern oder sonst in ander weg zu diensten fürgeschlagen vnnnd benent werden, sich aller sachen endtschlachen vnnnd nit gebrauchen lassen wölle," vrstice torej, ki govorijo o kaj majhni resnosti in predanosti stanovskih funkcionarjev, in vrstice, ki pričajo o stanju, kakršno je slutiti tudi iz arhivskega gradiva kranjskih stanovskih uradov, iz razlogov, skratka, ki jih na stopnji naših raziskav ne moremo dovolj natančno utemeljiti in ki niso in naj niso predmet tega spisa, besede vlada, na tem in na vseh preostalih mestih, ne uporabljamo v pomenu pravnega,

Karl ponovi. Poslanstvu dežel pri zboru volilnih knezov, poslanstvu k državnim stanovom je bil naklonjen in vlada to ve in pozna razloge, ki so poslanstvo zavrla in ustavili in vse to morejo vedeti tudi zbrani stanovi.³ In vrstice in vrstice, ki jih spremljajo, so kaj drugačne od vrstic, ki jih knez piše v instrukcijo svojim komisarjem na bruški meddeželni zbor. Bilo je avgusta. Knez tedaj pravi, "da si tuje pomoči moremo le malo

upravnega termina. Besedo uporabljamo pragmatično, tавтоloško: vlada je tisti, ki vlada. Beseda tako noče označevati urada stanovskih poverjenikov, ki seveda je, da uporabimo razlago Matevža Koširja, "stanovska vlada v okviru deželne avtonomije," seveda pa hoče označevati stanovsko oblast, označuje gremij tistih, ki, navadno res v svojstvu, imenu, z mandatom in pod prisego stanovskih poverjenikov in ob njih, pa tudi v imenu odborov in dvorne veče, izvajajo, usmerjajo in vodijo politiko deželnih stanov. Zavedamo se. Z našim početjem se odmikamo od arhivske zanesljivosti. A to naj počnemo zavoljo, če je beseda prava, korektnosti do preteklosti. Nismo pozabili. V arhivu se nič ne začne in brez arhiva ni nič in v arhivu se nič ne sme končati. Vide Schulze W. *Landesdefension und Staatsbildung. Studien zum Kriegswesen des innerösterreichischen Territorialstaates (1564-1619)*, Köln, Graz 1973, str. 148, 149. Vilfan S. "Struktura stanov, deželne finance in reformacija," *Zgodovinski časopis*, 2/1995, str. 178. Košir M. "Stanovski poverjeniki in stanovski odbor ter instrukciji za poverjenike iz let 1540 in 1542," *Arhivi*, XXIII/1999, str. 159-167. Vide Spindler Ch. *Ain Christliche Leichpredig. Bey der Begrebnus / weyland des Wohlgebornen Herrn / Herrn Hörwardten / Freyherrn zu Auersperg... Gedruckt zu Laybach / Durch Hanns Mannel / Anno M.D.LXXV.* Vide StLA, Laa.A.A., III Landtag, Karton 180, Heft 598, Landtagsakten 1576, 2. Teil. Vide *Landtags- auch Verordenten Session und Ausschuss Protocol. No. 2. 1574 bis 1579 inclusive.* AS, Stan I, šk. 876. Vir posledaj navajamo kot *Protocol*.

³ StLA, Laa.A.A., III Landtag. LH, Bd. 28, pa. 4. Ko naj se je konec oktobra 1575 v Regensburgu sešel zbor volilnih knezov, ki naj je izvolil novega rimskega kralja in premotril razmere v cesarstvu, so bila deželanstva dežel Notranje Avstrije odločena poslati k zboru svoje poslanstvo, ki naj je zbranim knezom predstavilo boj dežel zoper Turke in jih prosilo pomoči v tem boju. Cesar Maximilian II. takšnemu poslanstvu ni bil naklonjen. Še več, menil je, da utegne biti prej škodno kot koristno. Nadvojvodi Karlu je pisal, naj svoje dežele odvrne od njihove namere in naj jih prepriča, naj počakajo na sklic državnega zbora in naj tedaj pošljejo poslanstvo. Karl je dežele seznanil s cesarjevim stališčem, podpore diplomatskemu podjetju dežel pa ni odtegnil. Nasprotno, podporo je ponujal in svojo naklonjenost poslanstvu zapisal v več pismih. Teh pisem pa štajerske stanovske oblasti nikakor niso želele razumeti. Jerše S. "Kronika priprav dežel Notranje Avstrije na poslanstvo k zboru volilnih knezov v Regensburgu leta 1575," *Zgodovinski časopis* (v tisku).

obetati in da se moremo ohraniti le z božjo milostjo in lastnimi močmi."⁴ Tokrat je drugače. Tokrat knez piše, da "Auch die benachbarten bißheer bey innen vil ain mehrers thuen sollen."⁵ Vrstice so drugačne, sporočilo je drugačno. Knez, zdi se, pričakuje, upa pomoči. Pomoči od *benachbarten*, od sosedov, državnih stanov, pomoči od cesarstva. Knez da se trudi pri cesarju. Izposlovati hoče delež pri pomoči, tudi pomoči od cesarstva, a pomoči da že dolgo ni, ni več. Kar je, je cesarjeva volja, trud, namen, cesarjeva *tröstlichen zuuersicht* in *zimbliche vertröstung*, zagotovilo, namreč, da bo cesar skušal pri državnih stanovih pridobiti denar, pomoč za boj zoper Turke in da bodo te pomoči deležne tudi dežele Štajerska, Koroška in Kranjska. To je zagotovilo, ki naj tolaži, in tolažba da je trdna.⁶ A če ne zadošča, če cesarjeva zagotovila deleža pri užitku državne pomoči ne zadoščajo in ne prepričajo, potem naj dežela pošlje svoje poslanstvo k državnim stanovom in knez bo poslanstvu naklonjen in podprl ga bo.⁷ Da, knez, tokrat, zdi se, pričakuje, upa pomoči. Tako tudi cesar.

Pismo, na katero se nadvojvoda sklicuje, ko govori o cesarjevih zagotovilih, da je bilo pisano 18. novembra.⁸ Pisma ne poznamo. Cesar sicer piše nadvojvodi že osem dni prej, 10. novembra. To pismo poznamo. Cesar ga je pisal v Linzu. Pisal je o regensburškem zboru volilnih knezov. Pisal je o tem, da je kneze seznanil z nevarnostmi, ki grozijo madžarski kroni in madžarskim mejam in seznanil jih je s stanjem na mejah ter njihovo obrambo. Menda se je sklicalo vojsko, ki naj mejam pomaga in jih brani. Sam je sklic vojske nasprotoval, a turška tiranstva so silna in ogroženost je velika, še večja da se obeta. Naslednje poletje menda prihaja sam sultan, da zavzame in podredi madžarske dežele in dežele, ki nanje mejijo, avstrijske dežele, dežele cesarstva. Dežele pa so izčrpane in slabotne in vsa prizadevanja za obnovitev premirja, ki se je izteklo, ostajajo brez odgovora. Še več. Orator v Konstantinoplu že tri mesece ni poslal nobenih vesti in verjeti je, da je Porta diplomatu preprečila, da bi vesti pošiljal, da bi obveščal in posvaril. Vse to, tako je kneze opomnil, so stvari, ki so in ki morajo biti agenda. Tudi agenda cesarstva. Predlagal je sklic državnega zbora. Agenda bi bila številčna, dasiravno rahlo enolična: nevarnost od zunaj, Turki in vojne v Franciji in novačenje vojsk ter ponovna osvojitve izgubljenih državnih stanov in mest, in nevarnost od znotraj, ohranjanje deželnega miru, in finance, izdaja državnega novčnega reda in popravki državne matrike, še drugo in dru-

gačno, predvsem pa o vojnah in vojskah.⁹ Volilne kneze je prepričal in bili so si edini. Državni zbor naj se skliče. Sklical ga je. Regensburg, 15. februar 1576. Sam se ga bo udeležil, piše. Udeleži naj se ga tudi nadvojvoda. Vsaj svoje poslanike naj pošlje. To naj je v zglede državnim stanovom, v prid državnozbornim razpravam, v korist skupni stvari in občemu dobremu. To je, zapiše Maximilian II., dolžnost, ki so jo knez in njegove dežele dolžne cesarju in cesarstvu.

"Eur L.[Liebden] bey den pflichten, damit sy vnns vnd dem Heillig Reich verwondt vnnd zuegethan ist, freüntlich ersuecht vnnd ermanet haben wöllen, das e.L.[euer Liebden] auf obbestimpten tag vnd matstadt selbst aigner person erscheine oder, da sy solches aus ehafften verhinderungen nit vermocht, doch zum wenigsten ire statliche ansehenliche rath vnd gesandten mit volmechtigen gwaldt dahin abgefertige, mit vnnd neben vnñß, auch churfürsten, fürsten vnd gemainen ständen des Heilligen Reichs [vstavek] von obbemelten vnd andern mehr puncten vnd nothwendighaitten, daran vnñß vnd dem Heilligen Reichs gelegen sein wurd, zu rathschlagen, zu handeln vnd zu schliessen, was des Heilligen Reichs [konec vstavka] notturfft erfordert vnd denselben in gemain, auch allen vnd jeden desselben standen in sonderhait zu ehren, nuz vnd wolfart dienstlich vnd ersprießlich sein mag, vnd hierinen nit vngehorsamb noch saunig erscheine noch sich auf andere verwaigern, entschuldige oder verziehe, damit durch ir langsamb erscheinen oder aussenbleiben oder auch vnuolkommen beuelch vnd abfertigung eur L. gesandten die sachen in khaine aufzug vnd verlengerung, auch die andern erscheinende gehorsamen stende mit vergeblichen costen, verlierung der zeit vnd andern vnstatt nit aufgehalten, sonder mit berathschlagung gemaines pessten nach richtigkait obuermelter püncten vnnd darunder erraichender höchster eil schleinig vortgeschritten, tractirt vnnd geschlossen werden müge."¹⁰

Kaj je odgovoril Karl, ne vemo. Cesarjevo pismo pošlje štajerskemu deželnemu zboru in pošilja ga, piše, v premislek, razpravo in gib. Naj pošljejo poslanstvo, sam ga bo podprl.¹¹

⁴ Iz instrukcije nadvojvode Karla deželnoknežjim komisarjem na bruškem meddeželnem zboru. Dunaj, 10. 8. 1575. StLA, Laa. A.A., III Landtag. LH, Bd. 27, pa. 270.

⁵ StLA, Laa.A.A., III Landtag. LH, Bd. 28, pa. 4.

⁶ StLA, Laa.A.A., III Landtag. LH, Bd. 28, pa. 4a.

⁷ Kot v op. 5.

⁸ Ibidem.

⁹ Vide Moritz H. *Die Wahl Rudolfs II., der Reichstag zu Regensburg 1576 und die Freystellungsbewegung*, Marburg 1895. Westphal G. *Der Kampf um die Freystellung auf den Reichstagen zwischen 1556 und 1576*, doktorska disertacija, Marburg/Lahn 1975, str. 198-200. Lanzinner M. *Friedenssicherung und politische Einheit des Reiches unter Kaiser Maximilian II. (1564-1576)*, Schriftenreihe der Historische Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaft 45, Göttingen 1993, str. 474-483, 499-509.

¹⁰ Cesar Maximilian II. nadvojvodi Karlu. Linz, 10. 11. 1575. StLA, Laa.A.A., IV/2 Gesandtschaften, Sch. 43.

¹¹ Dopis iz knežje pisarne, pisarne nadvojvode Karla, štajerskemu

Deželni zbor odgovori knezu 19. decembra. Poslanstvo je podjetje, ki je nujno in s katerim ni odlašati, je *höchste vnd vnuermeidenliche notturfft*. Poslati ga je v skladu z bruškimi dogovori. Obvestiti je torej Koroško in Kranjsko. Deželi naj imenujeta svoje poslanike. Sicer da je pregledati instrukcijo in popraviti jo je in poslati jo je knezu, tudi knez naj jo pregleda. Tokrat priložnosti ne gre zamuditi. Še več, smiselno je, da knez sam potuje k državnemu zboru, pomaga naj poslanstvu stanov svojih dežel. Če knezu to ni mogoče, izstavi naj poverilnice in priporočila, naslovi naj jih na cesarja, volilne kneze in kneze. Stanovi bodo hvaležni in deželi bo v olajšanje in krepčilo. Dežela je pač izčrpana.¹²

Deželni zbor sicer že prvi dan svojega zasedanja imenuje poslanika in sprejme sklep o financiranju poslanikove misije.

"Erstlich herrn Hannß Fridrich Hoffman, freyherrn, die reissenkherische schulden, daran man noch per ressto, vber das so daran bezalt, vor den am hauptguet schuldig 4260 fl., welches dem herrn aus diser vrsachen zu bezallen verwilliget worden, weil er dem gmainen wesen zum pesten zum reichstag in namen iner e.l. [ehrsamen Landschaft] zu ziehen zubesagt vnd er auch mit solcher schuldt seine ausstanndt abraytten vnd richtig machen khündte."¹³

Deželni zbor imenuje Hansa Friedricha Hofmanna. Ta sprva, očitno, privoli. Marca se bo opravičil. Pisal bo, da mu ni uspelo urediti vseh zadev, vseh poslov. Ne more jih prepustiti negotovostim in naključnostim. Njegova odsotnost, dolga dvanajst tednov, da bi mu prinesla le težave, zadrege, škodo. Vladi bo predlagal, naj na njegovo mesto imenuje nekoga, ki more biti, zapiše, "besser vnd nutzlicher."¹⁴ Takšen je, bo menila vlada, Jakob von Windischgrätz ali pa Felician von Herberstein. A vendar. Vztrajala bo. Še se je pogovarjati s Hofmannom, prepričati ga je.¹⁵ Vlada mu bo pisala, spominjala ga bo na

večkratna zaupanja, ki so mu bila izkazana, zaupanje dežele in zaupanje bruškega zbora in zaupanje poslanikov Koroške in Kranjske, ki da so, tedaj, v Brucku, privolili v poslanstvo le, če ga bo vodil on, Hofmann, in vlada mu bo vnovič izrazila svoje zaupanje v njegove veščine, izkušnost in predanost očetnjavi, predanost, ki da jo je mnogokrat izpričal in na katero se vlada zanesa. Vlada ga bo opomnila, da je poslanstvo pomembno, da se dežela zanj trudi, obljubila mu bo svojo podporo in zapisala, da se mu obeta "ewigs lob vnd ruem."¹⁶

Prepričevanja bodo uspela. Hofmann bo, v mesecih aprilu in maju, spet sodeloval v pripravah,¹⁷ hkrati pa se bodo odnosi med njim in vlado zaostri. Spor bo zastran sklepa deželnega zbora, sklepa o financiranju poslanstva, sklepa o *die reissenkherischen schulden*.¹⁸ Vladno razumevanje tega sklepa se bo razlikovalo od Hofmannovega in Hofmann, ki bo sicer ostajal gonilo priprav,¹⁹ bo svoj odhod v Regensburg pogojeval z uveljavitvijo svoje interpretacije.²⁰ Na vlado bo naslovil nekaj jedkih pisem, zadnje se bo končalo z besedami "Ich hab bissher dem lanndt nur mit meinem schaden vnnd mit khayner ergözlighkaytt filfeltig gediennt vnnd verhoffet ainen pössern dannckh, als dise auflag für meine schwäre müehe vnnd arbeit zu erlanngen,"²¹ in k vladi bo poslal Matthesa Ammana, ki naj bi zbrane deželane prepričal v njegov, Hofmannov prav.²² Amman ne bo mnogo opravil. Vlada bo, nasprotno, podporo svojemu stališču želela iskati pri nadvojvodi Karlu.²³ Vendar pismo, ki ga bo vlada pisala nadvojvodi,²⁴ ne bo, domnevamo, nikdar poslano,²⁵

deželnemu zboru. s.l., 29. 11. 1575. StLA, Laa.A.A., IV/2 Gesandtschaften, Sch. 43.

¹² Iz odgovora štajerskega deželnega zbora na knežjo propozicijo. Gradec, 19. 12. 1575. StLA, Laa.A.A., III Landtag. LH, Bd. 28, pa. 16a.

¹³ Iz sklepov štajerskega deželnega zbora. Gradec, 27. 11. 1575. StLA, Laa.A.A., III Landtag. LH, Bd. 28, pa. 153.

¹⁴ Pisanje je brez navedbe kraja in datuma. Menimo, da je bilo pisano v Gradcu 30. 3. 1576. Tedaj zaseda štajerska vlada in zasedanja se udeleži tudi Hofmann. Hofmann se zbranim deželanom opraviči in opravičilo v naglici, morda, spiše. Zato, menimo, je pismo s.l. in s.d. Nekdo na zadnjo stran pripiše "marec 1576." Hans F. Hofmann dvorni veči Štajerske. s.l., s.d. StLA, Laa.A.A., IV/2 Gesandtschaften, Sch. 44.

¹⁵ Zasedanje štajerske vlade, 30. 3. 1576. *Prothocoll der herren vnd landtleuth ratschläg vnd handlungen in vnd außßer denen hoffthädigen de annis 1575 [...] 1582*. StLA, Laa.A.A., III Landtag, Karton 99, Heft 414, pa. 32-38. Vir poslej navajamo kot *Prothocoll*. Prothocoll, 32-38.

¹⁶ Deželni glavar, deželni upravnik in urad poverjenikov Štajerske Hansu F. Hofmannu. Gradec, 30. 3. 1576. StLA, Laa.A.A., IV/2 Gesandtschaften, Sch. 44.

¹⁷ Vide infra, str. 37, 38.

¹⁸ Vide infra, op. 27.

¹⁹ Vide zlasti Hans F. Hofmann uradu poverjenikov Štajerske. Strechau, 9. 5. 1576. Idem eidem. Strechau, 15. 5. 1576. StLA, Laa.A.A., IV/1 Reichshilfe, Sch. 2. Vide infra, str. 14, 15.

²⁰ Hans F. Hofmann uradu poverjenikov Štajerske. Strechau, 9. 5. 1576. StLA, Laa.A.A., IV/1 Reichshilfe, Sch. 2.

²¹ Hans F. Hofmann uradu poverjenikov Štajerske. Strechau, 27. 5. 1576. Prim. Idem eidem. Strechau, 15. 5. 1576. Idem eidem. Strechau, 26. 5. 1576. StLA, Laa.A.A., IV/1 Reichshilfe, Sch. 2.

²² "Memoriall was Matheß Amman an meiner stadt bey den herrn verordenten anbringen vnnd verrichten solle." Hans F. Hofmann Matthesu Ammanu. Strechau, 4. 6. 1576. Vide Matthes Amman Franzu von Neuhaus in Erasmu von Saurau, poverjenikoma Štajerske. Gradec, 6. 6. 1576. StLA, Laa.A.A., IV/1 Reichshilfe, Sch. 2.

²³ Urad poverjenikov Štajerske Matthesu Ammanu. Gradec, 6. 6. 1576. StLA, Laa.A.A., IV/1 Reichshilfe, Sch. 2.

²⁴ Pismo je bilo pisano po sprejemu Matthesa Ammana pri vladi in pisano je bilo po zasedanju štajerske vlade 8. 6. 1576. Urad poverjenikom Štajerske nadvojvodi Karlu. s.l., s.d. StLA, Laa.A.A., IV/1 Reichshilfe, Sch. 2. Vide op. 25.

²⁵ Da pismo ni bilo poslano, je domneva, ki jo naslanjamo na

kajti Hofmann se bo, domnevamo, zadovoljil z vladnimi sklepi²⁶ in slednjič odpotoval v Regensburg.²⁷ Tja bo prispel 1. julija 1576.²⁸ Ne bo

prečrtano vrstico iz vladnega pisma Matthesu Ammanu. V pismu vlada vztraja pri svojem stališču in Ammana naproša, naj Hofmanna odvrne od njegovega, obenem pa piše, da o sporu obvesti kneza. Vrstica, pismo poznamo sicer le kot osnutek, vrstica "O sporu obvestimo kneza," je prečrtana. Vide op. 23.

²⁶ "Nämblich das den Amman herein verordent vnd anzuzaiigen, man wölle mit der pfandung stillhalten biss her Hoffman widerumben herkhubt." Zasedanje štajerske vlade, 8. 6. 1576. Prothocoll, 47-48.

²⁷ Spor med Hansom F. Hofmannom in štajerskimi stanovskimi oblastmi je zgodba o obvladovanju deželnih financ. Predmet spora so *die reissenkherische schulden*, v korespondenci zapisani tudi kot *reisseneggerische schulden*, *schuld von reiß-neckher* in *reisenggerisch schuld*. Šlo je za dolg, ki ga je bila dežela dolžna Hofmannu. Štajerski deželni zbor v sklepu, ki smo ga navedli, pravi, da bo dežela vrnila Hofmannu njegovo, in sicer tako, da bo Hofmann z vrnjeno vsoto poravnal svoje zaostale davčne obveznosti, "Er auch mit solcher schuld seine ausstanndt abraytten vnd richtig machen khündte." Poravnava naj je bila, vidimo, knjigovodska. To potrjuje tudi Hofmannovo pismo uradu poverjenikov, pisano 27. maja 1576. V pismu Hofmann spominja na dogajanje na deželnem zboru in trdi, da je tedaj zahteval, naj mu dežela vrne njegovo posojilo, glavnico in obresti. In sicer: "Ich wäle khain parrgellnt darumben eyneben, sonnder nur mit dem einember an meines herrn schwercers, meynen, meynes bruders vndd vetters ausstännden abrayten." Vsota naj je, trdi Hofmann, poravnala tako njegove davčne obveznosti do dežele, kakor tudi, in v tem je jedro spora, davčne obveznosti njegovega tasta, brata in bratranca. Hofmann trdi, da mu je Felician von Herberstein tedaj obljubil, da se bo njegovim zahtevam ustreglo. In poudari: "Auf dises fundament bin ich bewegt worden, mich auf die rayß gebrauchen zu lassen." Hofmannove trditve se oddaljujejo od sklepa deželnega zboru in so daleč od stališča urada poverjenikov. Ta namreč v pismu, ki ga piše nadvojvodi Karlu po zasedanju vlade 8. junija, trdi, da je deželni zbor omenjeno poravnavo odobril le Hofmannu in le zavoljo njegovega preteklega in prihodnjega angažmaja za zadeve dežele, "Einer er. la. vermelte bewilligung allain auf des herm Hofmans person vnd ansehen seiner vorigen vnd ietzt khunfftigen einer er.la. erzaigten dienst dirigirt gemaint vnd verstanden worden." Popustiti Hofmannovi zahtevi bi pomenilo, trdijo v uradu poverjenikov, delovati v nasprotju z nekim drugim deželnozbornskim sklepom, ki pravi, da se sredstev različnih finančnih postavk ne sme mešati, Hofmannov primer naj je torej le izjema. Spora ne rešijo. Iskanje rešitve preložijo na čas po Hofmannovi vrnitvi iz Regensburga. Tak je sklep vlade 8. junija. Vsoto, ki naj financira poslanstvo, vsoto 4500 gld., pa Hofmannu izplača deželni prejemnik. In izplača mu jo 21. maja. In tedaj, šele tedaj, se začne zgodba o *die reissenkherische schulden*. Zakaj šele tedaj? Ali Hofmann prej ni bil seznanjen s sklepom deželnega zboru? To je, če upoštevamo njegov visoki položaj v deželi, malo verjetno. Če pa je s sklepom bil seznanjen, zakaj ni protestiral že prej? Sploh pa. Zakaj vlada Hofmannu izplača 4500 gld.? Zakaj ne sledi sklepu deželnega zboru, sklepu o *die reissenkherische schulden*? In še. Kaj pravzaprav so *die reissenkherische schulden*? Vide infra, op. 111, 115. Prim. op. 24, 26.

²⁸ *Tagliche verrichtung bey dem reichstag zu Regensburg anno 76.* AS, Stan I, šk. 161. Vir poslej navajamo kot *Tagliche verrichtung*. Tagliche verrichtung, 1. 6. 1576.

sam. Spremljal ga bo tajnik poslanstva Matthes Amman²⁹ in spremljala ga bosta Ludwig Ungrad, poslanik Koroške,³⁰ in Jobst Joseph Thurn, poslanik Kranjske.³¹

Thurnovo imenovanje ni potekalo brez zapletov. Kranjska vlada, bili so to deželni upravnik Wolf von Thurn, Achaz von Thurn, Kosmas Rauber ter Ambros von Thurn, Nikolaus Bonhomo in Lienhard Kreen, se sestane 7. januarja 1576.³² Seznanj se s pisanji, ki jih pošljeta nadvojvoda Karl in koroška vlada: nadvojvoda v svojem pismu, pisanem na Dunaju 24. decembra 1575, sporoča sklic državnega zbora ter ponovi svojo naklonjenost poslanstvu dežel,³³ koroška vlada pa kranjski posreduje pismo štajerskega deželnega glavarja Hansa von Scharffenberga in svoj odgovor na njegovo pismo ter poslaniško instrukcijo.³⁴

Scharffenberg v svojem pismu, ki mu je priložil poslaniško instrukcijo, ki so jo v Gradcu parafirali že v času deželnega zboru in poslali so jo knezu, ki da jo je pregledal in dodal da je nekaj pripomb, pravi, da se državni zbor sestane 15. februarja 1576 in dežele naj ga obiščejo, pošljejo naj poslanstvo, knez da je poslanstvu naklonjen. Ker pa je, piše, čas kratek in trpek, naj vladi, tudi kranjska, pohitita s pregledom instrukcije in imenovanjem poslanikov. Poslanikom se je namreč sestati še pred državnim zborom, uskladiti je stališča, sestaviti je pisanja, ki naj jih dežele in poslanstvo naslovijo na državni zbor in državne stanove, dogovoriti se je o marsičem.³⁵

Koroška vlada v svojem odgovoru svetuje previdnost. Besedilo instrukcije je obravnavala in meni, da protesta zoper negotovo, nepravočasno in nezadostno pomoč cesarstva deželam Notranje Avstrije ter hrvaški in slavonski meji ne gre zapisati v instrukcijo, pač pa da je izstaviti posebno, ločeno, dodatno instrukcijo, nekakšno *nebeninnstruction*, ki naj bo poslanikom vodilo, morda potrebno v razgovorih z državnimi stanovni. V teh razgovorih, še svetuje koroška vlada, je poudariti velike izgube, ki so jih dežele in meje doživele v preteklem letu, zlasti ni pozabiti poveljnika Herwarda Auersperga ter *seelen*, ki so bile odpeljane in so izgubljene, in *volckhl*, ki je ostalo in ki trpi.³⁶

²⁹ Tagliche verrichtung, 8. 6. 1576.

³⁰ Deželni upravnik in urad poverjenikov Kranjske imenovanima poslanikoma Štajerske in Koroške pri državnem zboru. Ljubljana, 10. 5. 1575. AS, Stan I, šk. 161. Vide infra.

³¹ Vide infra, str. 35, 36.

³² *Landtags- auch Verordenten Session und Ausschuss Protocol*, AS, Stan I, šk. 876, pa. 182. Vir poslej navajamo kot *Protocol*. Protocol, 182.

³³ Nadvojvoda Karl uradu poverjenikov Kranjske. Gradec, 24. 12. 1575. AS, Stan I, šk. 161.

³⁴ Vide infra, op. 35, 36.

³⁵ Deželni glavar in urad poverjenikov Štajerske uradu poverjenikov Koroške. Gradec, 24. 12. 1575. AS, Stan I, šk. 161. Prim. StLA, Laa.A.A., III Landtag. LH, Bd. 28, pa. 156.

³⁶ Urad poverjenikov Koroške uradu poverjenikov Štajerske.

Kranjska vlada, drugače kot koroška, je, zdi se, z instrukcijo zadovoljna. V pismu štajerski vladi, piše ga 7. januarja, pravi, da "wir für vnser pesten nichts daran zu verpessern wissen,"³⁷ in obljubi, da vlada skoraj pošlje poslanika. Poslanika vladi ni uspelo imenovati. Jobst Joseph Thurn, ki je bil v Brucku predlagan in imenovan, da se tokrat poslanstva ne more udeležiti, bolan je in ima službo na meji: namestništva poveljništva Hrvaške krajine, ki mu je bilo, tako kot Hansu Auerspergu, poverjeno po smrti Herwarda Auersperga, ga je cesar zavoljo njegovega slabega zdravja nekoč že oprostil ter ga imenoval za cesarskega dvornega vojnega svetnika,³⁸ a zavoljo ogroženosti mej je nadvojvoda Karl posredoval pri cesarju s prošnjo, naj Thurn, ki je bil hkrati tudi poveljnik uskoških čet, ostane na namestniškem položaju do imenovanja novega poveljnika, cesar je Karlu ustregel.³⁹ Vlada torej ne bo vztrajala pri Thurnovem imenovanju, naročila pa je Ahacu Thurnu in Raubarju, naj skušata za poslanstvo pridobiti Maximiliana Lamberga.⁴⁰

Maximilian Lamberg menda ni bil mož velikih izkušenj v zunanji politiki dežele. Leta 1563 je spremljal nadvojvodo Karla na Maksimilijanovo kronanje v Prago.⁴¹ Toda utegnil je biti dober poznavalec interesov Kranjske ter položaja Notranje Avstrije: leta 1566 sedi v uradu poverjenikov, aprila 1574 in avgusta 1575 je član deželni poslanstev na graški ter bruški meddeželni zbor.⁴² Tokratnega poslanstva se brani, a slednjič privoli.⁴³ Wolf Thurn tako lahko piše koroški in štajerski vladi, da moreta oblikovati instrukcijo in izstaviti kredenciale.⁴⁴ Prosi pa tudi, naj obvestita o kraju in času sestanka poslanikov.⁴⁵ Wolf Thurn piše tudi knezu. Naj poverilna pisma, ki jih izstavi poslanikom, da pregledati deželni vladam.⁴⁶ Bilo je to 11. januarja.

Celovec, 3. 1. 1576. AS, Stan I, šk. 161. Vide Instrukcija poslanstva dežel Notranje Avstrije pri državnem zboru v Regensburgu leta 1576. AS, Stan I, šk. 934. Vide Addendum II.d, §18, §25, v Jerše S. *Poslanstva notranjeavstrijskih stanov na državne zборе v letih 1564-1590. Študija o diplomatskem praktikum stanovskega poslanstva*, magistrska naloga, Ljubljana 2001, str. 154, 156.

- 37 Deželni upravnik in deželani Kranjske uradu poverjenikov Štajerske. Ljubljana, 7. 1. 1576. AS, Stan I, šk. 161.
- 38 Urad poverjenikov Kranjske nadvojvodi Karlu. Ljubljana, 1. 2. 1576. AS, Stan I, šk. 420. Prim. Valvasor J. V., *Die Ehre des Herzogtums Krain*, Laibach 1689, X 346-347.
- 39 Kot v op. 33.
- 40 Kot v op. 32.
- 41 Valvasor, o.c., X 341.
- 42 Dimitz, o.c., 40. Košir M. *Stanovski organi, njihove kompetence, sestava in razmerja med njimi v deželi Kranjski od 16. stoletja dalje*, Ljubljana 1996, magistrska naloga, str. 191.
- 43 Deželni upravnik Kranjske uradoma poverjenikov Štajerske in Koroške *ad partem*. Ljubljana, 11. 1. 1576. AS, Stan I, šk. 161. Ibidem.
- 44 Ibidem.
- 45 Ibidem.
- 46 Deželni upravnik Kranjske nadvojvodi Karlu. Ljubljana, 11. 1. 1576. AS, Stan I, šk. 161.

Knez odgovori 15. januarja. To je bil odgovor na pismo, ki ga kranjska vlada piše 7. januarja. Knez sporoča, da državni zbor začne zasedati šele 1. aprila 1576, in poziva, naj vlada imenuje nekoga namesto Thurna.⁴⁷ Sicer pa, čas je kratek in kranjska vlada naj je sestavila poročilo o vojaških in strateških izgubah na hrvaški meji.⁴⁸

Wolf Thurn da poročilo sestaviti Jobstu Josephu Thurnu in Hansu Auerspergu, namestnikoma poveljnika Hrvaške krajine.⁴⁹ Oba odgovorita. Thurn piše, da se odpravlja na Hrvaško. Izvedeti bo skušal kar največ o izgubah, ki jih je meja utrpela, in skušal bo sestaviti kar najbolj izčrpno poročilo. Boji pa se, da "niemandt in ganz Crabathen wol derzeit zu finden sein wirdt, der das recht anzuzaiigen weste."⁵⁰ Sam ve, piše, da je bilo od leta 1572 iz Hrvaške odpeljanih več kot deset, več kot dvanajst tisoč ljudi in da so bile izgubljene številne pomembne utrdbe in izgubljene je bilo mnogo rodovitne zemlje. Sestavlja seznam šestdesetih imen utrd in gopostev, seznam izgub od leta 1556, ko sta padla Kostajnica in Novigrad, in od leta 1566, ko je padla Krupa.⁵¹ Seznam prilaga pismu.⁵² Sezna-

47 Nadvojvoda Karl deželnemu upravniku in deželanom Kranjske. Gradec, 15. 1. 1576. AS, Stan I, šk. 161. O prestavitvi državnega zbora piše štajerska vlada koroški že tri dni prej, 12. januarja. Deželni glavar in urad poverjenikov Štajerske uradu poverjenikov Koroške. Gradec, 12. 1. 1576. StLA, Laa.A.A., IV/2 Gesandtschaften, Sch. 44. Ta predstavitev sklica državnega zbora pa ni bila edina. Sklic je bil prestavljen še dvakrat, najprej na 1. maj in končno na 1. junij. Zadnja predstavitev pa nekaterih državnih stanov oziroma njihovih poslanstev ni več dosegla. Stanovi so se tako začeli zbirati v državnozbornem mestu že v začetku meseca maja in tedaj je odrinil iz Gradca tudi štajerski del poslanstva dežel Notranje Avstrije. Toda cesar je v Regensburg prišel šele 17. junija in šele 25. junija se je z branjem cesarske propozicije začelo zasedanje državnega zbora. Westphal, o.c., 208. Vide infra, str. 38.

48 Vide Jobst J. Thurn deželnemu upravniku in uradu poverjenikov Kranjske. Gradec nad Črnomljem, 10. 1. 1576. Hans Auersperg uradu poverjenikov Kranjske. Črnomelj, 24. 1. 1576. AS, Stan I, šk. 161.

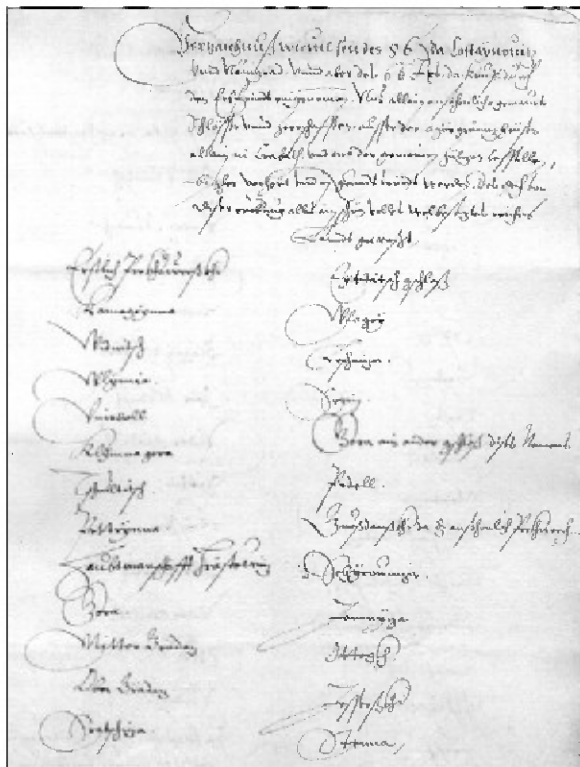
49 Deželni upravnik Kranjske Hansu Auerspergu in Jobstu J. Thurnu *ad partem*. Ljubljana, 8. 1. 1576. AS, Stan I, šk. 161.

50 Jobst J. Thurn deželnemu upravniku in uradu poverjenikov Kranjske. Gradec nad Črnomljem, 10. 1. 1576. AS, Stan I, šk. 161.

51 "Sonst was ich mich selbs zu erinnern, auch von meinen dienern in eill erfaren mügen, wieuill in bestimbter zeit vnnd allain seit Chostaynnouiz vnn Novigräd im 56 vnnd aber Krup des 66 jars verlor, auch für ansehnliche reiche herrschafften vnnd wolgemaurte gschlösser, ausser aller annderer gränzheüser gegen dem Mör, die eher in jezigem vnnd noch vill pessern wesen gestanden, auch der hülzen castellen verödt vnd verderbt worden, haben ir herrn hierinnen verzaichenter zu sehen." Ibidem.

52 "Verzaichnuß wieuill seit des 56, da Costaynnouiz vnnd Nouigräd, vnnd aber des 66 jars, da Krup durch den erbfeindt eingenommen, nur allain ansehnliche gemaurte schlösser vnnd herrschafften, ausser der Mör gränzheüser, allain in Crabathen, vnd one der gemainen hülzen castellen, bißher verhört vnd in grundt verödt worden, des doch vor diser eroberung alles ain

mu prilaga *post scripta*: "Die herrn mügen in irem bericht an ir Drh. souil vermelden, das die crabatisch gränizen laider nunmer biß an den confin dises lanndts Cratten, auch khain grosses hör mer was ausser Crain schier weder zu rauben noch zu nemmen."⁵³ Kar piše Auersperg, je podobno. Piše, da so utrdbे in vasi, vse, od Krupe do Korane in od Bihaća do Kolpe, oropane in porušene.⁵⁴ Piše, da upa. Piše, da je poslanstvo zares dobra odločitev in nujno podjetje, je *hohes nuzliches vnnnd guettes werckh*. Naj bo torej koristno in plodno, naj skuša pomagati, naj pomaga braniti in ohranjati bedne, piše Auersperg, "naše bedne meje", naj poslanstvo to zmore.⁵⁵

Seznam utrdb in gospostev Hrvaške Krajine, izgubljenih od padca Kostajnice in Novigrada leta 1556 ter padca Krupe leta 1566. Seznam januarja 1576 sestavi eden namestnikov poveljnika Hrvaške krajine, Jobst Joseph Thurn. AS, Stan I, šk. 161.

schön, volles, wolbesetztes, reiches lanndt gewest." Ibidem. Vide Priloga. Prim. "Verzaihung aller chrabatischen beßetzten vnnnd vnbeßetzten ortsflegkhten[...]," seznam, ki da ga sestavi poveljnik Hrvaške krajine Ivan Lenković in ki na robu nosi pripisano letnico 1563. Seznam citira, povzema in razlaga M. Kruhek. Kruhek M. *Krajiške utrde i obrana hrvatskog kraļjestva tijekom 16. stoljeća*, Zagreb, 1995, str. 185-195.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Hans Auersperg deželnemu upravniku in deželanom Kranjske. Črnomelj, 24. 1. 1576. AS, Stan I, šk. 161.

⁵⁵ Ibidem.

Bilo je to konec januarja. Kolesje priprav se umiri, čas je arhivskega mrtvila, traja vse do aprila.⁵⁶ Tedaj kranjska vlada dobi pismo nadvojvode Karla, pisano v Celovcu 2. aprila, ki pravi, da je državni zbor prestavljen na 1. maj in da poslanstvo dežel ostaja smiselno, da je potrebno.⁵⁷ Dobi tudi pismo koroške vlade, pisano v Celovcu 6. aprila, ki poziva k sestanku poslanikov in sprašuje po imenu poslanika iz Kranjske.⁵⁸ Dobi, nazadnje, tudi pismo štajerske vlade, pisano v Gradcu 7. aprila, ki določi sestanek poslanikov. Steyr, 10. maj 1576. Pismu iz Gradca da so priložene poslaniške listine, poverilnice in instrukcija. Kranjska vlada naj listine pregleda, dopolni, izgotovi.⁵⁹

Pisanja prispejo v Ljubljano vsaj v času deželnega zbora. Deželni zbor zaseda med 9. in 17. aprilom⁶⁰ in udeleži se ga deželni knez nadvojvoda Karl, ki je, tako drobci iz arhivov, na potovanju po svojih deželah: najprej, 2. aprila, je v Celovcu, kjer piše pismo kranjski vladi in ji sporoča prestavitev zasedanja državnega zbora,⁶¹ nato, 9. aprila, je v Ljubljani, kjer, beremo v zapisniku, prisostvuje prisegi novega deželnega glavarja,⁶² in naposled, 26. aprila, je v Gorici, kjer izstavi poverilna pisma poslanikom dežel pri

⁵⁶ Čas med 24. januarjem in 2. aprilom 1576 je v arhivskih fondih, ki hranijo korespondenco o regensburškem poslanstvu in ki smo jih pregledali, čas arhivskega mrtvila. Poznamo le dve pismi in en osnutek pisma, in sicer marčno dopisovanje med Hansom F. Hofmannom in štajersko vlado. To je vse. Tudi vladni protokoli molčijo. Vide Addendum II.a, v Jerše (2001), 128-133.

⁵⁷ Nadvojvoda Karl uradu poverjenikov Kranjske. Celovec, 2. 4. 1576. AS, Stan I, šk. 161.

⁵⁸ Urad poverjenikov Koroške uradu poverjenikov Kranjske. Celovec, 6. 4. 1576. AS, Stan I, šk. 161.

⁵⁹ Urad poverjenikov Štajerske uradu poverjenikov Koroške. Gradec, 7. 4. 1576. AS, Stan I, šk. 161.

⁶⁰ Natančneje. 9. aprila pred deželnim zborom in deželnim knezom priseže novi deželni glavar Weikhard Auersperg, 10., 11. in 13. aprila zbor razpravlja ob deželnoknežji propoziciji, 14. aprila Wolfgang Schrenz, dvorni kancler, knezu preda odgovor deželnega zbora, 17. aprila pa deželni zbor prejme in obravnava repliko deželnega kneza. Vide Protocol, 197-217.

⁶¹ Kot v op. 57.

⁶² "9 aprilis anno 1576 im lanndtag. Zuvor vnd ehe die frh.D. [fürstliche Durchlaucht] landtagsproposition den landstanden furtragen lassen, haben ir f.D.[fürstliche Durchlaucht] durch derselben rath vnd hinzu verordente commissarien, herrn Hansen Josephen freyherrn zu Egkh, landtsverwesern, herrn Hansen Khisl zum Khaltenprunn, rittern, vnd herm Georgen Hofer, vizdom, dem new furgenommen herrn landtshaubtman, herren Weickharden freyherren zu Auersperg, erbcammerern in Crain, die aydtspflicht von irer f.D. vnd diser ainer ersamen landschafft wegen fürhalten lassen, wölches die gehorsamisten ständen dergstallt bewilliget, nachdem hievor jeder landtschafftman den landsfürsten vnd dann ainer ersamen lanndtschafft in sonderheit schworen müssen, solliches aber dissmals, weil ir f.D. persönlich alhie seyen, vnder ainsten geschehe, damits khünfftig ainer ersamen landtschafft an derselben alten herkhomen vnverrifflich sein sollte." Protocol, 197.

državnem zboru.⁶³ Naj omenimo: istega dne, 26. aprila, goriška vlada sporoča kranjski vladi, ta naj je sicer v Gorico pošiljala novice o pripravah na poslanstvo,⁶⁴ da goriški stanovi ne pošljejo svojega poslanika v Regensburg,⁶⁵ januarja so namreč imenovali Georga Thurna.⁶⁶ Je na odločitev goriške vlade o odstopu od sodelovanja v poslanstvu vplival obisk nadvojvode Karla? Ne vemo. Sploh pa. Kaj je razlog potovanja nadvojvode Karla po njegovih deželah, kaj je njegov namen? Tudi tega ne vemo.⁶⁷

Kranjski deželni zbor pregleda poslaniške listine, natančneje, 13. aprila instrukcijo pregledajo Weikhard Auersperg, Hans Joseph Egk, pleterski prior Johann, Achaz von Thurn, Wolf von Thurn, Caspar von Lamberg, Merten Gall in Franz von Scheyer, kredenčna pisma pa Weikhard Auersperg, prior Johann, Hans Joseph Egk ter Achaz von Thurn. Ne spreglejmo: Maximilian Lamberg in Jobst Joseph Thurn, ki se sicer udeležita deželnega zbora, pri obravnavi poslaniških listin ne sodelujeta.⁶⁸ To je ali protokolarna previdnost ali naključna epizoda ali oboje in kar je, je dobro: diplomatom ne gre, vsaj zavoljo človeške nečimrnosti ne, nečimrnost pa je, vemo, vse in nečimrnost je čez vse (prim. Prid 1, 2), prepuščati določanja njihovih nalog in oblikovanja njihovih dokumentov.⁶⁹ Zbrani deželani sicer potrdijo imenovanje Maximiliana Lamberga, a poverilnih pisem ne izstavijo.⁷⁰

Vlada to stori vsaj do 27. aprila. Tedaj pošilja štajerski vladi pismo, v katerem pravi, da Lamberga odpravljajo v Salzburg.⁷¹ Mimogrede, tam naj bi se zbrali poslaniki dežel, kajti Steyr da je, piše štajerska vlada koroški, odročno mesto, Salzburg je bolj prikladen, hkrati bi mogli ob-

iskati salzburškega nadškofa in morda, spotoma, v Innsbrucku, še nadvojvodo Ferdinanda. Poslaniki naj se torej srečajo v Salzburgu, 10. maja, Hofmann da se strinja,⁷² Ungnad bo zadržan, na Dunaj mora, cesarju mora izročiti poročilo o stanju na hrvaški meji, o tem poročilo se je govorilo že na bruškem zboru,⁷³ v Salzburg more priti šele 15. maja,⁷⁴ Ungnadova odsotnost bo naredila sestanek negotov, Hofmann sprašuje Matthesa Ammana za nasvet, za druge možnosti.⁷⁵ Kranjska vlada vsega tega ne ve in 27. aprila Lamberga pošilja v Salzburg in pošilja mu poslaniške listine ter seznam izgub na hrvaški meji ter "ainen schreiben, auch copi, an der andern lannde herrn abgesandten,"⁷⁶ mogel je to biti opis stanja na hrvaških mejah in pričakovanj dežele, in vlada še spominja na dogovor o vojaških mojstrih, enega, dva naj bi našel in ju napolil v Ljubljano.⁷⁷

Maximilian Lamberg pa ne odpotuje. Dan pred nameranim odhodom v Salzburg ga izmuči protin. Lamberg vrne vsa pisanja, ki so mu bila poslana, menda ohrani prepise. Poslanstvu se ne odpove. Odpotoval bo, sporoča po slu, če bo le mogoče, takoj ko okreva, vsaj v osmih, desetih dneh.⁷⁸ Deželni glavar Weikhard Auersperg se Lambergove skorajšnje čilosti ne nadeja, 5. maja piše knezu. V času, ki je preostal, dežela novega poslanika ne more imenovati. Knezu in štajerski ter koroški vladi naj to ne bo ovira, naj pošljejo poslanstvo, naj poslanstvo dela skladno z bruškimi sklepi.⁷⁹

Lambergov primer, ta *inopinatus casus*, kot se izrazi deželni upravnik Christoph Auersperg,⁸⁰ pa nadvojvode ne zmede. Potem ko se med vračanje z Goriškega ustavi pri kranjski vladi in mu vlada spet razlaga dogodke in ozadja dogodkov,⁸¹ se nadvojvoda obrne na Jobsta Josepha Thurna. Njegov delež v poslanstvu dežel pri državnem zboru bi bil knezu v zadovoljstvo, mejam in deželam bi bil v korist. Karl zagotovi, da bo pri cesarju izposloval razrešnico iz službe dvornega vojnega svetnika, ki naj omogoči Thurnovo imenovanje za poslanika.⁸²

⁶³ AS, Stan I, šk. 934.

⁶⁴ Vide Urad poverjenikov Štajerske uradu poverjenikov Koroške. Gradec, 10. 4. 1576. StLA, Laa.A.A., IV/2 Gesandtschaften, Sch. 44. Idem eidem. Gradec, 12. 4. 1576. Urad poverjenikov Koroške uradu poverjenikov Kranjske. Celovec, 14. 4. 1576. Urad poverjenikov Kranjske upravniku in uradu poverjenikov Goriške. Ljubljana, 16. 4. 1576. Urad poverjenikov Kranjske uradu poverjenikov Koroške. Ljubljana, 17. 4. 1576. AS, Stan I, šk. 161.

⁶⁵ Urad poverjenikov Goriške uradu poverjenikov Kranjske. Gorica, 26. 4. 1576. AS, Stan I, šk. 161.

⁶⁶ Idem eidem. Gorica, 13. 1. 1576. AS, Stan I, šk. 161.

⁶⁷ Vide Jerše S. *Priprave na poslanstvo notranjeavstrijskih dežel na državni zbor leta 1576 s posebnim ozirom na delež dežele Kranjske*, diplomatska naloga, Ljubljana 1998, str. 60-62.

⁶⁸ Protocol, 219ff.

⁶⁹ Prim. Krizman B. *Diplomati i konzuli u starom Dubrovniku*, Zagreb 1957, str. 18. Vide "Cap. 33. Quod ambasiator vel syndicus non interest comissioni," v *Liber Viridis*, ur. B. M. Nedeljković, Académie serbe des sciences et des arts, Recueil pour l'histoire, la langue et la littérature du peuple serbe, IIIe classe, vol. XXIII, Belgrade 1984, str. 16-17.

⁷⁰ Urad poverjenikov Kranjske uradu poverjenikov Štajerske. Ljubljana, 13. 4. 1576. AS, Stan I, šk. 161.

⁷¹ Idem eidem. Ljubljana, 27. 4. 1576. AS, Stan I, šk. 161.

⁷² Urad poverjenikov Štajerske uradu poverjenikov Koroške. Gradec, 12. 4. 1576. AS, Stan I, šk. 161.

⁷³ Jerše (o.c. v tisku), op. 71.

⁷⁴ Ludwig Ungnad Hansu F. Hofmannu. Sonnegg, 26. 4. 1576. StLA, Laa.A.A., IV/2 Gesandtschaften, Sch. 44.

⁷⁵ Hans F. Hofmann Matthesu Ammanu. Strechau, 2. 5. 1576. StLA, Laa.A.A., IV/2 Gesandtschaften, Sch. 44.

⁷⁶ Weikhard Auersperg Maximilianu Lambergu. Ljubljana, 27. 4. 1576. AS, Stan I, šk. 161.

⁷⁷ Ibidem.

⁷⁸ Deželani Kranjske nadvojvodi Karlu. Ljubljana, 5. 5. 1576. AS, Stan I, šk. 161.

⁷⁹ Ibidem.

⁸⁰ Deželni upravnik in urad poverjenikov Kranjske poslanikoma Štajerske in Koroške pri državnem zboru. Ljubljana, 10. 5. 1576. AS, Stan I, šk. 161.

⁸¹ Ibidem.

⁸² Ibidem.

Thurna nagovarja tudi Christoph Auersperg. Prošnje spremljajo priloge, tri da so bile, in menda so bile poslani tudi že poslanikoma Štajerske in Koroške. Prošnji je pripisano navodilo. Naj Thurn, potem ko pride cesarjev spregled in ta da zagotovo pride, odide proti Regensburgu.⁸³

Thurn odgovori po istem slu. Nalogo sprejema, tako je bil obljubil že knezu, na potovanje se odpravlja, cesarjevega spregleda čaka, navodila bo spoštoval, s trudom ne bo štedil.⁸⁴ A zanima ga "ob die herrn mit mir, wie wolgedachte landschafft in Steyr vnnnd Khärndten mit iren zweyen herrn abgesandten, in allen sachen diser rais wegen ain gleichhait hallten wöllen."⁸⁵ Bilo je to 11. maja. Thurnu bo vlada odgovorila 1. junija.⁸⁶

Vlada medtem skuša slediti pripravam Koroške in Štajerske. V pismu koroški vladi sprašuje, ali je Ludwig Ungnad že odpotoval, in če ne, kdaj namerava odpotovati in ali bi se sestanka poslanikov nemara ne moglo prestaviti na kasnejši čas, saj cesar, kot ve, zapusti Dunaj šele 20. maja, poslanikom tako ni hiteti.⁸⁷ Vlada piše tudi nadvojvodi, sporoča mu Thurnovo privolitev in povpraša za Thurnovo razrešnico.⁸⁸

Koroška vlada odgovori 13., nadvojvoda 20. maja. Nadvojvoda piše, da cesar dovoljuje Thur-

novo poslanstvo, a po končanem poslanstvu se mora Thurn vrniti v službo dvornega vojnega svetnika.⁸⁹ Koroška vlada pošilja pismo Ludwiga Ungnada. Ungnad potrjuje vest o poznem cesarjevem odhodu v Regensburg in se čudi, da Hans Friedrich Hofmann ni odgovoril na njegova pisma, in strmi ob počasnosti in malomarnosti štajerske vlade ter pravi, da se sam odpravlja k Hofmannu. Dogovorita naj se in o dogovorih bo pisal v Celovec in v Ljubljano. Thurn, piše Ungnad, naj bo v preži.⁹⁰ Bilo je to 12. maja.

Ludwig Ungnad piše zopet 24. maja. Tokrat piše z Dunaja. Cesar da odhaja v Regensburg šele 1. junija. S Hofmannom se nista sešla, izmenjala sta si pismi. Poslaniki, tako sta se dogovorila, naj se srečajo na binškoži, to bo tistega leta 10. junija, v Rottenmannu, kraju v dolini reke Liesing na Štajerskem, kraj da je bolj prikladen kot Salzburg. Thurn naj bo pripravljen. Sicer da mu še pišejo.⁹¹

Potem ko kranjska vlada dobi te vesti, piše Thurnu. Bilo je to 1. junija. Posreduje mu vesti, opomni ga, naj se v svojem poslanstvu zavzema za potrebe mej, krajin, blaginjo dežel, naj se drži instrukcije, naj poslanikoma Štajerske in Koroške izroči seznam izgubljenih gradov in gospostev na Hrvaškem, naj v skladu s sklepi deželnega zbora in željo kneza poišče enega ali dva vojaška mojstra in, slednjič, odgovori na njegovo vprašanje.⁹² Izdatke, to je odgovor vlade, da mu dežela povrne ob vrnitvi.⁹³

Denar je vlada želela odtegniti od deželne davčne odobritve. Nasveta je iskala pri štajerski vladi.⁹⁴ A štajerska vlada odgovarja, da ne ve

⁸³ Ibidem.

⁸⁴ Jobst Joseph Thurn uradu poverjenikov Kranjske. Ljubljana, 11. 5. 1576. AS, Stan I, šk. 161.

⁸⁵ Ibidem. Deželnostanovsko poslanstvo je podjetje, ki ima vsaj dve značilnosti, ki moreta veljati kot malo ugodni za deželo in za njene poslanike: velika poraba časa in velika poraba denarja. Priprave na poslanstvo terjajo dejavnosti in poslanstvo traja, poslanstvo pri državnem zboru v Regensburgu leta 1576 od julija do oktobra. Državni zbor pač zaseda tedne, mesece in misija, če naj izpolni svoj namen in vpliva na sklepe zbora, ni akcija hitrih dosežkov, temveč stopanje majhnih korakov. Dolgotrajna odsotnost iz dežele, služb in s svojih gospostev, dolgotrajno bivanje v deželnozbornem mestu, kjer je draginja izjemna, izjemna pa je tudi zahtevnost politične kurtoaznosti in stanovskega prestiža: življenje samo, pa izdatki s personalom in, redkeje, nagrade ter spodbude državnim uradnikom v obliki denarja in dragocenosti, ustvarjajo velike težave, visoke račune, neprijetne dolgove. Thurnovo vprašanje je vprašanje o pripravljenosti deželne vlade, da težave te vrste rešuje, račune poravna in dolgove poplača. Vide Burkert G. R. "'Ständische Gesandtschaften.' Notizen zur Eigenstaatlichkeit der österreichischen Länder vom 15. Bis zum 17. Jahrhundert," v ur. H. Ebner u.a., *Geschichtsforschung in Graz. Festschrift zum 125-Jahr-Jubiläum des Instituts für Geschichte des Karl-Franzens-Universität Graz*, Graz 1990, str. 3-11. Kohler A. "Wohnen und Essen auf den Reichstagen des 16. Jahrhunderts," v ur. A. Kohler, H. Lutz, *Alltag im 16. Jahrhundert*, Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit, 14/1987, str. 222-257. Luttenberger A.P. "Pracht und Ehre. Gesellschaftliche Repräsentation und Zeremoniell auf dem Reichstag," v A. Kohler, H. Lutz, o.c., 291-326.

⁸⁶ Vide infra, op. 93.

⁸⁷ Deželni upravnik in urad poverjenikov Kranjske uradu poverjenikov Koroške. Ljubljana, 10. 5. 1576. AS, Stan I, šk. 161.

⁸⁸ Deželni upravnik in urad poverjenikov Kranjske nadvojvodi Karlu. Ljubljana, 16. 5. 1576. AS, Stan I, šk. 161.

⁸⁹ Nadvojvoda Karl deželnemu upravniku in uradu poverjenikov Kranjske. Gradec, 20. 5. 1576. AS, Stan I, šk. 161.

⁹⁰ Ludwig Ungnad uradu poverjenikov Koroške. Sonnegg, 12. 5. 1576. vide Urad poverjenikov Koroške deželnemu upravniku in uradu poverjenikov Kranjske. Celovec, 13. 5. 1576. AS, Stan I, šk. 161.

⁹¹ Ludwig Ungnad uradu poverjenikov Koroške. Dunaj, 24. 5. 1576. Vide Urad poverjenikov Koroške uradu poverjenikov Kranjske. Celovec, 29. 5. 1576. AS, Stan I, šk. 161.

⁹² Vide supra, op. 84, 85.

⁹³ "Was aber deß herrn begern belangt, ine zu uerständigen, ob man mit ime, wie die landschafften Steyr vnd Khärndten mit iren beden herrn abgesandten, in allen sachen diser raif halben ain gleichhait halten wölle, hierauff berichten wir den herrn souil, das ime die zerung auff sich, suns diener vnd pferdt[...], auch waß er sonsten neben den andern zweyer landte herrn abgesandten in der canzleyen oder ander weeg *pro rato* dises landts gebür muß ausgeben, zu seiner widerkhunfft dankbarlich erstatten werden solle." Deželni upravnik in urad poverjenikov Kranjske Jobstu J. Thurnu. Ljubljana, 1. 6. 1576. AS, Stan I, šk. 161.

⁹⁴ "Wie oft vnnnd manigmal aus Steyr, Khärndten vnnnd Crain von irer fur.Durch.[fürstlichen Durchlaucht], vnnserm genedigsten herrn, gesandten begert vnnnd erfordert worden, vnnnd was für grosser vncoosten vnnnd zerung auf dieselbigen lauffn, ist vnnot euch, die es vorhin wol wissen, weitleüffig zu erzelen. Nun ist vnnsers erachtens nicht weniger, das die getreuen lannde nicht allain in disem, sonder auch in andern treulich

svetovati. Meni, da bi poseg v deželno odobritev, poseg takega namena, bilo nekaj, česar se ne pomni. Ne nazadnje, piše, poslanstvo je *landsache*: "Gleichwol wissen wir vns nit erinnern, des ettwo wann gsantten von der f.D. aus disem landt in landsachen erfordert, die zerung von den bewilligungen abgezogen wäre."⁹⁵

Štajerska vlada naj je sicer, videli smo, stroške Hofmannovega poslanstva poravnala v skladu s sklepom deželnega zbora⁹⁶ in 21. aprila 1576 deželni prejemnik Hofmannu izplača, tako izdatkovna knjiga, 4500 gld.⁹⁷ Sklep deželnega zbora pa je, tudi to smo videli, sporen. Hans Friedrich Hofmann bo vlado spominjal na dogajanje na deželnem zboru,⁹⁸ a vendarle, denar bo prejel, vzal, denarja bo premalo, še ga bo potreboval, vsaj še 1000 gld., v Regensburgu da je draginja in poslanstvo nima skromnih ciljev, in ne nazadnje, tako v *Memoriellu* Matthesu Ammanu, sam ne razpolaga vedno z dovolj denarja, ki bi ga lahko zalagal za zadeve dežele, "Ich auch ieder zeit nit bey gelt, daß ich ein e.l. khünet verlegen."⁹⁹

zusammensezen vnnd dasihenig, so dem geliebten vatterlandt zu guettem, ersprisslich beratschlagen helffen sollen. Weyl aber one das die außgaben so gross, das die bewilligung aufs khriegswesen bey vns schwärlich erzeugt werden mag, wonun aber stach wäre, das obgemelter vncosten, so auf die gesandten ausgaben wierdt, an solcher bewilligung abgezogen wurde, disem lanndt hiuedurch etwas ringer vnnd geholffen. Derwegen wir nicht vnnderlassen, euch, vnnsern besonders lieben herrn vnnd freundten, zuezuschreiben vnnd dienstlichs fleiß bitten, die wollen vnns in vertrauen vnbeschwardt berichten, wann höchstgedachte fur. Durch. von den landen gesandte erfordert, ob der vncossten von irer bewilligung aufgelöbt wierdet oder nit, wie es ditsfalls aigentlich gefallen, auf das ir vnns darnach zu richten vnnd zu schickhen wissen." Urad poverjenikov Kranjske uradu poverjenikov Štajerske. Ljubljana 17. 5. 1576. StLA, Laa.A.A., IV/1 Reichshilfe, Sch. 2.

⁹⁵ Urad poverjenikov Štajerske uradu poverjenikov Kranjske. Gradec, 20. 5. 1576. StLA, Laa.A.A., IV/1 Reichshilfe, Sch. 2.

⁹⁶ Vide supra.

⁹⁷ "Herrn Hanns Friedrichen Hofman, freiherrn, hat der herr einnehmer auf der herrn verordneten ratschlag zu der rais auf den reichstag geen Regenspurg vnnd an andere orth, dahin sie zu besuechung etlicher fursten vnd potentaten mit denen am dieselben lauttenden credenzschreiben raißen werden, daß lifergelt vnnd zerung gegen quittung zalt 4500 fl." StLA, Laa.A.A., VI Ausgabenbücher 1575, pa. 130a. Vide Urad poverjenikov Štajerske Hansu F. Hofmannu. Gradec, 21. 5. 1576. StLA, Laa.A.A., IV/1 Reichshilfe Sch. 2.

⁹⁸ Kot v op. 111.

⁹⁹ "Im faal ich dann noch fort ziehen muese, so wollet den herrn verordneten anzaigen, weil sich die raiß so lang verzogen vnnd noch vnd dann nunmehr ein stattlich summa von den mir zugestellten 4500 gld. lifergelt, darunter aber fur 600 gld. in scheinen gewesen, so noch anfangs herausgenuemen vnd auf den trometter zu zwaymalen auffgangen, vnd ich also in parem gelt mehr nit dan 3900 gld. empfangen, mit welchen gelt ich mit disen zuegeordenen personen bey so grosser teurung zu Regenspurg nit waiß auszukhumen, geschweig daß ich in Tyrol, item zu den herzog von Paiern, Würzburg, Pamberg, Salzburg, hochmaister in Preissen werde khünen gelangen, daß

Vlada, ki ji je Amman skušal razložiti Hofmannova stališča in ji predal njegova pisanja, tudi svoj *Memoriell*, sklone predlagati deželanstvu, naj Hofmannu odobri zelenih 1000 gld.¹⁰⁰ Tudi ta vladni sklep naj je, domnevamo, Hofmannu zadovoljil.¹⁰¹ Bilo je to 8. junija. Res, zdi se, da so ti sklepi Hofmannu zadovoljili, kajti v *Memoriellu*, pisanem 4. junija, je bil še hudo odločen, da se bo v primeru, da bo vlada vztrajala pri svojih stališčih, opravičil.¹⁰² Korespondenca nato usahne.

Hofmann se sicer, ko gre za priprave na poslanstvo, trudi, iskreno, zdi se. V začetku maja pošlje Matthesa Ammana in Davida Lengheima v Salzburg, da izvesta novic o *allerhandt gelegenhaiten*, o prilikah in priložnostih, da izvesta, gotovo, kakšno je razpoloženje med državnimi stanovi, kakšne so razmere v cesarstvu, kakšne priprave na državni zbor in da izvesta, kako kaže z nekakšnim posojilom pri salzburškem nadškofu. Hofmann sam noče odpotovati. Vlada da svetuje drugače. Hofmann odkloni. Čaka poverilnic in zadolžnice in štedi. Pisal da je tudi na Dunaj. Pisal je, gotovo, za novice o cesarjevem odhodu v Regensburg. Želeti si je pač novic, takih, ki dajo kaj gotovosti. Tudi vladi svetuje, naj poizve, bolje naj se pozanima.¹⁰³ Želeti si je pač novic, sicer bodo presenečenja. Presenečenja prinašajo težave, nelagodnosti vsaj. Težav ne bo malo. Ve. Slišal je, piše, da sekavški škof ne odpotuje v Regensburg.¹⁰⁴ Bila bi to škoda. Škofu so iz Gradca namreč že pisali. Prosil so ga, naj je poslanstvu naklonjen, naj mu pomaga.¹⁰⁵ Res, bila bi to škoda. Pomenilo bi težave. Najprej odsotnost salzburškega nadškofa, sedaj še odsotnost sekavškega škofa. To pomeni težave.¹⁰⁶ Da, novice so potrebne in tiste, ki jih

sie dennoch noch auff wenigist 1000 gld. hergeben, dann ich auch iederzeit nit bey gelt, das ich ein e.l. khünet verlegen, wolle sunst dieselbig gern vnd one behelligung der herrn thuen." Kot v op. 22.

¹⁰⁰ Zasedanje štajerske vlade, 8. 6. 1576. Prothocoll, 48.

¹⁰¹ Prim. op. 26.

¹⁰² Kot v op. 22.

¹⁰³ Hans F. Hofmann uradu poverjenikov Štajerske. Strechau, 9. 5. 1576. StLA, Laa.A.A., IV/1 Reichshilfe, Sch. 2.

¹⁰⁴ Ibidem.

¹⁰⁵ Deželni glavar, deželni upravnik, deželni upravitelj, urad poverjenikov in deželani Štajerske sekavškemu škofu. Gradec, 7. 5. 1576. StLA, Laa.A.A., IV/1 Reichshilfe, Sch. 2.

¹⁰⁶ Hofmannovo zaskrbljenost si moremo pojasniti s pogledom v pismo, ki ga bo Matthes Amman pisal štajerski vladi iz Regensburga 27. julija 1576. Amman bo poročal, da sekavški škof na državnem zboru nadomešča salzburškega nadškofa, enega direktorjev knežje kurije: poročal bo o zelo veliki vlogi, ki škofu pripada v državnozbornih postopkih, in poročal bo o tem, da je škof zelo dobro obveščen o državnozbornih dogajanjih, in, to je pomembno, Amman bo poročal, da je škof poslanikom zelo naklonjen, z njimi ohranja zaupno in pomembno korespondenco. Ko je Hofmann torej pisal o težavah, ki da jih je napovedovala odsotnost sekavškega škofa, je pisal o odsotnosti škofove naklonjenosti in novic, ki bi jih škof mogel

ima Hofmann, ne obetajo veliko. Nasprotno. Ve, da so se volilni knezi opravičili, na državni zbor pošljejo le svoja poslanstva. Opravičili so se tudi nekateri knezi, tudi tisti, ki jih veleva obiskati poslaniška instrukcija. Premisliti je torej, piše Hofmann. Naj poslaniki kneze obiščejo na njihovih dvorih? Lahko, a trošili bodo denar in čas. Mimogrede, tistega posojila pri Salzburgu da si ni obetati. Posvetovati se je s knezom. Vlade naj se odločijo. Sploh pa. Na Dunaju krožijo govornice, da utegne biti sklic državnega zbora preklican ali pa potisnjen nekam daleč v prihodnost. Še enkrat, posvetovati se je s knezom in vlade naj se odločijo.¹⁰⁷

Štajerska vlada se odloča težko. O državnem zboru, piše, da ne ve ničesar.¹⁰⁸ Tudi knez molči, že dolgo nobenega pisma. Vlada knezu piše 22. maja. Poslaniki da so odšli že v začetku meseca. Na poti da so izvedeli, da je državni zbor prestavljen in sedaj so v zadregi. Naj potovanje nadaljujejo ali ne?¹⁰⁹ Vlada jim ne ve odgovoriti. Naj odgovori knez. Dva dni zatem, 24. maja, iz knežje pisarne pride odgovor. Knez ve le, da se državni zbor začne prav kmalu. Cesar zapusti Dunaj 1. junija. To da je gotovo.¹¹⁰

Ko Hofmann 27. maja piše vladi in ji še enkrat, vnovič, pravi, naj uredi njegove zadeve okrog spornega sklepa deželnega zbora, saj sicer zavrne poslanstvo, čeravno mu tega ni lahko storiti, nevarnosti da so velike, njegova odsotnost bi bila deželi v škodo, velika bi bila odgovornost, ki bi si jo naprtil,¹¹¹ je resen. Svoje zahteve, že smo pisali, ponovi 4. junija, Naj se uredi, sicer se opravičim.¹¹² Vlada ima pomisleke, a slednjič, 8. junija, bilo je to dva dni pred dogovorjenim srečanjem poslanikov, vlada sprejme sklepa, ki, menimo, Hofmanna prepričata.¹¹³ Dovolimo pa si variacij. Morda pa Hofmanna nista prepričala sklepa vlade. Morda odpotuje iz skrbi za deželo,

za meje, zgolj zato, zgolj iz skrbi za očetnjavo, *vaterlandt*. Ali pa tudi ne. Morda odpotuje, da bi mu vlada ne optala očitka. Očitek? *Legationis inhibitio*. Nekoč je bil to očitek nadvojvodi.¹¹⁴ Tokrat ga štajerska vlada meče Hofmannu in že ga hoče črniti pred deželnim knezom.

"Wiewol wir vnnß nun ganzlicher versehen, er wurde auf so treuherziges vnnser zueschreiben sich bewegten, lanndt vnd leüth vnd zwar sein aignes liebes vatterlandt nit also stöckhen lassen, so khümpft vnnß doch von ime, wider all vnnser verhoffen, schriftlichen souil zue, das er alles ligenlassen, nit michte vortziehen vnd die ganze legation handlung stöckhenlassen wil, schreibt auch guet rundt, wir sollen ein andern an sein stadt ordnen vnd hinaufschickhen, destwegen auch den secretari Amman, so dises alles bei vnnß anbracht, an izo herabschikht."¹¹⁵

Še več. Huje. *Legationis inhibitio turpis*.

"Veil dan dise waigerung vnnß dermassen, zumal weil die zeit so khurz, zu gemüeth gangen vnd frembt fürkhommen, darzue landt vnd leüthen merkhlichen grosser schaden, nicht weniger auch schindpesst vnd spot im Reich, bey den andern landen vnd meniglichen daraus entsehen möchte, haben wir nit vnderlassen khüenen, die sachen eur frh.Drh. ghorsamist fürzutragen."¹¹⁶

Naj vztrajamo? Se Hofmann res trudi? Če že ne iskreno, se vsaj trudi? Morda je očitek upravičen. Morda Hofmannu ni mar za očitke. Morda mu ni mar niti za deželo. Morda ga res zanimajo, kot je trdil Franz von Teuffenbach, le *die reissenkherische schulden*.¹¹⁷ Govornice o tem so se širile še po Hofmannovem odhodu v Regensburg in Hofmanna tam dosegle in menda povsem potrle.¹¹⁸ Naj vztrajamo? Se Hofmann trudi? In če se trudi, ali se trudi iskreno?

Kakorkoli, Hofmann odpotuje. Odpotujeta tudi Ludwig Ungnad in Jobst Joseph Thurn. Poslanstvo je, vidimo, imenitno in menda visoko kompetentno. Hans Friedrich Hofmann je namreč štajerski deželni maršal in deželni upravitelj in sploh eden vodilnih deželanov Štajerske in eden vrhunskih politikov Notranje Avstrije.¹¹⁹ Ludwig

priskrbeti. Od obojega si je Hofmann, očitno, mnogo obetal. Ko je Hofmann torej pisal o težavah, ki da jih je napovedovala odsotnost sekavškega škofa, je pisal o odsotnosti neformalne pomoči enega državnih stanov in enega visokih državno-zbornih funkcionarjev. Odsotnost takšne pomoči pa je za notranjeavstrijsko misijo utegnila biti, če beremo Hofmanna, hudo težavna. Matthes Amman uradu poverjenikov Štajerske. Regensburg, 27. 7. 1576. StLA, Laa.A.A., IV/2 Gesandtschaften, Sch. 44. Prim. Schulze W. "Das Haus Österreich auf den Reichstagen des späten sechzehnten Jahrhunderts," *Österreich in Geschichte und Literatur*, 16/1972, str. 121-131.

¹⁰⁷ Hans F. Hofmann uradu poverjenikov Štajerske. Strehau, 15. 5. 1576. StLA, Laa.A.A., IV/1 Reichshilfe, Sch. 2.

¹⁰⁸ Urad poverjenikov Štajerske Hansu F. Hofmannu. Gradec, 21. 5. 1576. StLA, Laa.A.A., IV/1 Reichshilfe, Sch. 2.

¹⁰⁹ Urad poverjenikov Štajerske nadvojvodi Karlu. Gradec, 22. 5. 1576. StLA, Laa.A.A., IV/2 Gesandtschaften, Sch. 44.

¹¹⁰ Ibidem.

¹¹¹ Hans F. Hofmann uradu poverjenikov Štajerske. Strehau, 27. 5. 1576. StLA, Laa.A.A., IV/1 Reichshilfe, Sch. 2.

¹¹² Vide op. 22.

¹¹³ Vide op. 26. Vide supra, str. 37.

¹¹⁴ Jerše (o.c. v tisku).

¹¹⁵ Urad poverjenikov Štajerske nadvojvodi Karlu. s.l., s.d.StLA, Laa.A.A., IV/1 Reichshilfe, Sch. 2.

¹¹⁶ Ibidem.

¹¹⁷ Matthes Amman uradu poverjenikov Štajerske. Regensburg, 8. 7. 1576. StLA, Laa.A.A., IV/2 Gesandtschaften, Sch. 44.

¹¹⁸ Ibidem.

¹¹⁹ Burkert G. "Politik und Verwaltung im Reich und in den habsburischen Erbländern im 16. Jahrhundert. Die Freiherrn Hoffmann im Dienste des Landesfürsten und der steirischen Landstände," v *Burg Strehau. Glaube und Macht*, Lassing 1992, str. 53-54. prim. Ehrlicher K. E. "Die Könige des Ennstales." *Die Geschichte der Hofmann Freiherrn zu Gruen-*

Ungnad je cesarski svetnik,¹²⁰ nekdanj celo dvorni maršal in upravnik urada dvornega mojstra¹²¹ in bil je član komisije, ki je leta 1575 inšpicirala hrvaške meje.¹²² In Jobst Joseph Thurn je cesarski dvorni vojni svetnik, poveljnik Uskokov in namestnik poveljnika Hrvaške krajine.¹²³ Poslanstvo utegne biti torej dobro seznanjeno s položajem dežel in razmerami na mejah, Hofmanna bogatijo tudi njegove diplomatske izkušnje,¹²⁴ Ungnada pa izkušnje z dvora in njegovo nedvomno solidno poznavanje razmer v cesarstvu.¹²⁵ Poslanike spremlja tudi Matthes Amman,¹²⁶ sekretar štajerskih deželnih stanov in njihov vplivni svetovalec.¹²⁷ Ali poslaniki odpotujejo skupaj ali vsak zase? Kdaj? Se sestanejo v Rottenmannu? Tako so bili dogovorjeni. Ne vemo. Vemo, da odpotujejo. Vemo tudi, da odpotujejo z naklonjenostjo kneza in tokrat, drugače kot leta 1575, z naklonjenostjo cesarja.

Cesarjeva naklonjenost je zapisana v pismo kranjskemu deželanstvu, pisanem na Dunaju 27.

püchel und Strechau und ihre Verbindung im Adel der Erbländer, Innsbruck 1972, doktorska disertacija. Idem. "Die Hofmann, Freiherren zu Grünbühel und Strechau. Herkunft, Familienverbindungen, Schicksale," v *Burg Strechau. Glaube und Macht*, Lassing 1992, str. 79-86.

¹²⁰ AS, Stan I, šk. 934.

¹²¹ Ludwig Ungnad se v izdatkovnih knjigah dvora za leto 1564 navaja kot vrhovni dvorni maršal in upravnik urada dvornega mojstra, nato pa se v teh virih njegovo ime več ne pojavi. Ungnad je namreč izgubil dvorne službe, kar Maximilian Lanzinner razlaga z dejstvom, da je bil Ungnad protestant, cesar Maximilian II. pa v krog najvišjih uradnikov in svetovalcev protestantov ni pripuščal. Toda če je bilo Ungnadovo protestanstvo ovira za dosego najvišjih dvornih pozicij, pa se zdi, da nikakor ni bilo ovira uživanju cesarjeve naklonjenosti in zaupanja. Ko je namreč v času zasedanja državnega zbora v Regensburgu leta 1576 cesar Maximilian II. pošiljal svoja poslanstva k volilnim knezom, da bi kneze seznanili z njegovo repliko na stališča državnih stanov o protiturški pomoči, je v poslanstvu k knezom Mainz, Trier in Pfalz, poleg sina državnega novčnega mojstra Georga Illsunga, Georga Illsunga ml., sodeloval prav Ludwig Ungnad. Podrobnejše vsebine njune misije ne poznamo, a dejstvo, da je bil stari Illsung arhitekt finančnega koncepta, ki ga je cesar predložil regensburškemu državnemu zboru, in pa značaj urada državnega novčnega mojstra navajata na misel, da mladi Illsung in Ludwig Ungnad nista bila zgolj sla in da nista bila izbrana naključno. Lanzinner M. "Geheime Räte und Berater Maximilians II. (1564-1576)," *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, 102/1994, str. 313. Lanzinner (1993), 474-483. vide Tagliche verrichtung, 20. 8. 1576.

¹²² Vide op. 73.

¹²³ Vide supra, str. 33.

¹²⁴ Loserth, o.c., 75. Vide op. 119.

¹²⁵ Vide supra, op. 121.

¹²⁶ Vide Tagliche verrichtung, 8. 6. 1576. Vide StLA, Laa.A.A., IV/2 Gesandtschaften, Sch. 44.

¹²⁷ Loserth J. "Matthes Amman als steirischer Landschaftssekretär," *Archiv für Österreichische Geschichte*, 108/1918, str. 7ff.

maja 1576.¹²⁸ Pismo, ne dvomimo, je poslano

¹²⁸ Pismo navajamo v celoti. "Maximilian der ander, von Gottes genaden erwelter römischer kaiser, zu allen zeiten merer des Reichs. / Erwürdige, edle, ersame, geistliche, andechtige vnnd liebe getreue. / Wir khunden euch gnedigist nit verhalten, nachdem wir mit des Heiligen Reichs churfursten ainen gemainen reichstag in vnnsrer vnd des Reichs statt Regenspurg angestellt, dahin wir vnnsß in wenig tagen aigner vnnsrer kaiserlichen person begeben muessen, solte annderst dahienerige mit erschliesslichem nutz gehandelt werden. So die eusserste nott (das angrenzenden erbveindts vnnd daselbst heer gewartenden verderbens halben) erfordert, das wir trungenlich verursacht worden, den durchleuchtigen, hochgebornen Carln, erzherzogen zu Österreich, vnnsrer freundlichen geliebten brudern vnd fursten, zu mer vnnderschidlich mallen thails schriftlich vnd dann durch sonndere abgesandte zu ersuechen vnnd so langg zu behanndlen, biß sich doch entlich vnd nach langger tractation s.L.[sein Liebden] vnnsß zu bruderlichem gefallen freuntlich bewilligt, noch dißmal hindan gesetzt, irer gresten vngelegenheit vnnd beschwerung ain vbrigs zu thuen, vnnd drey monat langg alhie in vnnsrer statt Wienn mit versorgung des gränizwesen vnnd vnnsrer getreuen österreichischen lannde zu residieren. Damit es aber bey euch nit das ansehen, als ob wir ir L. disfals ohne sonndere grosse vrsachen beschwereten oder nit bedechten, was zugleich euch an irer L. gegenwirt in dero furstenthumben vnnd lannden gelegen, inmassen dann ir L. allermaist des zu gemueth genomen, das ir der so nahenden erbveindts vnnd seines, ain zeit heer gethonen, auch besorgelich, noch mer gewartenden grossen schadens halben, nit gebiern wölle, auß irn lannden abwesig zu sein vnnd ain solches verderben zuezusehen. So haben wir ain notturfft geachtet, so wol zu vnnsrer selbst als irer L. entschuldigung, euch souil gnedigist zu erindern, das je ainmal vnnsß derzeit vnmglich gewesen, die administration vnnsers kunigreichs Hungern vnd erzherzogthumb Österreich jemanndt anndern als woler melts vnnsers geliebten brueders L. anzutragen vnd zu vbergeben, angesehen das vnnsers geliebter sohn, der römische kunig, noch vor etlich wochen in des kunigreich Behaim auf den alda angestölten lanndtag verruckhen müessen, sich auch des kunigreichs Polln vnd des erbveindts halben die sachen also ansehen lassen, das auf ain vnd anndern fall vnns niemandt pesser alß vnnsers brueders L. (dem alle sachen beraith vberflussig bewusst) vertreten khunden. Dann euch ist vnnerporgen, was der erbveindt auf dise vnser haubtstatt Wienn (von dannen auß ime der maiste widerstanndt begegnen müeß) fur ain aufsehen hat, vnnd das alle vnnsere obriste haubt vnd beuelchsleuth, desgleichen rätthe vnnd officiern mit aller ir verrichtung allain daheer gewisen vnnd wann das grainzwesen von hieauß wol regiert vnd bestöllt wirdet, die anndern angränzenden lanndt dasselben all zu geniessen, vnnd also zu ir L. von hieauß nit weniger als in iren lannden guette gelegenheit haben, antroenden schaden vnd einfall zu begegnen vnnd zu wöhren. / Also ist auch an dem vill gelegen, das nunner ir L. des bassa von Offen affection, art vnd eigenschafft berichtet, nach dern sy sich besser als ain annderer zu richten wissen. / Sonnderlich aber hoffen wir zu dem Allmechtigen Gott solche vnnsrer raiß vnd angestellte reichsversammlung dahin anzuwenden, dardurch nit allain vnnsrer vnd ir L. österreichischen lannden, sonnder gannzen Cristenheit ain merere sicherheit zu machen. / Vnnd dieweil dise vnnsrer abwesenheit sowol euch alß vnns zu trost vnd guettem beschiecht, es auch hoffentlich vmb ain khaine zeit vnd aufs lengist vber drey monat nit zu thuen. So zweiflen wir nit, ir werdet dessen khain beschwer vnnd sonnderlich vnnsers

tudi v Gradec in v Celovec. V pismu Maximilian II. namreč napoveduje svoj odhod na državni zbor in sporoča, da vladarske posle ogrske krone in obeh Avstrij ter skrb za meje prepušča, za čas svoje odsotnosti, ki da ne bo daljša od treh mesecev, nadvojvodi Karlu. Deželani, piše cesar, imajo morda pomisleke, saj so dežele ogrožene, skrb zanje pa potrebna, in morda menijo, da je odsotnost nadvojvode skrb vzbujajoča in nesposobna. A vedo naj, da so ogrožene tudi cesarjeve dežele, Zgornja in Spodnja Avstrija, in ogrožena je Ogrska in zlasti je ogroženo mesto Dunaj, odkoder se usmerja glavna žela obrambe. Tudi te dežele in mesto Dunaj potrebujejo skrb in ta skrb je v dobro vseh, tudi Karlovih dežel, in to skrb more, poudarja Maximilian II., preložiti le na brata Karla, ki je s turškimi grožnjami zelo dobro seznanjen in skrbi za obrambo zelo vešč. Deželanstvo naj razume razloge, naj opraviči knezovo odsotnost, naj ve, da se cesar nadeja, da bo njegovo potovanje na državni zbor prineslo koristi cesarjevim deželam, pa Karlovim deželam in, ne nazadnje, vsemu krščanstvu. Poslanstvu pa, ki ga dežela pošilja, bo pomagal in mu bo naklonjen. Oboje zavoljo dobrega skupni stvari, "gemainem wesen zum besten."

Ali cesar frazari? Ali svari? Vidimo, da Maximilian II. ne prelomi obljube, ki jo je dal deželam Notranje Avstrije leta 1574, obljube namreč, da bo dovolil poslanstvo dežel pri državnem zboru in dovolil, da dežele skušajo pridobiti pomoč državnih stanov za svoj boj zoper Turke.¹²⁹ In lahko smo le pozorni. Vemo, da si od državnega zbora mnogo obeta in poslanstvo iz dežel Notranje Avstrije naj mu, kot je slutiti in brati v njegovem pismu nadvojvodi Karlu 10. novembra 1575, pri uresničevanju obetov pomaga, Vaša dolžnost je, da ste z nami in ob nas, a tudi ob volilnih knezih, knezih in stanovih cesarstva, tedaj, ko se posvetuje, razpravlja in sklepa o stvareh, ki zadevajo cesarstvo, ki so nujne in pereče, in katerih rešitve naj so vsem, in vsakomur posebej, v čast, korist in blagostanje.¹³⁰ Cesar morda frazari, a svari, Poslanstvo

naj bo z nami in ob nas in naj ne bo zoper nas.¹³¹ To je gotovo. In gotovo je, da cesar upa. Gotovo je, da si od državnega zbora mnogo obeta. Tako kot Hans Auersperg. Spomnimo se. V pismo Kranjski vladi, pisano 24. januarja 1576, je zapisal, da upa, da poslanstvo dežel Notranje Avstrije pri državnem zboru v Regensburgu prinese koristi, da bo koristno in plodno, da skuša pomagati, da pomaga braniti in ohranjati bedne, je pisal, "naše bedne meje," da poslanstvo to zmore.¹³²

Poslanstvo odpotuje. V Regensburg prispe 1. julija 1576.¹³³ Up bo preizkusilo.

SUMMARY

CHRONICLES OF PREPARATION OF INNERAUSTRIAN PROVINCES FOR THE LEGATION AT THE IMPERIAL DIET IN REGENSBURG IN 1576

The convention of provinces held in Bruck a.d. Mura in the autumn of 1575 laid down the security order for the Inneraustrian provinces. It decided that the provinces should seek the support of the imperial estates in their struggle against the Turks. After efforts to send a delegation of the provinces to the convention of prince electors held in Regensburg in October 1575 had failed, preparations for the legation at the imperial diet in Regensburg were launched before the end of the year. The imperial diet was scheduled for 15 February 1576 and these chronicles follow preparations of the provinces for their mission at the diet. Registering the events on almost daily basis, the chronicles begin on 27 November 1575 when the speaker of the Styrian provincial diet read an address by the Archduke Karl urging the province to send its representatives to the imperial diet, and end when the legation of the Inner Austrian provinces arrive in Regensburg on 1 July 1576.

freundlichen geliebten brueders L. disfals entschuldigt haben, inmassen wir dann ir L. nach lannger muhe, allermaist mit dem bewegt, das wir vnnß erpotten, euch selbst desthalben zu schreiben. Dagegen seien wir deß gnedigisten erpiettens, das wir euern gesandten, so ir zu angezognem vorsteenden reichstag abfertigen werdet, alle gnedigiste hilf vnnnd befurderung gemainem wesen zum besten erzaigen wellen, inmassen wir euch dann auch sonnsten mit kaiserlichen gnaden vnd allem guetten vorder gewogen. / Geben in vnser statt Wienn den sibenvnndzwainzigisten may anno im sechs vnd sibenzigisten vnnsrer Reiche des Römischen, im vierzehenden des Hunngerischen, im dreyzehenden vnd des Behamischen im XXVIII / Maximilian / Ad mandatum / G. Vnuerzagen." Cesar Maximilian II. deželanstvu Kranjske. Dunaj, 27. 5. 1576. AS, Stan I, šk. 421

¹²⁹ Loserth (1934), 71. Prim. Jerše (o.c. v tisku).

¹³⁰ Vide supra, str. 30, op. 10.

¹³¹ Prim. Schulze, o.c., 124-126. Burkert, o.c., 24.

¹³² Kot v op. 54.

¹³³ Kot v op. 28.

Ljubljanska meščanska družina Andrian

EMA UMEK

Ljubljana se je zaradi svoje lege ob prometni in trgovski poti med italijanskimi in ogrskimi deželami že zgodaj soočala s priseljevanjem iz italijanskih dežel. Prvi poskusi naselitev italijanskih bankirjev in trgovcev segajo že v 13. stoletje. V 14. stoletju so med ljubljanskimi meščani tudi člani družine Porgarjev iz Furlanije. Naraščajoča vloga slovenskega ozemlja v trgovini na daljavo med italijanskimi in ogrskimi deželami, pa tudi vedno večja neposredna trgovina med slovenskimi in italijanskimi deželami, zlasti z živino, kožami, železom, v nasprotni smeri pa z beneškim oziroma levantinskim blagom, pospeši naseljevanje italijanskih trgovcev zlasti iz Furlanije, Beneškega, Mark in okolice Bergama. V Ljubljano se konec 15. stoletja naselijo italijanski trgovci, denimo Lanthieriji iz Brescie in Innocenc Moscon iz Bergama. Leta 1522 med ljubljanske meščane uvrščajo italijanske trgovce Alojza in Franca Cathanija, Pietra de Suarda, Andreja Foresta, v letih po 1541 pa Defendija de Leida.¹ Tem doseljencem se pridruži še Piero Andrian, po rodu iz kraja Gandin v okolici Bergama.² Ljubljanski meščan Piero Andrian se prvič omenja v ljubljanskih mestnih zapisnikih leta 1537, naveden kot pričča in pečatar v listini z dne 10. januarja 1535, s katero se je Feronika, vdova Petra Glatzensteina, ljubljanskega meščana, zadolžila pri svojem zetu Valentinu Magerlu.³ V sejnih zapisnikih ljubljanskega mestnega sveta 1521-1526 in 1527-1530 Piero Andrian ni omenjen, zato moremo domnevati, da se je v Ljubljani naselil med letoma 1530 in 1534 in postal ljubljanski meščan.⁴ Že v letu 1540/1541⁵ je po pričevanju mestnih zapisnikov član zuna-

njega mestnega sveta. Zapisniki ga večkrat ne navajajo z rodbinskim imenom, ampak samo kot Piera. Član zunanjega mestnega sveta je ponovno v letih 1541/42,⁶ 1543/44,⁷ 1544/45,⁸ 1545/46,⁹ 1547/48¹⁰ in 1548/49, zadnjega mandata ni končal,¹¹ ker ga je prehitela smrt. Sej mestnega sveta se je pogosto udeleževal, Mestni svet pa ga je dvakrat izvolil za davčnega nakladnika na Trgu, in sicer v letih 1541¹² in 1544,¹³ ter za nadzornika mesa v letih 1544 in 1545.¹⁴

Piero Andrian je bil večkrat varuh dedičev oziroma otrok in premoženja ljubljanskih meščanov. Leta 1537 toži Piera Andriana, Vida Schellhammerja in Hansa Behaimba, varuhe premoženja Jurija Hutterja, njegova vdova Vrsana, zaradi svoje dote.¹⁵ Leta 1544 je sovaruh premoženja Klemena Friedensticha, ki je imel hišo in kopališče na Novem trgu v Ljubljani, kar varuha prodata Juriju Purstorffu.¹⁶

Leta 1545 se Piero Andrian navaja kot varuh premoženja Ludvika Lambarda.¹⁷

Piero Andrian je trgoval z ogrskimi in hrvaškimi deželami, zlasti s Samoborom, Bakrom, Linzem, in sicer z oljem, platnom, kožami, kopji, puškami, železom, žveplom, siti. V Samoboru so bili njegovi kupci Matija Kalčič, ključavničar Beheimb, kramar Junovič. S trgovskim blagom je zalagal tudi grofa Zrinjskega iz Samobora, ta mu je bil leta 1548 dolžan 30 dukatov. V Novem mestu je kupoval platno pri Pavlu Sparrerju in Antonu Freiholzu. V Ljubljani je trgoval z Antonom Locatellijem, Andrejem Estererjem, Hansom Kharnerjem, Vidom Schellhammerjem, Blažem Samerlom,¹⁸ pa tudi z Lukom Zwenglom – zaradi trgovine s suknom sta se leta 1547 skupaj

¹ Ferdo Gestrin, *Italijani v slovenskih deželah od 13. do 17. stol.*, ZČ 1981, str. 223-241; F. Gestrin, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*, 1991, str. 14 sl.; F. Gestrin, *Ljubljanski Lanthieriji in trgovina v Fanu*, ZČ 39, 1985, str. 196 sl.; F. Gestrin, *Prispevek k gospodarski zgodovini Ptuja v prvi polovici 16. stol.*, ČZN 5, 1969, str. 239; F. Gestrin, *Trgovina s kožami v Markah v 15. in v prvi polovici 16. stol.*, ZČ 30, 1976, str. 23-35; F. Gestrin, *Trgovina slovenskih dežel z italijanskimi ob koncu srednjega veka in v XVI. stol.*, ZČ 29, 1975, str. 89-108; F. Gestrin, *Slovinci v Pesaru od 15. do 17. stol.*, ZČ 49, 1995, str. 344; F. Gestrin, *Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od XIII. do konca XVI. stoletja*, Kronika 11, 1963, str. 73 sl.

² AS 308, *Zbirka testamentov deželnega sodišča v Ljubljani*, lit. A, št. 1.

³ ZAL, Cod I/3, 1537, fol. 27'.

⁴ Cod I/1, 2.

⁵ Cod I/4, 1541, fol. 3', 19, 21', 72, 78'.

⁶ Cod I/4, 1541, fol. 94, 104.

⁷ Cod I/5, 1544, fol. 5', 12, 18', 23, 29.

⁸ Cod I/5, 1544, fol. 37, 48, 49, 55', 56, 60, 64', 71, 72', 95, 103, 105, 107, 108, 110, 113, 118, 118', 121', 125, 132, 140.

⁹ Cod I/5, 1545, fol. 154', 159', 171, 173', 178', 181.

¹⁰ Cod I/6, 1547, fol. 27, 31, 58, 59, 70, 84, 1548, fol. 102', 104, 131; Cod I/7, 1548, fol. 2, 4', 12, 15, 17, 50.

¹¹ Cod I/7, 1548, fol. 57', 58.

¹² Cod I/4, 1541, fol. 54.

¹³ Cod I/5, 1544, fol. 36'.

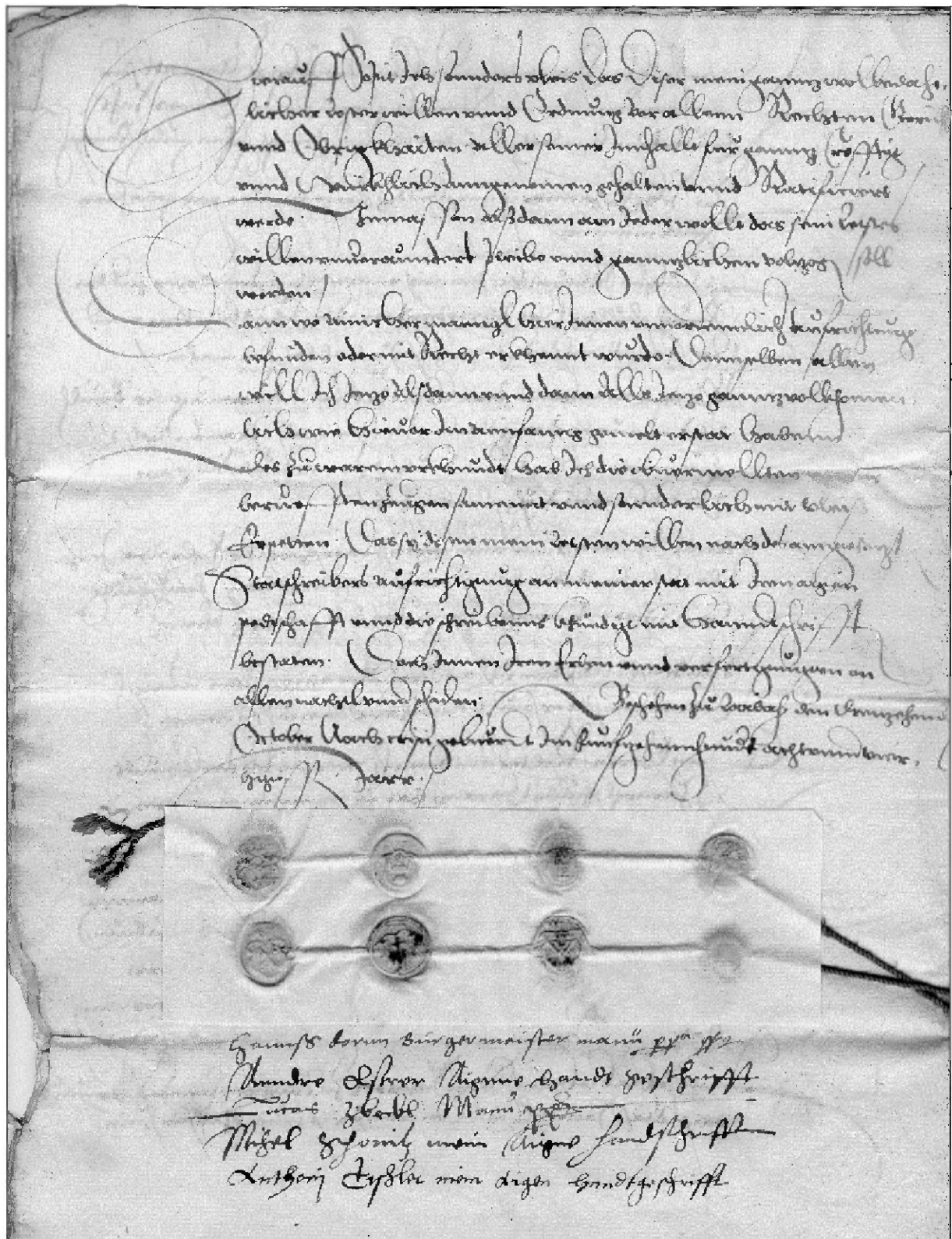
¹⁴ Cod I/5, 1544, fol. 47, 1545, fol. 109'.

¹⁵ Cod I/3, 1537, fol. 49', 62.

¹⁶ Cod I/5, 1544, fol. 26. Še leta 1547 je Piero Andrian naveden kot varuh (Cod I/6, fol. 60).

¹⁷ Cod I/5, 1545, fol. 163.

¹⁸ AS 308, *Zbirka testamentov deželnega sodišča v Ljubljani*, lit. A, št. 1.

Testament Piera Andriana iz leta 1548, prva in zadnja stran.
 Arhiv Republike Slovenije, 308, Zbirka testamentov deželnega sodišča v Ljubljani, lit. A. št. 1.

obrnila na mestni svet -,¹⁹ in Pankracijem Lustal-lerjem. Ta je Pjera Andriana in Andreja Gneditza leta 1548 pooblastil, za prodajo vrta Antona Tischlerja pred Špitalskim mostom.²⁰ V Ljubljani je z robo zalagal tudi strelce, tem pa je dolg v svoji oporoki odpustil. Njegovo povezanost z ljubljanskimi trgovci izpričuje tudi njegov testament, v katerem postavlja za njegove izvršitelje tedanjega župana Janeza Dorna, mestnega sodnika Andreja Estererja, ljubljanske meščane Mihaela in Antona Scheitta, Tomaža Roringerja, Viljema Treiberja in Defenda de Leida, vse trgovce.²¹ V Ljubljani je imel hišo na Trgu, poleg hiše Jošta Gwinnerja, s katerim je bil v sporu zaradi prezidave Gwinnerjeve hiše,²² njegov drugi sosed je bil Mihael Schorz.²³

Piero Andrian je bil oženjen z Marto in z njo imel pet otrok: Feroniko, Magdaleno, Marto, Petra in Helija. Ti so bili leta 1548, ko je Piero Andrian napisal svoj testament, še mladoletni. Pierov oče Simon je tedaj še živel v Gandinu, brat Jakomin pa je bil trgovec s kožami. Piero je v oporoki vse premoženje z nepremičninami in trgovskim blagom zapustil svoji ženi Marti. Ta naj bi z vsem razpolagala po svoji volji. Pri vzgoji otrok naj bi ji stal ob strani Pierov brat Jakomin.²⁴ Če bi se ponovno poročila, bi ji pripadalo vse po določenih ženitne pogodbe, otroci pa naj bi dobili poleg brata Jakomina še dva varuha. Vsakemu otroku je volil po sto zlatih renskih goldinarjev, računano po 60 krajcarjev za en goldinar, če pa se ti poročijo v skladu z materino voljo, naj dobe še nekaj premoženja po njeni volji. Če bi kateri od otrok umrl brez potomcev, naj bi njegov delež po očetu razdelili med preostale. Žena naj bi svoje premoženje delila med otroke po svojem premisleku. Ker Piero še ni prejel deleža po očetu Simonu, je v testamentu postavil tudi to zahtevo. Delež po očetu Simonu naj bi se razdelil med Pierove otroke. Pierov testament so lastnoročno podpisali in pečatili mestni župan Hans Dorn, mestni sodnik Andrej Esterer, Luka Zwekl, Mihael Schoritz in Anton Tischler.²⁵

Piero Andrian je umrl v obdobju med 13. oktobrom 1548 in 4. julijam 1549, ko je njegova žena prosila ljubljanski mestni svet za prepis njegovega testamenta.²⁶

Piero Andrian mlajši je podedoval očetovo hišo na Trgu poleg hiše Mihaela Schorza.²⁷ Do leta 1571 je imel še hišico v predmestju pri sv. Janezu, tega leta pa jo je prodal Juriju Khosesu in njegovi ženi, ta pa sta mu odstopila kmetijo v Vodmatu.²⁸ Leta 1574 je prodal Kristof Werlitsch, kot pooblaščenec svoje žene Suzane, vdove Jurija Tifferrerja, Pieru Andrianu Tifferjevo hišo z vrtom in njivo za 1500 renskih goldinarjev. A pri prodaji se je zapletlo, ker je bila na hiši doživljenjska renta Suzane, vdove po Juriju Tifferrerju, ki jo je moral Piero izplačati, in zaradi terjatev Mihaela Malaprawa do Jurija in Suzane Tifferrer v višini 250 goldinarjev ter obresti od štirih let in osmih mesecev. Ljubljanski mestni špital je tudi nasprotoval prodaji, ker je bila njiva njegovo kupnopravno zemljišče.²⁹ Domnevno je Piero Andrian leta 1571 od Adama Moscona kupil steklaro pred Nemškimi vrati onstran Gradaščice, ki jo je leta 1581 prevzel Janez Khisl.³⁰

Piero Andrian je bil kot njegov oče trgovec, trgoval je s suknom. Ko je trgovec Nikolaj de Riva leta 1571 imel v Ljubljani 82 goldinarjev dolga in ni sprejel roka šestih mesecev za njegovo poravnavo, je bil poleg mestnega sodnika Vodopivca tudi Piero Andrian zadolžen, da oceni zalogo de Rivovega sukna in žameta v Ljubljani ter mu blago za ustrezno vsoto zarubi.³¹ Terjatve pri zapuščinskih obravnava in sovaruštvo dedičev trgovcev nam kažejo povezanost Pjera Andriana s trgovskimi družinami. Leta 1571 je pri zapuščinski obravnavi po Lovrencu Neustatterju prijavil terjatev enega konja, 21. januarja 1575 pa je Piero Andrian zaprosil mestni svet, naj od Leona Aldorferja zahteva, da mu povrne dolg.³² Leta 1569 je skupaj s Sayerlom in Primožem Trubarjem naveden kot varuh dedičev Praewalderja.³³ Leta 1570 sta Piero Andrian in Adam Clemen varuha premoženja po umrlem Andreju Foresto, čeprav se je Piero Andrian prevzemu varuštva upiral.³⁴ Leta 1575 se navaja skupaj z Janezom Jakobom Piccardom kot varuh

¹⁹ Cod I/6, 1547, fol. 15. 8. marca 1547 Luka Zwenkl prijavlja namesto Pjera Andriana dolg pri dedičih Jerneja Tischlerja (Cod I/6, fol. 159).

²⁰ Cod I/7, 1548, fol. 13.

²¹ AS 306, Zbirka testamentov deželnega sodišča v Ljubljani, lit. A, št. 1.

²² Cod I/4, 154., fol. 7.

²³ Cod I/8, 1551, fol. 30. Mihael Schorz proda svojo hišo na vogalu Špitalske ulice poleg hiše dedičev Pjera Andriana (danes Stritarjeva 1, glej tudi V. Fabjančič, Veliki trg, fol. 676, rokopis ZAL).

²⁴ Jakomin Adrian je 1547 meščan v Gorici (Cod I/1, 1547, fol. 8).

²⁵ AS 308, Zbirka testamentov deželnega sodišča v Ljubljani, lit. A, št. 1. Brat Jakob Andrian se pojavlja leta 1544 kot trgovec s kožami v registru ljubljanskega nakladniškega urada. Glej Jo-

sip Žontar, Drobec registra ljubljanskega zakladniškega urada iz leta 1544, Kronika 16, 1986, str. 34 sl.

²⁶ Cod I/7, 1549, fol. 170.

²⁷ Cod. I/8, 1551, fol. 30.

²⁸ Cod I/11, 1571, fol. 66.

²⁹ Cod I/12, 1575, fol. 52-57', 60'-61 (danes Mestni trg 26, V. Fabjančič, Veliki trg, fol. 52-54).

³⁰ Vlado Valenčič, Ljubljanska obrt od srednjega veka do začetka 18. stoletja, Mestni arhiv ljubljanski, Razprave 3, Ljubljana 1972, str. 97. Maja Žvanut, Ljubljanske steklarne v 16. stoletju in njihovi izdelki, Narodni muzej, Ljubljana 1994.

³¹ Cod I/11, 1571, fol. 46.

³² Cod I/11, 1571, fol. 21, Cod. I/12, 1575, fol. 24'.

³³ Cod I/9, 1569, fol. 184', 189, 235.

³⁴ Cod I/10, 1570, fol. 111, 127', 133.

otrok iz drugega zakona Antona Scheitta.³⁵

Piero Andrian je bil član zunanjega mestnega sveta v letih 1567/68³⁶ in 1568/69,³⁷ član notranjega sveta v letih 1569/70³⁸ in 1571/72,³⁹ nato je znova prišel v zunanji mestni svet v letih 1574/75⁴⁰ in v notranjega 1575/76.⁴¹ Leta 1569 je bil nadzornik mesa⁴² in porok za nadzornika kruharne.⁴³ Piero Andrian je bil poročen z Barbaro,⁴⁴ z njo je imel sinova Petra in Elijo. Piero Andrian je umrl v obdobju med 30. marcem 1586 in 14. avgustom 1587.⁴⁵ V protestantski mrliški knjigi ni navedbe njegovega pokopa, pač pa knjiga navaja, da je 22. februarja 1584 pokopan na pokopališču pri sv. Petru Andrej, sin Piera Andriana, in 4. septembra 1586 Hans, sin Elije Andriana. Na obeh pogrebih je imel pogrebni govor predikant Spindler, kar nam pojasnjuje pripadnost protestantizmu Andrianove družine.⁴⁶

Pierova vdova Barbara se je znova poročila z Lovrencem Maderlom, davčnim prejemnikom na Trgu v letih 1594/96, 1597/99, za njim pa je bil davčni prejemnik njegov pastorek Elija Andrian.⁴⁷ Dediči Piera Andriana so leta 1594 hoteli Andrianovo hišo na Trgu prodati Hansu Piccardu, a niso dobili dovoljenja za prodajo, ker so bili dolžni plačati davke, ker niso bili končani varuški obračuni in ker je bila hiša še obremenjena z dolgovi pri Juriju Tiffreterju in Gregorju Forstnerju.⁴⁸ Po smrti Piera Andriana je trgovina propadla in njegove naslednike srečujemo v drugih poklicih.

Sin Peter Andrian, ki se v zapisnikih mestnega sveta v letu 1602 navaja med dediči ljubljanskega meščana Singeritscha,⁴⁹ je bil leta 1610 skrbnik ljubljanske škofije.⁵⁰ V letih 1610-1633 je lastnik hiše v današnji Lingerjevi 3.⁵¹

Njegova žena Uršula, vdova po Hansu Saarnaglu, je v letih od 1634 do 1635 vodila pravdo z Andrejem Hrenom, deželnim svetnikom Kranjske in nečakom škofa Tomaža Hrena za vrnitev travnika in vrta na Prulah, ki ga je njen prvi mož zastavil Tomažu Hrenu za 132 gld 30 kr. Uršula je položila denar za odkup od zastave, toda Andrej Hren ga ni hotel sprejeti. Izgovarjal se je, da ima do zemljišča vso pravico, da je z zemljiščem imel izdatke, ker ga je izboljšal in ogradil. Pravdo je Andrej Hren zavlačeval s svojo in odvetnikovo osotnostjo.⁵² Še leta 1635 ni hotel odstopiti zemljišča, zato je mestni svet sklenil, da mora sprejeti zastavnino brez povrnitve stroškov, ki jih je imel z zemljiščem, na zemljišče pa dobi ustežno pravico.⁵³ Po sklepu vladarja pa je Andrej Hren obdržal zemljišče na Prulah in ga užival proti plačevanju činža.⁵⁴

Petrov brat Elija, leta 1599 davčni prejemnik na Trgu v Ljubljani,⁵⁵ je leta 1623 pravdnik v Gornjem Gradu.⁵⁶ Kakšno je bilo razmerje med Elijo in Lovrencem Andrianom, ni znano. Zadnje omenjeni je marca 1634 zaprosil mestni svet, da mu podaljša rok za odkup hiše in vrta. Ker se roka ni držal, je dobil ustežno pravico njegov sorodnik Hans Forest.⁵⁷ V istem letu zapisniki mestnega sveta navajajo Franca Elija iz Packensteina⁵⁸ ter leta 1536 istega in njegovega neimenovanega brata kot prodajalca hiše na Trgu pred špitalskimi vrati. Hišo sta prodala Jakobu Perdanu za 1600 gld.⁵⁹ To pa je zadnja vest o družini Andrian v mestnih sejnih zapisnikih.

³⁵ Cod I/12, 1575, fol. 22-23. Varuške zadeve še niso bile poravnane leta 1594, ko sta bila oba varuha že mrtva (Cod I/15, 1594, fol. 174, 189, 1595, fol. 192).

³⁶ Cod I/9, 1569, fol. 15', 30, 38, 41, 60', 63', 69, 75', 87', 102.

³⁷ Cod I/9, 1568, fol. 119, 119', 123, 140, 1569, fol. 160, 161', 164, 168, 170, 175', 183, 189, 196, 196', 215, 215', 228.

³⁸ Cod I/9, 1569, fol. 231', 232', 233', 235', 237', 240, 253. Cod I/10, 1570, fol. 16, 18, 20', 26', 63, 75', 77', 84.

³⁹ Cod I/11, 1571, fol. 140', 159, 162.

⁴⁰ Cod I/12, 1575, fol. 12', 45', 50', 64', 83', 84, 103, 121', 130, 134, 136.

⁴¹ Cod I/12, 1575, fol. 139', 141, 142, 144, 145, 153.

⁴² Cod I/9, 1569, fol. 229'.

⁴³ Cod I/9, 1569, fol. 246', 248.

⁴⁴ Cod XIII/5, 1586, knjiga prejemkov, fol. 69. Cod XIII/5, knjiga prejemkov 1586, fol. 57. 30. marca plača Piero Andrian mestu deske.

⁴⁵ Cod I/13, 1587, fol. 20. 14. avgusta je Piero Andriana naveden kot pokojni.

⁴⁶ AS 2, Stan. I, škatla 91, mrliška knjiga prve protestantske občine v Ljubljani 1578-1586.

⁴⁷ Cod I/18, 1601, fol. 182.

⁴⁸ Cod I/15, 1594, fol. 66', 67.

⁴⁹ Cod I/18, 1602, fol. 259.

⁵⁰ Cod XIII/2, 1610, knjiga izdatkov, fol. 28', 31'.

⁵¹ V. Fabjančič, Veliki trg, fol. 704.

⁵² Cod I/25, 1634, fol. 56', 80, 82, 82', 83, 86, 86' 88', 90', 92, 97, 97', 110', 125', 145', 185', 217'.

⁵³ Cod I/25, 1635, fol. 233, 233'.

⁵⁴ Cod I/25, 1635, fol. 288.

⁵⁵ Pododoval je očetovo hišo, danes Mestni trg 26, glej V. Fabjančič, Veliki trg, fol. 26.

⁵⁶ AS 2, Stan., I, škatla 478, str. 877.

⁵⁷ Cod I/25, 1634, fol. 28.

⁵⁸ Cod I/25, 1634, fol. 203 (grad Packenstein pri [martnem ob Paki]).

⁵⁹ Cod I/26, 1636, fol. 57.

SUMMARY

THE LJUBLJANA BOURGEOIS FAMILY ANDRIAN

Piero Andrian was among the Italian merchants who settled in Ljubljana during the first half of the 16th century. Born in Gandin, close to Bergamo, Piero Andrian stated in 1537 that he was a burger of Ljubljana, the city where he had taken up residence sometime between 1530 and 1534. He served several terms as a member of the external municipal council (1541-1542, 1543-1546 and 1547-1549), as the tax collector on the Square (1541 and 1544), and as the meat inspector (1544, 1545). Andrian had commercial relations with Hungarian and Croatian provinces and traded in cloth, linen, skins, spears, guns, iron, and sieves. He owned a house on the city square in Ljubljana. He and his wife Marta had five children: Veronika, Magdalena, Marta, Piero, and Helij. All were still under age when he made his last will in 1548. In this document he laid down how his assets should be managed after his death, and listed his debtors and his

creditors. Andrian's first-born, Piero, inherited his father's house and shop. During the decade from 1571 to 1581, Piero junior presumably owned the glass factory in front of the German gate on the other side of Gradaščica. He was a member of the external municipal council (1567-1569, 1574-1576), as well as the internal municipal council (1569-1570, 1571-1572, and 1575-1576). He also performed the function of a meat inspector in 1569. He was a protestant and married Barbara, who bore him two sons, Peter and Elija. Piero's widow Barbara remarried a man called Lovrenc Maderl. After Piero Andrian's death, the business fell into ruins. His son Peter, who married Ursula, Hans Saarnagl's widow, was the caretaker of the Ljubljana diocese in 1602. Piero's second son, Elija was a tax collector on the Ljubljana Square in 1599 and a lawyer in Gornji Grad in 1623. In 1636, Franc Elija zu Packenstein is mentioned as selling a house on the Square in Ljubljana, together with a non-identified brother. This is the last mention of the Adrian family in Ljubljana.

Upor v Stični 3. junija 1753¹

PETER RIBNIKAR

Upor na letnem sejmu v Stični 3. junija 1753 je v zgodovinski literaturi doslej omenjen le trikrat; prvič ga leta 1955 bežno omenja Jože Žontar,² za njim pa leta 1962 še Bogo Grafenauer³ in leta 1973 Peter Ribnikar.⁴ V bistvu ne gre za kmečki upor, ampak za nemire skupine udeležencev na letnem sejmu v Stični, ki jih je povzročil nastop tobačnih uradnikov in vojakov iz Ljubljane in Novega mesta proti tobačnim tihotapcem. Nemiri so trajali približno tri ure in so imeli hude posledice, tako za tobačne uradnike in vojaške, kot tudi za kmete in druge udeležence v nemirih. Začeli so se na sejmišču pred stiškim samostanom in so se končali približno opoldne na samostanskem dvorišču pred novo hišo, imenovano tudi Padarjeva hiša. V nemirih je bilo ubitih enajst ljudi, od tega trije tobačni nadzorniki, štirje finančni stražniki – iblajtarji, trije vojaki⁵ in en kmet, šest kmetov pa je bilo ranjenih.⁶

Letne sejme so v Stični prirejali že od srednjega veka dalje. Pravico do prirejanja letnega sejma je stiškem samostanu podelil Ulrik III. Španhajmski, kasneje sta to pravico potrdila še vojvoda Viljem leta 1398 in cesarica Marija Terezija v letih 1742 in 1745.⁷ Prirejali so ga v spomin na ustanovitev oziroma blagoslovitev cisterce v Stični, in sicer vsako leto na šesto nedeljo po veliki noči, imenovano exaudi, po kateri je

letni sejem dobil tudi ime. Sejem so prirejali na velikem prostoru pred samostanom. Z njim so bila povezana bogoslužja skupaj s procesijo in vse to je nanj privabilo dodatno večje število ljudi. Kot vsi letni sejmi, tako je tudi letni sejem v Stični potekal skladno z določili nekdanjih policijskih redov. Udeleževali so se ga kmetje, rokodelci, obrtniki, kramarji, prekupčevalci, trgovci; ti so se ga udeležili kot prodajalci in kot kupci. Nanj so prišli tudi tihotapci, ki so se mimo pravil policijskega reda vključevali v sejmarsko trgovanje. Tihotapstvo je bilo v tem času precej razširjeno. Ker je bilo za državo zelo škodljivo, je država proti tihotapcem najstrožje ukrepala. Trgovina s tobakom je bila pod nadzorom države in podvržena plačilu pristojbin. Nadzorovali so jo tobačni uradi s tobačnimi nadzorniki in kontrolorji – iblajtarji. Sejem v Stični je bil v pomladnem času, ko so se kmetje pripravljali na obsežna kmetijska dela in je bilo treba obnoviti ali pa nakupiti novo kmetijsko orodje, posodo in druge potrebščine in prodati svoje pridelke, živila in živino. Na letni sejmu v Stično so prihajali udeleženci iz ožjega in širšega stiškega zaledja ter udeleženci iz Štajerske, Gorenjske, Koroške, Hrvaške in Istre.⁸ V sejmarsko življenje se je vključeval tudi stiški samostan, ki je od sejma imel veliko koristi. Ker je bila na sejmu navzoča velika množica ljudi, so se med ljudi brez težav vrnili tudi tobačni tihotapci. Tobačni urad v Ljubljani je poslal v Stično tobačne nadzornike in iblajtarje ter vojake⁹ z nalogo, da tam polovijo tihotapce in jim zaplenijo tobak. Na letnem sejmu 3. junija 1753 v Stični je bilo po enem poročilu okoli 30.000, po drugem poročilu pa okoli 15.000 ljudi,¹⁰ kar kaže, da je bil sejem v Stični izrednega pomena za severozahodni del Dolenjske.

Za nadzorovanje dogajanja na sejmu v Stični je tobačni urad v Ljubljani poslal tri tobačne nadzornike in petnajst iblajtarjev. Za njihovo zaščito jim je bilo dodeljeno deset vojakov Brovnovega infanterijskega regimenta iz Novega mesta.¹¹ Iz Ljubljane je odšla v Stično skupina treh tobačnih

¹ Članek temelji na podatkih dokumentov Ograjnega sodišča v Ljubljani, škatli 8 in 9. Spisi imajo naslov: Proces Acta in der sittichischen Tumult Angelegenheiten. Signatura: AS št. 306, škatla 8, 9.

² Žontar Jože, Posebno sodišče za kmetске podložnike, njihove pritožbe ter poskusi regulacij podložniškega položaja v terezijanski dobi na Kranjskem. ZČ IX, 1955, 1-4, str. 102.

³ Grafenauer Bogo, Kmečki upori na Slovenskem. Ljubljana 1962, str. 332.

⁴ Na razstavi Narodnega muzeja Slovenije "Kmečki punti na Slovenskem" leta 1973 je bila razstavljena okrožnica Kresijskega urada v Novem mestu deželjskim sodiščem in pomerijem z dne 27. julija 1754. V publikaciji Situla št. 13, str. 190-191, priloga št. 30 je Peter Ribnikar objavil besedilo okrožnice, v kateri je Kresijski urad v Novem mestu ukazal aretiranje štirinajstih povzročiteljev upora v Stični. Okrožnica se nahaja v Arhivu Republike Slovenije. AS, Arh. fond št. 746, fasc. 31, samostan Kostanjevica.

⁵ AS, Arh. fond št. 306, škatla 8. Dopis Deželnega sodišča na Kranjskem Notranjeavstrijski vladni v Gradcu. Ljubljana, 6. 6. 1753; AS, Arh. fond št. 6, Reprezentanca in komora na Kranjskem, Janez Seifrid pl. Herberstein, poročila 1753.

⁶ AS, Arh. fond št. 306, škatla 9. Referat kazenskega sodnika dr. Abramsperga. 1754.

⁷ Mlinarič Jože, Stiška opatija 1136-1784. Novo mesto 1995, str. 772.

⁸ AS, Arh. fond št. 306, škatla 9. Referat kazenskega sodnika dr. Abramsperga. 1754.

⁹ AS, Arh. fond št. 306, škatla 9. Referat kazenskega sodnika dr. Abramsperga. 1754.

¹⁰ AS, Arh. fond št. 306, škatla 9. Referat kazenskega sodnika dr. Abramsperga. 1754.

¹¹ AS, Arh. fond št. 306, škatla 8. Dopis Franca Jožefa pl. Abramsberga deželnemu glavarju na Kranjskem. Ljubljana, 1. 9. 1753. AS, Arh. fond št. 6, Reprezentanca in komora na Kranjskem. Janez Seifrid pl. Herberstein, poročila 1753.

uradnikov, iz Novega mesta pa skupina petnajstih tobačnih uradnikov in deset vojakov. Vodja celotne odprave je bil tobačni nadzornik Jožef Tiboldi. Na pot v Stično so se odpravili že v petek, 1. junija. Skupina iz Ljubljane se je 1. junija ustavila za počitek in odžeganje v gostilni Hanžeta Novaka – Kovača v Stari vasi.¹² Pred nadaljevanjem poti se je tobačni nadzornik Tiboldi z gostilničarjem Novakom dogovoril za dobavo vedra dobrega vina in zvečer je skupina nadaljevala pot v Stično. Skupina iz Novega mesta je 2. junija prišla v okolico Stične, in tam v gozdu prenočila. Obe skupini sta se 3. junija sešli pri Stični in se skrivali v grmovju ter čakali na obvestilo za nastop in izvedbo svoje naloge. Med sedmo in osmo uro zjutraj je prišlo sporočilo, da je na sejmu sedem tihotapcev, zato se je odprava nato napotila na sejmišče. Njen prihod je tihotapce tako zmedel in prestrašil, da so se razbežali, na kraju pa so pustili okoli 80 funtov tobaka. Odprava je tobak zaplenila in ga odnesla v samostan ter ga shranila ob stopnišču nove hiše, imenovane tudi Padarjeva hiša, v kateri sta imela svoje prostore padar in lekarnar. Zgoraj je bila dvorana, ki se v procesnih spisih omenja kot "Salerl". Zaplenjeni tobak ob stopnicah so stražili trije vojaki in dva iblajterja.¹³

Po tem dogodku so v samostanu ostali trije tobačni nadzorniki, trije vojaki in dva iblajtarja, preostali so po nalogu tobačnega nadzornika Tiboldija odšli nazaj na sejmišče, da bi tam spremljali dogajanje in ulovili še kakega tihotapca. Razdelili so se v tri skupine in se porazdelili po sejmišču.¹⁴ Ena skupina je zasačila enega tobačnega tihotapca, ki je prodajal tobak za žvečenje. Pri tem je nastal zaplet med skupino iblajtarjev in vojakov z množico ljudi, ki so hoteli zaščititi tihotapca. Ko je iblajtar začel vpiti "tukaj imamo enega", jih je množica obkolila. Prišli sta še drugi dve skupini. Obkoljeni iblajtarji in vojaki so si hoteli izsiliti prehod skozi množico ljudi, da bi tihotapca odpeljali v samostan. Množica jih je ovirala; pri izsiljevanju prehoda so enemu vojaku sneli z glave klobuk, drugemu pa so s kamnom s puške odbili bajonet. Vojaki in iblajtarji so zato, da bi izsilili prehod dvakrat ustrelili v zrak. Strela sta ljudi še bolj razburila in takoj so na streljanje odgovorili s kamenjem in palicami. Iblajtarji in vojaki so se nato hoteli zateči v samostan, množica ljudi jim je sledila. Pri palisadnih vratih samostana je izbruhnil nov spopad. V spopadu so iblajtarji in vojaki začeli streljati v ljudi, izstrelili so 25 strelcev ter pri tem ubili enega kmeta, šest pa jih

hudo ranili¹⁵ in jih nato predali v oskrbo v lekarno v Padarjevi hiši. Razburjena množica ljudi je nato vdrla v samostansko dvorišče. Nekateri so iz skladovnice, pripravljene za grmado, pobrali kole in palice, drugi so nabrali kamenje. Množica ljudi pa je vpila "ubijte jih". Ljudje so že prej preprečili odvoz zaplenjenega tobaka v Višnjo Goro. V nastalem hrupu in grožnjah je skupina sedmih tobačnih uradnikov in treh vojakov skušala najti zatočišče v dvorani in na podstrešju Padarjeve hiše.¹⁶ Zaradi hrupa so v samostanski cerkvi ustavili cerkvene obrede in zaprli cerkev. Stiški opat je hotel pomiriti razburjeno množico in je obljubil zadoščenje, množica pa ga je zmerjala; nekdo mu je celo vrgel kos lesa. V besnem kričanju se je množica poenotila, nekaj ljudi iz množice pa je steklo za bežečimi tobačnimi uradniki in vojaki po hodniku in stopnicah Padarjeve hiše, da bi se maščevali tobačnim uradnikom in vojakom. Množica je zahtevala, da jih pobijejo. Nekateri so pobili s koli v Padarjevi hiši, druge s koli in kamenjem na samostanskem dvorišču. Ubiti so bili trije tobačni nadzorniki: Jožef Tiboldi, Maks Igel in Jožef Hranilovič, štirje iblajtarji in trije vojaki. Obračun množice ljudi z ubitimi žrtvami je bil krut in grozljiv, kar dokazuje pričanje kirurga Jakoba Kleina, ki je povedal, da so bile žrtve neprepoznavne, odsekali so jim glave, roke in noge, trupla pa so bila zaradi udarcev čisto modra. Vsak je dobil najmanj 30 smrtnih udarcev.¹⁷ Pri ubijanju jim niso dovolili prejema poslednjega olja. Tobakom nadzornikom so pobrali torbe, iz njih pobrali pisma in jih z zobmi raztrgali na koščke. Ljudem so tudi prepovedali moliti za ubitimi. Okrog poldneva se je dogajanje na samostanskem dvorišču umirilo.

Iz poročila Janeza Seifrida pl. Herbersteina je razvidno, da je za upor v Stični zvedel že 3. junija zvečer.¹⁸ Reprezentanca in komora v Ljubljani je 5. junija o upor v Stični obvestila notranjeavstrijsko vlado v Gradcu, od kresijskega glavarja v Novem mestu barona pl. Erberga pa je zahtevala natančnejše poročilo o dogajanju v Stični ter njegovo vključitev v preiskavo upora v Stični. Nadalje je Reprezentanca in komora v Ljubljani obljubila notranjeavstrijski vladi v Gradcu izčrpno poročilo in aretiranje vseh povzročiteljev upora ter njihovo izročitev kazenskem sodišču. Notranjeavstrijsko vlado je tudi spraševala, ali naj se za ta primer ustanovi posebno kazensko sodišče "judicium delegatum".¹⁹

¹² AS, Arh. fond št. 306, škatla 8. Dopis Franca Jožefa pl. Abramsberga deželnemu glavarju na Kranjskem, Ljubljana, 10. 8. 1754.

¹³ AS, Arh. fond št. 306, škatla 9. Referat kazenskega sodnika dr. Abramsberga. 1754.

¹⁴ AS, Arh. fond št. 306, škatla 9. Referat kazenskega sodnika dr. Abramsberga. 1754.

¹⁵ AS, Arh. fond št. 306, škatla 9. Referat kazenskega sodnika dr. Abramsberga. 1754.

¹⁶ AS, Arh. fond št. 306, škatla 9. Referat kazenskega sodnika dr. Abramsberga. 1754.

¹⁷ AS, Arh. fond št. 306, škatla 9. Referat kazenskega sodnika dr. Abramsberga. 1754.

¹⁸ AS, Arh. fond št. 6. Reprezentanca in komora na Kranjskem, Janez Seifrid pl. Herberstein, poročila 1753.

¹⁹ AS, Arh. fond št. 6. Reprezentanca in komora na Kranjskem, Janez Seifrid pl. Herberstein, poročila 1753.

Odločitev za to pa je prepuščala cesarsko-kraljevi visokosti. Za poročilo o dogajanjih v Stični je deželni glavar in predsednik deželnega sodišča v Ljubljani Anton Jožef grof Auersperg zaprosil tudi Sigmunda grofa Lichtenberga, Ignaca barona Apfaltrerja in grofa Blagaya, ki so bili na dan upora v Stični.²⁰

Kazenski postopek proti osumljencem upora v Stični se je vidno zavlačeval. Problematičen je bil že sam začetek kazenskega postopka. Zato je namestnik notranjeavstrijske vlade v Gradcu Ferdinand Jožef grof Prank svetoval, da se pri uvedbi kazenskega postopka zgledujejo po primeru kmečkega upora v Ivniku (Eibiswaldu) na Štajerskem, v katerem so uporni kmetje ubili tri iblajtarje.²¹

Notranjeavstrijska vlada v Gradcu je 30. junija 1753 ukazala Reprezentanci in komori v Ljubljani,²² da mora aretirati in zapreti vse povzročitelje upora v Stični. Izvedbo kazenskega procesa proti vsem hudodelcem je prepustila deželnemu sodišču v Ljubljani. Za kazenskega sodnika je imenovala dr. Franca Jožefa Antona pl. Abramsberga, ki naj bi vodil kazenski postopek skladno z resolucijo deželnega glavarja z dne 23. septembra 1752.²³ Naročila je še, da mora o poteku kazenskega postopka poročati vsakih osem dni. Ukazano je še bilo, da se kazenski postopek čimprej začne in da se po končanem postopku objavi rzsodba. Za izpraševalca obtožencev je bil imenovan dr. Janez Gregor Smrekar. 28. avgusta 1753 je kazenski sodnik dr. pl. Abramsberg predlagal deželnemu glavarju, da je treba pridobiti še pričevanje upravitelja gospostva Višnja Gora Janeza Caharije Čermela, stiškega odvetnika Nikolaja Vesela in pisarja Janeza Rozmana, in da se aretirajo vsi osumljeni hudodelci.²⁴

Za aretacije osumljenih hudodelcev so bila pristojna deželska sodišča, ki so bila o osumljenih hudodelcih premalo seznanjena in tudi premalo zavzeta, kar potrjuje dejstvo, da se je veliko osumljencev aretaciji lahko izognilo in se umaknilo iz svojih bivalnih okolij. Nadalje se to odraža v dejstvu, da sta v kazenskem postopku nastali dve skupini osumljenih hudodelcev. V prvi skupini je bilo petnajst obtoženih in so bili

aretirani v letu 1753, v drugi skupini pa je bilo štirinajst osumljenih hudodelcev, od katerih sta bila aretirana le dva in sta bila predana v zapor; prvi leta 1754, drugi pa leta 1755. V letu 1753 so bili aretirani tile osumljenci: 3. junija Matija Kastelc-Cepec, 4. junija Martin Fajdiga in Marko Matešič-Zrimc, 10. junija Matija Rut-Krovec, ki se je sam predal sodišču, 15. junija Marko Bregar-Zgonc, 16. junija Hanže Bregar, 17. junija Anton Škofeca-Retar, 19. junija Primož Štrus, 28. junija Hanže Vajtar, 10. julija Jakob Jančar-Lavrišovec, 12. avgusta Matija Prelogar-Pongrac, 22. septembra Matija Kral, 27. septembra Miha Kadunc in 8. novembra Anton Dremel.²⁵ Za osumljenega Jožefa Visela ni podatka o njegovi aretaciji; zaščitilo naj bi ga gospostvo Belnik. Iz drugega seznama osumljenih je bil 18. julija 1754 aretiran Hanže Novak-Kovač²⁶ in 6. septembra 1755 v Vitanju še Matija Rezdrih, ki je bil 15. septembra 1755²⁷ izročen v ljubljanski zapor. Pri iskanju nearetiranih osumljencev so deželska sodišča in gospostva zaslišala več županov in drugih oseb iz krajev, odkoder so bili doma osumljeni hudodelci. Poročila o zaslišanjih izkazujejo, da niso dala dosti koristnih podatkov o iskanih osumljencih. Koristne informacije in opise osumljencev, ki so jih posredovali nekateri zaslišani, so kasneje uporabili pri sestavi tiralic za pobeglimi osumljenci.

Reprezentanca in komora v Ljubljani je pred začetkom kazenskega procesa obvestila deželno kazensko sodišče, naj sodni postopek poteka skladno z resolucijo, izdano na Dunaju dne 23. septembra 1752.²⁸ Zaprtim osumljencem v ljubljanski Tranči naj sodijo po vseh veljavnih predpisih, tudi z uporabo torture. Pred deželnim kazenskim sodiščem so najprej pričali iblajtarji: Štefan Schneeberger, Jernej Petek, Valentin Šilc, Jožef Štrekel, Matija Bezjak, Adam Mikic, Peter Goršak, Mihael Jesenko in Martin Petrič ter kirurg Jakob Klein.²⁹ Obtožence so začeli zasliševati 30. julija 1753.³⁰ Zasliševali so vsak dan med sedmo in dvanajsto uro dopoldne in tretjo ter sedmo uro popoldne. O pričevanjih in zasliše-

²⁰ AS, Arh. fond št. 306, škatla 8. Dopis Janeza Seifrida pl. Herbersteina Antonu Jožefu grofu Auerspergu, predsedniku deželnega sodišča. Ljubljana, 9. 6. 1753.

²¹ AS, Arh. fond št. 306, škatla 8. Dopis Ferdinanda Jožefa grofa pl. Francka Antonu Jožefu grofu Auerspergu. Gradec, 15. 6. 1753.

²² AS, Arh. fond št. 306, škatla 8. Dopis Ferdinanda Jožefa grofa pl. Francka Antonu Jožefu grofu Auerspergu. Gradec, 30. 6. 1753.

²³ AS, Arh. fond št. 306, škatla 8. Dopis Corbiniana grofa Sauraua Antonu Jožefu grofu Auerspergu. Gradec, 11. 8. 1753.

²⁴ AS, Arh. fond št. 306, škatla 8. Dopis Franca Jožefa dr. Abramsberga deželnemu glavarju grofu Auerspergu. Ljubljana, 28. 8. 1753.

²⁵ AS, Arh. fond št. 306, škatla 9. Referat kazenskega sodnika dr. Abramsberga. 1754.

²⁶ AS, Arh. fond št. 306, škatla 8. Dopis Franca Jožefa dr. Abramsberga deželnemu glavarju grofu Auerspergu. Ljubljana, 10. 8. 1754; škatla 9. Dopis Notranjeavstrijske vlade v Gradcu deželnemu glavarju Antonu Jožefu grofu Auerspergu. Gradec, 5. 9. 1754. Priloga.

²⁷ AS, Arh. fond št. 306, škatla 9. Pro memoria. Ljubljana, 15. 9. 1755.

²⁸ AS, Arh. fond št. 306, škatla 8. Dopis Corbiniana grofa Sauraua Antonu Jožefu grofu Auerspergu. Gradec, 11. 8. 1753.

²⁹ AS, Arh. fond št. 306, škatla 8. Dopis Franca Jožefa pl. Abramsberga deželnemu glavarju na Kranjskem. Ljubljana, 1. 9. 1753.

³⁰ AS, Arh. fond št. 306, škatla 9. Poročilo *judicium delegatum* v Gradcu, Ljubljana, 27. 4. 1756. Specifikacija dela po dnevih stiškega procesa. Priloga.

Beschreibung,

So von denen in der Haupt-Inquisition begriffenen
Denuncianten eingeholet worden.

Matiz N. vulgd Zeichen ein Schuster von Rothen-Bichl, ist nach Aussag des Mathias Castiz vulgd Sepez, bey 28. Jahr alt, sehr lang und ran, von langen, düren, und braunen Gesicht, von schwarz-glatten Haaren, und in der Aussprach ohne Defect, sein Kleidung bestehet in Schuhen, schwarzen Hosen, rother Scharpsen, und schwarz-lodenen Rock.

Item nach Aussage des Hansche Weither bey 27. oder 28. Jahr alt, langer magerer Statur, starcken Kräften, langen braunen Gesicht, schwarz-glatt-und dicken Haaren, dergleichen Barth und Augen-Braunen, weisser Zähne, kleines Mund und Leszen, pfleget aufzuziehen in schwarz-lodener Bauern-Rock, schwarz-leinwathenen, oder auch gelb-ledernen Hosen, bäurischen Stifeln, oder Schuhen nach Unter-Grainerischer Art, hat einen hoffärtigen Gang, geschwinde Red, grobe Stimm.

Mathia Suppantšitsch von Sevienna, ist nach Aussag des Sitticherischen Baders = Haber bey 22. Jahr alt, einer mittelmaßig-und raner Person, bleich und rund im Gesicht, von schwarzen Haaren und Augen, hat ein rothe Scharpsen, und schwarz-lederne Hosen, da hingegen keinen Rock angehabt.

Matischeck des Bernardeg zu St. Veit Sohn, ist nach Aussag der Mescha Nagazella ein Metzger bey 20. Jahren alt, untersetzt, und von ziemlicher Länge, eines runden und rothen Gesicht, von schwarz aufgelauffenen Haar, und von unmanigelter Aussprach, hat Stiffel, rothe Scharpsen, schwarz-lederne Hosen, und einen schwarz-lodenen Rock getragen.

Martin N. aus der Pfarz Preschgain gebürtig, ist nach Aussag der Mescha Nagazella, und des Mathia Surz gegen 40. Jahr alt, hat eine niedere und gestockte Person, ein braunes, und etwas breites Gesicht, Kösten-braunes Haar, und keinen Mangel an der Aussprach, ist in Stiffeln, grünen Hosen, und schwarz-lodernen Rock aufgezogen.

Franz, des Sumrack Knecht, ist nach Aussag des Hansche Weither bey 26. Jahr alt, ledigen Stands, mitterer Statur, untersetzt, und starck, eines runden und bleichen Angesichts, Blattersteppich, einer kleinen spizigen Nasen, schittern Kösten-braunen glatten Haaren, dergleichen Barth und Augen-Braunen, schwarzen kleinen Augen, starck weisser mittleren Zähne, tragt einen schlechten lodenen Bauern-Rock, lederne gelbe Hosen, schwarzen abgestul-

stulpeten. Hut, samt deto Band, baurischen Stiffel, die Kleidung gleichet der Unter-Crainerischen Tracht, redet ganz langsam, und bezeuget sich demüthig in seinen völligen Thun und Lassen.

Anton Mikez ist nach Ausfag besagten Hansche Weither bey 27. Jahr alt, mitterer Statur, starck und untersekt, weissen runden Gesichts, kleiner Nasen, hat zu jener Zeit noch keinen Barth gehabt, schwarze dicke in etwas gekrauste Haar, dergleichen Augenbräum, grosse blaue Augen, kleinen Mund und Lippen, auf der rechten Hand einen stümpelten Finger, kleine weisse Zähne, tragt ein schwarz lodernen Rock, gek-lederne, oder schwarz-leinwathene Hosen, baurische Stiffel, schwarzen Hut, mit deto Band, und wäre zu erkennen nach seiner schwachen Redens-Art, oder Stimm.

Marco des N. Lach Navercho Sohn, ist nach Ausfag des Martin Faidiga ein junger, mitterer, und raner Mensch, von runden und weissen Gesicht, von liecht-braunen glatten Haar, von guter Aussprach, und ein Schuster seines Handwercks, hat Stiffel, schwarze Hosen, und einen schwarzen lodenen Rock getragen.

Matthäus Thamschitsch vulgd Suchareja zu Kreßnitz wohnhaft, gut Schifferischer Unterthan bey 30. Jahr alt, groß, starck, raner Person, roth-barthet, eines blonden Angesichts, grauen Augen, heller Aussprach, langen Halses, verheurathet, ziehet auf in gemeinen Bauern-Kleidern, doch mehr Liecht-braun, als schwarzen Rock.

N. Schneider von St. Merthen bey 24. Jahr alt, ledigen Stands, mitterer und magerer Statur, eines langlicht, Kupferigen, und bleichen Angesichts, schneller Rede, Kösten-brauner-Haar, und Augen-Bräumen, truge einen Aschen-farben Rock mit zinnernen Knöpfen, dann ein weiß-barchetene Weste, schwarz-lederne Hosen, und weisse Strümpf, dormalen aber pfleget er einen schwarz-Lodenen Bauern-Rock, und abgestulpten Hut zu tragen.

*Opis osumljencev, ki so še na begu. Priloga k tiralici, 19. avgust 1755.
Arhiv Republike Slovenije, Ograjno sodišče za Kranjsko, šk. 9.*

vanjih je kazensko sodišče pisalo zapisnike, vendar ti žal niso ohranjeni. Pri zasliševanjih so bila opravljena tudi soočnja med posameznimi obtoženci ter med pričami in obtoženci. 11. oktobra 1754 je bil opravljen ogled mest, kjer so potekali dogodki v času upora. Kazensko sodišče se je s procesom proti obtožencem v stiškem uporu ukvarjalo 277 dni in v tem času še ni bilo videti končne rešitve procesa. Kazenskemu sodniku dr. Abramsbergu so v pomoč dodelili odvetnika Jožefa Kappusa pl. Pichelsteina. Ker v procesu ni bilo pravega napredka, je 9. marca 1754 vodenje procesa prevzelo posebno kazensko sodišče "judicium delegatum" v Gradcu. Vodenje tega sodišča je bilo poverjeno grofu Ernstu Schaff-

gotschu, člani sodišča pa so bili še trije reprezentanti in trije člani notranjeavstrijske vlade, med njimi tudi namestnik Corbinian grof pl. Saurau.³¹ Posebno kazensko sodišče je imelo nalogo, da čimprej konča proces in razglasi sodbo. Posebno kazensko sodišče je najprej zahtevalo iz Ljubljane dostavo vseh procesnih spisov; le-te so v Gradec poslali 16. marca 1754.³² Na podlagi prejetih spisov je sodišče v Gradcu ugotavljalo,

³¹ AS, Arh. fond št. 306, škatla 8. Dopis Corbiniana grofa Saurau Antonu Jožefu grofu Auerspergu. Gradec, 15. 3. 1754; Pro memoria. Ljubljana, 11. 3. 1754.

³² AS, Arh. fond št. 306, škatla 9. Dopis deželnega sodišča v Ljubljani judicium delegatum – grofu Schaffgotschu. Ljubljana, 16. 3. 1754.

da iz zasliševanj obtožencev v sodnem postopku niso bila upoštevana vsa dejstva. O teh pomankljivostih je sodišče seznanilo kazenskega sodnika dr. Abramsberga. Nadalje je še naročilo, da je treba čimprej aretirati še preostale osumljene hudodelce. Reprezentanca in komora v Ljubljani je pripravila seznam štirinajstih osumljencev in ga s posebno okrožnico poslala deželjskim sodiščem: Višnja Gora, Čušperk, Svibno, Žužemberk in Križ-Mekinje ter od njih zahtevala, da v roku štirinajstih dni sporočijo podatke o nearetiranih osumljencih. V seznamu so bili tile osumljenci: Matija Zupančič iz Slivnice, Matiček, sin Bernardka iz Št. Vida pri Stični, Matic N., čevljar iz Črnelega, neznani ribniški kmet, Martin N., rojen v župniji Prežganje, stanujoč v Dobi pri Radohovi vasi, Matic N. – Cajhen iz Črnelega, Franc N., hlapec pri Sumroku v Velikem Gabru, Matiček Mikec, hlapec pri Jakobu Jeraju v Velikem Gabru, N. Kovač, stiški podložnik v Stari vasi, sin N. Laha, stiškega podložnika z Vrha, Anton Zgonc, N. Suhareja iz Kresnic, mlajši sin starega Pograjca iz Rihtarjevca in krojač iz Šmartna pri Litiji.³³ Seznamu je bil priložen vprašalnik za zaslišanje zanesljivih oseb, ki bodo dale podatke in informacije za identifikacijo še nearetiranih osumljencev. Deželska sodišča zaradi kratkega roka niso posredovala zahtevanih podatkov, zato je morala Reprezentanca in komora zahtevo ponoviti.

Deželsko sodišče Križ-Mekinje je na okrožnico odgovorilo šele meseca julija in poročalo, da je 20. julija zaslišalo Jurija Gaiserja-Vidmajerja iz Radomelj, 21. julija pa Jakoba Hribarja iz Črnelega.³⁴ Oba zaslišana nista posredovala potrebnih podatkov o dveh osumljencih: čevljarju Maticu N. in Maticu N. – Cajhnu iz Črnelega.

Gospostvo Žužemberk je 5. avgusta poročalo,³⁵ da so zaslišali Miho Nahtingerja in Martina Zaletela z Vrha pri Krki, Antona Pluta in Nikolaja Bobna z Vrha v Suhi krajini, Matijo Červana in Janža Sternišo s Spodnjega Vrha, Jurija Pera in Jurija Zupančiča z Zgornjega Vrha. Na zaslišanjih so vsi izjavili, da ne poznajo nobenega Laha.

Gospostvo Čušperk je 16. avgusta poročalo,³⁶ da so zaslišali: Hanžeta Groma, župana iz Ko-

rinja, Hanžeta Hervata, župana iz Kamne Gorice, Jožefa Perka, župana iz Kala, Miho Verdama, gozdarja iz Krke, Jakoba Vidica, gozdarja iz Nemške vasi, Simona Štiha, župana iz Kompolj, Simona Sternata, župana iz Kravjeka, Jakoba Križmana, gozdarja iz Smuke in Hanžeta Severja, gozdarja iz Lipljenj. Nobeden izmed zaslišanih ni dal podatkov o iskanih osumljencih.

Gospostvo Svibno je zaslišalo: Matevža Štromaj, Jakoba Hribarja, Simona Šunto, Gašperja Šunto, Andreja Župana in Valentina Černološka, vendar od njih ni dobilo nobenih podatkov o iskanih osumljencih.

Deželsko sodišče Višnja Gora je poročalo, da so zaslišali Pavla in Lovra Kotarja iz Kožice, Pangerja Župana in Jakoba Dolenška iz Polšnika, Matijo Podranika in Gregorja Višnikarja iz Tep, Andreja Joha in Gašperja Petriča iz Brega, Gregorja Vebra in Jožefa Mandla iz Malnika, Martina Poglajena iz Laz, Pankraca Sotlerja in Jožefa Tiča iz Preske, Matijo Seko in Jurija Kovača iz Jelenj, Jožefa Pusta in Gašperja Šunto iz Počakova ter Andreja Župana iz Čreteža. Izmed zaslišanih je Andrej Joh povedal, da pozna krojača iz Šmartna, da se je ta zadrževal pri rudarjih v Malniku. Gregor Veber, rudar iz Malnika je povedal, da je bil krojač iz Šmartna pri njem, da je pred tremi meseci odšel in je zdaj verjetno na begu. Jožef Mandl, rudar iz Malnika je izjavil, da krojača pozna in da ga je pred štirinajstimi dnevi videl v Šmartnem, kjer živi njegova mama.

V zvezi s hlapcem Mikcem je bil zaslišan Jakob Jeraj, župan v Velikem Gabru. Na zaslišanju je povedal, da je hlapec Mikec drugi dan po stiškem uporu odšel in izginil. Matija Fabjan je v zvezi s hlapcem Francem N., ki je služil pri njem, povedal, da je to hlapec Franc Hribar, ki je v ponedeljek po prazniku sv. Janeza še delal pri njem na polju, nato pa je izginil in ga ni več videl. Jakob Sadeu, usnjar iz Št. Vida pri Stični je o Matičku, sinu Bernardka iz Št. Vida pri Stični povedal, da Matička pozna, da so ga zadnjic videli v cerkvi sv. Roka, kjer je zvedel, da ga zaradi aretacije iščejo in je nato izginil. Matija Šurc, župan iz Doba je v zvezi z Zgoncem povedal, da se je zadrževal pri svoji sestri. Martin Grosnik, župan z Vrha, je o Lahu povedal, da sta Primož Lah in njegov sin Marko hodila v štero in da so ga že obravnavali na sodišču. Anton Markovič, župan v Višnji Gori je o Maticu N. Cajhnu povedal, da je znan čevljar, ki so ga zasledovali in preganjali in se je zaradi tega umaknil na Dolenjsko. Matija Zupančič, župan iz Plešivca, je na zaslišanju povedal, da pozna starega Matijo Zupančiča, ki je sina zaradi bega, povezanega s stiškimi dogodki, razdedinil. Gašper Marč, trški sodnik v Litiji, je v zvezi s krojačem iz Šmartna povedal, da je ta zagotovo sodeloval pri ubojih v Stični in se je zaradi tega podal v begunstvo. Glede Suhareje je povedal, da so ga že večkrat iskali in se je vedno izmaknil. Doma se je Suhareja skrival v kozolcu, in ko so ga iskali vojaki

³³ AS, Arh. fond št. 306, škatla 8. Dopis Wolfganga Daniela grofa Erberga deželjskim sodiščem Višnja Gora, Svibno, Žužemberk, Križ-Mekinje. Ljubljana, 27. 5. 1754.

³⁴ AS, Arh. fond št. 306, škatla 8. Dopis gospostva Križ-Mekinje predsedniku deželnega sodišča grofu Auerspergu. Gospostvo Križ, 27. 7. 1754.

³⁵ AS, Arh. fond št. 306, škatla 8. Dopis gospostva Višnja Gora predsedniku deželnega sodišča grofu Auerspergu. Višnja Gora, 6. 8. 1754, priloga Žužemberk, 5. 8. 1754.

³⁶ AS, Arh. fond št. 306, škatla 8. Dopis upravitelja gospostva Čušperk predsedniku deželnega sodišča grofu Auerspergu. Čušperk, 16. 8. 1754.

s podložniki, so ga otroci in žena s kričanjem opozarjali na pretečo nevarnost aretacije; tako se je lahko vselej umaknil in pobegnil. Suhareja – Matevž Tomšič – je podnevi večkrat doma, sicer pa hodi v Ljubljano in trguje na tedenskih sejnih.³⁷

Deželsko sodišče v Višnji Gori je 18. julija 1754 aretiralo Hanžeta Novaka-Kovača, stiškega podložnika iz Stare vasi, kmeta in gostilničarja v Stari vasi. Novak je bil najprej zaprt v Višnji Gori, nato pa je bil predan v zapore na ljubljanskem gradu. Po temeljitem zaslišanju in na podlagi pričevanj: iblajtarja Jerneja Petka, župana iz Stare vasi Mihe Ahlina, Novakove žene Marjete in njegove najstarejše hčerke Urše je kazensko sodišče v Ljubljani ugotovilo njegovo nedolžnost in ga 22. avgusta 1754 izpustilo iz zapore. Hanže Novak-Kovač je na zaslišanju povedal, da je bil tobačni nadzornik Jožef Tiboldi v petek, 1. junija pri njem v gostilni in se v njej spočil ter odžejal z dobrim vinom. Ker mu je bilo vino všeč, ga je naprosil, da bi mu dobavil eno vedro vina. To mu je Novak tudi obljubil in tako se je v nedeljo zjutraj odpravil po vino v Belo krajino. Ker je imel premalo denarja, je naprosil ženo, da je šla k županu Ahlinu ter ga prosila, da mu posodi denar. Med potjo v Belo krajino se je ustavil v Stični in tam šel k maši. Srečal se je s tobačnim nadzornikom Tiboldijem, kjer mu je Novak znova obljubil dobavo vina. Iz Stične je Novak okoli 10. ure nadaljeval pot v Belo krajino: iz Bele krajine pa se je vrnil v sredo po stiškem uporu. Ko sta se srečala z županom Ahlinom, mu je Novak dejal: "Kdo bi si mislil, da bo do tega prišlo!"³⁸

Osumljeni obtoženec Matija Rezdrih,³⁹ sin Bernardka iz Št. Vida pri Stični, mesar, je na zaslišanju povedal, da je 3. junija 1753 šel v Stično na prošnjo mežnarja, da bi nosil s tremi drugimi nosači v procesiji Marijin kip. Po procesiji, ko so kip odložili v cerkvi, je tam še malo ostal in pomolil, nato se je šel odžejat in odšel na samostansko dvorišče. Tam je srečal N. Mastla, zaposlenega pri župniku v Šmarju. Ko je slišal strele in videl zmedo med ljudmi, je šel k palisadnim vratom, da bi videl ubitega kmeta ter mu zaželel večni mir in pokoj. Zatem je šel z neznancem na polovico vina in se je potem znova vrnil v samostan, da bi bil pri pridigi. Na samostanskem dvorišču je bila množica ljudi, zato je pomislil, da iz tega ne bo nič dobrega in je

poskušal miriti ljudi. V upanju, da se iblajtarjem in vojakom ne bo v Padarjevi hiši nič zgodilo, je šel tja. V dvorani sta bila na tleh en vojak in en iblajtar. Uporne je začel miriti in jih pozival, da morajo kraljeve ljudi pustiti pri miru; tega poziva uporniki niso hoteli slišati, ker ga je preglasilo kričanje množice ljudi. V tem času je tudi stiški opat poskušal pomiriti množico ljudi, a ta ga ni poslušala. Po opatovem odhodu je hotel zapustiti Padarjevo hišo, takrat mu je priletel kamen v glavo; pri tem mu je padel klobuk z glave. V tem trenutku je prišla Neža Štrajnerca-Ragacela in mu rekla: "Ali si tudi ti tukaj?", on pa ji je odgovoril: "Jasno da sem tukaj, tu nisem varen za svoje življenje, na glavo mi je priletel kamen in bi bil kmalu ubit", nato je odšel na samostansko dvorišče, ustavil se je okoli petnajst korakov od hiše in gledal, kako je množica obdelovala iblajtarja in vojaka. K njemu je prišel župan iz Gorice Adam Cepec, mu podal roko in ves prestrašen rekel, da razen njega ne pozna nikogar. Prosil ga je, naj ostane pri njem, da bi videl dogajanje do konca. Zaradi velike množice ljudi ni videl drugega kot vlečenje ene od žrtev po stopnicah in kako jo je množica na dnu stopnic brez usmiljenja potolkla s koli do smrti. Nato sta z županom odšla iz samostana. Ko je nato hotel iti k maši, maše ni bilo; zato je v cerkvi malo pomolil ter se potem podal proti domu. Doma je bil do praznika sv. Antona Padovanskega. Zaradi govoric, da bodo aretirali vse, ki so videli dogajanje v uporu, se je zbal, da ga bodo aretirali in dali v železo in verige. Kljub dejstvu, da je bil nedolžen, je po maši 13. junija zbežal od doma. Bil je na Štajerskem in Hrvaškem, nazadnje se je ustavil v Vitanju in si tam kupil hišico. V minulem pustu je šel skrivaj k svoji nevesti Maruški Karnierki v Št. Vid. Prišel je do "Nagoše" pri Št. Vidu, odkoder je večkrat ponoči šel v Št. Vid, nato se je spet vrnil v Vitanje, tam pa so ga 6. septembra 1755 na podlagi tiralice aretirali in 15. septembra 1755 predali v ljubljanski zapor. Po zaslišanju in pričevanju Neže Šrajnarce-Ragacele in župana Adama Cepca je sodišče ugotovilo njegovo nedolžnost in ga 7. novembra 1755 izpustilo iz zapore. Osumljeni obtoženec Jožef Visel, mesar iz Moravč, podložnik gospostva Belnik je bil zaslišan skupaj z upraviteljem gospostva Belnik Mihaelom Pilpachom. Ta je na pričanju izpovedal, da sta bila med nemiri skupaj v Stični in da Visel v nemirih ni sodeloval.⁴⁰ O aretaciji Jožefa Visela ni podatkov.

V kazenskem procesu proti upornikom v Stični je bilo obtoženih petnajst oseb. Na podlagi zasliševanj in sooočenj ter pričevanja prič je kazensko sodišče v Ljubljani predlagalo, da se 30. aprila 1754 izpustijo iz zapore: Miha Kadunc, Matija Kral in Jožef Visel; zaprti so bili

³⁷ AS, Arh. fond št. 306, škatla 8. Dopis gospostva Višnja Gora predsedniku deželnega sodišča grofu Auerspergu. Ljubljana, 21. 8. 1754 s prilogami z dne 26. 8. 1754 in 22. 8. 1754.

³⁸ AS, Arh. fond št. 306, škatla 8. Dopis kazenskega sodnika dr. Abramsperga predsedniku deželnega sodišča grofu Auerspergu. Ljubljana 10. 8. 1754, s prilogami.

³⁹ AS, Arh. fond št. 306, škatla 9. Pro memoria. Ljubljana, 15. 9. 1755; Dopis kazenskega sodnika dr. Abramsperga predsedniku deželnega sodišča grofu Auerspergu. Loka, 16. 11. 1755, s prilogo.

⁴⁰ AS, Arh. fond št. 306, škatla 9. Referat kazenskega sodnika dr. Abramsperga. 1754.

zaradi denunciacij. Posebno kazensko sodišče v Gradcu je dalo soglasje za njihovo izpustitev 17. junija 1754. Nadalje je kazensko sodišče v Ljubljani predlagalo, da se Primoža Štrusa-Šuštarja, Hanžeta Bregarja, Matijo Prelogarja-Pongraca in Antona Dremla premesti v zapor z zmernejšimi pogoji.⁴¹

Kazenski proces proti obtoženim sodelovanja v stiškem uporu se je začel 22. julija 1753 z zaslišanjem oziroma pričevanjem iblajtarjev Štefana Schneebergerja in Jerneja Petka,⁴² zatem s pričevanjem iblajtarjev: Valentina Šilca, Jožefa Strukla, Adama Mikica, Petra Goršaka, Mihaela Jesenka, Martina Petriča in Matije Jurančiča, nadalje kirurga Jakoba Kleina ter drugih prič, ki so s svojim pričevanjem pomagali k razrešitvi glede krivde in nedolžnosti osumljenih obtožencev. Izmed obtožencev je bil prvi zaslišan Jakob Jančar-Lavrišovec. Obtoženi so bili najprej zaprti v zaporu Tranča v mestu, kasneje so jih premestili v ječe na ljubljanskem gradu.

Zasliševanje in preiskave proti obtoženim so bile končane 28. novembra 1754, nato je bila vložena obtožnica, v katero so bili vključeni tudi 17. junija 1754 iz zapora izpuščeni Miha Kadunc, Matija Kral in Jožef Visel. 12. decembra 1754 je sodišče podalo posebnemu kazenskemu sodišču poročilo o obsodbi, v katerem so bili obsojeni Jakob Jančar-Lavrišovec, Marko Bregar-Zgonc, Hanže Vajtar in Martin Fajdiga, za sedem obtožencev je sodišče predlagalo plačilo stroškov sodnega procesa in izpust iz zapora, za enega izpust iz zapora, trije obtoženi pa so bili obtoženi po nedolžnem in izpuščeni 17. junija 1754. Posebno kazensko sodišče v Gradcu je sprejelo razsodbo, ki jo je kazenski sodnik dr. Abramsperg prejel 26. januarja 1755.⁴³ Z razsodbo so bili obsojeni:

Jakob Jančar-Lavrišovec iz Volavelj, star 28 let, poročen, oče dveh otrok, imetnik polovične kmetije, podložnik gospodstva Višnja Gora, obsojen na smrt z obešenjem na kolo, privezan z glavo navzdol. Obsojeni je bil kriv za poboj štirih oseb. Na morišče naj bi ga pripeljali na posebnem povišanem vozu v spremstvu vojske. Osumljeni je na letni sejem v Stično pripeljal par volov. V času upora je šel z množico ljudi na samostansko dvorišče, nato v Padarjevo hišo, kjer so bili skriti tobačni uradniki in vojaki, ter sodeloval pri pretepanju žrtev v Padarjevi hiši, pri vodenju žrtev iz Padarjeve hiše na samostansko dvorišče in pri ubijanju štirih žrtev. Priznal je, da je šel v upor kot žival in da je ravnal kot žival.

⁴¹ AS, Arh. fond št. 306, škatla 9. Pro memoria. Ljubljana, 17. 6. 1754.

⁴² AS, Arh. fond št. 306, škatla 9. Poročilu iudicium delegatum v Gradcu. Ljubljana, 27. 4. 1756. Specifikacija dela po dnevih stiškega procesa. Priloga.

⁴³ AS, Arh. fond št. 306, škatla 8. Sodba iudicium delegatum. Gradec, 17. 1. 1755.

Marko Bregar-Zgonc, star 30 let, samski, hlapec pri Gregorju Zalarju, stiškem podložniku, je bil obsojen na smrt z mečem. Njegovo telo naj se priveže na kolo, glava pa pribije na kol. Obsojeni je priznal, da je sodeloval pri uboju ene žrtve, da je vzpodbujal dva sosterilca, naj sodelujeta pri uboju.

Janže Vajtar, samski, star 20 let, kmečki sin, podložen graščini Smreka, obsojen na dve leti zapora, vkovan v železo in verige, in na javna dela ter prisostvovanje usmrtitvi Jakoba Jančarja in Marka Bregarja. Priznal je, da je sodeloval pri ubijanju iblajtarja, da je vanj vrgel kamen in da ni vedel, ali ga je zadel, ker je bil pri metanju oviran.

Martin Fajdiga iz Studenca pri Stični, samski, star 16 let, hlapec, obsojen na prisostvovanje usmrtitvi Jakoba Jančarja in Marka Bregarja, kar naj mu bo opomin za udeležbo v uporu. Pri izreku kazni se je upoštevalo njegovo mladost. Na sejem je na zahtevo svojega gospodarja pripeljal par volov. Osumljeni je iz radovednosti šel gledat dogajanja na samostanskem dvorišču. Videl je osem ubitih žrtev. Ker je imel pri sebi palico za poganjanje volov, je z njo udaril po hrbtu še živega iblajtarja; misleč, da je tihotapec, ga je potem udaril še večkrat.

Matija Rut-Krovec iz Besnice, poročen, star 47 let, oče osmih otrok, krovec, podložnik gospodstva Kodeljevo, se z razglasitvijo sodbe izpusti iz zapora, prestani zapor naj mu bo v opomin za prihodnje ravnanje. V uporu ni aktivno sodeloval in nad dejanji upornikov je bil zgrožen, kar je tudi potrdila priča Jožef Godec.

Marko Matešič-Zrimc, poročen, star 28 let, zaposlen v stiškem samostanu pri patru Engelbertu, se z razglasitvijo sodbe izpusti iz zapora, kaznuje pa se s plačilom procesnih stroškov. Obtoženec je šel po naročilu patra Engelberta v Padarjevo hišo gledat, kaj se tam dogaja, zanimal se je, če je njegov prijatelj iblajtar Janez Fister v Padarjevi hiši. Ko ga je tam neznani kmet s palico udaril po hrbtu, mu je vzel palico in z njo udarjal po tleh. S stene je snel obešene sani in jih nastavil pred vhod. Pograbil je protipožarni kavelj. Nato ga je poklical brat Jožef in mu velel, naj se čimprej umakne. Skupaj sta šla na samostanski vrt in opazovala dogajanje pred Padarjevo hišo, kjer je množica kamenjala žrtve.

Primož Štrus-Šuštar, rojen v Javorjah, poročen, star 50 let, oče dveh sinov, se z razglasitvijo sodbe izpusti iz zapora, kaznuje pa se s plačilom procesnih stroškov. Obtoženi je iz radovednosti šel gledat ubite na samostanskem dvorišču in v Padarjevo hišo, kjer so v dvorani pretepani eno žrtev.

Anton Škofeca-Retar iz Drage pri Stični, samski, star 29 let, se z razglasitvijo sodbe izpusti iz zapora, kaznuje pa se s plačilom procesnih stroškov. Obtoženec se je pred sodiščem pokesal za svojo udeležbo v uporu. Dogajanja je šel gledat iz radovednosti.

Hanže Bregar iz Dobrave, samski, star 31 let, stiški podložnik, se z razglasitvijo sodbe izpusti iz zavora, kaznuje se s plačilom procesnih stroškov; prestani zapor naj mu bo v opomin za prihodnje. Ko je prišel od maše, je bil nemir. V samoobrambi je pobral kos lesa in kos opeke, oboje je nato izpustil na tla in šel v apoteko. Nato je šel iz radovednosti po hodniku in stopnicah v dvorano Padarjeve hiše, kjer je v svojo obrambo vzel roč korca za vodo, nato je šel na podstreho, tam našel puško in z njo udarjal ob tla. V tem času je bil opat svaril razburjeno množico, naj ne dela nobenih dejanj. Nato je odšel na sejmišče.

Miha Kadunc iz Zaloga v šmarješki fari, samski, star 21 let. Obtoženi se je pokesal in je bil kot nedolžen 17. junija izpuščen iz zavora. Na sejmu je prignal par volov svojega gospodarja. Hotel je k maši, ker pa so bila cerkvena vrata zaprta, se je vrnil na sejmišče. Kasneje je šel na samostansko dvorišče, da bi videl ubite; pri enem ubitem je bila na tleh sablja, pobral jo je in si jo ogledal ter jo spustil nazaj na tla, nato je odšel.

Matija Kral iz Dobrave, samski, star 28 let. Obtoženec se je pokesal in je bil kot nedolžen 17. junija izpuščen iz zavora. S sejma je hotel iti k maši, ker pa je bila cerkev zaprta, se je vrnil na sejmišče. Okoli enih popoldne je šel ponovno v cerkev. Pri cerkvenih vratih se je premislil in šel pogledat ubite žrtve. Videl je neznanega dečka s puško in mu jo je hotel vzeti iz rok. Od njega si je hotel tudi sposoditi suknjič, da bi z njim pokrtil puško. Ker so prišli ljudje, je zbežal.

Matija Prelogar-Pongrac, samski, star 26 let, podložnik gospostva Črni Potok, se z razglasitvijo sodbe izpusti iz zavora, kaznuje pa se s plačilom procesnih stroškov. Obtoženi je prišel iz cerkve sv. Kozme in Damijana. Pri sebi je imel božjepotno palico. Ob vpitju množice ljudi je šel v samostan in se v njem zadržal pol ure. Četrto ure se je mudil na stopnicah Padarjeve hiše. Zaradi strahu pred ubojem je odšel.

Anton Dremel, samski, star 23 let, pripadnik stiškega samostana, se z razglasitvijo sodbe izpusti iz zavora, brez plačila procesnih stroškov. Po mnenju stiških menihov zaradi strahu v času med deveto in dvanajsto uro ni upal iz samostana. Potem je šel gledat ubite.

Jožef Visel iz Moravč, poročen, star 40 let, podložnik Karla barona pl. Valvasorja z gospostva Belnik. Obtoženec se je pokesal in je bil kot nedolžen 17. junija 1754 izpuščen iz zavora. Obtoženec ni sodeloval v upor, kar je potrdil upravitelj gospostva Belnik Mihael Pilbach.

Kazenski sodnik dr. Abramsberg je 27. januarja 1755⁴⁴ o prejemu razsodbe obvestil Rerezentanco in komoro v Ljubljani, ki je tudi prevzela pokritje procesnih stroškov. Prav tako je obvestil posebno kazensko sodišče v Gradcu, da

obsojeni nimajo premoženja, da bi pokrili procesne stroške. 30. januarja je bil sprejet sklep, da se 5. februarja⁴⁵ izvršita smrtni obsodbi Jakoba Jančarja-Lavrišovca in Marka Bregarja-Zgonca na ljubljanskem morišču ob navzočnosti kazenskega sodnika dr. Abramsberga, vojaštva in množice Ljubljančanov. Pred usmrtnitvijo sta Jančarja in Bregarja spovedala dva spovednika – jezuita. Na smrt obsojena je prevzel ljubljanski krvnik. Na posebnem povišanem vozu so pripeljali pod vojaškim spremstvom Jakoba Jančarja na morišče in ga usmrtili, privezanega na kolo z glavo navzdol. Na enak način so na tem morišču z mečem usmrtili še Marka Bregarja. Njegovo telo so privezali na kolo, glavo pa pribili na kol. Usmrtnitvi sta prisostvovala obtožena Hanže Vajtar in Martin Fajdiga, vkovana v železo in verige. Po usmrtnitvi pa je bil Hanže Bregar izroččen mestnemu magistratu ter bil nato dve leti zaprt v starem zaporu, vkovan v železo in verige. Martin Fajdiga pa je bil proti plačilu procesnih stroškov izpuščen. Preostali obtoženi so bili iz zavora izpuščeni 31. januarja 1755.

V razsodbi je bilo še določeno, da se mora v spomin in opomin na stiški upor 3. junija 1753 postaviti posebno obeležje – zidan steber, visok dva sežnja, na katerem bosta vzdani pločevinasta plošča z napisom imen na smrt obsojenih hudodelcev ter slika njune eksekucije. Napis naj bo v nemščini in kranjščini (slovenščini). Zidani steber naj bo postavljen ob glavni cesti v kraju upora, in sicer tako, da ne bo oviral prometa. Postavitev stebra se zaradi zimskega časa odloži na čas, primeren za zidavo. Pri postavitvi bodo sodelovali zidar, tesar, kovač, in slikar Jožef Reisenbüchler. Stroške za postavitev stebra bo pokrilo deželno sodišče Višnja Gora.⁴⁶

V kazenskem procesu proti upornikom v Stični je bilo ovađenih 29 osumljencev, od tega jih je bilo v kazenski postopek zajeto petnajst, dva osumljencev sta bila po krajšem priporu, strogem zaslišanju in na podlagi izpovedi prič izpuščena na prostost. Od petnajstih obtoženih so bili trije razglašeni za nedolžne in so bili 17. junija 1754 izpuščeni iz zavora, za štiri obtožene pa so omilili zaporni režim. Osem obtoženih je bilo z razglasitvijo sodbe 31. januarja 1755 spuščeni na prostost, od teh jih je sedem moralo plačati stroške kazenskega procesa, en obtoženec pa je bil plačila procesnih stroškov oproščen. V razsodbi je bilo navedeno, naj jim bo prestani zapor v opomin na udeležbo pri upor. Po izvr-

⁴⁴ AS, Arh. fond št. 306, škatla 9. Dopis kazenskega sodnika dr. Abramsberga Rerezentanci in komori za Kranjsko. Ljubljana, 27. 1. 1755.

⁴⁵ AS, Arh. fond št. 306, škatla 9. Dopis grofa Erberga kazenskemu sodniku dr. Abramspergu. Ljubljana, 30. 1. 1755.

⁴⁶ AS, Arh. fond št. 306, škatla 9. Dopis kazenskega sodnika dr. Abramsberga predsedniku deželnega sodišča grofu Auerspergu. Ljubljana, 2. 3. 1755. Dopis kazenskega sodnika dr. Abramsberga Rerezentanci in komori na Kranjskem. Ljubljana, 27. 1. 1755; Dopis deželnega sodišča gospostvu Višnja Gora. Ljubljana, 4. 3. 1755; Dopis kazenskega sodnika dr. Abramsberga deželnemu glavarju Auerspergu. Ljubljana, 15. 4. 1755.

šeni eksekuciji na smrt obsojenih je bil mladoletni Martin Fajdiga kot četrtoobtoženi izpuščen iz zapora, tretji obtoženi pa je bil predan magistratu v Ljubljani na prestajanje dvoletne zaporne kazni, vkovan v železo in verige.

Na podlagi seznamov je razvidno, da dvanajstih osumljenih niso uspeli aretirati in jih postaviti pred kazensko sodišče. Večina teh je bila na begu, nekateri so ostali nepoznani kot na primer neznan ribniški kmet. Iz razsodbe je razvidno, da so bili krivci obsojeni za pet ubojev, preostalih pet ubojev so verjetno pripisali osumljencem na begu. Iz ohranjenih dokumentov ni razvidna udeležba množice ljudi, ki je z vpitjem, kamenjanjem in pretepanjem s palicami veliko prispevala k ubojem sedmih tobačnih uradnikov in treh vojakov. Iz dokumentov tudi ni razvidno, kje so se zadrževali preostali iblajtarji in vojaki, ki so preživeli upor, niti ni razvidno, koliko so bili vključeni v dogajanja v času upora.

Iz ohranjenih podatkov izvemo, da je bilo šest obtožencev doma iz naselij iz stiške okolice, šest iz litijske okolice, dva iz oddaljenega Črnelega v deželskem sodišču Križ-Mekinje, eden iz Moravč na Gorenjskem. Po socialnem izvoru je bilo sedem kmetov oziroma kmečkih sinov, šest je bilo hlapcev, en čevljar in en krovec. Večina je bila samskih in mlajših od 30 let.

Kmečki upor v Stični 3. junija 1753 je bil nepričakovan. Bil je neorganiziran in spontan in je nastal zaradi nasilja nepriljubljenih iblajtarjev nad delom udeležencev na sejmju, ki so hoteli zaščititi tobačnega tihotapca pred aretacijo. Z uporabo strelnega orožja in uboja kmeta ter šestimi ranjenci so iblajtarji in vojaki spravili množico ljudi v bes in maščevanje s tragičnimi posledicami. Ob tem se postavlja vprašanje, ali je odprava tobačnih uradnikov in vojakov pred odhodom v Stično od pristojnih organov dobila navodila za tako oster nastop proti množici ljudi, ki bi branila tihotapce pred aretacijo. Vsekakor upora oziroma nemirov ne bi bilo, če bi odprava ravnala brez nasilja in brez streljanja na množico ljudi ne bi razburila množice, ki je nato nenadzorovano in spontano odgovorila vojakom in iblajtarjem s kamenjem in palicami. Vojaki in iblajtarji pa so krivdo za začetek streljanja pripisovali drug drugemu.

Kmečki upor v Stični oziroma nemiri v Stični 3. julija 1753 z razsodbo 17. januarja in z izvršbo 5. februarja 1755 niso bili končani. Nearetirane obtožene hudodelce, za katere so v dokumentih podatki, da so bili najhujši, so s tiralico iskali na Ogrskem in Hrvaškem. Za zdaj ni podatkov o odgovorih na tiralico. Podatke o nemirih v Stični je verjetno iskati tudi v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu, kjer je bil sedež posebnega kazenskega sodišča, ki so mu iz Ljubljane poslali vse arhivsko gradivo o tem procesu.

SUMMARY

STIČNA UPRISING OF 3 JUNE 1753

The uprising or riots that erupted on 3 June 1753 at the Stična annual fair, is a little known episode in the Slovene historiography, although eleven people died and six were wounded. The riots were triggered by the following sequence of events. The Ljubljana tobacco office had sent eighteen tobacco officers and nine soldiers to Stična in pursuit of tobacco smugglers. At the annual fair on 3 June 1753, the group of tobacco officers and soldiers seized 80 pounds of tobacco and captured one of the smugglers. As they tried to arrest him and take him away, the crowds sought to protect the smuggler from detention. Shouting and disorder ensued. The tobacco officers and soldiers, their progress obstructed by the crowds, thereupon used firearms, killing one peasant and wounding six. The people thus became even more infuriated, and took their revenge against the tobacco officers and soldiers, attacking them with pales, sticks, and stones. One of them was brutally killed in the monastery courtyard. Subsequently, criminal proceedings were instituted against the main participants in the killings. The criminal judge Dr. Jožef von Abramsperg led the proceedings in Ljubljana. 29 suspects were indicted, of whom fifteen were convicted, two were acquitted before the proceedings started, and twelve managed to escape. Of the fifteen convicted, two were sentenced to death – one being sentenced to death on the wheel while the other was decapitated with a sword and tied to a pole. One accused was sentenced to two years imprisonment and put in irons. One underage defendant was punished, together with another, by having to attend the two executions. Three accused were released from prison while the proceedings were still underway; and another eight were released from prison after judgment had been delivered, of whom seven had to pay the costs of the criminal proceedings. A warrant for the arrest of the twelve escapees was issued. The death sentences were carried out on 5 February 1755 at the Ljubljana execution ground.

Zur Ordnung und Verzeichnung von Archiven der aufgehobenen innerösterreichischen Klöster zu Ende des 18. Jahrhunderts

GERHARD PFERSCHY

Die Schicksale der Archive der Jesuiten, die von Königin Maria Theresia 1773, und der beschaulichen Klöster in Innerösterreich, die von Kaiser Josef II. ab 1782 aufgehoben wurden, sind bisher nur in Ansätzen geklärt worden. Mit dem Schwerpunkt der Bestände des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs finden sich genauere Angaben, vorzüglich für Niederösterreich, auch mit Rekonstruktionsversuchen einzelner Archive, im verdienstvollen Beitrag über die Klosterarchive von Walther Latzke im Gesamtinventar dieses Archives.¹ Über Innerösterreich konnte er weniger Aussagen machen.² Vorher hatte sich bereits Simon Laschitzer mit dem Fragenkomplex der Behandlung der Bücher und Schriften der aufgehobenen Stifte und Klöster in unserem Raum befaßt.³ Doch widmete er sich letzten Endes stärker dem leichter faßbaren Umgang mit den Klosterbibliotheken.⁴ Während ihm für die Archive die Materialien des k.k. Cultus- und Unterrichtsministeriums, nämlich der Hofkanzlei beziehungsweise deren geistlicher Hofkommission mit ihren Weisungen an die Länderstellen und deren Anfragen und Berichten und weniger ergiebigen unvollständigen Material des Grazer Guberniums und der Landeshauptmannschaft Klagenfurt zugänglich waren, fand er allem Anschein nach wenig Zugang zu dem umfangreichen, wiewohl ziemlich zerworfenen Schriftgut der Staatsgüteradministration, das erst 1914 von der Finanzlandesdirektion Graz an das Statthaltereiarhiv Graz abgeliefert wurde.⁵ Diese Quellen gewähren Einblick, vor welche Schwierigkeiten

die durchführenden Stellen – Gubernium, Filialkommission und Kameralgüteradministration – sich gestellt sahen, die Aufträge und Auflagen aus Wien umzusetzen. Daraus ergaben sich aber auch Einsichten zur Meinung Latzkes, daß in Innerösterreich "dank des bei der provinziellen Bürokratie stärker vertretenen konservativen Elementes" keine vorsätzliche Vernichtung stattgefunden habe und bei nahezu allen Länderstellen die Jesuitenarchive gut geordnet und verzeichnet aufbewahrt worden waren.⁶ Das dabei zutage tretende Widerspiel von praxisfernen Weisungen, persönlichen Unzulänglichkeiten, Karrierestreben und Ordnungsgrundsätzen möge dem verehrten Jubilar und Freund, der sich so erfolgreich mit der Institutionen- und Verwaltungsgeschichte befaßt hat, eine kleine Festgabe sein. Wie Laschitzer dargestellt hat,⁷ kam es bezüglich der Jesuitenarchive mit 17. September 1773 zu einem Hofdekret an die Länderstellen, wonach Manuscripte und Vormerkungen, welche de moribus, disciplina et correctione ihrer Geistlichen handeln, verbrannt werden sollten, ein früher Fall von Datenschutz, weil sie von keinem Nutzen seien, aber auch nicht in andere Hände fallen sollten. Diese menschenfreundliche Verordnung wurde von den Aufhebungskommissären anscheinend sofort durchgeführt, denn als am 4. Dezember diese Verfügung aufgehoben wurde und solche Schriften nunmehr versiegelt zur Einsicht nach Hof eingeschendet werden sollten, hatte man in Graz und in Klagenfurt sie bereits verbrannt.

Insgesamt gelangten in Innerösterreich die Jesuitenarchive gemäß Hofdekret vom 10. September 1773 an das Gubernium Graz und an die Landeshauptmannschaften in Klagenfurt und Laibach, Görz und Triest.⁸ Von diesen Archiven sollten Verzeichnisse angelegt und an die Hofkanzlei vorgelegt werden, damit eine Auswahl für die Hofbibliothek getroffen werden könne. Dabei hatte man aber weniger das gesamte Schriftenmaterial, als vielmehr Urkunden, Dokumente und Handschriften im Auge. Das Übrige sollte, soweit es für die Verwaltungszentrale entbehrlich schien, den Verwaltungen der

¹ Gesamtinventar des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs, hg. von L. Bittner, Band 3, Wien 1938, 293-691.

² Jesuitenarchive 324ff, besonders 347, sonst 351f und 358 sowie 661-678.

³ Die Verordnungen über die Bibliotheken und Archive der aufgehobenen Klöster in Oesterreich. In: MIOG 2, Innsbruck 1881; Geschichte der Klosterbibliotheken und Archive Kärntens zur Zeit ihrer Aufhebung unter Kaiser Josef II. In: Carinthia 73, 1883, 9ff. – Für hilfreiche Unterstützung habe ich meinen Kollegen Gemot Peter Obersteiner, Karl Spreitzhofer und Peter Wiesflecker zu danken.

⁴ Laschitzer, Verordnungen 420ff.

⁵ Peter Klug, Die Archive der Finanzbehörden, 1. Finanzlandesdirektion Graz (mit Vorbehörden). In: Gesamtinventar des Steiermärkischen Landesarchivs, hg. von Fritz Posch (= Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchivs 1), 1959, 303-308.

⁶ Klosterarchive 347.

⁷ Laschitzer, Verordnungen 404f.

⁸ Laschitzer, Verordnungen 347.

einzelnen Herrschaften übergeben werden. Es scheint auch, daß man zunächst die erstere Gruppe herausgesucht und verzeichnet hat. Der Hauptteil der meisten Jesuitenarchive ist jedenfalls noch länger in Graz verblieben. Wieweit durch die Suche nach Urkunden und Handschriften die gute Ordnung der Jesuiten gestört wurde, darüber gibt es unterschiedliche Nachrichten.

Die große Überforderung der Länderstellen und ihrer Registratoren brachten dann die Klösteraufhebungen Kaiser Josefs II. ab 1782, für deren Abwicklung mit 26. Juli 1782 bei der böhmisch österreichischen Hofkanzlei eine Geistliche Hofkommission angesiedelt wurde. Ihr entsprachen in den Ländern Klösteraufhebungskommissionen, die ab 13. August durch Geistliche Filialkommissionen ersetzt wurden.⁹ Den Aufhebungskommissären wurde aufgetragen, die Schlüssel zu den Archiven abzufordern und die Archivräume zu sperren und zu versiegeln.

Dann schaltete sich der Präfekt der Hofbibliothek Gottfried Freiherr van Swieten ein, der seine Bibliothek wohl als Zentralinstitut auch für historische Forschungen ansah, und bemühte sich um diese Archive. Er wollte aber nur die wichtigsten Urkunden und Schriften an sein Haus ziehen, das heißt, eine Auswahl treffen. Dieser Auswahlgedanke läßt sich auch in anderen zeitgenössischen Handlungen erkennen, entweder wie bei van Swieten aus wissenschaftlichem Interesse, oder, wie bei den Verwaltungsstellen, nur nach dem Nutzen für die Verwaltung. Schließlich erreichte van Swieten mit 15. Jänner 1782 eine Verordnung an sämtliche Länderstellen, wonach man die vorhandenen alten Dokumente, Handschriften und Bücher in gute Verwahrung bringen und obsignieren lassen sollte, damit sie nicht entzogen und verschleppt werden können. Sie sollen sogleich verzeichnet werden, die Verzeichnisse sind der Hofbibliothek zur Einsicht und zum Gebrauch vorzulegen, wie es bei der Aufhebung der Jesuiten gemacht worden sei.¹⁰

Als sich immer stärker die Überforderung der Kommissäre und ihrer Inventarisierungskräfte bei der Aufnahme der Archivalien herausstellte, entschloß man sich, diese Aufgabe zentral zu lösen. Mit Dekret vom 4. Mai 1782 wurden die Kreisämter angewiesen, sämtliche Bücher und Manuskripte der aufgehobenen Klöster wohlverwahrt an die Landesstelle einzusenden, wo dann ein Katalog verfaßt werden sollte, den man nach Wien senden werde.¹¹ Für diese Katalogisierungen war es naheliegend, auf Geistliche der aufgehobenen Klöster zurückzugreifen, doch

hatte man diesen gegenüber offensichtlich Vorbehalte. So legte eine Verordnung vom 7. Juni ausdrücklich fest, daß solche Geistliche zwar zur Katalogisierung von Büchern verwendet werden können, nicht aber zur Untersuchung (=Sortierung) und Consignierung von Urkunden.

Die Anlage solcher Verzeichnisse geschah offensichtlich nur sehr zögerlich, weil zunächst nähere Richtlinien fehlten. Erst mit 23. September 1782 erhielten die Länderstellen mit kaiserlichem Rescript¹² die Weisung,

1. Die Bücher der Universitäts- oder Lyceumsbibliothek der jeweiligen Provinz zuzuteilen,
2. alle Modelle, Maschinen und Instrumente an diese abzutreten,
3. die Bibliotheksduplikate zu versteigern und
4. was die Dokumente und Manuskripte betrifft "wären nach deren Sortierung jene, welche in das locale Wirtschaftsfach einschlagen, den Aemtern und respective Kammeral- Administratoren, welchen die unmittelbare Oberaufsicht über das Oeconomicum der Güter der aufgehobenen Klöster obliegt, zu verabfolgen."
5. Jene Dokumente und Manuskripte, "welche in die Fundation und Dotation der aufgehobenen Klöster einschlagen," wären, wie es mit den ehemaligen Jesuitenarchiven geschah, ordentlich zu sammeln und zur Verwahrung anher einzusenden.
6. Jene Manuskripte, "so zu dem gelehrten Fache gehören," sind wie die Bücher unter die öffentlichen Bibliotheken zu verteilen.
7. "Von jenen Schriften hingegen, welche nichts als alte Kloster-Correspondenzen, die von gar keinem Gebrauche sind, enthalten, ist sich gänzlich zu entledigen." Jedoch versteht sich
8. von selbst, daß bei den unter den Punkten 1 und 6 vorgesehenen Verteilungen das, was die Hofbibliothek für sich auswählt, nicht inbegriffen sein soll. Sie sind der Hofbibliothek auszufolgen und es sind über die zu verteilenden Bücher und Dokumente eigene Verzeichnisse anzufertigen und alles ist gegen ordentliche Empfangsbestätigung zu übergeben.¹³

Das bedeutete nichts weniger, als die Zerreißung aller Archive, wobei die Grundidee die Trennung in rechtlich relevante Schriftstücke, welche die Hofkammer beanspruchte, und in Verwaltungsmaterial war, das die Verwaltungssämter erhalten sollten. Was hingegen nur die innere Geschichte eines Klosters betraf, sollte skartiert werden, weil es ohne praktischen Nutzen schien. Als dritter Adressat trat die Hof-

⁹ Laschitzer, Verordnungen 408f.

¹⁰ StLA Karton 661, R.u.K.Sach. Fasz. 204A, 1782 I 171 fol. 12.

¹¹ Laschitzer, Geschichte 131.

¹² StLA, wie Anm.10, fol. 16f.

¹³ Laschitzer, Verordnungen 416f.

bibliothek auf, die das "zum gelehrten Fache Gehörige" erhalten sollte. Was immer das auch im Konkreten heißen mochte, es war damit auch ein weiterer, ein wissenschaftlicher Wert eingebracht. Man darf zur Beurteilung nicht vergessen, daß damals die Bibliotheken als die eigentlichen Forschungsstätten galten.

Vorläufig scheint jedoch nichts weitergegangen zu sein. Über Betreiben der Studienhofkommission, die für die Hofbibliothek sprach, urgierte die Hofkanzlei – Geistliche Hofkommission – mit 9. Dezember 1782 beim Gubernium die rasche Einsendung der Verzeichnisse der Bücher, Handschriften und Urkunden,¹⁴ worauf dieses am 28. Dezember den Bibliotheksdirektor Tomičich zur Einsendung der Bücherkataloge aufforderte. Gleichzeitig berichtete die Grazer Geistliche Kommission an die Hofkanzlei, man habe die Schriften in den Archiven versiegelt zurückgelassen, da man nicht zum Durchsehen, noch weniger zum Verfassen eines ordentlichen Verzeichnisses im Stande gewesen sei. Deshalb wird auf "hinreichende Zeit" die Einstellung von vier Wochenschreibern zur Anlage eines ordentlichen alphabetischen Verzeichnisses beantragt. Das wurde am 8. Feber 1783 bewilligt, doch sollten Bücher und Urkunden von einem "beeidigten" Beamten vorgelegt werden, damit nichts entzogen werden könne.¹⁵

Nun war Graz wieder am Zug, die Sache ernstlich anzugehen. Schon am 20. Feber erhielt die Kammergüterinspektion den Auftrag, die gesamten Schriften nach Graz in ein "eigents bestimmt werdenden sicheres Ort" zu überbringen.¹⁶ Gleichzeitig berichtete die Geistliche Kommission der Hofkanzlei, daß die Aufgabe der Verzeichnung die Kameralgüterinspektion "wegen ohnehin überrhaufter Arbeit" nicht übernehmen könne und meinte, daß dazu ein "tüchtiger, der Lesung der alten Schriften wohl kündigtiger, und die Wichtigkeit der alten Documenten reiflich entscheidender Mann erforderlich seye." Dazu schlug man den "derzeit quieszierenden ständischen, bisher mit 550 fl besoldet gewesenenen, nunmehr aber in seinem Gehalt heruntergesetzten Registratursadjuncten" Joseph de Visa¹⁷ vor "als einen zudiesemmittels mehrerer höchsten Resolutionen selbst erklärten beträchtlichen Geschäft in Rücksicht seiner besitzenden Sprachen, Geschicklichkeit und Bescheidenheit tauglichen Mann. Es sollen nur zwei Wochenschreiber angestellt werden, statt der beiden Weiteren möge de Visa 4 fl bekommen, was die Hofkanzlei dem innerösterreichischen Gubernium am 22. April 1783 genehmigte, nicht ohne hinzuzufügen, daß die Filialkommission trachten solle "damit die

Verfassung dieser Verzeichnisse möglichst befördert werde."¹⁸ Sofort wurde die Geistliche Filialkommission aktiv und forderte am 8. Mai den Rat und Kameralgüterinspektor Joseph Hammer auf, de Visa zu beauftragen, dieses Geschäft schleunigst "an sich zu nehmen" und mit Hammer das Einvernehmen herzustellen, ferner als Wochenschreiber ihm den Gubernialkanzlei Accessisten Leopold Freiherrn von Türndl und den Gubernial-Registratursoffizianten Karl Straub beizugeben. Gleichzeitig erging ein Einstellungsschreiben an de Visa mit dem Beisatz, er habe monatlich einen "kurzen Elenchum", was gearbeitet wurde, vorzulegen, und ein Anstellungsdekret an Karl Straub und Frh. von Türndl, die beide an de Visa angewiesen werden. Straub brachte übrigens schon Erfahrung mit, denn er hatte vom 19. November 1781 bis 28. Mai 1782 die Ordnung und Verzeichnung der Kärntner Jesuitenschriften zustande gebracht und war darauf von der Kärntner Landeshauptmannschaft damit beauftragt worden, Verzeichnisse über die zurückbehaltenen, das heißt nicht für Wien verzeichneten, Urkunden und Akten nach den Herrschaften anzufertigen, damit man sie dann jeder Herrschaft gegen Rezepisse zuteilen könne.¹⁹ De Visa übernahm von Hammer am 16. Mai die Schlüssel und begann mit den beiden Wochenschreibern am 19. Mai mit der Arbeit.²⁰ Die ihm bei diesem Anlaß erteilte Instruktion war mir nicht feststellbar, ist aber, falls nicht wörtlich so doch dem Sinne nach, in einem Bericht seines Nachfolgers Herz enthalten, überschrieben mit "Pflichten und Geschäfte des Archivars zur Bearbeitung der Klosterarchive."²¹

1. Lesung aller Urkunden ohne Rücksicht auf inneren Gehalt,
2. Extrahierung des Inhalts und Rubrizierung desselben nach dem treffenden Inhalt,
3. Separation der Urkunden in Realitätssachen – Foundationssachen,
4. Absendung der Urkunden in Realitätssachen an die Wirtschaftsämter mit Konsignation der abgesendeten gegen Rezepisse,
5. Absendung der Fundationsbriefe an die k.k. Hofkanzlei mit Konsignation gegen Rezepisse zur Bewahrung im Diplomatarium zu Wien,
6. Die Reinigung der Klosterarchive von unnützen Papieren.

Daß de Visa neben diesen Ordnungs- und Verzeichnungsarbeiten auch für weitere Registratursbedürfnisse herangezogen wurde, ergibt die anschließende Punktation der außerordentli-

¹⁴ StLA, wie Anm. 10, fol. 20.

¹⁵ StLA, wie Anm. 10, fol. 25.

¹⁶ StLA, wie Anm. 10, fol. 26f.

¹⁷ Joseph de Vissa et Sabassi, in den Quellen stets "de Visa" genannt.

¹⁸ StLA, wie Anm. 10, fol. 31, zum folgenden fol. 32ff.

¹⁹ Simon Laschitzer; Die Archive und Bibliotheken des Jesuitencollegiums in Klagenfurt und der Stifte Eberndorf und Millstatt. In: Carinthia 72, 1882, 8f.

²⁰ StLA wie Anm. 10, fol. 201.

²¹ StLA, FLD K. 303, 2. VI. 1792.

chen Geschäfte und Arbeiten "die dem Archivar noch aufgedungen worden:"

1. Für das Fiskalamt Extrakte machen aus 20-30 Urkunden, die zur Entscheidung des Juris dienen,
2. Deutsche und lateinische mit gothischen Karaktern geschriebene Urkunden der grauen Vorzeit rein und leserlich abschreiben,
3. Diese Urkunden in das Deutsche übersetzen,
4. Die "raisonirten Commentair" aufstellen, warum der Archivar aus der alten "Feudal Sprache" die Terminos Documenti gerade so und nicht anders übersetzt habe,
5. Transsumpte oder genaue Kopien des alten Dokuments an die Wirtschaftsämter abschicken,
6. Die in den Kanzleien und Registraturen der Staatsämter aufgefundenen Kopien der Urkunden mit den Originalien kollazionieren und auch zertifizieren als concordante – oder die Lese- und Schreibart verbessern,
7. Aus den bearbeiteten Urkunden jene aufsuchen, welche das Fiskalamt, die Kammeradministration, das Wirtschaftsamt, die Hofkanzlei, die Hofbibliothek angefordert hat,
8. Aus den noch nicht bearbeiteten – also noch nicht gelesenen – nicht extrahierten Akten der in Haufen liegenden Urkunden eine einzige Reihe, oder eine Historische Reihe von mehreren Urkunden aufzusuchen, die das Jus Decimandi – oder venandi – oder ein Ähnliches bestätigen sollen, für das Gut, dessen Akten in Depot bei den Archiven zur Bearbeitung seit der Aufhebung liegen.

De Visa hat, auch wenn man die etwas polemischen Aussagen seines Nachfolgers kritisch betrachtet, die wichtigen Urkunden und Schriften verzeichnet und der Hofbibliothek auf Anforderung zugeleitet, ferner das Übrige zu verzeichnen begonnen. Offensichtlich ordnete er die Archive der einzelnen Klöster und ließ sie jeweils in ein Repertorium eintragen, ohne auf die unterschiedlichen Gülten und Herrschaften, die ein Kloster einst besaß, Rücksicht zu nehmen. Es ist zu vermuten, daß bei der raschen Suche nach den Urkunden und Dokumenten einzelne Klosterbestände in Unordnung gerieten, jedenfalls wird später gesagt, de Visa habe fallweise einzelne Stücke falschen Klöstern zugeordnet. In welcher Verfassung die Archive der Jesuitenkollegien waren, ist nicht genau feststellbar, da steht der Aussage seines Nachfolgers Herz, alle Archivalien wären völlig durcheinander gewesen, die Meinung gegenüber, sie wären 1782 noch wohlgeordnet gewesen. Andererseits erklärte sein Nachfolger Herz 1798, de Visa habe vom Gubernium jedes herrschaftliche Archiv, gemeint ist jeweils ein Klosterarchiv, einzeln ohne Verwirrung und Vermischung mit anderen Archiven erhalten,

weshalb er leicht und sicher jede Herrschaft in die chronologische Ordnung legen konnte. Sonstige Nachrichten betonen aber, daß de Visa die Archivalien eines Fonds nach der Sortierung einfach mit Buchstaben und Nummern signieren und fortlaufend in ein Repertorium eintragen ließ, die Anfertigung von Indexbänden dazu, die der zweite Arbeitsschritt gewesen wäre, aber angesichts der Fülle des zu verzeichnenden Materials unterließ. Mir war es nicht möglich, festzustellen, ob de Visa über die Instruktion von 1783 hinausgehende Vorschreibungen über die Art und Weise der Verzeichnung erhielt. Jedenfalls sollte es sich später, als man an den Verkauf einzelner Güter und Gülten ging, als hinderlich zeigen, daß von de Visa nur nach Klöstern geordnet und verzeichnet worden war. 1797 wird gesagt, daß seine Protokolle weder chronologisch noch alphabetisch geordnet waren, er habe aus den gesamten Herrschaften oder Gütern "ein einziges Corpus" für jedes Stift oder Kloster geformt.²²

Die Übernahme der Urkunden durch die Hofbibliothek vollzog sich in zwei Schritten. Zunächst erhielt sie die angelegten Verzeichnisse, auch Elenche genannt, zur Auswahl dessen, das sie für wichtig hielt, eingesendet. Darauf forderte sie mittels der Urkundennummern die zu übergebenden Stücke an und erhielt sie ausgeliefert.²³ Die Ablieferungen an die Hofbibliothek scheinen 1786 bereits abgeschlossen gewesen zu sein. Dabei fällt auf, daß aus Graz sehr umfangreiche Abgaben angefordert wurden, wie beispielsweise ein erhaltenes Verzeichnis der Urkunden des aufgehobenen Stiftes Seckau aus etwa 1786/87 zeigt, die für die Hofbibliothek anverlangt wurden. Bis auf sieben Urkunden, die bereits am 14. Dezember 1785 an die innerösterreichische Kameralgüteradministration abgegeben worden waren und Nr. 170, die auf deren Anordnung vom 16. November 1786 zurückbehalten wurde, sind alle "geistlichen Sachen" abgegeben worden. Von den "Realitäten-Sachen" wurden auf Anordnung dieser Stelle vom 16. November 1786 die Nr. 1161, 1324 und 1335 zurückbehalten, während ungefähr 1900 Nummern abgeliefert wurden, sodaß insgesamt etwa 2230 Positionen nach Wien wanderten.²⁴ Es ist auffällig, daß von anderen Ländern nur eine kleine Auswahl angefordert worden ist. Bei der Beurteilung dieser Angaben ist freilich zu berücksichtigen, daß daneben auch die Klosterbibliotheken zugunsten der Hofbibliothek und der öffentlichen Länderbibliotheken angefordert wurden, wobei übrigens anfänglich von Büchern und Handschriften die Rede war. Überhaupt zeigt sich eine gewisse begriffliche Unschärfe, da man

²² StLA Staatsgüterakten K. 303, Turzansky am 29. November 1797.

²³ Latzke, Klosterarchive, 351.

²⁴ StLA, FLD Staatsgüterakten K. 303.

beim Archivgut von "Urkunden und Dokumenten," von "Urkunden und Schriften", von "Urkunden und Handschriften", nur selten aber von Akten sprach, später aber meist als Oberbegriff einfach "Urkunden" schrieb. Auch können wir nicht feststellen, welche und wieviele Schriftstücke sich unter einer Protokollnummer verbergen. Wie weit unter de Visa bereits Übergeben an die Domänenverwaltungen erfolgten, bleibt unklar. Jedenfalls scheinen die Arbeiten sich als viel aufwendiger herausgestellt zu haben, als ursprünglich erwartet worden war. Die Hofkanzlei wurde 1788 ungeduldig und forderte knapp vor Weihnachten am 19. Dezember das innerösterreichische Gubernium auf, die Gründe darzulegen, warum diese Angelegenheit nicht beendet sei.²⁵ Nun wurde das Gubernium, das die Sache bisher dem Archivsadjunkten de Visa überlassen hatte, aktiv und sandte diesem ein Verzeichnis der aufgehobenen Klöster mit dem Auftrag, anzuzeigen, von welchen er die Dokumente erhalten habe, welche bereits bearbeitet wurden und von welchen kein Gebrauch mehr zu machen sei. Ferner wies es für Kärnten und Krain die Staatsgüterbeamten an, die vorhandenen vorhandenen Dokumente an das jeweils zuständige Kreisamt auf billigstem Wege zu senden. Der Hofkanzlei berichtete es am 11. April 1789, daß laut Ausweis des Archivsadjunkten nur mehr von einigen steirischen aufgehobenen Klöstern die Urkunden zu bearbeiten wären und deren Bearbeitung sobald immer möglich abgeschlossen werde. Weiters berichtete es, daß die bereits verzeichneten Urkunden, von denen die Studienhofkommission schon die ausgewählten Stücke erhalten habe, gehörig abgeteilt wurden und man die Staatsgüterverwaltung angegangen sei, sie zu übernehmen und an die Domänenoberbeamten abzuschicken. Das Kreisamt in Klagenfurt habe hingegen noch keine entsprechenden Angaben machen können. Die Aufhebungsinventarien lägen teils bei der Staatsgüterverwaltung, teils bei der Buchhalterei zum Amtsgebrauch, deshalb könne nicht erhoben werden, in wessen Verwahrung die Dokumente gegeben wurden und ob sie von den Aufhebungskommissären consigniert worden sind. Das Gubernium kündigte noch an, über die beiden Kreisämter nachträglich zu informieren. Außerdem wird angekündigt, zu Ende jedes Monats als Nachweis des Fortganges der Arbeiten die Elenche vorzulegen. Die Kameraladministration Graz kümmerte sich zu dieser Zeit auch verstärkt um die Einrichtung von Kanzlei, Registratur und Archiv bei allen ihr unterstehenden Gütern, wie eine diesbezügliche Ordnung von 1787 zeigt.²⁶

²⁵ Zum folgenden Laschitzer, *Geschichte*, 135f.

²⁶ Vgl. G. Pferschy, *Eine frühe Kanzlei-, Registratur- und Archivordnung für Kameralgüter*. In: *Kärntner Landesgeschichte und Archivwissenschaft*. FS für Alfred Ogris zum 60. Geburtstag. Hg. Wilhelm Wadl (= *Archiv für vaterländ. Geschichte*

Sie enthält für die Registratur ein auf Sachgruppen aufgebautes Ordnungssystem, das nach Anordnung und Anwendung der Gesetzegegliedert war. Es gliederte in 24 Sachgruppen, denen 24 Fächer in Kästen entsprachen.

De Visa, auf dessen Erfahrung als Registraturbeamter man sich in Graz anscheinend verließ, hatte vier Standortwechsel des Klosterarchivs zu bewältigen. Zunächst war dieses im Grazer Jesuitenkolleg, Bürgergasse 2, untergebracht, dann im Kameralhaus, heute Burggasse 3, dann im Seckauerhof und endlich im Landhaus, wo der Boden als Depot diente.²⁷ Eine der ersten Aufgaben seines Nachfolgers Herz sollte es 1792 werden, das Archiv neuerlich, und zwar in das Generalseminar, heute Bürgergasse 2, zu übertragen, nachdem ein Plan des Guberniums, es in die Lycealbibliothek zu übersiedeln, sich als nicht möglich herausgestellt hatte, da diese nur einen einzigen Saal, die alte Universitätsaula, als Heimstatt hatte.

Über die Leistungen von de Visa gibt ein Verzeichnis der von ihm bearbeiteten Archive Auskunft,²⁸ das folgende Fonds anführt: Dominikanerinnen in Graz, Mahrenberg und in Studenitz, Karmelitinnen in Graz, Klarissen in Graz und im Paradeis, Nonnen zu Göß, Salesianerinnen in Marburg, Chorherren in Pöllau, Seckau, Stainz und Rottenmann, Benediktiner in St. Lambrecht und Mariazell,²⁹ Zisterze Neuberger, Kartause Seitz, Dominikaner in Pettau und Neukloster, Trinitarier zu Graz, beschuhte Augustiner in Graz und Hohenmauten, Pauliner und Karmeliter in Graz. Ferner scheinen von ihm auch die Jesuitenarchive Kollegium Graz und Herrschaft Talberg teilweise bearbeitet worden zu sein, wie später angegeben wurde.³⁰ Daß dann noch verschiedene von ihm nicht oder falsch zugeordnete Archivalien nachzuordnen waren, zeigt uns, wie weit die ursprüngliche Ordnung einerseits durch die Sortierungen, aber auch durch die mehrfachen Übersiedlungen gelitten haben mußte. De Visa dürfte spätestens Mai 1792 ausgeschieden und in den Ruhestand getreten sein, denn am 13. Mai übernahm sein Nachfolger Abbé Augustin Herz von ihm die Schlüssel zum Archiv. 1808 wird er als bereits verstorben erwähnt.³¹

Neben seiner Tätigkeit war aber auch das Kreisamt Klagenfurt aktiv gewesen. Das Gu-

und Topographie 84) Klagenfurt 2001, 619-626.

²⁷ Herz an das Gubernium am 20. März 1798. StLA, wie Anm. 24.

²⁸ StLA, wie Anm. 24, 10. Dezember 1794.

²⁹ St. Lambrecht war nur 1786-1802 aufgehoben, die Herrschaft Mariazell blieb es, nur Kirche und Pfarre wurden zurück gegeben.

³⁰ Turzansky am 29. November 1797, StLA, wie Anm. 24; Talberg scheint dann noch sowohl bei Herz wie bei Turzansky als von ihnen bearbeitet auf.

³¹ Bericht Empergers vom 25. Feber 1808, StL, wie Anm. 24.

bernium übersandte am 27. Juni 1789 der Hofkanzlei die von diesem vorgelegten Urkundenverzeichnisse der Klöster Griffen, Viktring, Dominikanerinnen Maria Loretto und ein Verzeichnis der Manuskripte von St. Paul, die nach Gebrauch durch die Hofbibliothek am 11. November wieder zurückgeschickt wurden,³² nachdem eine geringfügige Auswahl getroffen war. Gegen die Auslieferung von Archivalien erhob die Landeshauptmannschaft keine Einwände, denn es handle sich um alte, rechtlich nicht mehr relevante Urkunden, die als literarische oder historische Dokumente anzusehen sind, und um Bücher und Manuskripte, welche Schriften Verfassung, Geschichte und den Einfluß des aufgehobenen Ordens beinhalten.³³ Insgesamt sind die Originalurkunden aus Kärnten meist 1787–1791 verzeichnet und der Hofbibliothek zur Auswahl angeboten worden. In der Steiermark hingegen ist von einer Mitarbeit der Kreisämter wenig zu erkennen, hier war eben das zentrale Grazer Klosterarchiv die Verzeichnungsstelle.

Fragen wir, wie groß die Bestände des Klosterarchivs beim Austritt von de Visa waren, so erhalten wir nur widersprüchliche Nachrichten. Zugleich zeigt sich wieder eine gewisse Unschärfe der wechselnden Bezeichnungen. Ein Verzeichnis vom 24. August 1792 über die im Klosterarchiv vorgefundenen Stücke führt an: 39 Schiebladen von No. 1 bis in 2000, 215 Positionen, 110 Pakete mit Urkunden, fünf Kisten mit Urkunden, 75 Bücher (Rechnungen, Urbarien, gerichtliche Handlungen, Copien etc.). Eigenhändig von Herz hinzugefügt: "Den 30ten November sind die 3 Kisten in 25 Schiebladen ausgeleert und übertragen worden, also sind 215 + 25 = 240 Schiebladen mit Urkunden." Am 20. März 1798 erklärte Herz hingegen, von de Visa "279 Kisten und Schiebladen, 219 Paqueten, 24000 zerrissene durchaus auf dem Boden liegende Fasciculi übernommen und übertragen" zu haben. Dessen Nachfolger Turzansky sagte am 29. November 1797 dagegen, Herz habe von de Visa 110 Pakete mit 2349 Urkunden übernommen, wobei manche Zahl vier bis fünf Pakete umfaßte.³⁴ Es ist also von Kisten, Schiebladen, Paketen und Faszikeln als Behältnissen die Rede, wobei zumindest späterhin die bearbeiteten Stücke zu Faszikeln zusammengefaßt wurden. Ein allfälliger Schlüssel zur Umrechnung ist mit leider nicht bekannt geworden.

Nach de Visa wurde das Klosterarchiv einem Mann anvertraut,³⁵ den man heute als Quereinsteiger bezeichnen würde. Es war der Professor der Philosophie und Bibliotheksdirektor Abbé Augustin Herz,³⁶ der dem Gubernium aufgefallen

war, weil er 1788 zwei Urkunden aus der "gothischen Sprache und Schrift" abgeschrieben, ins Deutsche übersetzt und erläutert hatte. Es waren dies die Dotation des Stiftes Admont von Erzbischof Konrad von 1139 und jene des Neuklosters von Kaiser Friedrich Barbarossa von 1492 (!). Noch immer war dem Gubernium der Unterschied der personellen Voraussetzungen zwischen Bibliothek und Archiv nicht klar geworden.

Herz selbst erstattete am 2. Juni 1792 einen Bericht über das Archiv, in dem er die Inventur für unmöglich erklärte, weil die noch un bearbeiteten Akten "in ungeheuern Massen gehäuft, ja zerstreut liegen. Im übrigen bewegte er sich der oben wiedergegebenen Hofinstruktion von 1783 entlang und qualifizierte ihre Vorgaben als mühsame Arbeiten, "die wissenschaftliche Kenntnisse voraussetzen," aber möglich sind. Die achte und letzte der außerordentlichen Aufgaben, das Heraussuchen einzelner Urkunden aus den noch nicht bearbeiteten erklärte er dagegen für unnatürlich und unmöglich und bat mit der Wendung "Der Emigrant muß es sich gefallen lassen, weil die Güter konfisziert sind. Ich, der ich kein Emigrant bin," ihn davon zu dispensieren.³⁷ Er wolle nicht wie de Visa antworten, "daß nach aller angewandten Mühe die verlangte Urkunde nicht gefunden werden könne." Selbstbewußt wollte er die Instruktion für das ganze "Manipulationsgeschäft" selbst entwerfen und zur Revision vorlegen. Weiters sollen die beiden Schreiber mit 30 Kreuzer Taggeld beibehalten werden. Als Gehalt erbat er 1 fl. täglich, also 356 fl Remuneration – nicht Diurnum, das wohl gegen seine Ehre gewesen wäre. Er konnte auch erreichen, daß am 28. Juli 1797 die Vorschrift der Trennung in Realitätssachen und Fundationssachen aufgehoben wurde, da sie zu zeitaufwendig sei.³⁸ Herz hat, wie die Zahlungen beweisen, bis Ende 1794 etwa 4500 Stück bearbeitet bzw. bearbeiten lassen, für die er pro 1000 Stück 200 fl Remuneration bekam. Allerdings sah er sich als Verwaltungsunkundiger vor größeren Schwierigkeiten. Die Aufteilung nach Gütern konnte er ohne Güterverzeichnis nicht machen. Daher konnte er auch keine chronologische Legung durchführen. Deshalb schritt er zur alphabetischen numerischen topographischen Methode, die auch in anderen Archiven nach Herkommen und Praxis üblich sei. Alphabetische Archivindices gab es genug, zum Beispiel Mauerbach und die Klarissen zu St. Nikola zu Wien.³⁹ Zur Befriedigung der Verwaltungsämter,

³² Laschitzer, Geschichte 140.

³³ Laschitzer, wie Anm. 19, 6.

³⁴ Alles StLA, wie Anm. 24.

³⁵ Dekret vom 12. Mai 1792, StLA, wie Anm. 24.

³⁶ Herz war seit 1788 in der Lycensialbibliothek tätig und wurde

am 11. August 1785 zu deren Direktor ernannt. Franz Krones, Geschichte der Karl-Franzens-Universität in Graz. 1866, 112 und 602.

³⁷ StLA, wie Anm. 24, dort auch die Nachweise zum folgenden.

³⁸ Erwähnt im Gubernialerlaß an Herz vom 24. März 1798.

³⁹ C. Böhm, Die Handschriften des kais. u. kgl. Haus-, Hof- und Staatsarchivs. 1873, 61 Nr. 275 und 63 Nr. 288. Herz selbst verwies auf das Rektifikatorio.

die stets nach Gütern und Sachen anfordern, führe diese weniger aufwendige Methode rascher zum Ziel. Das Gubernium hatte zunächst noch Respekt vor dem Bibliothekar und erklärte ihm am 10. Dezember 1794 zu den vorgelegten Repertorien nur sanft, "daß dies allgemeine Repertorium *nicht ganz zweckmäßig*, aber doch wegen der Lager der Dinge fortzuführen seye." Nach dem Ende der Separation der Urkunden nach Gütern und Verwaltungsämtern könne ja ein Wochenschreiber unter seiner Anleitung das Weitere erledigen, womit Herz seine Methode bestätigt sah. Erst 1794 kam ihm die Idee, aus Urbaren, Registern und Rechnungen einen alphabetisch geordneten Handbehelf erarbeiten zu lassen, der freilich den jüngsten Stand nicht bringen konnte. Das Gubernium reagierte auf seine Rückfragen kaum. Es war den fachkundigen Registrator de Visa gewohnt und sah sich im einzelnen wohl auch manchmal überfordert. Sein Mitarbeiter Turzansky wandte sich Mitte April an einen Herrn Saranz von der Güterverwaltung, von dem er ein Verzeichnis der Verwaltungsämter erhielt.

In seinem Gesuch um Auszahlung seiner Remuneration, in dem er den Zustand des Archivs aus seiner Sicht darstellte, äußerte Herz auch seine Separationsgrundsätze.⁴⁰ Er unterschied grundsätzlich: A. Urkunden, Dokumente, Instrumente, Akten, die in das Protokoll der 18 Herrschaften nach 18 Rubriken aufgenommen werden, wie etwa rechtliche Urkunden. B. Urkunden fremder Dominien, die beigemischt sind. C. Stücke, die eine Aufnahme in das Protokoll nicht verdienen, "also zum Wust und Makulatur weggeworfen worden," was zwei Drittel des Archivs ausmacht. D. Stücke, die einen historischen Wert als "Antiquitates" haben, die in das gelehrte Fach, nicht aber in das lokale Wirtschaftsfach – "Fundationes aut Dotationes" gehören und an die Provinzialbibliothek zu verteilen sind.

Nach diesen Grundsätzen habe er in folgende Klassen separiert:

1. Domestica Societatis, 2 Kisten,
2. Generalia und Rescripta – gedruckte und geschriebene Gesetze und Verordnungen,
3. Montanistica von den Kollegien Judenburg und Leoben, solange sie Anteile der Eisenkompagnie in Eisenerz und Steyr hatten,
4. Alle Ablaßbriefe,
5. Miscellanea,
6. Alle Verhandlungen in Ecclesiasticis, solange der Rektor des Grazer Kollegiums Rektor von Millstatt war,
7. Akten, die Oberpettau und den Verkauf dieser Herrschaft an die Grafen Leslie betrafen und viele Antiquitates enthalten vom Jahre 1600,
8. Alle landständischen Patente und Schreiben.

Diese acht Klassen sollen wegen der "seltenen merkwürdigen Inhalte" an die Provinzialbibliothek geschenkt, oder könnten zum Teil, wenn das Gubernium streng sein will, wie Nr. 3, 5, 7, vertilgt werden. Nach dieser Separation sei die Einteilung und nach dieser die Protokolle angefertigt worden. Soweit post festum Abbé Herz. Offensichtlich blieb ein Großteil noch zu tun, denn der zur Durchsicht liegende Wust und Makulatur, zwei Drittel des ganzen Archivs, müßte von ihm noch gelesen werden, bevor er den Unwert für Ökonomie und Rechtstitel feststellen und diese Unwerten zum Wegwerfen bestimmen könne. Sein Dilemma klingt an, wenn er die rhetorische Frage stellt, wie er das hätte bewältigen sollen: Die zu den einzelnen Herrschaften gehörenden Urkunden zuerst in einen Haufen zusammensuchen, dann alle für jede Herrschaft in einen Haufen legen, dann alle chronologisch reihen, die Realitäts- und Fundationssachen nach einem "zuverlässigen Maßstab" einteilen, ein chronologisches Elenche über jede der 18 eigenen und 24 fremden Herrschaften verfassen und dazu ein Namenregister anzufertigen.

Wie immer bei personellem Wechsel versuchte der jeweilige Nachfolger grell den schlechten Zustand und die herrschende Unordnung anzuprangern und die angewendeten Methoden des Vorgängers als falsch und seine Arbeit als fehlerhaft hinzustellen. Auch Herz hatte sich noch 1797 über das übernommene Durcheinander beklagt: "Unglaublich ist die Verwirrung, in welcher die Archive der Jesuitengüter auf dem Boden des Landhauses geradezu ausgeschüttet, zerstreut und in Einander gemischt...in unordentlichen Haufen aufgetürmet da lagen." Bald sollte sein Nachfolger ebenso schweres Geschütz auffahren.

Ab 1793 lief eine Untersuchung der Lycealbibliothek durch den Lycealprofessor Josef Alois Jüstel, der am 22. Dezember 1795 der politischen Landesstelle ausführlich über den Zustand der Bibliothek berichtete. Während der folgenden amtlichen Untersuchung wurden Jüstel am 24. Juli 1796 Schlüssel und Aufsicht über die Bibliothek zuerkannt, worauf Herz Ende Juli nach Wien abreiste. Die weitere Untersuchung fiel so negativ aus, daß Herz Ende Juli 1797 als Bibliotheksdirektor in Pension geschickt wurde. Unter den Fehlleistungen, die man ihm vorwarf, war, daß er bei Übernahme der Bücher aus den Klosterbibliotheken keine kursorische Beschreibung machte, kein Bücherkatalog vollständig war, es keinen Katalog der Manuskripte und keine Evidenz über Ausleihungen gab, ferner willkürliche Ankäufe statt Fortsetzung vorhandener Werke, ferner Trägheit, Untätigkeit, unverschämte Plauderei und Unwissenheit.⁴¹

⁴⁰ StLA, wie Anm. 24, 15. Dezember 1797.

⁴¹ Krones, Universität, 117, 486-488.

Ab 11. Feber 1795 kam als neuer Wochensreiber der pensionierte k.k. Rittmeister Paul Erasmus von Turzansky in das Klosterarchiv, ein sehr tatkräftiger und systematischer Arbeiter, der seinen Vorgesetztem bald kritisch betrachtete. Herz, der selbst die Jesuitenarchive bearbeitete oder arbeiten ließ, war bestrebt, ihn nicht zu sehr in Interna einzuführen und gab ihm zur Einführung, wiewohl eine Gesamtsortierung nötig gewesen wäre, nur ungefähr 60 Schiebladen zu sortieren, die zwischen Türe und Ofen aufgetürmt, dann auf, um und unter den Tischen standen. Laut Turzansky ging es Herz angeblich nur darum, rasch hohe Stückzahlen verrechnen zu können.

Weiters berichtet Turzansky: "Herz hob aus den Faszikeln die Originalien heraus, gleichwie er auch mir eine solche Anleitung beim Antritte gab. Ob aber die geöffneten Faszikel allemal wieder zusammengebunden worden seyn, das stehet dahin. Daher ist es kein Wunder, wenn alle Prozesse, absonderlich bey der Herrschaft Herberstorff, allwo es die meisten gab, zerstreuet..." Am Anfang kam Herz drei oder vier Tage nachmittags in das Arbeitszimmer, las aber nur die auf seinem Tisch liegenden Verordnungen, Bullen, Breven und gedruckten Patente, während Turzansky sortierte, hernach war er selten zu sehen. Im Frühjahr 1796 verbrachte er während einiger Tage die ganze Dienstzeit dort, setzte sich an das Fenster und las Romane. Vermutlich hatten die in der Bibliothek laufenden Untersuchungen seinen Arbeitswillen weitgehend gelähmt.

Turzansky erstattete dem Gubernium zeitgerecht einen Bericht über den Stand des Archivs, der sehr negativ ausfiel. Sei es, daß Turzansky seine Chance witterte, nachzurücken, sei es, daß das Gubernium den Bericht angeregt oder verlangt hatte, weil es den ungeliebten Bibliotheksdirektor auch aus seinem Bereich entfernt haben wollte, jedenfalls trat Augustin Herz mit 20. Juli aus dem Dienst. Mit Dekret vom 19. Juli 1797 wurde Rittmeister Turzansky, der schon seit dem Vorjahr weitgehend die Geschäfte geführt hatte, mit der Verzeichnung der Urkunden betraut.⁴²

Nun ging es Herz um die noch ausstehende Remuneration für seine geleisteten Arbeiten und um Rechtfertigung und Verteidigung gegen die Vorwürfe. In einem Generalbericht an das Gubernium über den Stand des Archivs hielt er am 15. Oktober 1797 weitschweifige Rückschau und bat um die zugesagte Remuneration für seine geleistete Arbeit, die er mit 8900 Urkunden, Dokumente, Instrumente und Akten mit 19 Protokollen und Herrschaften quantifizierte. Den Schwerpunkt legte er auf die großen Schwierigkeiten, die kaum zu überwinden waren, große Unordnung, keine Verwaltungskennntnis, Zeitdruck, unüberschaubare Mengen usw. und erklärte, daß die Verzeichnung weitgehend fertig

wäre. Dann legte er noch eine Aufstellung aller Sachausgaben bei, die er zu bezahlen bat. Das Gubernium erbat darüber von Turzansky als "Konscriptor der Stifter und Klöster Urkunden" eine Äusserung, der sich aber Zeit ließ, sodaß Herz am 13. November diese Äusserung urgierte, worauf am 18. November an letzteren eine Urgeuz erging. Am 29. November legte Turzansky dann seinen Bericht vor, der Tenor war, daß Herz die vorgeschriebene Leistung nicht erbracht habe, über dreizehn Monate abwesend und auch vorher selten anwesend war, er habe die von de Visa beschriebenen Jesuitenarchive umarbeiten lassen, ferner, daß Archivalien falsch zugeordnet wurden, daß die Protokolle noch nicht abgeschlossen sind, daß er fälschlich Stücke zum Wust gegeben habe. Zum Beispiel habe er die Untertaneninventare dorthin werfen lassen, die nach Turzansky Gerichtsbarkeit und Abhandlungsrecht, den Besitz und die Berainungen beweisen, weshalb sie aus dem Wust hervorgehoben und beschrieben werden müssen. Seine persönliche Erbitterung zeigt die Erklärung, "daß der Herr Abbé das Archiv mit dem Unrathe der Bibliothek gefüllet habe und daß die zwey Zimmer mehr einem S. V. Schweinestall als einem Archiv ähnlich waren." Er fügte auch den Stoßseufzer ein: "Leider ist es das Unglück unseres Jahrhunderts, daß es gerade unter Professoren und Exprofessoren Leute geben muß, die die größten Ungereimheiten in die Welt hinein schwatzen. – Sonderbar!" Turzansky erklärte auch, Herz habe weniger bearbeitet und kritisierte in kleinlicher Weise die einzelnen Posten über die Sachausgaben als überhöht. Übrigens wies Turzansky in diesem Bericht auch auf die vielen Fehler der Ausarbeitungen de Visas hin. Bereits am 2. Dezember ging dieser Bericht an die Staatsbuchhaltung um ein Gutachten, was nun an Herz zu zahlen sei. Die Buchhaltung gab jedoch umgehend den Ball zurück, sie könne nicht entscheiden, da die Angaben der Beiden "so sehr gegen einander sich kreuzen", weshalb sie nur berichtete, daß Herz bisher 800 fl bekommen habe.

Nun setzte das Gubernium am 20. Dezember den Gubernial-Registratursadjunkten Franz Edlen von Kalchberg als Untersuchungskommissär ein, um den Stand der Archivsurkunden zu untersuchen, der mit den beiden Kontrahenten am 23. Jänner 1798 ein Protokoll aufnahm. Darin wird befunden, im alphabetischen Verzeichnis der Herrschaft Talberg sei zwar güterweise abgeteilt worden, doch wurden darüber weder der vorgeschriebene Elenchus in chronologischer Ordnung, noch das alphabetische Repertorium in duplo verfaßt. Vergeblich erklärte dagegen Herz, die alphabetische Ordnung sei genehmigt gewesen. Schriftlich reichte er noch nach, er habe nur einen Diurnisten gehabt und alle Zeit und Mühe auf die Registrierung und den Abschluß des Geschäftes verwendet, weshalb keine Ab-

⁴² Alle Nachweise StLA, wie Anm. 24.

schriften gemacht wurden. Dann verwies er auf das Beispiel anderer Archive und auf die Einfachheit seines Systems für die Kameralbeamten.

Turzansky erklärte, die Vorschriften waren ihm bisher unbekannt, Herz habe nur ein Viertel erfüllt. Ein Elenchus in duplo für jede Herrschaft wurde nicht verfaßt. Die Urkunden wurden nicht mit dem Rubrum überschrieben. Da Herz am zweiten Tag nicht erschien, wurde das Protokoll ohne ihn abgeschlossen und stellte die Richtigkeit der Angaben des Rittmeisters fest. Gestützt auf die Untersuchung Kalchbergs schlug das Gubernium am 7. Feber 1798 Herz die Zuerkennung der Remuneration ab, außer er erbringe den Nachweis der Durchführung der eingegangenen Verbindlichkeiten.

In einer weitschweifigen Eingabe an das Gubernium wiederholte Herz am 20. März 1798 seine Darstellung, daß er nicht eigenmächtig gehandelt habe, durch seine Methode das Aufsuchen erleichtert, Zeit und Kosten gespart wurden, die Abteilung nach Gütern ohne Verzeichnis unmöglich und die chronologische Ordnung in den Instruktionen nicht enthalten war. Er erklärte sich, falls er einen Diurnisten bekomme, zur Umarbeitung bereit. Dann bat er um den bedungenen Lohn und seine Auslagen, was ihm am 24. März neuerlich abgeschlagen wurde, da er die Vorschriften nicht vollzogen habe. Seine Sachauslagen bekam er erst am 31. Juli vom Gubernium zugebilligt. Zur Umarbeitung sollte es nicht mehr kommen, da Herz als Hofmeister in die Dienste des Ungarischen Hofkanzlers Graf Pálffy getreten war.

Der Rittmeister hatte vom 26. Juni bis 4. September 1797 das ganze Archiv sortiert und sich damit einen konkreten Überblick verschafft, so daß er nun fundierte Angaben und Vorschläge machen konnte. Schon am 11. Juni 1798 berichtete er auf eine Anfrage vom 31. März genau mit eingefügter Liste, daß 26 Stifte und Klöster mit 3416 Stücken noch unbearbeitet sind, daß 19 Protokolle angefertigt wurden, von denen 8500 Stück Abbé Herz, 3437 Stück er selbst beschrieben habe, welche nach dem System Herz gearbeitet sind und daher umgearbeitet werden müssen, und daß von Herz 8500 Urkunden und Schriften nach den Vorschriften zu verbessern wären. Dem fügte er seine Honorarvorstellungen bei, die am 13. Juni genehmigt wurden mit der Auflage, manche Stücke, zum Beispiel unter der Rubrik *Domestica S.J.*, da sie Hauswirtschaftsrechnungen sein dürften, Mühe und Kosten der Verzeichnung nicht lohnen würden, nicht aufzunehmen.

Offensichtlich stürzte sich Turzansky in die Arbeit und legte schon am 13. Feber 1799 dem Gubernium Elenche in duplo samt Repertorien über fünfzehn Klosterarchive mit 1055 beschriebenen Stücken vor und bat um Übernahme des Materials. Damit kam endlich die vorgesehene Abgabe wieder in Schwung. Am 16. Feber wurde

der Rittmeister beauftragt, die Schriften für die steirischen Staatsherrschaften samt Verzeichnissen in Verschläge zu verpacken und gemeinsam mit dem Verwaltungsamt Leutzenhof zu versenden, St. Andrä und S.J. Klagenfurt an die Landeshauptmannschaft zu schicken, Marburg, Warasdin und Triest jedoch der Gubernialregistratur zur Aufbewahrung zu übergeben. Am 7. August reichte er weitere fünf Verzeichnisse über 799 Stück ein. Sendungen gingen auch an die Herrschaft Görz und an den Käufer von Neustift Franz von Peritzhofen.

Turzansky brachte anscheinend das Archiv und seine Bestände nach den Vorgaben des Guberniums in Ordnung, erledigte auch Suchaufträge sofort, war ein Mann der Zahlen und rechnete jeweils auch genau die ihm zustehenden Remunerationen nach Stückzahl ab. Man war sichtlich mit dem rechtschaffenen korrekten Konskriptor zufrieden, bis April/Mai 1802 die Staatsbuchhaltereie ein Haar in der Suppe zu finden glaubte und vermutete, er habe "Aktstücke, die schlechterdings zu nichts taugen, verzeichnet, sondern auch eben diese in so viele Nummern eingetheilt, daß sie bloß zur Vergrößerung der Zahl angebracht sind," und sie vertrat die Meinung, daß alte Ausstandsextrakte, alte Bruderschaftsrechnungen, Copien von Briefen und dergleichen "Skartecken" aufgezeichnet wurden. Es ging also wieder um die Bewertungskriterien, bloßer Nutzen oder mehr? Deshalb wendete sich das Gubernium am 5. Juni an Kalchberg, Turzansky solle in Hinkunft nur wesentliche und brauchbare Urkunden verzeichnen und sich bei der Sortierung mit ihm ins Einvernehmen setzen, da, wie die Buchhaltereie geschrieben hatte, "die Beurteilung, ob dieß oder jenes Actenstück brauchbar oder wichtig sei, außer der Sphäre der Kenntnis des erwähnten Verzeichners liegen könnte." In der Folge tritt Kalchberg mehrfach für das Klosterarchiv in Erscheinung, legt angeforderte Akten vor und hebt benötigte Elenche aus. Turzansky starb am 5. August 1810 in Graz 73 Jahre alt an Schlag.

Noch zu erwähnen ist, daß Hormayrs Plan,⁴³ alle Klosterarchive an das Haus-, Hof- und Staatsarchiv einzuziehen, 1811 in Graz eine größere Nachsuche und Umfrage auslöste, was mit den Klosterarchiven geschehen sei. Der Staatsgüteradministrations-Registrator Vinzenz von Emperger wußte Bescheid und übersandte daraufhin 99 Elenche der alten Urkunden und wichtigen Schriften an das Länderpräsidium und berichtete über das Ergebnis seiner Erhebungen. Daraus ist ersichtlich, daß die Ordnung und Verzeichnung längst abgeschlossen war, daß die wichtigen Urkunden gleich nach der Aufhebung der Klöster an die Hofbibliothek gegangen waren und daß die übrigen Schriften an die Verwaltungssämter der Staatsgüter abgetreten wurden.

⁴³ Latzke, *Klosterarchive*, 355f.

Im übrigen mußte die Hofbibliothek ihre Urkundensätze 1811 dem Haus-, Hof- und Staatsarchiv abtreten.

Es bleibt die Frage, was mit dem "Wust und Makulatur" geschehen ist. Nachrichten über Vernichtungen fehlen. Offensichtlich ist man bei der Verzeichnung nach Dringlichkeit und "Wichtigkeit" vorgegangen. Der Wust war zunächst das Übrige, aus dem man bei tieferem Eindringen in die Materie immer mehr aufarbeitete und in die Bestände eingeordnet hat. Wie groß der Rest war, der in die Papiermühlen oder zu den Buchbindern gelangte, bleibt unbekannt.

SUMMARY

ORGANISATION AND REGISTRATION OF THE ARCHIVES BELONGING TO THE DISSOLVED INNER AUSTRIAN MONASTERIES FROM THE END OF THE 18TH CENTURY

The registration and processing of the archives belonging to the dissolved Inner Austrian monasteries presented the Graz *gubernium* with a difficult task. To ensure the most efficient organisation and recording of archival material, the *gubernium* established a kind of archive where the most important documents were registered. Based on this inventory, the Court library made a selection. The development of methods of organisation and registration is demonstrated with reference to three successive archivists. The registered archives were given to the state administration authorities. The charters reached the Family, court and state archives in Vienna.

POVZETEK

O UREJANJU IN POPISOVANJU ARHIVOV UKINJENIH NOTRANJEAVSTRIJSKIH SAMOSTANOV OB KONCU 18. STOLETJA

Evidentiranje in obdelava arhivov opuščениh notranjeavstrijskih samostanov je postavilo gubernij v Gradcu pred težavno nalogo. Za urejanje in popisovanje je v Gradcu najprej ustanovil neko vrsto arhiva, kjer so se najprej popisale vse pomembnejše listine. Na osnovi teh inventarjev se je Dvorna knjižnica odločila za izbor. Razvoj metod urejanja in zapisovanja je prikazan na primerih treh arhivarjev. Popisane arhive so predali upravam državnih oblasti. Listine so 1881 prispele v Družinski (Hišni), dvorni in državni arhiv na Dunaju.

Starejša arhivska slovenica mesta Kranja

BORIS GOLEC

Kranj ima v zgodovini starejšega slovenskega pismenstva vidno, četudi morda premalo priznано mesto. Z njegovim imenom je namreč povezanih kar dvoje slovenskih nedatiranih besedil s konca srednjega ali začetka novega veka. Geografski izvor prvega, najdenega v kranjskem župnijskem arhivu in v strokovni literaturi imenovanega *Slovenski načrt za pridigo*, ni dorečen, medtem ko je drugi, tako imenovani *Kranjski rokopis*, izdelek kranjske mestne pisarne. Oba sta doživela podobno usodo, saj sta po objavi v drugi polovici 19. stoletja dolgo veljala za izgubljena, dokler ni načrt za pridigo pred dvema desetletjema ponovno prišel na plano v Nadškofijskem arhivu Ljubljana. Slovstvene zgodovinarje je močnejše pritegnil še vedno pogrešani *Kranjski rokopis*, prevod štirih nemških prisežnih obrazcev za mestne sodnike, svétnike, meščane in priče. Časovni razpon, v katerega so umeščali njegov nastanek, se razteza na več kot sto let (1440-1556), vsekakor pa gre ob Černjejskem oziroma Čedajskem rokopisu za najzgodnejše ohranjeno slovensko pisano besedilo administrativne narave, namenjeno poslovnim rabi kranjskega mestnega predstojništva.¹

Nobenega dvoma ni, da so slovenski zapisi uradne in poluradne narave nastajali v kranjski mestni pisarni tudi pozneje, a se spričo pogostih požarov in drugih uničenj niso ohranili.² Isto velja za druga tri gorenjska mesta, katerih starejše gradivo je prav tako ohranjeno le v fragmentih. Tako so kranjski prisežni obrazci v gorenjskem prostoru poleg kamniške sodne prisege iz leta 1735³ sploh edini primerki starejših slovensko pisanih besedil mestne proveniencie.

Kolikor sem mogel dognati, zapolnjuje na prostoru Kranja večstoletno vrzel uradovalne slovenščine med Kranjskim rokopisom in sklenjeno vrsto župnijskih oznanilnih knjig od 1845 dalje edinole dvoje po naključju najdenih poluradnih dokumentov cerkvenega izvora, ki ju predstavljam v pričujočem prispevku.⁴ Gre za molitveni

red z letnico 1624 in oklicno knjigo kranjske župnije 1790-1809 s slovenskimi oklici z začetka 19. stoletja, oba shranjena v Nadškofijskem arhivu Ljubljana. Dokumenta, med njima je skoraj dvesto let časovne razlike, povezuje poleg izvora in nahajališča predvsem njuna namembnost: nastala sta z namenom razglašanja župljanom kranjske mestne župnije.

Molitveni red iz leta 1624

Slovenski molitveni red škofa Tomaža Hrena,⁵ namenjen kranjski župniji, vsaj v slavističnih krogih doslej ni bil povsem neznan. Zgodovina slovenskega slovstva (1956)⁶ ga navaja po skromni, danes težko dosegljivi objavi škofijskega arhivarja Franceta Pokorna v župnijskem listu *Kranjski zvon* (KZ) iz leta 1932.⁷ Kot kaže, pa razen bežne omembe v Žontarjevi Zgodovini Kranja (1939)⁸ pozneje ni našel mesta v delih, ki obravnavajo kulturno zgodovino gorenjske prestolnice. Razlog gre ne nazadnje iskati v dejstvu, da ni bilo znano, kje je izvornik.

Glede na to da je besedilo že doživelo objavo, čeprav le v župnijskem glasilu in z zelo skromnim komentarjem, bi bilo njegovo vnovično objavljjanje pravzaprav brez pravega pomena. Zanj sem se odločil, ker Pokorn v KZ ni navedel nahajališča originala, ter zlasti zaradi na moč površnega in nedoslednega prepisa, ki se premočno razlikuje od izvornika. Objava v KZ namreč ni ne transkripcija ne transliteracija v moderni slovenski črkopis, temveč ponesrečena kombinacija obojega. Povrhu tega ne manjka očitnih tiskarskih spodrseljajev, najti pa je tudi nápak prebrane besede, netočne razrešitve okrajšav in celo vsebinski vrinek, ki ga v izvorniku sploh ni. Ker se nam je v Pokornovi zapuščini ohranil avtorjev

dokumenti drugih ustvarjalcev, izvzemši obrobno omembo kranjske župnije v slovenskem zasebnem pismu iz leta 1620 ali 1621, v katerem generalni vikar ljubljanske škofije Adam Sontner piše škofu Tomažu Hrenu: "Gospud Patriarcha ie pissal inu se silnu slobi sa uolo Fare Crainsche..." (Slovenščina v dokumentih skozi stoletja. Razstava ob 25-letnici samostojnega delovanja Arhiva Slovenije, Ljubljana 1971, str. 27).

⁵ NŠAL, KAL, Spisi, f. 54/10.

⁶ Zgodovina slovenskega slovstva I, 1956, str. 281, 323.

⁷ Fran. Pokorn, Štiridest-urna pobožnost presv. R. T. v Kranju, v: *Kranjski zvon*, Župnijski list za Kranj in okolico, I, 1932, št. 2, str. 6.

⁸ Josip Žontar, *Zgodovina mesta Kranja*, Ljubljana 1939, str. 219. – Žontar sploh ne govori o slovenskem besedilu, temveč po Pokornu omenja le uvedbo nove pobožnosti in navaja, da so se je udeležili "gospodje, frave in njih drushina".

¹ Prim. Nikolai Mikhailov, Jezikovni spomeniki zgodnje slovenščine. Rokopisna doba slovenskega jezika (od XIV. stol. do leta 1550), Trst 2001, str. 61-63, 72, 74, 95-99, 135.

² Kot kaže, pomeni v tem pogledu občutno zarezo veliki požar leta 1749, saj ni v arhivskem fondu kranjskega mesta noben dokument starejši od omenjene letnice (ZAL-KRA-2, Občina Kranj).

³ Ljudevit Stiasny, Kamnik. Zemljepisno-zgodovinski oris, Ljubljana 1894, str. 175; Jože Koruza, O zapisanih primerih uradovalne slovenščine iz 16., 17. in 18. stoletja, v: *Jezik in slovstvo* XVIII (1972/73), str. 250.

⁴ Ni znano, da bi se na Kranj nanašali še kakšni slovensko pisani

rokopis prispevka za KZ vključno z zvestim prepisom molitvenega reda,⁹ se zdi zelo verjetno, da si pretirane svobode pri objavi ni vzel avtor, ampak urednik župnijskega lista, bržčas v prepričanju, da bo takšna predelava bralcem olajšala razumevanje.

Izvirnik v fondu Kapiteljski arhiv Ljubljana je napisan na samostojnem listu, zloženem v obliki pisma, ki nosi na zunanji strani latinski naslov: "J. + M.¹⁰ *Qualiter Oratio 40. Horarum Crajnburgi, cum SS. Jubileo a S. D. N.*¹¹ *Vrbano Octavo nobis concesso, et quo Ordine celebrata sit. Ao. 1624 in Quadragesima ante Pascha, Menſe Martio*". 40-urna pobožnost naj bi torej potekala v postnem štiridesetdnevju pred veliko nočjo, ki je bila tisto leto 6. aprila. Naslov govori izrecno o mesecu marcu, vendar se je postni čas začel že 26. februarja.

Besedilo samo, le-to v celoti slovensko, je pisala druga roka in se glasi:

Postava te Molitve, 40. Vur, ob tim zhassu S.^a Jubila^a, ali Rimskiga odpustka, isdilena na vse stane, u tim slouezhim meifli Cranju, skusi saukafuvanie tiga Suitliga Firsta, inu Gnadliviga gospuda g: Thomasa, Skoffu Lubl: inu letukaje Vishishiga Duhouniga oblastnika etc: inu skusi rounanie njih Vicariusa, tir Fajmostra g: Blasiusa Khushmanna, na 3. dni, Kokr, V' Sreido V' prefarski cirqui Ssa. Canciana etc.; V' Pungarti, pr SS.^u Fab: in Seb: Martyr: V' Petik; V' Roshenkranzi, pir Divizi Maryi V' Sub:

6. Ob leti Vri, u Jutru se pirpravi, K ti molitvi G. Fajmoster, red s Caplanami, G: Pergrihtar, Meistnirihhtar, s' enim zeilim slouezhim Ratham; inu drugi gospudje, s' nyh fravami inu s' drushino.

7. Ossem, tir steri inu duaiseti gospudie, s' fravami inu drush.^o

8. Ena zeila posthena gmaina, s' fravami inu s' drushino.

9. Zeilu meistu, pr tim obhaili suete mashe inu boshie shlusbe, pir pridigi, inu teh gmain prosniah ali molituah.

10. Bratoushina S. Telessa, Vsi gospudje, frave, inu drush^a.

11. Bratoushina Mesarska, s' gospudmi, gospodiniami inu drus^o

12. Brat: S.^a Stephana, gospudie, inu nyh gospodinie inu drush^a.

1. Brat: S.^{ae} Trojce, gospudie, nyh gospodinie inu drush^a.

2. Brat: S.^a Michlausha, gospudie, frave, inu nyh drush^a.

3. Bratje S.^a Aloja, Vsi gospudie, nyh gosp: inu drus^a.

4. Brat: S. Jurja, gospudje, frave, inu nyh drus^a.

5 Bratie Divize Marie is Roshenkranza, gosp: frave etc.

6 Bratoush.^a Lonzharska divize Marie, Moistri, gospodinie etc.

7 Obleti Vri dopolni suojo andoht, tu zeilu meistu, Vsi glih gospudie, frave, inu drushina; ti mlaishi inu starshi, buogi, inu bogati, shulary, antuarharj, etc:

Najdba izvirnika molitvenega reda je razkrila netočnosti v objavi, na drugi strani pa le malo osvetlila okoliščine njegovega nastanka. Shranjen je v snopiču skupaj s 16 drugimi latinsko in nemško pisanimi molitvenimi redi iz prve polovice 17. stoletja, s katerimi je bil, kot vse kaže, združen šele ob poznejši preureditvi kapiteljskega arhiva. Snopič je tedaj dobil ne povsem točen naslov, napisan na hrbtni strani zadnjega od dokumentov: "*Observationes in Precibus 40 Horarum. Ordnung des 40 stundigen Gebethes für Wien, Laibach und Krainburg 1619–1646.*"¹²

Dokumenti se, kolikor so datirani, sicer res nanašajo na navedeni časovni okvir in na našeta tri mesta, razen dveh vsi na Ljubljano, vendar pri tej ne gre samo za 40-urno pobožnost. Površni naslov je zavedel tudi Pokorna, ki je mlajšo letnico neupravičeno povezal s Kranjem in njegovim molitvenim redom iz leta 1624, češ da se je ta "ohranil in držal še l. 1646".¹³ V resnici je šlo le za enkratno pobožnost v postnem času jubilejnega leta 1624, kar je razvidno tako iz uvodnega dela reda kakor tudi iz njegovega latinskega naslova. 40-urno molitev je odobril papež Urban VIII., ljubljanski škof Tomaž Hren pa je njeno izvedbo v kranjski župniji naložil tamkajšnjemu župnijskemu vikarju Blažu Kušmanu.

Dokument po vsebinski plati močno spominja na pet let starejši nemško pisani red za enako pobožnost v Ljubljani (1619), a ga od tega loči pomembna formalnost. Medtem ko je ljubljanski red uradni dokument – pečatil in podpisal ga je generalni vikar Adam Sontner –, je kranjski brez podpisa in pečata, to pa mu daje le poluradni značaj. Skoraj gotovo gre torej za prevod uradnega latinskega ali nemškega izvirnika, ki se ni ohranil.

Pri tem se postavlja vprašanje, ali je slovenska različica nastala na škofiji ali šele v Kranju, od koder je njen prepis priromal nazaj v Ljubljano in končno pristal med kapiteljskimi akti. Zadnje je malo verjetno, saj ni pravega razloga, zakaj bi kranjska duhovščina svoj prevod, namenjen javni razglasitvi župljanom, pošiljala škofu. Končno podobo je slovenski razglas vsekakor dobil v škofijski pisarni, a je pri sestavljanju vsebine kot poznavalec krajevnih razmer gotovo sodeloval kateri od kranjskih duhovnikov, bodisi osebno bodisi s pisno predlogo. V prid

⁹ NŠAL, Zgodovinski zapiski: F. Pokorn, Župnija Kranj, št. 3.

¹⁰ J. + M. = Jesus et Maria.

¹¹ S. D. N. = Sanctissimo Domino Nostro.

¹² Pisava pripada Jožefu Keku, ki je kapiteljski arhiv preurejal v prvi polovici 19. stoletja. Prim. NŠAL, Priročni arhiv, J. Kek, Index generalis, 1836.

¹³ F. Pokorn, n. d., str. 6.

"ljubljski redakciji" govorijo tudi prešteviline dolenske jezikovne poteze, kot so *cejlu mejstu*, *mejsni rihtar*, v *srejdo*, *buogi* ali *gospudje*, kakršnih denimo ne srečamo v starejšem Kranjskem rokopisu, katerega osnova je gorenjščina. Kot avtorja molitvenega reda lahko tako zanesljivo izključimo tedanjega kranjskega župnika Blaža Kušmana, rojenega Kranjčana,¹⁴ ki bi svoje župljane nedvomno nagovarjal drugače.¹⁵

Poleg tega je tudi črkopisna podoba molitvenega reda v precejšnjem sozvočju s slovenskimi dokumenti pisarne škofa Hrena.¹⁶ Odmikanje od tedanje knjižne norme je najbolj opazno pri rabi grafema *s* tako za zveneči kakor nezveneči glas (*skusi*), v enem primeru pa tudi za šumnik (*prosniah*). Nezveneči *s* je na treh mestih zapisan kot podvojeni *ss* (*zhassu*, *Telessu*, *Ossem*), medtem ko je visoki *f* "zašel" v besedilo le dvakrat v uvodnem delu, vsakič z drugačno glasovno vrednostjo (*saukafuvanie*, *meifti*). Tako tudi *sh* ustreza fonemoma *š* in *ž* (*mashe*, *boshie*), skupine *sh* pa v besedilu sploh ni. Pod vplivom nemščine daje črkovna skupina *st* šumnik *š* (*steri*, *posthena*, *Fajmostra*), podobno kot skupina *sk* izjemoma predstavlja *š* (*Skoffa*). Od šumnika je dosledno, kot *zh*, pisan le *č* (*zhassu*, *slouezhim*), od sičnikov pa še najbolj enotno *c*: večinoma kot *z* (*zeilu*, *Divize*), ponekod kot *c* (*cirqui*, *Troyce*).¹⁷ Latinski zgledi se odražajo predvsem v zapisovanju glasu *k* (*Cranju*), še posebej pri latinskih izposojenkah (*Vicariusa*, *Canciana*, *Caplanami*, *etc.*, *Michlausha*). Končno je na način cerkvene prakse dosledno pisan pojem svet(a) (*S.^a Jubila^{ea}*, *S.^{ae} Troyce*).

¹⁴ Osebnostne podatke o Blažu Kušmanu (*Cusmanus*, *Kushmannus*) prim. v: NŠAL, Zgodovinski zapiski: F. Pokorn, Župnija Kranj, št. 1, str. 10; prim. tudi Fran. Pokorn, Kranjski župniki, v: Kranjski zvon, 1933, št. 3, str. 6; št. 4, str. 6. Pokorn sicer Kušmana imenuje Kranjec, ker tako označuje Kranjčane (prim. NŠAL, Zgodovinski zapiski: F. Pokorn, Župnija Kranj, št. 10, Kranjci: duhovniki).

¹⁵ Pisava samo nekaj tednov mlajšega Kušmanovega pisma škofu Hrenu izključuje župnika tudi kot prepisovalca molitvenega reda (NŠAL, ŠAL I, f. 13/20, 18. 3. 1624).

¹⁶ Prim. prevod tridentinskega koncilnega dekreta v zapisniku ljubljanske škofijske sinode 1604 (objava: Bogdan Kolar, Sinode škofa Hrena, v: Acta ecclesiastica Sloveniae 19, Ljubljana 1997, str. 462-464), prevod papeževnega breva za škofijsko cerkev v Gornjem Gradu iz leta 1621 (objava: Modest Golja, Slovenica I, v: Slavistična revija XI (1958), str. 134-135) in tri molitve, ki naj bi jih leta 1624 sestavil škof Hren (objava: Metod Benedik – Angel Kralj, Protokoli škofa Hrena 1614-1630, v: Acta ecclesiastica Sloveniae 19, Ljubljana 1997, str. 374; o Hrenovem avtorstvu gl. Iz roda v rod. Pričevanja o slovenskem jeziku (Katalogi, Zvezek 5), Ljubljana 1982, str. 34). – Večje odmike od navedenih besedil predstavlja tako v črkopisnem kakor v pravopisnem pogledu nedatirano pismo generalnega vikarja Adama Sontnerja škofu Hrenu iz leta 1620 ali 1621 (prim. objavo v: Slovenščina v dokumentih, str. 26-27).

¹⁷ V ljubljanski škofijski pisarni so besedi cerkev oz. Cerkev dosledno pisali z velikim *C* (*Cerkou*, *Cerqve*). Gl. zgornjo opombo.

Spričo interne rabe besedila si je njegov pisec mogel privoščiti številne okrajšave besed, zlasti za večkrat rabljene izraze, kot so *gospud*, *gospodinja*, *bratovšina* in *družina*, okrajšal pa je celo pridevnik *lublanski* in imeni mučencev, zavetnikov cerkve v Pungertu.

V vsebinskem pogledu ima besedilo največjo vrednost za spoznavanje lokalnih mestnih razmer in živih slovenskih poimenovanj, od topografije prek strukture in hierarhije mestne družbe do celostnega pregleda nad bratovščinami.

V uvodnem delu pritegne pozornost naslavljanje škofa in župnika. Ni znano, da bi se škof Hren v kakšnem slovenskem besedilu označeval s tako popolnim naslovom kot prav tu: *tiga Suitliga Firsta inu Gnadliviga gospuda g: Thomasa, Skoffa Lubl: inu letukaje Vishishiga Duhouniga oblastnika etc.* Tako ga Čandkovi Evangeliji inu listuvi na zadnji strani imenujejo *tiga višfoku vrejdniga v Bugu Vivuda inu Gofpuda Thomasha, Lublanfkgiga Shkoffa etc.*,¹⁸ v slovenskem prevodu koncilnega dekreta leta 1604 pa se denimo imenuje le *ta zhaftyvrednišhi g.g. Thomas shkoff Luiblanski*.¹⁹ Pri tem ne gre prezreti škofovih različnih vlog. Leta 1604 nastopa samo kot izvršitelj, to je razglaševalec dekreta tridentinskega koncila, medtem ko je pri izdaji kranjskega molitvenega reda "ta višjišhi duhovni oblastnik".

Na pogled nenavadno formulacijo "*tiga ... Vishishiga*" je razumeti kot presežnik: najvišji, analogno tistemu iz leta 1604: *ta zhaftyvrednišhi*. Pokorn je izraz sicer pravilno prepisal, vendar ga v objavi v KZ srečamo kot "Vishiga", bodisi iz površnosti bodisi zaradi sklepanja, da gre v izvorniku za pomotoma ponovljeni zlog –šhi.

Na videz presenetljiv je tudi dvojni naziv župnika Kušmana: "njih vikar in župnik" (*njih Vicariusa, tir Fajmostra*). Ker je bila kranjska župnija inkorporirana škofovski menzi, je bil formalnopravno pravi župnik vsakokratni ljubljanski škof, ki je imel zato na župniji svojega vikarja.²⁰ Z izrazom "fajmošter" je na drugi strani poudarjen vikarjev neodvisni položaj, saj je imela župnija status povsem samostojne dušnopastirske enote in ne morda samo vikariata.²¹ Poleg tega je župnik Kušman v očeh svojih župljanov vsekakor veljal za pravega župnika.

¹⁸ Evangelija inu Lystuvi. Na sve Nedele inu jmenite Prasnike celiga lejta, po štari Karfzanfki navadi rasdeleni..., Gradec 1613.

¹⁹ B. Kolar, n. d., str. 462-464.

²⁰ Lilijana Žnidaršič Golec, Duhovniki kranjskega dela ljubljanske škofije do tridentinskega koncila (Acta ecclesiastica Sloveniae 22), Ljubljana 2000, str. 45-46, 299.

²¹ Podobno se je štiri leta prej Matija Medved (Ursus) na dveh slovenskih zastavnih pismih enkrat podpisal kot "Vicarius Wodizah" in drugič kot "Faimoshter Wodishkhi", saj je bil pravi župnik vodiške župnije ljubljanski stolni kapitelj (prim. Boris Golec, Iz zgodovine uradovne slovenščine 17. stoletja, v: Arhivi XXIII (2000), št. 2, str. 142).

40-urna pobožnost kot taka je na škofov ukaz in "skuzi rovnanje" domačega župnika potekala na treh različnih mestnih lokacijah, na vsaki en dan v tednu po 14 ur, in sicer v sredo, petek in soboto. Pokorna je pri naštevanju dni in cerkva zavedel nekoliko neobičajni vrstni red besed, zato je med sredo in petek pritaknil še četrtek,²² misleč, da je ta v besedilu po pomoti izpadel. Pri tem je spregledal, da je kot tretji dan čisto na koncu že navedena sobota (*V Sub.*).

Vrsti red ur in predpisana navzočnost oseb ponujata nazoren vpogled v socialno strukturo kranjskega mesta. Prve štiri ure se pri pobožnosti zvrsti celotno mestno prebivalstvo, začenši z najvišjimi člani kranjske družbene hierarhije. Pred mestnimi organi so razumljivo navedeni duhovniki, to je župnik s kaplani (*G. Fajmster, red s Caplanami*), pa tudi višji rudarski sodnik s sedežem v Kranju, v nasprotju z mestnim sodnikom imenovan "gospod" (*G: Pergrihtar*).²³ Ker v Kranju ni bilo druge cerkvene in svetne gospode, so mestni funkcionarji prišli na vrsto že prvo in drugo molitveno uro, medtem ko so morali v Ljubljani pet let prej čakati do tretje ure, do osmih. Pomenljivo je tudi dejstvo, da je ljubljanski molitveni red določal posebno uro za ženske, to je za žene plemičev, mestnih svetnikov, uradnikov in meščanov, kranjski pa žená in družin ni ločeval od mož.

V hierarhičnem zaporedju so si v Kranju drug za drugim sledili mestni sodnik (*Meistnirihtar*) z 12-članskim notranjim mestnim svetom (*s'anim zeilim slouezhim Ratham*), osemčlansko zastopstvo meščanske občine in 24-članski zunanji mestni svet (*Ossem, tir steri inu duaiseti gospudie*), nato meščanska občina (*Ena zeila posthena gmaina*) – vsi naštetí skupaj z ženami in družinskimi člani –, ter ob devetih končno celotno mestno prebivalstvo (*Zeilu meistu*), zbrano pri maši s pridigo kot osrednjem dejanju pobožnosti vsakega dne. Dobršen del meščanstva se je nato isti dan udeležil molitve vsaj še enkrat, saj se je med deseto dopoldne in šesto popoldne zvrstilo devet bratovščin, vsako uro po ena. Tudi njihovo zaporedje odraža neki notranji hierarhični red. Tako ni naključje, da je prišla prva na vrsto ugledna bratovščina sv. Rešnjega Telesa, ki je imela že od srede 15. stoletja stalnega kaplana,²⁴ zadnji pa so se pobožnosti ob šestih zvečer udeležili člani lončarske bratovščine, edini imenovani samo *mojstri* in ne *gospudje*. Sklepno dejanje vsakega dne je bila večerna pobožnost (*andoh*) ob sedmi uri, ki naj bi se je tako kot dopoldanske maše ponovno udeležili vsi Kranjčani.

Pri izrazju, ki zadeva civilni del mestne družbe, kajpak ne manjka splošno razširjenih adaptiranih nemških leksemov: *rihtar, rat, gmajna, šularji, antverharji* (rokodelci),²⁵ *frave*, medtem ko srečamo pri vrednostnih naslovih tipična kalka *sloveč* (*slouezhim meistli, slouezhim Ratham*) in *pošten* (*posthena gmaina*). Moški člani mestnih korporacij in bratovščin, razen mojstrov lončarske bratovščine, se brez razlike imenujejo *gospudje*, njihove žene pa izmenjuje *gospodinje* in *frave*, kar navaja na misel, da je bila med izrazoma morda neka vrednostna razlika. Vprašanje puščam za zdaj odprto, pri čemer se nagibam k mnenju, da gre za sinonima, saj pri necehovskih bratovščinah ni verjetno, da bi ene pripuščale k članstvu samo "boljše" *gospode* s *fravami*, in ne tudi tistih, katerih soproge bi veljale samo za *gospodinje*. Pomenljivejše je spoznanje, da v besedilu ni izraza *gospe*. Tega so namreč nosile le ženske višjega sloja, v vsakem primeru plemkinje.²⁶ Razrešitev okrajšave *nyh gosp:* kot "njih gospe" v KZ je tako povsem neupravičena, saj je šlo le za "gospodinje".

Sicer pa bi bilo kakršno koli ukvarjanje z (ne)upravičenostjo tega ali onega naziva tedaj za Kranjčane povsem jalovo početje. Prav v dneh, ko naj bi pobožnost potekala, so jih namreč močno vznemirile novice o dogajanju v bližnji okolici. Mestu se je grozeče bližala epidemija kuge, ki je konec februarja že dosegla sosednjo župnijo Šmartin in zahtevala prve smrtné žrtve v Zgornjih Bitnjah in na Bregu.²⁷ Tako niti ni gotovo, ali se je 40-urna pobožnost sploh začela. Župnik Kušman je namreč 18. marca v pismu škofu izčrpno poročal o dogajanju v mestu in župniji, ne da bi jo vsaj omenil. To preseneča tembolj, ker govori pismo o vseh treh cerkvah, kjer naj bi jo opravljali. Poglavitna novica Kušmanovega pisanja je bila razumljivo kuga, zaradi katere so v mestu vladale nadvse napete razmere. Ljudje so prihajali vsak dan opoldne molit pred oltar sv. Križa v župnijski cerkvi, zadnjo nedeljo je šla k cerkvi v Pungertu procesija, veliko zupanja pa naj bi imeli Kranjčani tudi v "Mater Božjo v Rožnem vencu".²⁸ Kužna nevarnost se je sicer že čez nekaj tednov začasno polegla,²⁹ vendar se Kranj ni izognil krvavemu davku konec naslednjega, jubilejnega leta 1625.³⁰

²⁵ Iz nem. Handwerker.

²⁶ Prim. Janez Dular, Slovenska plemiška etiketa, v: Obdobje baroka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi (Obdobja 9), Ljubljana 1989, str. 268.

²⁷ NŠAL, ŠAL I, f. 13/20, l. 3. 1624.

²⁸ Prav tam, 18. 3. 1624.

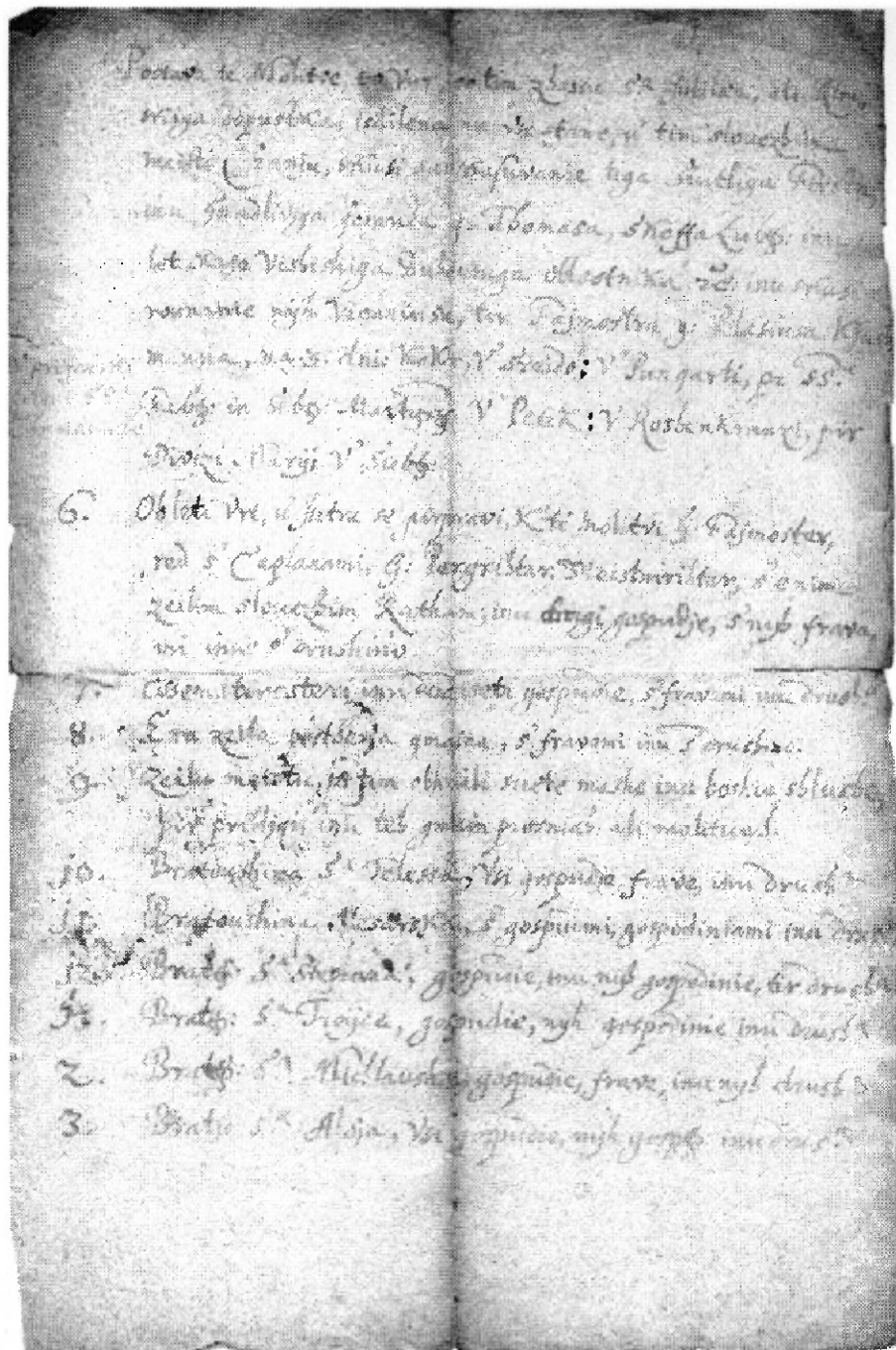
²⁹ Prav tam, 2. 5. 1624.

³⁰ Prav tam, 4. 12. 1625.

²² V rokopisnem prepisu navaja četrtek samo v oklepaju, objava v KZ pa pravi: V četrtek.

²³ Višji rudarski sodniki za Kranjsko in Goriško so v Kranju domovali od leta 1573, ko je bila funkcija uvedena in izvoljen njen prvi nosilec (J. Žontar, n. d., str. 154).

²⁴ Prim. F. Pokorn, n. d., str. 5; J. Žontar, n. d., str. 55-56.

Prva stran molitvenega reda za Kranj iz leta 1624. NŠAL, Kapiteljski arhiv Ljubljana.

Slovenski oklici v oklicni knjigi kranjske župnije 1790–1809

Slovensko vodenje kranjske oklicne knjige v začetku 19. stoletja za ta čas ni več posebna redkost, saj poznamo od konca 18. stoletja dalje vse več primerov tovrstnih poluradnih evidenc.³¹

³¹ Med starejšimi sta oklicni knjigi dveh ljubljanskih primestnih župnij Šentvid in Devica Marija v Polju. Prva je pisana slovensko od 1789 do 1800 (NŠAL, ŽA Ljubljana–Šentvid, Matične knjige, R 1772–1796 z oklicno knjigo 1789–1822), druga

Večji pomen daje knjigi pester leksikalni pečat, ki ji ga je vtisnilo mestno okolje z bolj raznoliko poklicno in stanovsko podobo prebivalstva kakor pri podeželskih župnijah, ter ugotovitev, da so kranjski oklici na Slovenskem drugi najstarejši znani primer slovensko vodene evidence oklicev v kateri od mestnih župnij, takoj za oklicno knji-

pa v letih od 1803 do 1812 (NŠAL, ŽA Ljubljana–Polje, Razne knjige, f. 2, oklicna knjiga 1783–1812).

go ljubljanske stolne župnije iz let 1737–1759.³²

V primerjavi z zadnjo omenjeno vsebuje kranjska sicer skromnejši nabor izrazja, pogojen s provincialnostjo Kranja glede na Ljubljano ter z neprimerno manjšim obsegom in krajšim obdobjem slovenskega zapisovanja oklicev, ki je tu trajalo vsega tri leta, v Ljubljani pa skoraj četrto stoletje. Poleg tega je precej verjetno, da je ljubljanska šenklavška župnija poznala kontinuirano slovensko zapisovanje oklicev tudi pred obdobjem 1737–1759 in po njem, medtem ko so slovenski oklici iz Kranja samo prehoden pojav v latinsko pisani oklicni knjigi iz let od 1790 do 1809. Ta je delno poškodovan, 50 razvezanih listov obsegajoč foliant brez platnic in naslova, ki mu manjkata vsaj dva lista.³³ Prva kronološka vrzel nastopi med 6. januarjem in 17. majem 1805 in obenem označuje prehod iz latinskega v slovenski del knjige, druga, krajša, med 30. decembrom 1807 in 16. januarjem 1808, pa je ugotovljiva predvsem po tem, da prvemu oklicu na naslednjem listu manjka začetni del. Vključno s tem nepopolnim vpisom je mogoče naštetih 94 slovenskih oklicev, od tega 92 v slovenskem delu knjige, ki zajema čas med 17. majem 1805 in 23. aprilom 1808 (fol. 32–48). Druga dva slovenska oklica srečamo med latinskimi oklici, datirana s 1. novembrom 1803 (fol. 28v) in 5. junijem 1808 (fol. 48v), podobno kot je v slovenskem delu 25. januarja 1806 zaslediti osamljen latinski vpis (fol. 35).

Kot poglobitvi se pri tem zastavljata vprašanja, kdo so avtorji slovensko pisanih oklicev ter kaj je vzrok njihovega nenadnega pojava in prenehanja. Oklice je zapisovalo več rok, vendar je večina del iste osebe. Ker niso podpisani, bi bilo avtorstvo posameznih primerov zanesljivo ugotovljivo edinole z grafološko analizo individualnih pisav duhovnikov–poročevalcev v sočasni poročni matični knjigi, pisani v nemščini in gotici.³⁴ Tako sta v letih 1805–1808 redno poročala kaplana Matevž Peterman in Janez Nepomuk Podržaj ter enkrat samkrat dolgoletni župnik in dekan Avguštin Sluga. Logično bi bilo, da je slovensko pisanje oklicev od podrejenih duhovnikov zahteval prav zadnji, saj je bil zelo blizu preporditeljskemu gibanju in je med drugim znan po tem, da je med ljudstvom širil slovenske knjige.³⁵ Manjša je verjetnost, da bi prišla pobuda od vikarja in kateheta Andreja Albrechta, poznejšega nabožnega pisatelja,³⁶ saj ta v svojih kranjskih

letih nikoli ni poročal, le redko pa tudi krščeval.

Na drugi strani zapisovanje oklicev v slovenščini ni nujno povezano s prepordnimi prizadevanji, ampak nemara s povsem praktičnimi razlogi, in sicer da duhovnikom latinskega besedila pri oklicevanju ne bo treba sproti prevajati. Pri tem se postavlja vprašanje, zakaj je takšna praksa sredi leta 1808 po samo treh letih prenehala. Ker tovrstne knjige niso imele uradne narave kot matične knjige, si težko predstavljamo, da bi se ob slovenščino mogla spotakniti politična oblast in bi bil razlog vnovične uvedbe latinščine ukaz od zgoraj.

Tako kakor je bilo pisanje v ljudstvu razumljivem jeziku plod osebne pobude kranjskih duhovnikov, je torej tudi njegovemu prenehanju nesporno botroval osebni dejavnik. Glede na to da je župnik Sluga sam zelo redko poročal, je verjetneje, da je šlo pri uvedbi slovenskih oklicev za pobudo katerega od kaplanov. Iz vsaj dveh razlogov pritegne pozornost mladi kaplan Matevž Peterman (1775–1836), doma z Dovjega. Obdobje kontinuiranega slovenskega vodenja oklicev se časovno precej ujema z njegovim kaplanovanjem v Kranju (1804–1808), kjer je v matičnih knjigah prvič podpisan 26. novembra 1804 in zadnjič 16. septembra 1808, poročati pa je prenehal že februarja istega leta ali dobre tri mesece pred zadnjim slovensko pisanim oklicem.³⁷ Poleg tega je Peterman pred službovanjem v Kranju kot na novo posvečeni duhovnik opravljal službo kaplana v ljubljanski stolni župniji, kjer je bilo slovensko zapisovanje oklicev stalnica že v prvi polovici 18. stoletja. Za prva leta 19. stoletja takšna praksa sicer ni neposredno potrjena, ker se stolne oklicne knjige za obdobje med letoma 1759 in 1810 niso ohranile, vendar govori v prid kontinuiranemu slovenskemu pisanju oklicev dejstvo, da so ohranjene knjige naslednjih desetletij vseskozi slovenske.³⁸ Mladi kaplan Matevž Peterman je torej mogel v Kranju slediti zgledom, ki jih je našel v Ljubljani, pri čemer je za seboj potegnil še druge duhovnike kranjske župnije. Ni sicer znano, da bi bil podobno kot župnik Sluga blizu preporditeljskim krogom ali da bi se tako kot katehet Albrecht ukvarjal s pisanjem v slovenščini. Lahko pa glede na njegovo izobrazbo in poznejšo življenjsko pot domnevamo, da ga k slovenskemu pisanju oklicne knjige niso navajali zgolj praktični razlogi in zgledi iz stolne župnije. Po župnikovanju v Zalem Logu in Vodicaх je namreč postal ljubljanski stolni kanonik, profesor filozofije na tamkajšnjem liceju in končno tudi njegov ravnatelj.³⁹

³² Prim. Boris Golec, *Slovenica iz prve polovice 18. stoletja v metliški poročni matici in ljubljanski oklicni knjigi*, v: *Arhivi XXII* (1999), str. 136 sl.

³³ NŠAL, ŽA Kranj, *Razne knjige*, f. 16. Arhivska oznaka "Oklicna knjiga (slovenska) v listih 1790–1800" (popravljen: –1809). Liste sem uredil po kronološkem zaporedju in jih oštevilčil od 1 do 50.

³⁴ NŠAL, ŽA Kranj, *Matične knjige*, P 1771–1812.

³⁵ Slovenski biografski leksikon III, Ljubljana 1960–1971, str. 380–381, geslo Sluga Avguštin (avtor Jože Žontar).

³⁶ Slovenski biografski leksikon I, Ljubljana 1925–1932, str. 5,

geslo Albrecht Andrej (avtor Josip Lesar).

³⁷ NŠAL, ŽA Kranj, *Matične knjige*, R 1798–1805, R 1805–1814, P 1771–1812, M 1771–1814.

³⁸ B. Golec, n. d., str. 136.

³⁹ Biografski podatki so povzeti po letnih šematizmih ljubljanske škofije "Catalogus cleri archi-dioecesis Labacensis" od leta 1800 do 1837.

Z njegovim odhodom za župnika v Zali Log je bilo torej slovenskega vodenja kranjske oklicne knjige vsaj za nekaj časa konec. Drugi kaplan, J. N. Podržaj, ki je sam prav tako kmalu zatem odšel na drugo službeno mesto, je bil takšni praksi očitno manj naklonjen in se je vrnil k latinščini.⁴⁰ Ker pa je oklicna knjiga iz let 1790–1809 v kranjskem župnijskem arhivu osamljen primerek, ni izključeno, da je šlo leta 1808 samo za začasno prenehanje uporabe slovenščine in je ta prav kmalu spet dobila svoje mesto v danes neohranjenih mlajših oklicnih knjigah.⁴¹

Kot rečeno, je najti v oklicni knjigi osamljen slovensko pisan oklic že prej, leta 1803, večkrat pa so se v latinsko pisane oklice iz praktičnih razlogov prikrajali slovenski izrazi za poklice, kot denimo: *kovashke moister* (fol. 5v) ali *feshnar in Kropp* (fol. 12v). Še pogosteje kot s slovenskimi so si duhovniki sicer pomagali z nemškimi poklicnimi izrazi, npr. *Tabak kameral Aufseher* (fol. 4v) ali *bürgerl. Sattelmeister* (fol. 13v) ter z latinsko-nemškimi kombinacijami: *hofrichter seu praefectus in Freidenthal* (fol. 2v), *socius Weisgärber* (fol. 11v), *civis et Sporrermeister* (fol. 12v) ipd. Nemško poklicno izrazje je bilo duhovnikom pač bližje od latinskega in poleg tega v adaptirani obliki pogosto prevzeto tudi v tedanjo govorjeno slovenščino.

Prehod iz latinskega v slovensko vodenje knjige je sledil v nedokumentiranem obdobju med 6. januarjem in 17. majem 1805. Bržčas pomeni prelomnico prav zadnji datum, saj je besedilo edinole na prvi slovensko pisani strani (fol. 32) izpisano v celoti, brez okrajšav, že na naslednji pa se pojavi odtlej ustaljeno krajšanje najpogosteje uporabljenih izrazov *zakonski/zakonska in ledik* (*lak. in led.*, nato pogosto samo *l inu l.*) ter postopno še okrajšave za druge frekventne besede.

V jezikovnem pogledu so individualne poteze zapisovalcev najmanj izrazite pri črkovnem naboru, ki se pri vseh opira na bohoričico sodobnih slovenskih tiskov. Gledano v celoti zasledimo največje odmikanje od knjižne norme pri rabi grafemov za glasove *s*, *z*, *š* in *ž*. Grafem *l* je praviloma uporabljen za zvoneči *z*, pa tudi za nezvoneči glas *s* (*lyn, lakon lko, Vlame*), sestavljeni grafem *lh* pa za glasova *š* in *ž* (*hihi, luushbe*). Podobno nedoslednost oziroma dvojno glasovno vrednost odražata redkeje rabljena grafema *s* (*is Mesta*) in *sh* (*u' shlushbe, lapusheno*), medtem ko so drugi odmiki od knjižne bohoričice redki.

Izrazitejše narečne poteze zasledimo predvsem pri rabi mestnika, denimo za Kranj (*v Krajni, v Krajnu, u' Kraine, v Kranju*), mesto (*v mešti, v meštu, v mest*), pri svojilnem zaimku svoj (*per fvojmo bratu, v fvoj hihi*) ter pri stanovskih oznakah vdova (poleg vdove tudi *udola in vudola*) in hči (*h(i)zher in fizher*).

V funkcijskem oziru lahko obravnavane oklice označimo kot skromen primer poluradne slovensko pisane evidence, katere vsebinsko zasnovo ponazarjam z začetnimi štirimi vpisi (fol. 32–32v):

17. 05. 1805	<i>Juri Layer rankiga Juria Layer lakonski inu ledeg fyn burger inu fhloferski mojster v fvoj hihi v mešti v stanvanju Vlame</i> <i>Heleno Ignatia Starre malnarja lakonsko inu ledeg hizher per fvojmo bratu v malnu v pezheh v stanvanju</i>
31. 05. 1805	<i>Alelh Narobe vdovz is Predafsel Kumet Vlame</i> <i>Ursho Mathaeufha Saplatnig lakonsko inu ledig hizher is Ruppe per fvojih starihih v stanvanju.</i>
02. 06. 1805	<i>Joseph Pitek Pek u' Varasdini na Ogerskem ufame</i> <i>Maria Agatha rankega Jacoba Kodra tukei is Mesta lakonska hzher ledek, fdei u' Varasdini u' shlushbe.</i>
06. 07. 1805	<i>Thomash Luka Robida, fhnidarja lakonski inu ledek fyn fhnidar v mešti per fvojih starihih v stanvanju Vlame</i> <i>Ursho Luka Stroja is Pobrefji lakonsko in ledeg hizher v Lublani per Drukharju v luushbe in v stanvanju poprej pak tukaj v Kranju per Govzi.</i>

Ponavljajoči se narativni obrazec vsebuje torej le te osnovne podatke: ime in priimek bodočih zakoncev, včasih tudi ime očeta, nadalje stan, družbeni položaj in bivališče, v nekaterih primerih pa še dodatno pojasnilo v zvezi s spremembo bivališča (*poprej v Gradi...sdaj pak tukaj sdraven shole* – 38v) ali družbenega položaja (*sa kovashkiga gesella sdaj pak lu kovashkiga mojstra inu burgarja tukaj gori vlet* – 34v). Prav zadnje daje oklicni knjigi tisto izpovedno vrednost, ki sočasni poročni matici manjka. Poročne knjige tega časa namreč vsebujejo nadvse skromne podatke o izvoru mladoporočencev, saj beležijo samo eno bivališče, pogrešamo pa podatke o starših in morebitnem prejšnjem domovanju. S tem je pogosto močno otežena identifikacija oseb, ki sta ji v skromno pomoč le navedbi starosti.

Zelo nazoren primer neenake izpovedne vrednosti oklicne in poročne matične knjige je poroka krojaškega mojstra, priseljenega z Nemškega, o čigar izvoru in življenjski poti najdemo podatke samo v oklicu.

⁴⁰ Janez Nepomuk Podržaj je v krstni matici zadnjič zapisan kot krščevalec 10. marca 1809, v mrliški in poročni pa že 14. oktobra oz. 23. novembra 1808 (NŠAL, ŠAL/ŽA Kranj, Matične knjige, R 1805–1814, P 1771–1812, M 1771–1814).

⁴¹ V Vodniku po matičnih knjigah za območje SR Slovenije I, Ljubljana 1972, str. 250, je naveden netočen podatek, da je sestavni del krstne matice 1749–1770 tudi oklicna knjiga za obdobje 1811–1844. Naslednja ohranjena oklicna knjiga zajema tako šele obdobje 1871–1899 in je v celoti pisana v slovenščini (NŠAL, ŠAL/ŽA Kranj, Razne knjige, f. 16).

Vpis v poročni matični knjigi: ⁴²				
Datum in h. št.	Ženin	Nevesta	Priči	Poročevalec
18. 05. 1807 Nro. 6	Johann Geiger Bürg (erlicher)Schneiderm (eister), Katholisch, 28 Jahre, ledig	Gertraud Okorn, katholisch, 28 Jahre, ledig	Johann Ferhinger, Färberm(eister), Franz Hauptmann, Kaufmann	Matth. (eus) Petermann, Kaplan
Vpis v oklicni knjigi 18. 04. 1807 (fol. 43v):				
Gf. Janes Geiger rankiga Janesa Geiger šnidarja na Nemškim v dušeli Fürstenberg v mešti Haslach šak. inu led. yn, fdaj tukaj fa šnidarskiga mojstra inu burgaria Nro 6 v stanvanui, pred Urhulo pak v Lublani Vflame Jero rankiga Matthaeušha Okorn šapušeno vdovo v svoji hišhi Nro 6 v stanvanui.				

Poleg tega so v poročni matici vpisani samo tisti pari, ki so v kranjski župniji stopili pred oltar, medtem ko je v oklicni knjigi najti tudi vse domače župljane, poročene v drugih župnijah. Tako je bilo v času kontinuiranega slovenskega vodenja oklicev le-teh vsaj 92, samih porok v Kranju pa le 44 ali za dobro polovico manj. Knjiga oklicev je torej tudi nadvse uporaben vir za proučevanje migracijskih tokov. Eden zadnjih slovenskih oklicev z dne 6. februarja 1808 denimo nakazuje, kje iskati poroko staršev dr. Janeza Bleiweisa, in razkriva, kako je na Gorenjsko prišla njegova mati Terezija, doma iz štajerskih Brežic (47v):

Valentin rankiga Miklausha Bleyweiša burgaria šak. inu led. lyn burgar (!) inu v svoji hišhi

Nro. 166 v stanvanui vflame

Jgf:⁴³ Theresio rankiga Janefa Sumrekaria burgaria v Breshzah na Steyerskim šak: inu led. Hzher sdaj v Loki per svojmo štrizu Gp Petru Heis v stanvanui Nro 114.

Z jezikovnega stališča dajejo knjigi poseben pomen slovenska mestna in primestna toponomastika, drugi toponimi, osebna imena, večinoma zapisana v živi klicni obliki, ter raznovrstne poklicne oznake.

Ob že omenjenih sopomenskih toponimih Kranj in Mesto srečamo kar nekaj kranjskih mikrotoponimov, od katerih se vsaj nekateri prav tu prvič pojavljajo v slovenskem besedilu oziroma sploh v slovenski obliki.

Lokacija, mikrolokacija	Pojavne oblike
Kranj	v <i>Krajni</i> (fol. 33), <i>tukaj v Kranju</i> (47), u <i>Kraine</i> (28v); <i>tukej u Kraine</i> (44v), v <i>Kranju</i> (32)
Mesto	v <i>meti</i> (fol. 32, 33v, 36), <i>tukej is Mesta</i> (32), <i>is mešta</i> (35), <i>tukaj v mešti</i> (29v), v <i>meštu</i> (34v), v <i>mest</i> (36v)
Zgornje in Savsko predmestje	<i>is predmešta</i> (fol. 35), <i>na gornim vorštadi</i> (35), <i>is gorniga predmešta</i> (35v), <i>na Savishkim Podmeštam</i> (39v, 42), <i>is vunaj pred meštam</i> (39v), <i>pod Meštam</i> (46)
Trg	<i>na plazi</i> (fol. 36, 41v), <i>na Plazi</i> (42v)
Rožna ulica	<i>tukaj Rošni gaffi</i> (fol. 34)
Konjska ulica	v <i>Konski gafsi</i> (fol. 39v, 40v, 41, 41v), v <i>Konski gafsi</i> (42)
Roženvenska ulica	v <i>rošhenkranski gafsi</i> (fol. 42v)
Ulica za rotovžem	v <i>Gafsi sa rothovšham</i> (fol. 44)
Gasa	<i>tukaj v gafsi</i> (fol. 37v)
Pungert	v <i>Pungarti</i> (fol. 38), v <i>bungarti</i> (47)
graščina Kiselstein	v <i>Gradi</i> (fol. 38v), <i>graišhine Kifelstein</i> (fol. 44v)
pošta	<i>na pošti</i> (fol. 37)
šola	<i>sdraven šhole</i> (fol. 38v)
župnišče	<i>tukej v Faroush</i> (fol. 48v)
pot	<i>tukaj per poti</i> (fol. 37)
Vrt	<i>tukaj na Vertu</i> (fol. 33v)
zasebne hiše	v <i>Galletovi hišhi</i> (fol. 46v), <i>verwalterjovi hišhi</i> (44v), v <i>Kestelnovi hišhi</i> (44v), v <i>Kukavzhovi hišhi</i> (47)
mestna vrata	<i>is vunaj na uratih</i> (fol. 39v), <i>is vunaj na vratih</i> (41v), <i>is vunaj pred vratih</i> (42v), <i>is vunaj pred vratmi</i> (47v), <i>na gornih vratih</i> (35v)
mitnica	<i>isvunaj na šhrangi</i> (fol. 37)
gmajna	<i>pod Mešta(m) na gmeini</i> (fol. 42v)
most	<i>pred moštam</i> (fol. 40)
cesta	<i>isvunaj na zešti</i> (fol. 46v)
Sava	<i>Per Savi</i> (fol. 39v)

⁴² NŠAL, ŽA Kranj, Matične knjige, P 1771–1812, fol. 74.

⁴³ Jungfrau, jungfrava.

Tako kot neenaki zapisi (mikro)toponimov so posledica različnih zapisovalcev tudi različne oblike osebnih imen. Večinoma so pisana s slovenskimi klicnimi oblikami (npr. *Alenka, Alesh, Franz, Juri*), pri katerih zlasti črkovni skupini *th* in *ae* ne moreta prikriti latinskega vpliva: *Kathra, Mathaesh, Mathia, Rathia*. K slovenskim gre prav tako šteti tista klicna imena, ki imajo enako glasovno vrednost v slovenščini in nemščini, kot so: *Agatha, Jakob, Martin ali Sufana*. Sem in tja pa je srečati tudi uradne latinske in nemške oblike: *Alexius, Canzianila, Joannes Bapt., Lukas, Rochus, Wolfgang* idr., pri čemer velja poudariti, da izbira med slovenskim klicnim oziroma latinsko-nemškim uradnim imenom ni bila vedno pogojena s socialnimi razlikami nosilcev, temveč neredko odvisna od prakse zapisovalcev. Enemu so bile ljubše uradne oblike, drugemu ljudske, ki jih je uporabljal celo tam, kjer niso ustrezale dejanskemu stanju. Tako je z Nemškega priseljeni Johann Geiger postal *Janes Geiger*, slovensko ime pa je povrhu vsega dobil tudi njegov pokojni oče: *rankiga Janesa Geiger*. Večja enotnost je nasprotno vladala pri zapisovanju priimkov, ki se precej zvesto ravna po sodobni bohoiričici.

V primerjavi z ljubljansko oklicno knjigo 1737–1759 je v kranjski občutno ožja paleta družbenih naslovov. Tako skoraj v celoti pogrešamo osebe plemenitega rodu in plemenitence ter sploh vse "žlahne" in "gnadljive" ljudi. Najviše na socialni lestvici sta se znašla "gospod" Sigmund Pagliaruzzi iz graščine Kiselstein in njegova tržaška izvoljenka, on sin "velik imenitniga Gospuda Natalis Pagliarucci", nevesta pa iz trgoveške družine, hči "gospoda Petra Antona Romano imenitnega Kepza u'Terfti" (fol. 44v).⁴⁴ Temu ustrezno je edinole omenjena Tržačanka označena kot "gospodična", hčerke uglednejših meščanov kvečjemu kot "jungfrave" (večinoma le *Jf., Jgf.* in *Jung.*), medtem ko drugim nevestam ni pripadala nikakršna statusna oznaka. Takšna socialno pogojena raznolikost poimenovanj za neporočene ženske povsem ustreza tisti sredi 18. stoletja v ljubljanskem okolju. Prav tako kot tedaj se meščanske žene–vdove imenujejo samo "frave" (npr. *per fravi Urshi Pernizh v'delli* – fol. 46) in nikakor ne "gospe", saj je bil ta izraz še vedno predvsem "domena" plemkinj in ga v obravnavani knjigi sploh ni zaslediti.⁴⁵

Nasprotno ne srečamo razlik znotraj naslavljanja z "gospodi", praviloma označenimi s kratico *Gf.* ali *Gfp.* Gosposki naslov je pripadel razmeroma redkim možem, navadno mestnim funkcionarjem in častnikom, medtem ko je za navadne meščane zadostovalo že naslavljanje "purgarji". Pri tem je zanimivo, da so v Kranju pisali *burger* ali kvečjemu *burgar*, le izjemoma

pa *purgar* (*Purgarja inu Wirtha lakonlka hzhi* – fol. 44v). Živa ljudska oznaka *purgar* je nasprotno zelo pogosta v pol stoletja starejši ljubljanski oklicni knjigi. Končno velja k socialnim oznakam prišteti še enkrat samkrat izpričani izraz "samica" (*samiza*), ki ne označuje osebnega stanja – samskosti, temveč gostaštvo. Neporočenost te-iste osebe je namreč izražena enako kakor pri drugih še samskih nevestah: "zakonska inu ledig hčer", kot "samica" pa živi v Kukovčevi hiši v Pungertu (fol. 47).

Čeprav slovenski del oklicne knjige časovno zajema le tri leta, vsebuje precej širok nabor poklicnih oznak. Večinoma je zabeležen poklic ženina, zlasti pri nevestah poklic očeta ter redkeje, pri vdovah, nevestin poklic.

Spričo kratkega obdobja vpisovanja slovenskih oklicev ne preseneča, da pogrešamo najviše mestne funkcionarje, od uslužbencev mesta pa srečamo samo tri: mestnega hlapca (*tukaj sa meftniga hlapca v'flulhbi inu ftojezh* – fol. 41v), mostninarja na Savi (*burger inu mostner* – fol. 36)⁴⁶ in mestnega blagajnika, ki ima nemško poimenovanje *Stadtkassier*, edino pisano v gotici (fol. 35v). Enako kakor sredi 18. stoletja v Ljubljani je mestni svetnik (Ratsherr) tudi tu adaptirano-kalkirani *ratni gospod* (*ratniga gospoda* – fol. 33v, *rathniga Gospoda* – fol. 46).

Tudi nemestni uslužbenci niso številni. Omenjajo se na primer stražni mojster v Smedniku (*wahenmeister v'Fledniku* – fol. 41v), radovljiški sodni sluga (*rihtniga hlapza v'Radovlzi* – fol. 41v), nadzornik v Šmartnem pri Litiji (*sdaj sa Aufseherja v'St. Martnim per Letiji* – fol. 45) in uradnik pri deželni pravdi v Ljubljani (*Kanzelista auf Landrecht v'Lublani* – fol. 46v).

Precej visoko na vrednostni lestvici so, kot rečeno, stali častniki. Tako so se z vojaško službo pohvalili tudi že odsluženi vojaki, denimo ženin, nekdanj strelec pri pehoti (*poprej per Graf Thurn Infanterie Regimentu lu Faorierlhüzu* – fol. 41). Duhovniki so bili najbolj v zadregi pri zapisovanju dolgih nazivov vojaških enot, kot priča primer, pri katerem je začetno prevajanje v slovenščino nujno doživelo nemški epilog: *sdaj Corporal per Caefarskimu inu Krajlevu caef. Inneroeftr. Beshell inu Remontierungs Departement* (fol. 38v).

Med preostalimi 50 poklici,⁴⁷ ki ne sodijo med uslužbence ali vojake, je daleč največ obrtniških. Ti pokrivajo pisano množico 41 različnih

⁴⁶ Mestno mitnino na savskem mostu je kmalu zatem, leta 1808, prevzela v upravo država (J. Žontar, n. d., str. 278).

⁴⁷ Zapisani so tile poklici: barvar, čevljar, delavec, dninar, faktor, fužinar, glavnikarica, grobar, iglar, jermnar, kajzar, kapičar, kavarnar, klavec, ključavničar, klobučar, kmet, kolar, kotlar, kovač, kramar, krčmar, krojač, krznar, kuharica, lončar, medičar, mesar, mežnar, mlinar, natakarica, nožar, ostrogar, pek, pivovar, postiljon, puškar, sedlar, slikar, stavbenik, tesar, tkalec, trgovec, usnjar, voznik, vrvar, vrvičar, zidar, zlatar, žičar.

⁴⁴ Etiketa "imenitni" je sicer izpričana že v 17. stoletju (prim. J. Dular, n. d., str. 268).

⁴⁵ Prim. B. Golec, n. d., str. 145–146.

obrtni od proizvodnih do storitvenih, večinoma razširjenih v Kranju, delno pa tudi na podeželju ter v drugih mestih in trgih, kot so Trbiž, Beljak ali Ljubljana. Status oseb znotraj obrtne stroke določajo tri stopnje: pomočnik (*Klopzharski gefell*), osnovni poklic (*pek, kolar*) in mojster (*bekovski mojster*), od katerih se zadnji dve vežeta tudi na meščanske pravice: večinoma z oznako *meščan* pred poklicem (*burgarja inu Farbarja, burger inu Lonzharski mojster*) ter redkeje v pridevniški obliki (*burgerskiga kramarja, burg. lebzelterja*).

Glede na precej ožji nabor poklicev kot v ljubljanski oklicni knjigi 1737–1759 je zanimivo, da v kranjski vendarle srečamo pet takih, ki jih v ljubljanski ni, in sicer kuharico–žensko (*Lu Kuharzo v Shlufbi* – fol. 41v), natararico (*Lu Kellnerzo per Gfp Frz Holzapfel* – fol. 47), fužinarja (*fushinskiga mojstra na Tarbishu, fushnarju na Savi* – fol. 39v), delavca (*delovz v Mefti* – fol. 36) in dninarja (*taberharja v Kr.* – fol. 33, *taberharia V'Preddvoram* – fol. 47), pomensko identičnega ali vsaj zelo sorodnega delavcu (*taberharja ali delovza (!)* – fol. 39v).

Blizu polovica vseh poklicnih oznak je adaptiranih nemških izrazov, kar velja tembolj za obrtne panoge (šuštar, žnidar, šporar, dratar ipd.). Večina v začetku 19. stoletja res še ni imela slovenskih ustreznic oziroma le-te niso bile splošno razširjene, zato zaradi slabe prepoznavnosti za prižnico ne bi bile primerne. Srečamo pa tudi nekaj poklicev, za katere rabi starejša ljubljanska oklicna knjiga izključno nemški izraz, medtem ko je v kranjski že slovenski: iglar (*iglarški gefell* – fol. 33), kotlar (*kotlarski mojster* – fol. 39v), nožar (*nofharski mojster* – fol. 29v) in kupec v pomenu trgovca (*burgarja inu kupza* – fol. 35, *Kupza inu farbarja* – fol. 29v, *shitni Kupez* – fol. 46v, *wirtha inu Kupza* – fol. 46v). Da je temu vsaj delno botrovala zavestna skrb za čist jezik, priča primer kotlarskega mojstra, ki je bil prvotno *kupferfahmiedovski mojster*, a ga je zapisovalec oklica nato poslovenil. Na drugi strani nastopa voznik (*vosnik* – fol. 34v) tudi kot "furman" (*fuhrman* – fol. 35v), kar v ljubljanskih oklicih sredi 18. stoletja ni zapisano.

Koliko se je slovensko izrazje v vsakdanji praksi zadnjega pol stoletja resnično okrepilo na račun adaptiranega nemškega, je vprašanje zase. Odgovoru bi se mogli približati z analizo drugih slovenskih oklicnih knjig, ki so časovno blizu obravnavani, še posebej mlajše oklicne knjige ljubljanske stolne župnije od leta 1810 dalje.

SUMMARY

OLDER ARCHIVAL SLOVENICA BELONGING TO THE CITY OF KRANJ (KRAINBURG)

The Upper Carniolian town of Kranj prides itself with two texts in Slovene dating back to the late Middle Ages or the early modern period. The texts include four oath forms, the so-called Manuscript of Krainburg, which is the oldest known document of urban origin written in Slovene. Given the fragmented preservation pattern of the Kranj town archive, the records in administrative Slovene for the Kranj area are largely incomplete until the mid-19th century. Only the two officious church documents presented in this contribution fill this gap of several centuries. The first document is the order of prayers used by the Bishop of Ljubljana Tomaž Hren (Thomas Chrön) and compiled in 1624 for the benefit of the parish of Kranj. The second document is a much more recent banns register belonging to the same parish. It contains 94 banns in Slovene, which date back to 1803 and 1805-1808. Both documents, especially the latter, contain telling lively folk expressions for (micro) toponyms, professions, personal titles, and the names of the municipal and church associations, which are interesting both linguistically and in terms of content. The banns register, which is, chronologically, only the second example of banns recorded in Slovene of any of the urban parishes in Slovenia, demonstrates a conscious effort to use Slovene rather than adapting German expressions.

Trieste, Gorizia, Lubiana. Analisi storica delle interferenze istituzionali fra tre province limitrofe in epoca austriaca

UGO COVA

La contiguità di tre delle più antiche province ereditarie austriache, la città di Trieste col suo Territorio, la contea di Gorizia (cui venne ad aggregarsi pure quella di Gradisca) e il ducato di Carniola, (Kranjska) fu la causa, dal XVI secolo in poi, di ricorrenti fenomeni di vicendevoli aggregazioni territoriali, di ampliamenti di competenze di singole autorità su una provincia vicina, di vere e proprie fusioni fra province. Particolarmente questo fenomeno è vistoso e frequente ai danni di Gorizia, acquisita dagli Asburgo nell'anno 1500, alla quale venne lasciata una vera e propria autonomia provinciale solamente nei primi tre secoli di appartenenza all'Austria, inframmezzati, soprattutto dalla fine del XVIII secolo in poi, da fusioni o con Lubiana o con Trieste, mentre anche prima il territorio provinciale e le competenze stesse delle autorità locali furono ripetutamente ritoccati e sconvolti.

Già alla metà del XVI secolo i territori tradizionalmente goriziani di Duino e di Vipacco (Vipava) furono annessi alla Carniola.¹

Dal punto di vista dell'amministrazione dei beni appartenenti alla Camera del principe, ed in particolare delle signorie feudali da esso concesse a membri della nobiltà insediati sul territorio con l'istituto dello *Pfandschilling*, (prestito su pegno), era competente, sia per la Carniola che per Gorizia, il vicedomino della Carniola in Lubiana (Ljubljana).² Questa situazione, già in vigore nel XVI secolo, si estendeva pure al settore delle controversie giudiziarie fra sudditi e signori feudali, per le quali però, fin dalla fine del '500, fu riconosciuta una parziale competenza del capitano provinciale di Gorizia, soprattutto per quanto riguardava le procedure

sommario,³ relativamente alle signorie situate in territorio goriziano. Ciò al fine di eliminare, ove possibile, rallentamenti procedurali lamentati dai goriziani.

Anche per le controversie giudiziarie in campo minerario Gorizia era sottoposta alla giurisdizione di prima istanza del Tribunale montanistico di Lubiana e, in appello, del Tribunale del vicedominio di quella città.⁴

Una certa centralità riconosciuta dalle autorità auliche viennesi agli organi burocratici preposti al ducato di Carniola, coperti da uomini di valore della ricca nobiltà di quella provincia, trova testimonianza anche nelle vicende iniziali della costituzione della prima Intendenza Commerciale per il Litorale austriaco nel 1731. In quell'occasione il primo provvedimento di nomina di un presidente del nuovo ufficio di governo degli affari mercantili e marittimi sulle coste adriatiche, fu emanato a favore del conte Wolf Weykhard von Gallenberg, allora capitano provinciale della Carniola in Lubiana. La relativa vicinanza fra Lubiana e Trieste e il fatto che in quest'ultima città dovesse esser presente un rappresentante del Gallenberg, sembrò allora render possibile il contemporaneo esercizio da parte del predetto funzionario, di due importanti cariche istituzionali, quali appunto quella di capitano provinciale della Carniola e di presidente dell'Intendenza commerciale del Litorale.⁵

Alla morte del Gallenberg nel luglio del 1733, gli successe quale presidente dell'Intendenza, il goriziano conte Antonio Rabatta, che per la sua età avanzata non fu in grado di trasferirsi a Trieste. La sua nomina, nel dicembre dello stesso anno, a capitano provinciale di Gorizia, non fece che complicare le cose. Di fatto il Rabatta esercitò i suoi compiti di intendente del Litorale e di capitano di Gorizia dalla sua residenza natia goriziana.⁶

In un ristretto periodo di tempo vediamo quindi un'unione personale del neocostituito Litorale austriaco prima con la Carniola, poi con Gorizia, sul piano della direzione degli uffici

¹ Gorizia e la sua contea, Gorizia 2001, p. 61.

² C. Morelli di Schönfeld, *Istoria della Contea di Gorizia*, vol. I, Gorizia 1855, p. 160; *Handbücher und Karten zur Verwaltungsstruktur in den Ländern Kärnten, Krain, Küstenland und Steiermark bis zum Jahre 1918*; *Priro čniki in karte o organizacijski strukturi v deželah Koroški, Krajski, Primorju in Štajerski do leta 1918*; *Manuali e carte sulle strutture amministrative nelle province di Carinzia, Carniola, Litorale e Stiria fino al 1918*, a cura di J. Žontar, Graz, Klagenfurt, Ljubljana, Gorizia, Trieste, 1988, p. 109. In generale sulle competenze dei vicedomini e sulla particolare situazione dell'amministrazione finanziaria nella contea di Gorizia, cfr. S. Vilfan, *Rechtsgeschichte der Slowenen bis zum Jahre 1941*, Grazer Rechts- und Staatswissenschaftliche Studien 21, Graz 1968, pp. 195-196.

³ Morelli cit., pp. 160-161.

⁴ Vilfan cit., p. 194; Žontar cit., p. 112.

⁵ E. Faber, *Litorale Austriaco. Das österreichische und kroatische Küstenland 1700-1780*, Schriftenreihe des Historischen Instituts 5 – Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchives 20, Trondheim – Graz, 1995, pp. 78-80.

⁶ Faber cit., pp. 81-83.

provinciali di questi territori. Appena dopo la morte di Carlo VI, a Trieste ebbe sede effettiva la presidenza dell'Intendenza Commerciale⁷ rivitalizzata dai provvedimenti innovativi di Maria Teresa.

Specialmente i primi anni di regno di quell'imperatrice furono caratterizzati anche in sede di amministrazione periferica, da frequenti assestamenti della struttura e della competenza, per materia e per territorio, delle autorità provinciali. Le riforme avevano bisogno di un'attenta regolamentazione e sperimentazione, prima che l'apparato burocratico trovasse un suo assetto definitivo.

Nel 1747 a Lubiana per la Carniola e a Klagenfurt per la Carinzia, furono costituite rappresentanze camerale,⁸ commerciali e politiche. Esse furono sopraordinate alle autorità delle limitrofe province, sottoponendole alla loro tutela ed erodendo pure parte delle competenze degli Stati provinciali. *Ratione loci*, dalla Rappresentanza di Lubiana dipesero pure le contee di Gorizia e Gradisca, come pure Trieste con le altre località del neocostituito Litorale austriaco. Dopo alcuni tentativi di creare autorità separate per gli affari *pubblico-politici* e per quelli finanziari, nel 1749 vennero istituite in alcune province delle Rappresentanze e Camere⁹ competenti in ambedue i settori amministrativi. Dalla Rappresentanza e Camera di Lubiana dipendeva l'autorità che dirigeva allora sia Gorizia che Gradisca al posto dei due precedenti capitani provinciali. L'unione delle due contee in un'unica provincia, sancita da Maria Teresa con le sovrane Risoluzioni 8 maggio, 13 luglio e 17 settembre 1754,¹⁰ lasciò intatta la dipendenza dalla Rappresentanza e Camera della Carniola.

Il Consiglio capitaniale che dal 1754 reggeva l'amministrazione politica, finanziaria, giudiziaria e militare delle Unite principesche contee di Gorizia e Gradisca, esercitava, quindi, di fatto, un'autorità decisionale abbastanza ridotta, se si considera che esso era tenuto a render conto degli affari trattati alla Rappresentanza e Camera della Carniola.¹¹ Questa subordinazione, che rallentava pure lo svolgimento della procedura amministrativa, venne meno nel 1763, in coincidenza con l'abolizione delle Rappresentanze e Camere.¹²

Fino al 1752 era in una condizione analoga di dipendenza dalla Rappresentanza e Camera di

Lubiana anche l'Intendenza per il Litorale in Trieste. In quell'anno questa condizione di subordinazione venne a cessare e l'Intendenza fu investita della dignità di autorità provinciale autonoma, in coincidenza con la costituzione ufficiale della nuova provincia del Litorale.¹³

Ma ormai, con l'inizio dell'epoca giuseppina, vediamo affermarsi un nuovo indirizzo di organizzazione burocratica caratterizzato da tentativi di razionalizzazione dell'apparato, sia a livello centrale che periferico. Giuseppe II volle accorpate, anche senza tener conto di tradizioni storiche affermate, province di piccole dimensioni le une alle altre. Fra il 1782 e 1783 furono unite fra di loro la Slesia con la Moravia; la Carinzia e la Carniola furono accorpate al Governo dell'Austria Interiore in Graz; la Bucovina fu unita alla Galizia; le contee di Gorizia e Gradisca furono assorbite dal c.r. Governo del Litorale in Trieste. In questa città ebbe quindi sede il Governo per Gorizia, Gradisca e Trieste.¹⁴

Che un accorpamento di province nelle regioni adiacenti all'Adriatico dovesse aver luogo, era del resto prevedibile. Il Litorale austriaco dopo l'abolizione dell'Intendenza commerciale nel 1776, era ridotto soltanto all'antico territorio comunale triestino e, come provincia, era retto da un cesareo-regio Governo del Litorale in Trieste. Sia il Litorale austriaco, sia le contee di Gorizia e Gradisca erano province autonome, ma di limitata estensione territoriale. In un primo tempo, nel 1782, le contee di Gorizia e Gradisca furono unite al ducato di Carniola. Con sovrana Risoluzione 4 ottobre 1782 però, venne sancita l'unione delle citate contee con Trieste; ciò comportava un evidente risparmio per le casse dello Stato,¹⁵ che dovevano sostenere le spese di funzionamento di una sola autorità politica di livello provinciale.

A Gorizia rimase soltanto un capitano circolare, preposto ad un Ufficio circolare, dipendente dal Governo di Trieste.¹⁶

Come in tutti gli altri territori della Monarchia, alla morte di Giuseppe II, il suo successore e fratello Leopoldo II, restituì anche alle contee di Gorizia e Gradisca l'originaria autonomia provinciale. La sovrana Risoluzione 17 agosto 1791 ripristinò così il Consiglio Capitaniale delle unite contee di Gorizia e Gradisca.¹⁷

⁷ Faber cit., pp. 84-88.

⁸ Žontar cit., p. 19.

⁹ Ibidem, pp. 119-120.

¹⁰ Vedi U. Cova, Note per una storia delle istituzioni amministrative nella regione Friuli - Venezia Giulia, Udine 1986, p. 28; Guida Generale degli Archivi di Stato Italiani, vol. IV, Archivio di Stato di Trieste, Roma 1994, p. 765.

¹¹ Cova, cit., p. 29; Žontar cit., pp. 119-120.

¹² Žontar cit., p. 119.

¹³ Žontar cit., p. 120; R. Pavanello, Tradizione storica e rinnovamento istituzionale nell'Austria del Settecento. Il Capitanato della città di Trieste, in Trieste, Austria, Italia tra Settecento e Novecento. Studi in onore di Elio Aphi, Civiltà del Risorgimento 52, Udine 1996, p. 32.

¹⁴ E. C. Hellbling, Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte, Wien 1956, p. 366.

¹⁵ Cova cit., pp. 29-30.

¹⁶ Guida generale degli Archivi di Stato cit. p. 764.

¹⁷ Ibidem.

Ad esso erano sottoposti due Commissariati Circolari, uno a Gorizia, l'altro a Gradisca.¹⁸

Fu questo però l'ultimo episodio che affermò, fino alla metà dell' '800, l'autonomia provinciale di Gorizia e Gradisca. Il decreto aulico 12 settembre 1801 nominò il conte Pompeo Brigido, governatore del Litorale a Trieste, capo interinale della provincia di Gorizia e Gradisca, creando così, di fatto, un'unione personale fra il Litorale e le due contee.¹⁹

La propensione del nuovo imperatore Francesco II di limitare il numero delle province di minore estensione territoriale per ridurre le spese di mantenimento dei pubblici uffici²⁰ stava per realizzare una nuova definitiva sistemazione dello status istituzionale delle province di Gorizia e Gradisca. Il decreto aulico 30 settembre 1803 sancì l'aggregazione delle due contee alla Carniola.²¹ Venne così costituito a Lubiana un Capitanato provinciale carniolico-goriziano, alle cui dipendenze fu creato a Gorizia un Capitanato circolare. Questa situazione rimase inalterata fino al momento dell'annessione, nel 1809, di Gorizia, Lubiana, Trieste, Fiume (Rijeka), l'Istria, nelle Province Illiriche dell'impero francese.

Ma ancor prima della creazione delle Province Illiriche, Napoleone aveva lasciato il segno del suo intervento nella struttura istituzionale delle terre che si affacciano sull'Adriatico settentrionale. La pace di Campoformio del 1797, che aveva messo fine alla sovranità della Repubblica di Venezia, aveva assegnato, com'è noto, il territorio veneto dell'entroterra veneziano, dell'Istria e della Dalmazia, allo Stato asburgico. Era questo un avvenimento che sconvolgeva equilibri secolari di natura politico-istituzionale e incideva profondamente nelle tradizioni di vita delle popolazioni.²²

L'occupazione austriaca dell'Istria ex veneta portò alla creazione a Capodistria (Koper) di un Governo provvisorio dell'Istria ex veneziana, dipendente dalla Cancelleria aulica italiana di Vienna, ma staccato dal Governo provinciale del Veneto in Venezia.²³ Il primo impatto dell'amministrazione dello Stato austriaco con l'Istria ex veneziana fu sostenuto dal consigliere del Governo del Litorale di Trieste Franz Philipp von

Roth,²⁴ che fin dal 1797 ricoprì la carica di amministratore provinciale dell'Istria ex veneziana, dedicando a tale compito il massimo impegno.

Fin dal 1802 il conte Pompeo Brigido, governatore del Litorale, aveva espresso agli organi di corte viennesi la sua propensione per un'annessione dell'Istria costiera ex veneziana al Litorale austriaco, mettendo in luce le profonde differenze esistenti fra i territori ex veneziani dell'Istria e quelli austriaci *ab antiquo* della contea di Pisino (Pazin), dipendenti da Lubiana.²⁵ Tali differenze avrebbero sconsigliato, in quel momento, la fusione dell'Istria interna con quella costiera in un'unica entità provinciale.

Già nel 1803 l'annessione dell'Istria ex veneziana al Litorale sembrava cosa compiuta. Di fatto, per alcune lungaggini burocratiche e per l'opposizione manifestata dal capitano provinciale della Carniola, conte Trautmannsdorf, che sosteneva con forza un assorbimento dell'Istria costiera a quella interna, l'operazione poté realizzarsi appena nel 1804. Lo annunciava con una *Zirkulärverordnung* del 6 marzo 1804 il Governo del Litorale in Trieste,²⁶ che mutava così la propria denominazione in Governo di Trieste e dell'Istria ex veneziana. Il 27 aprile 1804 era stato costituito a Capodistria un Ufficio circolare dell'Istria dipendente dal Governo di Trieste.

Tutto sembrava ormai fluire, nonostante le difficoltà di governo di un territorio di così recente annessione, verso una sistemazione progressiva della nuova realtà istriana in seno alla Monarchia asburgica. Si riaprono invece le ostilità tra Francia e Austria. La pace di Presburgo del 26 dicembre 1805 sancì la cessione alla Francia dei territori ex veneziani. Capodistria divenne così capoluogo del Dipartimento dell'Istria in seno al Regno d'Italia napoleonico,²⁷ la cui capitale era Milano.

La situazione politico-istituzionale subì un ulteriore, profondo mutamento a favore della potenza francese con l'annessione, nel 1809, di un amplissimo territorio sulla sinistra orografica del fiume Isonzo, che portò alla formazione delle Province Illiriche dell'impero francese, comprendenti pure l'Istria e la Dalmazia ex veneziana già facenti parte, dal 1805, del Regno d'Italia.

La centralità geografica di Lubiana in seno alle Province Illiriche, fecero di quella città il capoluogo di quell'entità istituzionale che comprendeva territori disparati, dalla Carinzia alla Dalmazia, privi di un collante etnico, economico, politico, culturale, che li unisse fra di loro. Ad

¹⁸ Cova cit. p.30.

¹⁹ Ibidem, p. 765.

²⁰ Hellbling cit., p. 330.

²¹ Cova cit., p. 30.

²² U. Cova, Commercio e navigazione a Trieste e nella Monarchia asburgica da Maria Teresa al 1913, *Civiltà del Risorgimento* 45, Udine 1992, pp. 74-85; A. Apollonio, *L'Istria veneta dal 1797 al 1813*, Gorizia 1998, pp. 115-189.

²³ U. Cova, La prima annessione dell'Istria ex veneziana al Litorale austriaco nel 1804 e l'Ufficio circolare dell'Istria in Capodistria, in *Acta Histriae III*, Koper-Capodistria 1994, pp. 201-203.

²⁴ Apollonio cit., pp. 143-156.

²⁵ U. Cova, *L'amministrazione austriaca a Trieste agli inizi dell' '800*, Milano 1971, pp. 9-10.

²⁶ Cova, *La prima annessione cit.*, pp. 205-206.

²⁷ Apollonio cit., pp. 193-209.

un'attività amministrativa efficiente ed efficace, soprattutto in campo finanziario ostavano le profonde diversità strutturali delle Province sottoposte al Governo Generale dell'Illirio, presieduto, oltre tutto, da alti ufficiali dell'esercito francese privi di una concreta esperienza di governo e di gestione finanziaria. Trieste fu quindi, fra il 1809 e il 1813, sede dell'Intendenza dell'Istria, preposta all'omonima provincia, alle dirette dipendenze del Governo Generale dell'Illirio in Lubiana. Di fatto, ripetutamente, Trieste ospitò i governatori e gli intendenti generali, quando le condizioni climatiche di Lubiana consigliavano un periodo di più gradevole soggiorno sulla costa adriatica.²⁸

Trieste fu occupata dalle truppe austriache nell'ottobre del 1813. Pochi giorni prima gli austriaci avevano ripreso Capodistria. Quello della riconquista austriaca delle terre nord-adriatiche fu il momento dell'avvio di un periodo di complicati riassetti istituzionali in tale settore geografico, che si concluse appena nel 1825.

Al momento della riconquista, gli austriaci lasciarono sussistere, nella norma, le strutture istituzionali francesi. Così a Trieste continuò a funzionare, fra il 1813 e il 1814, l'Intendenza dell'Istria in Trieste. Il 1° novembre 1814 fu ricostituito a Trieste, al posto dell'Intendenza, un nuovo Governo del Litorale, da cui dipendevano i Circoli dell'Istria (con sede a Trieste), di Fiume e di Gorizia. Fin dal novembre 1813 l'Intendenza dell'Istria e poi, dopo la sua soppressione, dal 1814 l'i.r. Governo del Litorale in Trieste, continuarono a loro volta a dipendere gerarchicamente, secondo gli schemi istituzionali creati dai francesi, dal Governo provvisorio generale dell'Illirio insediato a Lubiana. Fu appena con la costituzione, il 3 agosto 1816, del Regno d'Illirio, che il Governo del Litorale fu sciolto da ogni vincolo di dipendenza da Lubiana. In quell'occasione il Governo del Litorale vide ampliata la propria competenza territoriale sulla Croazia al di qua della Sava, costituente il Circolo di Karlstadt (Karlovac).²⁹

Nel 1822 sia Karlovac che Fiume furono reinserite fra i territori facenti capo all'Ungheria e quindi separate dal Litorale austriaco. La parte del Circolo di Fiume che si estendeva sul territorio istriano andò allora a costituire un Circolo a sé stante, il cui capoluogo fu fissato a Pisino. Fu appena nel 1825 che il Circolo dell'Istria spettante a Trieste e quello nuovo, da poco costituito a Pisino, furono unificati. Il nuovo, ampliato Circolo dell'Istria, ebbe il suo capoluogo a Pisino. Fu così attuata per la prima volta, sotto sovranità austriaca, quell'unificazione fra Istria ex veneziana e Istria interna, già vagheggiata nei primi anni dell' '800. Il Litorale

austriaco quindi, risultò costituito dal Circolo dell'Istria, da quello di Gorizia e dalla città di Trieste col suo territorio commerciale autonomo, quale sede del Governo provinciale del Litorale.³⁰

Nonostante profondi mutamenti di carattere costituzionale che interessarono la Monarchia asburgica nel corso dell' '800, provocando la creazione di nuovi uffici centrali e periferici della Pubblica Amministrazione e dando alla struttura dello Stato una forma di decentramento provinciale di grande rilievo, si può senz'altro affermare che fra la provincia del Litorale, comprendente Trieste, Gorizia e l'Istria, e quella della Carniola non ebbero luogo, tranne che in un caso che andremo ad esaminare più avanti, interferenze significative di carattere territoriale o di assorbimento o accorpamento di competenze, fino al crollo della Monarchia nel 1918.

Ciò è imputabile senz'altro alla struttura razionale ed omogenea, dal punto di vista organizzativo basata sul principio di uguaglianza dei cittadini di fronte alla legge in tutto il territorio dello Stato, che caratterizzò la vita politico-istituzionale della Monarchia dagli anni '60 dell' '800 in poi. Per quanto riguarda l'amministrazione politica fu di grande rilievo l'istituzione delle Luogotenenze imperiali in seno ad ogni provincia della corona dotata di una confacente estensione territoriale.³¹ A Trieste dal 1850 aveva sede, quindi, la Luogotenenza del Litorale, competente in campo *pubblico-politico* su Trieste, Gorizia e sull'Istria. Dal punto di vista rappresentativo il Litorale austriaco era suddiviso in tre realtà istituzionali separate, col rango di province, rappresentate da una Dieta provinciale legiferante eletta nel loro seno: Trieste, città immediata dell'impero col suo Territorio, la contea di Gorizia e Gradisca, il margraviato d'Istria. A Trieste la provincia corrispondeva territorialmente col Comune, il cui Consiglio comunale, eletto la prima volta nel 1850, coincideva con la Dieta provinciale. La contea di Gorizia e Gradisca e il margraviato d'Istria, come le altre province della Monarchia, fra le quali pure la Carniola, ebbero una propria Dieta provinciale più tardi, in esecuzione alla Patente imperiale 26 febbraio 1861.³²

³⁰ Cova Note cit., p.16.

³¹ Žontar cit., p. 139.

³² Per un'esauriente trattazione delle vicende storiche delle Diete provinciali della Carniola, di Gorizia e Gradisca, dell'Istria, di Trieste, cfr. i recenti lavori pubblicati nel Band VII, 2. Teil dell'opera in più volumi edita dall'Österreichische Akademie der Wissenschaften, Die Habsburgermonarchie 1848-1918, Verfassung und Parlamentarismus, Die regionalen Repräsentativkörperschaften, Wien 2000. Cfr. in particolare A. Rahten, Der krainer Landtag, pp. 1739-1768; H. Krahwinkler, Die Landtage von Görz und Gradisca und Istrien, pp. 1873-1918; U. COVA, Der Landtag der reichsunmittelbaren Stadt Triest und ihres Gebietes, pp. 1919-1949.

²⁸ Apollonio cit., pp. 265-274.

²⁹ Per le notizie riguardanti il riassetto del Litorale fra 1813 e 1822, cfr. Cova Note cit., pp. 15-16

La Carniola, come alcune altre province della corona di minore estensione, non fu affidata alla direzione di un luogotenente, andando a formare così una Reggenza provinciale, sotto la direzione di un presidente provinciale. La Reggenza aveva, in prima istanza, una competenza per materia estesa a tutti gli affari delle autorità circolari e delle Luogotenenze.³³

Il gravissimo crollo delle finanze dello Stato austriaco conseguente alla sconfitta austriaca subita in Italia da parte dei franco-piemontesi nel 1859, dovette essere la causa prima di provvedimenti di ristrutturazione dell'apparato amministrativo statale al fine di ridurre la spesa pubblica. Già nel gennaio 1860 aveva avuto luogo un'operazione di accorpamento della provincia di Salisburgo a quella dell'Austria Superiore in Linz. In quest'ultima città era stata stabilita la sede di un luogotenente competente per tutte e due le province, mentre a Salisburgo risiedeva soltanto un capitano provinciale, rappresentante di quel luogotenente. Ce lo attesta una *Instruction* emanata per regolare l'attività amministrativa del capitano provinciale di Salisburgo, ai sensi di un autografo imperiale (*allerhöchste Handschreiben*) del 1 gennaio 1860, che aveva abolito l'autonomia amministrativa del ducato di Salisburgo.³⁴

Un'operazione analoga a quella sopra descritta fu eseguita, pochi mesi più tardi, per altre province limitrofe, fra le quali il Litorale austriaco e la Carniola. Il decreto del ministro dell'Interno Goluchowski del 17 giugno 1860 riportava il contenuto di un autografo imperiale del 15 giugno 1860 che sanciva alcuni provvedimenti di abolizione di certi uffici dello Stato nel Litorale e in Carniola, considerati non indispensabili ai bisogni immediati del pubblico servizio. Si trattava di due Autorità circolari (*Kreisbehörden*), quella facente capo al margravato d'Istria e quella esistente nella contea di Gorizia e Gradisca, ambedue costituite nel 1849. Poiché era prevista l'istituzione di un unico organo rappresentativo per le due province, con sede dietale a Gorizia, si riteneva logica l'abolizione delle due autorità amministrative allora esistenti, da sostituire con un unico ufficio distrettuale per le due province, con sede in Gorizia.³⁵

Ma il provvedimento certamente più importante previsto dal *Handschreiben* del 17 giugno 1860, che doveva trovare concreta attuazione entro la fine di ottobre dello stesso anno, era lo

scioglimento della Reggenza provinciale della Carniola in Lubiana e l'assegnazione al luogotenente del Litorale in Trieste del compito di esercitare le proprie funzioni sia sul Litorale austriaco che sulla Carniola. Quest'ultima non perdeva però la sua prerogativa di provincia della corona. A Lubiana doveva sussistere soltanto un capitano provinciale, quale autorità politica per il ducato della Carniola e il distretto della città di Lubiana, alle dirette dipendenze del luogotenente di Trieste.³⁶ Fu stabilita pure l'abolizione della Direzione provinciale delle fabbriche (*Landesbaudirektion*) di Lubiana, in quanto ufficio dipendente dalla citata Reggenza provinciale. Degli affari inerenti le pubbliche costruzioni della Carniola era investita la Direzione provinciale di Trieste. Veniva infine ventilata la possibile abolizione della Direzione di Polizia di Lubiana. Dell'esecuzione a Lubiana delle direttive imperiali era stato incaricato dal Goluchowski il conte Chorinsky, nella sua qualità di *Statthalter in Krain*.³⁷

In effetti nel *Reichsgesetzblatt* n. 155 del 1860 apparve la *Verordnung* del ministro dell'Interno del 17 giugno 1860 che ordinava l'abolizione delle *Landesregierungen* di Lubiana e di Klagenfurt, l'attribuzione dei relativi territori alla Luogotenenze di Trieste e, rispettivamente, di Graz, e la creazione a Lubiana e Klagenfurt di un *Landeshauptmann* alle dipendenze dei due sovraordinati luogotenenti. Lo stesso valeva per le *Landes Baudirektionen* della Carniola e della Carinzia. Si annunciava pure l'abolizione delle Autorità circolari del Litorale

L'entrata in vigore di detti provvedimenti, per quanto riguardava il Litorale e la Carniola, fu fissata con *Verordnung* del ministro dell'Interno 2 novembre 1860. R.G. Bl. n. 245, per il giorno 15 novembre 1860.³⁸

L'esperimento di concentrazione amministrativa però dovette, in breve tempo, dimostrarsi non rispondente alle aspettative del Governo di Vienna. I mutamenti istituzionali a livello centrale e periferico che si affacciarono nel 1861 e, in particolare, l'emanazione della normativa riguardante il funzionamento delle Diete pro-

³³ Žontar cit., p. 139; Hellbling cit., pp. 366-367.

³⁴ Archivio di Stato di Trieste (AST), I.R. Luogotenenza del Litorale – Atti presidenziali, busta 51, *Instruction* (s.d.) allegata al decreto di data Vienna, 17 giugno 1860 del ministro dell'Interno Goluchowski al luogotenente del Litorale barone vom Burger, F. 2/11, H.6, prot. n. 1341.

³⁵ Ibidem, decreto cit. in nota prec.

³⁶ Ibidem.

³⁷ Ibidem, Abschrift eines Schreibens des Ministers des Innern an den hochlöblichen Statthalter in Krain Grafen Chorinsky de dato Wien 17 Juni 1860, allegata al decreto prot. n. 1341 cit. in nota 34.

³⁸ Ibidem, Nota del ministro dell'Interno Goluchowski al luogotenente del Litorale von Burger di data Vienna, 2 novembre 1860, F. 2/11, H. 6, prot. n. 2462 e allegata *Verordnung* des Ministeriums des Innern vom 2. November 1860 gültig für Krain und das Küstenland. Nella stessa busta 51 della Luogotenenza-Atti presidenziali, ad n. 3129 Pr, si trova pure copia manoscritta in 23 paragrafi delle Bestimmungen über die Stellung und Amtswirksamkeit des k.k. Landeshauptmannes im Herzogthum Krain (s.d.).

vinciali, che diede una nuova dignità alle varie province della corona, concorsero a ripristinare l'autonomia provinciale anche sotto il profilo amministrativo.

Il 29 marzo 1861 il nuovo Ministero di Stato annunciava la decisione imperiale di stessa data, di restituire al ducato di Carniola la sua autonomia amministrativa con la creazione di un'autorità provinciale a Lubiana dotata dei poteri già prima posseduti dall'abolita Reggenza provinciale.³⁹ Quale nuovo capo della provincia della Carniola venne nominato Karl von Ullepitsch, consigliere ministeriale, alto funzionario dello Stato attivo in quel momento a Zagabria.

Il 19 aprile 1861 la Luogotenenza del Litorale in Trieste pubblicava sul giornale "L'Osservatore Triestino" del 24 aprile, la *Kundmachung-Notificazione-Razglas* che riportava il contenuto dell'autografo imperiale 29 marzo 1861 sopra citato, specificando pure che "l'attività dell' i.r. Luogotenenza del Litorale rispetto all'amministrazione politica della Carniola va a cessare col 24 aprile 1861."⁴⁰

Anche le disposizioni relative all'operazione di fusione del Circolo di Gorizia e Gradisca con quello dell'Istria furono revocate. Subito dopo la cessazione del periodo neoassolutistico, nel § 2 del Regolamento provinciale per il Litorale allegato alla Patente imperiale 26 febbraio 1861, R.G. Bl. n. 20, fu stabilita la separazione fra le sopra citate componenti del Litorale austriaco, con la creazione di due Diete provinciali distinte, rispettivamente per la contea di Gorizia e Gradisca e per il margraviato d'Istria. Il 1° marzo 1861 furono quindi indette le elezioni per le due Diete, facenti capo a due entità territoriali riconosciute quali province autonome⁴¹ e dotate quindi pure di autonomi uffici statali di livello circolare.

SUMMARY

TRIESTE, GORIZIA, LJUBLJANA. HISTORICAL ANALYSIS OF THE INSTITUTIONAL OVERLAPPING BETWEEN THE THREE ADJACENT PROVINCES FROM IN THE AUSTRIAN PERIOD

Between the 16th and the 19th centuries, episodic changes brought about territorial aggregations and sometimes real fusions of the neighbouring Austrian provinces that depended on Trieste, Gorizia and Ljubljana.

This phenomenon is particularly acute in the case of Gorizia, which alternated periods of full provincial autonomy and loss of this autonomy in favour of Ljubljana or Trieste, especially in the 18th century, until it was definitively incorporated into the Littoral in 1814. Similarly, in Carniola and in the Littoral, the increase and decrease of the authority of the provincial administration government bodies alternated until the second half of the 19th century.

POVZETEK

TRST, GORICA, LJUBLJANA. ZGODOVINSKA ANALIZA PREKRIVANJA INSTITUCIJ MED TREMI SOSEDNJI DEŽELAMI V AVSTRIJSKEM OBDOBJU

Med 16. in 19. stoletjem so obrobne spremembe povzročale teritorialna združevanja, včasih pa prava zlitja sosednjih avstrijskih dežel, odvisnih od Trsta, Gorice in Ljubljane.

Ta pojav je posebej izrazit v primeru Gorice, kjer so se izmenično vrstila obdobja popolne deželne avtonomije in izgube te avtonomije v prid Ljubljane ali Trsta. To velja zlasti za 18. stoletje, dokler ni bila dežela 1814 trajno priključena Primorski. Podobno je bilo na Kranjskem in Primorskem, kjer je moč deželnih upravnih organov naraščala in padala do druge polovice 19. stoletja.

³⁹ Ibidem, busta 55, f 2/11, H.6, decreto del ministro di Stato al luogotenente del Litorale, di data Vienna, 29 marzo 1861, prot. n. 1058.

⁴⁰ Sulla ricostituzione della nuova autorità provinciale in Carniola, cfr. ibidem, nota di data Lubiana, 13 aprile 1861 prot. n. 1208 del nuovo Landeschaft della Carniola, Ullepitsch al luogotenente di Trieste barone von Burger. Vedi pure l'allegato foglio dell'Osservatore Triestino (n. 93 del 24 aprile 1861).

⁴¹ Cfr. Cova, Der Landtag der reichsumittelbaren Stadt Triest cit., p. 1933.

Struktura koprskega uradništva v 18. stoletju

DARKO DAROVEC

V primerjavi s srednjeveškim obdobjem tako v Kopru kot v njemu sosednjih mestih nekdanje beneške Istre v 18. stoletju na videz ni prišlo do večjih sprememb v občinski upravi. Nekatere razlike se kažejo v povečanem številu imenovanih oziroma izvoljenih uradnikov, medtem ko večina že v srednjem veku vzpostavljenih mestnih upravnih organov in način volitev le-teh nista bila bistveno drugačna. Vendar je kar precej upravnih funkcij usahnilo, nekatere so se preoblikovale ali združile ali celo na novo oblikovale, tudi na samem vrhu mestne uprave, predvsem pa sta se razvili dve novi komunski socialni ustanovi, ki sta svoje uradnike prav tako črpali izmed članov mestnega sveta. Prva je bila tako imenovani *Fontik*, skladišče žita, s poslanstvom preskrbe prebivalstva z zadostno količino potrebnih žitaric, v Kopru ustanovljena leta 1394, ki sicer tako po svojem izvoru kot zgledu sega še v pozno srednjeveško obdobje, druga, ustanovljena leta 1550, pa je tako imenovana *Monte di Pietà*, zastavljalnica, hranilnica in posojilnica, izvorno prav tako še poznosrednjeveška, vendar po svojih značilnostih in delovanju vsekakor novoveška ustanova (prim. Darovec, 1999a).

Srednjeveška uradniška kontinuiteta z novostmi

Kot še v srednjem veku je seveda na prvem mestu v komunski oblastni strukturi beneški podestat, v Kopru z nazivom podestat in kapitan, izvoljen v beneškem Velikem svetu za dobo šestnajstih mesecev, ki je vrhovni glavar v sodnih, upravnih in vojaških zadevah. Prav tako je beneški Veliki svet vsakokratnemu podestatu imenoval tudi (podestatovega) kancelarja (*cancelliere*). Od strani osrednje beneške oblasti pa je sprva moral za svoje uradovanje imeti soglasje tudi komornik (*cameriere*) istrske deželne fiskalne komore, ki je imela svoj sedež v Kopru že kmalu po beneški osvojitvi leta 1279, od leta 1435 pa je bil komornik izvoljen izmed članov mestnega sveta (STKP, 5, 7, 130-132); v drugi polovici 18. stoletja sta to funkcijo opravljala dva Koprčana, najprej grof Cristoforo Tarsia (Rel., 1752), v zadnjih desetletjih 18. stoletja pa je ta urad že skoraj posebno drugi koprski grof, Francesco Tacco (Rel., 1773, 1784).

Drugi mestni uradniki so bili izvoljeni v koprskem mestnem svetu izmed svojih članov. V nasprotju s srednjeveškim obdobjem, ko so najpomembnejšo funkcijo opravljali štirje sodniki (*iudices*), sta vsaj od 17. stoletja dalje najpo-

membnejšo vlogo v – pogojno rečeno – avtonomnem mestnem upravljanju opravljala dva sindika. Potem ko so se sindiki kot redni uradniki pojavili šele v začetku 15. stoletja, so med komunskimi uradniki v beneški Istri doživljali nagel vzpon, postopno po svojih dolžnostih dosegli sodnike ter jih kot pglavitni komunski uradniki od 16. stoletja dalje tudi presegli (STKP, VI/ 11, 12; 1627. 18. apr.: "*Habbiano la precedenza soura tutti, fuor che la Nobiltà Veneta*").

Poleg dveh sindikov so v drugi polovici 18. stoletja vrh komunске uprave sestavljali le še tile uradniki, ki so bili izvoljeni v mestnem Velikem svetu in pri katerih lahko neposredno sledimo kontinuiteti s srednjeveškim obdobjem: štirje sodniki, komunski kancelar, štirje tržni inšpektorji (*iustitieri*) in dva vicedomina (Darovec, 1994, 108-110).

V večini istrskih mest, kjer so poznali ustanovo vicedominov (Koper, Izola, Piran, Pula), so bili le-ti v srednjeveškem obdobju zadolženi tudi za pravno varstvo sprejetih sklepov in določb mestnih oblasti, v novoveškem obdobju pa se v ta namen oblikuje poseben urad, imenovan *Contraditor alle Parti e Conservator alle Leggi*, nekakšen ustavni sodnik. Prav tako so bili vicedomini svoj čas zadolženi tudi za nadzor nad notarskimi tarifami (Darovec, 1994, 106-114), v 18. stoletju pa zasledimo v ta namen v mestnem svetu izvoljene uradnike urada *Regolatori alle Scritture Civili*.

Precej podobna s srednjeveškim mestnim (*superstans interior*) in podeželskim (*superstans exterior*) nadzornikom je bila tudi po zadolžitvah funkcija nadzornika mostov (*Soprastante alli Ponti*), kakor tudi funkcija dveh pooblaščenecv za ceste (*Due Deputati alle Strade*), na katero sta bila za vsak urad imenovana po dva mestna svetnika.

Med komunskimi uradniki, voljenimi v mestnem svetu, pa v 18. stoletju ni več zaslediti pomembne funkcije advokatov, ki so jih v Kopru v 15. stoletju redno volili kar šest po številu. Prav tako ni več dveh cenilcev (*extimatores*), ki sta bila zadolžena za razne cenitve, od živil in izdelkov, premičnin in nepremičnin na dražbah do ocenitve škod in drugega, temveč so za ta opravila zadolženi razni drugi uradi. Najbližje tudi po imenu sta cenilca za podeželje (*Stimadori di Campagna*), vendar so določen del obveznosti, ki so v srednjeveškem obdobju pripadale tržnim inšpektorjem in cenilcem (funkciji sta se že tedaj precej prepletali in dopolnjevali; prim. Darovec, 1994, 178), kasneje prevzeli uradi, kot na primer trije

poverjeniki za meso (*Tre deputati alle carni*), nadzornik za sadje (*Soprastante alli Frutti*), nadzornik za živeže (*Proveditor sopra viveri*), poverjeniki za vino (*Deputati alli Vini*), dva tržna nadinspektorja (*Due Sopragiusticieri*), poverjeniki za olje, sir in masti (*Deputati alle mascetarie*) in poverjeniki za rente (*Deputati alle rendite*). Tudi srednjeveški komunski nadzorniki (*proveditorum communis*) so v 18. stoletju razpoznavni v nekaterih drugih uradih, nedvomno so jim najbližji tako imenovani *Proveditori sopra Monasteri* in *Proveditori alla Fabrica*, vsekakor pa so izjemno pomembno vlogo z nazivom nadzornikov v novoveškem obdobju prevzeli tako imenovani *Proveditori alla Sanità* in kasneje še njim pridruženi posebni in večkrat le priložnostni urad *Aggiunti alla Sanità*,¹ ki so bili zadolženi za zdravstveno-preventivno skrb prebivalstva, oblikovali pa so se v vsej beneški državi kot temeljni organi za organizacijo zdravstvene službe in preprečevanje razširjanja raznih bolezenskih epidemij.

Tudi sicer so raznim organom večkrat po potrebi imenovali še pomožne uradnike, tako so denimo šestim svetovalcem sindikov (*Consultori*), ki so bili očitno izvoljeni kar za dobo štirih let (M/566, f. 159 in 204), leta 1790 imenovali še novih pet (*Consultori Provisionali*), s pojasnilom, da so redno izvoljeni bolni ali odsotni, zato naj sindika ne bi mogla veljavno sklepati (M/566, f. 218). Prav tako priložnostni funkciji sta bila dva Sufragana, izvoljena septembra 1786 (M/566, f. 165), pomembna pa je bila vsekakor funkcija koprskega poslanca v Benetkah (*Nunzio stabile residente in Venezia*), ki naj bi pri osrednjih beneških oblasteh skrbel za interese koprskega komun. Sprva je to dolžnost sporadično opravljal eden od koprskih sindikov, 22. avgusta 1790 pa so v koprskem Velikem svetu na to mesto izvolili posebnega uradnika (M/566, f. 207/8 in 218/9).

Nekatere funkcije so bile vezane tudi na doživljenjsko dobo ali do prostovoljnega odstopa posameznega uradnika; taka je bila dolžnost komunskega glasnika (*precones*), skrbnika za mestno fontano na Trgu Muda (*Deputato alla Fontana*), mnogokrat se je v praksi ta običaj uveljavil tudi za komunskega zdravnika (*chirurgo*), čeprav ga je moral mestni svet vsaj formalno potrjevati vsaki dve leti (prim. Corbanese, 1987, 426/7), do leta 1670 pa je bila doživljenjska tudi funkcija koprskega Kapitana Slovanov (*Capitaneus Sclavorum* ali *Capitano de Schiavi*), ko ga od tedaj kot enega najpomembnejših komunskih uradnikov vsako leto volijo izmed članov koprskega Velikega sveta (prim. Darovec, 2001).

Posebno vlogo v komunski upravi je še s srednjeveško tradicijo imel Žitni kolegij (*Collegio di Biave*), ki ga je v Kopru poleg podestata in kapitana kot predsednika sestavljalo še dvanajst

članov, in sicer oba sindika, vsi štirje sodniki ter še šest članov, izvoljenih iz vrst mestnega plemstva. To je pravzaprav tisti organ, ki se ga v splošnih predstavitvah delovanja uprav srednjeveških mest z antično tradicijo največkrat označuje s terminom *Mali svet*, seveda v primerjavi z Velikim svetom (*Maggior Consiglio*), ki je dejansko deloval kot zakonodajna oblast v vseh omenjenih mestih, medtem ko Malega sveta s tem poimenovanjem ponekod sploh ni v dokumentih, ali pa ga zasledimo le redko. Žitni kolegij, ki ga poznajo v vseh beneških istrskih mestih oziroma trgih (trga sta bila npr. Izola in Piran, medtem ko je imel Koper status mesta, ker je bil sedež škofije) z lokalno samoupravo, je bil torej izvršilni organ, Magistrat oziroma apelacijsko sodišče, v Kopru ustanovljeno leta 1584, pa najvišji sodni organ v deželi. Vsem trem, zakonodajni, izvršilni in sodni oblasti je načeloval beneški podestat, koprski podestat in kapitan pa je bil torej vrhovni sodnik v deželi (prim. Darovec, 1997; 2000b, 123-125).

Žitni kolegij je bil poleg osnovne in izvirne zadolžitve preskrbe prebivalcev komun za živili zadolžen še za delovanje drugih komunskih služb, predvsem pa za izvolitev uradnikov in predlaganje le-teh v potrditev mestnemu Velikemu svetu za obe osrednji komunski ustanovi, Fontik in *Monte di Pietà*.

Tako v spodnji tabeli, ki prinaša spisek koprskih komunskih uradnikov, izvoljenih v Velikem svetu med letoma 1786 in 1790, poleg naštetih zasledimo še druge uradnike teh dveh ustanov, toda ker je prav za obdobje ob koncu 18. stoletja značilno, da so na številnih področjih uradništva nastajali raznovrstni problemi, ki bodo ponazorjeni tudi v nadaljevanju, v tabeli navedeni še zdaleč niso vsi uradniki teh dveh ustanov. V poseben sklop pa bi sodili še uradniki leta 1771 ustanovljenega Direktorija za reinvesticijo premoženja cerkvenih in ubožnih ustanov iz naslova donacij (*Offizio Directorio ad Pias Causas*), ko so vse finančne operacije v beneški Istri s tem v zvezi morale potekati prek koprskega *Monte di Pietà* (APP, 44/c; prim. Darovec, 1999a, 490/1).

Tabela v prvem delu prikazuje tudi vrstni red po pomembnosti posameznih uradnikov, kot so jih vsakokrat volili v mestnem svetu, število uradnikov v posameznem uradu ter obdobje, za katero so bili izvoljeni. Ob tem je treba poudariti, da večina ni smela zasedati še kake druge funkcije v času uradovanja v posameznem uradu, ter da je bila vsaka funkcija še pogojena s t. i. kontumacem, torej z obdobjem, ko ista oseba ni smela zasedati iste funkcije, to pa je bila praviloma dvakratna doba trajanja posamezne funkcije.

Najkrajša doba uradovanja je bila štiri mesece, najdaljša pa do štirih let. Za dolžnosti, ki so jih volili vsake štiri mesece (praviloma aprila, avgusta in decembra), se v zapisnikih mestnega sveta vselej pojavljajo tudi zaporedne številke od

¹ Tako 9. 7. 1789 imenujejo v mestnem svetu še tri dodatne člane urada *Proveditori alla Sanità*, ker je tedaj v Movražu izbruhnila epidemija goveje kuge (M/566, f. 193).

1 do 14 pri posameznih uradih, kar še tedaj nakazuje, da so bile to regularne funkcije, izvirajoče še iz srednjeveškega obdobja; le pod zaporedno številko 14 se izmenjujejo volitve vicedominov in nadzornika za sadje (*Soprastante alli frutti*), s tem da je zadnji izvoljen enkrat na leto v aprilu, vicedomina pa eden avgusta, drugi decembra, tako da uradnika na tej leto dni trajajoči funkciji svojega položaja ne zasedeta hkrati in s tem ne trpi kontinuiteta v uradovanju. Tem sledijo drugi prej omenjeni uradniki. Kaže še omeniti, da sta bila v urad sodnikov za presojo povzročiteljev (praviloma poljske) škode (*Giudici alli Danni dati*) izvoljena dva izmed štirih sodnikov, načelno kak mesec dni po izvolitvi za sodnike (prim. M/566, f. 158-220).

Tabela: koprski uradniki, voljeni ali imenovani v Velikem svetu od 18. 4. 1786 do 22. 12. 1790 (M/566, f. 158-220).

funkcija - urad	število uradnikov	doba uradovanja
Sindici	2	1 leto
Contraditor alle Parti e Conservator alle Leggi	1	1 leto
Cancellier del Sindacato	1	1 leto
Capitano de Schiavi	1	1 leto
Proveditori al Fontaco	3	4 mesece
Proveditori alla Sanità	3	4 mesece
Tre deputati alle carni	3	1 leto
Giudici (1-2-3-4)	4	4 mesece
Cancellier di Comun (5)	1	4 mesece
Soprastante alli Ponti (6-7)	2	4 mesece
Stimadori di Campagna (8-9)	2	4 mesece
Giustizieri (10-11-12-13)	4	4 mesece
Soprastante alli Frutti (14)	1	1 leto
Vicedomino (14)	2	1 leto
Giudici alli Danni dati	2	4 mesece
Consultori	6	4 leta
Consultori Provisionali	5	priložnostna določi
Proveditori alla Fabrica	2	podestat
Proveditori sopra Monasteri	2	določi podestat
Proveditor sopra viveri	2	4 mesece
Proveditor sconto in Fontaco	1	4 mesece
Fonticaro di Farina	1	1 leto
Cassiero di Formento in Fontaco	1	1 leto
Massaro di S. Monte	1	2 leti
Presidente del S. Monte	1	1 leto
Cancellier della Deput. ^{ne} ad Pias Causas nell'Officio Direttorio	1	1 leto
Avocato Fiscale nell'Officio Direttorio ad Pias Causas	1	1 leto
Due Deputati alle Strade	2	neomejeno
Deputato alla Fontana	1	neomejeno
Deputati alle mascetarie	6	3 leta
Deputati alle rendite	3	3 leta
Deputati alli Vini	3	3 leta
Regolatori alle Scritture Civili	2	2 leti
Chirurgo	1	2 leti
Sufragani	2	priložnostna
Due Sopragiusticieri	2	1 leto
Aggiunti alla Sanità	3	priložnostna
Nunzio stabile residente in Venezia	1	1 leto

Od naštetih poglavitnih uradnikov, voljenih v mestnem svetu, le za opravljanje dolžnosti mestnega glasnika, skrbnika za mestno fontano ter za fontikarja za moko (*Fonticaro di Farina*) v mestnem Fontiku ni bilo obvezno, da je iz vrst mestnega plemstva; za zadnjega je to veljalo šele po odloku beneškega senata iz leta 1760 (M/566, f. 162). Prav tako je zanimivo, da so ob ustanovitvi druge pomembne mestne finančno-socialne ustanove, *Monte di Pietà* leta 1550, zbornico te zastavljalnice, hranilnice in posojilnice sestavljali štirje predstavniki meščanov in štirje iz vrst ljudstva, kot je to določal prvi člen statuta (M/1146), kar pa se kasneje ob ponovni ustanovitvi zastavljalnice leta 1608 ni zgodilo, kakor tudi ne ob ustanovitvi zastavljalnice v Piranu leta 1634, saj so vse funkcije prevzeli predstavniki mestnega plemstva.

Prav za Piran pa je od vseh istrskih mest morda najznačilneje, da so si že zgodaj, vsaj od 16. stoletja dalje, premožnejši predstavniki iz vrst ljudstva prizadevali odločilneje vstopati in odločati pri upravljanju mesta in zasedanju uradniških položajev, vendar jim to do konca Beneške republike razen redkih izjem pri manj pomembnih funkcijah ni uspelo (prim. Pahor, 1972).

Medtem ko je Piran veljal za eno po dohodkih iz raznih dejavnosti najbogatejših istrskih mest (prim. Darovec, 2000a, 49-50) in so bili prav zato Pirančani še najbolj občutljivi do mestnih finančnih ustanov, pa so v Kopru kot osrednjem upravnem mestu v Istri predstavniki ljudstva v drugi polovici 18. stoletja merili kar na mesto sindika. Pred letom 1770 se je namreč vnel pravicni spor med mestnim plemstvom in pomembnejšimi predstavniki ljudstva, ki so zahtevali, da bi enega izmed dveh sindikov izvolili iz njihovih vrst, saj so se zaradi raznih gospodarskih dejavnosti po ekonomski lestvici povzpeli, po njihovem mnenju pa niso bili deležni temu ustrezne politične moči. Ta konflikt, ki je bil zaradi sprememljenih ekonomsko-socialnih razmer seveda bolj ali manj značilen za skoraj vse tedanje evropske dežele, se je z razsodbo beneškega senata leta 1770 končal neugodno za predstavnike koprškega ljudstva (Nobili, 1770), je pa poleg preživetosti tedanjega sistema po eni strani opozarjal tudi na številne malverzacije vladajočega sloja, po drugi pa na še ne dovolj konsistentno in zainteresirano nastopanje širših ljudskih množic ali njihovih predstavnikov pri svojem uveljavljanju.

Morda to še najbolje ponazarja prav delovanje uradniškega aparata ene osrednjih mestnih finančno-socialnih ustanov, koprškega Monte di Pietà.

Uradniki koprškega *Monte di Pietà* in pojavi korupcije

Teža stroškov za plačevanje številnega uradniškega osebja v zastavljalnici, ki ga ne morejo

izplačevati iz zaslužka od obresti, se je kot zavirajoča za nadaljnji razvoj pokazala že leta 1676, ko je senat 23. marca z odlokom določil zmanjšanje števila uradnikov (prim. SSS, 29, 1758). Tedaj so izbirali le še enega predsednika, funkcije sprejemnih (*Cassiere all'impegnar*) in izplačilnih blagajnikov (*Cassiere al scuoder*) za obe blagajni, torej za blagajno za zastavke v zlatnini in srebrnini (*Cassa degli ori*) ter blagajno za druge premičnine (*Cassa de mobili*), pa združili, tako da sta bila v zastavljalnici le dva blagajnika (prim. M/570, 116-120). Od tedaj dalje so najprej v zbornici zastavljalnice za vsako voljeno funkcijo uradnika, to je vsakega predsednika, blagajnika za premičnine, blagajnika za zlatnino, zakladnika (*depositario*) in knjigovodjo (*Rasonato*), izvolili po dva kandidata, izmed katerih je mestni Veliki svet izvolil po enega uslužbenca, predsednika in zakladnika za štiri mesece z osemmesečnim kontumacem, druge pa praviloma za eno leto z dvoletnim kontumacem, vendar se je v praksi večkrat dogajalo, da so zlasti blagajniki za premičnine ostajali na svojih položajih tudi po več let zapored, kar se je dogajalo tudi v predhodnih ter nadaljnjih obdobjih.

Tedanji blagajnik za premičnine Pietro Paulo Sereni, ki je že opravljal obe funkciji, sprejemno in izplačilno, pa je bil v smislu dolžnosti nekdanjega upravnika (*massaro*) zadolžen še za redno odpiranje in zapiranje poslopja zastavljalnice. Da bi ga razbremenili nekaterih dolžnosti, "saj jih je že tako opravljal veliko", so davek na njegovo plačo v višini treh dukatov preusmerili za plačilo posebnega vratarja (*Portiero*). Tako so namestili Nazaria Albertinija, ki je imel dolžnost vsak delovni dan odklepati in zaklepati vrata zastavljalnice, vsake štiri mesece pa je za svoje opravilo prejemal po en dukat (M/570, 80). Pri tem blagajniku pa je zanimivo, da gre za isto osebo, ki je že leta 1665 storila prekršek na dolžnosti izplačilnega upravnika in bila dolžna zastavljalnici 28.331 lir in 7 soldov. Glede na tedanjo zakonodajo bi moral dolžni znesek poravnati, če naj bi ponovno opravljal to funkcijo tudi leta 1676, toda v spisku dolžnikov zastavljalnice ga še leta 1786 zasledimo z dolgom v višini 5.848 lir in 6 soldov (SSS, 30). Morda niti ni toliko pomembno, ali gre pri njem za še neporavnani dolg iz leta 1665 ali za na novo ustvarjeni dolg pri ponovnem opravljanju dolžnosti, kot pa dejstvo, da so mu kljub tako velikemu prekršku zaupali zasesti funkcijo, na kateri se enkrat že ni izkazal, zato verjetno v tem in drugih podobnih primerih ni šlo toliko za zaupanje, kot bolj za vpliv in moč posameznikov v oligarhični lokalni skupnosti. V omenjenem spisku 33 dolžnikov iz leta 1786, ki jih navajajo še leta 1794 tako po posameznikih kot v skupni bilanci stroškov poslovanja zastavljalnice, so večinoma navedeni nekdanji uslužbenci zastavljalnice, in sicer od leta 1656 pa vse do leta 1754,

njihov skupni dolg je znašal 60.692 lir 15 soldov in 6 denaričev, med dolžniki pa je vsekakor prednjačil Francesco Maria Gavardo, ki je bil blagajnik za premičnine v letu 1750 z dolgom v višini 11.567 lir (SSS, 30).

Še korenitejša sprememba v številu uslužbencev koprške zastavljalnice in hranilnice je bila okoli leta 1764, ko so združili dolžnosti obeh blagajnikov v eno funkcijo, ponovno imenovano upravnik (*Massaro ossia Cassiere agli ori e mobili*), poleg njega pa sta bila na plačilni listi zastavljalnice le še en predsednik in zakladnik (*depositario*) (M/572, 204). Ukrep je uvedel beneški urad za "preprečevanje nepotrebnih izdatkov", kot bi se lahko v prosti interpretaciji glasil naziv *Magistrato de Scansadori alle spese superflue*. Urad je bil ustanovljen leta 1756, beneški senat pa ga je 14. avgusta 1754 postavil za osrednji organ za nadzor nad delovanjem ustanov *Monte di Pietà* v Beneški republiki, zato je arhiv te institucije tudi neprecenljiv zgodovinski vir za preučevanje pričujoče problematike (Vodnik, 1994, 949).

Leta 1757 so namreč tako v zastavljalnici kot v fontiku odkrili številne nepravilnosti in zlorabe uradnikov, ki so se dogajale že več kot deset let, kot to ugotavlja knjigovodja oziroma revizor (*Ragionato con giuramento*) Zuanne Gasparotti v svojem dolgem in natančnem poročilu z dne 4. januarja 1758 (SSS, 29). Poglavitni vzrok temu sta bili vsaj v zastavljalnici dve blagajni in dva blagajnika, ki sta si po potrebi prenašala zneske za zastavke iz ene v drugo blagajno, tako da je bil saldo navidezno vselej v najlepšem redu, dejansko pa so bile razlike iz leta v leto tudi v višini prek 2.000 lir na račun ene ali druge blagajne, ki so si jih očitno blagajniki kar prisvajali. Po odkritju teh nečednosti so nekateri zbežali, za njimi pa so izdali 25. 2. 1757 (m. v.) tiralico, ki so jo poslali tudi avstrijskemu ambasadorju, saj so domnevali, da so se zatekli prav v njihovo državo. Tiralica je bila izdana za prebežnike, ki naj bi zlorabljali v zastavljalnici in fontiku; to so bili Zulian Corte in Pietro Paulo Corte, Ottavio Vida in Francesco Ingaldeo (SSS, 29). Pri tem pa je zanimivo, da je le eden izmed njih v obdobju od leta 1753 do leta 1757 opravljal dolžnosti blagajnika katere od dveh blagajn, saj sta bila prva dva večkrat le poroka tako blagajnikom za zlatnino kot tudi blagajnikom za druge premičnine. Ottavio Vida je bil v navedenem času dvakrat predsednik, v letu 1757 pa vse do 3. februarja 1758 je bil tudi blagajnik za zlatnino. Poleg primanjkljaja v blagajni v višini 485 lir in 2 soldov so mu očitali zlasti neizpolnjevanje predpisa, da mora ob vsakem koncu tedna ves denar iz svoje blagajne oddati zakladniku, tako pa ga je zadrževal pri sebi. Podobno so Francescu Ingaldeu kot velik prekršek navedli neizpolnjevanje dolžnosti sodnega nadzornika (*sopra Giustiziero*), za kar je bil izvoljen v mestnem svetu avgusta 1756 (M/572,188), saj naj ne bi

pregledoval in podpisoval ne dnevnika (*Giornale*) ne zvezka (*Quaderno*) zastavljalnice (SSS, 30).

V obdobju revizije delovanja zastavljalnice je bil *monte* skoraj celo leto 1758 zaprt, revizor Zuanne Gasparotti pa je ugotovil primanjkljaj v višini 10.853 lir in 17 soldov, in sicer iz blagajne za zlatnino, ki so jo v tem času vodili blagajniki Verzo Verzi, Nazario Corte, Giampaolo Zarotti, Antonio Vecelli in Ottavio Vida za 9.300 lir in 18 soldov, v blagajni premičnin pod upravljanjem Alvisa Lugnana, Zuanna Vittorija, Alvisa Gavarda in Giampaola Zarottija pa je bilo 1.552 lir in 19 soldov primanjkljaja. Med navedenimi je poleg Ottavia Vide le še Nazario Corte 1. marca 1759 zbežal, verjetno zaradi res največjega dolga v višini 4.023 lir in 11 soldov, ki ga je "pridelal" leta 1754 kot blagajnik za zlatnino (SSS, 29; 30).

Verjetno so se tudi na podlagi teh dogodkov nato odločili za nastavitev enega samega blagajnika oziroma po novem zopet upravnika (*massaro*), ki naj bi bil odgovoren za celotno poslovanje z zastavki, kar naj bi omogočalo na eni strani večjo preglednost poslovanja, na drugi pa manjše stroške upravljanja. Tudi v Piranu leta 1772 zaseda službo upravnika zastavljalnice le Giacomo Schiavuzzi (SSS, 83), medtem ko sta v Rovinju še leta 1788 dva upravnika, Antonio Basilico in Giuseppe Costantini (SSS, 29).

Beneški urad *Scansadorjev* pa je od izvoljenih uradnikov vedno odločneje zahteval izpolnjevanje obveznosti, zlasti glede ustreznih poroštev, ki so dosegala že velike zneske, večinoma v nepremičninah. Ob izvolitvi Pietra Paola Serenija leta 1763 za zakladnika koprške zastavljalnice, ki očitno nadaljuje tradicijo službovanja svojega istoimenskega predhodnika iz 17. stoletja, je že opaziti učinek odloka *Scansadorjev* z dne 16. marca 1763, ko 17. in 19. aprila od njegovih porokov, Giovannija Ambrosia de Bellija, Nazaria Serenija, Francesca Serenija in Cattarine Sereni, zahtevajo konkretna dokazila za jamstvo njihovega premoženja, in sicer v testamentih, beležkah, zapisih, in to v roku treh dni. V naslednjih dneh tudi žitna zbornica zavrne njegova poročta ter zahteva v roku treh dni nova. Ko so Pietra Paola Serenija le potrdili, tako v zbornici zastavljalnice kot tudi v Velikem svetu, pa je nastopil še ustavni sodnik (*Contraditor alle Parti e Conservator delle Leggi*) Antonio Gavardo, ki je pregledal vso dokumentacijo in znova opazil nepravilnosti. Gradivo je posredoval uradu *Scansadorjev* in ti so sklenili, da morajo dati funkcijo drugi osebi z ustreznimi poroštvii. Poleg tega pa ta urad v naslednjem letu pokara upravo zastavljalnice, da vse prevečkrat dovoli, da se na dolžnosti predsednika in upravnika izmenjujejo ene in iste osebe, "oziroma zasedata predolgo časa mesto vršilca dolžnosti (*con titolo di provisionalità*), zato bo potrebno izvoliti nove ljudi na te položaje" (M/572, 203-209).

Želja oziroma zahteva *Scansadorjev* pa v koprskem primeru očitno ni bila ravno uresničljiva. Konec leta 1765 je bil *monte* celo nekaj časa zaprt, ker po teh pogojih niso mogli izvoliti upravnika, "kar je v veliko škodo temu ubogemu prebivalstvu, saj si gredo v svojo škodo kam drugam sposojat, zato naj v zbornici in nato še v mestnem svetu izberejo nekoga primernega izmed *Popolarov*", naročajo *Scansadorji* 14. januarja 1766. Že naslednji dan med kandidati zbornice za to funkcijo nastopajo Valentin Orlandini, Niccoletto Maniago in Antonio Vidacovich, prva dva izberejo za kandidata v izvolitev v mestnem svetu, kjer izvolijo prvega. Valentin Orlandini se sprva na veliko zahvaljuje za podeljeno čast opravljanja tako pomembne funkcije, kot je upravnik zastavljalnice (*Massaro ossia Cassiere agli ori e mobili*), ki da si je ne zasluži, toda zaradi svojih obveznosti, ki jih ima kot trgovec, pravi, da ne more sprejeti dolžnosti, ker da je za tako dolžnost poleg znanja in izkušenosti potrebna tudi oseba, ki ni zaposlena (*disocupata*), on pa da ima precej dela s svojo trgovino (*Professione del Trafico*; drugič: *del Ordine Mercantile*). Nato pa le sprejme, pravi, v imenu splošne dobrobiti (*Bene Universale*) za mesto in pozdravlja odločitev, da so izbrali nekoga izmed *Popolarov* (temu pravijo eksperiment), vendar pa da ne more opravljati dolžnosti za ves čas enega, temveč le za pol leta. Predlaga dva poroka (že prej je opaziti, da zadoščata dva poroka in ne več po štiri, kot neposredno po sprejemu odloka *Scansadorjev*), Antonia Pellegrina in Nicolôja Maniaga, torej konkurenta za to službo (M/572, 220-221).

Avgusta tega leta že volijo novega upravnika iz vrst mestnega plemstva, tokrat brez zapletov. Verjetno je ta ukrep strnil vrste mestnega plemstva, saj je to tudi obdobje, ko so začeli vplivnejši predstavniki iz vrst "ljudstva" zahtevati zase večje pravice tudi pri odločanju. V Piranu so podobni primeri znani že s konca 16. stoletja, spodbujeni pa so bili prav zaradi slabega vodenja mestnih javnih ustanov, tedaj predvsem fontika (prim. Pahor, 1972). Skoraj dve stoletji kasneje v Kopru sicer ne kaže, da bi se vplivnejši oziroma bogatejši predstavniki "navadnih" prebivalcev preveč potegovali za zagotovljene službe v mestnih javnih ustanovah, temveč bolj za razdelitev same oblasti, saj so zahtevali, kot rečeno, da bi bila dva sindika iz njihovih vrst (Nobili, 1770). V ozadju prizadevanj vplivnejših "navadnih" prebivalcev pa so bile brez dvoma želje za doseg drugih privilegijev ter zlasti za sprejem med mestno plemstvo, saj se to v Kopru ni dogodilo od leta 1677, ko so v vrste mestnih prvakov sprejeli družino Polesini (Nobili, 1770, 52). Vendar koprski *popolari* v svojih prizadevanjih tedaj niso uspeli, kajti beneški senat je po burnih razpravah in tožbah razsodil v korist mestnega plemstva in tako zavrnil možnost, da bi bila dva sindika iz vrst ljudstva (SM, 1770. 24. 1. m. v.;

prim. Nobili, 1770), šele leta 1800 pa je bil Francesco Filippo de Roth po skoraj 130 letih prvi na novo sprejeti član koprškega plemstva (Venturini, 1903, 110).

Trmasto vztrajanje koprskih plemenitašev pri privilegijih pridobljenih v preteklosti, je poleg visokih poroštev po nalogu *Scansadorjev* dodatno zoževalo izbor kandidatov za opravljanje ključnih funkcij v javnih ustanovah. Zasedanje teh služb je za nekatere postalo koristno še zlasti po ustanovitvi Direktorija za reinvesticije premoženja cerkvenih in ubožnih ustanov leta 1771, ki je omogočil večji pretok kapitala prek koprške zastavljalnice (APP, 44/c). To pa je še bolj privedlo do še večje koncentracije opravljanja nekaterih služb v rokah le nekaterih posameznikov, ki so si, če so pošteno opravljali svoje naloge, zaslužili tako priznanja kot povišanja dohodka, v nasprotnem pa so si nekateri postregli kar sami. Tak primer je bil z zakladnikom Eliom Belgramonijem, ki je bil na to funkcijo izvoljen aprila 1772, mandat mu je potekel aprila naslednje leto (M/572, 236), šele 15. maja pa so v njegovi blagajni opazili primanjkljaj v višini 26.089 lir (SSS, 30, 20, 22). Čeprav dosegljivi dokumenti o dogodku ne pričajo natančno, lahko na podlagi kasnejših zapisov sklepamo, da je šlo za pravo krajo (*furto*) premoženja zastavljalnice (SSS, 29, 1776).

Po tem dogodku je bila zastavljalnica spet več mesecev zaprta, dokler ni po številnih brezuspešnih volitvah kandidatov, tudi iz vrst *popolarov*, dolžnosti upravnika zasedel Almerico Gavardo. Ta je bil na tej funkciji kar deset let, saj jim nikakor ni uspelo, ali pa niso hoteli izvoliti novega upravnika. Leta 1783 zaradi boleznih Gavarda le izvolijo za upravnika Nazaria Serena, ki je dotlej več let opravljal dolžnosti zakladnika, vse do leta 1787 pa je bil upravnik. Tedaj za upravnika izvolijo Agostina Bruttija, Nazario Sereni pa zasede funkcijo predsednika. Tudi ko so leta 1789 že izvolili Antonia Schera za upravnika iz vrst *popolarov*, ponovno skladno z naročili *Scansadorjev*, ki so se sklicevali na odlok iz leta 1766, da ko ne morejo dobiti upravnika iz vrst plemičev, naj ga z javnim razglasom izberejo iz vrst *popolarov*, je zaradi neustreznih poroštev ostal na dolžnosti Agostino Brutti, kar se je dogodilo tudi po kandidaturi Antonia Schipizza leta 1790.

Ko 30. septembra 1793 urad *Scansadorjev* sprejme sklep, da morata tako upravnik kot zakladnik ob nastopu funkcije položiti porošstva v višini 5000 ducatov, ter potrdi pravila za nove uradnike v zastavljalnici, in sicer za sprejemnika zastavkov (*Cattapegni*) in pomočnika oziroma pisarja (*Assistente ossia Scrivano*), ki ju za 300 lir letne plače predlaga upravnik zastavljalnice, potrdi pa mestni svet, si na novo izvoljeni upravnik Bonifacio Sereni že naslednje leto izbere za pisarja Nazaria Serena, za sprejemnika zastavkov pa Ivana Valentiča (Zuanne Valen-

tich), ki je vse od leta 1776 pri zastavljalnici opravljal dolžnosti cenilca (M/572, 3-38; SSS, 29).

Zgodba se od tu dalje zopet ponavlja. Nedvomno tudi zaradi še višjih poroštev že leta 1795 ne morejo izvoliti ne novega upravnika ne zakladnika. Po več poskusih, tudi ko so izmed petnajstih kandidatov iz vrst *popolarov* 30. avgusta 1795 izvolili Gio. Maria Carbonarja za upravnika, pa je ta funkcijo zavrnil, češ da je s trgovino že nekaj časa dobro preskrbljen ("*...già da qualche tempo assicurato all'azienda di un negozio Mercantile in questa città.*") in da bi mu ta plača le malo prinašala, so *Scansadorji* predlagali, naj znova pridobijo nekdanjega upravnika Bonifacia Serenija, "da bodo vsaj shranjene zastavke lahko nekako rešili". Pismo *Scansadorjev* s tem v zvezi precej razkriva ozadje nezmožnosti delovanja ustanove, saj naj bi temu botrovalo premajhno plačilo za opravljanje funkcij in jih zato nihče noče opravljeti, pa čeprav gre za pomembno ustanovo. Svoje razmišljanje pa sklenejo tako, da svetujejo v čim krajšem času pripravo programa za oživitvev ustanove, ali pa naj ustanova zamre. Nato se koprski mestni svet ob navzočnosti 132 članov 27. decembra 1795 sestane in po obširnejšem uvodu od leta 1550 dalje sprejmejo to reformo:

- da v skladu z odlokom iz leta 1628, potrjenim 1629, upravnik opravlja dolžnost 2 leti, s tem, da vsako leto poda obračun;

- poleg sedanjega honorarja (samo) 230 ducatov na leto (= 1426 lir) naj upravnik dobi še 450 lir na koncu vsakega leta, poleg tega pa še 1 sold od vsake *bolete* za zastavljene in odkupljene zastavke, o tem pa mora vsakih 6 mesecev predati obračun.

Scansadorji so šele 6. junija 1796 potrdili ta sklep, potem ko je bila vse od januarja zastavljalnica zaprta, vendar dodajajo, naj ta sklep za upravnika velja le začasno, za obdobje delovanja enega upravnika, vsako *boletto* od prejetih in oddanih zastavkov pa mora podpisati še ustavobranitelj (*Conservatore alle Leggi*). Že 26. junija je bil za upravnika izvoljen Bortolo de Rin, konec leta markiz Orazio Gravisi za zakladnika, 17. aprila pa je zadnji predsednik zastavljalnice pod beneško oblastjo postal grof Agostino Brutti (M/572, 41-45).

Tako je koprsko plemstvo s svojimi najvidnejšimi predstavniki znova zasedlo tedaj že dobro plačane službe, po enakem postopku in s podobnimi zapleti pa so izbirali in volili uradnike zastavljalnice tudi pod avstrijsko nadoblastjo, le da je mestnemu svetu namesto dotedanjega podestata in kapitana predsedoval cesarsko-kraljevi predstavnik drugostopenjskega sodišča (npr.: *Radunato lo Sp. Mag.r Consiglio more solito nella Sala del Palazzo Pret.o ove con l'intervento dell'Inclito Ces.o Reg.o Prov[isori].o Tribunale di 2.da istanza Politico, ed Economico si numerata n.o 133*) (M/572, 46).

Sklep

Skrb zbujajoči dejavniki depopulacije (prim. Darovec, 1999a) so v Istri poleg beneške omejevalne gospodarske politike, upada beneške gospodarske moči in avstrijskega gospodarskega prodora prek tržaškega, pa tudi reškega pristanišča (prim. Darovec, 2000a) vsekakor vplivali na to, da se mesta niso razvijala v moderna kapitalistična mesta, kot se je to dogajalo na Zahodu, zlasti v Italiji od 14. do 18. stoletja; čeprav je v nekaterih mestih nastajala "interiorizacija" kot nasprotje med mestnimi četrtmi, ki na ravni mesta posredno reprezentirajo družbeno segregacijo, se je temeljni konflikt ohranjal na ravni mesta in podeželja.² Tako se je socialni status šele v povezavi z okoljem, kjer je posameznik živel, in s sprejemom kulturnih vzorcev določnega etničnega elementa prelevil v to temeljno nasprotje, ki sprva ni imelo znakov etničnih, temveč bolj socialnoekonomskih kot političnih konfliktov. Le-ti namreč niso potekali med izrazito ekonomsko nasprotnimi sloji, ampak bolj med mestnimi plemiči in ekonomsko premožnimi meščani oziroma mestnimi prebivalci (*popolari*), ki so bili nezadovoljni nad privilegiranim položajem mestnih plemičev. Ti so poleg oprostitev prenekaterih davčnih in delovnih obveznosti skoraj izključno zasedali še vse službe v mestnih upravno-političnih in finančnih ustanovah z razmeroma visokimi dohodki, ki sicer niso omogočali bogatenja, so pa zato zagotavljali dokajšnjo socialno in ekonomsko varnost ter ugled, kolikor seveda ni nastajalo do raznih finančnih in političnih malverzacij, goljufij in kraj občinskega in cerkvenega premoženja, raznih finančnih fondov, še posebno denarja fontikov, zastavljalnic (*Monte di Pietà*) in bratovščin, kar se ni redko dogajalo tudi v drugih krajih tedanje Beneške republike (prim. Ventura, 1964, 375-473). Prav te okoliščine so največkrat povzročale spore in nemire, saj so se tako prebivalci mest kot tudi podeželja počutili ogoljufane na področjih zagotavljanja kolikor tolikšne socialne varnosti, za katero so si zelo prizadevali in čemur so bile pravzaprav namenjene te ustanove. Tako so predstavniki ljudstva poleg zahtev po zagotavljanju pravnega reda v teh ustanovah izražali še politične zahteve po vključevanju v upravljanje mestnih struktur, to pa jim je ponekod bolj, drugod pa manj uspelo.

Če izvzamemo nekaj manjših fizičnih obračunov v Piranu in Rovinju, so se vsi ti spori reševali večinoma po rednih legalnih sodnih

procesih in v dolgotrajnih postopkih pred različnimi beneškimi uradi, z neznatnimi rezultati in morebitnim kaznovanjem najhujših krivcev. Značilni sklepi teh pritožb so bili tudi številni začasni administrativni ukrepi, ki pa so jih tako eni kot drugi le za kratko dobo tudi spoštovali, pravih (socialnih ali političnih) 'bojev' pa ni bilo (prim. Klen, 1977, 333).

Tako lahko ugotovimo, da so v beneških istrskih mestih sicer nastajala nasprotja med "stariimi" in "novimi" elitami, značilnimi za obdobje ob koncu 18. stoletja, da so le-ta potekala predvsem na ravni vprašanja zasedanja uradniških služb, ki so simbolizirale ter zagotavljale moč in oblast, vendar pa so bile za nove elite zanimive le najpomembnejše komunske uradniške službe, v Kopru konkretno mesto sindika, druge pa manj, saj bi jim omogočale manjši zaslužek in vpliv, kot pa njihova že utečena trgovinska dejavnost.

VIRI IN LITERATURA

AMSI = Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria. Poreč 1884 - .

APP = Pokrajinski arhiv Koper. Dodatek k staremu koprskemu občinskemu arhivu (Appendice all'Archivio antico municipale di Capodistria). Uredil F. Majer.

M/ = Označevanje arhivskih enot po Inventarju F. Majerja (1904); arhivsko gradivo dosegljivo na mikrofilmu v: Archivio di Stato di Trieste (Državni arhiv v Trstu). Antico archivio municipale di Capodistria (Stari koprski občinski arhiv).

Nobili (1770) = Stampa Nobili di Capodistria. Koper, 1700. Osrednja knjižnica Srečko Vilhar Koper, dok. št. D 10567.

Rel. = Relazioni dei Podestà e Capitani di Capodistria, v: AMSI, 6-8/1890-92, 10/1894, 13/1897.

SM = Senato Mare (1440-1797), v: AMSI, 7/1891, 9/1893, 11-17/1895-1901.

SSS = Archivio di Stato di Venezia (Državni arhiv v Benetkah). Magistrato de Scansadori alle Spese Superflue.

STKP = Statut Kopra; objava: Statut Koprškega komuna iz leta 1423 z dodatki do leta 1668 (Lo statuto del comune di Capodistria del 1423 con le aggiunte fino al 1668). Za objavo priredil L. Margetić, Pokrajinski arhiv Koper – Center za zgodovinske raziskave Rovinj, Koper-Rovinj, 1993.

Corbanese, G. G. (1987): Grande atlante storico-cronologico comparato da G. G. Corbanese. 2. Il Friuli, Trieste e l'Istria nel periodo veneziano. Udine.

Darovec, D. (1994): Notarjeva javna vera. Notarji in vicedomini v Kopru, Izoli in Piranu v obdobju Beneške republike. Knjižnica Annales 7. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.

Darovec, D. (1997): Beneška republika (1307

² V Kopru je poleg sloja ribičev v ribiški četrti živel še razmeroma številni sloj kmetov, t. i. *paolanov*, ki so vsak dan odhajali iz mesta obdelovati svoja zemljišča v mestni okolici; Julij Contarini je leta 1626 videl prihajati zvečer v mesto več kot 1.500 teh meščanov (napis na plošči vrat Muda). O družbenih segregacijah v istrskih mestih prim. Ivetić, 1997, za družbeno nasprotje med mestom in vasjo pa Gestrin, 1975a, 92 sq.

do 1797). V: Žontar, J. et al.: Priročnik za strokovno obdelavo arhivskega gradiva pravosodnih organov od srede 18. stoletja do leta 1991. Del I, Izbor zakonov in predpisov. Ljubljana, Arhiv Republike Slovenije, 85-98.

Darovec, D. (1999a): Odvzemi siromaku, daj bogatašu: Monte di Pietà v Kopru. *Acta Histriae*, 7. Koper, 479-494.

Darovec, D. (1999b): Vpliv množičnih smrti na gospodarsko in socialno podobo Istre skozi stoletja. V: Množične smrti na Slovenskem (Zbornik referatov). Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 11-44.

Darovec, D. (2000a): Gospodarsko stanje v Beneški Istri 17. in 18. stoletja. *Zgodovinski časopis*, 54. Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, 49-67.

Darovec, D. (2000b): Sodstvo v Istri do leta 1809. V: Žontar, J. (ur.): *Pravo, zgodovina, arhivi. 1. Prispevki za zgodovino pravosodja*. Ljubljana, Arhiv Republike Slovenije, 123-138.

Darovec, D. (2001): Koprška škofija in Slovani od srednjega do novega veka. *Acta Histriae*, 9, 1. Koper.

Gestrin, F. (1975a): Trgovina slovenskih dežel z italijanskimi ob koncu srednjega veka in v 16. stoletju. *ZČ*, Ljubljana, 29, 1-2, 89-108.

Ivetić, E. (1997): La popolazione dell'Istria nell'età moderna. Lineamenti evolutivi. Rovinj, Centro di Ricerche Storiche.

Klen, D. (1977): Uvjeti i razvitak odnosa između pučana i građana u mletačkoj Istri. *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, Zagreb, 10, 305-334.

Majer, F. (1904): Inventario dell'Archivio antico municipale di Capodistria. Koper.

Pahor, M. (1972): Socialni boji v občini Piran od XV. do XVIII. stoletja. Ljubljana, Piran, Mladinska knjiga, Pomorski muzej "Sergej Mašera" Piran.

Ventura, A. (1964): Nobiltà e popolo nella società veneta del '400 e '500. Bari, Editori Laterza.

Venturini, D. (1903): Il vecchio "Maggior Consiglio" della città di Capodistria. *Pagine Istriane*, 5. Koper, 105-115.

Vodnik (1994): Guida Generale degli Archivi di Stato Italiani. IV. Archivio di Stato di Venezia (Državni arhiv v Benetkah). Rim.

SUMMARY

STRUCTURE OF THE KOPER ADMINISTRATION IN THE 18TH CENTURY

This contribution discusses the administrative structure of Koper in the 18th century, focussing primarily on comparisons with the medieval period, when neither Koper nor adjacent towns of the former Venetian Istria seemed to be exposed to any significant changes in their municipal administrations. Some differences can be observed in the numbers of nominated or elected civil servants, although the majority of the municipal administrative bodies established in the Middle Ages and methods of electing them continued more or less unchanged. Nevertheless, quite a number of administrative posts disappeared, some were remodelled or newly established, and some were merged, including the highest posts in the municipal administration. Most importantly, two new communal social institutions developed: *Fontik* and *Monte di Pietà*. Both chose their civil servants from the ranks of the municipal council members. According to the records of the Koper Great council, this contribution lists all the communal administrative services between 1786 and 1790. Against the background of the scramble for positions in the administration services in the 18th century Venetian towns of Istria, tensions rose between the "old" and the "new" elites. This was because these positions, particularly the status-related ones, symbolised and guaranteed power and authority. However, the new elites were solely and indisputably interested in the key communal administrative positions. In Koper, for example, they aspired to the position of the *sindik*. Other positions were less attractive to the new elites because they would have provided them lower revenue and less influence than their already established trading activities. The town nobility thus succeeded in retaining the privileges of their noble status through the perpetuation of the prestigious communal administrative positions, despite its repeatedly evidenced malversations.

Was hat Urban Jarnik gegessen? Der Haushalt des Pfarrers von Moosburg als Musterhaushalt für die Katastralschätzung in Unterkärnten

WILHELM WADL

Im Mittelpunkt dieses Artikels steht nicht der berühmte slowenische Dichter und Philologe Urban Jarnik,¹ sondern seine alltäglichen Lebensumstände als Pfarrer in Moosburg, die in sehr anschaulicher Weise in einem Protokoll "über die Gesteungskosten des Hand- und Zugtaglohnes in der Gemeinde Moosburg" aus dem Jahre 1833 festgehalten wurden.

Im Rahmen der Grundsteuerschätzung unter Kaiser Franz I. (= Franziszeischer Kataster) wurde zunächst das ganze Land genau vermessen und anschließend Bonität und Ertrag jeder Parzelle ermittelt². Dem Rohertrag wurde anschließend der Aufwand gegenübergestellt. Zur Ertragsschätzung wurde in jeder Katastralgemeinde für jede Kulturgattung und Bonitätsklasse eine Musterparzelle ausgewählt und genau untersucht. Für die Ermittlung der wesentlichsten landwirtschaftlichen Betriebsausgaben (Dienstbotenlöhne und Kosten der Zugtiere) beschränkte man sich jedoch darauf, in jeder Bezirksobrigkeit einen Musterhaushalt zu untersuchen.

Da die damaligen Landarbeiter nur geringe Geldlöhne erhielten und der Hauptaufwand in ihrer Verköstigung bestand, wurde in einem derartigen Musterhaushalt ein wöchentlicher Ideal Speiseplan ermittelt, aber auch alle Sonderrationen anlässlich von Feiertagen und bei erschwerter Arbeit genau verzeichnet, quantifiziert

und in Geldwert umgerechnet. Im Bereich der Bezirksobrigkeit Moosburg wurde der Haushalt des Moosburger Pfarrers als Musterhaushalt ausgewählt. Die dabei ermittelten Zahlen bildeten nicht nur in allen Katastralgemeinden der Bezirksobrigkeit Moosburg (Moosburg, Kreggab, Tuder-schitz, St. Peter bei Moosburg, Gradenegg und Seigbichel) die Berechnungsgrundlage für die Grundsteuerschätzung, sondern wurden darüber hinaus auch in weiteren 28 Katastralgemeinden im Glantal, am Zollfeld und östlich von Klagenfurt von den Gemeinderichtern und Ausschüßmännern als verbindliche Berechnungsbasis anerkannt. Selbst eine Reihe von Gemeinden des Bezirkes Osterwitz (Launsdorf, St. Filippen u. a.) erklärten sich mit den in Moosburg ermittelten Daten einverstanden.

Moosburg war Jarniks letzte Wirkungsstätte als Pfarrer. Als Gailtaler Bauernsohn besuchte er 1795-1803 das Gymnasium und Lyzeum in Klagenfurt und wurde 1806 nach theologischen Studien in Klagenfurt und Graz zum Priester geweiht. Nach Kaplanstellen in Tultschnig, Gurnitz und Klagenfurt erhielt er 1818 die Pfarre St. Michael am Zollfeld verliehen. Neun Jahre später erlebte Jarnik, der inzwischen als Schriftsteller und Gelehrter bekannt geworden war, mit der Verleihung der landesfürstlichen Patronatspfarre Moosburg einen großen Karrieresprung. In dieser Funktion ist Jarnik 1844 erst 60jährig in Moosburg verstorben, wo noch heute ein Grabstein im Eingangsbereich der Kirche an ihn erinnert. In Moosburg führte Jarnik ein gastliches Haus, zahlreiche Slawisten sind bei ihm eingekehrt und haben mit ihm Fachfragen diskutiert, aber auch der Lavanter Bischof Martin Slomšek, der in Moosburg 1834 seine berühmte Predigt über den Wert der Muttersprache hielt.

Als Pfarrer von Moosburg hat sich Jarnik stark der Philologie zugewandt, 1832 ist als Ergebnis dieser Bemühungen sein "Versuch eines Etymologikons der Slowenischen Mundart in Inner-Österreich" erschienen. Möglich war ihm all dies nicht zuletzt deshalb, weil Moosburg eine außerordentlich gut dotierte Pfarrpfünde war. Die Pfarre Moosburg hatte zu Jarniks Zeiten rund 1400 Seelen. Zur Unterstützung in der pastoralen Arbeit stand ihm ein Kaplan als Hilfspriester zur

¹ Zu Biographie und literarischem Werk Urban Jarniks siehe u. a.: Österreichisches Biographisches Lexikon 1815-1950, Band 3, Graz-Köln 1965, S. 82; Slovenski biografski leksikon, Band 1, Ljubljana 1925-1932, S. 386 ff.; Enciklopedija Slovenije, Band 4, Ljubljana 1990, S. 272 f.; Prunč, Erich: Urban Jarnik (1784-1844). Textologische Grundlagen und lexikologische Untersuchung seiner Sprache, 3 Bände, Klagenfurt / Celovec 1988; Nußbaumer, Erich: Geistiges Kärnten. Literatur- und Geistesgeschichte des Landes, Klagenfurt 1956, S. 332 ff.; Das slowenische Wort in Kärnten. Schrifttum und Dichtung von den Anfängen bis zur Gegenwart / Slovenska beseda na Koroškem. Pismenstvo in slovstvo od začetkov do danes, hrsg. v. Reginald Vospornik, Pavle Zablatnik, Erik Prunč und Florjan Lipuš, Wien 1985, S. 104 ff., 128 ff. und 625 f.; Jarnik, Urban: Andeutungen über Kärntens Germanisierung / Pripombe o germanizaciji Koroške. Mit einer Studie und Anmerkungen von Bogo Grafenauer / Spremnju študija in opombe Bogo Grafenauer (= Disertacije in razprave / Dissertationen und Abhandlungen 8, hrsg. v. Slovenski znanstveni inštitut / Slowenisches wissenschaftliches Institut), Klagenfurt / Celovec 1984.

² Lego, Karl: Geschichte des Österreichischen Grundkatasters, Wien o. J. (1967), S. 25 ff.

Seite. Moosburg war im Vormärz ein herrschaftlicher Zentralort mit der gewerblichen Struktur eines kleinen Landmarktes. Neben dem herrschaftlichen Schloß auf der Anhöhe wurde das Erscheinungsbild des Ortes durch die Pfarrkirche von beachtlicher Größe und spätbarocken Formen sowie die ausgedehnten Gebäudekomplexe des Pfarrhofes und seiner zahlreichen Meiereigebäude beherrscht. Der Gegensatz zur äußerst bescheiden dotierten Maria Saaler Patronatspfarre St. Michael am Zollfeld (damals meist "Deutsch St. Michael" genannt, weil diese Pfarre im Gegensatz zu Moosburg schon nördlich der Sprachgrenze lag) konnte nicht größer sein. In St. Michael hatte Jarnik nur eine winzige Pfarrfründe (unter 2 ha) und war kaum besser gestellt als ein Keuschler. Als Pfarrer von Moosburg verfügte er über rund 46 Hektar und war somit Herr eines kleineren Gutsbetriebs,³ auf dem 10 Dienstboten beschäftigt waren. Jarnik war im Rahmen der Katastralschätzung sehr bemüht, seine Interessen als Gutsherr zu vertreten und brachte zahlreiche Reklamationen wegen zu hoher Grundsteuerbemessung ein.⁴ Als Pfarrer von Moosburg wurde der Gailtaler Bauernsohn Urban Jarnik jedoch auch zu einem Grundherrn mit zahlreichen Urbar- und Zehentuntertanen. Laut der Theresianischen Rektifikation⁵ gehörten zur Pfarrfründe Moosburg 3 Huben, 4 Zulehen und 1 Keusche mit einer Begültung von 19 Pfund Pfennigen. Wesentlich bedeutsamer waren die Zehenteinkünfte (7 Vierling Weizen, 40 Vierling Gerste, 14 Vierling Hirse, 5 Vierling Buchweizen und 70 Vierling Hafer). Darüber hinaus mußten die Untertanen jährlich rund 400 Tage Robot leisten. Mit 25 Rindern und 15 Schweinen hatte der Pfarrer von Moosburg um die Mitte des 18. Jahrhunderts einen Viehstand, der weit höher war als jener eines durchschnittlichen Bauernhofes. Auf den Äckern im Ausmaß von rund 15 ha wurden Weizen, Roggen, Gerste, Hafer, Hirse, Bohnen, Erbsen, Wicken, Klee und Flachs angebaut. Zur Zeit Urban Jarniks als Pfarrer war auch der Anbau von Kartoffeln und Mais – den wichtigsten agrarischen Innovationen des frühen 19. Jahrhunderts in Kärnten – schon bedeutend.

Im Rahmen der Theresianischen Rektifikation wurde für die Pfarrfründe Moosburg ein Rohertrag von 717 Gulden ermittelt, dem Steuern und Abgaben von nur 83 Gulden gegenüberstanden. Zu diesem Einkommen aus dem Titel der Grundherrschaft (Rustikale) und aus der Gutswirtschaft des Pfarrers (Dominikale) traten noch Einkünfte aus verschiedenen seelsorglichen Verrichtungen

(Stolgebühren, gestiftete Messen etc.).

Am 17. und 18. Mai 1833 wurde in Moosburg von einer Kommission bestehend aus dem Bezirkskommissär, zwei Beamten der Katastralschätzungsbehörde, dem Gemeindevorsteher Vinzenz Weber⁶ und sieben Ausschußmännern ein "Protokoll ... über die Gestehungskosten des Hand- und Zugtaglohnes" verfaßt, in dessen Mittelpunkt genaue Aufzeichnungen über "die tägliche Verköstungsweise" im Haushalt "des Herrn Pfarrer Urbann Jarnigg" stehen.⁷ Zu diesem Haushalt gehörten 10 Personen, wobei unerwähnt bleibt, ob auch der Pfarrer unter diesen mitgezählt wurde. Auch wenn diese Aufzeichnungen die Alltags- und Festtagskost der Dienstboten des Pfarrers beschreiben, so ist doch ziemlich plausibel, daß auch der gewöhnliche und werktägliche Speisenplan des Pfarrers selbst kaum wesentlich anders ausgesehen haben dürfte. Angesichts seiner guten Einkommensverhältnisse konnte er sich allerdings, insbesondere wenn Gäste kamen, jederzeit jede Form von Aufbesserung und Luxus leisten.

Der wöchentliche Normalspeiseplan im Haushalt des Moosburger Pfarrers Urban Jarnik sah folgendermaßen aus:

Tag	Frühstück	Mittagessen	Abendessen
Montag	Heidensterz mit Milch	Speckbrein; saure Milch und Brot <i>oder</i> Knödel	<i>Winter:</i> Erdäpfel <i>Sommer:</i> saure Milch, abgeschmalzene Bohnen oder Fisolien
Dienstag	Heidensterz mit Milch	gefüllte Nudel und saure Mehlsuppe	Ritschert
Mittwoch	Heidensterz mit Milch	Heidentrippa und saure Milch	abgeschmalzener Türkengrieß
Donnerstag	Heidensterz mit Milch	Brotsuppe, Fleisch und Kraut	Suppe mit Brot <i>oder</i> Talken mit saurer Milch
Freitag	Heidensterz mit Milch	Milchbrein, saure Milch und Brot	eingeschreckte Farfeln
Samstag	Heidensterz mit Milch	gefüllte Nudel, saure Milch und Brot	Milch und Sterz
Sonntag	---	Brotsuppe, Fleisch und Kraut	Gerste mit Speckschwarten

³ Realschematismus sämtlicher Pfarren der Diözese Gurk, Klagenfurt 1933, S. 278 ff. und 286 ff.; Kärntner Landesarchiv, Franziszeischer Kataster, KG 72145 Moosburg, Parzellenprotokoll.

⁴ Ebenda, Katastralschätzungselaborat der KG 72145 Moosburg.

⁵ Kärntner Landesarchiv, Theresianische Rektifikation, Mitterer Kreis, D 39.

⁶ Dieser war Landwirt, Gastwirt und Brauereibesitzer. Nach der Revolution des Jahres 1848 wurde er zum ersten Bürgermeister von Moosburg gewählt und bekleidete dieses Amt bis zu seinem Tod im Jahre 1875. – Siehe Wadl, Wilhelm: Die Entwicklung Moosburgs seit 1850, in: Marktgemeinde Moosburg, Moosburg o. J. (1998), o. S.

⁷ Kärntner Landesarchiv, Katastralschätzungselaborat der KG 72145 Moosburg.

"Diese Kost wird bei erschwerter Arbeit, als dem Schnitt, der Holzarbeit, dem Anbaue täglich mit einer Maß Steinbier per Kopf, dann an den sieben hohen Festtagen, als Neujahr, Fasching, Ostern, Pfingsten, Kirchtage, Allerheiligen und Kristtag durch frisches Fleisch und Braten, dann dreimal durch Reinlinge, einmal durch Krapfen, einmal durch Schmalzmuß, einmal durch in Schmalz gebackene Haidennocken und Steinbier vermehrt."

In weiterer Folge wird in dem Protokoll für jedes einzelne Gericht genau die jährlich erforderliche Menge an Zutaten ermittelt. Das häufigste Gericht war der **Heidensterz** (sechsmal wöchentlich zum Frühstück und einmal wöchentlich als Abendessen). Er wurde somit 364mal pro Jahr gereicht. Dazu waren für die 10 Personen, die im Haushalt des Moosburger Pfarrers verköstigt wurden, jährlich 30 Wiener Metzen⁸ (= ca. 1840 l) Buchweizenmehl erforderlich. Zum Sterz wurde pro Person und Mahlzeit ½ Wiener Maß Milch gereicht (ca. 0,7 l). Da neben dem Mehl keine weiteren Zutaten angegeben werden, insbesondere weder Butterschmalz noch Speck (der Salzbedarf wird am Ende des Protokolls pauschal ermittelt), dürfte der Heidensterz eine ziemlich trockene und wenig geschmackvolle Speise gewesen sein.

Die **gefüllten Nudel** waren typische Kärntner Käsnudel mit einer Fülle aus Topfen und Hirse. Sie kamen wöchentlich zweimal auf den Tisch und wurden abwechselnd mit ausgelassenem Schweinespeck und Butterschmalz verfeinert. Die Relation zwischen dem Nudelteig und der Füllung war jedoch entschieden anders als heute, denn für den Nudelteig wurde ungefähr die doppelte Menge an Zutaten verwendet als für die Fülle, in der zudem doppelt so viel "Brein" (= geschälte Hirse) wie Topfen enthalten war.

Einmal wöchentlich gab es **Speckbrein**, einen Hirsebrei, der mit 12 Lot (= 21 dkg) Speck verfeinert wurde. Für den **Milchbrein** wurde hingegen 1 Maß Hirse in 2½ Maß Milch unter Beifügung von 1 Pfund Butterschmalz gekocht. Einmal pro Woche gab es "**Haidentrippa**". "Trippen" waren in der Altkärntner Küche gestampfte Breigerichte unterschiedlicher Konsistenz.⁹ Die Grundzutaten der Moosburger "Haidentrippa" bestanden aus 1½ Maß Buch-

weizenmehl und ½ Pfund Speck.

Zweimal wöchentlich wurde **Fleisch** und zwar ausschließlich Rindfleisch gereicht. Dabei wurde pro Kopf und Mahlzeit ½ Pfund geräuchertes oder ¾ Pfund frisches Fleisch berechnet, also eine doch erstaunlich hohe Menge. Zweimal wöchentlich stand **Kraut** auf dem Speiseplan, ohne daß zwischen frischem Kraut und Sauerkraut differenziert wird. Die Aufbesserung des Krauts mit 6 Lot (rund 10 dkg, also nur 1 dkg pro Person) Speck war allerdings sehr bescheiden.

Der "**Ritschert**", der zweimal wöchentlich gekocht wurde, unterschied sich hinsichtlich seiner Grundzutaten erheblich vom heute üblichen Kärntner Ritschert. Der Moosburger Ritschert des Jahres 1833 enthielt nämlich nur Rollgerste, Speckschwarten und eine winzige Menge Speck. Einmal wöchentlich gab es "**Türkengrieß**", eine mit Speck verfeinerte Polenta. Um 1833 dominierte also in Unterkärnten der Buchweizen noch eindeutig gegenüber dem Mais, der sich in Gebirgstälern Oberkärntens viel früher durchsetzte als im Klagenfurter Becken.¹⁰

Die "**Farfeln**", ein erbgroß aufgebroselter weicher Teig aus "Pollmehl", wurden in Wasser gekocht und mit wenig Butterschmalz (für 10 Personen nur ca. 7 dkg) verfeinert. "Pollmehl" ist das bei der Vermahlung von Weizen als letztes vor der Kleie ausgesiebte Mehl.¹¹ Ein besonders archaisches, heutzutage nur noch in entlegenen Gebirgsgegenden verbreitetes Gericht waren die "**Talken**". Zu ihrer Zubereitung wurden verschiedene Getreidesorten (meist Hafer und Gerste, manchmal auch unter Beimengung von Pferdebohnen) gequollen, gedörrt und anschließend grob vermahlen. In Moosburg wurde für die Talken im Jahr 1833 allerdings ausschließlich Gerstenmehl verwendet (ohne jede Aufbesserung mit Schmalz oder Speck). Zu den verschiedenen Breigerichten wurde meist **saure Milch** gereicht (sechsmal wöchentlich), wobei für eine Person und Mahlzeit rund ½ l ausgeschenkt wurde.

In den Wintermonaten gab es wöchentlich einmal am Abend **Kartoffeln**, die somit in der Ernährung um 1833 erst eine bescheidene Rolle spielten. Auf eine genauere Beschreibung und Quantifizierung der im Wochenspeiseplan genannten "Bohnen oder Fisolen" wurde verges-

Viermal in der Woche wurde bei den Mahlzeiten **Brot** gereicht, wobei jedes Mal ein Laib verbraucht wurde. Als Jausenbrot wurde jedem Dienstboten wöchentlich 1 Brotlaib im Gewicht von 8 Pfund (rund 4,5 kg) ausgeteilt. Insgesamt brauchte man im Haushalt des Pfarrers von Moosburg somit wöchentlich 14 Brotlaibe im Gesamtgewicht von über 60 kg, so daß man wohl

⁸ Im Rahmen der Katastralschätzung wurden in allen Kronländern ohne Rücksichtnahme auf lokal übliche Maße (z. B. den Kärntner Landvierling) Wiener Maßeinheiten verwendet. Alle Umrechnungen im Rahmen dieses Beitrages erfolgten mit Hilfe der metrologischen Tabellen in dem in vielen Auflagen verbreiteten Agrarhandbuch "Vademekum für den Landwirt" von Hugo Hitschmann, Wien 1911, S. 2 ff.

⁹ Siehe Miklau, Lia: Kärntner Kochbüchl, Klagenfurt 1967, S. 128; in jüngeren Auflagen dieses Buches werden "Trippen" allerdings schon eingeschränkt nur noch als Gericht aus gestampften Kartoffeln definiert (siehe z. B. 4. Auflage, Klagenfurt 1977, S. 159).

¹⁰ Siehe Wadl, Wilhelm: Alter und Entwicklung der Maiskultur in Kärnten, in: Carinthia I 1987, S. 239 ff.

¹¹ Siehe Hitschmann, Vademekum für den Landwirt, S. 761 f.

fast jede Woche gebacken haben dürfte. Für das Brot wurde ausschließlich Roggenmehl verwendet.

Abschließend wird in der Detailbeschreibung der einzelnen Gerichte auch die **Festtagskost** behandelt. An drei Festtagen im Jahr erhielt jeder Dienstbote einen "**Reindling**", also ein in einer weiten runden Schüssel gebackenes Germgebäck, dessen Grundzutaten aus einem Vierlingmaßl (= 3,4 l) Weizenmehl, aber nur 4 Lot Butterschmalz (ca. 7 dkg) bestanden. Weder bei diesem noch bei den anderen Festtagsgebäcken wird Honig oder Zucker unter den Zutaten angeführt. Am Faschingdienstag gab es pro Person 12 Stück in Butterschmalz gebackene **Krapfen**. Auch die "**Haidennocken**" aus Buchweizenmehl wurden in reichlich Butterschmalz herausgebacken. Einmal im Jahr (wohl am Kirchweihfest) wurde **Schmalzmuß** gereicht, für das 20 Eier verwendet wurden. Nur bei diesem außerordentlichen Festtagsgericht werden Eier unter den Zutaten angeführt.

An fünf Festtagen im Jahr gab es ein "**Bratl**", wobei jedes Mal pro Kopf ½ Pfund Kalbfleisch (= 28 dkg) veranschlagt wurde. Zu Ostern erhielten die Dienstboten 18 Pfund (rund 10 kg) "**Weichfleisch**", also rund 1 kg pro Person. Bei diesem am Karsamstag geweihten Fleisch dürfte es sich wohl um eine Mischung aus geselchtem und gebratenem Schweinefleisch gehandelt haben.

An jeden Dienstboten wurden jährlich durchschnittlich 127 Maß **Steinbier** (= ca. 180 l) ausgeschenkt. Abzüglich der 7 hohen Festtage wurden somit 120 Tage mit harter körperlicher Arbeit angenommen, an denen es Bier als Kostaufbesserung gab. Obstmost und der in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts weit verbreitete Branntwein werden in der Moosburger Kostbeschreibung von 1833 noch nicht erwähnt.

Eine abschließende tabellarische Übersicht ermöglicht es, die konsumierte Jahresmenge pro Person bei den verschiedenen Nahrungsmitteln ziemlich exakt zu ermitteln. An **Fleisch** wurden nur ca. 46 kg pro Jahr konsumiert, wobei die Verteilung auf die verschiedenen Fleischsorten völlig von heutigen Ernährungsgewohnheiten abweicht (43,7 kg Rindfleisch, 1,4 kg Kalbfleisch, 1 kg Schweinefleisch).

Obwohl die meisten Gerichte **tierische Fette** enthielten, ist die Gesamtmenge trotzdem nicht sonderlich hoch (1,5 kg Speckschwarten, 9 kg Schweinespeck und 8,2 kg Butterschmalz). Relativ hoch war der **Milchkonsum** (275 l süße Milch und 155 l saure Milch sowie ca. 6 kg Topfen).

Die Hauptmasse der Nahrungsmittel bestand in **Getreide und Mahlprodukten**. Eine exakte Quantifizierung ist jedoch nicht möglich, weil die Mengenangaben ausschließlich in Hohlmaßen (Wiener Metzen, Wiener Metzenmaßl, Wiener Maß und Kärntner Vierlingmaßl) erfol-

gten und eine Umrechnung in heute übliche Gewichtsmaße wegen des vom Ausmahlungsgrad abhängigen und höchst unterschiedlichen spezifischen Gewichtes kaum möglich erscheint. Die im Verlauf eines Jahres konsumierten Getreide- und Mahlprodukte verteilten sich prozentuell wie folgt:

Roggenmehl	40,1%
Heidenmehl	28,9%
Weizenmehl	14,4%
Hirse	6,9%
Gerste	6,9%
Mais	2,8%

Sehr bescheiden war der Gemüsekonsum (16 kg Kartoffeln und 60 Krautköpfe). Obst wird überhaupt nicht erwähnt. Angesichts der geringen Bedeutung des Obstbaues dürfte es in der Ernährung vor dem späten 19. Jahrhundert kaum eine Rolle gespielt haben. Völlig unbedeutend war in Kärnten auch die Geflügelhaltung. Der Eierkonsum beschränkt sich in der Moosburger Beschreibung auf 2 Stück pro Person und Jahr.

Nach Umrechnung aller verwendeten Nahrungsmittelmengen zu gängigen Marktpreisen und unter Berücksichtigung des Aufwandes für Brennholz, Kochgeschirr, Tisch- und Bettwäsche ergab sich für einen Dienstboten eine jährliche "Verköstungssumme" von 50 Gulden 39¼ Kreuzer.

Der Jahreslohn eines Knechtes bestand laut den Angaben des Gemeindevorstandes aus 18 Gulden Lohn und 4 Gulden "Leutkauf" (Leihkauf = Handgeld, Anzahlung bei Abschluß des Arbeitsvertrages), weiters 2 Hemden, 1 Paar Bundschuhe und 1 Paar Zwickelhosen. Der Gesamtwert dieser Textilien wurde mit 6 Gulden beziffert. Der Gesamtaufwand für einen Knecht betrug somit jährlich 78 Gulden 39¼ Kreuzer oder umgelegt auf 300 Arbeitstage 15¼ Kreuzer täglich.

Eine Dienstmagd erhielt lediglich 12 Gulden Jahreslohn und 3 Gulden Handgeld, doch war das jährliche Textildeputat für weibliche Dienstmagden wesentlich aufwendiger. Jede Magd erhielt 2 Paar Schuhe, 2 Vortücher, 2 Hemden, 1 Kittel und 1 "Tüchel" im Gesamtwert von 9 Gulden 11 Kreuzer. Der jährliche Gesamtaufwand für eine Dienstmagd erreichte damit 74 Gulden 50¼ Kreuzer oder 15 Kreuzer täglich.

Die Relationen zwischen Geldlohn und Naturaldeputaten waren somit – wie die nachfolgende Tabelle belegt – bei Knechten und Mägden recht unterschiedlich.

	KNECHT	MAGD
Geldlohn (inkl. Leihkauf)	28,0%	20,0%
Textilien	7,6%	12,3%
Kost und Quartier	64,4%	67,7%

Erhebungen wie das hier vorgestellte Moosburger Protokoll wurden kärntenweit in über 30

Katastralgemeinden durchgeführt.¹² Dabei zeigen sich große regionale Unterschiede in den Ernährungsgewohnheiten. Eine noch fehlende Gesamtbetrachtung aller dieser Protokolle würde ein sehr anschauliches Bild über das Alltagsleben der bäuerlichen Bevölkerung in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts vermitteln.

SUMMARY

WHAT DID URBAN JARNIK EAT? THE HOUSEHOLD OF THE MOOSBURG PARISH PRIEST AS THE MODEL HOUSEHOLD FOR THE CADASTRAL VALUATIONS IN LOWER CARINTHIA.

The order of meals in the household of Urban Jarnik, the Moosburg parish priest, was thoroughly examined as part of the cadastral valuation of 1833. The data thereby gathered served as a basis for calculating the total cost of servants in several areas of Lower Carinthia. In the introduction, the author briefly describes the material circumstances in which the Slovene poet and linguist Jarnik lived as a parish priest in Moosburg. This analysis of the weekly menus and the holiday meals offers a gripping insight into the everyday life of the rural populations of Carinthia in the first half of the 19th century.

POVZETEK

KAJ JE JEDEL URBAN JARNIK? GOSPODINJSTVO ŽUPNIKA IZ MOŠPERKA KOT VZORČNO GOSPODINJSTVO ZA KATASTRSKE CENITVE NA SPODNJEM KOROŠKEM

V okviru katastrskih cenitev so leta 1833 natančno preučili hod jedi v gospodinjstvu Urbana Jarnika, župnika iz Mošperka. Dobljeni podatki so v več področjih spodnje Koroške služili kot osnova za izračun skupnih izdatkov za služinčad.

Uvodoma so na kratko opisane materialne razmere slovenskega pesnika in jezikoslovca Jarnika kot župnika v Mošperku. Analiza tedenskega načrta jedi in prazničnih jedi posreduje zanimiv vpogled v vsakdan kmečkega prebivalstva Koroške v prvi polovici 19. stoletja.

¹² Wadl, Wilhelm: Entlohnung und Kost der ländlichen Dienstboten vor 150 Jahren, in: Marktgemeinde Grafenstein. Festschrift aus Anlaß der Markterhebung, Grafenstein 1990, 149–156.

Ekskurzija arhivskega društva v Maribor, Varaždin, Zagreb in Zadar, oktobra 1959. Slika je bila posneta na gradu Borl. Sedijo spredaj: Tamara Šengelaja, Ema Umek, Majda Smole. Stojijo v prvi vrsti z leve: dr. Vlado Valenčič, Doroteja Gorišek, Marija Oblak Čarni, Tatjana Poberaj, Ivan Brčar, Jože Žontar, dr. Maks Miklavčič. Stojijo v zadnji vrsti: Peter Ribnikar, dr. Ignacij Voje, dr. Marjan Britovšek, Božo Otorepec, dr. Vasilij Melik, Ljuba Gabruč, Eva Scagnetti, dr. Jože Šorn, šofer avtobusa Ulčar, Lojze Tratnik. Arhiv Republike Slovenije, Fototeka AS 135/14.

Župnijska oznanilna knjiga kot zgodovinski vir

STANE GRANDA

Oznanilna knjiga ali knjiga oznanil je zbirka pisanih tedenskih oznanil, ki jih duhovnik sporoča ob nedeljah, redkeje praznikih obiskovalcem nedeljskih maš. Včasih so jih brali pred pridigami, ki so bile pred mašo, danes se to dogaja na koncu maše pred zaključnim blagoslovom. V primerjavi s prejšnjimi časi, ko so bile praktično edini način komuniciranja s farnim ali cerkvenim občestvom, jih v veliki meri zamenjujejo tiskana farna oznanila, ki jih jemljejo verniki domov.

Komuniciranje duhovnikov, zlasti župnikov z župljani, je imelo vselej več oblik. Poleg individualnega, ki pa je lahko zajelo le zelo majhen krog ljudi, so za reševanje zahtevnejših vprašanj, zlasti tistih, ki so povezana s financami, uporabljali predvsem cerkvene ključarje, katerih ena od nalog je bila tudi sicer nadzor gospodarjenja z župnijskim premoženjem. Ko so se župniki odločali za obnove cerkvenih stavb, ne le cerkve, ampak tudi župnišč in drugih, so se najprej posvetovali z njimi in preiskali možnost uresničenja. Nato so ključarji šli med farane in jih skušali prepričati o nujnosti del, pa tudi o potrebnih prispevkih. Podobno se je dogajalo tudi ob nakupih dražje liturgične opreme, notranji modernizaciji ali obnovi oltarjev, orgel, zvonov, stolpnih ur in podobno. Dodatno so si pomagali tudi z vplivnimi uglednimi posamezniki, člani raznih bratovščin in družb ter tudi ob verouku ali krščanskem nauku za starejše.

Oznanilne knjige so namenjene predvsem rednemu tedenskem komuniciranju. V večini primerov je bilo to le enostransko, saj so bili župljani v oznanilih opozorjeni na urnik tedenskih maš in njihov namen. Prav tako so jih v oznanilih spominjali še na razne obveznosti (velikonočne spovedi, žegnanja, prva obhajila, birme...), povezane z bogoslužnim koledarjem oziroma cerkvenim letom, ki se začne s prvo adventno nedeljo, to je štiri nedelje pred božičem. Kjer so se dosledno držali koledarja cerkvenega leta, je treba biti na to posebno pozoren, saj se dogodki nanašajo na zadnje tedne prejšnjega koledarskega leta. Komuniciranje z župljani oziroma bolj ali manj stalnimi obiskovalci cerkve je zgolj na videz enostransko, saj so duhovniki prek oznanilnih knjig lahko tudi polemizirali z raznimi govoricami in drugimi nenavadnimi dogodki, ki so se dogajali v župniji, oziroma kot danes rečejo oltarni skupnosti.

Vsebinska farnih oznanil je v veliki meri odvisna od časa in prostora oziroma družbenega položaja Cerkve. Vse do razvoja modernih občin je bila župnijska cerkev oziroma župni urad tudi

"razglasna postaja" ne le za državo, ampak tudi vse druge oblasti. Prek nje so se na svoje državljane obračala država, dežela, okrožja, okraji, občine kot samoupravne krajevne skupnosti in zemljiške gosposke. S prižnic so ljudje zvedeli za regrutacije, nove davke in podobno. Prav tako so zvedeli za nujnost udeležbe na raznih javnih delih, kot so popravila cest in podobno. Tudi šolske in zdravstvene oblasti so lahko le prek prižnic obveščale državljane. Prav zato različna obvestila o javnih in graščinskih tlakah ter drugih obveznostih že po svoji vsebini niso mogla biti dobro sprejeta, saj nadlog in neprijetnosti navadno ne povezujemo z njihovimi naročniki, ampak prinašalci oziroma razglaševalci. Ko tako za fevdalno obdobje ugotavljamo, da so bili odnosi med duhovščino, zlasti župnijsko in farani vse preje kot dobri, moramo upoštevati ne le dejstvo, da je bila tudi Cerkev oziroma njene institucije fevdalni gospod oziroma prejemnik fevdalnih naravnih in denarnih dajatev, ampak prav tudi vsebino teh sporočil. Niso bila torej samo nekatera pastirska pisma vzrok za razburjenja v cerkvi, v mislih imamo na primer znamenito Slomškovo Svetla resnica v zmešani svet ob veliki noči 1848. leta, ko so morali duhovniki branje prenehati zaradi glasnega negodovanja vernikov, ampak tudi razni pozivi na vojsko in podobno. Tovrstne neprijetnosti in težave so se povečevale zlasti od prosvetljenega absolutizma dalje. Cerkev vsekakor ni bila samo kraj molitve, ampak tudi jeze in še česa hujšega. Samo predstavljamo si lahko, kako so kmetje godrnjali, ko jim je Jožef II. spreminjal njihov vsakdanji način življenja ter jim jemal praznike in božja pota.

Posebno dragocena so lahko župnijska oznanila, ko nastanejo v državah izjemne razmere ali pridejo na oblast totalitarni, cerkvi nasprotni režimi. Takrat so postale prižnice tudi edina možnost obrambe in zagovora verskih in cerkvenih nazorov. Številne govorice, kako je bila nekdanja UDB-a s prikritimi prisluškovalnimi napravami neposredno povezana s prižnicami, kljub temu, da različnih "doušnikov" ni nikoli manjkalo celo med predanimi verniki, gotovo niso izmišljene.

Po zunanji obliki so bile oznanilne knjige vse do razširitve rabe pisalnih strojev oziroma v zadnjih letih računalnikov tudi v fizičnem pogledu knjige nepopisanih listov manjšega formata, medtem ko so danes predvsem skupek listov. Bati se je, da se jih večina naglo porazgubi in tako na svoj način "odmira" izjemno pomemben zgodovinski vir. Nasploh je med

cerkvenimi arhivarji v zadnjih letih čutiti precejšnje nezadovoljstvo nad vodenjem župnijskih pisarn ter skrbjo za arhivsko gradivo, ki nastaja v njih. Že majhne nerednosti in malomarnosti, na primer, če se odlaša z takojšnjimi vpisi rojstev, porok... in se pozneje nanje pozabi, so lahko za prizadete v prihodnosti izjemno neugodne.

V posamezno oznanilno knjigo so običajno vpisovali oznanila večje število let, odvisno od debeline knjige in števila ter dolgotnosti vpisov ter drugih načinov rabe papirja. Tako so oznanilne knjige izjemno dragocene tudi v primerih, da so ohranjene le posamezne, saj ne odražajo le letnih, ampak večletne razmere oziroma življenje v župniji. Poleg svojega osnovnega namena so lahko tudi izjemna podoba duhovnika, praviloma župnika, ki jih je pisal, in to v številnih ozirih. Že njegova pisava marsikaj razkriva, da ne govorimo posebno o obliki in vsebini. Oznanilna knjiga je gotovo v marsikaterem pogledu tudi osebna podoba njenega pisca.

Pri vsaki oznanilni knjigi nas najprej zanima kraj njenega nastanka. Pri tem je nujno upoštevati, da so se tako v preteklosti kot danes, različno intenzivno sicer, župnijske meje menjale. Prostor, ki ga "obravnava", je vsekakor vsaj v grobih potezah treba poznati.

Enako pomemben je seveda tudi čas, ki ga posamezna oznanilna knjiga "pokriva". Tudi v tem primeru raba oznanilne knjige kot zgodovinskega vira predpostavlja neko poznavanje splošnih in ožjih razmer. Poleg upravne razdelitve velja poudariti za starejše obdobje tudi poznavanje imen zamljiških gospodstev, ki so imela v fari podložnike.

Tretji, izjemno pomembni element pri ocenjevanju vrednosti vira, je njen jezik. Tako kot v številnih primerih, velja tudi pri oznanilnih knjigah trditev, da jezik vira še ne odraža rabe jezika v konkretnem kraju oziroma fari. Pismeno izražanje v slovenskem jeziku je bilo ne le za posvetne, ampak tudi cerkvene izobražence v preteklosti navadno skrajno težavno. Vsakomur je jasno, da oznanila v večini naših fara niso mogla biti drugačna kot slovenska ali pa večjezična. Seveda pa to ne pomeni avtomatizma, da mora biti tudi oznanilna knjiga pisana v slovenskem jeziku. Tako kot vemo to za pismene predloge pridig, je tudi tu za številne pravilo, da so napisali oznanilo v neslovenskem, navadno latinskem, nemškem ali italijanskem jeziku in ga potem sproti prevajali. Mnogim je bil tak način že nekakšen avtomatizem. Ne moremo pa spregledati tudi možnosti, da se je kateri izmed župnikov bal pisanja v slovenskem jeziku, ker bi se v tem primeru izpostavil glasnemu ali tihemu roganju svojih duhovnih sobratov. Nekateri zapisi kažejo, četudi so dosledno nemški ali slovenski, določene "profesionalne deformacije", saj so imena nedelj kot tudi nekaterih praznikov, zapisana latinsko. Prav tako najdemo v istem jeziku zapisane tudi nekatere običajne fraze, na

primer RIP namesto NPM in podobno. Vsekakor si velja ob začetku rabe oznanilne knjige kot zgodovinskega vira oskrbeti ne le slovar, ampak tudi kakšnega od strokovnih priročnikov za latinska imena nedelj in izračunavanje datumov.

Za nas so še posebno dragocene oznanilne knjige v slovenskem jeziku. Njihova dragocenost je večstranska. Mirno lahko zapišemo, da izraža izrazito nacionalno opredelitev njenega pisca, zlasti v časih narodne prebuje. Ne nazadnje je bil tudi dogodek, ko se je neki župnik odločil za slovensko pismeno uradovanje. Ob jeziku velja biti še posebno pozoren na pisavo, zlasti v časih pred prevlado gajice. Po oznanilni knjigi lahko vidimo, koliko dolgo je nekdo vztrajal pri bohoričici, koliko je bil privrženec različnih struj v črkarskih razprtijah in kdaj se je opredelil za gajico. Glede ocen kakovosti jezika bi bilo silno dobro pritegniti kakšnega slavista s posebnimi specializacijami. Že po nekaj prebranih stvareh je mogoče ugotoviti, ali je bil piščev jezik zastarel ali sodoben. Zelo jasno je razvidna tudi njegova dialektalna usmerjenost. Če izvira kak župnik iz bližjega okolja, je bolj ali manj verjetno, da piše skladno s krajevno običajnim jezikom. Drugo vprašanje pa je, kako se je lahko neki Gorenjec ali celo Kranjec v Istri, na Koroškem, privadil na tamkajšnji dialekt in način izražanja. To je posebna značilnost določenih regij. Posebno dragoceno je spremljanje akodomicije jezika glede na nove gospodarske in politične razmere. Že izobraženci so imeli na primer velike težave, da so 1848. leta s konstitucije prešli na ustavo. Kako pa to razložiti kmetom, ki jim tudi nov izraz nič ne pomeni? To ni le problem slovenskega, ampak tudi drugih jezikov. Znan je primer iz Gornje Avstrije leta 1848, ko so se kmetje spraševali, kaj bodo oni počeli s "freie Presse", če pa nimajo "preš". Trta pri njih praktično ne uspeva, vino iz sadja pa so očitno pridelovali na druge načine. Vsekakor je samo o teh jezikovnih vprašanjih mogoče za posamezne oznanilne knjige mogoče izdelati posebne študije. Prav v zvezi s prevajanjem neslovenskih tekstov, zlasti raznih tiskanih ali pismenih uradnih razglasov, se velja pri uporabi oznanilne knjige vprašati, ali ni ta v času rabe imela tovrstnih dokumentov kot samostojne priloge, ki so se pozneje izgubile. Vsekakor prav ta možnost pomeni možno pomanjkljivost oznanilne knjige.

Vsebinsko analizo oznanilne knjige je treba presoati vsaj v treh pogledih:

- verskem in ožjecerkvenem
- političnem in upravnem
- piščevem osebnem

a) Glede verskih in ožjecerkvenih sporočil knjige imamo v mislih najprej splošni bogoslužni red v farni cerkvi, maše na podružnicah, maše ob posebnih priložnostih, zlasti ob državnih praznikih, rojstnih in drugih spominskih dnevih, povezanih z državnim suverenom, papežem in podobno. Posebno velja biti pozoren na naročnike

maš, ki jih je bilo v preteklosti veliko manj kot danes. Očitno so farno duhovščino zelo zaposlovali večne in podobne namenske maše nekdanjih dobrotnikov Cerkev. Njihovo zmanjševanje oziroma združevanje je tudi izjemen kazalec gospodarskih in valutnih gibanj. Tako je po prvi svetovni vojni na primer propadlo veliko kapitalov, ki so jih posamezniki namenili za večne in različne spominske maše. Zanimivi so tudi podatki o naročnikih stanovskih, društvenih, kongregacijskih in drugih "skupinskih" maš. Posredno lahko iz teh podatkov zvedemo tudi za stiske faranov zaradi vremenskih ujm, bolezenskih epidemij, za stiske v vojnem času, politične razmere... Zanimivi so tudi podatki o raznih cerkvenih obredih, kot so različne procesije, božja pota in podobno. Zanimivi so podatki o pouku krščanskega nauka za mladino in starejše, velikonočnih spovedih, pripravah na prvo obhajilo in birme. Pod ožjecerkveno dejavnost imamo v mislih različna vzgojna in druga navodila župljanom glede obiskovanja verskih obredov, vedenju pri njih, petju, navodila glede krščevanja, sklepanja porok in pogrebov. V tem oziru velja danes pri nekaterih mlajših zgodovinarjih velika nevednost. Tako nekateri niti v osnovi ne razumejo obveznosti duhovnikov glede podružnic, ne poznajo obvez duhovnikov glede nekaterih zakramentov, zlasti bolniškega maziljenja, različnih spregledov pri porokah... Spori med farani in župno duhovščino so bili v preteklosti dokaj pogosti, vendar nimajo verskega, ampak navadno organizacijsko ozadje. Tako so se marsikje sporekli na primer glede pogrebov, porok, zvonjenja, niso pa znani primeri, da bi se prepirali glede verske oskrbe bolnih in umirajočih.

Posebno poglavje ožjecerkvenih odnosov so podatki o najemanjih cerkvenih klopi, dajanju delov cerkvenega premoženja v najem ali zakup, naložbi finančnih volil, upravljanju z dobrodelnimi fondy.

b) Politični in upravni vsebinski vidiki oznanilnih knjig so pomembni zlasti za čas, ko je bila cerkev podrejena državi. Iz obravnavanega zgodovinskega vira je tako mogoče spoznati obliko in vsebino raznih državnih upravnih in političnih ukrepov. Rekrutacije, cepljenja, vpis v ljudske šole, skrb za javne naprave... – o vsem tem so bili državljani pogosto obveščeni le s prižnic. Poleg vsebine samih dokumentov so dragoceni tudi posamezni komentarji o njih, da o njihovi razlagi niti ne govorimo. Med drugo svetovno vojno so pri oznanilih pogosto obveščali farane tudi o najdenih truplih prikritih pobojev. Zdi se, da so ravno v tem pogledu oznanilne knjige najbolj vprašljive, saj mnogo župnikov zaradi možnih dokazov o vpletanju v politične razmere komentarjev ni zapisalo, ker bi lahko bili potem zanje obtežljivo gradivo.

c) Tudi duhovniki so bili kljub posebnemu položaju v družbi predvsem ljudje, ki jih je poleg

službe zanimalo še veliko stvari. Med njimi imamo umetnike, amaterske raziskovalce, "knjigožere", pa tudi gospodarstvenike, agronome, kemike, padarje-zdravnike, pedagoge. Prav taki, ki so svoje dušno pastirstvo razumeli zelo široko, niso izgubljali priložnosti, da ne bi svojim faranom posredovali tudi takih informacij, podukov in znanj, ki bi lahko izboljšali njihov način življenja. Takšne informacije so izjemno dragocene, ker nam pomagajo spoznavati praktično življenje na mikro ravni. Prav ta vidik vsebine oznanilnih knjig je najbolj zaznamovala osebnost pisca, zato se ob uporabi oznanilne knjige velja kar najbolj natančno seznaniti tudi z njegovim življenjem in delom.

Tako kot pri vsem raziskovalnem delu na področju zgodovinopisja je še največ odvisno tudi od individualnih sposobnosti raziskovalca, ki bo poleg teh splošnih lahko odkril še več, če že ne veliko tudi novih vidikov.

Primerjava med kranjsko in škocjansko oznanilno knjigo

Gornje razpravljanje, ki je bolj teoretične narave, čeprav sloni na lastnih izkušnjah, bomo ilustrirali še z dvema primeroma. Izbrali smo dve slovenski oznanilni knjigi iz srede 19. stoletja. Najprej bomo na kratko predstavili škocjansko, ki je bolj znana, saj je bila že zelo veliko citirana.

Škocjan je vas na Dolenjskem, okoli 20 kilometrov iz Novega mesta v smeri proti Krškemu. Njegova fara je naslednica nekdanje gutenwertske. Vas leži ob Radulji ob vznožju osojnega dela Vinjega vrha. V zgodovinski virih kraj pogosto povezujejo z Gutenwertom (Škocjan pri Gutenwertu) ali pa Mokronogom (Škocjan pod Mokronogom), čeprav je od njega precej oddaljen, bil pa je njegov župnijski mejaš.¹

Škocjanska oznanilna knjiga pokriva obdobje 1842-1849.² To so izjemno pomembna leta ne le zaradi revolucije 1848/49, ampak je to tudi čas znamenite bolezni krompirja, uvedbe zemljarine na podlagi stabilnega katastra, ki je sprožil nevarnost kmečkega upora in vrste drugih dogodkov. Njen pisec je znameniti, čeprav v naši zgodovinski zavesti premalo navzoč Janez Zalkar (1792-1872), "leksikograf, nabožni in gospodarski pisec",³ ki pa je bil tudi homeopat, zbiralec narodnega blaga in med drugim tudi zgodovinar, nekakšen tipični prosvetljeni vsestranski izobraženec, ki se je vseh stvari, ki se jih je lotil, lotil skrajno resno. Izjemni Dolenjec, doma iz sosednje, šmarješke fare, je tukajšen svet, zlasti pa ljudi, izjemno poznal in je znal z njimi tudi ravnati. Verjetno je v slovenski zavesti premalo navzoč predvsem zato, ker je bil pristaš svojega ožjega rojaka slavista Metelka.

¹ Danes ju razdvaja Vara Telče, ki ju upravljajo iz Škocjana.

² Arhiv Republike Slovenije, Zbirka rok., 94 r.

³ SBL IV, 760-761.

Oznanila sledijo običajnemu koledarju. Imena številnih nedelj so označena v latinskem jeziku in poimenovana v skladu z cerkvenim letom, na primer Dom. infra Oct. Circumcis. D.N J. Ch. (nedelja 2. januarja 1842). Obsega 225 strani.

Zalokar je bil zaveden Slovenec in njegova oznanilna knjiga ni slučajno pisana v slovenskem jeziku. Podpisal je tudi peticijo za Združeno Slovenijo.

Škocjanska oznanilna knjiga je bila doslej že dokaj uporabljana v strokovni literaturi. Na njeno izjemno povednost je prvi opozoril Josip Wester že davnega 1910. leta.⁴ Iz nje zvemo pravzaprav še najmanj o verskih vprašanjih. Vidimo težave z velikonočno spovedjo, ker se ljudje niso držali določenege reda, ampak so pridrli zadnje dni, sicer pa ni kakšnih posebnosti. Več je ožjecerkvene problematike, saj je imel župnik Zalokar nemalo težav s svojimi farani. Obnavljati je bilo treba liturgično opremo, cerkveni stolp in podobno, župljanov pa ni in ni bilo mogoče pripraviti do sodelovanja. Pomanjkanje denarja je bilo zelo veliko. Tudi sicer so bili zelo samosvoji, zlasti oni s hribovskih predelov. Z nemarnostjo so celo ogrožali župnikovo stanovanje, saj so hodili pozimi z bakljami skozi njegovo dvorišče in bi se slamnate strehe gospodarskih poslopij lahko hitro vžgale. Tudi v cerkvi so se bolj nemarno obnašali. Ljudje so bili zelo mentalno zanemarjeni, saj nekateri niso niti vedeli koliko so stari, kako se je pisala njihova mati pred poroko, niso poznali domače hišne številke, pa so hoteli v zakonski stan. Zalokar jih ni štedil pri opozorilih na njihove intelektualne razmere. Njegovo opozarjanje, ki je včasih mejilo celo na zmerjanje, je bilo očitno zelo pogojeno z dobrim poznavanjem domačih razmer, saj je natančno vedel, do kje sme.

Vestno jim je prebiral politična oznanila oblasti, zlasti tista, ki so bila povezana z vojsko in cepljenji ter ravnanji v času nalezljivih bolezni. Opozarjal jih je na pomen katastra, na resnost in natančnost pri navajanju podatkov, svaril pred nepremišljenim govorjenjem in upornimi dejanji. Izjemno pomembno je njegovo spremljanje revolucije 1848/49 in je v tem pogledu škocjanska oznanilna knjiga eden naših najboljših virov za to problematiko.

Nič manj pomembna niso Zalokarjeva osebna stališča do aktualnih vprašanj njegovega časa. Ker se je v tem času gradila železnica med Celjem in Ljubljano, do gradbišča je bilo mogoče priti po bližnjicah preko hribov v nekaj urah, je na eni strani opozarjal na gospodarske spremembe, ki jih bo prinesla, na drugi pa svaril ženske, ki so iskale delo pri gradnji, pred prostitucijo in nezdravim življenjem delavcev. Učil jih je umnega kmetovanja,⁵ zlasti ravnanja z

obolelim krompirjem, nagovarjal, naj bodo skrbnejši pri sadjarstvu in razumnejši pri vinogradništvu. Opozarjal jih je na socialne spremembe, ki jih prinaša nova doba, ki tudi povečuje samoodgovornost državljanov. Skratka, knjiga daje izjemno gospodarsko, družbeno in kulturno podobo dolenjske vasi sredi 19. stoletja.

Kljub temu, da je bil Janez Zalokar tudi slavist, ljudi ni nadlegoval s svojimi teoretičnimi pogledi. Uporabljal je bohoričico, jezik ni pretirano lokalno obarvan. Zelo dobro odraža način mišljenja in govorjenja tamkajšnjega prebivalstva.⁶

Kranjska župnijska oznanilna knjiga obsega leta 1845-1850 (do adventa).⁷ Je približno enakega formata. Kot smo že omenili, je tudi pisana v slovenskem jeziku in to v bohoričici.

Pisec kranjske župnijske oznanilne knjige je zelo verjetno takratni kranjski župnik, dekan, šolski nadzornik in častni konzistorialni svetovalec ljubljanske škofije Jožef Dagarin (1785-1850). Tudi ta Gorenjec nima v slovenski javnosti primernege mesta. Tako so mu na eni strani priznavali zasluge za rešitev Prešernove literarne zapuščine, na drugi pa osumili, "da je on vzrok, da kakšna Prešernova inimprimibilia niso z ostalimi rokopisi prišla do Bleiweisa in da ta ali druga svobodomiselnja knjiga Prešernove biblioteke ni prišla več v uradni zapisnik o pesnikovi zapuščini".⁸ Ker prešernoslovci za svoje trditve niso mogli navesti nikakršnih konkretnih dokazov, takih sumov ni mogoče oceniti drugače kot prepričanje liberalcev, da pač duhovnik ne more biti pošten, ampak ga je treba obdolževati in oblatiti. Čeprav to vprašanje ni predmet tokratnega razpravljanja, pa že zgolj omembe ljudi, s katerimi se je družil (Fidelis Trpinc, dr. Crobath, dr. Pollak...) in ravnanje ob Prešernovi smrti, "pesniku se na smrtni postelji ni vsiljeval, ampak počakal, da so ga poklicali", kaže na izjemno tolerantnega in taktnege človeka, predvsem pa bistveno bolj liberalnega, kot so bili njegovi ocenjevalci iz literarnozgodovinskih krogov. Dagarin ni pisal oznanilne knjige ves čas sam. Sem in tja že vmes, posebno pa pred njegovo smrtjo, verjetno je to povezano z boleznijo, je videti drugo pisavo, verjetno je moral to delati kateri izmed njegovih kaplanov. Ta je tudi oznanil črno mašo v spomin na umrlega župnika in dekana.

Tudi kranjska oznanilna župnijska knjiga je nastajala v izjemno dramatičnih letih. Mogoče je bilo to v naših mestih, če izvzamemo izobražene kroge, manj čutiti kot na podeželju. Za Slovence, za katere se vse začenja in končuje pri Prešernu,

⁴ Josip Wester, Kulturnozgodovinski paberki iz let 1842-1849. Carniola I, 1910, str. 192-209.

⁵ Svoja spoznanja je objavil v knjigi Umno kmetovanje in gospodarstvo. Ljubljana 1854.

⁶ Obsežni citati so objavljeni v Stane Granda, Dolenjska v revolucionarnem letu 1848/49. Novo mesto 1995.

⁷ NŠAL, ŽA Kranj, fasc. 15. Kolegu dr. Borisu Golcu se za opozorilo na konkretno oznanilno knjigo iskreno zahvaljujem. Za izjemno pomoč pri njeni uporabi se še posebno zahvaljujem dr. Francetu M. Dolinarju.

⁸ SBL I, str. 110-111.

bi bila lahko še dragocenejša, ker ponuja podatke o letih pesnikovega bivanja in smrti v Kranju.

Že hiter pregled vsebine te oznanilne knjige pokaže, da s škocjansko ni primerljiva, je pa vseeno dragocena. Predvsem je bistveno bolj verska in ožjecerkvena. Tako najdemo razmeroma veliko podatkov o rednih in izrednih cerkvenih obredih. Zvemo za maše na podružnicah, ki so bile zlasti na pokopališču in na Pungartu precej pogoste. Med prvimi dejstvi, ki nas presenetijo, je omenjanje posebnih maš za posamezne kranjske cehe, kot so: "Barb. Zunft (Barbarin – rudarski?), čevljarski, pekovski, "klopčarski" (klobučarski?), "farbarski", "ledrarski". Po letu 1847 ceh imenujejo društvo, vendar ne gre za drug pravni status, ampak novo slovenjenje. Ta podatek je izjemno pomemben, ker kaže, da so cehi vsaj v določenih oblikah še delovali tudi po svoji "ukinitvi" v času Ilirskih provinc. Podatki o opravljanju velikonočne spovedi nam tudi povedo, da je imelo mesto svojo hišno numeracijo, predmestji savsko in kokrško pa vsako svojo. Glede ožjecerkvenih vsebin nas presenečajo podatki o pogostih darovanjih (ofrih), ki jih je bilo izjemno veliko, prošnjah za sveče, "da bo v cerkvi zelo svetlo", prošnjah za podpore pri notranji obnovi cerkve in popravilu zvonika. Bralec bi takratnemu župniku in njegovi duhovščini lahko očital preveliko prosjačenje za denar, če ne bi na drugi strani enako ali še bolj prepričljivo prosili za razne bližnje in daljne nesrečnike, celo poplavljenjce v Pragi. Da bi bila prošnja bolj podkrepjena, je bila celo navedena škoda v prizadetih krajih. Denar v te namene so očitno pobirali pred cerkvijo, saj piše, da bo "trushiza vun postavljena".

Političnih sporočil oziroma obvestil je v kranjski oznanilni knjigi neprimerno malo. Revolucije 1848/49 praktično ni. Edina vest o njej je napoved marčne maše 1849 v zahvalo za ustavo, ki jo je prejšnje leto podelil cesar Ferdinand in oktroirano ustavo Franca Jožefa. Na tem mestu je mogoče dopustiti možnost, da se je Dagarin celo malo norčeval iz političnih razmer. Posebna maša je bila konec decembra prejšnjega leta tudi v zahvalo za Franc Jožefov prevzem krone. Leta 1850 so se spomnili le še obletnice podelitve oktroirane ustave. Kot politično vest bi kazalo razumeti tudi ukaz za molitve za papeža Pija IX, ki je pred rimskimi revolucionarji pobegnil iz večnega mesta. Posebna maša je bila tudi v zahvalo za sklenjen mir v Italiji, pri čemer so bile izražene še posebne prošnje za denarno pomoč ranjenim vojakom, zlasti za kranjski invalidski fond. Zadnji dve oznanili sta bili razglašeni na ukaz ljubljanskega škofa.

Na več mestih dela pisec kranjske oznanilne župnijske knjige reklamo za "pogorelsko bratovščino". Očitno misli na graško Cesarskokraljevo privilegirano notranjeavstrijsko vzajemno zavarovalnico, ki jo je v Kranju zastopal Jožef Škarja. Pod upravne vsebine bi navedli pozive za

popisovanje poslov, popisovanje za vojsko leta 1846 v starosti od 16 do 38 let, pozive k vpisom v šolo in mašam ob začetku in koncu šolskega leta, pozivi za cepljenja in njihovo kontrolo, vesti o gibanju prebivalstva za leto 1845 (poročenih 25 parov, umrlo 64, rojenih 104), delitev dveh ustanov za kranjske mlade meščanke.

Posebne vrste obvestil so tista o izgubljenih in najdenih vsotah denarja in predmetih. Kranjčani so očitno veliko pozabljali in zgubljali in to celo tako velike vsote, kot je 400 gld. leta 1850. To je bila takrat že dokaj lepa dota. Proti temu ni izguba usnja za podplate v vrednosti 4 gld nič posebnega, čeprav je bil tudi to že lep denar. Očitno je bila prižnica nekakšna oglasna postaja za izgubljene in najdene predmete. Upravni vesti sta tudi, da bo ljubljanski nadomestni denar sredi leta 1849 prenehal veljati in tista, naj ljudje iz kranjske okolice malo pogledajo po gozdovih, ker je pred štirinajstimi dnevi odšel od doma v Mengšu nek kajzar, za katerega se bojijo, da je kje zmrznil. To je bilo župljanom sporočeno v začetku leta 1850.

Na podlagi političnih in upravnih vesti v kranjski oznanilni knjigi lahko zapišemo, da je bila Cerkev v mestih neprimerno manj odvisna od države oziroma njej podrejena. Na podeželju ta odnos ni bil le poniževalen in žaljiv, ampak tudi škodljiv za Cerkev in duhovščino.

Osebnih sporočil pisca kranjska oznanilna knjiga ne prinaša, razen če spomnimo na one, ko prosi za denar, sveče ali mežnarjevo bero ter darila za različne nesrečnike in jih roti, naj bodo, kot navadno, dobrega srca.

O Prešernu ni v kranjski oznanilni knjigi niti besede. Njegov ugled vsekakor ni bil tolikšen, da bi bila njegova smrt posebej oznanjena. Seveda bi bilo to mogoče le za nazaj, kar pa ni bil namen oznanilnih knjig. Maša je bila vsekakor lahko po pogrebu. Nenazadnje, tudi dekanova smrt ni omenjena, napovedana pa je črna maša zanj. Za Prešerna ni videti, da bi ob obletnici pesnikove smrti zanj kdo naročil mašo v kranjski župni cerkvi.

Velika razlika, ki jo opazamo med gorenjsko in dolensko župnijsko oznanilno knjigo, mestno in vaško, gotovo izvira predvsem iz zadnjega dejstva. Življenji v dolenski vasi in podjetnem gorenjskem mestu sta bili neprimerljivi. V Škocjanu države neposredno ni bilo mogoče čutiti, v Kranju je ta delovala preko svojih organov in samostojno in je cerkev le občasno poklicala na pomoč. Versko življenje je bilo v mestu vsekakor neprimerno boljše kot na vasi, pastirovanje neprimerno lažje, še zlasti, če je bila fara kranjska. V Novem mestu, ki je bilo v upravnem pogledu, ne pa gospodarskem, neprimerno pomembnejše od Kranja, je bilo že povsem drugače. Meščani so mogočnega novomeškega prošta, ta ni nosil zgolj škofovskih insignij, ampak je bil tudi na čelu mogočnega zemljiškega gospostva, težje sprejemali kot kranjski meščani svojega župnika.

Kranjska župnija deluje, če jo lahko sodimo po oznanilni knjigi, zelo mestno.

Ne gre spregledati tudi velikih razlik med Zalokarjem in Dagarinom. Zalokar je, kljub izobrazbi in mnogostranskim talentom, ostal v bistvu kmet. Tega ne mislimo v socialnem pogledu, ampak bolj v smislu pristaša fiziokratizma. Dagarin, ki je bil doma iz Železnikov, je izhajal iz drugačnega okolja in je opravljal tudi drugačne cerkvene službe. Zato se je laže pomeščanil.

V jeziku kranjske oznanilne knjige je navzoča gorenjščina, vendar ne pretirano. Nekakšen standardni slovenski jezik se je v Cerkvi na Slovenskem, ali pa vsaj v Ljubljanski škofiji v tem času že uveljavil.

Primerjava dveh farnih oznanilnih knjig, ki je še daleč od izčrpnosti, vsekakor potrjuje, da gre za izjemen zgodovinski vir, ki ne omogoča le mikroštudij, ampak nam odkriva praktično delovanje takratne družbe. V tem pogledu ta vrsta vira presega lokalno raven. To potrjujejo tudi ugotovitve našega koroškega kolega dr. Avguščina Malleja, ki jih je med slovenskimi in avstrijskimi zgodovinarji verjetno največ pregledal. Zeleti bi bilo, da bi jim v prihodnosti v arhivih namenili tudi ustrezno skrb.

SUMMARY

PARISH ANNOUNCEMENT BOOK AS A HISTORICAL RESOURCE

The parish announcement book is a historical resource that has by far transcended its original purpose. Not only does an announcement book record the local religious life and the relationships between parishioners and the Church, but it also reflects the workings of the contemporary society. The latter is especially valuable in rural settlements where the state could not exercise its direct influence. If, in addition, those books are written in Slovene, they allow a variety of linguistic and broader cultural analysis.

A comparison between the parish announcement book from Škocjan, a Lower Carniola rural parish near Novo Mesto, and a similar book from the town of Kranj in Upper Carniola, reveals not only the disparities in everyday life between the country and the town, but also an entirely different status of the Church. In urban settlements the Church was more independent from the state and less likely to be abused by it. A linguistic comparison indicates some divergence between Lower and Upper Carniola, but this variation is not significant enough to challenge the assumption that a standard Slovene ecclesiastical language existed in the mid-19th century.

"Gedanken zur Verbesserung der österreichischen Staatswirtschaft aus dem Jahre 1804"

LORENZ MIKOLETZKY

Im "Archiv der österreichischen Wirtschaft", dem Wiener Hofkammerarchiv ruhen in der großen Anzahl seiner Akten noch viele ungehobene Schätze. Eine seiner Abteilungen nennt sich "Kreditakten. A.A. – Akten 1759-1810". Dieser Bestand ist nicht organisch erwachsen, sondern eine aus praktischen Gründen bei der Kreditsektion der Hofkammer angelegte Sammlung von Aktenstücken der jeweils obersten Finanzhofstelle (Hofkammer, Directorium usw.), die sich inhaltlich mehr oder weniger eindeutig um einen zentralen Begriff der Feststellung und Bedeckung der Staaterfordernisse gruppieren. Es sind allermeist Stücke von entscheidender Bedeutung, über die ein eigenes Verzeichnis Aufschluß gibt. Der Zeitpunkt der Anlage der Sammlung ist nicht feststellbar, auch konnte für eine Deutung des Namens "A.A. – Akten" kein Anhaltspunkt gefunden werden.¹ Hier liegen im Faszikel 6 "Verschiedene Finanzvorschläge", die teilweise gezeichnet, teilweise jedoch anonym die mannigfaltigsten Finanz- und Wirtschaftsprobleme behandeln.

Am 18. September 1804 legte der k.k. Staats- und Konferenzial-Konzipist Leopold Welzl, auf seine Person wird später noch genauer eingegangen werden, seine Schrift: "Gedanken zur Verbesserung der Österreichischen Staatswirtschaft" vor. Schon zwei Jahre zuvor (Oktober 1802) hatte er "Betrachtungen über das Kredits- und Geldwesen der Österreichischen Monarchie, nebst einigen Vorschlägen" verfaßt.

In einer Note an den Hofkammerpräsidenten Graf Karl Zichy vom 11. Oktober 1804 schildert der Staats- und Konferenzminister Graf Leopold Kolowrat, wie es zu den vorliegenden Aufzeichnungen kam: "Da gegenwärtig der – von Seiten der Finanz-Verwaltung schon einmahl zur Sprache gebrachte Antrag eine Bank zu errichten, erneuert wurde, und der mit Finanz- und Wechselgeschäften bekannte Staats- und Konferenzialconzipist Welzl in einem Aufsätze vom J. 1802 einen gleichen Anwurf machte: so trug ich demselben vor meiner Abreise nach Wetzdorf auf, seine Gedanken über diesen Punkt näher auseinander zu setzen. Er legte mir sonach unterm 18. Sept. die beiliegende Schrift vor, welche ich Euerer Excellenz vorzüglich aus dem Grund-

de, weil darin die Errichtung einer Bank unter mehreren Ansichten als vortheilhaft geschildert wird, zur gefälligen Einsicht mitzutheilen die Ehre habe, mir aber nach der Hand deren Zurückstellung erbitte ..."²

In einer Vorrede geht der Verfasser auf den Sinn dieser insgesamt 49 Seiten umfassenden Abhandlung ein und weist darauf hin, daß sich die Umstände der Staatsfinanzen seit dem Jahr 1802 wesentlich geändert hätten "... und die Absicht, den ungünstigen Wechselkurs zu verbessern, und gute Münze in den Umlauf zu bringen, und in demselben zu erhalten, durch eine Bank, oder anderer außerordentlicher Mittel, schlechterdings nicht erreicht werden kann: so sah sich der Verfasser genöthigt, weiter um sich zu greifen; seine Ansicht des gegenwärtigen Standes der Dinge niederzuschreiben; die Zwecklosigkeit kleinlicher Maßregeln zu schildern und auf einige außerordentliche Mitteln zu deuten ..."³ Auf zehn Paragraphen verteilt, von der "Nothwendigkeit, die bisherigen Finanz-Unternehmungen nach ihren Wirkungen zu beurtheilen" über die "Errichtung einer Wechselbank", bis zum Kapitel "Dann ein Mittel, die beträchtliche Verwendung des Silbers zu verschiedenen Geräthen zu mindern" spannt sich ein weiter Bogen von Welzls Gedankengängen.

"Nach so vielen harten Schlägen, welche der österreichische Staatskredit durch den – viele Jahre angehaltenen kostspieligen Krieg erlitten hat, während welchem ungeheure Massen gaten Geldes über die Gränzen wanderten, und die – durch eiserne Noth abgedrungenen nachtheiligsten Finanzoperationen vorgenommen wurden, – war man bei hergestelltem Frieden darauf bedacht, die bedenkliche Lage der Staatsfinanzen zu verbessern, und den Kredit emporzuheben. Es gehört wesentlich zur Sache, jede Finanzoperation, nach ihren Wirkungen zu beurtheilen, um die Überzeugung zu erhalten, ob sie ihren Ansichten entsprach".⁴ Aber der hier angesprochene Friede war nur von kurzer Dauer, Napoleons Macht war noch lange nicht gebrochen und 1809 sollte

¹ Vgl. Publikationen des Österreichischen Staatsarchivs, II. Series: Inventare österreichischer Archive, VII. Inventar des Wiener Hofkammerarchivs, Wien 1951, S. 169.

² Hofkammerarchiv-Wien (künftig HKA), Kreditakten. A.A.-Akten, Nr. 11, Fasz. 6, Nr. 46, fol. 1.

³ HKA, Kreditakten. A.A.-Akten, Nr. 11, Fasz. 6, Nr. 46 (Beilage): "Gedanken zur Verbesserung der Österreichischen Staatswirtschaft. Geschrieben im September 1804" (künftig Welzl), S. 1 f.

⁴ Welzl a.a. O. S. 5.

Österreich wieder seine Truppen beherbergen. Dadurch wurde die Finanzlage noch angespannter und führte 1811 zum Staatsbankrott. Zum Zeitpunkt der Abfassung des vorliegenden Schriftstückes waren die Staatsbedürfnisse enorm gestiegen, vor allem kostete der Unterhalt des Heeres enorme Summen; dadurch bedingt stiegen auch die Staatsschulden. Jede Lizitation führte zu einer noch größeren und so wurde die Bevölkerung durch Steuererhöhungen u.dgl. belastet. Der Autor spricht sich jedoch gegen die von vielen Fachleuten vertretene Meinung aus, Kredit im Ausland aufzunehmen, da durch die "nachfolgende Herausziehung der Zinsen, und des Stammkapitals" Nachteile größten Ausmaßes erwachsen würden. "Auch erhielt man schon durch die seitdem unternommene Nachfrage, wegen eines Anlehens im Reiche und in Holland, den sattsamen Beweis, daß für die Oesterreichischen Staatsfinanzen kein wohlfeiles Geld zu haben ist".⁵ Das Renommé Österreichs und seines Herrscherhauses war im Sinken, da man Napoleons Aspiration auf die Kaiserkrone kannte. Um seine Dynastie und sein Land zu festigen kam Kaiser Franz II. dem Korsen am 18. August 1804 zuvor und nahm den Titel eines österreichischen Kaisers (Franz I.) an. Zwei Jahre später sollte dann das Ende des "Heiligen Römischen Reiches deutscher Nation" proklamiert werden. Der "Kaiser der Franzosen" (Krönung am 2. Dezember 1804) ließ jedoch den Gedanken des "Griffs nach der Karlskrone" nie ganz fallen.

Seitdem Münzgeld existiert, wurde es in Schränken gesammelt. Im Bezug auf die "Ausstossung guter Münzen" meint Welzl, daß dieser Vorgang die Absicht verfolgte, "den Anwerth der Bankzetteln zu heben, und die in den Kästen der einzelnen Unterthanen versperrt klingende Münze in den Umlauf zu bringen".⁶ Aber in der Art, wie man dabei vorging, konnte nichts erreicht werden. Das Verhältnis Bancozettel – Silbermünze war viel zu ungünstig (28:1). Der Großteil des Münzgeldes wurde aber nicht nur gehortet, sondern verschwand in das Ausland, da der Silbergehalt ein sehr hoher war. Für die täglichen Zahlungen wurde das minderwertigere Kupfergeld bevorzugt. "Wollte man aber auch mehrere Millionen dazu verwenden, um den Wechselkurs zu bessern, würde wohl eine bleibende Wirkung hervorgebracht werden?" – Ich sage nein. ... Ja es dürfte sogar die entgegengesetzte Wirkung erfolgen; indem die Finanzen diese Operation nicht dikasterialiter behandeln könnten, und sie also gerade in diejenigen Hände liefern müßten, deren erstes Gesetz Eigennutz ist, und die aus Mißtrauen in die Staats-Kräfte der Ö^{en} Monarchie, solche Untersuchungen machen, welche dem Staatsinteresse geradezu entgegenstreben".⁷ Es war zu

dieser Zeit kein Geheimnis mehr, daß die reichsten Wiener Wechsler so weit nur möglich ihre Inlandsschulden kündigten, um bei einem Staatsbankrott das in Bancozetteln erhaltene Darlehen nicht in guten Valuten zurückzahlen zu müssen. Außerdem knüpften sie enge Verbindungen zum Ausland, legten Geld zu äußerst geringen Zinsen an und spekulierten mit Effekten. "Alle diese Schritte der Wiener vermöglichen Wechsler sind samt dem Grunde, worauf sie ruhen, im Auslande sattsam bekannt, und sie sind dem Ausländer ein Spiegel, der ihm die Art, wie er seine Operationen einrichten muß, klar zeigt. Wenn nun diesen Wiener Wechslern eine Summe baren Geldes zur Verbesserung des Wechselkurses ausgefolgt würde: so würden sie vorläufig ihre Effekten auf fremde Plätze auf das Vortheilhafteste anzubringen suchen; dann aber mit der Barschaft der Finanzen den Kurs bessern, und in dem Zeitpunkte wo die Barschaft zu Ende, und eine weitere disponible Summe nicht mehr vorhanden wäre, würden sie mit ihren Fonds kaufen, und mit denselben bei dem neuen Sinken des Kurses gewinnen!"⁸ Schonungslos zeigt der Verfasser hier die Praktiken dieses Berufsstandes auf. Er warnt auch vor dem unausbleiblichen Fall der Kurse, da die Interessen, auf die das Ausland Anspruch hat, eine zu große Höhe erreicht hätten und weist seine Feststellung an Hand von histen nach. Die Rückzahlung des Kapitals würde einen Ausfluß von jährlich 2.880.000 Gulden verursachen. 1806 würde sich die Summe auf 9.860.000 Gulden erhöht haben. Nach Welzls Meinung wird sich der Betrag "in dem Maße mindern, als die Kapitalschuld abnehmen, und der Wechselkurs noch schlechter werden wird".⁹ Eine Zunahme würde aber in dem Maße erfolgen, "als die Kapitals Abzahlung mit dem Jahr 1811 von 2 1/2 p% auf 5 p% steigen, und der curs besser werden wird".¹⁰ Die Jahresausbeute an Gold und Silber wurde auf drei Millionen Gulden geschätzt, aber dennoch mußten beinahe sieben Millionen Gulden aus dem Staatsschatz zugeschossen werden, um die Auslandsforderungen zu befriedigen. Jedoch keine dieser Transaktionen war für einen so geschwächten Staat wie Österreich gesund, vor allem in den vorherrschenden Krisenzeiten. Auch plädierte der Verfasser für eine Verminderung der Bancozettel, zu der es sieben Jahre nachher, als es schon zu spät war, kommen sollte. Im vorliegenden Aufsatz wird die Verringerung auf 25 Jahre veranschlagt, dabei wäre aber Voraussetzung, daß die Monarchie in vollstem Frieden lebte. "Nun weiß man aber aus der Geschichte, daß Österreich im Durchschnitte nicht einmahl das Sechste Jahr als Friedensjahr zählen kann",¹¹ eine Feststellung, die sich nur allzu bald wieder

⁵ Welzl a.a. O. S. 7.

⁶ Welzl a.a. O. S. 9.

⁷ Welzl a.a. O. S. 10.

⁸ Welzl a.a. O. S. 13 f.

⁹ Welzl a.a. O. S. 15.

¹⁰ ebenda

¹¹ Welzl a.a. O. S. 17.

als bittere Wahrheit herausstellen sollte.

Die immer wieder angeführten Krisen in der Geld- und Bankwirtschaft stellten in diesen Tagen jedoch ein gesamteuropäisches Problem dar. So unterbrach die Londoner Bank sogar die Umwechslung der Bancozettel in Münzen. An dieser Stelle ist der von Welzl getätigte Vergleich London – Wien nicht unangebracht: "Die Londoner Bank ist ein Eigenthum der Kaufleute, deren Interesse es mit sich bringt ihren Kredit aufrecht zu erhalten. Die Wiener Bank gehört dem Staate, und das Interesse der Kaufleute ist, ihren Kredit in den jetzigen Verhältnissen herabzuwürdigen. Die Londoner Bank ist in ihren Unternehmungen auf gewisse Gesetze beschränkt, sie macht von ihrer Einlage kein Geheimniß, ebensowenig von der Zahl der in umlauf gesetzten Noten. Die Wiener Bank ist unbeschränkt, und die Menge ihrer Noten ist ein Geheimniß, das Publikum schätzt selbe viel höher als sie ist. ... Die Londoner Bank benützt ihre Fonds zum discountiren, zum Gold und Silber Einkauf und Verkauf, dann zum Anlehen. Sie gewinnt jährlich große Summen und legt von ihrem Gewinne etwas in den Schatz. Die Wiener Bank macht gar keine Geschäfte, wodurch ihr Gewinn zu Theil werden könnte".¹² Der Autor greift hier an und zieht doch gleich zurück, wenn er feststellt: "Fern sey es von mir hiedurch sagen zu wollen, daß die bisherige Finanzverwaltung nicht gut war; die Sache hat verschiedene Ansichten, und unbedeutende Umstände können oft dem Ganzen eine andere Wendung geben, und alle Calculs vernichten. Es scheint vielmehr, daß man sich in einer viel besseren Lage zu seyn dünkt, als sie wirklich ist, und daß man die Ergreifung außerordentl. Maßregeln so lange verschiebt, als es möglich ist, um nicht zu frühzeitig dem gütigsten, und mildesten Herzen Sr. Majestät Verfügungen abzdringen, die Allerhöchst dessen Unterthanen, und auswärtigen Gläubigern empfindlich fallen müssen".¹³ Mit dem hier zitierten Paragraph sechs endet gleichsam ein erster Teil und die folgenden letzten vier Abteilungen befassen sich mit genauen Vorschlägen zur Verbesserung der Staatswirtschaft in Österreich, wobei die Bankfrage jedoch weiterbehandelt wird im Rahmen der notwendigen Maßnahmen.

Dauerhafte Wirkung jeglicher Unternehmung, keine Beyorzugung bestimmter Staatsbürgergruppen, Änderung der Handelsbalance und genaue Information der Bevölkerung sind die Hauptforderungspunkte Welzls für die Ergreifung außerordentlicher Sanierungsmaßnahmen. In erster Linie dachte er dabei an die Errichtung einer Bank, wobei er eine Giro- oder Depositenbank ablehnte und einer Wechselbank den Vorzug gab. Diese könnte das Wechselgeschäft im Großen betreiben, Geld verleihen, Wechsel auf

gute Häuser diskontieren und außerdem "hätte sich die Finanzverwaltung derselben zu ihren Umsätzen zu bedienen".¹⁴

An dieser Institution sollten sich der Kaiser mit Mitteln aus der Privatschatulle, sowie Mitglieder des Herrscherhauses und vermögende Grundbesitzer beteiligen und dadurch das wohlhabende Bürgertum und Ausländer zu Einlagen anspornen. Für eine Aktie nahm der Verfasser als geringste Summe 500 Gulden als Richtpreis an. Die Einlagen mußten aber in gutem Geld erfolgen und bei den Banken sollte das Kapital 20-30 Jahre unkündbar liegen, zu 4% verzinst. "Die Sicherheit beruhet vorzüglich auf dem Bewußtseyn, daß der Staat, der als Interessent erschiene, in einem Falle der Noth die Fonds der Bank nicht herauszöge, und ein Schuldner der Bank würde, an dem in der Folge vielleicht gar nichts zu hohlen wäre".¹⁵ An der Spitze der Bankinstitution sollte ein Ausschuß von 15 Mitgliedern stehen, der monatliche Sitzungen abzuhalten hätte mit Beratung der wichtigsten Vorkommnisse. Aus dieser Gruppe sollte sich eine kleinere mit fünf Mitgliedern konstituieren, die wöchentlich zusammentritt und über die Angelegenheiten entscheidet, die der Bankdirektor zum Vortrag bringt. Es findet sich hier eine Vorwegnahme des heutigen Aufsichtsrates. Bei bedeutenden Unternehmungen war zuerst die Zustimmung der Interessenten einzuholen. Für kleinere Aktionäre (500-5000 Gulden) war in diesen Fällen eine Wahlstimme vorgesehen, für größere (bis 10.000 Gulden) zwei Wahlstimmen und für jeden Aktieninhaber darüber drei Stimmen. Diese "Wahlmänner" hätten dann den erwähnten Ausschuß zu wählen und zum Vorsitzenden ein "angesehenes Glied des Herrenstandes". Als Schlichtungsinstitution in Streitfragen war ein Wechselgericht vorgesehen. "Durch die Hände des Directors und des Controlors dürften nie Gelder, die zur Bank oder aus derselben zu fließen haben, laufen. Die Bank müßte auch ihre Vortheile nie so weit treiben, daß sie sich ihrer Barschaft ganz entledigte, und sich der Gefahr blos stellte, daß unvorhergesehene Zahlungen nicht augenblicklich bestritten werden könnten".¹⁶ All den Bereicherungen der vergangenen Jahre sollte durch Schaffung dieser Institution ein Riegel vorgeschoben werden. Ein antisemitischer Ton klingt bei Welzl an, wenn er meint: "Auch dürfte es sehr zuträglich seyn, die Juden, dieses betriebsame Völkchen, welches strebend nach dem gelobten Lande, ein eigenes – von der übrigen Menschheit isolirtes Interesse hat – auf eine gute Art von dem größeren, und um so mehr von dem engeren Ausschusse zu beseitigen".¹⁷

Aber nicht allein eine Bank genügte für die

¹² Welzl a.a. O. S. 19 f.

¹³ Welzl a.a. O. S. 25.

¹⁴ Welzl a.a. O. S. 27.

¹⁵ Welzl a.a. O. S. 30.

¹⁶ Welzl a.a. O. S. 32.

¹⁷ Welzl a.a. O. S. 33.

Sanierung der Staatswirtschaft, auch "die Verbesserung der Handelsbilanz" erschien dem Verfasser ein wichtiger Faktor. Die Staatsverwaltung sollte sich in die Erwerbstätigkeit ihrer Untertanen nur so weit einmengen, als sie diese unterstützt: durch Verbesserung der Straßen, Zolltarifregelung, Ausfuhrfördernde Maßnahmen und verbesserte Verwaltung der dem Staat gehörigen Güter. Auch an Verkauf oder Verpachtung der letzteren wird in diesem Vorschlag gedacht. Wichtig wäre möglichste Beschränkung auf eigene Erzeugnisse, um damit eine Unabhängigkeit dem Ausland gegenüber zu erreichen. "Könnte nicht der Verbrauch ausländischer Weine ganz verboten, oder doch wenigstens die Ertheilung der Pässe sehr beschränkt werden? ... Könnte nicht das Tragen der Niederländischen und Französischen Spitzen, dann der Edelsteine und Perlen blos auf den hohen Adel beschränkt werden? ... Läßt sich die Einfuhr des Kaffehs nicht gegen Pässe beschränken?"¹⁸ Mit diesen und anderen Ideen beschäftigte sich Welzl und er war sich dabei sicherlich bewußt keine Freunde damit zu finden. Das Hauptzollamt nahm jährlich für die "Luxusgüter" Kaffee, Zucker und Kakao 1.700.000 Gulden ein, aus dieser Zahl ist die gewaltige Einfuhrmenge ersichtlich.

Das größte Problem stellte jedoch die Tilgung der Auslandsschulden dar; es wird am Schluß der vorliegenden Untersuchung von Welzl behandelt. Mit Hilfe der jährlich eingenommenen Klassensteuer (einer Form der Personalsteuer) könnte die Schuldenabzahlung erfolgen. "Die Stände selbst könnten nicht wohl eine Einwendung machen, weil es ihnen gleichgültig ist, eine Abgabe, die gezahlt werden muß, da oder dorthin zu zahlen".¹⁹ Die Last für die Untertanen stieg von Jahr zu Jahr. Die Tilgung der inneren Staatsschulden konnte durch Streichung der Kapitalien der Geheimen Einlösungskassa aus den Schuldbüchern erfolgen und dasselbe konnte mit den Kapitalien des Religions-, Studien- und Stiftungsfonds geschehen. Dagegen wäre diesen Fonds der jährliche Interessenbetrag aus der Kammer als bestimmte Dotation zu zahlen.

Nach Beseitigung all dieser Probleme bleibt nach Meinung des Autors nicht mehr viel zu tun übrig. Er schließt als letzten Behandlungsparagraphen eine "Operazion mit Bankzetteln" an, "wodurch deren allmähliche Verminderung erleichtert würde, und gleichsam von selbst erfolgen müßte. Hätte der Staat eine so große Menge in guter Münze, daß er den dritten Theil oder die Hälfte der Bankzetteln nach ihrem Kurse gegen Münze einlösen könnte, dann wäre die Operazion sehr leicht, und das Verhältniß der Bankzetteln gegen Münze in der Art hergestellt, daß sich letztere neben den ersten im Umlaufe erhalten könnte. Da aber dieses nicht der Fall ist: so sind

andere Maßregln nothwendig".²⁰ Von dem in der Schrift von 1802 geäußerten Plan einer Vermögenssteuer wird hier abgegangen, da sich innerhalb des seither vergangenen Zeitraumes viel geändert hat und diese Lösung nicht mehr durchführbar erscheint (unter anderem stieg der Heeresunterhalt beinahe um ein Drittel). Folgender Vorschlag wird unterbreitet: "Es stünde z.B. der Kurs 33 bis 34, so erkläre man, daß der 2 f Thaler 2 f 42 Xr, der 1 Thaler 1 f 21 Xr, das 20 Xr Stück 27 Xr, das 10 Xr Stück 13 1/2 Xr, das 7 Xr Stück des neuen Geprägs 8 Xr in allen Zahlungen gelten, und mit diesen Münzgattungen kein Agiotiren gegen Bankzetteln Platz greifen soll. Die Goldmünzen hingegen wären als Waare zu erklären, deren Preis in dem Maße, als die Nachfrage stärker oder minder wäre, sich von selbst reguliren würde. – Dadurch würde im ganzen Zahlungssystem und im allgemeinen Verkehr nichts verrückt, und dann würde der Staat in öffentl. Zahlungen seine Barschaft verwenden, und mit Billigkeit auch einen Theil der Abgaben in guter Münze fordern können. Die Staatsschuld im Papiergelde würde ohne Herabsetzung dessen Nennwerths, um denjenigen Betrag, um welchen die Erhöhung der Münze Statt fände, vermindert, und die Einlösung des Papiergeldes ohne mindesten Nachtheil der Unterthanen erleichtert".²¹ Die Bank wäre jedoch verpflichtet im Einverständnis mit dem Wiener Münzamt, den Goldpreis im Verhältnis zu Hamburg (dem bedeutendsten europäischen Goldmarkt der damaligen Zeit) von Monat zu Monat festzusetzen und zu verlautbaren. Allein 1803 wurde über 40.000 Mark Silber in Österreich punziert. Nach Meinung des Verfassers spielte jedoch nicht der Luxus hier die entscheidende Rolle, sondern das allgemeine Mißtrauen, das der Wirtschaftslage entgegengebracht wurde. Aber auch dieses Übel konnte man beseitigen, wenn alles Silber, das mehr als eine halbe Mark wog, mit einer hohen Abgabe belegt würde.

Mit dieser Feststellung schließt die interessante Untersuchung eines vielwissenden Mannes, der nichts beschönigte, sondern eher das Unangenehme hervorkehrte. Es erscheint angebracht sich zum Abschluß etwas näher mit der Person des Verfassers zu beschäftigen.

Leopold Welzl wurde am 15. November 1773 zu Hroby im Taborer Kreis Böhmens geboren. Vorerst trat er in die Dienste von Graf Leopold Kolowrat-Krakowsky. 1789 kam er zur niederösterreichischen Staatsgüterbuchhaltung und dann zur Hofbuchhaltung. Über die vereinigte böhmisch-österreichische Hofkanzlei, die Hofkammer und die Ministerial-Bancodeputation gelangte er 1796 zum Staatsrat. Hier brachte er es bis zum Hofsekretär und "arbeitete immer ganz allein zu Handen des dirigirenden Staats-

¹⁸ Welzl a.a. O. S. 38 f.

¹⁹ Welzl a.a. O. S. 41.

²⁰ Welzl a.a. O. S. 43 f.

²¹ Welzl a.a. O. S. 46 f.

und Conferenzministers Leopold Grafen Kolowrat, in welcher Dienstleistung er zu den wichtigsten und geheimsten Staatsangelegenheiten verwendet ward. In der Folge zum Hofrathe bei der k.k. Hofkammer und zum Referenten im Postwesen befördert trat er im November 1835 aus dieser Stellung in den Ruhestand..."²² Am 19. Februar 1848 starb Welzl in Wien. Der am 1. Februar 1808 in den deutsch-erbländischen Adelsstand mit dem Prädikat von Wellenheim Erhobene war neben seiner amtlichen Tätigkeit ein bedeutender Numismatiker. Seine Münzsammlung soll die zahlenmäßig größte eines Privatmannes in Wien gewesen sein. Die Kenntnis, die zu diesem Hobby notwendig war, eignete er sich selbst an. Ebenso lernte er Sprachen und Geschichte. Die Akademie der Wissenschaften und der Künste in Padua ernannte ihn zu ihrem Mitglied, ebenso mehrere gelehrte Gesellschaften. Am 8. Jänner 1797 ehelichte er Sophie Muszbrock. Aus dieser Verbindung stammten zwei Söhne Wilhelm und Cajus August. Der letztere bekleidete bei seiner Pensionierung das Amt eines Oberfinanzrates und hatte 1836 folgende Schrift in Mailand veröffentlicht: "Estratto del regolamento sulle dogane e sulle private dello stato posto in attività col giorno 1 di Aprile 1836 negli i.r. stati austriaci colle corrispondenti disposizioni della legge penale sulle contravvenzioni di finanza per uso dei viaggiatori".²³ Keine der wirtschaftspolitischen Abhandlungen des Vaters wurden gedruckt, nur einige numismatische Abhandlungen. So dient vielleicht der vorliegende Aufsatz eine Persönlichkeit der österreichischen Finanzgeschichte wieder bekannt zu machen.

SUMMARY

"THINKING ABOUT THE IMPROVEMENT OF THE AUSTRIAN ECONOMY" FROM 1804

Leopold Welzel (from 1808 onwards known as von Wellenheim) was a long-term associate of the minister of state and conference minister Count Leopold Kolowrat. Commissioned by his superiors he wrote "Thinking about the improvement of the Austrian economy" in 1804, a time of Napoleonic wars when the financial situation was particularly tense. In his work, the author discusses a multitude of issues, ranging from the idea of creating *Wechselbanks* to the economy of silver in the production of various appliances. He is opposed to engaging debts abroad. In addition, Welzl – an acknowledged numismatist – also tackles the issue of coins. In his thinking the author exposes the deep mistrust that many of his contemporaries feel towards the state's financial dealings and inexorably reveals the acts committed by the moneychang-

ers. Already at that time, Welzl advocates the limitation in the number of the Austrian bank notes (*Bancozettel*) in circulation. When this measure is indeed adopted 7 years later, it is already too late to save the financial system. In the course of the extraordinary rehabilitation measures (establishment of banks) he called for an end to favouritism of certain citizen groups and for a more accurate public informing. His thinking contains numerous modern ideas, which sound like a "supervisory board" in today's meaning of the concept. A state administration would thus intervene in the professional activity of its citizens only in order to assist them. Welzl wanted to severely restrict the importation of luxury goods (such as coffee, sugar, cocoa, laces, precious stones, pearls). The author defined the reimbursement of foreign debts as the most important problem. Today's readers are familiar with many of these considerations. In his time, Welzl's ideas were filed away.

POVZETEK

"RAZMIŠLJANJE O IZBOLJŠAVI AVSTRIJSKEGA GOSPODARSTVA" IZ LETA 1804

Dolgoletni sodelavec državnega in konferenčnega ministra grofa Leopolda Kolowrata, Leopold Welzl (od leta 1808 von Wellenheim), je leta 1804 po naročilu svojega predpostavljene napisal "Razmišljanje o izboljšavi avstrijskega gospodarstva". To je bil čas, ko so se vrstile vojne proti Napoleonu in ko je bil finančni položaj zelo napet.

Avtor v svojem delu obravnava vse, od ideje o ustanovitvi bank, ki se ukvarjajo z diskontnimi posli (Wechselbank), do prihranka srebra pri izdelavi raznih naprav. Nasprotuje najemanju kreditov v tujini. Poleg tega se Welzl ukvarja tudi z vprašanjem kovancev, saj je med drugim tudi priznan numizmatik. V svojih razmišljanjih razgrne nezaupanje, ki ga mnogi gojijo do finančnih operacij države. Pri tem neizprosno razkrije dejanja menjalcev denarja. Welzl se že takrat zavzema za omejitev avstrijskega papirnatega denarja (Bancozettel), kar se zgodi 7 let kasneje, ko je že prepozno, da bi rešili finančni sistem. V okviru izrednih sanacijskih ukrepov (ustanavljanje bank) je zahteval prenehanje favoriziranja določenih skupin državljanov in natančno obveščanje prebivalstva. V njegovem delu najdemo številne moderne ideje, ki zvenijo kot "nadzorni svet" v današnjem smislu. Državna uprava naj bi se v poklicno delo svojih državljanov vmešavala samo v obliki podpore. Welzl je hotel zelo omejiti uvoz luksuznega blaga (kava, sladkor, kakov, čipke, dragi kamni, biseri). Kot najbolj problematično je avtor ocenil odplačilo zadolženosti v tujini. Mnogo teh misli se bo današnjim bralkam in bralcem zdelo znano. Welzlove ideje so v njegovem času priložili aktom.

²² Constant von Wurzbach Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich. 54. Theil, Wien 1886, S. 261.

²³ Vgl. Würzbach a.a. O. S. 261 f.

Narodni muzej v Ljubljani, Prešernova cesta 20. Sedež Osrednjega državnega arhiva in njegovih predhodnikov od leta 1887 do 1953. Zgodovinski arhiv Ljubljana, Fototeka.

Prvi kranjski deželni zbor s slovensko večino

VASILIJ MELIK

Prve volitve v naših deželah so bile v času revolucije leta 1848. Revolucija je doživela poraz – po desetih letih ponovnega absolutizma se je začelo trajno ustavno življenje leta 1861.

Prve splošne volitve v deželne zbore marca 1861 so imele za Slovence dokaj slabe rezultate. Ponekod so se sicer navdušeno skušali uveljaviti, večinoma pa so bili slabo pripravljeni. Tako so ostali v manjšini tudi v najbolj slovenski deželi, na Kranjskem. Med 36 izvoljenimi poslanci se jih je v slovensko stranko vključilo samo trinajst, šele leta 1866 sta jim sledila še dva. Deželni zbori so imeli šestletno volilno obdobje. Razpuščeni so bili 2. januarja 1867.

Na nove volitve so se slovenske stranke v večini naših dežel dobro pripravile. Na Kranjskem je narodni volilni odbor v petek 11. januarja izdal razglas:

"Predragi rojaki!

Nove volitve za deželni zbor so pred durmi.

Njih važnost je neizrekljivo velika, ker po zdaj izvoljenih poslancih se bode posvetovala nova ustavna vredba celega cesarstva in šest prihodnjih let bode v njihovih rokah vse, kar je na blagor ali na škodo našemu narodu.

Mili rojaki! Vsi se spominjate, s kakošnjimi težavami so se rodoljubi v deželnem zboru za svete narodne pravice bojevali brez uspeha, brez zmage, ker so njih nasprotniki bili v večini.

Al tako v prihodnje ne sme več biti! Treba tedaj vso skrb na to obrniti, da je večina v zboru prihodnjem naša.

Zato zdaj velja po volitvah pokazati, da narod naš spozná samega sebe, - da hoče si pridobiti pravice, ki mu grejo pred Bogom in svetom, in da zaupa le tistim možem, ki se iskreno in povsod potezajo za-nj.

Zdaj veljá vse moči napenjati in neutrudoma delati, da se izvolijo sami taki možje, ki so navdani pravega rodoljubja in to tudi djansko dokazujejo.

Če je kdo mogočen, premožen, izveden, časten: dobro zanj! – al če srca nima za narod naš, za pravice njegove, ne bo nam pomagal v zboru. Al tudi vradnikov po volitvah ne spravljajte v zadrege; saj vam je znana resnica, da nihče ne more služiti dvema gospodoma.

Pustite poslednjič na strani še posebno vse take, ki napenjajo vse žile, da bi našo deželo ponemčili in jo v nemštvo vtopili, kajti to bi nas izneverilo materi naši domovini in bi v nevarnost spravilo celo cesarstvo, ker bi sovražnik njegov

toliko lože lakomne svoje roke stegnil po njem.

Mi želimo Avstrijo jednotno, mogočno, slavno, vsem narodom pravično, zato pa tudi želimo mirno spravo in slogo med vsemi narodi na podlagi svobodne, vsem narodom pravične ustave. Mi želimo povzdigo dušnega in svétnega blagostanja našega naroda. Mi želimo veljavo domačega našega jezika v šolah, vradnijah in splošnem življenji, da domači nismo tujci v lastni domovini. Mi želimo polajšanje davkovskih bremen, ki našo deželo še posebno težé. Na kratko rečeno: želimo vse in le to, kar je na korist in srečo milemu našemu narodu in blagor Avstrii!

Rojaki! po teh načelih volite tudi Vi poslance v naš deželni zbor in srečna bode domovina.

Vsakemu rodoljubu je tedaj zdaj sveta naloga, in do vsacega se stavi iskrena prošnja: naj razširjuje naše besede v narodu, da se vsak volilec zavé svoje dolžnosti do domovine svoje in da po tej dolžnosti prosto voli brez strahu, da se komu zameri, ali da komu na ljubo voli zoper svojo vést! Volitev je po cesarski postavi popolnoma prosta, sicer ni volitev, ampak tlaka le sužnjega človeka.

Ako narod pri zdanjih volitvah ne zmaga, žalostna mu osoda! Ravnopravnost nam ostane le mrtva črka na papirji.

Zato, dragi rojaki! pazite, delajte, da se srečno izidejo volitve. Razjasnite, komur je razjasnila treba, odkrijte prilizovalce, katerih besede se ne skladajo z djanjem in le ljuliko sejejo med pšenico!

Poslušajte naš glas; poslušajte našo prečastito odnekdaj za narod vneto duhovščino in glas takih mož, od katerih gotovo veste, da so rodoljubi!

Naši nasveti naj Vam veljajo; zato dajte vsi svoje glasove le takim, ki Vam jih mi priporočamo, sicer, ako se kdo le svoje misli drži, ne pomaga svojemu nič, pa kriv je tega, da se razcepijo glasovi in da ne zmagajo naši. –

To je sporočilo naše!

Ako Bog dá in edinost rodoljubov, zmagali bomo!

Da se zgodi, delajte, mili rojaki, do zadnje ure pred volitvijo!

V Ljubljani 11. dne januarja 1867.

Národní volilni odbor za vojvodstvo Kranjsko."

Predragi rojaki!

Nove volitve za deželni zbor so pred durmi.

Njih važnost je neizrekljivo velika, ker po zdaj izvoljenih poslancih se bode posvetovala nova ustavna vredba celega cesarstva in šest prihodnjih let bode v njihovih rokah vse, kar je na blagor ali na škodo našemu narodu.

Mili rojaki! Vsi se spominjate, s kakošnimi težavami so se rodoljubi v deželnem zboru za svete narodne pravice bojevali brez uspeha, brez zmage, ker so njih nasprotniki bili v večini.

Al tako v prihodnje ne sme več biti! Treba tedaj vso skrb na to obrniti, da je večina v zboru prihodnjem naša.

Zato zdaj velja po volitvah pokazati, da narod naš spozná samega sebe, — da hoče si pridobiti pravice, ki mu grejo pred Bogom in svetom, in da zaupa le tistim možem, ki se iskreno in povsod potezajo za-nj.

Zdaj velja vse moči napenjati in neutrudoma delati, da se izvolijo sami taki možje, ki so navdani pravega rodoljubja in to tudi djansko dokazujejo.

Če je kdo mogočen, premožen, izveden, časten: dobro zanj! — al če srca nima za narod naš za pravice njegove, ne bo nam pomagal v zboru. Al tudi vradnikov po volitvah ne spravljajte v zadrégo saj vam je znana resnica, da nihče ne more služiti dvema gospodom.

Pustite poslednjič na strani še posebno vse take, ki napenjajo vse žile, da bi našo deželo ponemčil in je v nemštvo vtopili, kajti to bi nas izneverilo materi naši domovini in bi v nevarnost spravilo celo cesarstvo, ker bi sovražnik njegov toliko lože lakomne svoje roke stegnil po njem.

Mi želimo Avstrijo jednotno, mogočno, slavno, vsem narodom pravično, zato pa tudi želimo mirno spravo in slogo med vsemi narodi na podlagi svobodne, vsem narodom pravične ustave. Mi želimo povzdigo dušnega in svétnega blagostanja našega naroda. Mi želimo veljavo domačega našega jezika v šolah, vradnijah in splošnem življenji, da domači nismo tuji v lastni domovini. Mi želimo polajšanje davkovskih bremen, ki našo deželo še posebno težé. Na kratko rečeno: mi želimo vse in le to, kar je na korist in srečo milemu našemu narodu in na blagor Avstrii!

Rojaki! po teh našelih volite tudi Vi poslance v naš deželni zbor in srečna bode domovina.

Vsakemu rodoljubu je tedaj zdaj sveta naloga, in do vsacega se stavi iskrena prošnja: naj razširjuje naše besede v narodu, da se vsak volilec zavé svoje dolžnosti do domovine svoje in da po tej dolžnosti prosto voli brez strahu, da se komu nameri, ali da komu na ljubo voli zoper svojo vést! Volitev je po cesarski postavi popolnoma prosta, sicer ni volitev, ampak tlaka le sužnjega človeka.

Ako narod pri zdanjih volitvah ne zmaga, žalostna mu osoda! Ravnopravnost nam ostane le mrtva črka na papirji.

Zato, dragi rojaki! pazite, delajte, da se srečno izidejo volitve. Razjasnite, komur je razjasnila treba, odkrijte prilizovalce, katerih besede se ne skladajo z djanjem in le ljuliko sejejo med pšenicó!

Poslušajte naš glas; poslušajte našo prečastito odnekdaj za narod vneto duhovščino in glas takih mož, od katerih gotovo veste, da so rodoljubi!

Naši nasveti naj Vam veljajo; zato dajte vsi svoje glasove le takim, ki Vam jih mi priporočamo, sicer, ako se kdo le svoje misli drži, ne pomaga svojemu nič, pa kriv je tega, da se razcepijo glasovi in da ne zmagajo naši. —

To je sporočilo naše!

Ako Bog dá in edinost rodoljubov, zmagali bomo!

Da se zgodí, delajte, mili rojaki, do zadnje ure pred volitvijo!

V Ljubljani 11. dne januarja 1867.

Národní volilní odbor za vojvodstvo Kranjsko.

Poslanica je nosila podpise 39 uglednih rodoljubov, po vrstnem redu dokaj premišljeno razvrščenih v štiri skupine. Prva, najodličnejša, se je začela z deželnim odbornikom, nespornim narodnim voditeljem dr. Janezom Bleiweisom. Na drugem mestu je bil po dostojanstvu gotovo najvišje stoječi podpisnik baron Janez Schloisnigg, nekaj let prej (1862-65) deželni predsednik z naslovom in značajem namestnika. Tretji je bil baron Anton Zois, graščak na Brdu, ki je bil podpiral Narodno čitalnico in so ga izvolili za prvega predsednika Slovenske matice. Četrti in peti, dr. Lovro Toman in Luka Svetec, sta bila edina navedena brez poklica ali funkcije. Skupino sta sklenila poslanca trgovsko-obrtne zbornice v deželnem zboru Janez Horak in Jožef Debevec. Druga skupina je štela devet duhovnikov. Prvi je bil stolni prošt Anton Kos, preostali pa dr. Janez Pogačar, Janez Novak, Jožef Pavšler, Janez Poklukar, Jožef Zupan, J. Volc, dr. Andrej Čebašek in dr. Leo Vončina. Tretja skupina je imela trinajst ljubljanskih mestnih odbornikov z županom Etbinom Henrikom Costo na čelu. Četrti skupini na čelu sta bila Fidelis

Terpinc (predsednik Kmetijske družbe) in V. C. Zupan¹ (predsednik trgovsko-obrtne zbornice), v njej pa je bilo še osem odbornikov te zbornice.

V isti številki Novic (16. januarja) so objavili tudi imena vseh slovenskih kandidatov za poslance kmečke in mestne kurije. Kmečke občine so volile v soboto, 26. januarja, mesta, trgi in trgovsko-obrtne zbornice v sredo, 30. januarja, veleposestvo pa v petek, 1. februarja. Na volitvah po deželi, v trgih in mestih je slovenska stran dosegla "slavno zmago" — izid "tako je sijajen, da nobena dežela velikega našega cesarstva se ne more ponašati s takim izidom", kakor se je pohvalil národní volilní odbor v zahvali "častitim volilcem kranjskim" v ponedeljek, 4. februarja. Po zmagah na Kranjskem, Štajerskem in Goriškem je upravičeno zapisal Valentin Zarnik: "Zdaj šele moremo prosto dihati, zdaj šele smemo reči, da je slovenski narod v resnici na svetu ... in da nismo samo narodopisen pojem".²

¹ V SBL Valentin Supan.

² Novice, 6. 2. 1867.

V kranjskem deželnem zboru je ostalo zunaj slovenskega tabora enajst poslancev: vseh deset zastopnikov veleposestva in kranjsko-škofjeloški poslanec, vitez Leopold Höffern, okrajni predstojnik v Škofji Loki. Zanj je glasovalo 93 volilcev, 67 v Škofji Loki (od 79 udeležencev), 26 v Kranju (od 76 volilcev). Slovenski kandidat, kranjski župan in trgovec Matej Pirc je zbral samo 59 glasov. Škofja Loka je zmagala nad Kranjem. Höffern je nastopil kot "kandidat na svojo roko",³ v deželnem zboru pa je pri pomembnejših zadevah glasoval protislovensko.

Izvoljeni slovenski poslanci niso bili povsod isti, kakor so jih prvotno kandidirali. Trije so bili drugi. Avstrijski volilni sistem ni poznal obveznega, uradnega prijavljanja kandidaturo. Volilci ob glasovanju niso bili vezani na kandidate, glasove so lahko oddali kateremu koli volilnemu upravičencu. Tako so volilci marsikje v zadnjih dneh pred volitvami zamenjali kandidate, morebiti tudi s privolitvijo ali soglasjem zastopnikov narodnega volilnega odbora. V Beli krajini so najprej namesto prvotnega kandidata Kapeleta, oskrbnika nemškega viteškega reda, "duhovni in drugi rodoljubni gospodje" namenili poslanstvo duhovniku dr. Štrbencu, toda uprli so se kmetje, češ da ne marajo "duhovna, ki bi se iz strahu pred škofom ne upal resnice govoriti, niti kacega družega škrica za poslanca, mi hočemo kmeta za svojega poslanca imeti".⁴

Tako je bil izvoljen Martin Kramarič iz Radovice.

Slovenski del deželnega zbora se je z volitvami močno spremenil. Iz prejšnjega zbora je ostalo enajst poslancev, štirinajst pa je bilo novih. V kmečki kuriji je ostalo le šest prejšnjih (Bleiweis, Janez Toman, Costa, Koren, Zagorc, Svetec), izvoljeno pa je bilo deset novih (Zois, ki je bil prej v veleposestvu, Barbo, Treo, Kos, Pintar, Grabrijan, Tavčar, Kozler, Terpinc, Kramarič). V mestni kuriji so slovensko stranko zastopali trije iz prejšnjega deželnega zbora (Horak in Debevec, ki ju je izvolila trgovsko-obrtna zbornica, in Schloissnigg). Šest je bilo na novo izvoljenih (Lovro Toman, ki je bil prej radovljiški poslanec v kmečki kuriji, Klun, Gariboldi, Prevc, Ravnikar, Souvan).

Po poklicih je bilo izmed 25 slovensko opredeljenih poslancev pet duhovnikov (Kos, Pintar, Grabrijan, Janez Toman, Tavčar), šest juristov, med njimi advokatov, sodnikov in uradnikov (Lovro Toman, Costa, Svetec, Schloissnigg, Prevc, Ravnikar), dva profesorja (Bleiweis, Klun) pet graščakov, ki so nastopali kot kandidati in v seznamih poslancev s to oznako (Zois, Barbo, Treo, Gariboldi, Terpinc). Terpinc je bil po Slovenskem biografskem leksikonu "vodilni slovenski gospodarstvenik in prvi in-

dustrialec". Zadnja poklicna skupina so bili posestniki: trije vaški posestniki (Koren, Zagorc, Kramarič) in še štirje mestni (Peter Kozler, ki je bil tudi solastnik pivovarne ter graščaki; Horak, Debevc in Souvan, ki so bili obrtniki).

Dr. Karl Wurzbach je postal deželni glavar 15. novembra 1866, še v obdobju starega, prvega deželnega zbora, in je bil zdaj, 15. februarja 1867, znova imenovan na isto mesto. Slovenska stranka je bila v novem deželnem zboru v večini, vendar tega pri imenovanju deželnega glavarja niso upoštevali. Pač pa je bil istega 15. februarja imenovan dr. Etbin Henrik Costa za namestnika deželnega glavarja. Z njim je slovenska stranka prvič prišla v vodstvo deželnega zbora, kakor ga je imenoval cesar.

Pozdravna nagovora deželnega predsednika (z naslovom namestnika) in deželnega glavarja sta bila samo nemška, ne pa v obeh jezikih, kakor pozneje. Poslanci slovenske stranke so zdaj govorili slovensko, čeprav so včasih spregovorili tudi v nemščini, tako na primer dr. Costa, ki je 20. februarja izjavil, da mora uporabiti nemški jezik, ker na žalost vidi, da so tu poslanci, ki ga v materinskem jeziku ne razumejo.⁵ Nemško sta govorila Schloissnigg in Gariboldi. Večkrat so nastopali zlasti Bleiweis, Lovro Toman, Svetec in Costa, oglašali pa so se tudi Zagorc, Pintar, Grabrijan, Schloissnigg, Gariboldi in Ravnikar. Na nemški strani je bil glavni govornik Karl Deschmann - Dežman.

Odnosi med večino in manjšino so bili raznovrstni. Slovenska stran je poudarjala pravilnost svojih postopkov. "Ne bojte se, gospoda moja, kateri imate čut v sebi, da ste v manjini v tem slavnem zboru," je govoril dr. Lovro Toman 20. februarja, "ne bojte se nobene krivice od večine. Nam ni zato vpotrebiti svojo večino za take stvari, ki bi ne bile poštene, ni nam zato, da bi ravnali tako, kakor ne bi bilo bratski proti stranki, ktera v deželnem zboru sedi, čeravno je v manjini. Geslo pravice in poštenosti nas je vodilo v nasvetih zastran teh volitev in samo tega vodila bomo se zmiraj držali".⁶ Toda takoj za tem Tomanovim govorom se je deželni glavar razburil nad nemirrom med poslušalci na galerijah ter je omenil "poljski deželni zbor", ki ga ne bo trpel. S tem je užalil slovenske poslance in Toman je rekel: "Terorizirati se pa ne damo, ne od predsednika ne od nobenega družega; mi bomo naprej ravnali, mi imamo svojega podpredsednika". Taki spori so se mešali s prizori dokaj prisrčnih odnosov.

Prvemu zasedanju drugega deželnega zbora je bilo že vnaprej namenjeno le malo časa, saj je imel opraviti le volitve v ustavni državni zbor. Prva seja je bila v ponedeljek, 18. februarja. 28.

³ Novice, 6. 2. 1867.

⁴ Slovenec 1867, str. 67.

⁵ Bericht über die Verhandlungen ... des krainischer Landtages ... vom 18. Februar bis 4. März 1867, str. 19.

⁶ Prav tam, str. 18.

februarja je bila s slovenske strani izglasovana adresa, ki je zagovarjala stališče, da predvideni državni zbor ne more biti ustaven; vendar so bili Slovenci pripravljene brezpogojno voliti poslance v ta državni zbor. Vlada je izjavila, da je mnenje kranjskega deželne zboru glede nalog in pristojnosti državnega zbora popolnoma nesprejemljivo, in tako je bil kranjski deželni zbor s patentom z dne 1. marca razpuščen. To je bilo sporočeno deželnemu zboru na njegovi zadnji, sedmi seji v ponedeljek, 4. marca. Podobno se je zgodilo s češkim in moravskim deželnim zborom.

Drugi kranjski deželni zbor je trajal od prve do zadnje seje samo petnajst dni in je bil najkrajši od vseh dvanajstih, ki so se zvrstili od februarskega patenta leta 1861 do prve svetovne vojne 1914/18. Kot prvi s slovensko večino bo ohranil pomen v naši zgodovini.

SUMMARY

THE FIRST CARNIOLAN PROVINCIAL DIET WITH A SLOVENE MAJORITY

The provincial diet elections of January 1867 were a great triumph for the Slovene people, in that the second Carniolan provincial diet became the first to have a Slovene majority. It held its first session on 18 February and the last (seventh) on 4 March. The Assembly lasted for 15 days and it was the shortest of the twelve assemblies between 1861 and the First World War. The Slovene party comprised all the deputies of the peasant curia (16), and 9 to 10 deputies of the municipal curia, a total of 25. Among them were 7 landowners, 6 jurists (lawyers and one other), 5 clergymen, 5 lords of the castle, and 2 professors. Dr. Janez Bleiweis, Dr. Lovro Toman, Dr. Etbin Henrik Costa and Luka Svetec addressed the assembly most frequently and their speeches were predominantly in Slovene. The opposition party had 11 representatives, of whom 10 were from the large estates curia and one from the municipal curia. Their main speaker was Karl Deschmann. The session was scheduled to be so short in duration because its scope was limited to the election of representatives to the imperial diet. In its address, the Slovene party advocated that the forthcoming imperial diet could not be constitutional, but it nevertheless expressed unconditional readiness to elect the deputies. The government declared the provincial diet's opinions regarding the duties and competences of the imperial diet to be totally unacceptable. The Carniolan provincial diet was thus dissolved by decree on 1 March.

Okrajni cestni odbori na Kranjskem

SASA SERŠE

Okrajni cestni odbori, ki so tema prispevka, so bili del upravne ureditve v Avstriji, ki se je začela postopno oblikovati v drugi polovici devetnajstega stoletja. To je obdobje, ko se je izoblikoval državni aparat, ki je s svojimi uradi segel do najnižjih sodnih in upravnih področij. Habsburška monarhija je takrat dobila zanj tako značilni "dvojni sistem" uprave. Poleg državnega aparata z ministrstvi,¹ parlamentom, namestništvu oziroma deželnimi vladami² in okraji³ se je razvila še tako imenovana deželna avtonomija z deželnimi zbori in odbori⁴ ter občinami.⁵ Drugi nosilci deželne avtonomije pa so se večinoma oblikovali šele po letu 1870. To so bili okrajni cestni odbori, deželni šolski sveti,⁶ zdravstveni sveti,⁷ železniški

sveti⁸ ter dve komisiji: Glavni odbor za obdelovanje (kulturo) Barja⁹ in Komisija za pogozdovanje Krasa.¹⁰

Že prvi občinski zakon iz leta 1862¹¹ je dopuščal fakultativno uvedbo okrajnih zastopov, sestavljenih po podobnih načelih, kot so bili organizirani deželni zbori ali občinski zastopi. Ti okrajni zastopi naj bi bili vmesna stopnja med deželnimi zbori in občinami. Uvedli so jih samo na Štajerskem, kjer so delovali v okviru sodnih okrajev.

Na osnovi teh prvih zakonov so bili ustanovljeni tudi cestni odbori na Kranjskem, Koroškem in v Istri, delovali so tudi v okviru sodnih okrajev.¹²

Deželna avtonomna uprava je v šestdesetih letih devetnajstega stoletja skušala cestno problematiko razrešiti s tremi zakoni. Prvi je bil deželni zakon o skladnih cestah z dne 14. aprila 1864, z dodatkom 28. januarja 1867, drugi pa zakon o okrajnih cestah z dne 2. aprila 1866.¹³ Zakon iz leta 1864¹⁴ je vseboval določbe o cestnih odborih,

¹ Ema Umek, Gradivo za zgodovino Slovencev v Splošnem upravnem arhivu na Dunaju, Arhivi III/1-2, Ljubljana 1980, str. 13.

² Jože Žontar, Priročniki in karte o organizacijski strukturi do 1918, Ljubljana 1988, 93-95; Peter Ribnikar, Arhivsko gradivo Namestništva in Deželne vlade v Ljubljani, Arhivi II/1-2, Ljubljana 1979, str. 32-36.

³ Jože Žontar, Uvedba okrajne uprave na Kranjskem 1849, v: Melikov zbornik, Ljubljana 2001, 529-560; Jože Žontar, Priročniki in karte o organizacijski strukturi do 1918, Ljubljana 1988, 102-104; Sergij Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev, Ljubljana 1961, 447-448; Metka Bukošek, Fondi okrajnih glavarstev in sreskih načelstev, ki jih hrani Zgodovinski arhiv Celje, Arhivi XXII/1-2, Ljubljana 1999, 206-215.

⁴ Jelka Melik, Kranjske deželne finance, Kronika 21/1973, str. 160-165; Deželno glavarstvo in deželni odborniki na Kranjskem 1861-1918, Zgodovinski časopis 28/1974, str. 85-93; Skladi kranjskega deželnega premoženja, Kronika 24/1976, str. 165-171; Saša Serše, Deželni zbor in odbor za Kranjsko, Arhivi XI/1-2, Ljubljana 1988, str. 67-70; Gradivo kranjskega deželnega odbora in leto 1918, Arhivi XIII/1-2, Ljubljana 1990, str. 95-100; Deželni zbor in odbor za Kranjsko, Arhivi XVI/1-2, Ljubljana 1993, str. 124-127.

⁵ Janko Polec, Uvedba občin na Kranjskem l. 1849/1850, v: Zgodovinski časopis VI-VII, Ljubljana 1952/53, 686-732; Jože Žontar, Načrt preuredbe občin na Kranjskem v letih 1868 do 1888, v: Grafenauerjev zbornik, Ljubljana 1996, str. 553-571; Žontar, Priročniki..., 103; Vilfan, Pravna..., 448-453; Gorazd Stariha, Novoizvoljeni župani in njihove težave ob začetku občinske samouprave, v: Melikov zbornik, Ljubljana 2001, 511-528.

⁶ Državni zakonik – RGB 25. 5. 1868. Deželni zakonik – LGB 25. 2. 1870 – na podlagi tega deželnega zakona je bil ustanovljen Deželni šolski svet za Kranjsko kot najvišja šolska nadzorna oblast v deželi. Podrejeni so mu bili okrajni šolski sveti, šole in vzgojni zavodi za učitelje ljudskih šol, javne in privatne šole na stopnji gimnazij, realnih gimnazij in realk in vse tiste učne ustanove, ki so bile neposredno podrejene Ministrstvu za uk in bogočastje. Navajamo le kot primer, ki se je zdel deželni upravi primeren tudi za organizacijo cestnih svetov in odborov.

Ivanka Zajec-Cizelj, Šolski sveti in šolski odbori v letih 1869-1941, Arhivi XVII/1-2, Ljubljana 1994, 69-73.

⁷ Na področju zdravstva so bili leta 1870 ustanovljeni zdravstveni sveti. Pred tem so bile zdravstvene zadeve v okviru deželnih upravnih oblastev. Deželno sanitetno komisijo so v Ljubljani ustanovili leta 1850 (RGB/403 in LGB 1849/26) kot strokovni posvetovalni organ Namestništva v Ljubljani. Delovala je pri vsakokratnem deželnem upravnem organu vse do leta 1870, ko je na podlagi državnega zakona (RGB/68) in za Kranjsko na podlagi deželnega zakona (LGB 1870/31) začel delovati Zdravstveni svet za Kranjsko.

Jože Žontar, Priročniki in karte..., 103.

Občine so za svoje zdravstvene zadeve v okviru upravnih okrajev (Štajerska in Kranjska v okviru sodnih okrajev) oblikovale skupna zdravstvena okrajna zastopstva.

⁸ LGB 17. januar 1896/7 – Deželni zakon o pospeševanju železnice nižje vrste in Organizacijski statut za Kranjski deželni železniški svet, ki je bil sprejet 15. februarja 1895.

⁹ Predhodnica odbora je bila Lokalna Komisija za osuševanje Barja, ki je delovala od leta 1826 do leta 1877, kajti leta 1878 je bil na podlagi zakona ustanovljen Glavni odbor za obdelovanje Barja kot avtonomni organ.

¹⁰ Na podlagi zakona z dne 9. 3. 1885/12 o pogozdovanju Krasa je deželni predsednik za Kranjsko 10. 2. 1886 izdal razglas o volitvah v komisijo za pogozdovanje krasa. Volilna okraja za komisijo sta bila Postojna in Logatec z občino Žiri. Voljeni so imeli petletno mandatno dobo.

¹¹ Že po provizoričnem občinskem zakonu leta 1849 je bilo predvideno, da bi se poleg krajevnih občin ustanovile še občine višjih upravnih enot, vendar idej v praksi nikoli niso izvedli.

¹² Jože Žontar, Priročniki in karte..., 102; Janko Polec, Uvedba občin..., 689; Sergij Vilfan, Pravna zgodovina..., 447.

¹³ LGB 1864/9, LGB 1866/6, LGB 1867/7.

¹⁴ Deželni zakon z dne 14. aprila 1864; LGB 1864/9.

ki so imeli dolžnost skrbeti za finančno in tehnično vzdrževanje cest. Ustanovili so jih zaradi neurejenih razmer na področju gradnje in vzdrževanja cest. Večletne izkušnje pa so pokazale, da ti zakoni niso bili dovolj učinkoviti, saj na cestnem področju niso dosegli želenih rezultatov.

O spremembi zakonov, ki niso primerno razreševali cestne problematike, so začeli razpravljati že leta 1871. S pomočjo cestnega odseka, ki je deloval pri deželni odboru, je le-ta pripravil poročilo o cestnih razmerah na Kranjskem. V poročilu je bilo navedeno, da večina občin na Kranjskem zaradi finančnih težav ni vzdrževala cest, zato so bile vozne razmere slabe. Na seji zboru so poslanci ugotovili, da so cestni odbori svoje delo opravljali korektno. Opravljena dela pa niso bila pravočasno plačana. Zaradi nerednega plačevanja opravljenih del je delovna vna ma začela upadati in temu primerne so bile tudi razmere na cestah. Odbor je predlagal spremembe in jih predal v obravnavo deželni zboru. Med njimi so bile na primer:¹⁵

- določitev sedeža okrajnih cestnih odborov;
- ustanovitev pododborov za posamezne ceste;
- razdelitev dela na cestah;
- določitev osebe, ki bo dela razdeljevala;
- odstranjevanje snega;
- prispevki uporabnikov cest, poti in mostov;
- določitev plačnika, ki bo plačal opravljeno delo cestarjev;
- možnost vložbe denarja namesto dela;
- določitev, kdaj sme cestni odbor pomanjkljivo delo opraviti namesto zamudnikov in njih stroške izterjati;
- pomoč cestnemu odboru ob finančnih težavah;
- določitev časa in kraja, v katerem se vlagajo pritožbe o cestnih zadevah;
- o mitnicah na okrajnih cestah.

Predloge deželnega odbora je deželni zbor razrešil in odbor je na podlagi danih pripomb pristopil k pripravi osnutka zakona, ki so ga pripravili še isto leto 1871. Vseh perečih vprašanj pa ta osnutek in z njim leta 1873¹⁶ sprejeti novi zakon nista mogla razrešiti. Za rešitev problemov bi morali cestni zakon za Kranjsko popolnoma spremeniti, to pa v danih okoliščinah zaradi preneglega sklica zboru ni bilo mogoče. Zakon je prinesel novost, in sicer okrajne cestne odbore (Bezirksstraßen Ausschuß), v upanju, da se bodo razmere na področju cestnih zadev uredile. Vendar je preteklo še nekaj let, preden je bila cestna problematika dokaj dobro rešena, s sprejetjem zakona leta 1889.¹⁷

¹⁵ Obravnave 1871, Priloga 61, str. 611-612. Poročilo cestnega odseka; Obravnave 1871 – Priloga 6, str. 613-615, Osnutek zakona.

¹⁶ Deželni zakon o cestah je bil potrjen 5. marca 1873; LGB 1873/8.

¹⁷ LGB 1889/17.

Okrajni cestni odbori so skrbeli za javne ceste in poti, ki niso sodile v državno področje. To so bile okrajne, občinske ceste, poti, pa tudi mostovi in drugi gradbeni objekti ob cestah. Skrbeli so za ceste s tehničnega in gospodarskega stališča, imeli so neposreden nadzor nad stanjem cest, določali so red, po katerem so morale občine opravljati cestno tlako; uravnavali so prepire med posameznimi občinami.

V okrajnih cestnih odborih so bili župani in občinski svetniki, odbornike pa so volili v okraju, v katerem je bil sedež sodnega okraja, in sicer od pet do sedem mož za dobo treh let. V zakonu iz leta 1889¹⁸ je bilo število odbornikov povečano kar za štiri odbornike. V vsakem cestnem skladnem okraju¹⁹ (Straßen-Concurrenzbezirk), z izjemo Ljubljane, so ustanovili okrajni cestni odbor s sedmimi do enajstimi odborniki. Po enega odbornika so volila vsa mesta in kraji v enem cestnem skladnem okraju; vsi posestniki, ki so plačevali najmanj 80 gld davka; vsi posestniki tovarn, rudnikov, trgovci in obrtniki, ki so plačevali najmanj 200 gld. Županstva (župani in svetovalci) kmečkih občin so volili od tri do šest odbornikov.

Število odbornikov, ki so jih volile kmečke občine, je določal deželni odbor glede na velikost in pomembnost kraja. Deželni odbor je imel pravico po svoji presoji imenovati enega ali dva odbornika (po starem zakonu pa le enega). Razen izvoljenih članov so v odboru lahko sodelovali vsi posestniki in obrtniki, ki so plačevali najvišji davek v cestnem skladnem okraju. Zadržani, manjkajoči odborniki pa so imeli namestnike, ki so bili tudi voljeni. Pravilna doba odbornikov in njihovih namestnikov je trajala tri leta.

Volitve so potekale v občinskem uradu, v katerem je bil sedež okrajnega sodišča. V primeru, da se je več sodnih okrajev združilo v en cestni skladni okraj, je deželni odbor določil kraj volitev. Vabilo k volitvam je moral razglasiti okrajni glavar in ob koncu obvestiti deželni odbor o rezultatu.

Okrajni cestni odbori so imeli svojega predsednika in namestnika, ki so ga izvolili odborniki, volitve pa je nadzoroval okrajni glavar. Volitve²⁰ so bile veljavne le, če je bilo navzočih

¹⁸ LGB 1889/17.

¹⁹ V deželni zakon 1864/9 so v 1. členu pod oznako b) navedene skladne ceste; natančneje pa razloži njih pomen 3. člen, in sicer so skladne ceste tiste okrajne ceste, ki jih z deželnim zakonom določijo za deželne.

Tako bi si lahko tudi razlagali izraz skladni okraji – to so okraji, ki sicer niso opravljali sodnih in političnih upravnih nalog kot politični in sodni okraji, a so kot avtonomni okraji prek izvršilnih organov okrajnih cestnih odborov opravljali gospodarsko tehnični nadzor nad graditvijo in vzdrževanjem cest.

²⁰ Natančneje določbe o postopku volitev odbornikov in načelnika okrajnega cestnega odbora vsebuje šele deželni zakon 1889/17.

tri četrte vseh okrajno cestnih odbornikov in veljala je le absolutna večina glasov. Načelnik je predsedoval odboru in ga tudi zastopal. Njegova naloga je bila, da je pravočasno sestavil proračun in račun ter ju pravočasno predložil odboru v obravnavo. Skrbel je za terjatve dolgov in za blagajno. Seznanjen je moral biti o stanju cest, o delu cestarjev in drugih cestnih delavcev, o občinskih obveznostih in izvrševanju le-teh. Nadzoroval je tudi delovanje odbornikov. Predvsem pa je moral odpraviti vse nepravilnosti, ki niso bile v skladu z zakonom in predpisanimi dolžnostmi.

V sklopu okrajnega cestnega odbora je deloval tudi nadzorni organ; ta je pregledal proračun, ki ga je pripravil predsednik, se o njem posvetoval in dal pripombe. Sprejemal je tudi letne načrte.

Okrajni cestni odbori so imeli svoje uradne sedeže na Kranjskem na Bledu, na Brdu, v Cerknici, Črnomlju, Idriji, Ilirski Bistrici, Kamniku, Kočevju, Kostanjevici, Kranju, Kranjski Gori, Krškem, Litiji, Ljubljani – okolici, Logatcu – Planini, Ložu, Metliki, Mokronogu, Novem mestu, Postojni, Radečah, Radovljici, Ribnici, Senožečah, Stični, Škofji Loki, Trzinu, Velikih Laščah, Vipavi, Vrhniki, Žužemberku.²¹ Po zakonu iz leta 1889 so za okrajne ceste skrbeli okrajni cestni odbori (skladni okraji), ki so bili navadno v sodnem okraju. S sklepom deželnega odbora se je lahko v enem političnem okraju zaradi boljše organizacije združilo več sodnih okrajev v en okrajni cestni odbor (skladni okraj). V enem sodnem okraju je bilo mogoče ustanoviti več okrajnih cestnih odborov (skladni okraji).

Za posamezna cestna območja so lahko okrajni cestni odbori prepustili nadzor nad cestami občinskim županom, ali določili cestne komisarje za posamezna cestna območja. Vse razglase in odločbe ali uredbe okrajnih cestnih odborov o graditvi, vzdrževanju in popravilu okrajnih cest so morali izpolnjevati brez ugovora. Delo je moralo biti opravljeno v roku, ki je bil določen v razglasu. Odbor je imel pravico, da je dela, ki niso bila pravočasno opravljena, na stroške občine odstopil nekemu drugemu in kršitelje kaznoval z globo 100 goldinarjev. Globe so se dajale v okrajno cestne sklade.

Stroške del na okrajnih cestah so si delile vse občine, ki so sodile v skladni okraj. Občine so morale na odsekih cest opravljati navadna dela "in natura", in sicer dovažati gramoz iz kamnolomov, odvažati cestno blato, pripraviti snežne drogeve za zimski čas, odstranjevati cestne ovire, saditi sadno drevje ob okrajnih cestah. Naturalna dela, ki so jim bila naložena, so lahko tudi odkupile.

Za ceste je bil kot najvišji avtonomni organ odgovoren deželni zbor in njegov izvršilni organ deželni odbor. Deželni zbor je na podlagi deželnega zakona odločal, katera cesta bo okrajna in katera ne. Deželni odbor pa je imel vrhovni nadzor nad gradnjo, vzdrževanjem okrajnih cest, dovoljeval je denarne pomoči, vendar le v mejah proračuna, ki ga je določil in sprejel deželni zbor. O porabi denarja za ceste je deželni odbor 15. septembra 1873/5449 objavil "Poduk o dajanju in porabi denarne pomoči za ceste iz deželnega sklada (fonda), ki je bil odobren od deželnega zbora 6. decembra 1872." Ta sklad je bil namenjen za zahtevnejše graditve mostov in cestišč, odkupe zemljišč, popravilo in vzdrževanje cest, ki so bile uničene zaradi naravnih nesreč, ali pa so bile preobremenjene s prometom.²²

Gradnja in vzdrževanje cest je bila že od nekdaj vezana na finančna sredstva. V namen graditve in vzdrževanja cest je obstajal cestni sklad. Vanj so se stekala 10-odstotna sredstva od neposrednih davkov. O možnosti pobiranja višjih odstotkov je sicer imel določila že zakon leta 1873, a zadeve je natančneje opredelil zakon leta 1889. Za pobiranje prispevkov za okrajne ceste, ki so presegali 50 odstotkov neposrednega davka, je moral deželni zbor sprejeti zakon, za 20 odstotkov del pa je bil dovolj že sklep zbora. Za ceste je bilo mogoče dobiti denar tudi iz deželne blagajne, a le tedaj, ko se je dokazalo, da stroški gradnje ali popravila presega finančno sposobnost okraja ali občine.

Občini je deželni odbor lahko ponudil delno finančno pomoč ali najem posojila. Brez dovoljenja zbora je lahko dodelil podporo v višini 1000 gld, večje vsote pa je moral potrditi deželni zbor.²³

Tehnično znanje odbornikov okrajnih cestnih odborov ni bilo zadovoljivo, kar se je kazalo tudi pri razmerah na cestnem področju. Zato je deželni odbor predlagal, da bi stanje na terenu skupaj z odborniki preverjal strokovnjak, to je deželni geometer.²⁴ Nadalje je odbor na XII. seji, ki je bila 10. julija 1880, predlagal, da bi želel imeti več pregleda nad gospodarjenjem okrajnih cestnih odborov, ker bi se sredstva tako pravilneje razporejala. V ta namen so sklenili, da bodo v prihodnje okrajni cestni odbori vsako leto oddali deželnemu odboru v pregled in potrditev izkaze o gospodarjenju, to je predračune in zaključne račune ter pregled del izvedenih na terenu. V spodbudo okrajnim cestnim odborom je deželni odbor leta 1880 objavil seznam (v obliki razpredelnic) vseh podpor, posojil in doneskov, ki so bili izplačani iz deželnega sklada za graditev in vzdrževanje cest v letih 1878 in

²¹ Obravnave, zvezek 21, 22. oktober 1881: Vsi ti okrajni cestni odbori so imeli v letu 1880 pod svojim nadzorom kar 1971814 kilometrov cest in poti. Podatkov z območij Bleda, Cerknice, Kostanjevice, Radovljice v poročilu ni.

²² Deželni zakonik 1873/40, Oznanilo Kranjskega deželnega odbora z dne 15. septembra 1873/5449.

²³ LGB 1873/8, člen 7.

²⁴ Obravnave 1875, zvezek 16, Priloga 50, str. 300-302. Obravnave 1876, zvezek 17, Priloga 19, str. 148.

1879.²⁵ Natančnejša finančna poročila deželnega odbora in okrajnih cestnih odborov pa so bila objavljena šele po sprejetju zakona leta 1881.

Sicer pa so leta 1880 v deželnem zboru znova začeli razpravo o pripravi novega zakona. O nameri izdelave osnutka novega zakona so z dopisom na pobudo odbornikov deželnega zbora obvestili Deželno vlado v Ljubljani.²⁶

V omenjenem dopisu z dne 10. junija 1881/4331 je skušal deželni odbor Deželni vladi prikazati cestne razmere na Kranjskem, ki se prav nič niso spremenile; kljub temu da so prevzeli upravo nad cestami avtonomni organi, so "šle rakovo pot". Organizacija okrajnih cestnih odborov je bila po njihovem mnenju "okorna" in zato se pomanjkljivosti niso mogle odpraviti. Odborniki so bili predvsem kmečkega stanu,²⁷ največji gradbenih zadev, a tudi finančno stanje večine občin je bilo slabo. Težava pa je bila tudi ta, da okrajni cestni odbori niso imeli nobene eksekutivne oblasti. Deželni odbor je zato v dopisu Deželni vladi nakazal, da bi bilo dobro, če bi se organizacija okrajnih cestnih odborov preoblikovala po zgledu deželnih šolskih svetov in okrajnih šolskih odborov itd. Tako bi bile cestne zadeve pod državnim vodstvom in avtonomnim vplivom. Deželna vlada deželnemu odboru na zgoraj omenjeni dopis ni odgovorila. Državne politične uprave ta problematika očitno ni zanimala, vsaj ne toliko kot šolstvo. Cestna avtonomna uprava se ni nikoli tako oblikovala kot šolska. Vendar so trud in debate v zboru obrodili določene rezultate, 10. aprila 1881²⁸ je bil sprejet nov zakon in okrajni cestni odbori so začeli vestno pošiljati svoja poročila deželnemu odboru v pregled. V Obravnava najdemo po letu 1881 natančna poročila o delu okrajnih cestnih odborov in tudi izkaze o prihodkih in izdatkih cestnega sklada.

Kot primer:

- stroški vzdrževanja okrajnih in deželnih cest v letu 1896 so znašali – 247827 gld in 99 1/2 kr.

- dohodki okrajnih cestnih skladov (1896)

a) blagajniški ostanek iz leta 1895 – 191774 gld 30 1/2 kr;

b) aktivne terjatve iz prejšnjih let – 8931 gld 22 kr;

c) priklade – 143215 gld 80 kr;

d) podpore – 15142 gld;

- leta 1897 je bilo na podlagi odloka deželnega odbora posameznim okrajnim cestnim odborom nakazano 18250 gld.²⁹

Zakon iz leta 1881 je pomenil boljši nadzor nad gospodarjenjem okrajnih cestnih odborov, dokončno hierarhijo in ureditev cestne problematike je prinesel zakon dne 28. julija 1889. S sprejetjem novega zakona so prenehali veljati vsi prejšnji zakoni in predpisi, in sicer deželni zakon 1873/8, 1881/8 in 1877/14. Zakon o graditvi in vzdrževanju neerarskih cest in poti pa je razrešil mnogo problemov, ki jih prejšnji zakoni niso. Prinesel je veliko novosti, razdeljen je bil na pet glavnih sklopov.

V prvem je opredelil ceste in poti na deželne ceste, okrajne ceste, občinske ceste in poti ter železniške dovozne ceste, zasebne poti, mostove in druge gradbene objekte ob cestah. V ta prvi sklop so sodili tudi napotki, kako graditi ceste. Deželne ceste naj bi bile široke pet metrov, okrajne štiri, medtem ko za občinske širina ni bila predpisana, a so morale biti dovolj široke, da so po njih vozili z domačimi kmečkimi vozovi. Zakon je prinesel tudi natančna navodila glede sestave okrajnih cestnih odborov in volitev odbornikov. O volitvah odbornikov pa je bil za deželo Kranjsko izdan tudi ukaz Deželne vlade v Ljubljani z dne 15. julija 1890/ 1658/pr, ki je vseboval natančnejša navodila o volitvah v okrajne cestne odbore.

Drugi sklop členov, ki je bil namenjen predvsem graditvi in vzdrževanju deželnih cest in poti, pa je večinoma obravnaval stroške, ki so se plačevali iz deželnih in okrajnih prispevkov. Posamične gradnje in vzdrževanja so reševali ločeno.

Upravne stroške in mezde cestarjem so plačevali iz deželnega sklada. Za vzdrževanje cest pa je polovico prispevala dežela, polovico pa okrajni in občine.

Posamezne prispevke po občinah so dajali posestniki, obrtniki, rudarska in trgovska podjetja in drugi posamezniki fizične ali pravne osebe, ki so ceste uporabljali. Prispevke so plačevali po dogovoru, če pa se niso dogovorili, je višino določila deželna vlada.

Tretji sklop je opredeljeval pristojnosti deželnega zbora, deželnega odbora in okrajnih cestnih odborov. Deželni zbor je bil pristojen za sprejemanje deželnih zakonov za graditev ali preureditev deželne ali okrajne ceste; za razglasitev okrajne ceste za deželno in nasprotno; za mitnice na deželnih ali okrajnih cestah. Z deželno-zbornskimi sklepi pa so določili prispevke dežele in okrajev za deželne ceste; odločali o spremembi skladnih okrajev in o uvrstitvi pomembnejše občinske ceste med okrajne ceste itd. Pristojnosti deželnega odbora so bile tehnično gospodarsko oskrbovanje deželnih cest, nadzorstvo okrajnih cest in gospodarja okrajnih cestnih odborov, razsojanje zoper odredbe okrajnih cestnih odborov, ustanavljanje posebnih prispevkov za posebne primere okrajnih in občinskih cest in poti, dovoljevanje prispevkov za okrajne ceste. Deželni odbor je lahko na stroške okrajnega cest-

²⁵ Obravnava 1880, zvezek 20, Priloga 23.

²⁶ Obravnave 1881, zvezek 21, Priloga 18.

²⁷ Beri o neizobraženosti, nezainteresiranosti: Janko Polec, Uvedba občin..., 692, 701; Gorazd Stariha, Novoizvoljeni župani..., 514-515, itd.

²⁸ LGB 1881/8

²⁹ Več podatkov je najti v Obravnava 1898, zvezek 39, letna poročila – statistični podatki o stroških za ceste, str. 126-147.

nega odbora opravil dela, ki jih ta ni opravil; odborniki so morali za neopravljeno delo plačati kazen. Področje okrajnega cestnega odbora in občinskega odbora so določali že prejšnji zakoni, sicer pa so županstva morala opravljati določena dela že po analogiji določil občinskega zakona za Kranjsko kot izvršni in upravni organi. Župan je na podlagi deželnega zakona za Kranjsko opravljal cestni nadzor na področju občine.³⁰

Četrta sklop je okrajno cestni odbor opredelil kot izvršilni organ cestnega skladnega okraja, določil volitve, sestavo in dolžnosti odbora; določil naloge načelnika in njegovega namestnika, ki so bile določene že v prejšnjih zakonih in opisane na začetku prispevka. V členih 36, 37 in 38 so določila o vodenju proračuna in letnega računa, ki ju je moral po novem zakonu okrajni cestni odbor vsako leto predložiti v pretres deželnemu odboru. V končnih določilih pa zakon določa, da se zaradi nepravilnosti v poslovanju okrajni cestni odbor razpusti. V primeru razpustitve odbora je do izvolitve novega okrajno cestnega odbora na podlagi dogovora med deželnim odborom in deželno vlado začasno deloval organ, ki je opravljal dela odstavljenega odbora. Po letu dni so morale biti razpisane nove volitve.

V prispevku smo skušali na podlagi zakonskih aktov in Obravnjav prikazati organizacijsko strukturo in delovanje okrajnih cestnih odborov na Kranjskem v drugi polovici devetnajstega stoletja. Razjasnili smo le nekatere probleme, ki so nastajali pri graditvi in vzdrževanju cest, ki niso bile državne. Za natančnejše raziskave posameznih okrajnih cestnih odborov pa bo treba pregledati še veliko arhivskega gradiva, ki ga hranijo predvsem fondi v Arhivu Republike Slovenije kot sta Deželna vlada v Ljubljani in Deželni zbor in odbor za Kranjsko. Pri nadaljnjem proučevanju pa ne smemo zanemariti gradiva, ki ga hranijo regionalni arhivi, in ne prezreti časopisov, ki so izhajali v obravnavanem obdobju. Predmet prihodnjih raziskav pa bo prav gotovo proučevanje drugih upravnih in avtonomnih organov, ki so delovali na območju Kranjske.

SUMMARY

DISTRICT ROAD COMMITTEES IN CARNIOLA

The District road committees – the topic of this contribution – used to be part of the administrative organisation of Austria, which began to take shape in the second half of the 19th century. The establishment of the so-called regional autonomy accompanied the development of the state apparatus. The district road committees, instituted on the basis of the provincial law of 5 March 1873, were an agency of the provincial autonomy. The committees were established in Carniola, in Carinthia, and in Istria. They operated under the jurisdiction of the court districts, where their administrative centres were usually located. In Carniola, these were in Bled, Brdo, Cerknica, Črnomelj, Idrija, Ilirska Bistrica, Kamnik, Kočevje, Kostanjevica, Kranj, Kranjska Gora, Krško, Litija, Ljubljana and surroundings, Logatec-Planina, Lož, Metlika, Mokronog, Novo mesto, Postojna, Radeče, Radovljica, Ribnici, Senožeče, Stična, Škofja Loka, Tržič, Velike Lašče, Vipava, Vrhnika, Žužemberk.

The district road committees maintained roads and paths that were outside the state jurisdiction. Those were district and municipal roads, paths, bridges and other built objects along the roads.

³⁰ LGB, 26. september 1874/27.

Novi trg v Ljubljani. Srednja in zadnja hiša na levi predvideni za namestitev Osrednjega državnega arhiva leta 1945 in 1954. Marko Habič, Blaženka First, Marjan Drnovšek, Prestolnica Ljubljana nekoč in danes, Ljubljana 1997, str. 139.

Le fonti per la storia dell'associazionismo sloveno nell'Archivio di Stato di Trieste

PIERPAOLO DORSI

Un capitolo di assoluta rilevanza nella vicenda nazionale del popolo sloveno è rappresentato dallo sviluppo del movimento associativo, che contrassegna in modo particolare la seconda metà del XIX e i primi anni del XX secolo. È questa l'epoca in cui, nei diversi ordinamenti costituzionali europei, le libere associazioni si affermano come forma di organizzazione tipica della società borghese, favorita dalla trasformazione in senso liberale dei sistemi politici e ancor prima dalla decadenza delle tradizionali rappresentanze cetuali e corporative. Sul piano individuale come sul piano collettivo l'associazionismo si rivela un formidabile strumento di progresso culturale, economico e sociale, una palestra di partecipazione politica, ma anche un fattore di equilibrio nei confronti dei poteri costituiti.

Questa sorta di azione diffusa volta alla formazione di una comunità politica assunse speciale importanza nel caso di quei popoli – come gli sloveni – che non disponevano ancora di un'organizzazione statale. Qui al processo di sviluppo economico e sociale si accompagnava il destarsi della coscienza nazionale, con la conseguente rivendicazione della propria identità. Ciò si verificava in misura accentuata, dando luogo a una dialettica cui contribuivano molteplici fattori, nei territori dove la popolazione slovena viveva a stretto contatto con gruppi etnici diversi, spesso in reciproca competizione. Pertanto appare pienamente giustificato l'interesse manifestato dagli storici per le vicende dell'associazionismo sloveno a Trieste e nel territorio amministrato da questa città, corrispondente alla provincia austriaca del Litorale e, più tardi, alla Venezia Giulia.

A Trieste,¹ come nelle altre città principali dove era insediata popolazione slovena, le prime manifestazioni del movimento associativo

risalgono al nuovo regime costituzionale del 1848, con la fondazione dello *Slavjansko društvo*,² caratterizzato inizialmente da una decisa militanza sui temi nazionali. Dopo la stasi del decennio neoassolutista il risveglio è segnato, nel 1861, dal sorgere della *Slavjanska čitavnica*,³ circolo di lettura e sede di dibattito intellettuale, cui seguono, a partire dal 1868, le analoghe istituzioni create in molte delle località del circondario.⁴

Il movimento coinvolge strati via via più ampi della società slovena, raggiungendo gradualmente la piccola borghesia urbana e rurale, i contadini e gli operai. A Trieste le associazioni dello schieramento liberale prevalgono rispetto a quelle di matrice cattolica; la città diventa anche un importante centro di irradiazione per la socialdemocrazia slovena.⁵ La prima aggregazione propriamente politica è l'*Edinost* (1874),⁶ che svolgerà un ruolo fondamentale nel movimento nazionale sloveno dell'intera regione fino allo scioglimento avvenuto nel 1928. A partire dagli anni '80 nell'associazionismo sloveno si registra una progressiva specializzazione con la fondazione, per iniziativa soprattutto della stessa *Edinost*, di una rete di sodalizi culturali, sportivi, professionali, sindacali, di mutuo soccorso, di intrattenimento che tendono a soddisfare ogni esigenza di socialità all'interno della comunità nazionale.⁷

Per favorire lo sviluppo economico, inteso come uno dei fattori della crescita nazionale, nascono in questa fase i primi consorzi di produzione, di consumo, di credito⁸ tra i quali

¹ Per alcuni cenni generali sulla storia dell'associazionismo sloveno a Trieste, si v. Marina Cattaruzza, *Italiani e sloveni a Trieste: la formazione dell'identità nazionale*, in M. Cattaruzza, *Trieste nell'Ottocento: la trasformazione di una società civile*, Udine 1995, pp. 143-157; Marta Verginella, *Sloveni a Trieste tra Sette e Ottocento: da comunità etnica a minoranza nazionale*, in *Storia economica e sociale di Trieste, I (La città dei gruppi 1719-1918)*, a cura di Roberto Finzi e Giovanni Panjek, Trieste 2001, pp. 456-470. Inoltre: Prosvetni zbornik 1868-1968, Trst 1970; Robi Sturman, *Le associazioni e i giornali sloveni a Trieste dal 1848 al 1890*, Trieste 1996, pp. 21-79.

² *Slavjanski rodoljub: faksimile vseh šestih števil iz leta 1849*, a cura di Stanislav Renko, Trst 1971; M. Verginella, *Sloveni a Trieste...*, pp. 456-457.

³ M. Verginella, *Sloveni a Trieste...*, pp. 457-458.

⁴ Samo Pahor, *Prebujanje slovenske narodne zavesti*, in *Prosvetni zbornik...*, pp. 11-31; R. Sturman, *Le associazioni...*, pp. 45-54.

⁵ Beniamino Salvi, *Il movimento nazionale e politico degli sloveni e dei croati: dall'Illuminismo alla creazione dello Stato jugoslavo (1918)*, Trieste 1971, p. 174.

⁶ M. Verginella, *Sloveni a Trieste...*, pp. 461-462.

⁷ *Prosvetni zbornik...*; Boris Kuret – Salvator Žitko, *Zastava, sveta bodi ti nam vez: društveni prapori na Tržaškem in v Istri pred prvo svetovno vojno*, Trst 1997, pp. 18-147; Alessandro Volk, *Socialismo, associazionismo operaio e movimento nazionale sloveno a Trieste dal 1880 al 1890*, tesi di laurea, Università di Trieste, 1991-1992.

⁸ Milan Pahor, *Slovensko denarništvo v Trstu: denarne zadruge*,

primeggia la *Tržaška posojilnica in hranilnica* (1885), "spina dorsale dell'economia organizzata secondo l'ottica dell'appartenenza nazionale".⁹ A Trieste il movimento associativo sloveno vive la sua massima espansione nel primo decennio del Novecento: nel 1904, a rappresentare concretamente l'ascesa dell'elemento sloveno e il definitivo insediamento nel centro cittadino delle sue istituzioni più autorevoli, viene inaugurato il *Narodni dom*,¹⁰ imponente edificio frutto di una grande impresa collettiva cui contribuirono in misura determinante gli organismi finanziari della comunità.

A Trieste, come in tutte le aree mistilingui della monarchia austriaca, le diverse nazionalità tesero a formare circuiti associativi paralleli e autosufficienti.¹¹ Tra le reti associative costituite nella città dagli sloveni, dagli italiani e dai tedeschi si possono rilevare analogie e differenze: per tutti il primo sviluppo si ebbe nel 1848 e i dieci anni successivi furono di preparazione lenta e travagliata; rappresentano delle costanti la frammentazione dei sodalizi tra diversi schieramenti politici, la loro progressiva specializzazione e la presenza di aggregazioni di società in rapporto di affiliazione o di dipendenza gerarchica. È indubbio, però, che le associazioni slovene trassero molta della loro vitalità dalle zone rurali del circondario, mentre quelle italiane e tedesche ebbero carattere spiccatamente cittadino.¹² La collettività di lingua tedesca, in quanto parte integrante dell'élite economica nazionale e locale, non costituì, a differenza di quella slovena, propri consorzi produttivi e di credito; ma la realizzazione del *Deutsches Haus*, ideale "casa madre" delle organizzazioni tedesche di Trieste, rispose alle medesime esigenze funzionali e simboliche che indussero gli sloveni a concepire, in quello stesso momento storico, il *Narodni dom*.¹³

Fuori dell'agglomerato metropolitano di Trieste, nelle valli dell'Isonzo e del Vipacco, nel settore del Carso facente parte della contea di

Gorizia, nell'Istria settentrionale l'associazionismo sloveno ebbe – naturalmente – caratteri diversi, tipici delle aree rurali, con sviluppi analoghi a quelli verificatisi nella vicina Carniola.

Dopo l'occupazione e la successiva annessione all'Italia delle terre che avevano formato il Litorale Austriaco, il movimento associativo degli sloveni visse una delicata fase di adattamento, tragicamente interrotta dalle restrizioni e dalle persecuzioni condotte dal governo fascista, fino allo scioglimento generale che venne imposto nel 1927.¹⁴ Nell'ordine totalitario, che ammetteva solamente le organizzazioni controllate dal regime, ogni attività sociale non allineata a queste direttive dovette cessare o trovare rifugio nella clandestinità.¹⁵

Si è già avuto modo di ricordare autori e opere che hanno trattato della storia del movimento associativo sloveno a Trieste, o nella Venezia Giulia, nel suo disegno generale o con riferimento a fasi determinate del suo sviluppo. Non mancano gli studi dedicati a settori specifici dell'associazionismo sloveno,¹⁶ e altri che si concentrano intorno ad ambiti territoriali ristretti, in modo da inscrivere la vicenda delle associazioni nella storia delle comunità locali che diedero loro vita.¹⁷ Per non dire delle tante, anche recentissime, ottime pubblicazioni storiche promosse nella ricorrenza di importanti anniversari dell'attività di singole società.¹⁸

Molto più limitata è la produzione che ha per tema l'associazionismo triestino considerato nel suo complesso.¹⁹ Sono però numerosi, fin dai primi del Novecento, i volumi rievocativi della storia di determinati sodalizi di lingua italiana,

hranilnice, posojilnice in banke v letih 1880-1918, Trst 1989 (anche in versione italiana: Istituti di credito sloveni a Trieste: cooperative di credito, casse di risparmio, casse mutui e prestiti, banche, dal 1880 al 1918, Trieste 1990); Idem, Lastno gospodarstvo jamstvo za obstoj: pregled gospodarskih dejavnosti Slovencev na področju sedanje dežele Furlanije – Julijske krajne 1848-1998, Trst 1998. Inoltre: M. Verginella, Sloveni a Trieste..., pp. 463-466.

⁹ M. Verginella, Sloveni a Trieste..., p. 463.

¹⁰ Narodni dom v Trstu 1904-1920, a cura di Marko Pozzetto e altri, Trst 1995. Inoltre: M. Cattaruzza, Italiani e sloveni..., pp. 150-151; M. Verginella, Sloveni a Trieste..., pp. 469-470.

¹¹ Anna Millo, L'élite del potere a Trieste: una biografia collettiva 1891-1938, Milano 1989, pp. 157-158; Pierpaolo Dorsi, Stranieri in patria: la parabola del gruppo minoritario tedesco nella Trieste austriaca, Clio XXXVII, 2001, pp. 49-50.

¹² M. Cattaruzza, Italiani e sloveni..., pp. 145-146, 160.

¹³ P. Dorsi, Stranieri in patria..., p. 53.

¹⁴ Milica Kacin Wohinz – Jože Pirjevec, Storia degli sloveni in Italia 1866-1998, Venezia 1998, pp. 49-54.

¹⁵ Milan Bolčič, Prosvetno delo v ilegali od leta 1927 do velikih aretacij, in Prosvetni zbornik..., pp. 227-248; Petra Krizmančič, Športno-kulturna dejavnost tržaških Slovencev v obdobju fašističnega terorja, Gorica 2000.

¹⁶ Si citano ad esempio: M. Pahor, Slovensko denarništvo...; Idem, Lastno gospodarstvo...; Iz zgodovine slovenskega športa na Tržaškem: razstava Narodne in študijske knjižnice v Trstu, Ljubljana 1991; Aleksander Rojc, Cultura musicale degli sloveni a Trieste: dal 1848 all'avvento del fascismo, Trieste 1978.

¹⁷ Si citano ad esempio: Boris Kuret, Boršt: društva v Borštu do leta 1918: nekaj iz preteklosti, Boršt 1990; Idem, Ricmanje in Log, I (Društva v Ricmanjih do leta 1918), Ricmanje 1994; Idem, Boljunec, I (Društva v Boljuncu do leta 1900), Boljunec 2000.

¹⁸ Solo qualche esempio recente: Godbeno društvo Prosek 1904-1994, Gorica 1994; Mirijan Žagar, Zarja Bazovica 1923-1998, Gorica 1998; Bojan Pavletič, Tržaški Sokol in njegov dolgi let: il lungo volo del Tržaški Sokol: 1869-1999, Trst 1999.

¹⁹ Si può citare unicamente A. Millo, L'élite del potere..., pp. 157-179. Manca uno studio complessivo paragonabile, ad esempio, a quello dedicato alla Carinzia da Werner Drobesch: W. Drobesch, Vereine und Verbände in Kärnten (1848-1938): vom Gemeinnützig-Geselligen zur Ideologisierung der Massen, Klagenfurt 1991.

più o meno caratterizzati sotto il profilo della rivendicazione nazionale.²⁰ Quasi nulla è stato scritto sulle associazioni costituite all'interno della collettività triestina di lingua tedesca che pure formarono un tessuto assai vivace e dinamico, spentosi quasi del tutto dopo il 1918.²¹

Gli autori che si sono occupati della storia dell'associazionismo sloveno a Trieste e nella regione non si sono limitati, generalmente, a utilizzare le fonti bibliografiche e la pubblicistica dell'epoca.²² Il più delle volte si sono sforzati di rintracciare le fonti documentarie ancora esistenti nei lasciti personali di esponenti della comunità slovena o nei nuclei superstiti di carte provenienti dagli archivi dispersi delle stesse associazioni.

Ma il materiale documentario pertinente all'argomento è stato reperito soprattutto negli archivi pubblici, dove si conservano gli atti delle autorità cui era affidato il compito di intervenire – a seconda dei tempi e delle leggi – a ratificare, registrare, vigilare nei momenti salienti della vicenda di ogni associazione. A Trieste appare utilizzata in primo luogo dagli studiosi della materia la documentazione custodita nell'Archivio di Stato, l'istituzione che concentra in sé i fondi documentari delle amministrazioni statali, della monarchia austriaca dapprima e poi italiane, che hanno operato nella città dalla metà del XVIII al XX secolo inoltrato.²³ In tale arco di tempo risulta interamente compreso lo sviluppo del moderno associazionismo nella regione, dai suoi primordi all'effimera fioritura del 1848, dalla crescita vigorosa seguita alle riforme costituzionali degli anni '60 alle restrizioni e soppressioni fasciste fino alla ripresa del secondo dopoguerra.

Per riconoscere i fondi dell'Archivio di Stato di Trieste che possono contenere documentazione utile sul tema che qui interessa, sarà

necessario individuare preliminarmente gli organi amministrativi che, prima nell'ordinamento austriaco e poi in quello italiano, erano chiamati a esercitare competenze in materia di associazioni.

Nel sistema austriaco,²⁴ dopo la fase in cui, secondo un decreto di età teresiana, autorizzare la costituzione di associazioni rimaneva una prerogativa riservata al sovrano,²⁵ la prima norma organica fu la patente imperiale del 26 novembre 1852 (*Vereins-Patent*),²⁶ che assoggettava ogni società all'approvazione da parte dell'autorità statale. Pochissime furono le associazioni che vennero autorizzate nel Litorale durante il periodo in cui ebbe vigore questa norma; tra quelle di lingua slovena solamente lo *Slavjansko društvo* ("Casino slavo", detto poi anche "Società del casino filodrammatico") sorto nel 1848 e approvato dalla Luogotenenza di Trieste nel 1853 come sodalizio di intrattenimento, lettura, produzione musicale e teatrale, e la *Slavjanska čitavnica* approvata nel 1861.²⁷

Il principio costituzionale della libertà di associazione trovò attuazione nella legge del 15 novembre 1867 (*über das Vereinsrecht*)²⁸ che sostituì al regime della concessione quello della semplice presa d'atto da parte dell'autorità. La nuova procedura collocava al centro gli stessi promotori dell'iniziativa e il testo dello statuto da essi formulato; lo Stato favoriva l'aspirazione dei cittadini ad associarsi curando unicamente che fossero rispettate le forme di legge, quale garanzia di correttezza e trasparenza sia all'atto della costituzione che nel corso dell'attività sociale. Unico motivo di diniego poteva essere l'illegalità degli scopi statuari o la pericolosità per la sicurezza dello Stato. Restavano escluse da tale disciplina le associazioni aventi fini di lucro, per le quali vennero emanate apposite norme.

Secondo la procedura inaugurata nel 1867 e rimasta in vigore, come si vedrà, anche oltre la dissoluzione della monarchia austriaca, l'organo amministrativo che svolgeva un ruolo preminente era l'autorità politica provinciale, rappresentata nella specie dalla Luogotenenza del Litorale con sede a Trieste. Ad essa il comitato dei proponenti doveva notificare (*Anzeigepflicht*) l'intenzione di formare la società, allegando lo statuto in più esemplari; entro quattro settimane la Luogotenenza restituiva una copia dello statuto munita

²⁰ Solo qualche esempio tra i più antichi: Attilio Gentile, Il primo secolo della Società di Minerva 1810-1909, Trieste 1910; Mario Presel, Cinquant'anni di vita ginnastica a Trieste 1863-1913, Trieste 1913; Giulio Cesari, Sessant'anni di vita italiana 1869-1929: memorie della Società operaia triestina, Trieste 1929; Carlo Wostry, Storia del Circolo artistico di Trieste, Udine 1934. E tra le pubblicazioni più recenti: Ugo Cova, Nel centesimo anniversario della Società alpina delle Giulie: momenti di vita dalla fondazione all'avvento della sovranità italiana (1883-1919), Alpi Giulie 77, 1983, pp. 9-88; Aldo Secco, In vedetta operosa 1891-1991: cento anni di storia della Lega nazionale, Trieste 1995-1998; Antonella Caroli, L'Adria nella storia del canottaggio triestino 1877-1997, Trieste 1997; Dante di Ragogna, La storia della Triestina 1918-1998: 80 anni di passione, Trieste 1997.

²¹ P. Dorsi, Stranieri in patria..., pp. 49-55.

²² Un lavoro basato esclusivamente su fonti edite è quello di R. Sturman, Le associazioni...

²³ Archivio di Stato di Trieste, a cura di Ugo Cova, in Guida generale degli Archivi di Stato italiani, IV, Roma 1994, pp. 755-798.

²⁴ Das in Österreich geltende Vereins- und Versammlungs-Gesetz: zum Gebrauche für politische und richterliche Beamte und Vereine, a cura di Samuel Freund, Wien 1900³; Die Gesetze über das Vereinsrecht: das Gesetz über das Versammlungsrecht, a cura di Friedrich Tezner, Wien 1907⁴.

²⁵ W. Drobesh, Vereine..., p. 22.

²⁶ Reichsgesetzblatt, 1852, n. 253.

²⁷ Archivio di Stato di Trieste, Direzione di polizia, Atti presidiali riservati, b. 258, ad n. 1240/1852; b. 259, ad n. 2086/1865.

²⁸ Reichsgesetzblatt, 1867, n. 134.

della clausola di nulla osta (*Nicht-Untersagung*) o comunicava i motivi dell'eventuale diniego; valeva il principio del silenzio-assenso per cui, scaduto il termine in assenza di comunicazioni, si poteva comunque convocare l'assemblea costitutiva; compiuto tale atto, la Luogotenenza attestava l'esistenza legale del sodalizio (*Bescheinigung*). Analoga era la procedura per i casi di modifica dello statuto o della ragione sociale e per la formazione di filiali o federazioni tra associazioni. Era sempre l'autorità provinciale a decretare lo scioglimento di una società, nei limitati casi previsti dalla legge.

Come si vede, il ruolo della Luogotenenza si riduceva generalmente al controllo formale e a una presa d'atto "notarile": a questo fine essa era tenuta ad archiviare due esemplari dello statuto, da considerarsi autentici, uno nell'ambito del fascicolo creato all'atto della notifica, l'altro in una speciale raccolta pubblica degli statuti delle società della provincia, accessibile a chiunque lo chiedesse, denominata "catasto delle società" (*Vereins-Kataster*).

Conclusa la fase costitutiva, un esemplare ulteriore dello statuto veniva trasmesso dalla Luogotenenza all' "autorità di sicurezza", rappresentata dalla Direzione di polizia di Trieste – per la città stessa, per il suo territorio e qualche area vicina – o dai diversi Capitanati distrettuali, per le altre parti del Litorale. L'autorità di sicurezza era chiamata a vigilare sull'attività ordinaria delle associazioni. A tale scopo riceveva da esse regolari comunicazioni sulla composizione degli organi direttivi e sulla convocazione delle assemblee, alle quali poteva far intervenire un proprio delegato; inoltre riceveva copia di tutte le relazioni, sia morali che contabili, che venivano distribuite ai soci. Per le associazioni politiche vigeva l'obbligo speciale di presentare alla stessa autorità, a scadenze regolari, l'elenco generale dei propri aderenti. Autorità politica provinciale e autorità di sicurezza esercitavano dunque, nei propri ruoli distinti, un'azione coordinata sulla materia, della quale resta ampia traccia nella documentazione dell'Archivio di Stato di Trieste.

Tra gli atti della *Luogotenenza del Litorale* si conserva in primo luogo, notevolmente integra, la collezione degli statuti costituente il "catasto" delle società della provincia esistenti in base alla legge del 15 novembre 1867 (serie *Società*, buste 7-19).²⁹ Gli statuti vi si trovano organizzati secondo la specifica classificazione adottata dalla Luogotenenza:

- B/I associazioni politiche
- B/II associazioni professionali e operaie
- B/III associazioni di mutuo soccorso
- B/IV associazioni scientifiche, artistiche, culturali, educative

- B/V associazioni scolastiche e di promozione delle culture nazionali
- B/VI associazioni di promozione economica
- B/VII associazioni di vigili del fuoco e di veterani
- B/VIII associazioni sportive
- B/IX associazioni musicali e teatrali
- B/X associazioni di lettura
- B/XI associazioni ricreative
- B/XII associazioni benefiche
- B/XIII associazioni religiose
- B/XIV associazioni funerarie
- B/XV associazioni forestali, di abbellimento, di cura e soggiorno
- B/XVI associazioni diverse

La ricerca rivolta a una determinata associazione si può svolgere dunque, nell'ambito di questa serie, sulla base del settore di appartenenza. Esiste però uno strumento per il reperimento rapido degli statuti: lo schedario (*Vereins-Grundbuch*) istituito dalla stessa Luogotenenza. E' formato da schede (*Grundbuchblätter*) compilate su modelli a stampa, che contengono la denominazione della società, l'indicazione della località in cui essa aveva sede, la categoria di appartenenza (*Kataster-Bezeichnung*) secondo lo schema già indicato, gli estremi della presa d'atto della Luogotenenza – o della registrazione per particolari sodalizi non contemplati dalla legge del 1867, – gli estremi delle attestazioni di esistenza legale e delle modifiche statutarie. Quando si conosca la denominazione precisa, nella lingua originale, dell'associazione, lo schedario permette di risalire alla categoria cui essa fu attribuita dalla Luogotenenza e quindi al fascicolo della serie *Società* contenente lo statuto.

Per le ricerche che interessano il complesso delle associazioni esistenti – sotto l'amministrazione austriaca – in determinate località o comprensori territoriali, ma anche semplicemente per rintracciare l'esatta ragione sociale di un sodalizio di cui si conosca solo la sede, si può ricorrere a un repertorio compilato presso l'Archivio di Stato nel primo dopoguerra.³⁰ Qui le associazioni i cui statuti sono effettivamente presenti nella serie *Luogotenenza – Società* sono elencate secondo uno schema artificioso, privo di riferimenti alla loro collocazione archivistica, ma di uso proficuo se abbinato alla consultazione dello schedario. Il repertorio è organizzato fondamentalmente su base territoriale: le società sono ripartite innanzitutto per provincia, considerando l'ordinamento amministrativo della Venezia Giulia, sono poi classificate ulteriormente secondo la comunità nazionale di appartenenza ("pratiche italiane, pratiche tedesche, pratiche slave") e infine elencate in ordine alfabetico per

²⁹ 1814-1926: Guida generale..., p. 770. La serie è dotata di inventario.

³⁰ Porta l'intitolazione "Semola di frumento", evidentemente riferita all'uso cui era stato destinato originariamente.

località; nel caso di Trieste, città sede di centinaia di sodalizi, compare anche la distinzione per settore di attività, simile a quella impiegata dalla Luogotenenza. È significativo che gli archivisti dell'epoca abbiano adottato una sorta di "criterio etnico" di classificazione delle associazioni, del tutto estraneo alla logica di funzionamento e al sistema di archiviazione dell'autorità produttrice.

Oltre alla collezione degli statuti il fondo della *Luogotenenza* comprende, anno per anno, gli atti riferiti alla costituzione e alle successive modificazioni dello stato giuridico delle associazioni aventi sede nel Litorale. Essi sono compresi per lo più nella serie degli *Atti presidiali*.³¹ Per il periodo dal 1850 al 1905 i fascicoli in questione sono raccolti a formare un'unica categoria, la 1/9.1: Associazioni, mentre negli anni 1906-1918 la Luogotenenza adottò per la settima sezione del proprio archivio presidiale (*Abschnitt VII*: Associazioni secondo la legge del 1867) una ripartizione analitica,³² che però non corrisponde a quella che veniva già impiegata per il "catasto" delle società:

- 7.a associazioni di promozione economica e di abbellimento
- 7.b associazioni artistiche, educative, benefiche
- 7.c associazioni professionali e operaie
- 7.d associazioni religiose, di vigili del fuoco e di veterani
- 7.e associazioni politiche e sportive
- 7.f associazioni ricreative e diverse
- 7.g assemblee e statistica delle associazioni

Per lo stesso periodo sarebbe da considerare, inoltre, la categoria 10.e: Movimento operaio.

Negli *Atti presidiali* le ricerche su singole associazioni si possono condurre a partire dallo schedario già descritto, grazie alle indicazioni che esso fornisce sugli estremi degli atti emanati dalla Luogotenenza nei confronti di ciascuna società, come anche – fino all'anno 1890 – attraverso le rubriche alfabetiche, che però presuppongono il possesso di qualche nozione sull'epoca di costituzione e di funzionamento e sulla denominazione dei sodalizi.³³

La serie degli *Atti generali* della stessa Luogotenenza³⁴ comprende scarsissima documentazione sulle associazioni fino al 1863. Successivamente, dal 1864 al 1905, simile materiale

è presente nella serie, ma riguarda raramente atti di carattere costitutivo. Per il periodo 1864-1885 vanno considerate le categorie 2.19.1: Associazioni, e 1.21.3-5: Associazioni politiche, di funzionari e veterani. Più ricca di documentazione è la fase dal 1886 al 1905, e in particolare la categoria 27.2: Istituzione e scioglimento di società. Dopo il 1905 i fascicoli della Luogotenenza riferiti alle associazioni sono concentrati unicamente negli *Atti presidiali*.

La documentazione sulla vita delle associazioni va cercata invece negli archivi delle "autorità di sicurezza" che esercitavano la vigilanza sulle loro attività. Relazioni, elenchi di soci, copie di inviti, programmi e manifesti, notizie sulle assemblee e su altre iniziative pubbliche, come pure informazioni riservate sulle condizioni interne o sull'atteggiamento politico delle società si trovano in primo luogo nel fondo della *Direzione di polizia di Trieste*, che era competente per la città e il suo territorio e per il vicino Comune di Dolina/San Dorligo. Nella serie *Atti presidiali riservati*³⁵ diverse buste interessano espressamente quelle associazioni slovene che per il numero degli aderenti e l'incisività dell'azione diedero luogo a un carteggio di polizia particolarmente voluminoso: ad esempio *Edinost* (busta 276, con atti dal 1875 al 1905), le società operaie *Delavsko podporno društvo* (b. 263, 1879-1905) e *Tržaško podporno društvo* (b. 289, 1888-1905), la società sportiva *Tržaški Sokol* (b. 279, 1882-1905). Può interessare in parte anche il settore intitolato al Movimento socialista (buste 250-257, anni 1869-1908).

Nello stesso archivio della Direzione di polizia è presente una serie specificamente dedicata alle Società,³⁶ costituita nel 1906 ma contenente ampia documentazione degli anni precedenti che fu allora estratta dagli *Atti presidiali riservati*. È formata da 732 fascicoli ognuno dei quali contiene più anni di carteggio riferito a un'associazione. Gli atti più antichi risalgono al 1853, la serie fu tenuta aggiornata dalle autorità italiane fino al 1919; la prima tra le società di lingua slovena considerata nella serie è l'associazione funeraria *Pogrebno podporno društvo Sv. Marija Magdalena* (atti dal 1876), mentre le più recenti risultano fondate nel 1914. Anche se non ci si trova di fronte a un vero e proprio censimento delle società, dalla semplice lettura dell'inventario di questa serie archivistica risaltano la quantità delle associazioni slovene di Trieste e del circondario in epoca austriaca e la varietà degli interessi che vi si riflettevano.

³¹ 1850-1918: Guida generale..., p. 769. La serie è dotata di inventario e di rubriche, queste limitatamente al periodo 1850-1890.

³² Kanzleiordnung und Geschäftsplan der k.k. Küstenländischen Statthaltereien in Triest, Triest 1906.

³³ La voce da cercare nelle rubriche corrisponde talora alla ragione sociale, talora al nome della località che era sede dell'associazione; altre volte le società vi si trovano registrate sotto la voce collettiva "Vereine".

³⁴ 1850-1918: Guida generale..., p. 769. La serie è dotata di inventari e di rubriche.

³⁵ 1814-1918: Guida generale..., p. 772. La serie è dotata di inventario e di rubriche, queste limitatamente al periodo 1814-1903.

³⁶ 1853-1919: Guida generale..., p. 772. La serie è dotata di inventario.

Analoga documentazione, ma distribuita anno per anno, si trova nel fondo del *Capitanato distrettuale di Capodistria*,³⁷ che svolgeva le funzioni di autorità di sicurezza nei confronti delle associazioni aventi sede nel territorio dell'Istria settentrionale. In questo caso interessa la categoria 13: Società, con atti dal 1880 al 1915 (buste 107-112).

La legislazione austriaca sottoponeva a una disciplina particolare le società cooperative, o meglio – per usare la terminologia dell'epoca – i "consorzi industriali ed economici" (*Erwerbs- und Wirtschaftsgenossenschaften*), che erano regolati dalla legge 9 aprile 1873:³⁸ si trattava delle cooperative di produzione e consumo, di credito, agricole, edilizie, esistenti in gran numero anche nei centri minori del Litorale, che costituivano un importante motore di crescita economica per la comunità slovena. Per la costituzione dei consorzi era indispensabile la loro iscrizione nell'apposito registro tenuto dal tribunale commerciale competente: il "Registro dei consorzi", contenente tutti gli atti di rilevanza giuridica inerenti tali sodalizi, era liberamente consultabile. Ad avvenuta registrazione il consorzio consegnava una copia del contratto sociale all'autorità politica provinciale, che riceveva poi annualmente i suoi bilanci.

Nel Litorale Austriaco i giudizi competenti in materia erano il Tribunale commerciale e marittimo di Trieste, anche per i distretti di Monfalcone e Capodistria, e i Tribunali circolari di Gorizia e di Rovigno. All'Archivio di Stato di Trieste si conserva il fondo del *Tribunale commerciale e marittimo*,³⁹ che comprende gli atti di immatricolazione dei consorzi dal 1873 al 1897 (categoria VII). Per il periodo successivo documentazione analoga si trova inserita nel fondo proveniente dal *Tribunale civile e penale di Trieste*, erede delle competenze del Tribunale commerciale, che include pure l'intero "Registro dei consorzi", in nove volumi, dal 1874 al 1938; il Registro è privo di un proprio repertorio, ma una chiave d'accesso può essere fornita, ad esempio, dalla consultazione dello schedario della Luogotenenza (*Verains-Grundbuch*) di cui si è detto sopra.

Infatti le copie dei contratti di consorzio spettanti alla Luogotenenza venivano inserite, al pari di ogni statuto sociale, nel "catasto delle società" della provincia (fondo *Luogotenenza*, serie *Società*: categoria A/VI). Gli atti della Luogotenenza relativi alla registrazione e ai successivi rapporti con i consorzi del Litorale erano invece conservati nella serie degli *Atti*

generalis, di cui formavano una speciale categoria (fino al 1906 la n. 23.18, in seguito la n. 99). Ai primi del Novecento, per garantire la regolarità e la trasparenza nella gestione dei consorzi, fu creato l'istituto della revisione o ispezione, affidato alla figura dell'Istruttore dei consorzi: gli atti dell'Istruttore, dal 1906 al 1914, si trovano nella serie *Società della Luogotenenza* (buste 24 e 25), mentre i registri delle revisioni (1908-1912) sono compresi nel fondo del *Consiglierato di luogotenenza* (nn. 3909-3912).

Documentazione relativa ai consorzi industriali ed economici triestini si trova, naturalmente, anche nel fondo della *Camera di commercio di Trieste*,⁴⁰ sia nella serie *Carteggio* che tra i registri e i fogli della *Matricola delle ditte*.

Sempre in relazione ai consorzi va citata ancora la documentazione della *Commissione centrale di statistica* in Vienna, pervenuta all'Archivio di Stato di Trieste nel 1922 in seguito agli accordi italo-austriaci in materia di archivi.⁴¹ Questo nucleo comprende le schede segnaletiche dei consorzi del Litorale estratte dal "catasto" centrale delle società, che la Commissione curava per disposizione di legge; le schede riportano la denominazione e la sede del consorzio, le date del contratto sociale e della sua registrazione, eventuali elementi su modifiche successive, liquidazioni e scioglimenti. Sono anche presenti le copie dei bilanci annuali degli stessi consorzi, raccolte dalla Commissione nell'ultimo periodo della sua attività (1912-1917 circa).

Dopo l'armistizio del 1918 e l'annessione all'Italia, la legislazione austriaca continuò ad aver vigore nella Venezia Giulia ancora per alcuni anni.⁴² In questa fase transitoria le amministrazioni italiane della regione esercitavano le medesime competenze di quelle austriache cui erano subentrate. Le funzioni di autorità politica provinciale, già svolte dalla Luogotenenza del Litorale, furono assunte dal *Governatorato poi Commissariato generale civile per la Venezia Giulia*, operante a Trieste dal 1918 al 1922. Nella serie *Atti di gabinetto* del suo archivio⁴³ la documentazione sulle associazioni forma nel 1919 le categorie 24 "Associazioni a Trieste" e 24/1 "Associazioni nella Venezia Giulia", dal 1920 al 1922 la categoria 055, che presenta una ripartizione interna abbastanza simile a quella già riscontrata negli *Atti presidiati* della Luogotenenza:

³⁷ 1868-1918: Guida generale..., p. 771. Il fondo è dotato di inventario e di rubriche.

³⁸ Reichsgesetzblatt, 1873, n. 70.

³⁹ 1781-1923: Guida generale..., p. 778. Il fondo è dotato di inventario, di repertori e indici.

⁴⁰ 1755-1960: Guida generale..., p. 788. Il fondo è dotato di inventario e di rubriche.

⁴¹ 1912-1918: Guida generale..., p. 770. Il fondo è dotato di inventario.

⁴² Ester Capuzzo, *Dal nesso asburgico alla sovranità italiana: legislazione e amministrazione a Trento e Trieste 1918-1928*, Milano 1992.

⁴³ 1918-1922: Guida generale..., p. 781. Il fondo è dotato di inventari e, parzialmente, di rubriche.

- 055.a associazioni politiche
- 055.b associazioni economiche
- 055.c associazioni professionali e operaie
- 055.d associazioni sportive
- 055.e associazioni culturali
- 055.f associazioni benefiche, educative e diverse

Inoltre vi è la categoria 056 sulle assemblee e le altre manifestazioni societarie.

Gli *Atti generali* dello stesso fondo comprendono invece la documentazione sui consorzi industriali ed economici della Venezia Giulia, per il 1918-1919 nelle categorie B: Consorzi di credito, e G.2: Consorzi commerciali e di produzione, per gli anni dal 1920 al 1922 nelle categorie:

- 631-635 consorzi di credito
- 641 consorzi commerciali e di produzione
- 7119 consorzi agricoli

Un organismo nuovo era il *Commissariato civile per la città di Trieste e territorio*⁴⁴ che nello stesso periodo ebbe il ruolo di "autorità di sicurezza" in materia di associazioni, a somiglianza dei Capitanati distrettuali del sistema austriaco, limitatamente al territorio comunale del capoluogo. Tra i suoi *Atti di gabinetto*, nella categoria 9 è compresa l'attività di vigilanza su associazioni, ordine pubblico e spettacoli; negli *Atti generali* la sezione IX (da ottobre 1921 la VI) contiene materiale sui consorzi industriali ed economici. Soppresso il Commissariato dal 1° gennaio 1923, le funzioni di vigilanza sulle associazioni furono assegnate, per l'intera provincia di Trieste, alla Questura, del cui archivio purtroppo quasi nulla rimane per il periodo tra le due guerre mondiali.

Dopo l'unificazione legislativa con le vecchie province del regno d'Italia, le associazioni della Venezia Giulia si trovarono inserite in un sistema giuridico nuovo, apparentemente ancor più liberale di quello austriaco. In Italia infatti non era stata ancora emanata alcuna norma generale sulle associazioni: per la legittima costituzione di un sodalizio non erano prescritte autorizzazioni e nemmeno prese d'atto ufficiali, né vi era l'obbligo di notificazione alle autorità. D'altra parte gli organi amministrativi disponevano di ampi margini di discrezionalità nel decretare lo scioglimento delle associazioni, che dunque godevano di una libertà assoluta quanto precaria, condizionata com'era dall'atteggiamento governativo.⁴⁵ L'involuzione autoritaria voluta dal fascismo portò all'emanazione delle leggi di pubblica sicurezza del 1926 e del 1931, che sottomisero tutte le associazioni alla vigilanza dello Stato e istituirono l'obbligo di comunicare la costituzione dei sodalizi, i loro statuti e regolamenti, gli

elenchi dei soci e dei dirigenti; ai Prefetti veniva riconosciuto il potere di sciogliere le associazioni.

Entro questo quadro normativo operò anche la Prefettura di Trieste, istituita alla fine del 1922 con competenza sul territorio della provincia triestina, appena creata con l'inclusione di alcune aree facenti capo in precedenza a Gorizia, alla Carniola e all'Istria. Nel fondo archivistico della *Prefettura* i materiali concernenti le associazioni si trovano concentrati nella serie *Atti di gabinetto*,⁴⁶ in particolare nelle categorie:

- 055 "Associazioni, istituti, circoli"
- 0611 "Comizi, conferenze, riunioni"

Ma a partire dal 1927, epoca dello scioglimento di tutte le associazioni slovene, e fino al 1945, tracce documentarie di un'attività organizzata degli sloveni, svolta necessariamente nella clandestinità, vanno ricercate piuttosto in altri settori:

- 037 "Affari ecclesiastici"
- 053 "Agitazioni"
- 064 "Partito comunista"
- 068 "Movimento jugoslavo"
- 084 "Censura"

Nell'immediato secondo dopoguerra l'attività della Prefettura, ormai limitata alla Zona A del Territorio Libero di Trieste, proseguì sotto l'amministrazione militare alleata, che aveva ripristinato l'ordinamento preesistente al fascismo. Negli *Atti di gabinetto* della stessa Prefettura, pervenuti all'Archivio di Stato fino al 1954, si segnalano per questa fase le categorie:

- 055 "Associazioni"
- 056 "Congressi"
- 061 "Associazioni politiche"
- 068 "Movimento jugoslavo"

Nel 1952 fu istituita a Trieste una Direzione superiore dell'amministrazione, che di fatto preparò il ritorno della Zona A all'ordinamento italiano; con l'ottobre 1954 le subentrò il *Commissariato generale del governo*. Gli *Atti di gabinetto* della Direzione e del Commissariato⁴⁷ arrivano fino al 1963 e comprendono le seguenti categorie che possono interessare la ricerca sull'associazionismo sloveno nella Trieste contemporanea:⁴⁸

- 4.2 "Partiti"
- 4.3 "Partiti e associazioni"
- 4.11 "Associazioni politiche"
- 5.12 "Associazioni artistiche"
- 5.13 "Associazioni culturali"

⁴⁶ 1923-1954: Guida generale..., p. 783. La serie è servita da un elenco e, parzialmente, da rubriche.

⁴⁷ 1952-1963: Guida generale..., p. 782. La serie è servita da un elenco e da rubriche, queste limitatamente al periodo 1923-1949.

⁴⁸ La normativa vigente in Italia esclude dalla libera consultazione gli atti dell'ultimo quarantennio dai quali risulti l'adesione personale ad associazioni, partiti o sindacati.

⁴⁴ 1919-1922: Guida generale..., p. 781. Il fondo è dotato di inventario e, parzialmente, di rubriche.

⁴⁵ Giovanni Miele, Diritto di associazione, in *Novissimo digesto italiano*, I, 2, Torino 1968, pp. 1419-1421.

- 5.16 "Associazioni musicali"
- 6.11 "Problemi della minoranza slovena"
- 13.14 "Vigilanza sulle associazioni"
- 16.2 "Associazioni di lavoro e professionali"
- 17.13 "Associazioni partigiane"
- 18.3 "Associazioni culturali slovene"
- 18.5 "Associazioni sportive e assistenziali"
- 18.6 "Associazioni giovanili"
- 18.14 "Circoli e clubs"

Le categorie indicate non sono presenti con assoluta regolarità in tutte le annate della serie archivistica in questione.

SUMMARY

SOURCES FOR THE HISTORY OF THE SLOVENE ASSOCIATIVE MOVEMENTS IN THE STATE ARCHIVES OF TRIESTE

Between the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century, the independent association became the typical form of bourgeois organisation. This process was particularly important for the nations, which like the Slovenes, did not have their own state administration, especially in the areas where the Slovene population lived among other ethnic groups. This accounts for the historians' interest in the events relating to the Slovene associations in Trieste and in adjacent areas under the city's jurisdiction.

The first attempts to set up associations date back to 1848. Later, the movement spread to all strata of Slovene society and it gradually specialised from the 1880s onwards. A network of associations, catering for every societal need within the national community was thus established. Other nationalities created parallel and self-sufficient societal circles. Both similarities and differences can be observed between the association networks organised by Slovenes, Italians, and Germans. After the annexation to Italy, the associative movement of the Slovenes underwent a process of adjustment. The latter was interrupted by the fascist persecution that condemned every independent association activity to illegality.

The authors dealing with the history of the Slovene associative activity in and around Trieste found most of the relevant documentary material in the State Archives of Trieste. The archival fonds include the archival material belonging to the Austrian, and later, Italian state administrations, which governed the city from the mid-18th to the late 20th century. The first systematic regulation in the field of associations under the Austrian system was the decree issued on 26 November 1852. Very few Slovene associations were legally permitted to pursue their activities in the Austrian coastal area while this provision was in force. The constitutional principle of the freedom of association was accepted under the law of 15 November 1867. Under this law, the administrative body controlling the creation of an association was the regional political authority, represented by a Governor whose seat was in Trieste. The "security authority," was represented by either the Police administration in Trieste,

or by various district *Capitanati*, whose duties included supervision of the associations' ordinary activities.

The existing official documents belonging to the Trieste Governorship include the collections of statutes constituting the "cadastral register" of regional associations, the associations' index-files, and the official documents regarding their creation and any subsequent changes in the legal situation of those associations whose seat was in the coastal area. The documentation regarding the associations' activities is in the archives of the Police administration in Trieste. The latter was competent for the city and its surrounding areas and numerous files mention the Slovene associations. A simple glance through the list reveals the quality and variety of the Slovene associations that were active in Trieste and adjacent areas under the Austrian rule. The co-operative associations or "industrial and economic cooperatives," which led the growth and development of the Slovene community, were subject to a special regime under the Austrian legislation. The archival collection of the Commercial and Maritime court, which is in the State Archives of Trieste, includes the co-operatives' registration documents and the entire "Register of co-operatives." Immediately after the armistice of 1918, the Italian administration maintained the same competences as the preceding Austrian administration. Following the legislative unification, the associations of the Julian March were integrated into a new legal system. In Italy, associations could be established without any compulsory permits or official takeovers. However, the administrative bodies had a broad discretionary right to dissolve associations. The authoritarian regression led to a 1926 public security law, which subjugated all associations to state control. Thus the archives of the Trieste Prefecture, whose activity involved the surveillance of associations, contain all the relevant archival material in the collection "Cabinet documents." The documents issued by the chief government commissioner (from 1952 onwards) can be a valuable resource for research of Slovene socialising in contemporary Trieste.

POVZETEK

VIRI ZA ZGODOVINO SLOVENSKEGA ZDRUŽEVANJA V TRŽAŠKEM DRŽAVNEM ARHIVU

Med drugo polovico 19. stoletja in v začetku 20. stoletja so se samostojna društva uveljavila kot tipična oblika organizacije meščanske družbe. Ta proces je bil posebej pomemben za tiste narode – kot so Slovenci –, ki še niso imeli državne ureditve, in še posebej na tistih ozemljih, na katerih je slovenski narod živel v stiku z različnimi etničnimi skupinami. Od tod izhaja zanimanje zgodovinarjev za dogodke, povezane s slovenskim združevanjem v Trstu in na ozemlju, ki ga je to mesto upravljalo.

Prvi pojavi takšnega združevanja v Trstu, segajo v leto 1848 in gibanje kasneje zajema vedno več slojev slovenske družbe. Od osemdesetih let naprej je značilna postopna specializacija z ustanovitvijo omrežja društev, ki želijo zadovoljiti vsako potrebo po družabnosti znotraj

narodne skupnosti. Različne narodnosti so sestavljale vzporedne in samozadostne društvene kroge; opazimo lahko podobnosti in razlike v omrežjih družb, ki so jih ustanavljali Slovenci, Italijani in Nemci. Po priključitvi k Italiji je društveno gibanje Slovencev preživelo obdobje prilagajanja, ki ga je ustavilo preganjanje fašistične vlade: vsaka neuvrščena društvena dejavnost se je morala zateči k ilegalni.

Avtorji, ki so se ukvarjali z zgodovino slovenskega združevanja v Trstu in pokrajini, so tovrstno dokumentarno gradivo našli predvsem v državnem Arhivu, v katerem so zbrani fondí avstrijskih in kasneje italijanskih državnih uprav, ki so delovale v mestu od polovice 18. stoletja do poznega 20. stoletja. V avstrijskem sistemu je bil prvi sistematični predpis na področju društev patent, izdan 26. novembra 1852; zelo malo je bilo slovenskih društev, ki jih je le-ta uradno dovolil v avstrijskem Primorju v obdobju njegove veljave. Ustavno načelo o svobodi druženja se je uresničilo z zakonom z dne 15. novembra 1867. Po tem zakonu je bil upravni organ, ki je imel pomembno vlogo ob oblikovanju društva, pokrajinska politična oblast, katere zastopnik je bilo Namestništvo s sedežem v Trstu. "Varnostna oblast", katere zastopnik je bila Uprava policije v Trstu ali razni okrajni Kapitanati, pa je imela nalogo nadzorovati redno dejavnost društev.

Med akti Namestništva v Trstu so shranjene zbirke statotov, ki sestavljajo "kataster" pokrajinskih društev,

kartoteko društev in akte, ki se nanašajo na ustanovitev in na poznejše spremembe pravnega položaja društev, ki so imela sedež v Primorju. Dokumentacijo o življenju društev je treba iskati predvsem v fondu Uprave policije v Trstu, ki je bila pristojna za mesto in okolico; v številnih mapah se omenjajo slovenska društva: iz preprostega branja seznama sta razvidni kakovost in raznolikost slovenskih društev iz Trsta in okolice v avstrijskem obdobju. Avstrijska zakonodaja je podvrgla pod poseben režim zadržna društva ali "industrijske in ekonomske zadrug", ki so bile gonilna sila za rast slovenske skupnosti. V tržaškem državnem arhivu Fond trgovskega in morskega sodišča vključuje akte za registracijo zadrug in celoten "Register zadrug". Po premirju iz leta 1918 je italijanska uprava v prvem obdobju imela enake pristojnosti, kot jih je imela pred njo avstrijska. Po zakonodajni združitvi so se društva Julijske krajine vključila v nov pravni sistem: v Italiji za ustanovitev društva ni bilo predpisanih dovoljenj ali uradnih prevzemov, ampak so upravni organi imeli široko diskrecijsko pravico pri razpustitvi društev. Avtoritarno nazadovanje je privedlo do oblikovanja zakona za javno varnost iz leta 1926, ki je vsa društva podjarmil državnemu nadzoru. V tem okviru je delovala Prefektura v Trstu; v njenem arhivskem fondu je v seriji "Akti kabineta" zbrano celotno gradivo, ki zadeva društva. Akti kabineta glavnega komisariata vlade (od 1952) so lahko koristni za raziskavo slovenskega druženja v sodobnem Trstu.

*Virantova hiša, Levstikov trg 3, Ljubljana, sedež Osrednjega državnega arhiva v letih 1953 do 1978.
Arhiv Republike Slovenije, Fototeka.*

Anton Koblar in Izvestija Muzejskega društva za Kranjsko

OLGA JANŠA-ZORN

Pred desetimi leti je dr. Jože Žontar objavil zanimiv prispevek *Politično in kulturno delovanje Antona Koblarja (1854-1928)*.¹ V njem je osvetlil Koblarjevo osebnost z morda manj znane plati. Predstavil nam je njegovo politično delovanje in razna strankarska nesoglasja, ki jih je delno izzval Koblar sam zaradi svoje brezkompromisnosti. Anton Koblar je bil precej samosvoji mož, ki se ni zlahka podrejal strankarski disciplini, ampak je vztrajal pri svojih stališčih. Med drugim se je zapletel v spor s škofom Misio zaradi svoje kandidature za državnozborskega poslanca. Nasprotja s predsednikom SLS Šušteršičem pa so izvirala predvsem iz dejstva, da je Koblar zelo aktivno sodeloval pri narodno-obrambni šolski organizaciji Družbi sv. Cirila in Metoda. V politiko je začel posegati 1896, ko so ga gorenjska in notranjska mesta izvolila za poslanca v državnem zboru na Dunaju. Zavzemal se je za splošno in neposredno volilno pravico, za pravice koroških Slovencev, za izgradnjo železnice Celovec - Škofja Loka - Trst in drugo. Sprva je sodeloval z liberalno stranko, nato se je kot zelo socialno čuteč človek vključil v Krekovo krščansko-socialno gibanje.

Delovanje Antona Koblarja je precej povezano tudi s Kranjem, kjer je deloval kot župnik in dekan v letih od 1900 do 1928. Začel je zbiranje gradiva za zgodovino Kranja in je za to delo navdušil tudi Josipa Žontarja, ki je potem uresničil idejo o zgodovinski monografiji Kranja.²

Ne nazadnje je bil Koblar tudi arhivar, sicer v časih, ko je bila organizacija ureditve arhivov šele na začetku. Najprej ga je takoj po končanem študiju bogoslovja (1879) škof Pogačar imenoval za škofijskega tajnika in mu poveril tudi ureditev škofijskega arhiva, kasneje pa je prevzel urejanje arhiva v Kranjskem deželnem muzeju. V času, ko je kot poslanec deloval na Dunaju (1896-1897), je na tamkajšnji univerzi kot izredni slušatelj poslušal predavanja iz arhivistike.³

Anton Koblar je bil rojen leta 1854 v Železnikih v trgovski družini. Škof Pogačar mu je poveril uredništvo Laibacher Diöcesanblatt in

tam je Koblar objavil *Dolničarjevo Historia Cathedralis ecclesiae Labacensis* (1882). Že tedaj je zasnoval tudi Zgodovino fara ljubljanske škofije in zanjo napisal sorško in preško faro (1883, 1884) ter sodeloval pri Vrhovnikovi Zgodovini nakeljske fare (1885). Potem je kot kaplan služboval v Mengšu (1884-1888), nato v Šenčurju (1888-1889). Ko je 1889 postal kurat v ljubljanski prisilni delavnici, je sočasno prevzel urejanje deželnega arhiva.⁴ Po letu 1896 je začel to delo opuščati, delno zaradi spora z muzejskim kustosem Müllnerjem, delno zaradi večje vključitve v politično delovanje. Vsekakor je bil v svojem času eden najboljših poznavalcev kranjskega deželnega arhiva in je iz njega črpal številne dragocene podatke.

Koblar je bil aktiven tudi v okviru Muzejskega društva za Kranjsko in je leta 1890 postal tajnik društva, v naslednjih letih pa tudi urednik *Izvestij Muzejskega društva za Kranjsko* (IMK).

Prav začetek izhajanja *Izvestij* je bil za razvoj slovenskega zgodovinopisja velikega pomena.

Potem ko so leta 1868 prenehale izhajati *Mittheilungen des Historischen Vereins für Krain*, vse do leta 1889 nismo imeli nobene historične revije. Leta 1882 je sicer Franc Schumi začel izdajati časopis *Archiv für Heimatkunde*, vendar sta izšli le dve knjigi (1882, 1887). Schumi sam pa je bil urednik in večinoma tudi pisec člankov.

Res pa je bilo mogoče objavljati zgodovinske članke v slovenščini od 1866 dalje v *Letopisu Matice slovenske*, oziroma od 1899 dalje v *Matičinem Zborniku znanstvenih in poučnih spisov*.⁵ Možnost objave v slovenščini so ponujali tudi Ljubljanski zvon, celovski Kres, Dom in svet.

Leta 1888 je kot priloga *Laibacher Diöcesanblatt* (od 1898 dalje izhaja pod naslovom *Ljubljanski škofijski list*) začel izhajati *Zgodovinski zbornik*, ki je pravzaprav prvi zgodovinski časopis v slovenskem jeziku. Namenjen je bil predvsem cerkveni zgodovini in objavljanju listinskega gradiva. Časopis je izhajal z velikimi presledki do leta 1908. Od začetka izhajanja do leta 1900 ga je urejal Koblar.⁶ Bil je posebej

¹ Pod zvonom sv. Kancijana, Kranj 1991, str. 76-87.

² Jože Žontar, *Prelomna leta v očetovem življenju*. – Življenje in delo Josipa Žontarja, ob stoletnici rojstva. Ljubljana 1996, str. 4.

³ Ivan Pregelj, *Anton Koblar (Ob sedemdesetletnici)*. – Mladika 1924, str. 316-317. Ta podatek najdemo tudi v Koblarjevih *Življenjepisnih črticah*, NUK, rokopisni oddelek, zapuščina Antona Koblarja.

⁴ Janko Šlebinger, *SBL*, I. knjiga, str. 478-479. (geslo Anton Koblar)

⁵ Vasilij Melik, *Naši zgodovinski listi in zgodovinopisje* (nekaj misli). – Razvoj turizma v Sloveniji. 28. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Ljubljana 1996, str. 24-25.

⁶ Bogo Grafenauer, *Ob stoletnici začetkov slovenskega znanstvenega zgodovinopisja*. – *Zgodovinski časopis* 35, 1981, str. 21.

paginiran in mogoče se je bilo naročiti samo nanj. Uredništvo Zgodovinskega zbornika v svojem programu omenja, da bodo objavljali še nenatisnjene listine, krajše cerkvenozgodovinske sestavke, življenjepise, kronike fara ipd. K sodelovanju so povabili duhovnike in druge pisce domače zgodovine. Sprva so objavljali veliko arhivskega gradiva in zgodovine župnij, vendar se je kasneje pokazalo, da je bolje, če te izhajajo v posebnih zvezkih, še vedno pa v okviru Zgodovinskega zbornika. Med sodelavci srečamo posameznike, ki so bili tudi sodelavci *Izvestij*, kot na primer I. Šašel, I. Lavrenčič, M. Slekovec, J. Benkovič, J. Barle, V. Steska in drugi.

1889 so začele redno izhajati *Mitteilungen des Musealvereins für Krain*. Na občnem zboru Muzejskega društva za Kranjsko je istega leta Anton Koblar predlagal, naj bi društveni časopis objavljali tudi slovenske članke. Njegov predlog je podprl društveni predsednik Anton Globočnik, Koblarjev rojak iz Železnikov. Člana društvenega odbora Wallner in Voss sta bila proti, Kaspret pa je bil za delitev časopisa na nemški in slovenski del. Naslednje leto so na občnem zboru ponovno razpravljali o tem vprašanju, nato pa izglasovali Kaspretov predlog, da slovenski članki izhajajo kot poseben del zgodovinskega glasila. Leta 1890 sta bila v odbor Muzejskega društva izvoljena Simon Rutar in Anton Koblar; le-ta je prevzel tajniške posle.⁷ Prva dva letnika *Izvestij* Muzejskega društva za Kranjsko naj bi uredil društveni odbor, verjetno pa je to nalogo opravil kar tajnik Koblar. Od 1893 dalje je Anton Koblar tudi zapisan kot urednik *Izvestij*. Vzporedno s slovenskimi *Izvestiji* so izhajale tudi nemške *Mitteilungen*. Od vsega začetka so sodelavci *Izvestij* želeli, da bi vključili vanje tudi problematiko drugih slovenskih dežel; to se je delno zgodilo, ni se pa uresničila želja, da bi iz naslova časopisa umaknili "za Kranjsko".⁸ Koblar je *Izvestja* urejal vse do leta 1908, zadnji letnik (1909) je uredil Josip Gruden.

Prvo leto (1891) izhajanja *Izvestij* je očitno primanjkovalo sodelavcev, saj je celotni letnik napisal Koblar sam. V naslednjih letih se je število sodelavcev IMK večalo. Zlasti je bilo pomembno, da so začeli sodelovati nekateri na avstrijskih univerzah šolani zgodovinarji. To so bili predvsem Franc Kos (1853-1924), Simon Rutar (1851-1903), Josip Apih (1853-1911), Anton Kaspret (1850-1920), Fran Levec (1846-1916), Ivan Vrhovec (1853-1902), Matej Slekovec (1846-1903), najstarejši izmed njih je bil Peter Radič (Radics, 1836-1912). Sem moremo šteti še Walterja Schmida (tudi Franc Šmid, 1875-1951), ki je bil teolog, zgodovinar in arheolog.

Med sodelavci najdemo tudi pravnike, in sicer Antona Globočnika (1825-1912) in Vladimirja Levca (1877-1904), zlasti pa več duhovnikov, poleg Antona Koblarja (1854-1928) sodelujejo še Franc Pokorn (1861-1940), Ivan Vrhovnik (1854-1935), Janko Barle (1869-1941), Viktor Steska (tudi umetnostni zgodovinar, 1868-1946), Matija Sila (1840-1925), Anton Aškerc (1856-1912), Josip Benkovič (1869-1901) in še nekateri.

Drugi sodelavci so pripadali nekaterim drugim poklicem, tak je na primer slaščičar in velik ljubitelj zgodovine Franc Schumi (1848-1916), slavist Fran Ilešič (1871-1941), literarni zgodovinar Ivan Prijatelj (1875-1937), slavist in etnolog Matija Murko (1861-1952), polkovnik Fridolin Kaučič (1859-1922), naravoslovec Ferdinand Seidl (1856-1942), arheolog samouk Jernej Pečnik (1835-1914).

Nekateri od naštetih so pisali tudi za nemško glasilo *Mitteilungen des Musealvereines für Krain*. Glede na število sodelavcev in njihova zanimanja so prinašala *Izvestja* kar raznovrstno vsebino.

Sodelavci pa niso bili samo Kranjci, ampak tudi Štajerci (Slekovec, Ilešič, deloma Kaučič), nekateri so bili zelo povezani z Goriško in Trstom (Rutar, Sila). Delno so omenjeni avtorji pripomogli k temu, da revija po tematiki ni bila le kranjska, ampak vsaj delno tudi vseslovenska. Janko Barle, ki je bil dolga leta tajnik zagrebške nadškofije, pa je prispeval marsikaj iz hrvaške zgodovine, pa tudi več povezav hrvaške in slovenske zgodovine.

Časopis je od drugega letnika dalje poleg razprav in člankov objavljali rubriko Mali zapiski, kasneje pa še Slovestvo (ocene in poročila o novih knjigah). Občasno so bili objavljeni tudi podatki o delu društva, seznam članov in zamenjav ter seznam knjižnih daril društvu.

V celoti gledano je največ pisal urednik, skupno je objavil prek sto prispevkov, v to število so všteti tudi kratki prispevki v Malih zapiskih in ocene zgodovinskih del, res pa je, da je v zadnjih letnikih precej manj objavljalo.

Tukaj nas bodo zanimali zlasti daljši Koblarjevi prispevki.

Koblarjevi članki večkrat obravnavajo cerkveno zgodovino, vendar pa je dovolj širok, da posega tudi na druga področja.

Ker je že pred izhajanjem *Izvestij* zbiral gradivo za cerkveno zgodovino, je lahko že v prvem letniku *Izvestij* začel objavljati Drobtnice iz furlanskih arhivov,⁹ v katerih je nizal podatke za zgodovino ljubljanske škofije v obliki registrov od 14. do 18. stoletja. Zbiral je listine, ki jih hranijo arhivi v Vidmu in Št. Danielu. Ogleдал si

⁷ Josip Mal, Naše Muzejsko društvo v teku sto let. – Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo 20, 1939, str. 20-21.

⁸ Prav tam.

⁹ Več nadaljevanj, in sicer IMK 1891, str. 1-38; 1892, str. 30-92; 1893, str. 16-27, 60-66, 184-201, 244-252; 1994, str. 13-30, 73-78.

je tudi arhivsko zbirko v Čedadu. Prispevek ima več nadaljevanj. Njegove objave arhivskega gradiva kažejo veliko poznavanje različnih arhivskih zbirk. Leta 1896 je na primer objavil Izpiske iz stare ordinacijske knjige,¹⁰ v katerih je ponovno iz videmskega arhiva zbral zapise ordinacij (duhovniških posvečenj) v letih 1495-1501, predvsem za posameznike iz Koroške, Štajerske in Primorske. Istega leta je pripravil precej obsežne regeste listin farnega arhiva v Kamniku,¹¹ ki obsegajo leta 1291-1765. Dalje je objavil regeste listin z gradu Boštanj na Dolenjskem za leta 1302-1775.¹² Pri pregledovanju ljubljanskega kapiteljskega arhiva je naletel na zbirko zapisnikov o kapiteljskih sejah v letih 1603-1628. Nekaj zanimivejših je prevedel in objavil pod naslovom Beležke iz zapisnikov kapiteljskih sej pod škofom Hrenom.¹³ Te seje je vodil škof Hren sam, na njih pa so obravnavali zelo različne cerkvene probleme v škofiji, od reševanja posameznih prepirov med duhovniki, vprašanja prehrane dijakov – poznejših duhovnikov, do popravila hiš in plač (npr. plače organista).

Pregledal je arhiv cistercijskega samostana v Dunajskem Novem mestu in napravil obsežne izpiske, ki se nanašajo na slovensko cerkveno zgodovino v letih 1386-1670, in jih prav tako objavil v IMK.¹⁴

Včasih je kakšno zanimivejšo listino ali več listin objavil kar na platnicah časopisa, tako na primer deset glagolskih listin iz 16. stoletja,¹⁵ ki obsegajo "turške glase" (poročila) in govore o premikih turške vojske v Primorski krajini. Pisci nekaterih poročil so slavni možje, kot na primer Herbert Turjaški.

O problematiki izdajanja virov je Koblar spregovoril v ocenah dveh zvezkov Gradiva Franca Kosa. Sicer pa so se mu pri objavljanju virov v Izvestjih pridružili še sodelavci, predvsem F. Kos, S. Rutar in M. Slekovec.

Za prvi letnik IMK je Koblar napisal še dva daljša prispevka, in sicer o človeški kugi na Kranjskem¹⁶ in o loškem gospostvu.¹⁷ V prvem je prikazal potek bolezni, opozoril na čudna zdravila (npr. stolčene krastače), težave s pokopi kužnih mrličev, pomanjkanje zdravnikov in podobno. Obravnavano obdobje sega do prve polovice 19. stoletja, ko je kuga prenehala. Prispevek je nastal delno na podlagi virov, podatkov iz Valvasorja in rokopisa, ki mu ga je dal na razpolago M. Slekovec.

Tematika zgodovine loškega gospostva, ki so jo posamezniki obravnavali že prej (npr. F. X.

Richter v Hormayrovem Arhivu in nekateri avtorji v Mittheilungen des Historischen Vereins für Krain), je zanimala tudi Koblarja, saj so po letu 1871, ko je J. Zahn izdal Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis, viri postali bolj dostopni. Koblar se je lotil tudi proučevanja urbarjev loškega gospostva. Ugotovil je, da je večina vasi na loškem gospostvu obstajala že leta 1291 in da so kasneje nastale le še posamezne vasi. K tej razpravi je dodal tudi seznam vasi petnajstih županstev v letih 1291 in 1584 s podatki o številu kmetij. S to tematiko se je v Izvestjih ukvarjal še Franc Kos.

Med zanimivejše prispevke gotovo sodi članek Pasijonske igre na Kranjskem.¹⁸ Te igre so v Ljubljani najprej prirejali jezuiti na veliki četrtek. Kmalu so še večje igre začeli uprizarjati ljubljanski kapucini prav tako sprva na veliki četrtek, kasneje pa na veliki petek. Prvič so bile uprizorjene leta 1617. Sprevod je šel od parka Zvezda, kjer je bil tedaj kapucinski samostan, po Gosposkih ulicah čez Turjaški trg, nato čez Čevljarji most do cerkve sv. Jakoba. Od tu je krenil nazaj čez Stari trg do frančiškanov, ki so bili tedaj še na današnjem Vodnikovem trgu, nato čez Špitalske ulice in Špitalski most nazaj do kapucinskega samostana. Sprevoda so se udeleževali vsi ljubljanski obrtniški cehi s svojimi banderi. Vloge v predstavi so sprva prevzemale osebe iz visokega plemstva in meščanstva, Judje pa so bili Trnovčani in Krakovčani, torej prebivalci predmestja. Podobni sprevedi so bili tudi v Kranju, Škofji Loki in Novem mestu. Zlasti za Škofjo Loko je znano, da je predstava potekala v slovenskem jeziku (prevod očeta Romualda). Avtor daje tudi podrobno razlago trinajstih prizorov, besedilo je objavljeno v starinskem jeziku in bohoričici. V drugi polovici 18. stoletja so bile igre prepovedane. S tem se Koblar strinja, češ da so se izrodile.

Nekateri prispevki so povezani tudi s praznovanji kakšnih obletnic. Leta 1893 so se spominjali 300. obletnice bitke pri Sisku in ob tej priložnosti je urednik Koblar v razpravi Boj na Krajinah in zmaga pri Sisku pred 300 leti pisal o dogodkih izpred tristo let kar v treh nadaljevanjih.¹⁹ Delo je nastalo ob raziskovanju virov iz kranjskega deželnega arhiva in prinaša zanimive podatke, med drugim tudi o tem, koliko denarja so za obrambo v trdnjavah Slavonske in Hrvaške vojne krajine prispevale slovenske dežele. Navaja letno plačo, ki jo je dobival Adam Ravbar od kranjskih deželnih stanov. Precej natančno opiše potek dogodkov pred bitko na naši in turški strani in priprave na vojno, našteva poveljnike krščanske vojske in število vojakov, ki so jih posamezniki pripeljali, ter končno opiše samo bitko na dan sv. Ahaca, 12. junija 1593.

¹⁰ IMK 1896, str. 104-109.

¹¹ IMK 1896, str. 130-147, 174-187.

¹² IMK 1899, str. 200-221.

¹³ IMK 1895, str. 190-195.

¹⁴ IMK 1900, str. 119-127.

¹⁵ IMK 1893, zv. 3 in 4, platnice.

¹⁶ IMK 1891, str. 39-55.

¹⁷ IMK 1891, str. 56-86.

¹⁸ IMK 1892, str. 110-125.

¹⁹ IMK 1893, str. 81-90, 121-132, 161-174.

V istem letniku *Izvestij* je objavil pod naslovom Škofa Tavčar in Hren o bitvi pri Sisku²⁰ dva pomembna dokumenta, ki se nanašata na to bitko. Prvi je pismo ljubljanskega škofa Tavčarja, hkrati cesarskega namestnika Notranje Avstrije, dne 4. julija 1593 v Rim. V njem je Tavčar poročal nekemu kardinalu o zmagi pri Sisku, o tem pa naj bi kardinal obvestil papeža. Prepis te listine je v Rimu naredil Simon Rutar. Osem let po bitki je Tavčarjev naslednik škof Tomaž Hren potoval v Sisek in Petrinjo in si ogledal še vidne posledice bitke. O tem in o zidavi cerkvice v Petrinji je pisal Hren v svojem dnevniku, ki so ga hranili v kapiteljski knjižnici v Zagrebu.

Čez nekaj let se je Koblar ponovno vrnil k tej tematiki, ko je pisal o treh slavospevih, ki so nastali v spomin na zmago pri Sisku.²¹ Vse tri tekste, pisane v latinščini, je tudi objavil. Originali so bili v dunajski dvorni knjižnici. Delno je o njih pisal že Valvasor. Prvi slavospev je zapisal Tomaž Hren, drugega in tretjega je napisal Matija Boštjančič.

Čeprav so pred Koblarjem že drugi pisci opisovali bitko pri Sisku, morda med njimi velja omeniti Petra Radiča in Janeza Parapata,²² je verjetno Koblar dotlej najbolj poznal vire iz kranjskega deželne arhiva o tej problematiki. Zelo kratek zapis omenja kresišča na Kranjskem leta 1613.²³ Gre za navado zažiganja kresov na gričih, s čimer so na Kranjskem in v Istri nazajali prihod Turkov. Morda manj znano je dejstvo, ki ga je v *Izvestij* z dokumenti podprl Koblar, o krstu Turkov v Ljubljani.²⁴ Tedaj še stolni kanonik T. Hren naj bi namreč leta 1594 vpisal v krstno knjigo nekaj Turkov, ki so pribežali predvsem iz Like.

Do neke mere je z obrambo pred Turki povezan še en Koblarjev obširnejši prispevek, ki je objavljen pod naslovom Čigav je Žumberak?²⁵ Tedaj je bila namreč to precej aktualna tema, saj se je o tem vprašanju razpravljalo ne le v zgodovinskih krogih, ampak tudi širše. Koblar opiše zgodovino Žumberka, ki je nekoč pripadal Kranjski, nato pa je prišel v okvir Vojne krajine. Sem so pred Turki pribežali uskoki in se tu začeli za stalno naseljevati. Dobili so tudi nekaj privilegijev (npr. oprostitev od davkov). Koblar pravi, da je jasno, da so se uskoki naselili na kranjski zemlji in da je dežela zanje veliko žrtvovala. Ko je s posebnima zakonoma v letih 1871 in 1872 žumberški okraj z občino Marindol prešel iz Vojne krajine v civilno upravo, je nastalo vprašanje, kam sodi Žumberak – ali h

Kranjski ali k Hrvaški, oziroma ali v avstrijsko ali v ogrsko polovico države. Koblar pravi, da so prebivalci Žumberka zaradi priseljavanja uskokov sedaj hrvaške narodnosti, vendar pa nimajo svojih zastopnikov niti v kranjskem deželnem zboru niti v hrvaškem saboru. Kranjska naj ne bi tega ozemlja nikoli odstopila Hrvaški. Nastalo je tako imenovano žumberško vprašanje, ki je preraslo v pravi prepir in je še nekaj časa burilo duhove.²⁶

Z bojem proti Turkom je delno povezan še članek Valvasor vojak,²⁷ ki ga je avtor napisal v spomin na 200. obletnico Valvasorjeve smrti. V njem je delno po Valvasorjevem pisanju v Slavi, delno pa po ohranjenih virih v deželnem arhivu opisal dogajanje v letu turškega obleganja Dunaja (1683), ko je bil Valvasor poslan s štiristo strelci na pomoč Štajercem, ki jih je blizu mesta Fürstenfeld ogrožala Bathianijeva vojska. Tu naj bi se Valvasor vedel zelo hrabro, vprašanje pa je, kako bi se stvar proti močnejšemu sovražniku končala, če ne bi še pravočasno prišla pomoč grofov Trautmannsdorfa in Thurna s tisoč Hrvati.

Koblar je napisal nekaj prispevkov tudi o gospodarski in socialni zgodovini. Kar dva sta o zgodovini prometa. V prvem, Donesek k zgodovini pošte na Kranjskem,²⁸ je še pred Petrom Radičem, ki je leta 1896 v nemščini objavil knjigo o tej tematiki, pisal o zgodovini pošte. Pravzaprav je želel dopolniti Ivana Vrhovca, ki je o tem pisal leta 1888 v Ljubljanskem zvonu. Koblar je namreč našel nekaj novih virov v deželnem arhivu, in ker naj bi leta 1896 praznovali 400. obletnico ustanovitve prve pošte v Avstriji, je sklenil opozoriti nanje. Redna pošta je bila ustanovljena v Notranji Avstriji v 16. stoletju. Avtor je prikazal na kakšne ovire so naleteli prenašalci pošte zaradi slabih cest, pomanjkanja mostov in drugega. Glavna poštna postaja za Kranjsko je bila v Ljubljani, od tod so bile potem zveze z Benetkami, Gradcem in Karlovcem. Zveze s Trstom so vzpostavili šele leta 1688. V prispevku najdemo tudi podatke o tem, koliko se je plačevalo za posamezne storitve, in opozorila na nekaj cesarskih ukazov v zvezi s pošto.

Drugi prispevek govori o cesti čez Ljubelj.²⁹ Tudi ta je napisan predvsem na podlagi podatkov iz arhivskega gradiva. Povod za nastanek prispevka pa je bila obnova obeh piramid na vrhu Ljubelja, ki sta bili že v precej slabem stanju, a so ju na priporočilo centralne komisije za umetnost in zgodovinske spomenike na Dunaju obnovili. Čez Ljubelj je vodila že rimska pot, v

²⁰ IMK 1893, str. 90-94.

²¹ IMK 1900, str. 128-134.

²² Več o tem glej v prispevku B. Reisp, *Zgodovino pisje o bitki pri Sisku*. – Bitka pri Sisku 1593-1993. Ljubljana 1993, str. 41-48.

²³ IMK 1898, str. 219.

²⁴ IMK 1898, str. 140-141.

²⁵ IMK 1898, str. 135-146, 163-172, 211-219.

²⁶ Marindol sodi k Sloveniji od leta 1952, ko so prebivalci na svojo prošnjo prišli v čnomaljski okraj, medtem ko je Žumberak ostal pod Hrvaško.

²⁷ IMK 1893, str. 229-233.

²⁸ IMK 1893, str. 54-59.

²⁹ IMK 1893, str. 218-226.

srednjem veku je vetrijski samostan imel na poti čez Ljubelj svoj hospic. Leta 1560 je bila zgrajena cesta, ki so jo gradili kar dvajset let in Koblar nas seznanja tudi s stroški, ki so ob tem nastali. Dotakne se vzdrževanja poti, zidave prvega predora in mitnice v Trziču. Leta 1631 so cesto širili, da so prek prelaza mogli voziti vozovi. Leta 1728 so jo na hitro popravili, ko so izvedeli, da se bo tukaj peljal cesar Karel VI. O teh gradbenih delih nam posreduje zanimive podatke, opozori pa tudi na težave pri delu, ko so postavljali obe piramidi. Na koncu objavi še napise na piramidah.

Dva krajša zapisa govorita o socialni zgodovini, in sicer eden o lakoti na Kranjskem leta 1817,³⁰ o čemer se je v Stražišču pri Kranju ohranil kositem korec, s katerim so ljudem, ki so stradali, delili tako imenovano rumfortarsko juho. Ohranjeni slovenski in nemški napis povesta, kako huda lakota je nastala zaradi izjemno slabe letine 1816. leta. K sreči so bile naslednje letine spet boljše.

Na kratko je v rubriki Mali zapiski opisal še plače kranjskih deželnih uradnikov in uslužbencev.³¹ V obsežnejšem prispevku Kopališča v Ljubljani³² je ob priložnosti, ko so začeli graditi novo kopališče med Kolodvorsko in Prečno ulico, raziskal stara kopališča v Ljubljani od 13. stoletja dalje.

Tema, ki je bila povezana z bližnjim dogodkom, to je ljubljanskim potresom aprila 1895, je vzpodbudila Koblarja, da je precej obširno obravnaval podatke o prejšnjih potresih na Slovenskem, in sicer v dveh prispevkih. Obširnejši z naslovom Zemeljski potresi na Slovenskem³³ zajema podatke od zgodnjega srednjega veka do konca 19. stoletja. Navaja letnice, datume, najhujšo škodo številnih potresov iz preteklosti, kot so jo zaznamovali starejši viri. Večjo pozornost namenja dvema velikima potresoma, in sicer potresu v okolici Beljaka leta 1348 in potresu leta 1511, ki je napravil ogromno škodo v Ljubljani, na Bledu, Trstu in drugod. Zajeti skuša vse slovensko ozemlje. V drugem krajšem prispevku O zemeljskih potresih na Kranjskem v 18. stoletju³⁴ pa se je oglasil v zvezi s člankom A. Müllnerja v časopisu Argo, v katerem ta omenja, da je bilo 18. stoletje, kar se potresov tiče, mirno. Koblar je opozoril, da že Dimitz omenja dva potresa (1784 in 1786), da pa je precej poročil o njih mogoče najti v jezuitskih dnevnikih, ki jih hrani deželni arhiv. Na podlagi omenjenih podatkov je mogoče reči, da je bilo tudi v 18. stoletju precej potresov. Zanimivo je, da Koblar ni bil edini, ki je kmalu po ljubljanskem potresu pisal o tej tematiki. V Izvestjih se je oglasil leta

1896 s prispevkom Nova geološka preiskava Kranjske³⁵ naravoslovec Ferdinand Seidl, naslednje leto pa je pisal še o potresih na Kranjskem in Goriškem.³⁶

Veliko Koblarjevih prispevkov je posvečenih lokalni zgodovini, bodisi da gre za zgodovino krajev, župnij ali širših območij (npr. že omejenega loškega gospostva). Velikokrat sta lokalna in cerkvena zgodovina tesno prepleteni. Krajši članek Iz kronike krškega mesta³⁷ prinaša fragmente iz krške zgodovine 16. in 17. stoletja, prikaže seznam mestnih sodnikov in celo popravlja nekatere napake, ki jih je naredil pisec kronike. Donesek k zgodovini Opatije³⁸ pa je nastal na podlagi raziskave vicedomskega arhiva v kranjskem deželnem muzeju. Govori o prihodu avguštincev na opatijo sv. Jakoba pri Reki (1554), ki so jo dobili v zameno za svoj samostan v Ljubljani. Obširnejši je prispevek Ljubljanci 17. stoletja,³⁹ ki prinaša abecedni seznam rodbin iz krstnih matrik stolnice v Ljubljani za obdobje od 1590 do 1700, s podatki o datumu krsta, botrih in različnih poklicih navedenih Ljubljancem.

Lokalne zgodovine se dotika krajši zapis Jožefinske naredbe,⁴⁰ ki predstavlja seznam dovoljenih in prepovedanih verskih obredov v župniji Železniki konec 18. stoletja. Kratko poročilo z naslovom Francoska vlada in cerkvene zadeve v Iliriji⁴¹ nas seznanja z najdbo dveh zanimivih aktov v kranjskem župnijskem arhivu. Prvi je koledar iz leta 1812. Po njem so se smele praznovati nedelje, skoraj vsi zapovedani prazniki pa so bili odpravljeni. Ostali so le štirje taki prazniki, in sicer vnebohod, Marijino vnebovzetje, vsi sveti in božič, pa še Napoleonov rojstni dan. Tedanji ljubljanski škof Kavčič je tedaj oznanil, da vse vernike odvezuje od dolžnosti biti pri maši ob odpravljenih praznikih. Drugi akt pa uvaja v Ilirskih provincah civilno poroko in odpravlja stari avstrijski zakon iz leta 1783.

Koblar je še opisal usodo stolpa ljubljanskega gradu,⁴² ki je znan tudi pod imenom stolp piskačev. Spregovoril pa je tudi o darovanju sveč v ljubljanski stolnici leta 1597.⁴³ Tedaj je bil T. Hren še stolni dekan in pridigar. Iz Hrenovih zapiskov je avtor razbral, da se je v tem času spet uveljavila navada, da kmetje prinesejo na svečnico v dar po dve sveči, kar je bilo v protestantizmu prepovedano.

Koblar je objavil še nekaj podobnih kratkih zanimivosti in večina jih temelji na arhivskih podatkih.

³⁰ IMK 1895, str. 166-167.

³¹ IMK 1900, str. 73-75.

³² IMK 1900, str. 67-72.

³³ IMK 1895, str. 68-77.

³⁴ IMK 1895, str. 260-261.

³⁵ IMK 1996, str. 229-238.

³⁶ IMK 1997, str. 9-27.

³⁷ IMK 1899, str. 19-24.

³⁸ IMK 1897, str. 60-65.

³⁹ IMK 1900, str. 179-239.

⁴⁰ IMK 1899, str. 223.

⁴¹ IMK 1902, str. 135-136.

⁴² IMK 1893, str. 77-78.

⁴³ IMK 1893, str. 78.

V zvezi z lokalno zgodovino so tudi Črtice s Krumperka,⁴⁴ ki govorijo o rodbini Rasp, lastnici Krumperka, dalje Cehi v Kranju⁴⁵ ter Šole v Kranju.⁴⁶ V zadnjem članku sledimo kratki predstavitvi šolstva od protestantizma dalje, izvemo tudi za prizadevanja za dekliško šolo in o gradnji nove šole leta 1808, ki je kmalu nato pogorela, in drugo. Prav zgodovini Kranja je namenjeno še nekaj drugih člankov, med njimi na primer Duhovniki, rojeni v kranjski župniji⁴⁷ in Neko-liko kranjskih župnikov.⁴⁸ Zanimive so Črtice o nekdanjih svoboščinah kranjskih duhovnikov,⁴⁹ prispevek je nastal na podlagi podatkov iz vice-domskega arhiva. V preteklosti so nastajali spori zaradi jurisdikcije nad duhovščino notranjeavstrijskih dežel. Že škof Ravbar in stiški opat sta se pritožila pri cesarju. Precej sporov je nastalo zaradi zapuščin duhovnikov. Leta 1574 je izdal nadvojvoda Karel poseben akt, ki določa, da se posestva duhovnikov, beneficiatov in cerkva ne smejo prodajati brez dovoljenja deželnega kneza.

Glede na to da si je Koblar zelo prizadeval za pisanje zgodovine župnij, je razumljivo, da je sam prispeval več seznamov župnikov v posameznih krajih. Poleg že omenjenega seznama kranjskih župnikov še seznam senožeških duhovnih pastirjev,⁵⁰ seznam belocerkovskih župnikov⁵¹ in boštanjskih župnikov.⁵²

Ker so od 80. let 19. stoletja dalje posamezniki kar uspešno pisali zgodovine župnij, je Koblar v Izvestjih večkrat poročal o teh delih, na primer o Zgodovini dobrovske fare avtorja A. Lesjaka,⁵³ o Zgodovini župnij in zvonovih v dekaniji Radovljica J. Lavtizarja⁵⁴ in o delu istega Cerkve in zvonovi v dekaniji Kranj,⁵⁵ pa tudi o o delu J. Barleta Povjest župa i cerkva zagrebačkih.⁵⁶

Precej prispevkov se ukvarja z zgodovino meniškkih redov, večinoma na Kranjskem, izjemoma pa tudi na Štajerskem. Omenimo naj Črtice o kapucinskih samostanih štajerske provincije,⁵⁷ iz katerih izvemo, da je v obdobju cesarja Jožefa II. štajerska provinca štela 33 samostanov in en hospic, nato pa je bila večina samostanov odpravljena, ostalo jih je le 13. Najdemo še nekaj krajših prispevkov o meniškkih redovih, na primer o stiških menihih,⁵⁸ dalje o jezuitskem kolegiju

in cerkvi sv. Jakoba v Ljubljani,⁵⁹ o posesti ljubljanskega jezuitskega kolegija v 17. stoletju,⁶⁰ pa o dobrotnikih nekdanjega jezuitskega kolegija.⁶¹ V zadnjem omenja 56 imen dobrotnikov, ki izhajajo pretežno iz plemiških vrst. Podatke je zbral po rokopisni knjigi iz dunajske Dvorne biblioteke in zajemajo obdobje od 1600 do 1750.

Na področje cerkvene zgodovine je segel s prispevkom Praznovanje oglejskih svetnikov v ljubljanski škofiji,⁶² v katerem je objavil tudi prepis latinske listine, ki je ohranjena v Benetkah. Gre za prošnjo škofa Herbersteina, ki jo je poslal v Rim z željo, da bi v ljubljanski škofiji smeli praznovati nekatere oglejske svetnike.

V zvezi z ljubljansko škofijo je še več Koblarjevih krajših zapisov, denimo Star urbar v ljubljanskem kapiteljskem arhivu⁶³ in Kranjski del ljubljanske škofije.⁶⁴

Nadvse zanimiv je prispevek Kranjske cerkvene dragocenosti leta 1526, ki je objavljen v več nadaljevanjih.⁶⁵ Omenja številne vojne, ki so v 16. stoletju ogrožale ozemlje Kranjske. To so bili predvsem turški vpadi, pa tudi kmečki upori, vojne z Benečani in ne nazadnje tudi protestantsko gibanje. Zato naj bi cesar leta 1526 zahteval popis vseh cerkvenih dragocenosti. Te dragocenosti je bilo potem treba oddati (monštrance, kelihii itd.) in najprej so jih zbrali v ljubljanski stolnici, potem so jih morali predati oblastem, nikoli pa cerkev zanje ni dobila nobene odškodnine. Zapisnike o teh cerkvenih dragocenostih hrani kranjski deželni arhiv. Oblasti so jih potem, ko so zlatarji dragocenosti stolkli v zlate (srebrne) kepe, prepeljale na ljubljanski grad. Kasneje so jih predelali v denar in z njim plačali predvsem vojake in še marsikaj drugega. Na tem denarju je bil vtisnjen kranjski deželni grb. Denar je bil še isto leto porabljen. K temu članku je dodan seznam vseh dragocenosti po farah in samostanih.

Nekaj drobcev je Koblar gotovo prispeval tudi k umetnostni zgodovini, pravzaprav bolj z opozorili kot s poglobljenimi študijami. Pisal je denimo o zidanju crngrobske cerkve,⁶⁶ o zidavi cerkve sv. Petra v Dvoru pri Polhovem Gradcu,⁶⁷ pa o podobi sv. Jurija in Ahaca v cerkvi sv. Radegunde v Srednji vasi v šenčurski fari pri Kranju⁶⁸ in o znamenju sv. Trojice pred staro ljubljansko bolnišnico.⁶⁹

44 IMK 1908, str. 119-120.

45 IMK 1902, str. 181-184.

46 IMK 1903, str. 40-48.

47 IMK 1901, str. 48.

48 IMK 1901, str. 104.

49 IMK 1901, str. 199-201.

50 IMK 1894, str. 115-117.

51 IMK 1908, str. 120.

52 IMK 1908, str. 120.

53 IMK 1893, str. 205-207.

54 IMK 1897, str. 130-131.

55 IMK 1901, str. 104.

56 IMK 1900, str. 143-144.

57 IMK 1894, str. 204-210, 229-239.

58 IMK 1898, str. 172-178.

59 IMK 1902, str. 48.

60 IMK 1904, str. 202.

61 IMK 1909, str. 99-109.

62 IMK 1894, str. 247-251.

63 IMK 1899, str. 141-144.

64 IMK 1893, str. 78.

65 IMK 1895, str. 20-33, 77-83, 116-118, 143-153, 195-205, 237-259.

66 IMK 1892, str. 152-155.

67 IMK 1899, str. 144.

68 IMK 1893, str. 155-157.

69 IMK 1899, str. 164-166.

Včasih je opozoril tudi na kakšno jezikovno posebnost, na primer na Recljev prevod gorskega zakona iz leta 1644 v slovenskem jeziku in še štiri druge listine iz 17. stoletja,⁷⁰ ali na ukaz cesarja Ferdinanda iz leta 1638 v slovenskem jeziku.⁷¹

Posebno Koblarjevo zanimanje je veljalo arheološkemu odkritju. Tedaj je bila arheologija pri nas še bolj na začetku, zanimanje zanjo pa veliko. V letih, ko je služboval v Kranju, je od tam večkrat poročal o novih arheoloških najdbah. Zanimale pa so ga tako prazgodovinske kot tudi rimske in srednjeveške najdbe. Iz obdobja železne dobe je bilo marsikaj izkopano na Dolenjskem (Magdalenska gora),⁷² v Kranju pa pri starem mestnem pokopališču.⁷³ Poročal je o Emoni in njej pripadajočih rimskih grobiščih⁷⁴ in še o srednjeveških najdbah v Kranju na Lajhu⁷⁵ in drugem.

Gotovo je mogoče reči, da je Koblar največ objavljaval prav v Izvestjih. Znano pa je, da je sodeloval tudi v drugih revijah in časopisih, in sicer v Letopisu Matice slovenske, Ljubljanskem zvonu, Dom in svetu, Kresu, Gorenjcu in Slovenskem listu. Ko je služboval v Mengšu, je pisal tudi v Letnem poročilu trirazredne ljudske šole v Mengšu. Kasneje je izšlo nekaj prispevkov v Izobraževalni knjižnici, Gorenjski knjižnici in še kje. Teh prispevkov je več kot 30, večina je namenjena raziskovanju krajevne zgodovine, na primer zgodovini Kranja, Ljubljane, Železnikov, Škofje Loke, Mengša, in raznim obletnicam, na primer 100. obletnici prvega prihoda Francozov v Ljubljano, 400-letnici cerkve sv. Krištofa v Ljubljani, 50. obletnici spomina na dogodke leta 1848, 1000-letnici hrvaškega kraljestva in drugemu.

Oglejmo si na tem mestu še usodo Izvestij. Iz društvenih poročil izvemo, da so zlasti v letih 1907 in 1908 v zvezi z izdajanjem društvenih časopisov nastopile precejšnje finančne težave. Muzejsko društvo, izdajatelj Izvestij in Mitteilungen, se je namreč vzdrževalo s članarinami in naročninami za oba časopisa, dobivalo je letno podporo od ministrstva za znanost (600 K) in od Kranjske hranilnice (500 K), deželni zbor pa je navadno kaj primaknil z zamudo. Včasih so tudi posamezniki kaj prispevali. Stroški za tisk Izvestij so denimo leta 1907 znašali 649 K, za Mitteilungen pa 963 K, plačati je bilo treba še avtorske honorarje, stroške pošiljanja obeh časopisov in drugo. Toliko bolj so se torej leta 1907 razveselili darila Franca Kosa, ki je društvu podaril 1000 K. Med dobrotnike Muzejskega

društva so šteli tudi Slovensko matico, ki je društvu dajala na razpolago svojo dvorano, kjer so bili občni zbori in odborove seje, tu so bili na razpolago tudi časopisi, ki so prihajali z zamenjavami.

Ob koncu leta 1907 je odstopil F. Komatar kot urednik Mitteilungen, nasledil ga je Walter Schmid. Ta je predlagal, naj bi časopis dobil krajše ime, ker je sedanje zlasti za citiranje predolgo, poleg tega je začetek podoben številnim drugim časopisom.⁷⁶ Tako so se Mitteilungen leta 1908 preimenovali v Carniolo.

Z Zgodovinskim društvom za slovensko Štajersko so se že nekaj časa dogovarjali, da bi se sklenila nekakšna zveza med Muzejskim društvom za Kranjsko in Zgodovinskim društvom za slovensko Štajersko, tako da bi člani enega in drugega društva mogli po polovični ceni prejemati društvene časopise za skupaj 3 K.⁷⁷ Vendar pa so 22. januarja 1909 na odborovi seji sklenili, da se zveza za znižano članarino z Zgodovinskim društvom za Spodnjo Štajersko pretrga, ker bi znižana članarina obema društvoma škodovala.

Leta 1909 je število članov Muzejskega društva naraslo od 199 na 251, vendar to finančnega stanja ni bistveno izboljšalo. V začetku leta 1909 je imelo društvo 3550 K dolga. Zato je predsednik društva Fran Levec opozarjal, da je treba varčevati in da obseg glasil ne sme preseči 128 strani, kar je bilo precej manj kot doslej.

V prizadevanju, da bi prihranili nekaj denarja, so leta 1909 zmanjšali število zamenjav obeh glasil s 124 na 100. Naklada vsakega društvenega časopisa je bila 450 izvodov. Na občnem zboru leta 1909 je bil za urednika Izvestij imenovan Josip Gruden, ker je Anton Koblar odstopil. Predsednik društva Fran Levec je obžaloval Koblarjev odstop kot urednika in odbornika. Samo domnevamo lahko, da je Koblar odstopil predvsem zaradi številnih obveznosti, ki jih je imel v Kranju (graditev Ljudskega doma in sirotišnice leta 1909), morda pa so bile vzrok tudi finančne zadeve društva.

Na seji odbora Muzejskega društva za Kranjsko 29. januarja 1909 so govorili tudi o tem, da naj bi Izvestja postala osrednje glasilo domoznanstva za vse slovenske pokrajine. Zato naj bi se novi urednik spet povezal z Zgodovinskim društvom za Spodnjo Štajersko in z Društvom za krščanske umetnosti.⁷⁸

Kmalu so prejeli odgovor iz Maribora, ki so ga prebrali na seji odbora Muzejskega društva za Kranjsko 5. aprila 1909. V svojem odgovoru Zgodovinsko društvo za južno Štajersko piše, da

⁷⁰ IMK 1899, str. 145-163.

⁷¹ IMK 1908, str. 116-117.

⁷² IMK 1893, str. 35-36.

⁷³ IMK 1893, str. 80.

⁷⁴ IMK 1898, str. 141-142.

⁷⁵ IMK 1898, str. 220-221; 1999, str. 182-183.

⁷⁶ V. Steska, Iz "Muzejskega društva za Kranjsko". – IMK 1908, str. 39.

⁷⁷ V. Steska, Iz Muzejskega društva za Kranjsko. – IMK 1908, str. 39-40.

⁷⁸ V. Steska, Društveni vestnik. – IMK 1909, str. 62.

društvo iz različnih razlogov ne more sprejeti pobude, naj bi obe društvi imeli skupno glasilo. Sedaj je odbor Muzejskega društva predlagal, da se zaradi finančnih razlogov slovenska *Izvestija in nemška Carniola združita v eno publikacijo*, ki naj bo poliglotska (večjezična). Naslednji občni zbor Muzejskega društva februarja 1910 je sprejel sklep, da odslej izhaja kot društveni časopis samo *Carniola n. v.*, ki jo bodo urejali dr. J. Mantuani, dr. J. Gruden in dr. G. Sajovic.⁷⁹

Tako so *Izvestija Muzejskega društva za Kranjsko* po devetnajstih letih rednega izhajanja prenehala.

SUMMARY

ANTON KOBLAR AND THE GAZETTE OF THE CARNIOLAN MUSEUMS ASSOCIATION

In earlier writings, Dr. Jože Žontar depicted Anton Koblar as a politician and an intellectual, whereas this contribution overviews Koblar's activity in the fields of historiography and archival science. Anton Koblar was a secretary of the Carniolan Museums Association, and also worked as the editor of the association's publication *Gazette of the Carniolan Museums Association (Izvestija muzejskega društva za Kranjsko)* between 1891 and 1907. Having been the Diocesan Archivist for some time, he managed the provincial archives of Carniola. For a number of years, he was a parish priest and a dean in Kranj.

As the editor of *Izvestija*, Anton Koblar brought together his professional colleagues (Franc Pokorn, Ivan Vrhovnik, Janko Barle, Viktor Steska, Matija Sila, Anton Aškerc, and others). He also skilfully attracted some historians educated at Austrian universities to the enterprise (Franc Kos, Simon Rutar, J. Apih, A. Kasprtet, Fran Levec, Ivan Vrhovec, and others). The contributors to *Izvestija* are indeed predominantly Carnolians, although sometimes an occasional Styrian is also mentioned, reflecting efforts to co-operate with all the Slovenian provinces in the field of historiography.

This paper focuses on Anton Koblar's contribution to *Izvestija*, which used to be quite rich in the early years. Apart from publishing the sources relating to church history, he also wrote about local items of interest, devoting special attention to the tercentenary of the battle of Sisek. Other articles review topics like passion plays in Carniola, Loka economy, history of the post office, salaries and wages of Carniolan provincial civil servants, and so on. Many contributions were related to the current affairs. For example, the 1895 earthquake in Ljubljana inspired the writings on earthquakes in the past. Koblar also played an important role in establishing the histories of individual parishes. He was also interested in archaeological excavations. Koblar turned over his editorial position to Josip Gruden in 1907. Gruden edited the *Izvestija* for another year, until it merged with *Carniola*.

Apart from his contributions in *Izvestija*, some very good articles and debates signed A. Koblar can be found in *Slovenska matica Yearbook*, *Dom in svet*, *Ljubljanski zvon*, *Kres*, *Slovenski list*, and others.

⁷⁹ Josip Mal, n. d., str. 22.

Upori slovenskih vojakov v maju 1918 Judenburg – Murau – Radgona

IVAN NEMANIČ

Ob 50. obletnici uporov slovenskih vojakov pomladi 1918 v Judenburgu, Murauu in Radgoni sem pripravil članek o takratnih dogodkih, ki je bil objavljen v TV-15 leta 1969. V njem sem poleg drugih virov uporabil tudi dnevnik Boštjana Olipa iz Lesc, ki sem ga bil pred tem odkril pri njegovih sorodnikih. Boštjan Olip je bil eden izmed voditeljev upora v Murauu. V dnevniku pripoveduje o svojih doživetjih v prvi svetovni vojni in o uporu v Murauu. Zdaj sem članek dopolnil s podatki o prekopu in pogrebu judenburških žrtev v Ljubljani po filmskem arhivskem gradivu in ga objavljam v Zborniku.

V poslednjem letu vojne so avstro-ogrške oblasti izpopolnjevale vojaške enote, ki so v bojih utrpeli večje izgube, s splošno mobilizacijo. Vpoklicali so mladoletne fante, ostarele može in tudi ranjencem, ki so komaj okrevali, niso prizanesli. V vojaške enote so vključili mnogo vojnih ujetnikov, ki so se vrnil iz ujetništva v Rusiji po brestlitovskem miru spomladi 1918. leta in bi po določbah tega miru morali biti oproščeni vojaščine. Ujetniki – povratniki so doživeli oktobrsko revolucijo in so se navdušili za njene ideje. Prinašali so jih s seboj in jih širili med vojaki v avstro-ogrski armadi. Po štirih letih bojevanja so bili zlasti naveličani vojne. Zahteva Oktobra o miru, koncu vojne, svobodi in kruhu jih je vedno bolj prevzemala. Neznosne življenjske razmere je poslabšalo pomanjkanje hrane. Spomladi 1918 se je nezadovoljstvo vojaštva sprevrglo v oborožene upore. Največji je bil v Judenburgu, sledila sta mu v Murauu in Radgoni.

V Judenburgu so se uprli vojaki 42. bataljona 17. pešpolka, ki je večinoma novačil nabornike z območja nekdanje Kranjske. Bil je pravi kranjski polk. Medtem so bili oficirji večinoma Nemci, številni izmed njih so bili plemiškega izvora. Ti so sadistično mučili vojake – Slovence. Pogosto so vojake kaznovali s privezovanjem na kol. Redki so bili dnevi, ki so minili brez te kazni. Največkrat so kaznovane privezovali opoldne, med kosilom. Šele cesar Karel je odpravil to obliko trpinčenja.

Spomladi 1918 je bil 17. pešpolk – "Kranjski Janezi", kakor so ga tudi imenovali, v bližini Judenburga in tudi v mestu samem. V bližnjem Murauu je bil 7. lovski bataljon, v Neumarktu pa so bili nameščeni lovci 20. bataljona. V Admontu na severu je imel sedež 27. strelski polk, tudi večinoma rekrutiran iz Kranjske.

V Judenburgu so na novo sestavili 42. pehotni

bataljon, ki mu je poveljeval major Mobius. Vanj so vključili večinoma mlade fante, bolnike, rekonvalescente in pa vojake, ki so se vrnil iz ruskega ujetništva. Minila je nedelja, 12. maja. Naslednji dan naj bi bili odšli na fronto. V noči pred odhodom je izbruhnil upor.

Upor v Judenburgu so pripravili in vodili četovodja Rogelj, desetnik Anton Hafner in vojak Karel Možina, ki se je vrnil iz ruskega ujetništva. Vstaja se je začela ob 10. uri zvečer. Upor je oficirje popolnoma presenetil, nekateri izmed njih so bili odsotni, drugi pa so se razbežali na vse strani. Poveljstvo upornikov je prevzel Tone Hafner. Uporniki so zavzeli vojaško poveljstvo, železniško postajo in skladišča streliva. Kmalu so obvladali vse mesto. Na kakšen večji odpor sploh niso naleteli. Povezali so se z delavci v železarni, ki so zapustili delo.

Sprva je upor potekal po načrtu, ki pa je bil pomanjkljiv in ni bil izdelan do podrobnosti. Predvideval je, da se naj bi vojaki preko Koroške vrnil na Kranjsko. Toda po prvem uspehu in zmagi nad oficirji je začela med vojaki popuščati disciplina. Mnogo vojakov se je razkropilo po mestu. Približno 1200 vojakov je že ponoči začelo zapuščati mesto in se usmerilo proti jugu. Naslednji dan so se že bližali Neumarktu, Wolfsbergu in Knittelfeldu. Uporniki, ki so ostali v Judenburgu, so se 13. maja začeli vračati v kasarne. Že sredi noči je upornike napadel oddelek strojnic. Obležalo je 17 mrtvih vojakov. Medtem so se oficirji prek pošte v St. Georgenu povezali s sosednjimi vojašnicami in zaprosili za pomoč.

Skupino v Neumarktu so sestavljali večinoma Slovenci. Uporniki v Judenburgu so računali na njihovo pomoč. Skupino vojakov, ki se je napolnila proti domu, je blizu Neumarkta pričakala četa lovcev. Ti so puntarje ujeli in jih odpeljali v graščino Lindschloss pod Neumarktom, kamor so pozneje ponje prišle madžarske enote.

Poveljstvo v Gradcu je proti upornikom hitro ukrepalo. Generalu von Koselu so ukazali, naj zaduši upor. 13. maja je že ob 7. uri zjutraj prispel iz Brucka "šturbataljon" Madžarov. Zasedli so mesto in vojašnice v njem. Uporne vojake so zastražili v barakah vojašnice. Čez dan so prispele v Judenburg enote generala von Kosela in še oddelki iz Celovca in Leobna.

Madžari so veliko "Janezov" našli po gostilnah. Vinjeni vojaki se sploh niso upirali. Madžarom so se vdajali na milost in nemilost. Z žico

so jim zvezali roke in jih po mestu vlekli za seboj. Vmes so jih surovo pretepali. Vrstili so se grozotni prizori. Judenburžani so se umikali od oken. Še pred večerom so Madžari polovili večino upornikov. Voditelji upora so bili za zapahi, upor je bil zlomljen.

Glavna voditelja sta bila Tone Hafner in Karel Možina. Hafner, doma iz Škofje Loke, je bil med spopadom ranjen v glavo. Kmalu so ga ujeli. Vojaki so ga prenesli v barako skupaj z drugimi ranjenci. Obiskal in pregledal jih je štabni zdravnik. Pri posameznikih se je zanimal za poškodbe, Hafnerju pa ni hotel pomagati. Zato ga je ta poklical, toda zdravnik je zamahnil z roko, češ, saj ti boš kmalu dober.¹ Za Hafnerja se je pa z vso skrbjo zavzel slovenski zdravnik dr. Ambrožič. Hafner je vedel, kakšna kazen ga čaka, in je začel razmišljati o begu. Nekega znanca v sobi je prosil za obleko. Pogovoru je prisluškoval neki kočevski Nemeč, ter Hafnerja ovadil. Naslednji dan je Hafnerja zaslišal neki general. Hotel je izvedeti, kdo je še sodeloval v uporu. Hafnerju je obljubil milejšo kazen, če bo povedal imena drugih upornikov. Toda Hafner je molčal in ni nikogar izdal. Pozneje so ga zastražili madžarski vojaki z nasajenimi bajoneti, dokler ga niso odpeljali pred sodišče in v smrt.

Enote von Kosela so se spopadale z uporniki v okolici Judenburga še 13. in 14. maja. Večja skupina upornikov se je v noči z 12. na 13. maj z vlakom napotila v Neumarkt, da bi se združila s tamkajšnjo posadko. Toda načrt ji je preprečil major Šedivy, ki je medtem že oblikoval svojo skupino za boj proti upornikom v Judenbргу. Šedivy je to skupino upornikov razorožil brez boja. Druge skupine so bile zajete v okolici Wolfsberga, Knittelfelda in Voitsberga.²

Vojaški upor je bil zadušen, začele pa so se protivojne demonstracije civilnega prebivalstva in stavke delavcev, ki so segle od Judenburga do Leobna. Organizacijska povezava med vojaškim uporom in stavkami delavstva ni dokazana, kaže pa na skupni odpor do vojne. Asistenčne čete, ki so strle upor, so zadušile tudi delavske stavke. Vojaško poveljstvo je nato uvedlo obsedno stanje.

Sojenje upornikom se je začelo 14. maja. Sodnikom je predsedoval general-major Kosel. Pred sodišče so pripeljali vklenjene voditelje upora. Razprava je bila kratka. Obtožene so spoznali za krive. Za voditelje je tožilec zahteval smrtno kazen. Zagovornik obtoženih si ni prizadeval, da bi rešil katerega izmed njih. Po kratkem govoru je končal: "Naj se zgodi po volji božji in vojaških postavah".³ V sredo, 15. maja je

vojaštvo zvedelo za sodbo. Vsi so pričakovali za voditelje najhujšo kazen. Na smrt so bili obsojeni Možina, Hafner, Štefanič, in Dautović. Po obsodbi so jih peljali nazaj v ječo, kjer sta jih obiskala vojni kurat Novak in oficir Edo Delak. Na smrt obsojeni so bili mirni, le Dautović, najmlajši izmed njih, je bil precej prizadet. Ni mogel sprejeti krute obsodbe. Delak je v celici sporočil obsojenim, da smejo napisati svojcem poslovilna pisma. Prvi med njimi, Štefanič, je pisal materi: "Draga mati! Sporočam Ti, da sem kot kolovodja upornikov obsojen na smrt. Še nekaj trenutkov in preselim se v večnost. Vem, da te bodo biriči preganjali zato, ker si rodila takega sina. Toda bodi ponosna, da je tvoj sin umrl za pošteno slovensko stvar. Če nismo mogli doseči svojega cilja mi, pridejo za nami drugi, ki bodo nadaljevali in dovršili naše delo. Naša kri bo prelita za to, da se bo bolje godilo našim potomcem". Štefaniču je zastal svinčnik. Izročil je pismo, rekoč: "To, prosim za mojo mater!⁴ Zanj mi je hudo, ko je na starost tako potrebna moje pomoči." Rogelj se je poslovil od žene s kratkim pismom. Možina je obžaloval, da ne bo dočkal Jugoslavije. Tudi drugi so sporočili svojcem zadnje pozdrave.

Na hodniku so se kmalu oglasili težki koraki. Prihajali so Madžari. Ura je bila ena popoldne. V ključavnici je zaškrtal ključ, nekje se je oglasil mrliški zvonček. Obsojenci so se spogledali. Na dvorišču je že čakal eksekucijski oddelek. Obkrožil je obsojence, ki so jim prej zvezali roke. Molče so se premaknili in z njimi oboroženo spremstvo. Napotili so se proti strelišču. Za njimi se je v četverostopih zvrstil polovljeni uporni maršbataljon in nato še drugo vojaštvo. Strelišče je bilo blizu, za pokopališčem. Tam so se čete postavile v obliki kvadrata. Obsojeni so stali v sredi. Avditor je prebral obsodbo. V ozadju so stali Madžari v popolni bojni opremi. Prvi je bil na vrsti Dautović, doma iz Zvornika. Kvadrat se je razklenil, Dautović je moral poklekniti. Še enkrat je s sklenjenimi rokami prosil podpolkovnika Mettnitza za pomilostitev. Ta mu je odgovoril: "Saj vem, da si nedolžen, pa ne morem pomagati".⁵ Približala se je skupina Madžarov. Poveljeval jim je nadporočnik Franck. Štirje streli in Dautović se je zgrudil.

Nato je avditor poklical Štefaniča. Kljubovalno se je oglasil: "Tukaj!".⁶ Avditor je razkačeno zavpil: "Odgovorite hier!".⁷ Štefanič je ostal tih. Prebrali so obsodbo in jo prevedli v slovenščino. Nato so Štefaniču s črno ruto zavezali oči. Kmalu se je pridružil Dautoviću.

Sledil je Možina. Približal se je, stopil čez mrtva tovariša in zavpil: "Ni treba brati smrtno

¹ Spomin na junaka Antona Hafnerja, Jutro, 25. maj 1938, št. 120, str. 3.

² Ravljen Davorin, Upor v Judenbргу, 1918, Kronika slovenskih mest, letnik II, št. 4, leto 1935, str. 71.

³ Vlado Vodopivec, Odmevi Oktobra med slovenskimi vojaki avstro-ogrske armade, Sodobnost, št. 11, 1967, str. 1115-1121.

⁴ Isto kot op. 3.

⁵ Ravljen Davorin, Upor v Judenbргу 1918, Kronika slovenskih mest, letnik II, št. 4, leto 1935, str. 65-79.

⁶ Isto kot 5.

⁷ Isto kot 5.

obsodbe! Vem, kaj me čaka.⁸ Kljub temu je avditor obsodbo prebral. Oči obsojenca so izražale prezir. Pokleknil je in kmalu je salva štirih pušk utrnila tudi njegovo življenje.

Poslednji je bil na vrsti Anton Hafner. Tudi on se je oglasil: "Tukaj!"⁹ Avditor je molčal. Hafner ni poslušal sodbe. Zavezali so mu oči, pa si je strgal ruto z ranjene glave. Madžari so mu jo ponovno zavezali. Poslovil se je od tovarišev: "Zdravo fantje, zbogom!" Vojake pa je pozval, naj dobro streljajo.¹⁰ Toda Madžari so slabo merili. Hafner se je zgrudil, pa ni bil mrtev. Nato ga je nadporočnik Franck še enkrat ustrelil.

Štirje mrličji so ležali na tleh. Poleg njih se je postavila madžarska straža. Stotnik Lukasz je ukazal, naj se vojaki vrnejo v vojašnico. Ogorčeno vojaštvo se je počasi pomikalo naprej. Med potjo je neki oficir ukazal: "Singen!"¹¹ Ukaza ni ponovil, ker je bilo ogorčenje med vojaki prehuho.

Nagrobni spomenik judenburškim žrtvam, postavljen leta 1923 na Žalah. Danes stoji pred kostnico v spomin na vse padle "Kranjske Janeze". Zgodovinski arhiv Ljubljana, Fototeka.

Po raportu stotnika Lukasa je bila na Dunaj poslana brzjavka: "Smrtna obsodba je pravkar izvršena."¹² Ponoči so naskrivaj izkopali grob in vanj zagrebli ustreljene. Za njimi so hoteli zbrisati sled. Toda zjutraj je bil grob okrašen s cvetjem.

Štiri žrtve so bile premalo. Zato so nadaljevali sojenje. Avditor je znova zahteval smrtne kazni. Zagovornik se je tokrat upiral in reševal, kar je bilo še mogoče. Kljub temu sta bili izvršeni še dve smrti kazni. Obsojena sta bila Rogelj in Dunajčan Grachovina. Podpolkovnik Metnitz, komandant vojaštva, je posredoval pri predsedniku sodišča. Zavzel se je zlasti za Roglja, ki je imel doma družino in je bil na bojišču odlikovan. Sodišče sklepa ni spremenilo in obsodba je bila izvršena v soboto, 18. maja. Istega dne je z Dunaja prispela brzjavka: "Nikogar več ustreliti!"¹³ Vojake, ki so bili obsojeni na ječo, so kmalu vklenjene v verige odpeljali iz Judenburga. Nekateri izmed njih so kljub mučenju in lakoti v zaporu dočakali zlom Avstro-Ogrske in svobodo, 17. pešpolk pa je kmalu po usmrtitvi odšel na bojišče.

Drugo dejanje: Murau

V okolici Judenburga so še odmevali strelji, ko je vzplamtel upor vojakov v Murauu. Mesto Murau leži ob reki Muri, približno 50 km jugozahodno od Judenburga. Uprl se je 7. bataljon, ki je bil tam nameščen. Večinoma so ga sestavljali Slovenci. Bataljon je pričakoval odhod na bojišče.

Uporniki v Judenburgu so pričakovali, da jim bo skupina iz Muraua priskočila na pomoč. Po začetnih nemirih je iz Judenburga proti Murauu in Neumarktu odšla skupina okrog dvesto vojakov, da bi pridobila za upor tamkajšnjo garnizijo. Toda to skupino je razorožil major Šedivy, ki je nastopil proti upornikom z 2. kompanijo bataljona iz Muraua. Po dohodu 2. kompanije proti Judenburgu se je moštvo 1. kompanije v Murauu 14. maja zvečer uprlo. Vojaki so se začeli zbirati na dvorišču kasarne. Slišati je bilo: "Vrnimo se v Ljubljano, naj živi Jugoslavija!"¹⁴ Uporniki so nameravali oditi proti jugu, kjer bi se združili z "Janezi" iz Judenburga in z njimi potem nadaljevali pot proti Ljubljani. Zaradi močnega naliva dežja in prigovarjanja oficirjev so ta načrt opustili.

Med uporom v Murauu so vojaki v noči 14. maja zavzeli in zažgali leseno barako, v kateri je bila spravljena municija. Oficirji so si prizadevali, da bi upornike spravili v kasarne. Vojaki so se nekoliko pomirili, ko jim je okrajni glavar razdelil nekaj hrane. Večinoma so se vrnili v

⁸ Isto kot 5.

⁹ Isto kot 5.

¹⁰ Isto kot 5.

¹¹ Isto kot 5.

¹² Isto kot 5, str. 76-78.

¹³ Ravljen Davorin, Upor v Judenburgu 1918, Kronika slovenskih mest, letnik II, št. 4, leto 1935, str. 79.

¹⁴ Isto kot 3.

grad, kjer so bili nastanjeni. Nekateri so se pa razšli po mestu in se vrnili v vojašnico šele proti jutru. Upor je bil pri kraju.

Glavni pobudnik in voditelj upornikov v Murauu je bil Boštjan Olip iz Radovljice. V prvih letih vojne je prišel v rusko ujetništvo. Udeležil se je oktobrske revolucije. Sodeloval je s sovjetskimi oblastmi. Slovenski ujetniki so ga izvolili za svojega predstavnika v okrajni sovjet. Olip se je navzel boljševidskih idej, ki jih je pozneje poskusil širiti med vojaki v avstro-ogrski vojski. V letu 1918 se je vrnil v domovino. Dva dni pred uporom je prišel k svoji enoti v Murau. Že pred prihodom je sklenil, da bo med vojaštvom zanetil upor. Razmere zanj so bile ugodne.

Proti jutru 15. maja, nekaj pred šesto uro, je prispel iz Judenburga v Murau bataljon 37. madžarskega pešpolka. Poveljeval mu je podpolkovnik Schmid; ta je odstavil stražo in jo zamenjal s svojimi vojaki. Odstavljene stražarje, zlasti poveljnika straže, je pretepel s pletenim bičem. Nato je s svojim spremstvom odšel v grad, kjer so bili nastanjeni uporniki, ki so še spali. Na speče in že prebujene vojake je začel besno streljati. Enega izmed njih je teže, dva pa laže ranil. Poleg tega jih je pretepel z bičem. Madžarski vojaki so planili na neoborožene upornike in jih do krvi pretepli. Ti se niso branili in uprli, ker niso mogli priti do orožja. Nato so Madžari aretirali nekaj upornikov, med njimi tudi Boštjana Olipa iz Radovljice. Prejšnji dan je Olip izjavil oficirjem, da prevzame odgovornost za vse, kar se je zgodilo, nase. S tem je rešil svoje tovariše najhujše kazni. Boštjan Olip in lovec Drnovšek sta bila obdolžena kot voditelja. Podpolkovnik je ukazal, naj oba navežejo pri studencu na dvorišču. Kazen privezovanja takrat ni bila dovoljena. Odlok, ki je to dovoljeval, je prišel tri dni pozneje v "Befehl". Preostalo moštvo so Madžari v gradu internirali in zastražili. Za vse upornike so razglasili naglo sodišče. Voditelji so bili zaprti od 14. do 20. maja. Takoj po prihodu vojaške komisije v Murau so bile naročene tri krste, še preden je bila ugotovljena krivda posameznikov in še ni bilo znano, če bo kdo obsojen na smrt. Tožbo je zastopal vojaški avditor Toplak, sodnik v civilu v Št. Lenartu. Zagovornik je bil neki madžarski stotnik. Boštjan Olip se je zagovarjal, da je bil bolan, da je imel "Kopftyphus" in da ga od tistega časa, če popije nekaj kozarcev vina, zapusti spomin. Zaradi tega se upora ni mogel spomniti in ga tudi ne bi smeli klicati na odgovor. Zdravnik je izjavil, da so takšni primeri možni, vendar bi to moral ugotoviti zdravnik specialist.

Vojaška oblast je želela z uporniki čim hitreje obračunati. Avditor je z obtožnico, ki je obsegala 80 strani,¹⁵ odšel na binkoštni ponedeljek ob 13.

uri popoldne v Judenburg h generalu, da bi ta obsodbo potrdil. Ob pol devetih istega dne se je že vrnil v Murau, drugega dne ob 8. uri je bil Olip že ustreljen. Vsekakor general v tako kratkem času obtožnice ni mogel proučiti in je bila potrditev obsodbe zgolj formalna.

Boštjanu Olipu so dovolili, da je medtem, ko je v ječi čakal na izvršitev smrtne obsodbe, napisal svojem poslovilno pismo. Bratu je pisal: "Kar sem naredil, sem vse naredil iz ljubezni za našo slovensko domovino... obžalujem, da sem prezgodaj nehal... mogoče je boljše zaradi drugih... umrl sem častno, ne kakor ravbar, kakor junak slovenski, kakor zna umreti slovenske matere sin..."¹⁶ Olip je ostal do poslednje ure uporen, tudi smrtna sodba ga ni zlomila.

Prebivalci Muraua so prekrili Olipov grob s cvetjem in tako obsodili kruto ravnanje vojaških oblasti z vojaki. Vojakom je bilo prepovedano kakršno koli žalovanje za tovarišem. Ni jim bilo dovoljeno obiskati groba niti položiti nanj cvetja. Boštjana Olipa so njegovi sorodniki 1921. leta prepeljali v Radovljico in ga pokopali na tamkajšnjem pokopališču. Telovadno društvo Sokol mu je na rojstni hiši vzdalo spominsko ploščo.

V Murauu je 21. maja zavladal mir. Madžarski vojaki so bili še v mestu, vsi pa so pričakovali, da ga bodo kmalu zapustili.

Tretje dejanje: Radgona

Poslednji so se uprli vojaki v Radgoni. V začetku aprila 1918 se je tržaški pešpolk št. 97 vrnil z vzhodnega bojišča. Namestili so ga v Radgoni. Večinoma so ga sestavljali Slovenci iz Primorske in Italijani. Številni so se vrnili iz ruskega ujetništva. Ob prihodu v Radgono je veliko vojakov dobilo dopuste. Z doma so se vračali še bolj uporni, kajti videli so propad svojih domačij in bedo svojcev – beguncev. Med vojaki se je vedno bolj porajala upornost. Večkrat se je zgodilo, da so pri vajah položili puške na tla, rekoč, da ne bodo delali nobenih vaj, dokler ne dobijo zadosti hrane. Oficirji jih zaradi tega niso kaznovali. Poskušali so jih pomiriti z dopovedovanjem, da so aprovizacijske razmere povsod slabe. Obljubili so jim, da se bo položaj kmalu izboljšal.

Odločnejši med vojaki so se začeli skrivaj zbirati in snovati upor. Glavna organizatorja in voditelja sta bila podčastnik Andrej Melihen in Rudolf Ukovič. Melihen je zbiral poročila o slovanskih gibanjih v monarhiji in jih prebiral na sestankih z vojaki. Med vojaki je širil jugoslovansko propagando. Ukovič je pa prevzel nalogo, da pripravi načrt o poteku upora. Vsi uporniki so

¹⁵ Arhiv Republike Slovenije, Jugoslovanski klub na Dunaju, korespondenca Kukovec, fasc. 5.

¹⁶ Mučeniška žrtev Boštjana Olipa ob 20-letnici upora v Murauu, Jutro, 24. maja 1938, št. 119. Pismo Boštjana Olipa hranijo njegovi sorodniki v Lescah, Boštjan Olip, Alpska 47. Glej tudi: Dr. Ana Benedetič, Boštjan Olip pred vojaškimi sodniki, Komunist 1968, 08-30, 9. čl., do 1968, 10-25.

si slovesno obljubili, da bodo vztrajali v uporih in da ga bodo izvedli za vsako ceno. Na načrt so prisegli in se začeli pripravljati.¹⁷ Naskrivaj so se sestajali v gostilni pri Jageriču. 23. maja zvečer se je v tej ali v neki drugi gostilni zbralo približno dvajset vojakov – Slovencev. Sprva so prepevali slovenske pesmi, pozneje so pa začeli razpravljati o politiki. V razgovoru je bilo čutiti protiavtstrijsko ost. Največ sta govorila četovodja Uković, učitelj iz Istre, in Melihen. Oba sta v govoru zahtevala svobodno jugoslovansko državo v smislu majniške deklaracije. Pozivala in navduševala sta tovariše, naj bodo pripravljeni za dosego tega cilja tudi na žrtve, če bodo potrebne. Nato so vojaki protestirali zaradi nevdržnih razmer pri 97. in pri drugih polkih.

Okrog 10. ure so se vojaki vrnili domov v Kodoličevo vojašnico. Na dvorišču so se ustavili in nadaljevali petje. Vmes so vzklikali: "Dol z Avstrijo, dol z vojno, hočemo mir, hočemo svobodo".¹⁸ Vojaška policija jih je poskusila razgnati, to pa ji ni uspelo. Vojaki se za njene opomine niso zmenili. Navdušenje se je stopnjevalo zlasti potem, ko se jim je pridružilo veliko vojakov, ki so bili že v spalnicah. Postajali so vedno glasnejši, močnejši. Pridružilo se jim je tudi veliko Italijanov in kmalu je bilo slišati tudi italijanske vzklike. Med splošnim vrvenjem je neki vojak ustrelil v zrak in zavpil: "Živela svoboda!"¹⁹ Tedaj so vsi vojaki stekli po puške. Kmalu se je vnel boj z vojaško policijo in ta se je umaknila. Uporniki so se med seboj vzpodbujali in pozivali k varčevanju s strelivom. Po spopadu so vdrli v skladišča in se oskrbeli s strelivom, živili, čevlji, obleko in drugim.

Medtem so bili oficirji obveščeni o uporih. Zbrali so nekaj vojaštva in napadli upornike. Število upornih vojakov je naraslo na približno 1500. V vojašnici so zasedli vsa okna in pazili, da se ne bi približali oficirji in njihovi vojaki. Nekateri med njimi, zlasti Italijani, so pa razbijali in ropali po vojašnici. Oropali in razdejali so tudi stotnikovo pisarno. Medtem so oficirji začeli pozivati uporne vojake k vdaji. Ti so jim odgovorili s puškami. Spoznali so, da bodo mogli streti upor le s silo. Pripravili so III. nadomestno stotnijo in oddelek strojnih pušk 97. pešpolka. Poveljniki enot so vprašali vojake, če so pripravljeni streljati na upornike. Ti o uporih niso vedeli nič podrobnega in so nastopili proti upornim vojakom. Ko so uporni vojaki uvideli, da upor ne bo uspel, so sklenili, da se umaknejo proti ogrski meji. Tja je zbežalo približno 800 vojakov, preostali večinoma Italijani, pa so se potuhneli in ostali v vojašnici.

Dne 24. maja zjutraj so v Radgono prispeli čete iz Gradca, razorožile upornike in vzpostavile red. Še istega dne so začeli zasledovati upornike, ki so se umaknili proti ogrski meji.

V Radgoni je bilo ustanovljeno naglo sodišče in 27. maja obsodilo na smrt dva upornika, 29. maja pa še šest. Prva sta bila ustreljena Melihen in Uković, za njima pa še Švab, Fraj, Freb in Maniaco, vsi doma iz Primorske in iz okolice Trsta. Večinoma so bili pred tem v ruskem ujetništvu. V preiskavi so bili vojaki sprva med seboj solidarni. Sodišče ni moglo takoj izslediti organizatorjev in voditeljev upora. Pri zaslišanju je bil navzoč narednik Zadković, ki je neusmiljeno obtoževal rojake. Slovenskemu oficirju Znidaršiču je uspelo rešiti štiri na smrt obsojene vojake. Za drugih osem je bila smrtna kazen potrjena in izvršena. Vse niti upora sta imela v rokah Melihen in Uković. Pred sodiščem sta bila obdolžena netenja upora. Melihen se je zagovarjal, da se je zavzemal za slovenske zahteve v okviru Avstro-Ogrske pod dinastijo Habsburžanov. Na morišču je neustrašeno vzklikal edinstvi slovenskega naroda.²⁰ Vse ustreljene so pokopali na pokopališču v Radgoni, 30. maja 1935 so jih svečano prenesli na farno pokopališče v Gornji Radgoni.

Spomladi 1918 je Avstro-Ogrsko zajela splošna kriza. Gospodarstvo je pešalo, iz dneva v dan je postajal težji in bolj nerešljiv problem preiskrbe s hrano. Temu se je pridružilo zaostreno nacionalno vprašanje. Zahteve po nacionalni svobodi, po ločitvi narodov od Avstro-Ogrske so postajale vedno glasnejše. Jugoslovansko gibanje, ki se je spomladi 1917 v parlamentu izrazilo v obliki Majniške deklaracije, je zajelo tudi vojsko. Uporni vojaki so povezovali pojem svobode z Jugoslavijo. Želja po svobodni Jugoslaviji je bila tako močna, da so uporni vojaki zanjo umirali brez strahu. Avstrijski in madžarski eksekutorji tudi na morišču niso mogli zlomiti njihove upornosti. Uradni komentarji poleg drugih vzrokov za upore omenjajo tudi "Korošec- Hetzerei".²¹

Nezadovoljstvo vojakov se je stopnjevalo zaradi štiriletnega vojskovanja, ki mu ni bilo videti konca. Pri vseh uporih so bili voditelji upornikov vojaki, ki so se vrnili iz ruskega ujetništva. Ti so bili prepričani, da se je z repatriacijo iz ujetništva vojna zanje končala. Niso se mogli sprijazniti s tem, da so jih zopet vključili v vojaške enote, ki so odhajale na bojišče. Ti povratniki so bili prežeti z idejami oktobrske revolucije, iz katere so prevzeli tiste elemente, ki so se ujemale z njihovimi zahtevami: konec vojne, mir, svoboda, kruh in vrnitev na svoje domačije. Te ideje so širili med avstro-ogrskim vojaštvom in ga usmerjali v upor.

¹⁷ Dvajsetletnica upora naših fantov v Radgoni, Jutro, 1938, št. 121.

¹⁸ Arhiv Republike Slovenije, Jugoslovanski klub na Dunaju, korespondenca Kukovec, fasc. 5.

¹⁹ Isto kot 18.

²⁰ Isto kot 18.

²¹ Isto kot 18.

Udeleženci pogreba se zbirajo pred Narodnim domom; v sredini ljubljanski župan Ivan Hribar (z očali in brado). Arhiv Republike Slovenije, Slovenski filmski arhiv. Dokumentarni film Prekop judenburških žrtev v Ljubljani, 1923.

Na upornost vojakov so vplivale tudi razmere na njihovih domovih. Po mobilizaciji so kmetije zaradi pomanjkanja delovne sile propadale. Jugoslovanski klub na Dunaju²² hrani med korespondenco mnogo pisem kmetov, ki prosijo za dopuste sinov in mož vojakov, da bi mogli obdelati svoje kmetije. Nekateri vojaki so dopuste dobili. Z doma so se vračali v vojaške enote še upornejši. Videli in doživeli so propadanje svojih domačij, to pa je še podžigalo njihov uporni duh.

Upori vojakov se niso začeli spontano, temveč so bili vnaprej pripravljene in organizirane. Vendar so bili ti načrti pomanjkljivi, premalo izdelani. Najdlje je trajal upor v Judenburgu. Pri zadušitvi uporov so bile odločilnega pomena madžarske vojaške enote, ki so imele vlogo eksekutorjev. Pokazalo se je nacionalno nasprotje v Avstro-Ogrski, ki so ga vladajoči krogi vnovčili v svojo korist. Vodje uporov so bili obsojeni pred naglimi sodišči. Procesji so bili kratki in zgolj formalni. V Murauu so pripravili krste še pred procesom, še preden je bilo znano, komu bo mogoče dokazati krivdo za upor. Sodbe so vsakokrat prebrali pred vsemi vojaki, da bi jih ustrašovali. Tudi izvrševali so jih vpricho vsega vojaštva.

Čeprav niso upori vojakov dosegli svojega cilja, so posredno slabili že oslABLJENO monarhijo in tako pospešili njen propad. Hafner, Možina,

Štefanič, Olip in drugi so umirali molče, uporno. Pa kako blizu je že bila svoboda, o kateri so sanjali. Vzklikali so Jugoslaviji, v mislih so pa imeli svoj dom, Slovenijo in zanjo so žrtvovali svoja življenja. Hafner si je na strelišču strgal obvezo z oči in se še enkrat ozrl proti domovini, ki je zanj ugašala. Prišli bodo drugi in dokončali naše delo, si je v mislih ponavljal Štefanič, ki je slutil zoro nacionalne osamosvojitve ob koncu 20. stoletja. Ob prebiranju dokumentov in zapisov o uporih slovenskih vojakov v časovni odmaknjenosti več desetletij nas navdaja prepričanje, da so junaki iz Judenburga in drugih avstrijskih mest, ki so spomladi 1918 visoko zavihтели prapor upora, prispevali tudi k samostojnosti današnje mlade slovenske države in bodo za vedno ostali zapisani na vidnih straneh slovenske zgodovine.

V juniju 1923. leta so oblasti v Ljubljani pripravile prekop slovenskih vojakov, ki so bili pokopani v Judenburgu, in njihov pogreb v Ljubljani. Prevoz krst z vlakom je s filmsko kamero spremljal Veličan Bešter in o pogrebnih slovesnostih posnel dokumentarni film. Vlak se je med potjo od Maribora do Ljubljane ustavil na številnih postajah. Povsod je množica ljudi, zlasti šolska mladina, priredila manifestacije v počastitev judenburških žrtev. V Ljubljani je bila na železniški postaji pogrebna slovesnost. Nato so krste ustreljenih vojakov položili na oder v Narodnem domu. Na pogrebni slovesnosti se je zbralo mnogo predstavnikov oblasti, kulturnega

²² Isto kot 18.

Sprevod sokolov se bliža Žalam. Arhiv Republike Slovenije, Slovenski filmski arhiv. Dokumentarni film Prekop judenburških žrtev v Ljubljani, 1923.

življenja in drugih. Med njimi so bili pred Narodnim domom: ljubljanski župan Ivan Hribar, Janže Novak, tajnik Samostojne kmečke stranke in soustanovitelj Zveze Kmečkih fantov in deklet, veliki župan mariborske oblasti dr. Franc Schaubach, član liberalne stranke dr. Gregor Žerjav in Fran Šuklje, eden izmed voditeljev liberalne politike v 80-tih letih. Pogrebni spreved se je pomikal po Slovenski cesti in nato proti Žalam. V sprevedu so se zvrstili gasilci, skavti, godba na pihala, množica meščanov, oficirji, orožniki, sokoli in drugi. Med množico prepoznamo pesnika Otona Župančiča in glasbenika Mateja Hubada. Krste na vozovih je spremljala častna straža. Na Žalah je sledila pogrebna slovesnost in odkritje spomenika. Leta 1939 so zgradili kostnico za v prvi svetovni vojni padle "Kranjske Janeze". Ob vznožju stopnic pri vhodu v grobnico stoji na straži slovenski vojak, kakršni so se bojevali po evropskih bojiščih v prvi svetovni vojni. Zamišljen bdi nad mrtvimi tovariši, z glave si je snel čepico.²³

SUMMARY

MUTINY OF THE SLOVENE SOLDIERS IN MAY 1918, JUDENBURG-MURAU-RADGONA

In the spring of 1918, after four years of fighting against the Austro-Hungarian army, the Slovene soldiers rebelled in Judenburg, Murau and Radgona. Austria-Hungary was wracked by a general crisis in the last year of war. The army's food supply was frequently disrupted. Many soldiers returned from Russian captivity. They had experienced the October revolution, espoused its ideas and spread them among the soldiers in the Austro-Hungarian army. Above all, they demanded the end of war, peace, and the right to self-determination of all nations within the Austro-Hungarian Empire. The plans for mutinies were prepared in advance, but they were deficient. It was the participants in the October revolution who led the rebellions. Taking the role of the executors, the Hungarian army units decisively contributed to the defeat of the insurgencies. The revolts' leaders were court-martialled, sentenced to death, and shot. The soldiers, who had been shot in Judenburg, were brought to Ljubljana in 1923 and buried at the Žale cemetery.

²³ Ivan Nemanič, Filmsko gradivo Arhiva Republike Slovenije 1905-1993, str. 26-29. Kopijo filma Prekop judenburških žrtev, 1923, hrani Slovenski filmski arhiv pri Arhivu Republike Slovenije.

Gruberjeva palača, Zvezdarska ulica 1. Sedež Arhiva Republike Slovenije od leta 1978 dalje. Razglednica izdana leta 1978, po obnovi fasade 1976. Arhiv Republike Slovenije, Fototeka (foto Srečo Habič).

Samoupravne pristojnosti ljubljanske in mariborske oblastne skupščine (1927-1929) ter posvetovalne funkcije banskega sveta Dravske banovine (1930-1941)

MIROSLAV STIPLOVŠEK

Vidovdanska ustava iz leta 1921 in druga jugoslovanska ustava, oktroyirana oziroma septembra iz leta 1931, sta največjim upravnim enotam, v dvajsetih letih oblastem, v naslednjem desetletju pa banovinam določali na ekonomsko-socialnem in prosvetno-kulturnem področju nekatere samoupravne pristojnosti, ki pa so pomembne le skromno omilitev centralistične državne ureditve. Medtem ko so bile ustavne in zakonske določbe glede oblastnih samouprav sicer z več kot petletno zamudo udejanjene v začetku leta 1927, v Sloveniji z izvolitvijo ljubljanske (53 poslancev) in mariborske oblastne skupščine (64 poslancev) kot najvišjih samoupravnih teles, ki sta nato uspešno delovali do uvedbe kraljeve diktature 6. januarja 1929, pa na drugi strani določbe o banovinskih samoupravah niso bile uveljavljene, ker nobena vlada ni pripravila predloga zakona o njihovih pristojnostih in o volitvah banovinskih svetov. Toda prizadevanja za uveljavitev ustavnih določb o samoupravah in konec tridesetih let tudi za njihovo razširitev v zakonodajno avtonomijo so v Sloveniji intenzivno potekala tudi v edinem širšem predstavniskem organu, banskem svetu Dravske banovine. Ker je njegove člane (od 40 do največ 50) imenoval minister za notranje zadeve in so imeli kot predstavniki okrajev – srezov in večjih mest zlasti pristojnost, da so svetovali banu pri oblikovanju banovinskega proračuna, je imel banski svet v primerjavi z oblastnima skupščinama le skromno vlogo pri reševanju ekonomsko-socialnih in prosvetno-kulturnih zadev, pomembnih za razvoj Slovenije, ter pri uveljavljanju nekaterih vidikov njene samouprave oziroma avtonomije.

Avtonomistična prizadevanja so bila med vojnama dominantna in konstanta slovenske politike. Njihov poglavitni nosilec je bila katoliška Slovenska ljudska stranka (SLS), avtonomni oziroma federativni državnopravni položaj Slovenije pa so v svojih programih zahtevale tudi nekatere druge politične stranke in organizacije. Poglavitne nosilke nacionalnega unitarizma in državnega centralizma so bile stranke liberalnega tabora, ki so se zavemale le za tako upravno decentralizacijo in samoupravo največjih upravnih enot, ki ne bi ogrožali enotnosti države, ob strinjanju z različnimi oblikami nadzora centralnih oblastih nad njimi. Glede na prevladujoče težnje za čimbolj samostojno odločanje slovenskega na-

roda o poglavitnih vidikih njegovega razvoja in napredka so bile slovenske liberalne stranke aktivnejše pobudnice decentralizacijskih procesov kot drugi politični subjekti te usmeritve v državi. Glede državne ureditve so podobna stališča zastopale tudi stranke socialističnega tabora, medtem ko je ilegalna komunistična stranka po letu 1923 oblikovala različne avtonomistično-federalistične zamisli. Programom slovenskih političnih strank in organizacij glede državne ureditve v prvi Jugoslaviji lahko sledimo po različnih edicijah virov¹ in bogati zgodovinopisni literaturi, v kateri pa je skromneje obdelana problematika njihovega udejanjenja.² Ustavne, zakonske in druge pravne določbe, ki so določale pristojnosti posameznih samoupravnih teles, so objavljene v uradnih listih, prizadevanja obeh slovenskih oblastnih skupščin in banskega sveta Dravske banovine za njihovo dejansko izvajanje in za razširitev, tudi zunaj pravnih okvirov, pa lahko osvetlimo predvsem po bogatem arhivskem gradivu, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije. V njem so ohranjeni tudi stenografski in skrajšani uradni zapisniki sej obeh oblastnih skupščin³ in

¹ Janko Prunk, Slovenski narodni programi. Narodni programi v slovenski politični misli od 1848 do 1945, Ljubljana 1986; Jurij Perovšek, Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918-1929), Ljubljana 1998.

² Navedemo naj le najnovejše temeljno delo o problematiki samouprav na vseslovenski, okrajni in občinski ravni Boža Grafenauerja, Lokalna samouprava na Slovenskem. Teritorialno-organizacijske strukture (III. poglavje: Lokalna samouprava v obdobju med obema vojnama, 145-258), Maribor 2000, v katerem je navedena tudi vsa pomembna literatura. Problematiki udejanjenja samouprav na ravni oblasti in banovine v Sloveniji je posvetil posebno pozornost M. Stiplovšek v monografiji Slovenski parlamentarizem 1927-1929, Ljubljana 2000.

³ V fondih oblastnega odbora ljubljanske oblasti (1927-1929), št. 92 (175 fasciklov), in oblastnega odbora mariborske oblasti (1927-1929), št. 93 (203 fascikli), so pomembni tudi zapisniki sej obeh oblastnih odborov kot skupščinskih izvršilnih organov, ter druga dokumentacija, povezana z njuno aktivnostjo, obsežno gradivo pa je dragocen vir tudi za prikaz reševanja posameznih zadev prek posebnih samoupravnih uradov. Omenimo naj, da je imela ljubljanska oblastna skupščina v okviru I. zasedanja 15 javnih in eno tajno sejo, v okviru II. zasedanja 12 sej, v okviru III. zasedanja pa 7 rednih sej in 2 tajni seji. Mariborska oblastna skupščina je imela v okviru I. zasedanja 7 sej, v okviru II. zasedanja 16 sej in v okviru III. zasedanja 5 rednih in eno izredno sejo.

banskega sveta.⁴ Medtem ko iz razprav v pluralno sestavljenih oblastnih skupščinah lahko vidimo stališča vseh pomembnih političnih strank na Slovenskem glede vloge oblastnih samouprav pri izvajanju njunih pristojnosti, pa so bili člani banskega sveta imenovani le iz vsakokratne režimske stranke. Tako v prvi polovici tridesetih let na njegovih sejah glede reševanja aktualne problematike in hotenj po kompetenčni okrepitvi banovine sledimo le stališčem in prizadevanjem privrženec liberalnega tabora, od zasedanja leta 1936 po zamenjavi režima Jugoslovanske nacionalne stranke (JNS) z vladavino Jugoslovanske radikalne zajednice (JRZ), pa programom in dejavnostim katoliškega tabora. Ob osvetlitvi pravnih temeljev za delovanje slovenskih oblastnih samouprav in banskega sveta Dravske banovine bomo posebno pozornost posvetili značilnostim avtonomističnih prizadevanj oblastnih poslancev in banskih svetnikov za razširitev njihovih pristojnosti.

Vidovdanska ustava je za najvišje funkcionarje v oblasteh, oblikovanih po geografskih, gospodarskih in socialnih razmerah ter z največ 800.000 prebivalci, določila kot vladne predstavnike velike župane, za temeljni organ oblastne samouprave pa izvoljeno oblastno skupščino. Oblastne samouprave so dobile več nalog: urejanje oblastnih financ in upravljanje oblastnega imetja, skrb za javna dela, za prometne naprave in izvajanje gradbenih predpisov, za pospeševanje različnih agrarnih panog, za zdravstvo in socialno skrbstvo ter sodelovanje pri pospeševanju prosvete in pri strokovnem izobraževanju, za uvajanje in vzdrževanje hranilniško-kreditnih in zavarovalnih ustanov. Na zahtevo vlade naj bi oblastne samouprave dajale tudi mnenja o zakonskih predlogih, ki zadevajo oblasti, in o drugih zadevah. Že ustava je določala tudi velike omejitvene in nadzorne pravice državnih organov nad delovanjem oblastnih samouprav. Oblastna skupščina je imela pravico sprejemati uredbe iz svoje pristojnosti, toda razglasil jih je lahko le veliki župan, potem ko je presodil, da niso v nasprotju z ustavo in zakoni. V primeru pravnih zadržkov je moral sporno uredbo poslati v presojo vrhovnemu upravnemu sodišču – Državnemu svetu v Beograd, ki je imel pravico do končne

sodbe. Veliki župan pa je imel tudi pravico zadržati izvajanje vseh sklepov oblastnih organov, za katere je menil, da niso pravno utemeljeni, in tudi v teh primerih je obveljala razsodba Državnega sveta. Oblastne proračune je imel pravico potrjevati minister za finance, nadzorne pristojnosti nad gospodarjenjem oblastnih samouprav pa je imela Glavna kontrola v Beogradu kot vrhovno računsko sodišče.⁵ Ob takšnih nadzornih pristojnostih v uredbodajnem, izvršilnem in finančnem pogledu "je vidovdanska ustava ohranjala centralizem tudi na ravni samoupravnega izvajanja oblasti",⁶ oziroma so določila o samoupravah pomenila le njegovo skromno omilitev.

Ustava je že v kratkem roku predvidela tudi izdajo zakonov za udejanjenje navedenih ustavnih določil, postopek njihovega sprejemanja v Narodni skupščini pa se je zaradi hudega odpora avtonomističnih sil, posebej poslancev SLS, zelo zavlekel in zaostрил. Njihovi temeljni zahtevi sta bili zlasti dve: ohranitev Slovenije kot ene upravne enote in bistvena razširitev samoupravnih pristojnosti, kar je bilo dejansko izvedljivo le z revizijo centralističnih določil ustave, medtem ko so se poslanci liberalnega in socialističnega tabora iz Slovenije zavzemali za njihovo čimprejšnjo uveljavitev. Vladni koaliciji je končno spomladi 1922 uspelo zagotoviti skromno večino za sprejetje Zakona o občih upravi (21. 3.) ter Zakona o oblastni in sreski samoupravi (27. 3.), ne pa tudi za upravno parcelacijo. To občutljivo narodnopolitično vprašanje je vlada uredila s svojo Uredbo o razdelitvi države na oblasti (26. 4.).⁷ Z njo je bila država razdeljena na 33 oblasti, jugoslovanska Slovenija z 1.060.000 prebivalci pa na ljubljansko in mariborsko oblast,⁸ ki je bila zaradi hudega avtonomističnega odpora dejansko izvedena šele na prelomu 1923/24 po vladni odpravi Pokrajinske uprave za Slovenijo.⁹ Zakon o občih upravi je natančno določil zlasti pristojnosti velikih županov ter njihovo podrejenost nadzoru in navodilom ustreznih ministrstev. Sedmi člen pa je določal: "Veliki župan je politični predstavnik vlade, predstavlja jo tudi proti oblastni samoupravi."

⁴ Fond banskega sveta Dravske banovine št. 77 obsega 16 fasciklov, podroben popis pa je v inventarju Banski svet Dravske banovine 1931-1941, ki ga je sestavil Vladimir Kološa (Ljubljana 1980). Banski svet je imel 11 rednih in 2 izredni zasedanji oziroma skupaj 81 sej, podobno kot oblastni skupščini praviloma celodnevni. Omenimo naj, da so uradni zapisniki sej banskega sveta povzetki stenografskih zapisnikov, da vsebujejo tudi poglavitno vsebino razprav banskih svetnikov in funkcionarjev banske uprave ter so v tem pogledu bolj natančni kot so uradni zapisniki sej oblastnih skupščin, ki vsebujejo predvsem podatke o navzočnosti poslancev in sprejete sklepe. Banski svet je predloge za rešitev aktualnih problemov oblikoval v resolucijah, tudi želje in zahteve po upravni decentralizaciji ter samoupravi oziroma avtonomiji banovine.

⁵ Členi 95 do 103 Ustave kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, Uradni list (UL) deželne vlade za Slovenijo, št. 87, 27. 7. 1921.

⁶ Jurij Perovšek, Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave, Prispevki za novejšo zgodovino 1993, št. 1-2, 24-25.

⁷ Oba zakona in uredba so bili objavljeni v UL pokrajinske uprave za Slovenijo, št. 49, 15. 5. 1922.

⁸ Jedro ljubljanske oblasti je bila nekdanja dežela Kranjska, brez območij, ki so prišla v okvir Italije, razširjena pa je bila z nekaterimi obmejnimi sodnimi okraji Štajerske ter hrvaškim okrajem Kastav, osrednji del mariborske oblasti pa je bila slovenska Štajerska, razširjena z Mežiško dolino in Prekmurjem ter hrvaškim Medjimurjem.

⁹ Akt o stanju uprave v fasc. 34a, spis št. 767 v fondu velikega županstva mariborske oblasti št. 86 v ARS.

Obsežni Zakon o oblastni in sreski samoupravi je v 149 členih zelo natančno razčlenil in dopolnil ustavne določbe glede pristojnosti oblasti kot samoupravnih enot, postopka volitev oblastnih skupščin, nalog od njih izvoljenih oblastnih odborov kot izvršilnih organov, načina njihovega poslovanja in oblik nadzora državne uprave nad njimi. Določal je tudi oblikovanje voljenih okrajnih samouprav, ki pa nato niso zaživele. Tudi v njem je na prvem mestu navedeno določanje gmotne osnove za delovanje oblastne samouprave s proračunom, oziroma razpolaganje z davščinami, ki jim jih daje državni zakon za kritje izdatkov za posamezne dejavnosti. Ob upravljanju imetja oblasti je bila v zakonu dodana še pravica ustanavljanja oblastnih gospodarskih podjetij in denarnih zavodov. Medtem ko jim je ustava določila skrb za napredek različnih agrarnih panog, pa jim je zakon naložil tudi podpiranje obrti, industrije in združništva, kar je pomembna razširitev nalog oblastnih samouprav pri pospeševanju celotnega gospodarstva. Ob prenosu vseh poglobitvenih nalog na zdravstveno-socialnem področju na delovno področje oblastnih samouprav pa so bile pristojnosti le-teh v splošnem in strokovnem šolstvu ter širše v prosveti in kulturi omejene le na njihovo pospeševanje, kajti temeljne pravice odločanja o vseh pomembnih prosvetnih in kulturnih ustanovah je obdržala državna oblast. Sklepni sta bili določbi, da imajo oblastne samouprave "vobče skrb za pospeševanje gospodarskih in kulturnih nalog čisto oblastnega interesa" in da se jim lahko poleg navedenih nalog z zakonom dodelijo še druge pristojnosti. Glede postopka za volitve oblastnih skupščin, za katerega je bil zgled volilni sistem za Narodno skupščino, je bila pomembna razlika zlasti v razmerju med številom mandatov in prebivalcev. Tako je bilo število oblastnih poslancev približno štirikrat večje od poslanskih mandatov v beograjskem parlamentu, ker je bil za oblastne volitve en mandat določen že na deset tisoč prebivalcev. Tudi volilni okraji so bili zanje v primerjavi s parlamentarnimi manjši, sreži in večja mesta. Oblastne skupščine je kot "sklepajoči in nadzorni organ oblastne samouprave" skliceval na redno zasedanje s svojim ukazom kralj, in to vsako leto 5. novembra. Imele so pravico, da izvolijo svoja predsedstva, njihova temeljna naloga pa je bilo sprejemanje proračuna ter izdajanje uredb glede organiziranosti in poslovanja samoupravnih oblastev, ustanov in podjetij. Njihove uredbodajne pristojnosti pa je bistveno omejevalo določilo: "Z oblastno uredbo se smejo izdajati samo podrobni predpisi k odredbam zakonov, kolikor je to potrebno zaradi uporabljanja zakona v dotični oblasti." Med številnimi določili o načinu sprejemanja in obveznih sestavinah oblastnih proračunov naj navedemo le, da so njihovi temeljni dohodki izhajali iz imetja in ustanov oblasti, od samostojnih davkov in taks ter od doklade na državni davek,

prav tako pa so za nekatere dejavnosti dobivali dotacije iz osrednjega proračuna. Oblastne proračune je moral veliki župan poslati ministru za finance, ki je imel pravico spreminjati in dopolnjevati postavke o dohodkih in izdatkih, če je presodil, da niso ustrezni. Proti njegovim odločitvam je bila prav tako kot tudi glede negativnih opredelitev velikih županov o zakonitosti oblastnih uredb mogoča pritožba na Državni svet.¹⁰ Pristojnosti ministra za finance naj bi varovale davkoplačevalce v posameznih oblasteh pred prevelikimi obremenitvami in zagotavljale, da bodo oblastne samouprave za vse svoje naloge zagotovile ustrezna proračunska sredstva, dejansko pa so bile odločilni vzvod, prek katerega je lahko državna uprava zavirala preveliko gmotno krepitev oblastnih samouprav in s tem preprečevala oblikovanje temelja za razraščanje njihovih proticentralističnih prizadevanj. Spreminjanje oblastnega proračuna po odločitvi finančnega ministra je bila naloga oblastnega odbora kot izvršilnega organa oblastne samouprave, ki je imel tudi pristojnost za nakazovanje proračunskih sredstev za posamezne dejavnosti in ustanove, pa tudi za potrjevanje občinskih proračunov. Oblastni odbori so imeli nalogo, da izvajajo sklepe oblastnih skupščin, vodijo samoupravno administracijo in nadzirajo vse oblastne ustanove ter delujejo tudi takrat, ko oblastne skupščine ne zasedajo, za njihove seje pa so morali pripravljati tudi gradiva. Zakon je še posebej natančno opredelil različne oblike nadzora državne uprave nad oblastnimi samoupravami. Tako so imeli veliki župani pravico odpirati in sklepati zasedanja oblastnih skupščin, prisostvovati in razpravljati na sejah oblastnih skupščin in oblastnih odborov, ki so jim morali pošiljati zapisnike, da so lahko preprečevali izvajanje njihovih sklepov in uredb, za katere bi presodili, da so protiustavni in protizakoniti, pri čemer so se oblastni samoupravni organi zoper njihove negativne odločbe lahko pritožili na Državni svet. Ob začetku rednih zasedanj so bili veliki župani dolžni posredovati oblastnim poslancem poročilo o delovanju občne uprave v oblasti, vendar ti niso smeli o njem razpravljati in tako niso bili v ničemer odgovorni oblastni skupščini. Pravni zgodovinar dr. Sergij Vilfan je v analizi navedene zakonodaje poudaril, da je z njo "nastala podobna oblika ozemeljske uprave, kot je nekdanja bila v deželah, pri čemer je imel veliki župan podobno vlogo kot nekdanja deželna vlada, skupščina pa je spominjala po svojih pristojnostih na deželni zbor."¹¹

¹⁰ Zakon o državnem svetu in upravnih sodiščih (UL pokrajinske uprave za Slovenijo, št. 60, 7. 6. 1922) je v 46. členu med njegovimi pristojnostmi posebej navedel, da rešuje spore med upravnimi in samoupravnimi oblastvi.

¹¹ Sergij Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1961, 1996, 471.

Izvajanje finančnega nadzora nad oblastnimi samoupravami, ki so ga poleg Glavne kontrole neposredno izvajale oblastne kontrole, je določil še poseben zakon. Tako je imela Glavna kontrola pravico potrjevati oblastne zaključne račune pred njihovo predložitvijo oblastnim skupščinam, oblastna kontrola, sestavljena iz dveh članov, ki jih je imela pravico izvoliti oblastna skupščina, in iz dveh računskih preglednikov z ustrežno strokovno izobrazbo, ki jih je postavljala Glavna kontrola, pa je imela zlasti nalogo, da sproti pregleduje račune oblastnih samoupravnih organov in ustanov ter ukrepa v primeru nenamenske porabe sredstev, o svojih ugotovitvah pa je morala redno poročati centrali v Beogradu.¹²

Zakon o oblastni in sreski samoupravi je določal, da se morajo izvesti volitve v oblastne skupščine v treh mesecih po začetku njegove veljavnosti, ministra za notranje zadeve pa je pooblastil, da s svojo uredbo predpiše tudi začasni poslovnik za začetek njihovega delovanja, kar je storil julija 1922. leta.¹³ Tako so bili zagotovljeni vsi zakonski pogoji za začetek delovanja oblastnih samouprav. Toda odpor proti njihovim uveljavitvi je bil vsestranski. Avtonomistično-federalistične stranke so bile nezadovoljne s preskromno omejitvijo centralizma z oblastnimi samoupravami in so v prvih letih po Vidovdanski ustavi upale, da bodo z njeno revizijo lahko povečale njihove pristojnosti v skladu s svojimi državnopravnimi programi, centralistične sile pa niso kazale pripravljenosti za njihovo udejanjenje, ker bi krnile centralizem, pa tudi zato, ker so lahko v zahodnih delih države pričakovale absolutno prevlado avtonomističnih sil v oblastnih skupščinah, v ljubljanski in mariborski oblastni skupščini večino poslancev iz vrst SLS. Tako so določila o oblastnih samoupravah ostala neizvedena vse do preloma v letih 1926/27, ko je prišlo v novih političnih in gospodarskih razmerah do pozitivne opredelitve zanje v vladi in tudi v tedaj še opozicijski SLS. Ta se je odločila, da si bo kot vladna stranka prizadevala za razširitev pristojnosti obeh slovenskih oblastnih samouprav in za uveljavitev svoje oblastne dominacije v Sloveniji.

Potem ko je kralj Aleksander razpisal volitve v oblastne skupščine za 23. januar 1927, je SLS svojo novo politično opredelitev, da ne bo terjala revizije ustave, ker da zanjo ni mogoče doseči ustrezne večine, ampak bo oblastno samoupravo izrabila kot izhodišče za udejanjenje čim večjih pristojnosti glede gospodarsko-socialnega in prosvetno-kulturnega razvoja Slovenije, izrazila s parolo "Po samoupravi k avtonomiji."¹⁴ Na vo-

litvah je SLS v obeh oblastnih skupščinah dobila prepričljivo absolutno večino, po njih pa je vstopila tudi v osrednjo vlado. Dosegla je spremembo začasnega poslovnika za delovanje oblastnih skupščin,¹⁵ ki je omogočala izvolitev obeh skupščinskih predsedstev in oblastnih odborov le iz vrst njenih poslancev. Ta odmik od dotednjega proporcionalnega načela je povzročil hude obtožbe v liberalnem taboru. Ta je ostro napadel tudi kraljevo uredbo o oblikovanju dohodkov in izdatkov oblastnih proračunov, ki je bila pogoj za začetek delovanja oblastnih samouprav, pri čemer je moral resorni minister skrbeti, da so bili usklajeni "z občimi smotri države in državne finančne politike." Uredba je določala tudi zagonska sredstva iz osrednjega proračuna za začetek delovanja oblastnih samouprav.¹⁶ Ob tej uredbi se je razvila medstrankarska polemika, pri čemer je časnik Jutro obtoževal novo vladno stranko, da je privolila v degradacijo samostojnosti oblasti v ekspoziture finančnega ministra, list Slovenec pa je očital liberalcem, da so z glasovanjem za Vidovdansko ustavo krivi za omejeno samoupravo.¹⁷

S prvima sejama ljubljanske in mariborske oblastne skupščine in z izvolitvijo njunih oblastnih odborov 23. februarja 1927 se začenjajo njihova kontinuirana prizadevanja za čimprejšnje udejanjenje vseh ustavnih in zakonskih določil o prenosu dejavnosti in ustanov od velikih županov in nekaterih ministrstev v samoupravno izvajanje in upravljanje, njihovo delovanje pa je bilo usmerjeno tudi v pridobitev novih pomembnih pristojnosti za obe slovenski oblastni samoupravi. Ob tem je bila pomembna njihova opredelitev, da bosta delovali čim bolj usklajeno in enotno pri reševanju temeljnih zadev vseslovenskega pomena, kar naj bi omililo razdelitev jugoslovanske Slovenije na dve oblasti. Oblastni skupščini sta sprejeli tudi stalna poslovnik, s katerima sta si prizadevali v svojem delovanju čim bolj posnemati Narodno skupščino, ob upoštevanju omejenih pristojnosti, od Beograda pa sta za oblastne poslance zahtevali takšno imuniteto, kot so jo imeli poslanci osrednjega parlamenta,¹⁸ česar pa jima ni uspelo doseči. V praksi so oblastni poslanci presegli svoje pristojnosti z občasnimi razpravami o politični problematiki, čeprav bi se smeli omejiti le na gospodarske, socialne in kulturne zadeve.

Prvi pomembni rezultat posredovanj v Beogradu za povečanje samoupravnih pristojnosti so bile določbe finančnega zakona za leto 1927/28¹⁹

¹² Zakon o glavni kontroli, UL pokrajinske uprave za Slovenijo, št. 79, 28. 7. 1922.

¹³ Uredba o poslovnem redu v oblastni skupščini, prav tam, št. 97, 18. 9. 1922.

¹⁴ Slovenec, št. 272, 27. 11. 1926.

¹⁵ UL ljubljanske in mariborske oblasti, št. 15, 10. 2. 1927.

¹⁶ Prav tam, št. 22, 24. 2. 1927.

¹⁷ M. Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem, 117-121.

¹⁸ Stenografski zapisnik 3. seje mariborske oblastne skupščine, z dne 25. 2. 1927 v fasc. 10, fond 93, in zapisnik 3. in 4. seje ljubljanske oblastne skupščine z dne 28. 2. 1927 v fasc. 34, fond 92 v ARS.

¹⁹ UL ljubljanske in mariborske oblasti, št. 45, 26. 4. 1927; fi-

o prenosu vsega premoženja nekdanjih avstrijskih dežel na oblastne samouprave in o pravici oblastnih skupščin na ozemlju nekdanje Avstro-Ogrske, da z oblastnimi uredbami spreminjajo, dopolnjujejo in razveljavljajo v mejah ustave in državnih zakonov prejšnje deželne zakone, ter o poblastilu ministrskemu svetu, da prenese z zakonodajo določene pristojnosti skupaj z ustreznimi sredstvi oblastnim samoupravam. Predsednik ljubljanske oblastne skupščine dr. Marko Natlačen je poudaril, da je bila z navedenimi določili "ustvarjena osnova in možnost za uspešno delovanje slovenskih oblastnih samouprav" in da pomenijo "prvi odločilni korak k zakonodajni avtonomiji" kot programskemu cilju SLS.²⁰ Za uspešno delovanje obeh slovenskih oblastnih samouprav je bilo pomembno tudi kraljevo imenovanje privržencev SLS za velika župana v ljubljanski in mariborski oblasti, s čimer je ta stranka prevzela vodilne funkcije na področju uprave in samouprave v Sloveniji.

Ljubljanski veliki župan dr. Fran Vodopivec in mariborski veliki župan dr. Fran Schaubach sta jima spomladi 1927 izročila v upravljanje in lastništvo precejšnje premoženje dežele Kranjske oziroma Štajerske, kar je bila pomembna okrepitev njune gnotne moči, omogočila obema oblastnima odboroma, da sta z imenovanjem novih upravnih organov okrajnih cestnih odborov v ljubljanski oblasti in okrajnih zastopov v mariborski oblasti pridobila odločilni vpliv v teh pomembnih organih okrajne samouprave po stari avstrijski zakonodaji, sklepno dejanje njunega prenosa pristojnosti na oblastna odbora pa je bila dodelitev pravice, da izvajata "nadzorstveno in disciplinsko gospostvo" nad občinami.²¹

Medtem ko je prevzemanje pristojnosti od velikih županov potekalo hitro in brez zapletov, je kljub številnim skupnim posredovanjem dr. Marka Natlačena in dr. Josipa Leskovarja, predsednika mariborske oblastne skupščine, v Beogradu potekalo počasi, pri čemer je bila poglobljena ovira nepripravljenost centralističnih krogov, da za prenesene zadeve in ustanove dodelijo oblastnim samoupravam ustrežna sredstva iz osrednjega proračuna. Šele potem ko sta Narodna radikalna stranka in SLS sklenili blejski sporazum o sodelovanju, je ministrstvo za zdravstvo slovenskima oblastnima samoupravama kot prvima v državi predala hkrati z dotacijo v upravljanje javne bolnišnice in okrožno zdravstveno službo s 1.

oktobrom 1927.²² Z vladno Uredbo o prenosu poslov na oblastne samouprave z dne 17. novembra 1927 so bile izpod dotedanje pristojnosti ministrstev za zdravstvo, za gradnje, za trgovino in industrijo, za socialno politiko in za kmetijstvo prenesene najkasneje do 1. aprila 1928 številne dejavnosti in ustanove v izvajanje in upravljanje oblastnih samouprav, pri čemer sta bili po obsegu prevzetih zadev med vsemi najvidnejši ljubljanska in mariborska oblast. Hkrati so bile določene tudi, žal nezadostne, dotacije iz osrednjega proračuna oblastnim samoupravam za prenesene naloge.²³ Šele ta uredba je omogočila, da so oblastne samouprave za izvajanje svojih nalog lahko konec leta 1927 sprejele prve realne proračune. Ljubljanska in mariborska oblastna skupščina sta pretežno s svojimi lastnimi finančnimi viri uspeli že kmalu v primerjavi z dotadanjim centralističnim upravljanjem izboljšati položaj vseh dejavnosti in ustanov, ki sta jih prevzeli.

Tudi leta 1928 sta si obe slovenski samoupravi prizadevali pridobiti še nove pristojnosti. Mariborski oblastni odbor je predlagal, da bi ljubljanska in mariborska oblastna skupščina na skupnem zasedanju marca 1928 v Celju kot "nekaka skupščina Slovenije" sprejemali po predhodni razpravi v že ustanovljenem skupnem paritetnem uredbodajnem odboru obeh skupščin tiste uredbe, ki bi veljale za obe oblasti. Takšno zasedanje bi morala odobriti osrednja vlada, česar pa po mnenju ljubljanskega oblastnega odbora ni bilo pričakovati, saj zaradi zaostrenih nacionalno-političnih razmer v državi za manifestacijo "za zjedinjeno Slovenijo... ni... prikladen čas..."²⁴ Vse pobude za skupno skupščinsko zasedanje so iz teh razlogov propadle, pač pa sta se za reševanje skupnih zadev večkrat sestala oba oblastna odbora. Uspešna pa so bila prizadevanja slovenskih oblastnih samoupravnih organov za razširitev uredbodajnih pristojnosti, saj sta s finančnim zakonom za leto 1928/29 obe skupščini, kot edini v državi, dobili tudi pravico spreminjati poprevratno zakonodajo, in sicer nekatere pomembne zakonske akte Narodne in Deželne vlade za Slovenijo.²⁵

Prav tako so bila uspešna tudi prizadevanja obeh oblastnih samouprav, da si pridobita nadzorne pristojnosti nad okrajnimi samoupravami. Tako sta po njunih pritožbah na Državni svet in na ministrstvo za notranje zadeve oba velika župana izdala skupno uredbo o prenosu nadzornih in disciplinskih pristojnosti nad okrajnimi zastopstvi na ozemlju nekdanje Štajerske na obe

nančne zakone so sprejemali ob vsakoletnih proračunih v mesecu marcu, z njimi pa urejali nekatere pomembne zakonske zadeve, s čimer so obšli dolgotrajne parlamentarne postopke.

²⁰ Dr. Marko Natlačen, *Oblastna samouprava v Sloveniji*, Slovenci v desetletju 1918-1929, Ljubljana 1928, 341; Slovenec, št. 74, 2. 4. 1927.

²¹ UL ljubljanske in mariborske oblasti, št. 63, 11. 6., in št. 67, 21. 6. 1927; M. Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem*, 171-172; Božo Grafenauer, n. d., 208-209.

²² Zapisnik o sporazumu na ministrstvu za zdravstvo z dne 7. 9. 1927, spis št. 4163 v fasc. 9, fond 92 v ARS.

²³ UL ljubljanske in mariborske oblasti, št. 123, 13. 12. 1927.

²⁴ Dopis mariborskega oblastnega odbora z dne 8. 3. 1928, spis št. 880 v fasc. 4, in zapisnik 53. seje ljubljanskega oblastnega odbora z dne 12. 3. 1928 v fasc. 34, fond 92 v ARS.

²⁵ UL ljubljanske in mariborske oblasti, št. 45, 26. 4. 1928.

oblastni samoupravi.²⁶ Ljubljanska oblastna samouprava je od državne gradbene direkcije prevzela tudi nadzor nad okrajnimi cestnimi odbori. Mariborski veliki župan je te prenose pristojnosti tudi na okrajni ravni označil, da se je tako "samoupravna stavba, ki ima svoj temelj v občini in svoj krov v oblastni skupščini," dogradila "v svojem bistvenem ogrodju." Za uspešno samoupravno delo pa je "eminentne važnosti" finančni zakon za leto 1928/29, ker je bil z njim oblastni skupščini "de facto priznan značaj zakonodajnega telesa..."²⁷ Rzsodba Državnega sveta glede veljavnosti uredbe ljubljanske oblastne skupščine o pobiranju občinskih taks potrjuje, da sta imeli obe slovenski oblastni skupščini pravico izdajati tudi uredbe z zakonsko močjo.²⁸ Obe oblastni skupščini sta z obsežnim uredbodajnim delom leta 1928 skupaj sprejeli 55 oblastnih uredb,²⁹ ki so pomenile bistveno izboljšanje pravne ureditve gospodarsko-socialnega življenja v obeh oblasteh. V razpravi na začetku III. zasedanja obeh oblastnih skupščin ob sprejetju proračuna za leto 1929, s katerima sta za skoraj polovico še izboljšala gnotne pogoje za delovanje oblastnih samouprav in ju je minister za finance potrdil skoraj brez sprememb, so oblastni poslanci zahtevali tudi okrepitev finančne samostojnosti oblastnih samouprav.³⁰ Tega cilja pa jim ni uspelo doseči, kajti kralj Aleksander je 6. januarja 1929 ob uvedbi diktature z odpravo Vidovdanske ustave pretrgal tudi uspešno delovanje te pomembne oblike udejanjanja samouprave oziroma avtonomije in začetkov parlamentarizma na Slovenskem. Naloge razpuščenih voljenih oblastnih samoupravnih organov sta kot komisarja prevzela dr. Natlačen in dr. Leskovar;³¹ v skladu s programom zadnjega zasedanja oblastnih skupščin sta pod nadzorom velikih županov prek samoupravnih uradov uspešno delovala do jeseni 1929.

Slovenskim oblastnim samoupravnim organom je uspelo prvotne pristojnosti razširiti, kar je bila nagrada SLS za njeno sodelovanje v režimski koaliciji. To dejstvo pa je imelo za posledico tudi, da jim je osrednja vlada pustila

veliko samostojnosti oziroma avtonomije pri izvajanju njihovih nalog in da tudi niso imeli težav pri potrjevanju oblastnih proračunov. V kompetenčnem pogledu in posledično tudi v svoji dejavnosti sta slovenski oblastni samoupravi med vsemi v državi dosegli največ uspehov, kar je povzročilo nezadovoljstvo zlasti na Hrvaškem, kjer si je tedaj opozicijska Hrvaška seljačka stranka prizadevala čim bolj okrepiti oblastne samouprave, veliki župani pa so jim kot predstavniki centralističnih osrednjih oblasti to preprečevali.³² Zagrebški oblastni odbor je ugotovil, da ob enotni ustavi in zakonodaji s posebnimi pooblastili ljubljanski in mariborski oblasti "obstojajo de facto različni tipi oblastnih samouprav,"³³ še radikalnejše pa je bilo hrvaško časopisje, saj je o slovenskih oblasteh pretirano pisalo celo kot o nekaki "državi v državi."³⁴ Povečane pristojnosti slovenskih oblastnih samouprav so bile primer privilegiranege asimetričnega udejanjanja oblastnih samouprav kot usluga vladni SLS, toda kljub temu sta bili kompetenčno še daleč od zakonodajne in široke izvršilne avtonomije, ki je bila državnopravni program te vodilne slovenske stranke. Slovenski oblastni skupščini pa sta na drugi strani po svojih samoupravnih pristojnostih daleč presegali edini predstavniški organ za splošne zadeve v tridesetih letih, banski svet Dravske banovine, ki je z zakonom o oblikovanju banovin in banske uprave jeseni 1929 dobil le omejene posvetovalne funkcije. Tedaj sta bila razrešena komisarja oblastne samouprave in odpravljani so bili tudi posebni samoupravni uradi, vsa oblast v banovini, tudi za dotedanje samoupravne zadeve, pa osredotočena v rokah bana kot najvišjega državnega oziroma vladnega funkcionarja v novih največjih upravnih enotah,³⁵ s čimer so bila prizadevanja za samoupravo oziroma avtonomijo spet potisnjena na začetek. To dejstvo je v Sloveniji v prevladujočem avtonomističnem taboru povzročilo nezadovoljstvo, pozitivno pa je bila sprejeta združitev ljubljanske in mariborske oblasti, z začasnó izjemo Bele krajine do leta 1931, v Dravsko banovino.

Z navedeno zakonodajo je bila izvedena le administrativna, ne pa tudi samoupravna decentralizacija, birokratsko izvajanje pristojnosti bana "pod vrhovnim nadzorstvom in po navodilih" resornih ministrstev pa je bilo skromno omiljeno

²⁶ UL ljubljanske in mariborske oblasti, št. 78, 18. 8. 1928.

²⁷ Poročili velikih županov v prilogi k zapisnikom 1. seje III. zasedanja ljubljanske in mariborske oblastne skupščine z dne 5. 11. 1928 v fasc. 33, fond 92, in fasc. 11, fond 93 v ARS.

²⁸ Rzsodba Državnega sveta z dne 21. 12. 1928 v fasc. 30, fond 92 v ARS.

²⁹ Uredbe so bile objavljene v skupnem uradnem glasilu in uradnem listu Ljubljanske in Mariborske oblasti Samoupravi (1928-1929).

³⁰ M. Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem, 274-301.

³¹ Zakon o izpremembi zakona o občinskih in oblastnih samoupravah ter uredba o poslovanju komisarjev oblastnih samouprav, UL ljubljanske in mariborske oblasti, št. 4, 11. 1., in št. 9, 26. 1. 1929. Kadrovska kontinuiteta vodilnih funkcionarjev oblastnih samouprav je bila pozitivna posledica odločitve dr. Antona Korošca, da ostane tudi v vladi šestojanuarskega režima.

³² Podrobneje glej edicijo Radičev sabor 1927-1928. Zapisnici Oblasne skupštine Zagrebačke oblasti. Priredila dr. Mira Kolar-Dimitrijević, Zagreb 1993.

³³ Spomenica zagrebškega oblastnega odbora ministru za finance z dne 12. 12. 1927 v fasc. 3, spis št. 18, fond 92 v ARS.

³⁴ Komentar pisanja Hrvatskih novosti v Slovincu, št. 98, 3. 5. 1927.

³⁵ Zakon o nazivu države in razdelitvi kraljevine na upravna območja z dne 9. 10. 1929 (UL dravske banovine, št. 100, 9. 10. 1929) in Zakon o banski upravi z dne 7. 11. 1929 (UL kraljevske banske uprave Dravske banovine, št. 1, 20. 11. 1929).

z nekaterimi posvetovalnimi organi, med katerimi je bil temeljni banski svet,³⁶ sestavljen iz predstavnikov vseh srezov in mest z najmanj tri tisoč prebivalci, pri čemer so imela lahko večja mesta do največ štiri zastopnike. Njegova poglobljena naloga je bilo svetovanje banu pri oblikovanju vsakoletnih banovinskih proračunov za financiranje zlasti tistih ekonomsko-socialnih in prosvetno-kulturnih dejavnosti in ustanov, ki so jih konec dvajsetih let izvajale oziroma upravljale oblastne samouprave, pri čemer naj poudarimo, da so bili banu in njegovemu kraljevski banski upravi pri njegovem sestavljanju osnova postavke izdatkov in dohodkov obeh oblastnih proračunov. Minister za notranje zadeve je imel poleg pravice imenovanja banskih svetnikov tudi zakonsko pooblastilo, da izda pravilnik o organizaciji, delovanju, poslovnem redu in financiranju banskega sveta. Predsednik vlade in hkrati minister za notranje zadeve general Petar Živković je 3. julija 1930 z njim banskim svetnikom določil predvsem nalogo, da "motrijo v prvi vrsti gospodarski, socialni in kulturni razvoj srezov in mest, za katere so postavljeni, in predlagajo banu predstavitve, v katerih opozarjajo na potrebne ukrepe v tem pravcu." Banski svetniki so lahko banu posredovali svoja mnenja in predloge glede ukrepov za napredek kmetijstva, delovanja različnih kmetijskih in živinorejskih ustanov, kmetijskega šolstva, upravljanja nedržavnih gozdov, ustanavljanja in vzdrževanja banovinskih zdravstvenih ter socialnih ustanov in služb, vzdrževanja in graditve cestnega in železniškega omrežja ter drugih javnih objektov, posebej šolskih poslopij, hidrotehničnih del, razvoja strokovnega šolstva za potrebe obrti in trgovine ter podpiranja delovanja telesnovzgojne organizacije Sokola, kulturno-prosvetnih in humanitarnih društev, tudi za vso banovino. Za kritje izdatkov za te dejavnosti je moral ban določiti predvsem različne davčne obveznosti prebivalstva banovine ter uporabiti dohodke banovinskih podjetij in ustanov, za to tako imenovano banovinsko področje pa so skrbeli posebni banovinski uslužbenci v okviru enotne banske uprave. Člani banskega sveta so lahko svoje naloge opravljali le na sejah, niso pa smeli vplivati na odločitve upravnih oblasti in pri njih posredovati. S pravilnikom je minister tudi določil, da mora vsako leto sklicati največ 15 dni trajajoče redno zasedanje glede banovinskega proračuna, na katerem mora ban na prvi seji predložiti svoj predlog proračunskih dohodkov in izdatkov. Ko dobi od banskega sveta stališče o najnujnejših potrebah v posameznih okrajih in mestih, naj "po svoji presoji in finančni moči banovine ukrene vse, kar je potrebno, da se jim

zadosti in da se zagotovijo sredstva v proračunu," ki ga je dokončno potrdil minister za finance. Potem ko je sklenjen posvet o banovinskem proračunu, smejo banski svetniki sprožiti tudi druga vprašanja, ki se nanašajo na delovno področje banskega sveta. Ban je po odobritvi ministra za notranje zadeve lahko skliceval tudi največ petdnevna izredna zasedanja za razpravo zlasti o finančnih in premoženjskih zadevah. Pravilnik je vseboval tudi poslovniška določila, v katerih so bile posebej pomembne pravice bana kot predsedujočega sejam banskega sveta, da omeji pravico njegovih članov do razprave.³⁷ Pred začetkom delovanja banskih svetov je minister za notranje zadeve s posebno okrožnico skrajno omejil njihove pravice pri sprejemanju banovinskega proračuna. V njej je poudaril, da glede na posvetovalno vlogo banskega sveta v njegovi razpravi o banovinskem proračunu ne sme priti do njene delitve v načelno in specialno, "a še manj do kakršnegakoli glasovanja ali preglasovanja". Banski svetniki morajo svoje sodelovanje v proračunski razpravi omejiti le na posredovanje potreb svojih območij, "ki jih bo ban po svoji uvidevnosti upošteval ali ne. Ker je banski svet organ bana in ker člani banskega sveta dajejo banu nasvete, mora vse delo v banskem svetu ostati kot notranja administrativna stvar" in le od banove presoje je odvisno, koliko informacij o njegovem delu bo posredoval širši javnosti. Zahteval je, da navedena navodila strogo izvajajo.³⁸

Tako so bili leta 1930 določeni pravni temelji za delovanje banskega sveta do leta 1941. Oktroirana oziroma septembrska ustava je sicer vsebovala tudi določbe o omejenih samoupravnih pristojnostih banovin,³⁹ ki so bile v primerjavi z oblastnimi samoupravami še nekoliko zmanjšane.⁴⁰ Izvajali naj bi jih izvoljeni banovinski sveti in banovinski odbori, njihovo organizacijo in pristojnosti pa naj bi določal zakon, ki ga kljub številnim obljubam ni poslala Narodni skupščini v sprejetje nobena vlada. V banskem svetu Dravske banovine so zato potekala prizadevanja svetnikov za udejanjenje ustavno določene banovinske samouprave ob hkratni čim širši upravni decentralizaciji, pa tudi za povečanje njegove pristojnosti pri sprejemanju banovinskih proračunov. V teh avtonomističnih prizadevanjih je bila prelomnica leto 1935 z zamenjavo liberalnega re-

³⁶ V tridesetih letih sta delovala še dva strokovna posvetovalna organa, sanitetni svet za področje socialne politike in zdravstva ter banovinski šolski odbor, predvideni banovinski kmetijski odbor pa ni zaživel (Dragotin Trstenjak, Uprava v Sloveniji, Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, 113).

³⁷ Pravilnik o organizaciji in delu banskega sveta, Službeni list (SL) kraljevske banske uprave Dravske banovine, št. 19, 20. 8. 1930. Srbohrvaški original je v prilogah vseh prvih zasedanj banskega sveta (BS) Dravske banovine v fondu 77 v ARS.

³⁸ Okrožnica ministra za notranje zadeve z dne 18. 10. 1930 (banu Dravske banovine je bila poslana 18. 1. 1931) v fasc. 1, fond 77 v ARS.

³⁹ SL kraljevske banske uprave Dravske banovine, št. 53, 10. 9. 1931, člani 84-97.

⁴⁰ Oktroirana ustava je objave banovinskih odredb pogojevala s predhodnim soglasjem Državnega sveta, tudi izvajajnje samoupravnih nalog pa naj bi bilo združeno v enotni banski upravi.

žima JNS z vladavino JRZ, po kateri je katoliški tabor postopno radikaliziral svoje zahteve v oblikovanje banovine Slovenije s širokimi zakonodajnimi in izvršilnimi pristojnostmi. Posebej pa je treba poudariti, da so bile možnosti za uveljavitev številnih pobud in predlogov banskih svetnikov v obdobju velike gospodarske krize v prvi polovici tridesetih let, ki je vplivala na zmanjšane možnosti pridobivanja dohodkov in terjala izdatke zlasti za omilitev hudih socialnih posledic, zelo skromne, od tedaj pa so banovinski proračuni glede na ponovno gospodarsko rast iz leta v leto naraščali⁴¹ in tako je ban lahko njihova prizadevanja na vseh področjih pristojnosti bolj upošteval.

Prvo zasedanje banskega sveta januarja 1931 je potekalo po ministrovih navodilih, predstavnik banskih svetnikov pa je poudaril, da je kralj z oblikovanjem banovin, "ki morejo s pravilnim združevanjem državnih in lokalnih interesov uspešno vršiti posle decentralizacije uprave" napravil "modri ukrep", ter izrazil željo, da bi bil prenos pristojnosti na banovine čim širši.⁴² Prvi banski svet Dravske banovine je štel štirideset članov, sestavljali pa so ga privrženci vseh treh političnih taborov, katoliškega, liberalnega in socialističnega. To je imelo za posledico, da so bile nekatere razprave, na primer o sokolstvu, tudi politično obarvane. Toda po odhodu predstavnika prepovedane SLS iz vlade je minister za notranje zadeve jeseni 1931 imenoval skoraj vse banske svetnike iz vrst liberalnega tabora⁴³ in v prvi polovici tridesetih let lahko v banskem svetu sledimo le pogledom njegovih privržencev na državno ureditev. Na II. zasedanju banskega sveta v začetku leta 1932 je ban dr. Marušič navdušeno poudaril, da "je dana po ustavi avtonomija banovinam," ki bo omogočala razvijanje vseh kulturnih in ekonomskih sil v korist banovine in države. Banski svetniki so pričakovali skorajšnje udejanjenje ustavnih določil in so predlagali za delovanje banovinskih samoupravnih organov sredstva že v proračunu za leto 1932/33, njihova prizadevanja za okrepitev vloge banskega sveta pa kaže predlog, naj bi ga pred plenarno obravnavo preučili še posebni odseki in da naj ga ban večkrat skliče na seje.⁴⁴ Ta korak k temeljitji proračunski razpravi pa je z izvolitvijo finančnega odseka uspelo uveljaviti banskemu svetu v začetku leta 1933 na njegovem III. zasedanju, ki je posebej pomembno tudi zaradi tehtnih razprav o problematiki upravne in samoupravne decentra-

lizacije ter oblikovanja stališč do aktualnih političnih razmer, ki so se na prelomu 1932/33 zaostrele zaradi v točkah izraženih zahtev prepovedanih opozicijskih strank po federalistični preureditvi države in obnovitvi demokracije. "Predstavništvo Slovenije", kot je Jutro poimenovalo banski svet, je odločno zavrnilo federalistične punktacije SLS kot separatistične. Ban dr. Maušič je sicer opozoril, da banski svet ni "nobena politična institucija v smislu ustave in pravilnika, ampak strogo gospodarska institucija," toda njegova obsodba tega dejanja, uperjenega proti narodni in državni enotnosti, je upravičena in nujna.⁴⁵ V odgovor na federalistične zahteve SLS so banski svetniki v skladu z unitaristično-centralistično opredelitvijo liberalnega tabora v svojih razpravah podprli udejanjenje ustavnih določil o banovinskih samoupravah, o problematiki upravne in samoupravne decentralizacije pa sta obsežno referirala tudi ban in posebej njegov pomočnik dr. Otmar Pirkmajer. S posebno resolucijo so pozdravili napoved vlade, "da se bo v najkrajšem času pristopilo k izgraditvi banske uprave in banovinske samouprave na bazi najširše dekoncentracije", ter opozorili tudi na nujnost prenosa ustreznih finančnih virov na banovine. Ob sklepu III. zasedanja se je predsednik kluba banskih svetnikov Ivan Tavčar zahvalil banu "na uvidevnosti, da je pristal na tak način obravnavanja proračuna, ki odgovarja demokratičnim principom vsake javne ustanove... O priliki obravnavanja tega proračuna nismo bili samo posvetovalni organ, dejansko je bila razprava izvedena tako, da smo v vseh točkah proračuna odločevali... Jaz mislim, da upravičeno lahko trdim, da ta proračun ni samo proračun kraljevske banske uprave kot take, ampak proračun..." banskega sveta, ki je po obsežnih razpravah na sedmih sejah finančnega odbora ter po generalni in specialni razpravi "pri vsaki priliki glasoval in s tem izražal svoje mnenje in odločeval glede posameznih postavk proračuna." Takšen potek sprejemanja proračuna je treba poudariti tudi zato, "ker se mnogokrat javnosti hoče imputirati mnenje, češ da banovinski svet nima nobene prave vrednosti in da... ne vrši tiste naloge in nima tistih pravic, kot bi jih moralo imeti demokratično ljudsko zastopstvo. Zavedamo se, da teh pravic po zakonu res nimamo, tekom razprave v banovinskem svetu pa je bila stvar praktično izpeljana tako, da so (mu) bile te pravice... dejansko priznane in prav s te strani g. ban sprejmite našo zahvalo, da ste tako umevali naloge banovinskega sveta in mu dejansko dali tako pravico in obeležje največje resnosti."⁴⁶

⁴¹ Dr. Vladimir Murko, *Državne in samoupravne finance v dravski banovini v l. 1918-1938*, Spominski zbornik Slovenije, 480.

⁴² Stenografski zapisnik 8. seje II. zasedanja BS, 29. 1. 1931, v fasc. 1, fond 77 v ARS.

⁴³ Podrobneje glej razpravo M. Stiplovška, *Začetek delovanja banskega sveta Dravske banovine leta 1931*, Melikov zbornik. Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje, Ljubljana 2001, 951-966.

⁴⁴ Stenografski zapisnik 1. seje II. zasedanja BS, 8. 2. 1932, v fasc. 2, fond 77 v ARS.

⁴⁵ Stenografski zapisnik 1. seje III. zasedanja BS, 15. 2. 1933, v fasc. 4, fond 77 v ARS; Jutro, št. 40, 16. 2. 1933.

⁴⁶ Stenografski zapisnik 4. seje III. zasedanja BS, 25. 2. 1933, prav tam; opozorimo naj, da se v zapisnikih in razpravah za banski svet uporablja naziv banovinski svet, ki bi bil ustrezen le v primeru njegove izvolitve.

Toda vsa prizadevanja banskega sveta in banske uprave za učinkovitejše reševanje hudih posledic velike gospodarske krize v Sloveniji prek banovinskega proračuna in posebnega bednostnega sklada so bila razvrednotena z odločitvijo ministra za finance, da ju ob potrditvi zmanjša.⁴⁷ Takšno ravnanje je sprožilo tudi med režimskimi privrženci hudo nezadovoljstvo, ki ga je izrazil na zadnjem zasedanju v času režima JNS Ivan Tavčar, nekdanji narodni socialist. Poudaril je, da mora banski svet dobiti "odločilni vpliv" pri sestavi proračunov in prek njegovega stalnega odbora tudi pri njihovem izvajanju, s čimer naj bi se končala praksa, da jih osrednja vlada ob potrjevanju "prikroji popolnoma po svojem mišljenju."⁴⁸ Zanimivo pa je, da ni zahteval izvedbe volitev banovinskega sveta, ki so bile temeljni pogoj za začetek delovanja ustavno določenih banovinskih samouprav. To je v obdobju liberalne vladavine zadnji odločno zahteval Albin Prepeluh na zasedanju banskega sveta v začetku leta 1934, kar je utemeljeval z dejstvom, da "mi tukaj nimamo ničesar govoriti, temveč odloča samo g. ban," ki "je sicer toliko demokrat, da nas vpraša za mnenje, in nas pusti glasovati, toda on lahko to glasovanje vzame kot resno, ali pa tudi ne, in če bo prinesel proračun iz takega zastopa, kot smo mi, ne bo imel hrbtenice pri finančnem ministrstvu (ob potrjevanju op. p). Če pa bi bil banovinski svet izvoljen, bi imeli sklepi tega sveta docela drugačno moč."⁴⁹

Prepeluh pa je opozoril na enega izmed verjetnih vzrokov za odlaganje udejanjanja ustavnih določil o banovinskih svetih, in sicer na bojazen, da bo po volitvah njihova kadrovska sestava v nekaterih banovinah, med njimi prav gotovo v Dravski banovini, drugačna od režimskih želja tudi ob zanj ugodnem volilnem sistemu, kar so pokazale tudi občinske volitve oktobra 1933.⁵⁰ Banski svet Dravske banovine se je v prvi polovici tridesetih let zavzemal predvsem za upravno decentralizacijo in okrepitev svoje vloge pri sprejemanju proračunov, za udejanjenje tudi banovinske samouprave prek izvoljenih organov pa se je odločno opredelil le na III. zasedanju v začetku leta 1933, torej pred občinskimi volitvami. Postopno je z dvofazno, načelno in podrobno obravnavo banovinskega proračuna ter z glasovanjem o njegovih postavkah uspel mimo pravnih okvirov postopek prilagoditi svojim hotenjem po okrepitvi vloge pri opravljanju te temeljne pristojnosti.

Toda dejstvo, da tudi dohodki proračunov, ki jih je praviloma precej znižal že minister za finance, posebej z ustavljanjem državne dotacije, v razmerah velike gospodarske krize niso bili realizirani,⁵¹ pomen tega proceduralnega uspeha zmanjšuje.

Pomembna sprememba v delovanju banskega sveta pa je nastopila na njegovem VII. zasedanju v začetku leta 1936, ko je prevzel njegovo vodenje novi ban dr. Marko Natlačen, minister za notranje zadeve dr. Anton Korošec pa je razen enega razrešil vse dotedanje banske svetnike ter na novo imenoval na to funkcijo le privržence nekdanje SLS oziroma slovenske organizacije JRZ.⁵² Takšna strankarska sestava banskega sveta je ostala do leta 1941. To dejstvo in nove gospodarske razmere so vplivale na nekaj sprememb v njegovem delovanju v primerjavi s prvo polovico tridesetih let, poudarimo pa naj le dve najpomembnejši, na način opravljanja svetovalne naloge pri sprejemanju banovinskega proračuna in na njegova odločna avtonomistična prizadevanja, pri čemer so le-ta posebej spodbujale in krepile zlasti težave pri zagotavljanju ustrezne gnotne osnove za uspešno gospodarsko, socialno in kulturno rast Slovenije ter skromne proračunske pristojnosti. Njegovi novi člani se tudi niso bali volitev tako kot predhodniki, saj so vedeli, da ima njihova stranka široko podporo volilcev. Vsa medsebojna prepletenost in pogojenost teh dejavnikov se je pokazala že na zasedanju leta 1936. Ban dr. Natlačen je po uvodnem ekspoziju o preskromnem povišanju banovinskega proračuna glede na aktualne potrebe "slovenske banovine" odločil, da bo o njem potekala le enofazna obravnavna, ker posebna načelna razprava glede na to, da ga posvetovalni banski svet ne more ne zavrniti in ne potrditi, ni potrebna.⁵³ Zaradi skrajšanega postopka, ki pomeni nazadovanje v primerjavi s sprejemanjem proračunov v letih 1933-35, je vsako redno zasedanje do leta 1941 obsegalo le šest sej. Ker pa obsežne dvofazne razprave niso imele tudi ustreznih finančnih učinkov, je pomenila sprememba predvsem racionalizacijo dela banskega sveta, pri čemer je postopno naraščanje banovinskega proračuna, v štirih letih za skoraj 50 odstotkov,⁵⁴ vendarle omogočalo uresničenje večjega števila predlogov banskih svetnikov kot v prvi polovici tridesetih let. Dr. Natlačen pa je nadaljeval dotedanjo prakso, da so banski svet-

⁴⁷ SL kraljevske banske uprave Dravske banovine, št. 27, 1. 4., in št. 63, 5. 8. 1933.

⁴⁸ Stenografski zapisnik 1. seje VI. zasedanja BS, 5. 2. 1935, v fasc. 8, fond 77 v ARS.

⁴⁹ Stenografski zapisnik 7. seje V. zasedanja BS, 12. 2. 1934, v fasc. 7, fond 77 v ARS.

⁵⁰ Na občinskih volitvah je dosegla, kljub neugodnemu volilnemu sistemu, uspehe tudi opozicijska SLS (Jože Žontar, *Občine v Sloveniji v letih 1918-1941*, Vilfanov zbornik, Ljubljana 1999, 617).

⁵¹ Kot primer naj navedemo, da je bil proračun za leto 1932/33 realiziran le v višini okoli 65 odstotkov (gradivo o proračunu za leto 1936/37 v fasc. 10, fond 77 v ARS).

⁵² SL kraljevske banske uprave Dravske banovine, št. 10, 14. 12. 1935.

⁵³ Stenografski zapisnik 1. seje VII. zasedanja BS, 12. 2. 1936, v fasc. 10, fond 77 v ARS. Kot zanimivost naj omenimo, da ta njegova odločitev ni navedena v uradnem zapisniku (prav tam).

⁵⁴ Vladimir Murko, n. d., 480.

niki o pomembnih zadevah, ki naj bi jih reševala banska uprava oziroma osrednja vlada, oblikovali posebne resolucije. Njihovo število je naraščalo, teže pa jim je dajala opredelitev banskih svetnikov zanje z glasovanjem. Pomembno je bilo banovo povabilo, da mu pri izvajanju proračuna svetujejo in pomagajo, s čimer je delovanje banskih svetnikov mimo pravilnika razširil tudi na čas med zasedanji.

Že na prvem zasedanju je bila po ostri kritiki Beograda, da s centralizacijo in neizpolnjevanjem finančnih obveznosti do banovine izvaja zavestno demontažo slovenskega gospodarstva in kulture, postavljena zahteva za uvedbo širokih samouprav.⁵⁵ Banski svetniki so ob obravnavi vsakoletnih proračunov kritizirali državne oblasti, da omejujejo možnosti za pridobivanje njihovih lastnih banovinskih dohodkov, kar ima za posledico prepočasno izboljšanje gmotnih razmer za razvoj tistih gospodarskih, socialnih in kulturnih dejavnosti, ki se financirajo iz banovinskega proračuna, hkrati pa davčno preobremenjeno Slovenijo zapostavljajo oziroma ne skrbijo ustrezno za tiste ustanove in panoge, ki bi morale dobiti sredstva iz osrednjega proračuna, za spremembo takšnega nevzdržnega stanja pa nimajo moči. To bi lahko pridobili le z začetkom delovanja izvoljenih banovinskih samouprav, ki bi morale dobiti tudi ustrezno finančno samostojnost. Po sprejetju takšne resolucije leta 1937 je dr. Josip Leskovar izrazil nestrinjanje banskih svetnikov "z onim pravnim stanjem, v katerem je banovina do centralne vlade ali države, in tudi ne s pravnim stanjem, v katerem smo mi do bana", in poudaril njihovo hotenje, "da bi mi čim prej dobili svojo samoupravo in mesto tega banskega sveta, ki je pravzaprav nestvor iz absolutistične dobe, dobili zastop, izvoljen od ljudstva, ki bi sodeloval tako pri uredbodaji kot pri upravi."⁵⁶ Po tehtni proračunski razpravi in sprejetju resolucije, v kateri je banski svet izrazil pričakovanje, da bo hkrati enakopravno rešeno hrvaško in slovensko državnopravno vprašanje, ga je ban dr. Natlačen pohvalil, da "je na res dostojen način nastopal kot naš slovenski gospodarski parlament" oziroma kot naslednik deželnih zborov in oblastnih skupščin. Ugotovil je, da je banski svet "po svoji sestavi preveč homogen", da bi na njegovih sejah prihajalo do verbalnih zaostritev in idejnih spopadov, na manjšo odločenost njegovih članov pa vpliva tudi zavest, "da niso od naroda izvoljeni in da je njihova naloga le v tem, da poročajo o razmerah in potrebah ter da svetujejo, ne da bi mogli zahtevati." Pohvalil je banske svetnike, da je v njihovih "razpravah na splošno vendarle prevladal smisel za širšo skup-

nost nad prizadevanji za lokalne potrebe". Obljubil jim je, da bo njihove predloge pretehtal ob končnem oblikovanju proračuna, in se jim opravičil, da kljub njegovemu povečanju zaradi pomankljanja sredstev ne bo "mogel zadovoljiti vseh njihovih utemeljenih želja."⁵⁷

Medtem ko so se resolucije z zasedanj banskega sveta od 1936 do 1939 omejevale predvsem na čimprejšnjo uveljavitev ustavnih določb o banovinskih samoupravah, pa je na sklepni seji XII. zasedanja februarja 1940 soglasno energično zahteval ustanovitev banovine Slovenije, ki bi imela po hrvaškem zgledu široke zakonodajne, izvršilne in finančne pristojnosti ter bi pomenilo dejansko revizijo ustave. Ban se je v sklepnem govoru pridružil pričakovanju banskih svetnikov, da bo do naslednjega zasedanja že izvoljen banovinski zbor. Ob predvidenem slovesu od posvetovalnega banskega sveta je ugotovil, da je bilo delo banskih svetnikov, "čeprav je zrla javnost na Vas včasih omalovažujoče, velike vrednosti. Zgodovinar, ki bo pregledoval zapisnike o naših sejah, ne bo mogel iti s prezirom ali omalovaževanjem mimo dela, ki ste ga v teh letih... izvršili. Vsakokratno zasedanje banskega sveta je bila nekaka revija gospodarskega, kulturnega, socialnega in zdravstvenega stanja v Sloveniji. Ko ste se tu vrstili drug za drugim kot govorniki, ko ste razkrivali potrebe svojih okrajev in se zanje z vso zgovornostjo zavzemali, ko ste razkrivali in grajali nedostatke, zaradi katerih trpi javna uprava in javna blaginja,... ste pokazali mnogo razumevanja in poznavanja teh vprašanj, a obenem prav tako veliko in plemenito vnemo in hvalevredno stremljenje, da bi svojemu ljudstvu čim več koristili in mu v njegovih težavah čim več pomagali. V zapisnikih o sejah banskega sveta bo našel zgodovinar mnogo zdravih in koristnih pobud, ki so v važnih stvareh odločilno usmerjale delo kraljevske banske uprave in tako mnogo pripomogle k zboljšanju javne uprave in ljudskega blagostanja."⁵⁸ Omenimo naj še, da je na zadnjem zasedanju banski svet posvetil vso pozornost reševanju aktualnih problemov vojnega gospodarstva, predstavnik banskih svetnikov pa je poudaril hotenje za takšno ureditev jugoslovanske države, "da bo nudila vsem trem bratskim narodom vse možnosti svobodnega razvoja in vsestranskega napredka."⁵⁹ S takšnimi stališči si je banski svet prizadeval skupaj z bansko upravo udeležati avtonomijo Slovenije.

Banski svet Dravske banovine je na nekaj rednih in izrednih zasedanjih v tridesetih letih razširil svoje pristojnosti tudi na uredbodajno

⁵⁵ Stenografski zapisnik 3. seje VII. zasedanja BS, 19. 2. 1936, prav tam.

⁵⁶ Stenografski zapisnik 6. seje VIII. zasedanja BS, 20. 2. 1937, v fasc. 11, fond 77 v ARS.

⁵⁷ Stenografski zapisnik 6. seje X. zasedanja BS, 18. 2. 1939, v fasc. 13, fond 77 v ARS.

⁵⁸ Stenografski zapisnik 6. seje XII. zasedanja BS, 17. 2. 1940, v fasc. 14, fond 77 v ARS.

⁵⁹ Stenografski zapisnik 6. seje XIII. zasedanja BS, 22. 2. 1941, v fasc. 15, fond 77 v ARS.

področje (npr. z uredbami o izvedbi občinskih volitev, o občinskih uslužbencih, viničarskem re-du). Glede na to, da banski svet kot posvetovalni organ ni imel uredbodajnih pristojnosti, so nekateri pravniki osporavali veljavnost navedenih uredb.⁶⁰ Prav tako je na nekaterih zasedanjih presešel pristojnosti s političnimi razpravami (npr. o Sokolu, punktacijah SLS, občinskih volitvah, komunizmu). Ob ugotovitvi, da je banski svet mimo pravnih okvirov povečal svojo vlogo glede banovinskih proračunov, pa je treba poudariti, da ni uspel s svojimi zahtevami po udejanjenju ustavnih določil o banovinski samoupravi. Banski svet Dravske banovine je v svojih prizadevanjih za povečanje pristojnosti dosegel le skromne uspehe, ki niso bili pravno sankcionirani, medtem ko sta slovenski oblastni skupščini uspeli svoje samoupravne pristojnosti pomembno tudi zakonsko razširiti.

SUMMARY

SELF-GOVERNING COMPETENCIES OF THE LJUBLJANA AND MARIBOR OBLAST ASSEMBLY (1927-1929) AND CONSULTING FUNCTIONS OF THE BAN'S COUNCIL OF THE DRAVA BANOVINA

The St. Vitus Day constitution of 1921 and the second Yugoslav constitution, "granted" or September constitution of 1931, granted the biggest administrative units – *oblasti* in the 1920s and *Banovine* in the following decade – some degree of self-rule in the socio-economic, education, and cultural fields. These self-governing competencies, however, represented only a modest departure from the centralistic state administration. On one hand, the constitutional and legal provisions regarding the self-rule of the *oblasti* were implemented, however belatedly, in the beginning of the year 1927. Thus, the Ljubljana and Maribor *oblast* assembly were elected as the highest self-governing bodies in Slovenia and they operated successfully until the institution of the dictatorship on 6 January 1929. On the other hand, the provisions relative to the self-rule of the *Banovine* were not implemented because no government had prepared a proposal regarding their competencies and elections to the *Banovina* councils.

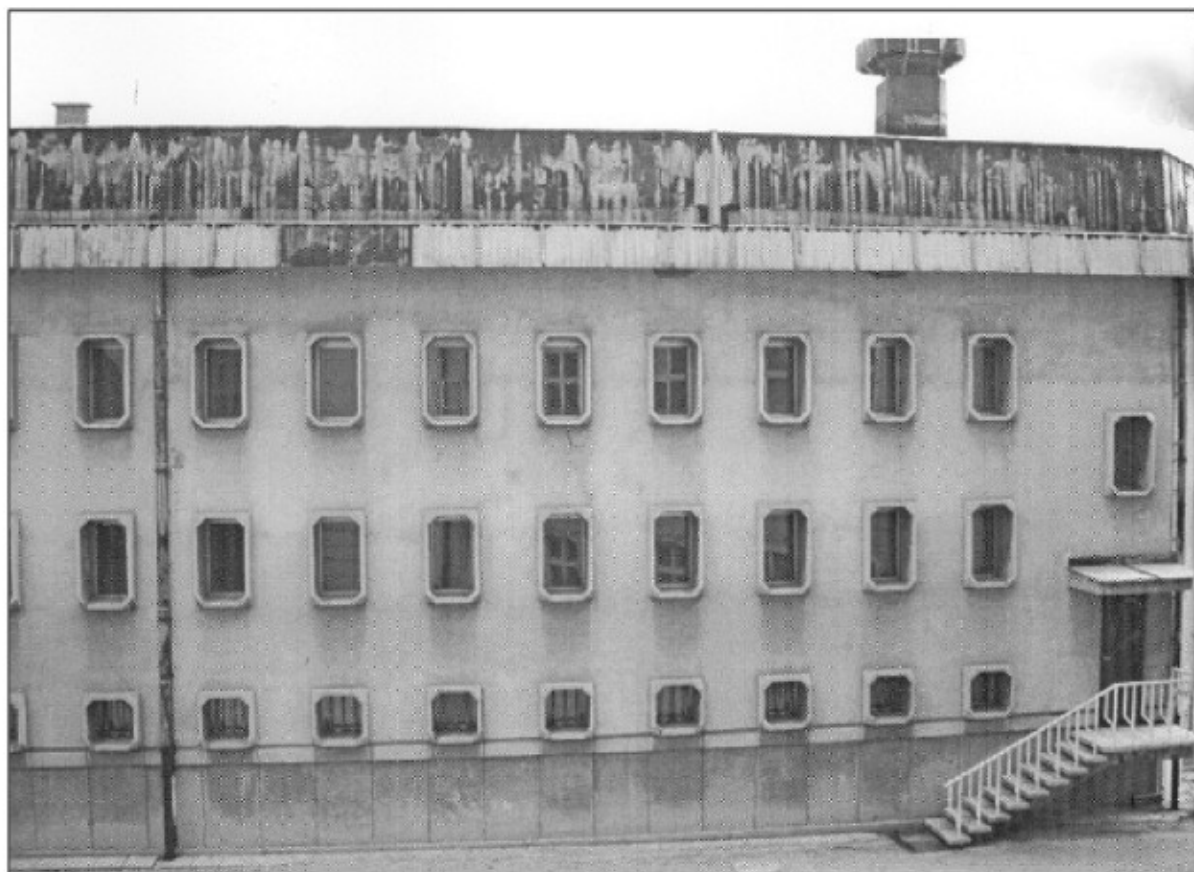
The efforts to carry the constitutional provisions on the self-rule to the effect, and in the late 1930s, also to expand them into legislative autonomy, were intensively pursued in the sole broader representative body, the Ban's Council of the Drava Banovina (Banski svet Dravske banovine). Its members, who were nominated by the Minister of the Interior, were, as representatives of the

districts and larger cities, essentially competent to advise the Ban on matters relating to the preparation of the *Banovina's* budget. Therefore, the Ban's Council, in comparison with the *oblast* assemblies played only a modest role in addressing the economic, social, and cultural issues that would be significant for Slovenia's development, or in implementing certain aspects of its self-rule and legislative autonomy.

Both Slovene *oblast* self-governments were successful in their efforts to expand their competencies. They obtained the right, granted by the National Assembly, to have their assemblies adopt and invalidate the provincial legislation promulgated under the Austrian rule as well as some National and Provincial government decrees, dating back to 1981-1921 and referring to Slovenia. Among all 33 *oblast* self-governments in the country, the two Slovene *oblast* self-governments brought most decision-making processes in the legislative and regulatory fields under their competence. They also succeeded in taking over the activities and the institutions from the grand mayors and ministries. The aforementioned facts and the *oblast* self-governments' high degree of independence in the execution of their tasks were the National government's award to the Slovene People's Party (Slovenska ljudska stranka), which managed the activities of both *oblast* self-governments, for its participation in the government. The Slovene *oblast* self-governments were an example of the privileged asymmetric realisation of *oblast* self-governments in the late 1920s.

During the first half of the 1930s, when the Ban's Council of the Drava Banovina was led by the partisans of the liberal camp, it succeeded to increase its influence on the preparation of the *Banovina's* budget beyond its legal authority. However, the Council's efforts to obtain administrative and self-governing decentralisation failed. Following the Great Depression, the Ban's Council, under the leadership of the catholic camp, managed to increase the budget for financing the economic, social, and cultural development of Slovenia. Consequently, the Ban Dr. Marko Natlačen could give more consideration than his liberal predecessors to the suggestions and initiatives put forth by the Ban's councillors. This period (1936 to 1941) is characterised by determined struggle for the implementation of the constitutional provisions regarding the *Banovina* self-government, which reached its peak in 1940 with the demand for the establishment of *Banovina* Slovenia with broad legislative, executive, and financial competencies. The Ban's Council of the Drava Banovina failed to achieve the juridical implementation of its autonomist aspirations, but the Slovene oblastni self-governments nevertheless succeeded in expanding their competencies also judicially.

⁶⁰ Dr. Lovro Bogataj, Uprava dravske banovine, Krajevni leksikon dravske banovine, Ljubljana 1937, 8.

*Skladišče Arhiva Slovenije ob Rožni ulici, zgrajeno leta 1973 in dokončno odprto leta 1976.
Arhiv Republike Slovenije, Fototeka.*

Organizacije stanovskih in gospodarskih interesov Slovenije med vojnama

FRANCE KRESAL

Za zaščito stanovskih interesov so bile splošne in posebne zbornice. Splošne zbornice so bile Zbornica za trgovino, obrt in industrijo na delodajalski strani in Delavska zbornica na delojemalski strani ter Kmetijska zbornica za zaščito kmečkega stanu. Poleg teh je bilo še več specialnih zbornic posameznih dejavnosti ali poklicev (inženirska, zdravniška, lekarniška, odvetniška, notarska). Članstvo v vseh zbornicah je bilo obvezno in urejeno s posebnimi zakoni ali uredbami. Na osnovi obrtnega zakona so bila urejena tudi obvezna združenja trgovcev, obrtnikov in industrijcev, društvo bančnih zavodov pa je na temelju društvenega zakona zastopalo interese vseh denarnih zavodov. Večina teh stanovskih organizacij je v podobni obliki obstajala že pred prvo svetovno vojno in je ta članek nadaljevanje moje razprave v Melikovem zborniku.¹ Vse organizacije podjetniških gospodarskih interesov so bile po uvedbi administrativnega socializma odpravljene kot neustrezne, ali pa so same prenehale obstajati.

V obdobju do druge svetovne vojne so se pri nas izoblikovale in uveljavile gospodarske norme razvitega kapitalizma ter razvilo se je enotno slovensko narodno gospodarstvo. Vzajemni interesi znotraj narodnega gospodarstva so se izražali v Zbornici za trgovino, obrt in industrijo, stanovski interesi pa v obrtnih zadrugah, trgovskih gremijih, v bančnem društvu in v zvezi industrijcev. Ob ustanavljanju nove države po prvi svetovni vojni je Zbornica uredničevala zamisli slovenskih nacionalnih, političnih in ekonomskih ciljev. Oblikovala je slovensko gospodarsko politiko in izgrajevala slovensko gospodarstvo, slovenski deželni vladi pa je pomagala izvajati določen obseg gospodarske avtonomije v okviru Jugoslavije. Za gospodarsko promocijo Slovenije je bil leta 1920 na predlog Zbornice ustanovljen Ljubljanski velesejem, za razvoj tržnega gospodarstva in višje oblike trgovanja leta 1924 še Ljubljanska borza, ki sicer nista bil ne obvezni ne prostovoljni združenji, pač pa gospodarski organizaciji, vendar v Sloveniji zelo posebnega in velikega pomena; velesejem se je razvil v gospodarsko zadrugo, borza pa je bila samoupravna gospodarska ustanova, podrejena državnemu nadzoru za pospeševanje in urejanje trgovskega

prometa z blagom, vrednostnimi papirji, devizami in valutami. Vendar jih ne omenjamo zaradi teh dejavnosti, pač pa zaradi drugih dejavnosti splošnega pomena, ki so izhajale predvsem iz velikega ugleda teh dveh ustanov, iz ugleda personalnega vodstva in ugleda članov teh ustanov. Ljubljanski velesejem se je razvil iz paradržavne ustanove slovenske narodne vlade z najeminentnejšimi gospodarstveniki in politiki za prezentacijo slovenskega gospodarstva doma in v tujini. Tudi Ljubljansko borzo so na predlog Zbornice za trgovino, obrt in industrijo ustanovili najpomembnejši gospodarstveniki in v njenem članstvu je bilo do leta 1941 358 največjih podjetij.

1. Zbornica za trgovino, obrt in industrijo

Zbornica za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani je bila obvezno gospodarsko združenje za zaščito stanovskih interesov, za zastopanje pred oblastmi in za pospeševanje trgovine, obrti in industrije. Ustanovljena je bila leta 1851 kot Trgovska in obrtna zbornica za Kranjsko. Narodna vlada za Slovenijo je 14. novembra 1918 razširila pristojnost te zbornice na ozemlje vse Slovenije in se je imenovala Trgovska in obrtna zbornica v Ljubljani. Dne 30. junija 1925 je bila preimenovana v Zbornico za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani.² Bila je najpomembnejša zbornica in tudi najstarejša v Sloveniji; obstajala je od leta 1851 do 1948 in je imela 98 let nepretrganega delovanja.³

Po prvi svetovni vojni je Zbornica delovala po avstrijski zakonodaji vse do leta 1932, ko je izšla jugoslovanska Uredba o trgovinskih, industrijskih in obrtnih zbornicah. Ta uredba je temeljila na novem jugoslovanskem Zakonu o obrtih iz leta 1931. Zbornični sistem se po uvedbi nove jugoslovanske zakonodaje ni bistveno spremenil. Delno se je povečalo delovno področje Zbornice, ker so v njeno pristojnost prišli tudi denarni in kreditni zavodi, banke, hranilnice, zavarovalnice,

¹ France Kresal, Stanovske organizacije od ukinitve cehov do prve svetovne vojne. Melikov zbornik, Ljubljana 2001, str. 687-698.

² Uredba o izpremembah in dopolnitvah državnega zakona z dne 29. junija 1868 in 29. junija 1901 o organizaciji trgovskih in obrtniških zbornic glede sestave in teritorialnega okrožja Trgovske in obrtne zbornice v Ljubljani kakor tudi volilnega reda za to zbornico z dne 30. junija 1925. Ur. list ljubljanske in mariborske oblasti št. 70, letnik VII z dne 29. julija 1925; Sl. N., št. 159/37, 1925.

³ Obširneje in podrobneje o Zbornici TOI glej France Kresal, Zbornica za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani. Prispevki za novejšo zgodovino, XLI, 2001, št. 1, str. 59-69.

rentni zavodi in zastavljalnice ter občinska in mestna podjetja, ki prej po avstrijski zakonodaji niso sodila v zbornico. Povečale in razširile so se tudi nekatere naloge in pristojnosti Zbornice. V okviru Jugoslavije so bile zbornice organizirane po banovinah. Bile so javnopravne ustanove in posvetovalna telesa državnih oblasti in samoupravnih teles o vseh vprašanih gospodarskega in socialnega reda.

Zbornica za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani (Zbornica TOI) je obravnavala vsa vprašanja iz posameznih gospodarskih panog, spremljala vse gospodarske pojave in ocenjevala njihove učinke na gospodarstvo svojega področja, pristojnim državnim organom pa dajala svoja mnenja in predloge za reševanje. Dajala je svoja mnenja o načrtih zakonov, uredb in pravilnikov s področja gospodarstva. Zbirala in obdelovala je statistične podatke o stanju gospodarstva. Vodila je register vseh podjetij na svojem območju po panogah. Za svoje potrebe (zbornične doklade, članarina, volilni imenik) je vodila poseben davčni kataster. Vodila je zbornik trgovinskih običajev (uzanc) svojega področja in izdajala potrdila o njih. Vodila je evidenco uvoznih in izvoznih podjetij ter izdajala potrdila o izvoru blaga. Izdajala je potrdila za davčne in carinske olajšave. Razvila je obširno informacijsko službo za potrebe svojih članov, za različna ministrstva izvajala strokovne ankete o stanju gospodarstva na svojem področju. Sodelovala je na gospodarskih konferencah in kongresih, izdajala publikacije s poročili o stanju gospodarstva, finančno podpirala izdajanje strokovnih publikacij in poučnih knjig. Izdajala je izvirna spričevala obrtnikom, legitimacije trgovskim potnikom, overjala in izdajala izjave glede prošelj za nastop obrti, nadzorovala je strokovne organizacije trgovcev, industrijcev in obrtnikov (trgovske gremije, zvezo industrijcev in obrtna združenja). Razvila je široko dejavnost za pospeševanje vseh panog gospodarstva na svojem zborničnem področju. Sodelovala je z vsemi drugimi zbornicami v državi. Spodbujala je razvoj slovenskega strokovnega šolstva in ga tudi finančno podpirala. Za izobraževanje trgovskega kadra je omogočila ustanovitev državne dvorazredne šole v Mariboru leta 1919 in pripomogla, da se je leta 1926 preoblikovala v trgovsko akademijo. Vodila je akcijo za ustanovitev trgovske akademije v Ljubljani leta 1920. Leta 1938 je v Ljubljani odprla zasebno zbornično dvorazredno trgovsko šolo javne narave. Leta 1928 je v svojem okviru organizirala Zavod za pospeševanje obrti in imela je komisijo za opravljanje mojstrskih izpitov. Že v prvem letu delovanja izpitnih komisij pri Zbornici je mojstrski izpit opravilo 900 kandidatov, v poznejših letih pa še okrog 1500 samostojnih obrtnikov. Od leta 1929 je v okviru zbornice delovalo zbornično razsodišče, ki je hitro in učinkovito urejalo številne gospodarske spore, ki bi sicer obremenjevali red-

na sodišča. Za gospodarsko promocijo Slovenije je bil leta 1920 na predlog Zbornice ustanovljen Ljubljanski velesejem, za razvoj tržnega gospodarstva in višje oblike trgovanja leta 1924 še Ljubljanska borza. Ob ustanavljanju nove države po prvi svetovni vojni je Zbornica uresničevala zamisli slovenskih nacionalnih, političnih in ekonomskih ciljev. Oblikovala je slovensko gospodarsko politiko in izgrajevala slovensko gospodarstvo, slovenski deželni vladi pa je pomagala izvajati določen obseg gospodarske avtonomije v okviru Jugoslavije. Zbornica TOI se je zavzemala za urejen odnos med delom in kapitalom. Podpirala je uvedbo osemurnega delavnika in ureditev ustrezne delavske zaščite ter delavskega socialnega zavarovanja po prvi svetovni vojni. Dejavno je sodelovala pri izgradnji avtonomnega sistema podjetniških kolektivnih pogodb, v katerih so določali mezde, mezdni sistem in druge delovne pogoje, ni pa mogla biti podpisnica na delodajalski strani, to so bili lahko samo podjetniki sami, ali njihova svobodna združenja.⁴

Zbornica se je vzdrževala s svojimi lastnimi sredstvi, ki jih je pridobivala iz dohodkov svojega premoženja, iz dohodkov zborničnih taks in iz obvezne članarine. Redne zbornične doklade (članarina) so znašale 8 odstotkov odmerjenega davka za večja podjetja, za obrtnike in trgovce, ki so zaposlovali največ dva pomočnika in plačevali davek pavšalno, je bila tudi članarina pavšalna po 10 do 20 dinarjev. Zbornična taksa za obrtna dovoljenja je znašala po 200 do 500 dinarjev glede na velikost podjetja, za rokodelske obrtnike po 50 do 100 din in za izdajanje legitimacij trgovskih potnikov po 20 do 50 din.

Člani Zbornice so bili vsi gospodarski subjekti trgovine, obrti in industrije. Teh je bilo v Sloveniji leta 1918 27.852, leta 1938 pa 39.390. Največ jih je bilo s področja obrti in trgovine. Konec leta 1926, ko je še veljal davčni cenzus za volitve v Zbornico, je bilo 33.002 volilnih upravičencev, in sicer 9.514 v trgovinskem odseku, 23.027 v obrtnem odseku in 416 v industrijskem odseku.⁵ Do leta 1939 se je število industrijskih podjetij povečalo za 46 odstotkov, število obrtnih in trgovinskih obratov je ostalo bistveno nespremenjeno.

Zbornico je vodil zbornični svet, ki je štel prvotno 48 članov (po 16 za vsak odsek). Ko je bil leta 1934 ustanovljen še gostinski odsek, se je število svetnikov povečalo na 58. Glede na veliko število obrtnikov, so ti leta 1933 zahtevali ustanovitev svoje obrtniške zbornice, vendar niso uspeli. Šele leta 1935 so pridobili nekatere večje

⁴ Uredba o trgovinskih, industrijskih in obrtnih zbornicah. Sl. List, št. 60/III, z dne 31. avgusta 1932, str. 1005-1012; Sl. N., št. 178/LXXV, 1932, str. 512.

⁵ Trgovski list. Časopis za trgovino, industrijo in obrt. Ljubljana 1926, IX, št. 118, Razglas Volilne komisije Zbornice za trgovino, obrt in industrijo z dne 9. oktobra 1926.

pristojnosti pri pospeševanju obrti, večji vpliv pri zborničnih odborih in dobili v svojem odseku štiri svetnike več (skupaj 20). Skupno število vseh zborničnih svetnikov je odslej znašalo 62, in sicer po 16 v trgovskem in industrijskem odseku, 20 v obrtniškem in 10 v gostinskem odseku. Vsak odsek je prej volil enako število svetnikov, čeprav je bilo število članov bistveno različno.⁶

Organi Zbornice TOI so bili: zbornični svet, predsedništvo, odseki, stalni in posebni odbori, zbornični urad, izpostave in zastopstva. Zbornične svetnike so volili vsi člani zbornice v okviru svojih odsekov. Zbornični svet je nato volil vse druge organe in predsednika Zbornice.⁷ Mandat zborničnih svetnikov naj bi trajal šest let, vendar so bile volitve v Zbornico TOI samo trikrat: v letih 1926, 1927 in 1936, a nikoli za ves mandat; sicer so bili svetniki imenovani od vlade.⁸ V tridesetletnem delovanju Zbornice TOI v okviru Jugoslavije so jo vodili izvoljeni organi samo šest let in pol. V jugoslovanskem obdobju politične stranke sicer niso sodelovale pri zborničnih volitvah, politično neodvisni pa zbornični organi vseeno niso bili. Med okupacijo in po njej pa ni bilo ustreznih razmer za politično neodvisno Zbornico.

Zbornica je bila pod državnim nadzorstvom; izvajal ga je minister za trgovino in industrijo. Minister je iz določenih razlogov lahko tudi razpustil zbornični svet in imenoval komisariat za vodenje tekočih poslov zbornice. To se je zgodilo štirikrat: 21. decembra 1926, 15. septembra 1930, 8. avgusta 1940⁹ in februarja 1941, ko se je osamosvojil obrtni odsek in se konstituiral v samostojno Obrtno zbornico, preostala Zbornica TOI pa se je preoblikovala v Trgovsko industrijsko zbornico. Novih volitev ni bilo in postavljeno je bilo začasno vodstvo.¹⁰

Pod okupacijo med drugo svetovno vojno je bila Zbornica omejena samo na Ljubljansko pokrajino. Neposredno je bila podrejena nadzoru Visokega komisariata in njen podprefekt je postal zbornični predsednik; zborničnemu uradu je bil dodeljen komisar. Zbornica je bila z uredbo visokega komisarja Ljubljanske pokrajine 2. maja 1942 preoblikovana v Pokrajinski korpora-

cijski svet. Ob ustanovitvi korporacijskega sveta je bilo v registru nekdanje Trgovske industrijske zbornice v Ljubljani vpisanih 145 industrijskih obratov, 5.580 obrtniških, 3.296 trgovinskih in 1.526 gostinskih obratov, kar je bila komaj tretjina gospodarskih zmogljivosti nekdanje Zbornice TOI. Pokrajinski korporacijski svet je bil zadolžen za iste naloge kot prejšnja Trgovsko industrijska zbornica v vojnih razmerah. Izvajala je predvsem naloge racionirane preskrbe s surovinami in njihovo distribucijo gospodarskim organizacijam ter vodila evidenco proizvodnje, uvoza in izvoza. Izdajala je oblačilne nakaznice in razdeljevala kurivo potrošnikom.¹¹

Na nemškem okupacijskem območju so bile krajevne gospodarske organizacije vključene v nemške pokrajinske zbornice, in sicer Zbornici za Koroško v Celovcu in Zbornici za Štajersko v Gradcu, pomembnejša podjetja industrije, trgovine, bank, zavarovalnic, energije in prometa pa v državno gospodarsko zbornico. Pokrajinske gospodarske zbornice so bile organizirane enako kot državna, na temelju notnih interesov kapitala in dela.¹² Po nemški zasedbi Ljubljane so tudi ljubljansko Zbornico vključili v svoj sistem in jo podredili Zbornici za Koroško. Gospodarske organizacije v Prekmurju so bile podrejene madžarski gospodarski zbornici.

Po osvoboditvi je bilo zbornično delovanje obnovljeno v prvotnem obsegu in usmerjal ga je dvanajstčlanski delegatski odbor. S podatki iz svojih popisov in evidenc o gospodarskih obratih, njihovih zmogljivostih, potrebah po surovinah in o stanju kvalificirane delovne sile je Zbornica sestavljala podrobna poročila in študije v pomoč planski komisiji LRS in ministrstvu za industrijo in rudarstvo, za trgovino in preskrbo. Ko so gospodarske organizacije z razlastitvami, zaplembami in z nacionalizacijo prešle v last splošnega ljudskega premoženja v spremenjeni družbenopolitični ureditvi, ni bilo več pogojev za delo in obstoj nekdanje Zbornice TOI in je bila 5. maja 1948 razpuščena. Njeno premoženje je postalo splošno ljudsko in je prišlo v upravo LRS.¹³

Zbornični svetniki so pomembno sodelovali pri ustvarjanju slovenske gospodarske politike na Slovenskem. Ljubljanski veletrgovec Ivan Knez je bil predsednik že prejšnje kranjske deželne zbornice od leta 1911 dalje in nato še prvi predsednik slovenske zbornice vse do svoje smrti leta 1926.¹⁴ Sledil mu je ljubljanski veletrgovec Ivan

⁶ Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1938, str. 153-155, Zbornica za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani; Zapisniki sej Zbornice za trgovino, obrt in industrijo z dne 7. 4. 1933, 28. 12. 1933, 12. 4. 1935.

⁷ Volilni red zbornice za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani z dne 30. junija 1925, Ur. list št. 70/VII, str. 446-448; Sl. N., št. 159/XXXII, 1925.

⁸ Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1938, str. 153-155, Zbornica za trgovino, obrt in industrijo.

⁹ Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1938, str. 133-135, Zbornica za trgovino, obrt in industrijo.

¹⁰ Anka Vidovič-Miklavčič, Zveza slovenskih obrtnikov in prizadevanje za ustanovitev obrtne zbornice. Melikov zbornik, Ljubljana 2001, str. 973-975.

¹¹ Časopis za trgovino, industrijo, obrt in denarništvo, Ljubljana 1943, XXVI, št. 17, 26. februar, I. plenarna seja Pokrajinskega korporacijskega sveta. Govor Eksc. Emilija Graziolija, št. 36, 4. maj, Proslava II. obletnice. Govor visokega komisarja.

¹² Dr. Henrik Steska, Uprava v državnih pokrajinah Nemčije. Časopis za trgovino, industrijo, obrt in denarništvo, Ljubljana 1943, XXVI, št. 82-90, 12. oktober do 9. november.

¹³ Vodnik po fondih in zbirkah Arhiva Republike Slovenije. II. knjiga. Ljubljana 1999, str. 255-256.

¹⁴ Trgovski list, Ljubljana 1926, IX, št. 2, str. 1, Ivan Knez.

Jelačin in Zbornici predsedoval do 8. avgusta 1940.¹⁵ Podpredsedniki Zbornice so bili: Dragotin Hribar, Ivan Ogrin, Josip Rebek, vsi lastniki svojih podjetij in upravni svetniki številnih gospodarskih družb. Dragotin Hribar je bil tudi podpredsednik Ljubljanskega velesejma in častni predsednik Ljubljanske borze ter predsednik Zveze industrijcev Slovenije. Generalni tajniki Zbornice TOI so bili: dr. Viktor Murnik do leta 1926, dr. Fran Windischer do 1931 in dr. Ivan Mohorič do 1941. Vsi so bili upravni svetniki številnih podjetij; Windischer je bil tudi predsednik Narodne galerije, Mohorič pa minister za trgovino in industrijo. Zbornični svetniki so bili pomembnejši gospodarstveniki. Omenimo samo nekaj najvidnejših, da bi s tem ponazorili vlogo in pomen Zbornice v slovenski gospodarski politiki. Fran Bonač, Ciril in Franc Pavlin, Viktor Meden, Jakob Mohorič, Avgust Westen, Anton Klinar in Rihard Skubec so bili v Zbornici predstavniki finančnega kapitala in največjih industrijskih družb, Peter Kozina, Josip Lenarčič, Franc Majdič, Vladimir Remec, Avgust Žabkar, Rudolf Stermeck in Franc Šumi pa svojih industrijskih in trgovskih podjetij. Milan Dular, Ivan Šubic in Milan Šuklje so v Zbornici predstavljali velesejem, strokovno šolstvo in inženirsko zbornico.¹⁶ Ko je minister za trgovino in industrijo 8. avgusta 1940 razpustil zbornični svet, je bil za komisarja zbornice imenovan Avgust Tosti, ravnatelj Kreditnega zavoda za trgovino in industrijo. Februarja 1941 je bilo imenovano začasno vodstvo zbornice. Za predsednika Trgovsko-industrijske zbornice je bil imenovan Karel Čeč, ravnatelj Jugoslovanske tiskarne in predsednik upravnega sveta Saturnusa; predsednik industrijskega odseka je postal Rihard Skubec, direktor Trboveljske premogokopne družbe, predsednik trgovskega odseka ljubljanski veletrgovec Albin Smrkolj, gostinskega pa Ciril Majcen, gostilničar v Ljubljani. Za predsednika na novo ustanovljene Obrtne zbornice je bil imenovan Karel Kavka, stavbenik in tesarski mojster iz Ljubljane. Tudi vsi zbornični svetniki so bili imenovani; prevladovali so iz vrst katoliške Zveze slovenskih obrtnikov.¹⁷

2. Kmetijska zbornica

Kmetijska zbornica je bila ustanovljena 21. januarja 1937 kot stanovsko zastopstvo za zaščito in pospeševanje kmetijstva.¹⁸ Člani zbor-

nice so bili vsi lastniki kmetijskih in gozdnih posesti. Finančna sredstva zbornice so bili dohodki iz njenega lastnega premoženja, iz prostovoljnih prispevkov in iz 5 odstotne doklade na osnovni davek od zemljišč. V zbornični svet so volili po enega predstavnika iz vsakega volilnega okraja, po enega so delegirale revizijske zveze kmetijskih zadrug, centrale kmetijskih družb, društva agronomov, gozdarjev in veterinarjev, deset pa jih je zbornični svet kooptiral iz vrst kmetijskih strokovnjakov. Zbornični svet se je konstituiral 27. junija 1937. Zbornica je izvedla več anket o stanju kmetijstva, posestni in socialni strukturi, razpravljala o zavarovanju slovenske kmečke posesti v obmejnem pasu, predlagala spremembo uredbe o likvidaciji kmečkih dolgov, koliko naj Slovenija dobi finančnih sredstev iz fonda za pomoč kmečkemu gospodarstvu, predlagala spremembo občinskih taks in trošarin, spremembo lesnih uzanc pri ljubljanski borzi, odpis zaostalih in neplačanih prispevkov za nezgodno zavarovanje kmečkih delavcev, razpravljala o problemu znižanja cen pšenice, predlagala kredite za nabavo kmetijskih strojev, ustanovitev veterinarskih ambulanz. Zbornica je razpravljala o problemu sezonskega izseljevanja iz Prekmurja, o problemu cigánov, o socialnih problemih kmetijskega prebivalstva in o socialnem zavarovanju kmečkega prebivalstva. Kmetijska zbornica v Ljubljani je imela za pospeševanje kmetijstva sedem strokovnih odborov, in sicer za poljedelstvo, vrtnarstvo in hmeljarstvo; za živinorejo, mlekarstvo, travništvo, pašništvo in meliorizacije; za vinarstvo in sadjarstvo; za gozdarstvo; za kmetijsko trgovinsko politiko; za pravna finančna in carinska vprašanja; za kmetijsko organizacijo, zadružništvo, kmetsko zavarovanje in za higijeno vasi.¹⁹ Pod italijansko okupacijo se je Kmetijska zbornica v Ljubljanski pokrajini preoblikovala v Združenje kmetovalcev s 45.000 člani, ki je bilo sestavni del korporacijskega sindikata Pokrajinske zveze delodajalcev, ustanovljene 15. novembra 1941 z uredbo Visokega komisarja.²⁰ Pod nemško okupacijo članstva kmetijske zbornice niso priznavali, vsi samostojni kmetovalci in njihovi delojemalci ter odrasli družinski člani pa so bili obvezno včlanjeni v prisilnem združenju kmetovalcev deželnega prehranjevalnega urada pri deželskem svetniku.²¹ Kmetijska zbornica je bila po osvoboditvi leta 1945 razpuščena.

¹⁵ Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1938, str. 153-155, Zbornica za trgovino, obrt in industrijo.

¹⁶ F. Kresal, Slovensko podjetništvo v industriji. Prispevki za novejšo zgodovino, Ljubljana 1994, XXXIV, št. 1, str. 57-73.

¹⁷ Anka Vidovič-Miklavčič, Zveza slovenskih obrtnikov in prizadevanje za ustanovitev obrtne zbornice. Melikov zbornik, Ljubljana 2001, str. 973-975.

¹⁸ Uredba o kmetijskih zbornicah, Sl. list, št. 20/1937, str. 145-152.

¹⁹ Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1938, str. 164-170, Kmetijska zbornica.

²⁰ Organizacijsko delo Zveze delodajalcev. Časopis za trgovino, industrijo, obrt in denarništvo, Ljubljana 1943, XXVI, št. 48, 15. junij 1943.

²¹ Dr. Henrik Steska, Samouprava v Veliki Nemčiji. Poklicne stanovske organizacije. Časopis za trgovino, industrijo, obrt in denarništvo, Ljubljana 1943, XXVI, št. 89, 2. november 1943.

3. Zbornice posameznih poklicev

Bilo je tudi več zbornic posameznih poklicev, ki so samostojno izvajali gospodarsko dejavnost. Inženirska zbornica v Ljubljani je bila ustanovljena 12. avgusta 1919. Zbornica je obvezno združevala pooblaščenine inženirje v vsej Sloveniji. Prej sta slovensko ozemlje vključevali zbornici v Gradcu in v Trstu. Inženirska zbornica je skrbela za razvoj tehničnih ved in uporabo le-teh v praksi, dajala je ustrezne predloge in mnenja upravnim organom, skrbela je za ugled pooblaščenih inženirjev, nadzorovala njihovo delo in ščitila njihove pravice. Pomembno vlogo je imela pri razvoju tehniške fakultete. Njena dolgoletna predsednika sta bila ing. Milan Šuklje in ing. Milko Pirkmajer.²² Odvetniška zbornica je bila ustanovljena 4. novembra 1918, ko je odvetniška zbornica za Kranjsko s sedežem v Ljubljani razširila zbornični okoliš na vso Slovenijo. Z uredbo poverjeništvu za pravosodje so bili 19. decembra 1918 pozvani vsi odvetniki in odvetniški kandidati, da se včlanijo v to zbornico. Odvetniška zbornica v Ljubljani je leta 1930 postala članica Mednarodne zveze odvetnikov. Zbornica je ščitila interese svojih članov, razvijala pravno etiko in nalagala svojim članom dolžnost brezplačnega zastopanja revnih strank v primerih, ko je bilo zastopstvo po odvetniku obvezno. Dne 23. marca 1929 je bil pri zbornici ustanovljen pokojninski fond, ki je zavaroval svoje člane za onemoglost, starost in smrt v šestih razredih z mesečnimi prispevki od 150 do 500 din. Invalidska oziroma starostna renta je znašala šestkratno vsoto premijskih prispevkov (900-3000 din na mesec).²³ Notarska zbornica v Ljubljani je bila ustanovljena 26. septembra 1930. Notar kot javni organ, ki mu je bila z zakonom poverjena dolžnost sestavljati javne listine in opravljati druge posle, je bil v Sloveniji znan že prej in tudi ustrezno organiziran v okviru notarskega reda iz leta 1871. Notarska zbornica za zaščito koristi notarskega stanu pa je bila ustanovljena šele po jugoslovanskem zakonu o notarjih iz leta 1930. Notarji so si prizadevali za uvedbo pokojninskega zavarovanja, ker pri tem niso uspeli, so v okviru zbornice ustanovili pokojninski sklad.²⁴ Zdravniška zbornica je bila ustanovljena leta 1923, ko se je Društvo zdravnikov preoblikovalo v zbornico. Prvotno je 2. novembra 1918 Društvo zdravnikov za Kranjsko razširilo svoje delovno področje na vso Slovenijo, potem pa leta 1923 razglasilo ustanovitev Zdravniške zbornice v Ljubljani. Zbornica je zastopala interese zdravniškega stanu in samostoj-

nih zdravnikov do oblasti, zlasti pa do številnih bolniških blagajn in zdravstvenih zavarovalnic. Članstvo zdravnikov v zbornici je bilo obvezno. V okviru Zbornice je bil pokojninski sklad za zdravniške vdove in sirote. Zbornica je izdajala svoje glasilo Zdravniški vestnik.²⁵ Lekarniška zbornica je bila ustanovljena 9. januarja 1931 za vso državo; v Ljubljani pa je bil le sedež sekcije za Dravsko banovino. Prej so bili lekarnarji obvezni člani lekarniških gremijev. Gremij lekarnarjev za kranjsko deželo je bil ustanovljen leta 1832. Leta 1919 so se člani kranjskega, štajerskega in ogrskega (Prekmurje) gremija združili v skupni Slovenski lekarniški gremij v Ljubljani. Ko je minister za narodno zdravje 31. januarja 1925 izdal uredbo o ustanovitvi in organizaciji lekarniške zbornice, se je gremij preimenoval v zbornico.²⁶ Po zakonu o lekarnah z dne 14. aprila 1930 je bilo izvedeno obvezno članstvo vseh lekarnarjev v enotni lekarniški zbornici za vso državo s sedežem v Beogradu. Člani lekarniške zbornice so bili vsi lekarnarji in vsi magistri farmacije, ki so imeli dovoljenje za samostojno vodenje lekarne.²⁷

4. Delavska zbornica za Slovenijo v Ljubljani

Delavska zbornica za Slovenijo v Ljubljani je bila ustanovljena 6. januarja 1922 na osnovi uredbe o delavskih zbornicah z dne 21. maja 1921.²⁸ V Mariboru, Celju, Kranju in v Murski Soboti so bile ekspozičure delavske zbornice. Svoje prostore so imele v svojih zgradbah. V Ljubljani si je delavska zbornica leta 1927 zgradila poslovno zgradbo na Miklošičevi cesti poleg stavbe Okrožnega urada za zavarovanje delavcev. V novi stavbi delavske zbornice so dobile svoje prostore še druge delavske ustanove, in sicer borza dela, inšpekcija dela, izseljeniški urad, javna kuhinja z delavsko menzo, knjižnica delavske zbornice, delavske kulturne in strokovne (sindikalne) organizacije. Po uredbi o delavskih zbornicah in poznejšem Zakonu o zaščiti delavcev iz leta 1922 so bile delavske zbornice interesne predstavnice delavcev in nameščencev. Bile so v Ljubljani, Zagrebu, Splitu, Osijeku, Novem Sadu, Beogradu in Skopju. V področje delavskih zbornic je sodila zaščita vseh ekonomskih, socialnih in kulturnih interesov delavcev in nameščencev. Delavske zbornice so imele pravico in dolžnost dajati zakonodajalcu in vladi predloge, poročila in mnenja o ureditvi delovnega razmerja, delavske zaščite, delavskega zavarovanja, delovnega trga, o skrbstvu za stanovanja, za prehrano in za

²² Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1938, str. 155-156, Ljubljanska inženirska zbornica.

²³ Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1938, str. 156-158, Odvetniška zbornica v Ljubljani.

²⁴ Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1938, str. 158-159, Notarska zbornica.

²⁵ Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1938, str. 160-162, dr. V. Meršol, Zdravništvo in Zdravniška zbornica.

²⁶ Ur. list, št. 23/1925, str. 118-120.

²⁷ Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1938, str. 163, Lekarniška zbornica.

²⁸ Ur. list, št. 99/1921, str. 491-492; Sl. N., št. 157/1921.

kulturo ter o vseh drugih zadevah, ki bi se tikale delavcev. Delavske zbornice so morale na zahtevo prizadetih strank ali državnih oblasti sodelovati pri posredovanju za sklepanje kolektivnih pogodb in pri sporih, ki so nastajali iz delovnega razmerja. Zbirale so podatke in vodile statistiko o delavskih zadevah (gibanje mezd in eksistenčnega minimuma, mezna gibanja in podobno); zbirati in hraniti so morale kolektivne pogodbe, ki so bile sklenjene na njihovem območju. Delavske zbornice so vodile seznam vseh delavskih strokovnih (sindikalnih) organizacij.

Materialna sredstva za delovanje delavske zbornice so bili državne subvencije in redni denarni prispevki, ki so jih morali plačevati vsi zaposleni delavci in so znašali 0,3 odstotka mezde.²⁹

Delavske zbornice so bile samoupravne ustanove s svojim statutom; njihovo delovanje je nadziralo ministrstvo za socialno politiko. Organi delavske zbornice so bili skupščina, upravni odbor in predsednik. Člane skupščine delavske zbornice so volili vsi delavci in nameščenci, stari nad 18 let, ki so bili obvezno zavarovani po zakonu o zavarovanju delavcev z dne 14. maja 1922. Mandat članov delavske zbornice je trajal tri leta. Vendar so bile volitve zanje samo dvakrat: v letih 1926 in 1933. Prej in pozneje so bili imenovani. Prve člane Začasne delavske zbornice za Slovenijo so imenovali na predlog delavskih strokovnih organizacij leta 1921, zadnje je imenoval minister za socialno politiko sam leta 1939. V vmesnem obdobju so mandate izvoljenih skupščin dvakrat podaljšali. Prvi predsednik delavske zbornice je bil Melhior Čobal, leta 1933 je bil izvoljen Alojzij Sedej, 1937 pa Lovro Jakomin. Tajnik Zbornice je bil Filip Uratnik.

Po okupaciji se je z uredbo visokega komisarja za Ljubljansko pokrajino z dne 8. julija 1941 Delavska zbornica za Slovenijo preoblikovala v korporacijski sindikat delojemalcev z imenom Pokrajinska delavska zveza in je kot taka delovala do konca vojne. Po osvoboditvi so vse pristojnosti nekdanje delavske zbornice v Ljubljani že od 18. maja 1945 izvajali na novo ustanovljeni Enotni sindikati, čeprav so bile delavske zbornice v Jugoslaviji odpravljene šele z uredbo ministra za delo z dne 18. aprila 1946 skupaj z odpravo osrednje uprave za posredovanje dela in javnih borz dela. Za vse dejavnosti odpravljenih delavskih ustanov je minister pooblastil Enotne sindikate. Zato so sindikati dobili tudi premoženje teh razpuščenih ustanov (Delavska zbornica v Ljubljani, Delavski dom in vse zgradbe javne borze dela in delavske zbornice v Kranju, Mariboru, Celju in Murski Soboti) in ustrezne prispevke od plač (1% za borze dela in 0,5% za delavsko zbornico).

²⁹ F. Kresal, Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji, Ljubljana 1998, str. 261-267.

5. Obrtne zadrage in trgovski gremiji

Obvezno stanovsko organizacijo obrtnikov in trgovcev v Sloveniji v okviru Jugoslavije so predstavljale obrtne zadrage in trgovski gremiji, ki so se začeli ustanavljati v letih 1919 in 1920. Določbe avstrijskega obrtnega zakona glede obrtnih zadrug in trgovskih gremijev so v Sloveniji veljale tudi v okviru Jugoslavije do leta 1931, ko je bil uveljavljen nov jugoslovanski zakon o obrtih. Jugoslovanski Zakon o obrtih z dne 5. novembra 1931³⁰ je odpravil terminologijo obrtnih zadrug oziroma trgovskih gremijev ter uvedel zanje nove izraze združbe ali zveze trgovcev, obrtnikov in industrijcev. Njihove organizacije, nalog in pristojnosti pa novi zakon o obrtih ni spreminjal. Pri ustanavljanju novih obveznih stanovskih združenj je dajal večje pristojnosti Zbornicam.³¹

Obrtnih zadrug je bilo 215 in so bile združene v Zvezi obrtnih zadrug ljubljanske in mariborske oblasti, po letu 1929 pa v Zvezi obrtnih zadrug za Slovenijo. Obrtne zadrage so v svojih stanovskih organizacijah združevale okrog 23.000 obrtnikov vseh strok. Predsednik obrtnega združenja je bil Josip Rebek, ki je bil tudi podpredsednik Zbornice TOI. Gostinskih zadrug je bilo 64 in so bile združene v samostojno zvezo s sedežem v Ljubljani. Zveza gostinskih zadrug je združevala samostojne gostilničarske, restavracijske in hotelirske obrate. Njen predsednik je bil Ciril Majcen, gostilničar v Ljubljani. Leta 1938 je bilo 5.250 lastnikov gostinskih obratov; največ je bilo gostilničarjev.

Obvezna organizacija trgovcev je bila izvedena v trgovskih gremijih; bilo jih je 33 in so bili združeni v Zvezi trgovskih gremijev s sedežem v Ljubljani. V trgovskih gremijih je bilo včlanjenih 9.500 trgovcev. Predsednik trgovskega združenja je bil ljubljanski veletrgovec Ivan Jelačin, ki je leta 1926 postal tudi predsednik Zbornice TOI. Vse te stanovske organizacije so bile za obrtnike in podjetnike obvezne in so temeljile na določilih obrtnega zakona; njihova dejavnost se je finansirala samostojno iz obveznih prispevkov na podlagi plačanega prihodninskega davka (8 do 10%) in iz pristojbin za izdajanje različnih potrdil, mnenj in soglasij ter iz lastnih pridobitnih dejavnosti (gremijske trgovske šole, tečaji za pospeševanje obrtništva, izdajateljska dejavnost, trgovski in obrtniški plesi in druge dobrodelne prireditve).³²

6. Zveza industrijcev

Industrijci so bili prvotno organizirani v prostovoljni Zvezi industrijcev na osnovi društ-

³⁰ Ur. list, št. 76/1931, str. 1429-1497.

³¹ Rudolf Sterle, Zakon o obrtih, Ljubljana 1933, str. 218-235.

³² Trgovski list. Časopis za trgovino, industrijo in obrt, Ljubljana 1929, XII, št. 33, dr. Fran Windischer, Obligatorne organizacije trgovine v Sloveniji.

venega zakona; ustanovna skupščina je bila 9. februarja 1919 v Ljubljani. Po izidu novega jugoslovskega zakona o obrtnih iz leta 1931 se je Zveza industrijcev v Ljubljani preoblikovala v obvezno združenje, ki je takrat včlanjevalo 407 industrijskih podjetij v Sloveniji; do leta 1939 se je Zveza industrijcev povečala na 609 članov. Prvi predsednik Zveze industrijcev je bil Vinko Majdič, podjetnik iz Kranja. Po njegovi smrti 29. maja 1924 je postal predsednik Dragotin Hribar, podjetnik iz Ljubljane, za njim pa Anton Krejči iz tovarne dušika v Mariboru; leta 1937 je postal predsednik Zveze industrijcev Avgust Praprotnik. Prvi tajnik Zveze je bil ing. Milan Šuklje, leta 1937 ga je nasledil dr. Adolf Golia. Zveza industrijcev je bila zelo pomembno gospodarsko združenje, ki je odločujoče vplivalo na gospodarsko politiko in odločno zastopalo podjetniške interese ob pogajanjih z delavskimi sindikati v mezdnih gibanjih in stavkah. V letih 1919-1941 je bila včlanjena v Centrali industrijskih korporacij Jugoslavije, ki jo je od ustanovitve leta 1919 do leta 1931 vodil dr. Fran Windischer, potem pa Avgust Praprotnik. Leta 1942 se je Zveza reorganizirala in se preoblikovala v Združenje industrijcev in obrtnikov.

7. Društvo bančnih zavodov

Društvo bančnih zavodov Slovenije je bilo ustanovljeno 21. decembra 1921. Prej so bili slovenski denarni zavodi včlanjeni v Zvezi denarnih in zavarovalnih zavodov kraljevine SHS s sedežem v Zagrebu, ki je bila ustanovljena 25. aprila 1919. Ta Zveza naj bi zastopala interese denarnih zavodov v vsej državi, a ni bila uspešna. Najprej so se odcepili beograjski denarni zavodi, potem pa še slovenski.

Akcijo za ustanovitev slovenskega društva denarnih zavodov so vodile štiri največje banke: Ljubljanska kreditna banka, Jadranska banka, Zadruga gospodarska banka in Kreditni zavod za trgovino in industrijo v Ljubljani. Predlog društvenih pravil je Pokrajinska uprava za Slovenijo odobrila 7. novembra 1921 in 21. decembra je bil ustanovni občni zbor v prostorih Jadranske banke; občnemu zboru je predsedoval dr. Ivan Slokar. Na osnovi društvenega zakona je petnajst denarnih zavodov ustanovilo Društvo bančnih zavodov Slovenije. Predsednik društva je bil Alojz Tykač, generalni ravnatelj Ljubljanske kreditne banke, podpredsednika pa sta bila Avgust Tosti, ravnatelj Kreditnega zavoda, in Ivan Slokar, direktor Zadruga gospodarske banke. Sedež društva je bil najprej v Jadranski banki, od leta 1923 ko se je le-ta preselila v Beograd, pa v novih prostorih Ljubljanske kreditne banke. Društvo je bilo sicer prostovoljno, v resnici pa je imelo naravo reprezentativnega predstavništva vseh denarnih zavodov v Sloveniji.

Naloga društva je bilo vsestransko zastopanje interesov pred oblastmi, usklajevanje obrestnih

mer, urejanje delovnega časa in drugih poslovnih pogojev dela, evidentiranje kreditov in ustvarjanje zbirke podatkov o posojilih. Maja 1924 je bil sklenjen dogovor o obrestni meri, ki ga je podpisalo 54 denarnih zavodov v Sloveniji in je veljal več let, v tem času so se obrestne mere precej znižale. V letih 1927 in 1928 je društvo predlagalo ustanovitev zbornice denarnih zavodov na temelju obveznega članstva vseh denarnih zavodov z določeno članarino, a v teh prizadevanjih ni uspelo. V letih gospodarske krize se je dejavnost društva zmanjšala, aktivnejša je bila po uvedbi zaščite denarnih zavodov in v novi gospodarski konjunkturi po letu 1936. Med drugo svetovno vojno je dejavnost društva skoraj povsem zamrla, ker je bila večina bančnih aktiv izven Ljubljane in zato zanj nedostopna. Po osvoboditvi je bilo društvo samodejno izbrisano iz seznama društev, ker po novem zakonu o društvih z dne 25. 8. 1945 ni bilo predloga za ponoven vpis.

8. Pokrajinska zveza delodajalcev

Med okupacijo v drugi svetovni vojni se je spremenila narava stanovskih organizacij, spremenila se je tudi vsebina njihovega dela. Na nemškem okupacijskem ozemlju so bile vključene v sistem nemških gospodarskih zbornic, ali pa so bile odpravljene. V Ljubljanski pokrajini so bile kot Zveza delodajalcev sestavni del fašističnega korporacijskega sistema skupaj s Pokrajinsko delavsko zvezo in Združenjem kmetovalcev. Delavska zbornica se je namreč preoblikovala v korporacijski sindikat delojemalcev, Kmetijska zbornica v Združenje kmetovalcev, podjetniška združenja pa v Pokrajinsko zvezo delodajalcev s 44 panožnimi sindikati delodajalcev. Iz vseh podjetniških združenj, iz nekdanje zveze obrtnih združenj, iz zveze trgovskih gremijev, iz zveze gostilničarskih zadrug, iz združenja denarnih zavodov, iz zveze industrijcev in iz na novo nastalega združenja kmetovalcev je bila ustanovljena Pokrajinska zveza delodajalcev. Ustanovljena je bila z uredbo Visokega komisarja za Ljubljansko pokrajino z dne 15. novembra 1941. Imela je štiri združenja in skupni Urad Zveze. Združenje industrijcev in obrtnikov je imelo v 17 panožnih sindikatih včlanjenih 250 industrijskih podjetij in 5.600 obrtnikov, Združenje trgovcev je imelo 22 sindikatov s 4.500 člani, Združenje 23 denarnih in zavarovalnih zavodov je imelo štiri sindikate, Združenje kmetovalcev (nekdanja Kmetijska zbornica) s 45.000 člani je imelo en sam sindikat. Pokrajinska zveza delodajalcev je bila sestavni del fašističnega Pokrajinskega sveta korporacij (nekdanja Zbornica).³³

³³ Organizacijsko delo Zveze delodajalcev. Časopis za trgovino, industrijo, obrt in denarništvo, Ljubljana 1943, XXVI, št. 48, 15. junij 1943.

SUMMARY

ORGANISATIONS OF PROFESSIONAL AND ECONOMIC INTERESTS OF SLOVENIA DURING THE INTERWAR PERIOD

General and specialised chambers protected professional interests. The former included the Chamber of Commerce, Crafts and Industry representing the employers, the Workers' Chamber standing for the workers, and the Agricultural Chamber defending the interests of the peasant class. In addition to the general chambers, a number of specialised chambers represented the interests of individual activities or professions (engineers, doctors, pharmacists, lawyers, notaries). The membership in all chambers was obligatory and governed by special laws and regulations. The compulsory associations of merchants, craftsmen, and industrialists were regulated on the basis of the trade law, while the association of the banking institutions represented the interests of all financial institutions on the basis of the associations' law.

The most important chamber was the Chamber of Commerce, Crafts, and Industry. Established in 1851 as Chamber of Trade and Crafts of Carniola, it was also the oldest institution of that kind in Slovenia. By 1948, when its activity ceased, it had been in operation for 98 years without interruption. The Chamber was a compulsory economic association that defended professional interests, represented the professions before the authorities, and promoted commerce, crafts, and industry.

On 14 November 1918 the National Government for Slovenia extended the jurisdiction of the newly baptised Chamber of Trade and Crafts to the whole territory of Slovenia. On 30 June 1925 the chamber was again renamed to the Chamber of Commerce, Crafts and Industry in Ljubljana. It was reorganised as the second world war was already looming on the horizon. In February 1941 the crafts section established itself as an independent Chamber of Crafts, while the remaining sections were reorganised into the Chamber of Commerce and Industry. The Italian occupation authority integrated the Chamber in its corporative system and consequently the Chamber's character changed. Henceforth, both the employers' and the workers' syndicates were supposed to advance their interests through the Chamber, which was then under the direct

jurisdiction of the High Commissariat. The Chamber was subordinated to the Chamber for Carinthia in Klagenfurt following the German occupation of Ljubljana, while the Carniolan and the Styrian companies had already been under the jurisdiction of the Chamber of Commerce in Graz prior to that. After the liberation, the Chamber's operation was restored in its original scope under the direction of a 12-member board of deputies. The Chamber was dissolved on 5 May 1948.

Within the Yugoslav framework, the compulsory professional organisation of craftsmen, merchants and industrialists, as well as the financial institutions, were represented by crafts cooperatives, trade guilds, industrialists' unions, and the association of banking institutions of Slovenia. The provisions of the Austrian trade law relative to the obligatory association of economic agents continued to apply in Slovenia also after the creation of the Yugoslav state; more specifically, until 1931 when the new Yugoslav trade law entered into force. The 215 crafts cooperatives, with a total membership of 23,000 craftsmen of all fields, were affiliated with the Union of crafts cooperatives for Slovenia. The mandatory organisation of merchants was realised through the 33 trade guilds affiliated with the Union of trade guilds whose seat was in Ljubljana. 9,500 merchant members were members of the trade guilds. The industrialists were initially organised in the voluntary membership Union of industrialists on the basis of the associations' law. After the promulgation of the 1931 Yugoslav trade law, the Union of industrialists in Ljubljana was transformed into an obligatory association, which then counted among its members 407 industrial establishments in Slovenia. By 1939, the number of members had risen to 609. The majority of financial institutions was organised in the Association of financial institutions of Slovenia. When the association was established on 21 December 1921 it counted 15 members, but by 1924 the number of affiliated financial institutions increased to 54.

The character of professional organisations and the contents of their activities changed with the occupation during the Second World War. In the German-occupied territories, they were either incorporated into the system of German chambers of commerce or abolished. Like the Union of employers, the professional organisations in Ljubljana were integrated into the fascist corporative system, together with the Regional workers' union and Peasants association.

Predvojne priprave na Atlas Slovenije

TONE FERENC

V drugi polovici tridesetih let so slovenski izobraženci, ki so se tudi ukvarjali z raziskovalnim delom, pripravili vrsto strokovnih publikacij s področja domoznanstva, ki so še danes koristne. Tako je leta 1937 izšel zelo obsežni Krajevni leksikon dravske banovine,¹ naslednje leto, ob dvajseti obletnici nastanka Države Slovencev, Hrvatov in Srbov ter Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev Spominski zbornik Slovenije² ter leta 1939 Splošni pregled dravske banovine.³ Medtem je profesor dr. Anton Melik izdal zemljepisni oris Slovenije.⁴ V letu 1940 pa je vrsta izobražencev, raziskovalcev, že pripravljala novo publikacijo.

Za pripravo nove publikacije zvemo najprej dne 23. marca 1940 iz obsežnega pogovora Slovenčevega časnikarja t.d. s privatnim docentom dr. Valterjem Bohincem, geografom, ki je bil glavni urednik nove publikacije. Ko je dr. Bohinec orisal zgodovino prizadevanj in njihovih učinkov pri pripravi zemljevidov slovenskega ozemlja od Petra Kozlerja dalje, je o zamisli za pripravo nove publikacije povedal: "V svobodni Jugoslaviji se je kajpak kmalu pojavila želja, da dobimo Slovenci atlas Slovenije. S tozadevnimi načrti se je bavila n. pr. že Mohorjeva družba. Vselej pa se je računalo s tem, da bo tako delo moglo izhajati le polagoma v posameznih listih ali morda tudi snopičih, ker je izdaja združena s precejšnjimi tehničnimi težkočami in kajpak tudi z ogromnimi stroški. Sedaj so se pa za stvar zavzeli najvišji predstavniki Slovenije in njene najvišje kulturne institucije. Pokroviteljstvo nad "Atlasom Slovenije" je blagovolil prevzeti ban dravske banovine dr. Marko Natlačen, predsednik Slovenske akademije znanosti in umetnosti univ. prof. dr. Rajko Nachtigal in rektor univerze kralja Aleksandra I. univ. prof. prelat dr. Matija Slavič. Že samo s tem, da so vrhovi naše uprave in naše kulture stopili na čelo temu prve-

mu slovenskemu kartografskemu podjetju, so zagotovili delu za "Atlas Slovenije" popoln uspeh, dali pa tudi uredništvu in vsem sodelavcem atlanta največjo in dragoceno vzpodbudo." O Organizaciji dela in sodelavcih je dr. Bohinec povedal tole: "Atlas izdaja založba "Atlas" v Ljubljani. Delovnemu uredniškemu odboru načeljujem jaz, a njegovi člani so še gospodje inspektor prosvetnega oddelka kraljevske banske uprave prof. Silvo Kranjec, asistent Geografskega instituta univerze dr. Svetozar Ilešič in prof. Roman Savnik. Kot vzori in vzorci, ki jih pa seveda ne bomo slepo posnemali, nam služijo dela, ki so jih v zadnjih letih izdale razne evropske države in dežele." Priznal je, da ne bodo mogli doseči enake tehnične ravni, kot so jih dosegli kartografi v deželah, ki jih je pravkar navedel, zagotovil, da se dela ne bojijo ter izrazil prepričanje, da bodo uspeli. "Imamo na razpolago štab spretnih tehničnih sil, ki že težko čakajo, da bi z delom pričeli. Sodelovanje so nam obljubili že številni naši znanstveni delavci, potem pa tudi znanstvene, upravne in gospodarske institucije," je povedal in jih tudi nekaj naštel.

O vsebini atlasa, ki ga pripravljajo, je dr. Bohinec povedal, da imajo že izdelan kartografski program, ki se bo lahko spremenil le še v kakih malenkostih. "Moderni atlas ni morda le zbirka fizikalnih in političnoupornih kart, kot smo jih vajeni iz naših šolskih atlantov, temveč ima namen, da nas seznanja z vsemi naravnimi osnovami predstavljenega ozemlja, torej z njegovo zemljepisno lego, z njegovo geologijo in morfologijo, njegovim vodovjem, podnebjem, rastlinstvom in živalstvom. Iz teh naravnih osnov raste človeško udejstvovanje, ki ga atlas ponazoruje v vrsti prebivalstvenih, gospodarskih, socialnih, zgodovinskih, narodopisnih in drugih zemljevidov. In tako naj bo tudi "Atlas Slovenije" orbis pictus naših tal. Prinesel bo n. pr., da omenim le nekatere izmed najzanimivejših zemljevidov, karto položaja Slovenije v Evropi in bližnjem orientu, tektonsko-potresno karto slovenskega ozemlja, karto krasi in podzemeljskih jam, karto padavin, floristično in vegetacijsko karto, vrsto izseljenskih kart, jezikovno karto, vrsto narodnostnih kart, etnografsko karto, rasno karto, karto agrarne strukture slovenskega ozemlja, karto našega lovstva in ribištva, karto naših domačih obrti, vrsto kart o naši industriji, elektrifikaciji, tujskem prometu, prometnih potih, združništvu, zdravstvu, šolstvu, posebno karto naše prazgodovinske dobe, karto rimskih najdb, vrsto historyčnih kart, med njimi tudi karto gradov, razvalin,

¹ Krajevni leksikon dravske banovine. Krajevni repertorij z uradnimi topografskimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in tujskoprometnimi podatki vseh krajev dravske banovine. Ljubljana 1937, 715 strani.

² Spominski zbornik Slovenije. Ob dvajsetletnici kraljevine Jugoslavije. Ljubljana 1939.

³ Splošni pregled dravske banovine. Glavni statistični podatki. Upravna, sodna in cerkvena razdelitev ter imenik krajev po stanju 1. julija 1939 z dvema zemljevidoma. Priredil Statistični urad v Zagrebu. Ljubljana 1939. Izdala Kraljevska banska uprava dravske banovine, 256 strani.

⁴ Anton Melik: Slovenija. Geografski opis. Ljubljana 1935 in 1936.

taborov in drugih zgodovinskih spomenikov, karto razvoja naših župnij, karto z rojstnimi kraji naših znamenitih kulturnih delavcev itd. Posebej pa bo atlantu dodano še besedilo z razlago vsakega zemljevida, pojasnila o metodi, po kateri je bil izdelan, s statističnimi podatki in diagrami. Tekst tega besedila bo sestavljen v slovenščini in pa v mednarodnih jezikih, da bo tako našemu atlantu odprta pot tudi v široki svet."

Dr. Bohinec je še povedal, da bo imel atlas od 150 do 200 večbarvnih zemljevidov, med katerimi jih bo mnogo risano v merilu 1 : 650.000, lepo število kart pa bo imelo še večje merilo. Tako bo "Atlas Slovenije" nekakšen "drugi leksikon dravske banovine". Če bo iz tehničnih in drugih razlogov mogoče, bo poleg Dravske banovine zajel tudi drugo slovensko ozemlje. "S tem Atlantom se bomo na najlepši način predstavili vsemu kulturnemu svetu in dali priliko, da povsod spoznajo nas in našo kulturo," je še povedal dr. Bohinec.⁵

Ni še potekel mesec dni od pogovora z urednikom napovedanega "Atlasa Slovenije", ko je ban dr. Marko Natlačen v imenu kraljevske banske uprave 20. aprila 1940 pisal vsem načelnikom oddelkov in šefom odsekov kraljevske banske uprave: "Znano je, da se pripravlja izdaja velikega "Atlanta Slovenije". S tem Atlantom se bo izpolnila dolgoletna želja naših znanstvenih, šolskih, gospodarskih in drugih javnih delavcev ne glede na to, da nam je izčrpen kartografski prikaz slovenskega ozemlja potreben tudi v narodnem oziru. Atlas bo močna manifestacija našega narodnega razvoja in usodne povezanosti z našo narodno državo Jugoslavijo. Zaradi pomembnosti Atlanta sem stopil na čelo akciji za njegovo izdajo in sem prevzel pokroviteljstvo nad njim. V izdajateljskem odboru "Atlanta Slovenije" pa so skupno z menoj še predsednik Akademije znanosti in umetnosti univ. profesor g. dr. Rajko Nahtigal in rektor univerze Kralja Aleksandra I. univ. profesor g. dr. Matija Slavič."

Ban dr. Natlačen je navedel, da je k sodelovanju pri atlasu pritegnil najboljše slovenske znanstvene delavce in da bo v atlasu okoli sto listov kartografskega gradiva ali "blizu 300 kart" in okoli sto strani besedila. Naslovnike svojega pisma je pozval, naj gre do uredništvu in sodelavcem atlasa na roko in v vseh ozirih podpro akcijo za njegovo izdajo. Svoje pismo pa ban končuje takole:

"Delegiral sem višjega pristava Hrvoja Maistra v uredništvo "Atlanta Slovenije", določil sem ga, da pri kraljevski banski upravi organizira in izvede sodelovanje uprave pri sestavljanju Atlanta, in sem mu naročil, da v ta namen poišče in zbere gradivo in statistične podatke pri oddelkih

in odsekih kraljevske banske uprave."⁶

Čez mesec dni, 24. maja 1940, je ban dr. Natlačen kot pokrovitelj priprav Atlasa Slovenije pisal upravniku Banovinske zaloge šolskih knjig in učil v Ljubljani: "Glede na potrebo, da dam Atlasu Slovenije vso pomoč, Vam na podstavi & 74 zakona o uradnikih dovoljujem, da vršite poleg svoje redne službe vse posle, ki so v zvezi z založbo, izdajo in redakcijo označenega atlasa, ter Vam priporočam, da to delo brez odloga začnete, ga intenzivno vodite in z uspehom dokončate. Pri tem se morete posluževati osebja in tehničnih pripomočkov Banovinske zaloge šolskih knjig in učil v Ljubljani ter njenega naslova, po potrebi s pristavkom "Atlas Slovenije". To poslovanje morate voditi popolnoma ločeno od uradnega in proračunskega poslovanja Banovinske zaloge šolskih knjig in učil v Ljubljani. Denarna sredstva te zaloge se pa ne smejo angažirati ali uporabljati za delo v zvezi z izdajo Atlasa.

Odredil sem, da so v uredništvu Atlasa in Vašemu delu sploh na razpolago potrebni uradni podatki, pripomočki in sodelovanje podrejenih mi uradov, ter sem v ta namen delegiral v uredniški odbor g. viš. pristava Maistra Hrvoja. Z ozirom na veliki kulturni in nacionalni pomen tega dela ter v smislu & 59 zakona o banski upravi izjavljam, da prevzema dravska banovina kritje morebitnega primanjkljaja do zneska din 100.000.-, ki bi utegnil nastati ob izdaji Atlasa.

S čistim prebitkom po odbitku vseh materialnih in osebnih izdatkov ter nagrad bom razpolagal za kulturne in narodne namene.

Zaradi tega si pridržujem pravico popolnega nadzorstva nad Vašim poslovanjem glede tega dela. Glede na to me sproti obveščajte o vseh važnejših odločitvah radi predhodnega odobrenja."⁷

Če je spomladi 1940 šlo šele za pridobivanje statističnih in drugih podatkov iz oddelkov in odsekov banske uprave Dravske banovine za potrebe napovedanega atlasa, so bila dela zanj spomladi leta 1940 najbrž šele na začetku. Še v začetku leta 1940 ni bilo mogoče zbrati vseh statističnih podatkov. Za to zvemo iz novega dopisa kraljevske banske uprave vsem sreskim načelnikom in mestnim poglavarstvom Ljubljana,

⁵ Slovenec, 23. 3. 1940, št. 68, velikonočna priloga, str. 10: Ob zasnovi velikega Atlasa Slovenije. Pogovor z glavnim urednikom g. priv. docentom dr. V. Bohincem.

⁶ Arhiv Republike Slovenije (dalje ARS), Kraljevska banska uprava dravske banovine v Ljubljani, fond VIII), oddelka (dalje BAN VIII), št. 3237/1940, pismo kr. ban. upr. št. 88/1, dne 20. 4. 1940.

⁷ ARS, II. dislocirana enota (nekdanji arhiv Inštituta za novejšo zgodovino, škatla "bega". Gre za vlogo Pokrajinske šolske založbe št. 1118 z dne 7. 12. 1943 za "ureditev gmotnega stanja z ozirom na Atlas Slovenije in d. d. Merkur" z dne 7. 12. 1943. Gre najbrž za spis št. 7695/1 iz fonda Pokrajinske uprave za Ljubljansko pokrajino (dalje: ARS-II, Pokrajinska šolska založba št. 1118, dne 7. 12. 1943). Priloga 1: Pismo dr. Natlačena B. Pozniču S. No. 81/1 z dne 24. 5. 1940.

Celje, Ptuj, Maribor 18. januarja 1940. Ko pove, da se pripravlja Atlas Slovenije in pod čigavim pokroviteljstvom, nadaljuje, "da so nujno potrebni še nekateri statistični podatki. Ker jih ni mogoče dobiti iz ministrstva za kmetijstvo (pri banški upravi se ne nahajajo) in je zadeva že zelo nujna," naroča naslovom, "da pošljejo semkaj izvirne statistične pole za obrazce 1-5 in 7 za l. 1921.-1940. (nove občine po komasaciji). Občine naj pošljejo te podatke sreskim načelstvom, ki jih nato zbrane in urejene nemudoma dostavijo semkaj. Vsi ti podatki oz. obrazci se bodo občinam po uporabi zanesljivo vrnil. Ker je zadeva zelo nujna, je prednje nemudoma izvršiti."⁸

Medtem je v dnevniku Slovenec sredi oktobra izšel nov članek o pripravljajočem se Atlasu Slovenije, ki ga je podpisal F. P., najbrž profesor France Planina, geograf. Ko je navedel, kaj bo predvideni atlas pomenil, nas je seznanil z nekaterimi novimi podatki. "Uredniški odbor, ki ga sestavljajo gg. dr. V. Bohinec, dr. Sv. Ilešič, dr. R. Savnik in prof. Fr. Planina, se ob tolikem pomenu Atlasa Slovenije zaveda svoje odgovornosti in skrbno presoja različne možnosti v celoti, kakor tudi o posameznih zemljevidih atlanta. Da bo delo čim temeljiteje, je razdeljeno med vrsto strokovnjakov. Vseh sodelavcev, ki zbirajo tvarino ali posamezno ali po več skupaj, je 64. Poleg tega pa so za nekatere karte naprošeni pristojni oddelki kr. banske uprave in nekateri zavodi. Atlas bo obsegal nad 300 kart na približno 100 straneh. Obdelana bo samo Slovenija v narodnostnih ali v političnih mejah. Najvažnejše karte bodo natiskane čez celo stran v velikosti 45 x 33 cm, od drugih bodo pa na posameznih straneh po štiri ali po devet. Vsakemu listu zemljevidov bo dodano besedilo v slovenščini in francoščini s potrebnimi pojasnili, pregledi, diagrami itd."

Tudi o vsebini atlasa so imeli pripravjalci že natančnejše predstave, o čemer je člankar povedal tole: "Na sprednjih listih bo prikazan položaj in pokrajina Slovenije. Sledile bodo reprodukcije starih zemljevidov, iz katerih bo razviden razvoj kartografske podobe slovenskega ozemlja od najstarejših poskusov dalje. Nato bodo uvrščene karte o rudninskem sestavu in oblikah površja, o Krasu, podnebnih razmerah, rastlinstvu in živalstvu, pojavljanju letnih časov v prirodi, različne karte o naseljenosti, narodnosti, veri, o razdelitvah našega ozemlja, narečjih rasah, izseljenstvu, poklicih, vrstah naselij in hiš, razvoju večjih mest itd. Številne karte bodo obravnavale gospodarske razmere Slovenije: posestno razdelitev, razne kulture tal, poljedelstvo, pridelke, sadjarstvo, živinorejo, gozdarstvo, lovstvo in ribištvo, rudarstvo, toplice in vrelce, topilništvo, razna rudna okrožja, zaščito prirode,

obrt, industrijo, vodne sile, elektrificiranost, trgovino, promet vseh vrst, pošte, denarne zavode, zadrugarstvo itd. Nadaljnji zemljevidi bodo kazali naše kulturno stanje: zdravstveno organizacijo, socialno zavarovanje, šolstvo, društvene razmere in vprašanja ljudske prosvete. Potem bodo sledile karte o prazgodovini in zgodovini našega ozemlja, zgodovinskih in umetnostnih spomenikih, narodopisju, razvoju župnij, rojstnih krajev znamenitih rojakov ter upravni razdelitvi Slovenije.

Zemljevidi ne bodo nič upognjeni ali zloženi. Tiskani bodo v več barvah. Atlas s tako pestro vsebino in skrbno opremo bo res ena naših najbolj reprezentativnih in dragocenih knjig. V tej zavesti so predstavniki banovine, akademije in univerze prevzeli pokroviteljstvo nad pripravami in izdajo tega velikega dela."

Največjo spremembo, ki je nastala v pol leta po pogovoru z dr. Bohincem, je F. P. naznanil takole: "Priprave za atlant so tako obsežne in za posamezne karte tako različne, da ni mogoče izdati takoj vsega atlasa in tudi ne posameznih kart po tisti vrsti, kakor si bodo v atlantu sledile. Saj je treba za mnogo kart šele čisto na novo zbirati podatke, za nekatere pa šele organizirati opazovanje in ugotavljanje. Ker pa javnost gotovo želi, da čimprej dobi vpogled v to ogromno delo, se je uredniški odbor odločil, da bo izdal Atlas Slovenije v več zaporednih zvezkih. Naročniki bodo tako prejeli po 20 do 25 kart s pripadajočim besedilom v posebnih mapah. Na koncu bo treba karte razvrstiti po označbi strani in zvezati v knjigo. Dodajamo pa, da bodo te mape dobili samo naročniki na celotni atlant, ne bo pa mogoče kupiti le posameznih map ali celo posameznih kart." Nato je F. P. navedel, katere karte bodo predvidoma izšle v prvem zvezku, "za katerega so priprave v polnem teku." To so topografska in hidrografska karta, zgodovinske karte, kraška, podnebne in zoo-geografske karte, nekaj demografskih in narodnostnih, rasne in nekaj gospodarsko-geografskih kart, zemljevid o elektrifikaciji, o zdravstvenih in higienskih ustanovah, nekaj kart o prometu in šolstvu ter karta župnij. Nekatere teh kart so imeli v delu že risarji, za nekatere pa so še zbirali gradivo. F. P. je povedal tudi, da je od prvotnega pripravljalnega odbora založništvo atlasa prevzela Banovinska zaloga šolskih knjig in učil in da bo vztrajala pri prvotno določeni ceni za ves atlas, čeprav ve, da se bodo stroški večali. Da bi zbrali čimveč naročnikov, je ljubljanska radijska postaja tisto obdobje predvajala vsak ponedeljek zvečer dvajsetminutno predavanje sodelavcev atlasa; predvideli so dvajset predavanj.⁹

O delu pri Atlasu Slovenije in njegovi usodi precej zvemo iz spominskih zapisov sodelavca

⁸ ARS, BAN III, 746/1941, pismo kr. ban. upr., III, št. 746/1, dne 18. 1. 1941.

⁹ Slovenec, 15. 10. 1940, št. 237, F. P. Atlas Slovenije. Ogromna in dragocena slovenska knjiga.

pri pripravah, geografa, profesorja Franceta Planine.¹⁰ Ta navaja, da je po dvanajstih letih službovanja v šoli 1. februarja 1939 prišel iz Škofje Loke v službo na prosvetni oddelek kraljevske banske uprave v Ljubljani. "Prosvetni oddelek je imel prostore v stavbi Hranilnice dravske banovine (pred prvo vojno Krainische Sparkasse) v Knafljevi (sedaj Tomšičevi) ulici, v zah. polovici 2. nadstropje.¹¹ (Vzh. polovico je zasedal kmetijski oddelek). Mize sem dobil v sobi, v kateri sta bila učitelj Albert Širok in učiteljica Tina Paulin. Okna so gledala na Valvasorjev park in Narodni muzej.

V začetku 1940 smo začeli z delom za izdajo Atlasa Slovenije. V uredniškem odboru smo bili Bohinec, Ilešič, Savnik in jaz. Založitev atlasa je bila pripravljena prevzeti Banovinska šolska založba, ki jo je takrat vodil Blaž Poznič in je bila povezana s prosvetnim oddelkom, pokroviteljstvo so obljubili banovina, akademija in univerza. Za poslovanje smo dobili dve sobi v pritličju hiše na začetku Bleiweisove ceste (sedaj Prešernova 1) in poslovodjo s tehničnega oddelka. Določili smo vsebino – nad 300 kart na pribl. 100 straneh in razdelili delo med strokovne sodelavce. Karte bi izdajali postopoma v mapah po ok. 20 listov. Prvi del kart smo že prirejali, nekaj so jih že risali. Za prvo mapo smo pripravljali topografske, hidrografske, kraške, podnebne, historijske, nekaj demografskih kart. Antropolog Božo Škerlj je predložil rasno karto, a ni vzel stvari dosti resno. Mislim, da je bila občina Marenberg, ki jo je označil rasno popolnoma drugačno kot sosedne občine. Ko smo ga poklicali na razgovor, je povedal, da je to določil na osnovi antropoloških meritev dveh študentov iz marenberške občine. Naše delo je prekinila vojna."¹²

Banovinska šolska založba v Ljubljani je uvedla prednaročniško akcijo in izdala tiskani prospekt ter začela sprejemati naročnino. Vendar je oboje – vsebinske priprave atlasa in naročanje nanj – zaustavila fašistična in nacistična okupacija Slovenije aprila 1941. Po smernicah Adolfa Hitlerja z dne 3. in 12. aprila 1941 je bila dotedanja Dravska banovina razkosana med Nemčijo, Italijo in Madžarsko. Italija si je večino Dolenjske in Notranjske uredila kot Ljubljansko pokrajino (Provincia di Lubiana) in si jo 3. maja 1941 tudi formalnopravno priključila. Pokrajinski upravnik te pokrajine, visoki komisar Emilio

Grazioli, je obdržal vse oddelke dotedanje banske uprave in vsakemu dodelil italijanskega "izvedenca". Prosvetni oddelek je za "izvedenca" dobil Attilia Depollija.¹³ V prosvetnem oddelku, ki ga je še dalje vodil dr. Lovro Sušnik, je še naprej delal tudi geograf, profesor France Planina. O gradivu za Atlas Slovenije je zapisal: "Naše delo je prekinila vojna. Ob prihodu Italijanov v Ljubljano nisem mogel nikjer najti poslovodje, da bi odprl omaro in bi odnesli material. Preden smo to storili, so sobi že zasedli Italijani in vse odstranili. Zdaj (1978) že več let geografi na univerzi in v inštitutu delajo tak Atlas, a ne vem, ali bo kaj iz tega."¹⁴ Planina v svojih spominih ni povedal, ali so kdaj po vojni našli gradivo, ki so ga pripravljali za Atlas Slovenije, najbrž ga niso. Tudi če Italijani ne bi zasegli gradiva za Atlas Slovenije, dela ne bi mogli nadaljevati, saj v zavesti italijanskega okupatorja Slovenije ni bilo več, ostali so le še Slovenci, dokler tudi ti v fašističnem pojmovanju ne bi postali Italijani slovanske rase, kot primorski Slovenci in istrski Hrvati.

Če ni bilo pri roki več gradiva za Atlas Slovenije, pa so ostala gmotna vprašanja, ki jih je na koncu moral reševati ravno profesor France Planina. Ostal je namreč ne ravno tako majhen dolg pri nekdanji Hranilnici dravske banovine, ki je po italijanski zasedbi postala Hranilnica za Ljubljansko pokrajino, in za druge obveznosti, tudi do prednaročnikov.

Nisem našel podatkov, da bi gmotna vprašanja glede Atlasa Slovenije reševali pod italijansko zasedbo, temveč šele jeseni 1943 pod Pokrajinsko upravo za Ljubljansko pokrajino, ki jo je vodil general Leon Rupnik. Tudi pod njo je ostala večina uradništva oddelkov nekdanjega visokega komisariata na svojem mestu, razen tistih, ki so se vključili v partizansko gibanje ali postali žrtev okupatorjevega nasilja.

Tako je na svojem mestu ostal tudi profesor France Planina, ki ga je italijanski okupator imel od februarja do maja 1942 zaprtega in tudi interniranega v Gonarsu v Furlaniji.¹⁵ Ko se je po posredovanju Depollija vrnil v Ljubljano, je še devet mesecev opravljal službo svetnika na prosvetnem oddelku visokega komisariata. Po smrti že navedenega Blaža Pozniča je vodja oddelka dr. Sušnik predlagal za upravnika Pokrajinske šolske založbe profesorja Planino, in ta je to mesto z odlokom visokega komisarja Graziolija 11. februarja 1943 tudi nastopil. "Prostori

¹⁰ Tipkane, lepo urejene in opremljene celo s fotografijami sta mi prijazno posredovala sin Franceta Planine, dr. ekonomije Janez Planina, in njegova soproga Marija Planina. Pokazala sta mi tudi dobro ohranjen in vzorno urejen osebni arhiv pokojnega Planine. Za prijazno uslugo se jima lepo zahvaljujem.

¹¹ Tam je bil desetletja po drugi svetovni vojni sedež CK KPS oz. CK ZKS, zdaj pa je tam državni zbor Republike Slovenije.

¹² France Planina. Spomini. Na prosvetnem oddelku banske uprave 1. 2. 1939 - 10. 2. 1943, str. 271 in 272 (dalje: Planina, Spomini).

¹³ Tone Ferenc: Fašisti brez krinke. Dokumenti 1941-1942, Ljubljana 1987. Planina: Spomini, str. 284-285: "Že pred prihodom Italijanov smo v uradu spravili arhiv v zaboje in v kleti, marsikje so zaupne listine sežgali. Prosvetni oddelek je dobil italijanskega komisarja Depollija in nadzornika za osnovne šole Spazappana."

¹⁴ Planina: Spomini, str. 278.

¹⁵ Planina: Spomini, str. 300-335.

PŠZ so bili v Slomškovi 12 v vogalni hiši Slomškove in Resljeve. V 1. nadstropju smo imeli dve sobi, prva je bila moja pisarna, v drugi so delali pisarniški uslužbenci. Trgovski lokal je bil v vogalu pritličja, skladišče pa v kleti in v prizidku hiše na nasprotni strani Slomškove ulice. Tajnik PŠZ je bil Avgust Čadež, starejši gospod, nekdanji trgovec, ki je bil prej šolastnik propadlega Trata-mlina pri kolodvoru v Škofji Loki. Knjigovodja je bil Ivo Bratun iz Dobrunj, pisarniške posle so opravljale gospe Joža Jančigaj, Anica Vanelli in Ela Koščak. V trgovini in skladišču je delalo šest moških pod vodstvom Milana Guština, ki je imel trgovsko šolo. PŠZ je zalagala učbenike in tiskovine (spričevala, knjižice, vpisnice, dnevnike, zvezke in razne preglednice) za vse šole Dravske banovine, v času mojega vodstva pa za okupirano Ljubljansko pokrajino.¹⁶

Že omenjeni Blaž Poznič je v imenu Banovinske zaloge šolskih knjig in učil 10. junija 1940 z lastnikom založbe Atlas dr. Jožetom Kovačičem sklenil dogovor "o predaji in prevzemu vseh pravic in obveznosti" glede Atlasa Slovenije. S tem dogovorom je dr. Kovačič "kot lastnik založbe Atlas in organizator akcije za izdajo Atlasa Slovenije" vse pravice in obveznosti glede Atlasa Slovenije izročil Banovinski zalogi šolskih knjig in učil. "Zlasti predaja g. dr. Kovačič Banovinski zalogi vse pravice in obveznosti nasproti dosedanjim subskribentom, nasproti urednikom in sodelavcem Atlasa in pa vse dosedaj že zbrano gradivo. /.../ Banovinska zaloga pa izplača g. dr. Kovačiču znesek din 23.200.- (triindvajsettisočdvesto dinarjev) za povračilo učinkovitih stroškov, ki jih je imel do sedaj za angažiranje sodelavcev in pribavo gradiva za Atlas Slovenije. Izplačilo tega zneska se izvrši takoj."¹⁷ Iz tega dogovora torej prvič zvemo, da je bila v Ljubljani založba Atlas, katere lastnik je bil dr. Jože Kovačič, in da je bil on v začetku poslovni organizator priprav Atlasa Slovenije.

Banovinska zaloga šolskih knjig in učil pa je istega dne kot z dr. Kovačičem sklenila dogovor z Gvidom Zupanom za akvizicijo in prodajo Atlasa Slovenije. Zupan se je zavezal, da bo kot izključni akviziter v obdobju izhajanja in po izidu prodal najmanj tisoč dvesto izvodov Atlasa Slovenije, za kar mu bo Banovinska zaloga šolskih knjig in učil dala "od brutto prodajne cene Atlasa 40% (štirideset odstotkov) od vseh izvodov, prodanih v akviziciji. Banovinska zaloga šolskih knjig in učil pa si je pridržala pravico do prodaje brez akvizicije v okviru svojega rednega poslovanja in tudi to, da so iz akvizicije izvzeti centralni uradi kr. banske uprave v Ljubljani ter ministrstva."¹⁸

Čez štirinajst dni, dne 25. junija 1940, je upravnik Banovinske zaloge šolskih knjig in učil Blaž Poznič pisal Hranilnici dravske banovine v Ljubljani. Povedal je, da bo razpečavanje Atlasa Slovenije, "tega velepomembnega dela", potekalo večinoma v akviziciji s subskribicijo in da so uspehi prav dobri. "Vendar pa potrebuje Banovinska zaloga za začetne stroške založništva nekaj gotovine, ki presega dosedaj v subskribiciji nabrane zneske." Zato prosi hranilnico "za posojilo v separatnem tekočem računu do zneska din 100.000.", pri čemer predvideva, da bo to dovoljeno vsoto potrebovala samo v majhni meri, "predvidoma do zneska din 30.000." Poznič se je skliceval na zagotovilo bana dr. Natlačena, da bo morebitni primanjkljaj do tega zneska krila Dravska banovina.¹⁹

Potekla sta več kot dva meseca, da sta Banovinska zaloga šolskih knjig in učil ter ban dr. Natlačen podpisala zadolžnico Hranilnici dravske banovine. V njej sta se zavezala, da bo Banovinska zaloga šolskih knjig in učil v letu dni, najkasneje do 1. avgusta 1941, vrnila hranilnici glavnico 100.000 din, redno plačevala osemodstotne obresti in pripadajoče stroške ob vsakokratnem koncu četrtletja, plačevala v dobri in tekoči valuti, povrnila hranilnici kakršen koli davek, davščino, doklado ali pristojbino, ki bi jo ta morda morala poravnati od posojila ali obresti, plačala tudi vse morebitne druge stroške iz naslova posojila in obresti. Zadolžnico sta podpisala Poznič in dr. Natlačen.²⁰

Kaže, da so nameravali vprašanje vračanja posojila hranilnici, takratni Hranilnici za Ljubljansko pokrajino, reševati v začetku leta 1943, torej še pod italijansko okupacijo. Dne 4. marca 1943 je namreč pravni svetovalec prosvetnega oddelka pokrajinske uprave Velikonja predlagal, naj založba poskuša s hranilnico doseči poravnavo, "ker je izdajo preprečila višja sila, za katero pa jamči in nosi riziko samo Založba." Svetoval je, naj ne poskuša s tem zanimati visokega komisarja, ker ta "ni v imenu Ljubljanske pokrajine dolžan kaj storiti za obveznosti, ki jih je prevzela ex Dravska banovina, poleg tega bi upravičeno odgovoril, da spada ta morebitna obveznost na mednarodni forum med Nemčijo in Italijo. Svetoval pa je, naj se Založba posvetuje z državnim pravobranilstvom, preden kaj ukrene, zlasti če bi se pokazala nujnost ovaditi akviziterja pred civilnim sodiščem."²¹

priloga št. 3: Dogovor med Banovinsko zalogo šolskih knjig in učil ter G. Zupanom z dne 10. 6. 1943.

19 ARS-II, Pokrajinska šolska založba št. 1118, dne 7. 12. 1943, priloga št. 4, pismo B. Pozniča Hranilnici dravske banovine z dne 25. 6. 1940.

20 ARS-II, Pokrajinska šolska založba št. 1118, dne 7. 12. 1943, priloga št. 5: Zadolžnica z dne 1. 8. 1940.

21 ARS-II, Pokrajinska šolska založba št. 1118, dne 7. 12. 1943, priloga št. 6: pismo Velikonje z dne 4. 3. 1943.

16 Planina: Spomini, str. 341.

17 ARS-II, Pokrajinska šolska založba št. 1118, dne 7. 12. 1943, priloga št. 2: Dogovor med Banovinsko zalogo šolskih knjig in učil ter založbo Atlas z dne 10. 6. 1940.

18 ARS-II, Pokrajinska šolska založba št. 1118, dne 7. 12. 1943,

Na podlagi vsega prej navedenega je v. d. upravnika Pokrajinske šolske založbe France Planina 7. decembra 1943 poslal ravnateljstvu računovodstva pri šefu pokrajinske uprave obsežno poročilo. Najprej je zapisal, da želi Pokrajinska šolska založba poravnati vsaj del obveznosti, ki jih ima zaradi Atlasa Slovenije in zaradi prevzema delnic družbe Merkur, ter prosi, da ji pri tem pomaga pokrajinska uprava. Nato je Planina povedal: "L. 1940 je svetnik dr. Jože Kovačič, banov. sekretar, ustanovil založbo Atlas z namenom, da se izda znanstveni Atlas Slovenije, ki naj vsestransko prikaže razmere Slovenije. Ko so bila izvršena prva pripravljajna dela za atlant, je bivši ban z odlokom S št. 81/1 z dne 24. V. 1940 odločil, da prevzame Blaž Poznič, takratni upravnik Banovinske zaloge šolskih knjig in učil, vse posle, ki so v zvezi z založbo, izdajo in redakcijo atlanta." Dalje je Planina navedel, kar smo že zvedeli iz prepisov prilog št. 1-5 k temu poročilu. Novo v poročilu je najprej tole: "Po sklenitvi posebne pogodbe z uredniškim odborom dne 12. IX. 1940 se je začelo podrobno strokovno in tehnično delo v prostorih, ki jih je dala na razpolago banska uprava v pritličju hiše št. 1 na bivši Bleiweisovi cesti. Obravnavanja problemov, ki naj bi jih prikazovale posamezne karte, so se po predhodnih dogovorih z uredniškim odborom lotili najmerodavnejši strokovnjaki. Organiziran je bil zbor risarjev, ki je po nekaj tednih poskusnega dela pod vodstvom tehnika Udovča pričel risati prve karte. Jugoslovanska tiskarna se je bavila s poskusi glede najboljšega tehničnega načina tiskanja in naročila izdelavo posebnega knjižnega papirja.

Za nabavo potrebnega inventarja, pisarniških in risarskih potrebščin ter za delno honoriranje urednikov, avtorjev, risarjev, služitelja in snazilke je Banovinska zaloga izrabila 90.000 din posojila. Na posebno prošnjo je Hranilnica ljubljanske pokrajine do sedaj že dvakrat dovolila podaljšanje posojila. Do 31. III. 1944 bo treba obveznosti napram hranilnici v celoti izpolniti. S prištetiimi obrestmi in stroški hranilnice bo 1. I. 1944 dolg znašal 43.920 lir.²²

V marcu 1941 je bilo delo pri Atlantu vsled vojnega vpoklica urednikov in risarjev prekinjeno. Takoj drugi dan okupacije je italijansko vojaštvo brez obvestila lastnika zasedlo prostore na Bleiweisovi cesti št. 1 ter zaseglo in uporabilo velik del inventarja, zemljevidov in tehničnega materiala, tako da je bilo par dni kasneje, ko je bil o tem obveščen tedanji upravnik Blaž Poznič, mogoče rešiti le manjši del materiala. Med drugim je založba izgubila tudi pisalni stroj. Zaradi višje sile se je delo pri Atlantu Slovenije pozneje čisto ustavilo.

Gvido Zupan, ki je prevzel akvizicijo, je do okupacije zbral 2325 naročnikov iz vse dravske banovine. Ob subskribciji je večina naročnikov plačala del cene za Atlant, ki je bila določena na 950 din. Vsa predplačila so se stekala pri poštni hranilnici na čekovni račun Gvida Zupana, ki pa takratnemu upravniku ni dajal tedenskih pisemnih poročil o uspehu akvizicije, kakor je bilo določeno v dogovoru. Tudi ni odvedel Banovinski zalogi nikakega nabranega denarja v smislu navedenega dogovora, čeprav je Banovinska zaloga v ta namen odprla pri poštni hranilnici poseben čekovni račun št. 13863. Na ta čekovni račun so le trije naročniki poslali delna vplačila, tako da znaša sedaj imetje pri poštni hranilnici le 242.51 L, in še to ni prosto. Na čekovni račun Gvida Zupana pa je bilo vplačanih od subskribentov skupaj 615.791 din predplačil. V pogodbi je bilo sicer določeno, da bo Gvido Zupan sproti tedensko odvajal nabrani denar Banovinski zalogi. Ni pa bilo določeno, kdaj in od katerih vsot bo prejemal 40%ni delež."

Nato poročevalec Planina navaja tri možnosti prejemanja akviziterskega deleža ter nadaljuje: "Iz dopisa A2 z dne 25.VI.1940, v katerem je bivši upravnik zaprosil Hranilnico dravske banovine za 100.000 din posojila, je sklepati, da je smatral, da bodo že prva vplačila naročnikov razpoložljiva za kritje tekočih stroškov in je torej izključeval tolmačenje pod l.).²³ Vendar je Gvido Zupan ob italijanski okupaciji dvignil iz poštno hranilnice ves nabrani denar. Ali je to napravil po dogovoru z bivšim upravnikom, ali pa je upravnik temu ugovarjal in je v času od aprila 1941 do svojega izostanka iz službe v januarju 1943 kaj ukrenil v tem oziru, ni znano. Znano je le, da je po prevratu mnogo naročnikov zahtevalo povrnitev predplačil, a tudi najbolj slabo situiranim prosilcem ni bilo mogoče denarja vrniti, ker Pokrajinska šolska založba razen omenjenih 242.51 lir od vseh vplačil ni prejela nobenega zneska."

Poročevalec Planina ugotavlja, da so Pokrajinski šolski založbi od akcije za izdajo Atlasa Slovenije ostale velike obveznosti do prednaročnikov in do Hranilnice ljubljanske pokrajine, ki jih nikakor ne more poravnati. Razen obveznosti ji je namreč ostala le kartoteka prednaročnikov ter nekaj tehničnega gradiva in osnutkov kart. Založba niti ne more v kratkem času obnoviti del za izdajo atlasa. **"Če bo pozneje še mogoče misliti na izdajo atlanta, ga bo treba drugače zasnovati in zbiranje naročnikov znova organizirati ali skleniti vsaj dopolnilni dogovor."** (Krepko T. F.)

²² Po menjavi dinarjev v lire po tečaju 100 dinarjev za 48 lir bi to znašalo 210.816 din.

²³ Gre za prvo možnost odvajanja provizije. Vsa začetna vplačila bi prejemal Gvido Zupan, dokler vsota ne bi dosegla 40% prodajne cene za vseh 2325 izvodov, prodanih v subskribciji po 950 din (2325 X 950 = 2.208.750 din), tj. 883.500 din.

Planina se je kot v. d. upravnika založbe takoj po prevzemu poslov posvetoval s pravnim referentom prosvetnega oddelka o morebitnem pravnem postopku proti akviziterju Gvidu Zupanu. Ker v pogodbi ni bilo določil, na katere bi se založba lahko zanesljivo oprla pri morebitni tožbi, in ker Zupan po zanesljivih podatkih ni imel svojega premoženja, ga založba ni ovadila državnemu tožilstvu, je pa zaprosila tožilstvo za mnenje o tej zadevi. O tem, kako je odgovorilo tožilstvo, nisem našel podatka. Tako Pokrajinski šolski založbi ni ostalo nič drugega, kot da zaprosi pokrajinsko upravo ljubljanske pokrajine za odpis 192.392.75 lir, kar je ta tudi storila. S tem zneskom je sklenila delno odplačati dolg pri že večkrat omenjeni hranilnici in delno vrniti prednaročnikom vplačane zneske – "Kolikor bi bilo mogoče subskribentom dostaviti te zneske."²⁴

Nisem našel podatkov, ali so prednaročniki dobili kaj povrnjenega denarja ali ne. Prednaročniška cena za Atlas Slovenije namreč ni bila tako nizka, saj je znašala skoraj mesečno plačo učitelja.

Profesor France Planina glede povojne priprave Atlasa Slovenije ni bil kdo ve kako velik optimist, kot pravi v svojih spominih leta 1978: "Zdaj (1978) že več let geografi na univerzi in v inštitutu delajo tak Atlas, a ne vem, ali bo kaj iz tega."²⁵ Sam se dobro spominjam, da smo v nekem organu Sklada Borisa Kidriča ali začasne Raziskovalne skupnosti Slovenije določali kar precejšnje zneske nekemu inštitutu za Nacionalni atlas Slovenije. Pa je vendarle po natanko dvajsetih letih od Planinovega zapisa izšel Geografski atlas Slovenije.²⁶ V njem na strani 8 beremo: "Prve zamisli o slovenskem nacionalnem atlasu so se pojavile že med svetovnjima vojnoma, vendar zaradi pomanjkanja kadrov, neustrezne tehnologije in belih lis v raziskanosti našega ozemlja takrat še niso bile uresničljive. Leta 1966 je Zemljepisni muzej Slovenije pripravil prvo slovensko razstavo o nacionalnih atlasih drugih držav. Večina večjih in razvitejših po svetu je do tedaj tovrstno knjigo že natisnila, v številnih drugih pa so potekala vsaj pripravljalna dela za izdajo nacionalnih atlasov. V sedemdesetih letih so se spet začela resna prizadevanja za izdajo samostojnega slovenskega nacionalnega atlasa. Izdelana je bila vsebinska zasnova, pripravljenih je bilo več avtorskih originalov, poskusno so bili natisnjeni posamezni zemljevidi, vendar zaradi finančnih in organizacijskih težav projekt ni bil izpeljan." Tri leta po izidu velikega Geografskega atlasa Slovenije, leta 2001, je izšel Nacionalni atlas Slovenije,²⁷ in to s posvetilom

Republiki Sloveniji ob njeni desetletnici. Ima pa večinoma zemljevide s podatki iz devetdesetih let prejšnjega stoletja.

Kot vidimo iz razprave, je pglavitni vzrok, da po letu 1940 nismo dobili Atlasa Slovenije, nacistična in fašistična okupacija Slovenije. Zaradi nje tudi nismo imeli popisa prebivalstva leta 1941. S tem je bila povzročena velika škoda na kulturnem in znanstvenem področju.

SUMMARY

PRE-WAR PREPARATIONS FOR THE ATLAS OF SLOVENIA

In the spring of 1940 a group of Slovene experts decided to lay the groundwork for an atlas of Slovenia, which would be the first such publication in Slovenia. Dr. Juže Župančič thus founded the publishing house Atlas. The editorial board included the editor in chief, Dr. Valter Bohinec, and members Dr. Svetozar Ilešič, Dr. Dušan Savnik and Professor France Planina. The whole enterprise of preparing and publishing the Atlas of Slovenia was sponsored by the Ban of the Drava *Banovina*, Dr. Marko Natlačen, the President of the Academy of Sciences and Arts, Dr. Rajko Nahtigal, and the Rector of the University of Ljubljana, Dr. Matija Slavič. The Ban's administration had made the appropriate premises available to the editors and the collaborators, and they started working on the project on 12 September 1940. All departments of the Ban's administration received instructions to help the editorial board to the best of their abilities with the compilation of the contents for the atlas. The *Banovina*'s Stock of Textbooks and Teaching Tools, which was mandated by the Ban's administration to secure the financial resources for the preparation and the marketing of the Atlas of Slovenia, took a loan, guaranteed by the Ban's administration, of 100,000 dinars at the Savings bank of Dravska *Banovina* in Ljubljana.

The project of the Atlas was presented to the public twice in the daily newspaper *Slovenec* as well as in a special flyer. The Atlas of Slovenia was supposed to contain some 300 maps on geographic, historical, cultural, economic, and other areas relative to the development and growth of the Slovene territory and its nation, altogether some hundred pages, and additional hundred pages of the accompanying text. As it had become clear that the preparation of the Atlas would last longer than it was initially planned, the editorial board soon decided to publish it in instalments, each containing 20 maps.

The *Banovina*'s Stock of Textbooks and Teaching Tools purchased from the owner of the publishing house Atlas, Dr. Jože Kovačič, all the material gathered thus far

glavnih urednikov in nekaj deset sodelavcev, uvodno besedo pa je napisal dr. Andrej Černe, vodja raziskovalnega projekta 1993-1995. Ta atlas ima 191 strani.

²⁴ ARS-II, Pokrajinska šolska založba št. 1118, dne 6. 12. 1943.

²⁵ Planina: Spomini, str. 278.

²⁶ Geografski atlas Slovenije. Država v prostoru in času. DZS. Ljubljana 1998, 360 strani.

²⁷ Nacionalni atlas Slovenije. Ljubljana 2001. Pripravilo ga je pet

and all the rights and liabilities vis-à-vis the editorial board, the collaborators, and the advance subscribers of the Atlas of Slovenia, all for a mere 23,000 dinars. On the same day, the aforementioned Banovina's Stock of Textbooks and Teaching Tools, signed a contract with the sales agent Gvido Zupan, who committed himself to collect new subscribers in exchange of a 40 percent commission on each volume sold. The price of the volume was set at 950 dinars.

The preparations of the contents were first interrupted in March 1941 when the collaborators on the project were mobilised into the Yugoslav army and finally stopped with the Nazi and the fascist occupation of Slovenia in April 1941. The Italian army found and confiscated the material collected for the Atlas before it could be transferred to a safe place. At least for the time of war, any progress with the preparations of the Atlas was thus thwarted. The debts, however, remained. The

publishing house, renamed Regional publishing of textbooks, owed money to the above-mentioned Savings bank but also to all 2325 advance subscribers. The latter debt was due to the poor formulation of the contract's stipulations, which allowed the sales agent to misappropriate the sum total of all advance payments amounting to 2.208,750 dinars. As it seems, this debt was non-claimable because the sales agent did not possess any property. It appears that the publishing house's debt towards the Savings bank was repaid by the Regional administration of the Ljubljana region only in 1944.

In the 1970s, the Slovene geographers launched the preparations for the new Atlas of Slovenia, but the project was discontinued due to financial difficulties. It was therefore only in 1998 that a comprehensive and aesthetically appealing Geographical Atlas of Slovenia was published by the DZS in Ljubljana.

Nekaj drobcev o zadružništvu iz gradiva fonda Okrajni komite ZKS Ljubljana okolica

LJILJANA ŠUŠTAR

Okraj Ljubljana okolica je v prvem desetletju po koncu druge svetovne vojne prostorsko zavzemal območje okrog glavnega mesta Ljubljane. Na notranji strani je mejil na Ljubljano s Šentvidom in Poljem, na zunanji pa na kraje v okrajih Šoštanj, Celje okolica, Trbovlje, Novo mesto, Kočevje, Postojna, Gorica, Tolmin in Kranj.¹

Zračna razdalja med najbolj severno in južno točko je bila 60 km, med vzhodno in zahodno točko pa 75 km. Okraj je bil geografsko raznolik in ga lahko razdelimo na kraško-dolomitski predel, barjanski, ljubljansko polje, predalpski in zasavski svet. Gospodarsko ga je označevalo poljedelstvo (kmetijstvo in živinoreja) z industrijskimi obrati v Litiji, Domžalah, na Vrhniki, s priključitvijo kamniškega okraja pa tudi industrija. V času svojega obstoja v letih 1945-1955 se je s številnimi spremembami v upravni razdelitvi Slovenije spreminjal tudi upravno-teritorialni obseg okraja. Z združevanjem manjših krajevnih ljudskih odborov (KLO) se je njihovo število manjšalo s 148 KLO v letih 1945/1946 na 112 v letih 1948/1949. Pred upravno razdelitvijo okraja na občine leta 1952 jih je bilo 107.² Območje KLO je obsegalo posamezno vas ali več manjših vasi skupaj.

Zadnja upravna reorganizacija pred odpravo okraja 1955 je bila izvedena aprila leta 1952 s priključitvijo okrajev Kamnik in Grosuplje.³ Vključeval je štirideset občin: Blagovica, Borovnica, Brezovica, Črnuče, Dobrova, Dolsko, Domžale, Gabrovka, Grosuplje, Horjul, Ig, Kamnik, Kamniška Bistrica, Komenda, Kresnice, Krka, Litija, Logatec, Lukovica, Medvode, Mengeš, Moravče, Motnik, Podpeč-Preserje, Podtabor pri Grosupljem, Polhov Gradec, Prežganje, Radomlje, Rovte, Stična, Šentvid pri Stični, Škofljica, Šmarje, Smartno pri Litiji, Tuhinj, Tuhinjska Srednja vas, Vače, Višnja Gora, Vodice, Vrhnika. Od teh občin jih je bilo pet mestnih (Domžale, Kamnik, Litija, Višnja Gora in Vrhnika),

preostalih 35 pa vaških. Upravni in politični sedež okraja je bil v Ljubljani. Jeseni 1955 se je 34 občin okraja⁴ upravno združilo z mestom Ljubljano v okraj Ljubljana.⁵

V gradivu fonda Okrajni komite Zveze komunistov Slovenije Ljubljana okolica 1945-1954 (v količini 2,4 tm) se kaže tudi gospodarska razvitost okraja. Glede na pomen kmetijstva v gospodarstvu okraja je mogoče v gradivu slediti problematiki kmetijstva in v tistem času aktualnemu kmetijskemu zadružništvu.

Ureditev zadružništva na novih socialističnih temeljih je bila tudi ena od nalog oblasti v na novo nastali državi.⁶ Cilj oblasti je bil omejiti monopol individualnega gospodarstva v kmetijski proizvodnji in povezava kmetov z oblikami zadružništva v socialistični sektor. Po reorganizaciji obstoječega zadružništva, ki je imelo v Sloveniji dolgo in bogato tradicijo, je delovalo več vrst zadrug: nabavno-prodajne (naproza), kmetijsko-proizvajalne, potrošniške, obnovitvene in stanovanjske zadruge.⁷ Leta 1949 sprejeti zakon o kmetijskih zadrugah je določil dve obliki zadrug: splošno kmetijsko zadrugo in kmečko obdelovalno zadrugo (kmečko delovno zadrugo, kmetijsko delovno zadrugo).⁸

Kmečka delovna zadruga (KDZ) je bila oblika

¹ Okraj Ljubljana okolica 1953, Upravni, zemljepisni, gospodarski in statistični priročnik, Zbral in uredil Jože Župančič, Ljubljana 1953.

² Kot opomba 1 in Zakon o upravni razdelitvi federalne Slovenije, Ur. l. SNOS in NVS, št. 33/45, Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o upravni razdelitvi LRS, Ur. l. LRS, št. 62/46, Zakon o upravni razdelitvi LRS, Ur. l. LRS, št. 9/48 in Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o upravni razdelitvi LRS, Ur. l. LRS, št. 33/49.

³ Uradni list LRS, št. 11/52, Zakon o razdelitvi LRS na mesta, okraje in občine.

⁴ Te občine so bile: Blagovica, Borovnica, Brezovica, Črnuče, Dobrova, Dolsko, Domžale, Grosuplje, Horjul, Ig, Kamnik, Komenda, Kresnice, Litija, Logatec, Lukovica, Medvode, Mengeš, Moravče, Motnik, Polhov Gradec, Radomlje, Rovte, Stična, Šentvid pri Stični, Škofljica, Šmarje, Smartno pri Litiji, Tuhinj, Tuhinjska Srednja vas, Vače, Višnja Gora, Vodice in Vrhnika.

⁵ Uradni list LRS, št. 24/55, Zakon o območjih okrajev in občin v Ljudski republiki Sloveniji.

⁶ O zadružništvu v letih 1945-1955 glej: Enciklopedija Slovenije, Zadružništvo, str. 20-24, zvezek 15, Ljubljana 2001 in Kmetijsko zadružništvo, str. 123-125, zvezek 5, Ljubljana 1991; Zadružni leksikon FNRJ, I-II, Zagreb 1956, 1957, Slovenija 1166-1193; Edvard Kardelj, Problemi naše socialistične graditve, knjigi I in II, Ljubljana 1955; Zbornik Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani, zvezek 24, Kmetijstvo, Ljubljana 1975; Kmetijsko zadružništvo v Sloveniji, Ljubljana 1987; Zdenko Čepič, Kmetje in zadružništvo v pogledih Edvarda Kardelja, Čarnijev zbornik (1931-1996), Zbornik mednarodnih družboslovnih in humanističnih razprav, Ljubljana 1998; Slavica Tovšak, Politični pogled na zadružništvo v letih 1945-1946, Arhivi, letnik XXIV, 2001, št. 1, str. 119-128; Jože Žontar, Povojni prisilni odvzemi zasebnega premoženja, Arhivi, letnik XIII, 1990, št. 1-2, str. 5-11.

⁷ Ur. l. FLRJ, št. 59/46, Splošni zakon o zadrugah.

⁸ Ur. l. FLRJ, št. 49/49, Temeljni zakon o kmetijskih zadrugah.

kolektivizacije kmetijstva. Zadruga je temeljila na skupnih proizvodjalnih sredstvih in brigadnem sistemu dela in tudi dohodek se je delil glede na vložena sredstva in delo. Zadržnik je obdržal ohišnico. Najvišja oblika teh zadrug je pomenila način, ko zadržnik kot delež vloži svojo zemljo v skupno zadržno last. V Sloveniji se je uveljavila oblika, pri kateri je zadržnik dal zemljo v zakup in formalno ostal njen lastnik. Ta oblika zadržništva (kolhozno zadržništvo) ni doživela uspeha, tako da je med letoma 1952 in 1955 potekal proces reorganizacije kmečkih delovnih zadrug v splošne kmetijske zadruge ali njihove likvidacije. Okrepila se je vloga splošne kmetijske zadruge. Začela se je uveljavljati zamisel o prostovoljnem sodelovanju individualnih proizvajalcev s kmetijskimi zadrugami.

Pregled dejavnosti – uspehi in težave v kmetijstvu, kmetijskih panogah in zadržništvu je sestavljal točke dnevnega reda letnih konferenc, sej komiteja, plenuma, biroja in kmečke komisije (pri kateri je ohranjeno še najmanj gradiva, in to le za leti 1949 in 1950), sektorskih sestankov, sestankov s sekretarji krajevnih komitejev oziroma občinskih komitejev. Kot posebna tematika sej sta se pojavili točki pod nazivom partijsko delo (tudi idejno-politično) na vasi ali delo s kmeti. V ponazoritev bom iz gradiva fonda navedla le nekaj primerov obravnave kmetijske problematike s poudarkom na zadržništvu, ki je bilo posebno pomembno v tem obdobju.

Že na 1. seji Okrajnega komiteja KPS Ljubljana okolica 19. 9. 1945 so ugotovili slab socialni položaj prebivalstva. Zapisali so: *"To zuto, ker ljudje nimajo, da bi si kupili orodje in ostalo kar neobhodno potrebujejo. Drugič pa radi tega, ker so vsi poljski pridelki in pa tudi živina zelo po nizki ceni, vse kar pa mora kupiti kmet pa je zelo drago."*⁹ Ugotovili so tudi, da v okraju deluje že nekaj zadrug in da je treba ustanoviti zadržni iniciativni odbor. Na seji komiteja februarja 1946 so ob informaciji, da so v okraju začeli razdeljevati zemljo zemljiškega sklada agrarne reforme,¹⁰ ugotovili, *"da nekateri ljudje zagovarjajo veleposestnike, češ da to so kmetje in jim zemlje ni treba razdeliti."* Deputacija iz Sv. Križa pa je zahtevala, da se cerkvena zemlja ne razdeli.¹¹

Poročilo komiteja januarja 1947 navaja v okraju 52 zadrug, ki so bile na novo ustanovljene, ali pa so bile stare na novo registrirane.¹²

Med njimi navaja nabavno-prodajne zadruge (na-proze): Horjul, Borovnica, Dobrunje, Dragomer, Šmartno pri Litiji, Vače, Litija, Ig, Šmartno pod Šmarno goro, Št. Jošt in Vrhnika. Poročilo omenja še obnovitvene zadruge, lesno-produktivne zadruge, živinorejske kot posebej dejavne na Vrhniki, v Brezovici, na Horjulu in v Litiji, sodarsko zadrugo v Tacnu in čevljarsko zadrugo na Vrhniki. Vprašanja statusa hranilnih in posojilnih zadrug pa v okraju dotlej še niso rešili.¹³

Februarja 1947 so imeli na dnevnem redu odkup žita in "kontrolno" nad posevki, kar naj bi bila osrednja naloga komiteja. Sklenili so sklicati konferenco aktivistov OF, predstavnikov ljudskih odborov in sekretarjev partijskih celic, na kateri naj se razloži pomen oddaje žita in poudari pomen akcije proti *"kulaškim elementom in špekulantom."* Iz vrst komiteja so določili tudi predsednika okrajne "kontrolne" komisije.¹⁴ Na seji komiteja KPS aprila 1948 so sklenili po "nalogu" CK KPS izdelati plan dela za razvoj partije na vasi. Ugotovili so, da je v okraju med kmečkim prebivalstvom majhno število komunistov.¹⁵ Julija 1948 pripravljeni seznam članov upravnih odborov okrajne zveze kmetijskih zadrug (OZKZ), kmetijskih zadrug, dveh kmečkih delovnih zadrug, dveh čevljarskih, čebelarske, sodarske in pet lesnoproductivnih vsebuje tudi pregled članstva partije.¹⁶ Enaintrideset zadrug je bilo brez članov partije, enainštirideset zadrug je imelo komuniste med člani upravnega odbora in med samimi zadržniki, in to praviloma po enega ali dva člana. Okrajna zveza kmetijskih zadrug je imela v upravnem odboru štiri komuniste in med uslužbenci štirintrideset. Komunisti so bili vezani na krajevne celice, svojo celico so imele le okrajna zveza kmetijskih zadrug ter kmečki delovni zadrugi v Polhovem Gradcu in Zapotoku. V prvi so bili v upravnem odboru trije komunisti in med člani zadruge šest, v drugi pa je bilo devetnajst članov, pet v upravnem odboru in štirinajst med preostalim članstvom. Kmečka obdelovalna zadruga Zapotok je delovala že leta 1946.¹⁷ Zadruga se je ukvarjala predvsem z živinorejo in še posebej ovčerejo.

V letu 1949 se je tudi komite vključil v akcijo

zadrugah je na avgustovski seji 1946 razpravljala politbiro CK KPS/ZKS, glej: Darinka Dmrovšek, Zapisniki politbiroja CK KPS/ZKS 1945-1954, Viri 15, Ljubljana 2000, Seja CK KPS dne 28. avgusta 1946, str. 68-72.

⁹ Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), Okrajni komite Zveze Komunistov Slovenije (ZKS) Ljubljana okolica, š. 2, a. e. 4, Zapisnik seje okrajnega komiteja z dne 19. 9. 1945.

¹⁰ Na podlagi zveznega zakona o agrarni reformi in kolonizaciji z dne 23. 8. 1945 je bil 17. 12. 1945 sprejet še federalni zakon v Sloveniji (Ur. l. SNOS in NVS, št. 62/45).

¹¹ ZAL, Okrajni komite ZKS Ljubljana okolica, š. 2, a. e. 4, Zapisnik seje okrajnega komiteja, 4. 2. 1947.

¹² ZAL, Okrajni komite ZKS Ljubljana okolica, š. 4, a. e. 19, Poročilo o zadrugah Centralnemu komiteju KPS, 3. 1. 1947. O

¹³ O zadržništvu na Vrhniki tudi po letu 1945 je pisal Branko Šuštar v Pregled kmetijskega zadržništva v občini Vrhnika, 1904-1984, Vrhnika, Zadržništvo in mlekarstvo, Kmetijska zadruga Vrhnika, 1984.

¹⁴ ZAL, Okrajni komite ZKS Ljubljana okolica, š. 2, a. e. 4, Zapisnik seje okrajnega komiteja, 13. 2. 1947.

¹⁵ ZAL, Okrajni komite ZKS Ljubljana okolica, š. 2, a. e. 4, Zapisnik seje okrajnega komiteja, 21. 4. 1948.

¹⁶ ZAL, Okrajni komite ZKS Ljubljana okolica, š. 4, a. e. 19, Seznam upravnih odborov OZKZ, kmetijskih zadrug in ostalih zadrug v krajevnih ljudskih odborih, 1948.

¹⁷ Isto kot op. 9.

pospeševanja dela splošnih kmetijskih zadrug in predvsem kmečkih delovnih zadrug. Komunisti so se morali vključiti v delo na terenu v partijskih celicah in krajevnih organizacijah OF in mladine s prepričevanjem ljudi o pomenu zadružništva. Pred občnimi zbori kmetijskih zadrug so s svojim prepričevanjem morali vplivati na združnike pri izbiri novih članov v upravne in nadzorne odbore.¹⁸ Na seji maja 1949 so govorili o večjem angažiranju partije pri ustanavljanju kmečkih delovnih zadrug in zadružnih ekonomij¹⁹ v okviru splošnih kmetijskih zadrug kot vmesne poti pri ustanavljanju le teh. Govorili so tudi o frontnih brigadah za spravlanje lesa iz gozda, kmetje so morali dati vprežno živino za prevoz. Pri številu članstva v partiji so ugotovili 21,4 odstotka kmetov. Od 405 vasi v okraju jih je bilo 193, v katerih niso imeli partijske celice. Zahtevali so tudi izločitev članov iz partije, ki nasprotujejo zadružništvu.²⁰

V letih 1950 in 1951 so na sejah komiteja, biroja, plenuma in kmečke komisije razpravljali predvsem o zadružništvu²¹ in poudarjali potrebo po ustanavljanju kmečkih delovnih zadrug. Kmečka komisija, ustanovljena pri okrajnem komiteju marca 1949, je v poročilu aprila 1950 navedla te kmečke delovne zadruge: Zapotok, Polhov Gradec, Vrbljenje, Pirniče, Brest, Sostro, Svetje, Črnuče, Skaručna, Dobrova, Škofljica, Iška vas, Pijava Gorica, Golo, Polje, Skaručna in Preska pri Medvodah. Večina jih je bila ustanovljenih leta 1949.²²

Poglejmo še sejo biroja julija 1951, ki je pod prvo točko "*Gospodarsko-politična situacija v KDZ in na vasi sploh*" napovedala razpravo o zadružništvu. V okraju je v tem obdobju še vedno delovalo sedemnajst kmečkih delovnih zadrug in sedem zadružnih ekonomij. Ugotovili so, da so bile delovne zadruge predvsem na ozemlju Medvod, Skaručne, Črnuč in Iga, na litijskem, vrhniškem, logaškem in borovniškem območju pa jih ni bilo. Zadružne ekonomije pa so bile na ozemlju celotnega okraja. Zanimivi so tudi tile podatki, ki navajajo, da je bilo v zadruge vključeno 231 gospodarstev oziroma 256 družin z 907 družinskimi člani, od teh jih je bilo za delo sposobnih 523. V 2405 ha kmetijskih površin je bilo največ travnikov, gozda, sledile so njive, sadovnjakov je bilo malo, površine so zajemale

še košenine in nerodovitno zemljo. Osrednja panoga v zadrugah je bila živinoreja in v okviru te prašičereja. Redili so še krave in konje. Šest zadrug je imelo svoj traktor. V vseh zadrugah skupaj je bilo vključenih 121 komunistov, od tega polovica v sedmih zadrugah na izžanskem območju. Na sestanku so omenjali že zaznane pomanjkljivosti – slaba organiziranost dela, pomanjkanje stimulacije za delo in s tem slabi gospodarski uspehi. Ugotovili so premajhno politično podporo od krajevnih ljudskih odborov in partijskih in drugih množičnih organizacij s terena. Navedli so tudi nekaj zadrug, v katerih je nastala težnja po razpustu oziroma izstopu. V primeru ene so zapisali: "*Težnja za izstop iz zadruge se je pojavila v KDZ Brest v kateri je 5 gospodarstev podalo pismene izjave. Zadruga je gospodarsko močna saj združuje 5 največjih kmetov v vasi, ki so bili več ali manj z ekonomskim pritiskom primorani v zadrugo. Svoj izstop pa utemljujejo s tem čes, da zadruga ni dosegla gospodarskega uspeha. V zadrugi sta še dva člana, katera nista podala izjav ker sta člana KP, vendar pa se ugotavlja, da se tudi ta dva strinjata z razpustom zadruge.*"²³

O težavah pri delu kmečkih delovnih zadrug, vse številčnejših zahtevah po razpustu, kaže tudi obravnava analize dela zadruge v Šmarju na seji biroja aprila 1952. Zadruga je imela težave že od jeseni 1951, ko je posebna komisija, sestavljena iz članov Glavne direkcije za zadružno kmetijstvo, Zadružnega sklada Stična in Poverjeništvu za kmetijstvo na Okrajnem ljudskem odboru Grosuplje, opravila pregled dela zadruge in je o njej razpravljala tedanji Okrajni komite KPS Grosuplje. Biro je sklenil, da se iz zadruge izključi tiste, ki so pripomogli k slabemu položaju zadruge, in vzpostavi politično dober kader, ki bo kos problemom in nalogam.²⁴

Komite je pri vprašanih kmetijstva, zadružništva in kmečkega vprašanja sodeloval tudi z Okrajno zvezo kmetijskih zadrug. Ta je komiteju pošiljala poročila, analize in statistične podatke o delu zadrug v okraju.²⁵ V poročilu iz julija 1951 navajajo, da je v okraju 56 kmetijskih zadrug. Kot tiste z največjim članstvom navajajo Kresnice, Dobrovo, Vače, Šmartno pri Litiji, z najmanj pa Pijavo Gorico, Kozarje, Vrh treh kraljev (Vrh nad Rovtami). V posameznih zadrugah so imeli poljedelsko-semenski, živinorejski, strojni in gozdarsko-lesni odsek ter proizvodne obrate: kovačnice (4), kolarski obrat (1), sedlarski obrat (1), mehanične obrate (3), zidarski (1) in krojaški obrat (1), čevljarska obrata (2), žage (3), predelovalnico eteričnih olj, mlin, pekarno in gostilno.

¹⁸ ZAL, Okrajni komite ZKS Ljubljana okolica, š. 2, a. e. 4, Zapisnika seje okrajnega komiteja 6. 1. in 17. 1. 1949.

¹⁹ Zadružna ekonomija je bila vmesna pot k ustanovitvi kmečke obdelovalne zadruge, v katero so se kmetje – zadružniki združili pri obdelovanju in ni pomenila odpovedi kmeta zemlji.

²⁰ ZAL, Okrajni komite ZKS Ljubljana okolica, š. 2, a. e. 4, Zapisnik seje okrajnega komiteja z dne 5. 5. 1949.

²¹ Na konferenci članov partije kmetijskih zadrug in kmetijskih obdelovalnih zadrug decembra 1951 so navedli, da je v okraju 54 kmetijskih zadrug.

²² ZAL, Okrajni komite ZKS Ljubljana okolica, t. e. 3, a. e. 12, Poročila kmečke komisije.

²³ ZAL, Okrajni komite ZKS Ljubljana okolica, t. e. 2, a. e. 6, Zapisnik seje biroja, 11. 7. 1951.

²⁴ ZAL, Okrajni komite ZKS Ljubljana okolica, t. e. 2, a. e. 6, Zapisnik seje biroja, 16. 4. 1952.

²⁵ ZAL, Okrajni komite ZKS Ljubljana okolica, t. e. 4, a. e. 19, Gradivo o gospodarski problematiki – kmetijstvo.

Meje okraja leta 1953, iz priročnika *Okraj Ljubljana okolica 1953*, Zbral in uredil Jože Župančič, Ljubljana 1953, str. 9.

Ugotovili so, da je leta 1948 sklenilo poslovanje z izgubo 15 zadrug, leta 1949 26 zadrug, leta 1950 pa 32 zadrug. Kot najbolj uspešne so navedene Verd, Borovnica, Brezovica, Tomišelj, Črni vrh, Dolnji in Gornji Logatec. K njihovu uspehu so pripomogli gozdarsko-lesni odseki in žagarski obrati. Zveza v letnem poročilu decembra 1951 navaja še trgovinske (55) in kreditno-hranilne odseke (48). Poročilo navaja združne ekonomije pri teh kmetijskih zadrukah: Podlipa, Dolsko, Sava, Vrzenec, Dragomer, Besnica in Borovnica.

V letih 1952-1955 je potekal v državi proces reorganizacije in razpuščanja kmečkih delovnih zadrug. Aktivne kmečke delovne zadruge so reorganizirali oziroma vključili v splošne kmetijske zadruge, pasivne in tiste, v katerih je bil slab ekonomski in politični položaj, pa so razpustili. Že konec maja 1952 je biro obravnaval delo komiteja na terenu. Pojasnjevati so morali, da je treba zadruge reorganizirati in ne zapirati.²⁶

O začetkih preoblikovanja oziroma razpuščanja kmečkih delovnih zadrug sredi leta 1952 je pripravila poročilo tudi Okrajna zveza kmetijskih zadrug.²⁷ V njem najprej poroča, da je bilo v nastalem združenem okraju (pridružena nekdanja okraja Grosuplje in Kamnik) 98 kmetijskih zadrug, 32 kmečkih delovnih zadrug in 22 združnih ekonomij. Poleg trgovinskih in kreditno-hranilnih odsekov v zadrukah so zanimivi pospeševalni in proizvodni odseki v zadrukah, tako številčno kot tudi glede panog. Našteli so te pospeševalne odseke: živinorejski (52), sadjarski (47), planšarski (6), gozdarski (75), mlekarski (7), poljedelski (9) in strojni (24). Med proizvodnimi pa je naštetih poleg raznih delavnic še večje število mesarij, pekarn in gostiln. V 32 kmečkih delovnih zadrukah je bilo vključenih 576 družin oziroma 494 gospodarstev z 2077 člani. Ob pripravah na njihovo reorganizacijo je okrajna zveza organizirala sestanke oziroma

²⁶ ZAL, Okrajni komite ZKS Ljubljana okolica, t. e. 2, a. e. 6, Zapisnik seje biroja, 27. 5. 1952.

²⁷ ZAL, Okrajni komite ZKS Ljubljana okolica, t. e. 4, a. e. 19, Gradivo o gospodarski problematiki – kmetijstvo, Poročilo o reorganizaciji kmetijskih delovnih zadrug na področju OZKZ Ljubljana okolica, 25. 6. 1952.

izredne občne zборе združnikov, na katerih so obravnavali vprašanje reorganizacije in združitve s splošno kmetijsko zadrugo. Na zborih so izvolili komisije, ki so izvedle reorganizacijo ali likvidacijo. V primeru, da so izstopili samo posamezniki, so opravili finančni obračun, če pa so se združniki odločili v celoti za izstop oziroma zaprtje zadruga, so pripravili zaključno bilanco in likvidacijo zadruga. Zveza je sestavila tudi dve dvočlanski komisiji (kmetijski in finančni strokovnjak), ki sta pregledali in sestavili politično in gospodarsko analizo ter predlagali ustrezen rešitev za posamezno zadrugo: vključitev v splošno kmetijsko zadrugo, nadaljevanje dela oziroma zaprtje.²⁸ Te analize sta nato skupaj pregledali vodstvi Okrajne zveze kmetijskih združenj in Okrajnega komiteja ZKS. V času o katerem govori poročilo, so ugotovili, da bo šest združenj nadaljevalo delo, štirinajst združenj so predvideli za vključitev v splošne kmetijske zadruga, šest združenj pa bi bilo likvidiranih. V fondu komiteja je kar precej teh poročil o delu in stanju kmečkih delovnih združenj.²⁹

Ob koncu pregleda objavljam v celoti eno izmed poročil dvočlanske komisije, in sicer za kmečko delovno zadrugo Preska v bližini Medvod. Objavljeni dokument nam ne kaže le načina ustanovitve, ki je bil kot v primeru večine združenj kljub sprejetemu načelu prostovoljnosti izveden pod ekonomsko prisilo. Kmetje, ki niso pristopili v zadruga, so plačevali visoke davke, imeli so višjo obvezno oddajo, združniki pa so plačevali manjši davek od dohodka na skupno zemljo, manjša je bila njihova obvezna oddaja, laže so dobili reprodukcijski in gradbeni material, imeli so prednost pri nabavi kmetijskih strojev.³⁰ Dokument kaže tudi na slabo organiziranost dela, za kmečke delovne zadruga je značilno skupinsko delo (brigadni sistem), pomanjkanje vsakršne stimulacije za delo. Plačani so bili z denarjem in pridelki. Učinek proizvodnje v združenjih je bil manjši kot pri zasebnih kmetih. Le majhnemu številu kmečkega prebivalstva so kmečke delovne zadruga delno izboljšale življenjske razmere. Iz vsega tega izvira tudi ekonomska neuspešnost tega načina združništva.

Dokument Analiza KDZ Preska³¹ objavljam slovnično nepopravljen in v taki obliki, kot je natipkan na listu in pol, z lastnoročnim podpisom le enega člana komisije.

Analiza KDZ Preska

Kmetijska delovna zadruga Preska je bila ustanovljena 25. marca 1950 iz 1 velikega, 5 srednjih in 7 malih kmetov, skupaj 13 družin z 57 člani, od tega 23 za delo sposobnih, ostali so mali otroci, ali pa starčki stari nad 60 let, več ali manj res za vsako delo nesposobni. Večina večjih kmetov je v KDZ vstopila pod ekonomskim pritiskom, mali pa tudi v pričakovanju, da bodo lahko živeli več ali manj brez dela.

V KDZ je bilo vložena: 25 ha njiv in vrtov, 42 ha travnikov, pol ha sadovnjaka, 7 ha pašnikov in 107 ha gozdov, nadalje 14 konj in 45 glav goveje živine, od tega 22 krav, prašičev nič, pač pa 32 panjev čebel. Od strojev bi omenili 4 elektromotorje 1 bencinski motor, 3 krožne žage, 3 mlatilnice, 2 kosilnici, 1 rahljač poleg ostalega potrebnega orodja in opreme. V letu 1951 je vstopil v zadrugo 1 srednji kmet, ki je bil dotodaj v ekonomiji, 1 mali kmet pa je iztopil, vendar se je s tem površina povečala le za 1 ha njiv in 4 ha travnikov.

V času obstoja so povečali število glav govedi na 67, od tega 26 krav, je pa v tem všteti 8 glav, ki so prišle od bivše ekonomije na novo vključenih članov. Konj imajo 17, prašičev 19, med njimi 4 plemenske svinje, panjev 22. Nabavili so 1 novi brzoparilnik in 1 krožno brano. Adaptacij in novih poslopij niso gradili. Živino so za silo sortirali po že obstoječih hlevih.

Iz navedenega je razvidno, da je zadruga v času obstoja še dovolj napredovala, je pa to v glavnem zasługa predsednika Šušteršič Petra, on je tudi pripravil predlog za arondacijo, kar so pa ostali združniki odklonili.

Z ozirom na veliko število članov zadruga, od katerih je pa za delo sposobnih le malo, zadruga kot taka v celoti ni imela najboljših perspektive, delno je tudi kriva velika raztresenost. Dva združnika sta na Golem brdu, oddaljena 1 uro in pol od Medvod in skoraj pol ure drug od drugega. Največji posestnik Šušteršič Peter je na Seničici, ostali so deloma v Preski, deloma v Vašah. Kljub malemu številu za delo sposobnih članov je vseeno na tej površini premalo dela, da bi vsi dostojno živeli. Še tisto delo, kar je ga niso vedno sami izvršili, ker je pač dela skoraj izključno vsak na svojem.

Kadar je košnja na Golem brdu, kjer je mnogo travnikov, ne gre nihče pomagat in si morata tamkajšnja združnika delovno silo najeti. Šušteršič Peter, ki je vložil v KDZ največ zemlje, obvečjem delu tudi najema delavce.

Žita navedena zadruga ne pridelata niti za lastne potrebe. Prodajata se predvsem krompir, mleko, prašiče in živino.

Ohišnic je skupno 11.40 ha. Na ohišnicah rede vsak po 1 kravo, 1 in pol prašiča, 1 in pol ovce in 10-20 kokoši. V letu 1951 so zaslužili skupno 1,185.835 din, od tega je bilo 186.000 socialnega sklada, kar je razmeroma visoko.

²⁸ O razvoju splošnega kmetijskega združništva in reorganizaciji kmečkih delovnih združenj je na novembrski seji razpravljala Izvršna komisija CK ZKS Slovenije, glej: Darinka Dmrovšek, Zapisniki politbiroja CK KPS/ ZKS 1945-1954, Viri 15, Ljubljana 2000, str. 308-318.

²⁹ Isto kot op. 25.

³⁰ Pavle Šubic, Razvoj kmetijstva v občini Kranj (1900-1953), Kranjski zbornik 1985, str. 181-184. V prispevku govori tudi o delovanju kmečkih delovnih združenj na Gorenjskem.

³¹ Isto kot op. 25.

Vrednost trudodneva³² je znašala 167.- din. Vendar pa so zadrugi, ki so vložili več zemlje, zaslužili dosti več. Če bi bilo delo enakomerno razdeljeno bi prišlo na vsako družino po 91.00 din.

Zadružne zavesti v vsej zadrugi nima nihče. Tov. Šušteršič Peter in še par drugih, bi verjetno ostalo v zadrugi, predvsem z željo gospodarskega napredka, brez kakih socialnih ozirov. V vsakem slučaju je treba izločiti iz zadruga oba zadrugi iz Golega brda radi oddaljenosti, pa tudi vse one male in srednje kmete iz Vaš in Preske, ki so mladi, zdravi in 100% za delo sposobni, pa te svoje sposobnosti do sedaj za zadrugo niso hoteli uporabljati. Pač pa naj bi ostali v zadrugi tisti dve ali tri družine starih, za lažja dela sposobnih, s pogojem, da bodo delali vsaj tisto, kar lahko delajo in kar jim za zdravje in dolgo življenje bolj koristi kot škoduje, da bi na ta način imeli eksistenco, zadrugi pa ne bi bili samo v breme.

Ljubljana, dne 10. junija 1952.

✂33

/ing. Golja Rado/

/Kokalj Janez/

SUMMARY

SOME FRAGMENTS ON COOPERATIVE ENDEAVOURS FROM THE ARCHIVAL FONDS OF THE DISTRICT COMMITTEE OF THE UNION OF COMMUNISTS OF SLOVENIA (ZKS) FOR LJUBLJANA AND ITS SURROUNDINGS

The material contained in the archives of the agencies and bodies of the former socio-political organisation, the Union of Communists of Slovenia for the Ljubljana district, reveals the method of work and the involvement of the only political party in the resolution of the country's contemporary political and economic difficulties. The minutes of the meetings held by the Committee, the Bureau, and the Commission for Agriculture at the time of the Committee's operation (from 1945 to 1954) also show the Party's method of work and the role it played in addressing the then issues of concern, namely the cooperative efforts in the field of agricultural work. The Party thus monitored the activities of the peasant cooperatives through reports and analysis submitted by the District union of agricultural cooperatives. The communists were expected to get involved in the field-work, to use every occasion to persuade people about the value of agricultural cooperatives in general and peasant cooperatives in particular. They were encouraged to do so within their own party organisation, at the conferences held by the Liberation Front (OF) activists, and at the Local Popular Committee's (KLO) conventions. Furthermore, the communists were counted on to influence the choice of representatives to the cooperatives' administrative and supervisory boards. After 1952, the Committee, in cooperation with the District union of agricultural cooperatives, undertook the reorganisation and liquidation of the peasant cooperatives. Among numerous documents contained in the fonds, the analysis of the peasant cooperative Preska is quoted as an example of the notable attempts to introduce the kolkhoz system in agriculture.

³² "Trudodan" je pojem, ki označuje delitev dohodka glede na vložena sredstva in delo zadrugi.

³³ Podpis v rokopisu.

Organiziranje cerkvenega življenja na Gorenjskem v času druge svetovne vojne

BOGDAN KOLAR

Nacistična okupacija slovenskega ozemlja je v skladu z ideologijo nemškega rajha in voditeljev nacističnega sistema vzpostavila na zase- denih ozemljih tudi izviren odnos do Cerkev in cerkvenih ustanov nasploh. Nacisti so imeli do Cerkve odklonilno stališče. Tolerirali so jo le v toliko, kolikor so lahko z njo računali, da bi jo vključili v svoje okupatorske in germanizatorske načrte, sicer pa je bilo uradno nacionalsocia- listično stališče usmerjeno proti njej. Odnosi, ki so med režimom in Cerkvijo nastali v Nemčiji sami, so zaznamovali tudi razmere na Sloven- skem, saj so jih prenašali iz enega okolja v drugo ter v slovenskem prostoru ukrepali na podoben način kot v nemškem. Dodatno okoliščino je predstavljalo dejstvo, da je bil nacizem sovražen do vsega slovenskega in je Cerkev gledal kot nosilko slovenskih narodnih interesov. Posledica tega je bila, da so nacistične oblasti takoj po okupaciji izgnale velik del duhovnikov in da so zaplenile cerkveno premoženje kot premoženje 'rajhu sovražnih imetnikov'. V ta sklop je sodilo premoženje ljubljanske škofije, ki je bilo na Gorenjskem in je do leta 1939 sestavljalo večji del Kranjskega verskega sklada. Zaplenjeno je bilo vse premoženje lavantinsko-mariborske ško- fije, škof dr. Ivan Jožef Tomažič je bil povsem onemogočen, duhovniki pa internirani in iz- gnani.¹ Že v prvih tednih oblasti na južnem Štajerskem in na Gorenjskem so bile zaplenjene tudi vse redovne ustanove, redovniki in redov- nice pa izgnani, kolikor se pred represivnimi ukrepi niso umaknili že prej. Veljalo je, da bodo na slovenskem Štajerskem in Gorenjskem uvedli takšen okupacijski sistem, ki so ga pred tem že v Alzacijo, Loreno in Luksemburg. Kratkoročni namen je bil z ureditvijo, ki jo je vodil šef civilne uprave, pripraviti ozemlja za popolno priklju- čitev k nemškemu rajhu.

Na svojih mestih so lahko ostali le redki slovenski duhovniki, največ izmed njih je bilo starejših. Občasno so nekateri (npr. Marijan Kremžar) na skrivaj prihajali v kraje, kjer so bili manj izpostavljeni policijskemu nadzoru, pri čemer so bili seveda vedno v nevarnosti, da bodo odkriti in da negativne posledice ne bodo pri- zadele le njih, temveč tudi ljudi, ki so jim po- nudili zatočišče. Hkrati so ljudi pripravljali na

razmere, ko ne bodo imeli duhovnikov, in so jim delili potrebna navodila. Nemški duhovniki, ki so nad svojim delom ravno tako imeli strog nadzor Gestapa, so na delovanje slovenskih duhovnikov gledali z nezaupanjem, ker so v tem videli trajno nevarnost, da bi bilo zaradi njihovega delovanja onemogočeno celotno pastoralno delo ter mi- nimalne oblike navzočnosti Cerkev v teh krajih. Voditelju celovške škofije so zato večkrat pred- lagali, da bi slovenskim duhovnikom podelil uradna pooblastila za delovanje in jih s tem vzel pod svojo zaščito, hkrati bi s tem imeli vsaj nekaj več možnosti dela. Nacistične oblasti so takšne vloge zavračale ali nanje sploh niso odgovarjale. Škofu dr. A. Rohrachertju² pa je bilo jasno, da slovenskim duhovnikom, ki so delovali na Go- renjskem pred začetkom okupacije, zaradi poli- tičnih razlogov ni bilo mogoče odvzeti jurisdikcije, ki jim jo je podelil ljubljanski škof. Nekateri dokumenti iz tega časa kažejo, da sta bila ljubljanski škof dr. G. Rožman in upravitelj krške škofije dr. A. Rohrachert v stiku in sta skušala usklajevati delo ter pravni položaj du- hovníkov, ki so delovali na Gorenjskem, pri čemer ima dodaten pomen dejstvo, da je voditelj krške škofije nemškim duhovnikom podeljeval 'začasna' pooblastila in da je vse obdobje v svojem dopisovanju uporabljal besedo 'začasno', ko je govoril o razmerah, ki so nastopile po zasedbi slovenskih ozemelj.

Urejanje cerkvenih razmer na okupiranih ozemljih je bilo v veliki meri prepuščeno šefom civilne uprave, čeprav so bila temeljna določila vsebovana v konkordatu, ki sta ga sklenila nemška vlada in Sveti sedež 20. julija 1933. Šefa civilnih uprav sta s predpisi, okrožnicami in dru- gimi ukrepi, pogosto povsem samovoljnimi, reše- vala konkretna vprašanja cerkvenih skupnosti, organiziranja cerkvenega življenja in delovanja cerkvenih predstavnikov. Župnijski uradi so izgubili vse pristojnosti glede vodenja matičnih knjig in sklepanja zakonskih zvez. Zbiranje pro- stovoljnih prispevkov za cerkev so nadzirali nemški nadzorni organi. S posebnim predpisom je bila prepovedana uporaba slovenskega jezika v bogoslužnih opravilih ter pri sporazumevanju

¹ Prim. M. Rybař, Nacistični ukrepi zoper duhovščino lavan- tinske škofije 1941-1945, v: Zbornik ob 750-letnici mariborske škofije. 1228-1978, Maribor 1978, str. 44-102.

² Škof A. Rohrachert (1892-1969) je bil pomožni škof v Celovcu od 1933 do 1943, ko je bil imenovan za nadškofa v Salzburgu. Med letoma 1939, ko je odstopil celovški škof dr. Adam Hefter, in 1945 je bil kapitularni vikar celovške škofije. Prim. 1200 Jahre Erzbistum Salzburg, Salzburg 1998.

duhovnikov z ljudmi. Ker so nacisti pričakovali, da bodo ljudje množično izstopali iz Cerkve, so zelo olajšali pogoje izstopa in poenostavili postopek. Voditelji krajevnih Cerkva so, na drugi strani, po zgledu ravnanja papežev Pija XI. in Pija XII. skušali najti modus vivendi z oblastmi in ohranjati vsaj elementarne oblike cerkvene organizacije ter verskega življenja.³ Na vse načine so se izogibali frontalnemu spopadu, saj je bilo jasno, da bi bila v takšnem razmerju sil Cerkev poražena.

Glede delovanja nemških duhovnikov v času vojaških akcij ter na zasedenih ozemljih je treba razlikovati med protestantskimi vojaškimi kurati in katoliškimi vojaškimi duhovniki. Prvi so praviloma služili kot vojaki in so bili oboroženi ter imeli možnost doseči najvišje stopnje vojaške in častniške kariere, drugi pa so služili le kot sanitetni vojaki, brez orožja. Oboji so smeli delovati le med nemškimi vojaki in jim je bilo najstrožje prepovedano imeti stike tudi s civilnim prebivalstvom.⁴ Med le-te so bili poslani posebni dušni pastirji, ki niso imeli nobene povezave z vojaškimi oblastmi. Ocene zadnjih let kažejo, da je bilo pod orožje vpoklicanih okrog dvajset tisoč katoliških duhovnikov, redovnikov, bogoslovcev in redovnih bratov. Med njimi so bile velike razlike v načinu delovanja in pristojnostih. S katoliške strani je bil za vrhovnega vojaškega kurata imenovan Franz Justus Rarkowski, za katerega je bilo znano, da je bil po svojih kvalitetah za takšno službo povsem neprimeren, a je ustrezal merilom nacionalsocialističnih oblasti in te so dosegle, da je bil posvečen v škofa. Zanimivo je, da je ravnanje nemških oblasti do duhovnikov, redovnikov in bogoslovcev v primeru vojne oziroma splošne mobilizacije urejal dokument, ki je bil kot tajni dodatek dodan nemškemu konkordatu; zanj niso vedeli niti nemški škofje. Pastoralno delo med ljudmi pa so pod nadzorstvom vojaških oblasti usklajevali škofje pristojnih škofij. Za okupirani del Štajerske je bil de iure pristojen škofijski ordinariat v Mariboru, za Gorenjsko in Mežiško dolino pa je nalogo iskanja primernih oblik pastoralnega dela v celoti prevzel voditelj celovške škofije. Oba sta morala imeti za okupirana ozemlja pooblastila škofov, ki so jim ozemlja pripadala dotlej. Pooblastila so jim bila posredovala prek ustrezne cerkvene poti že v naslednjih mesecih po okupaciji in po ustalitvi civilnih oblasti. Tako je bilo od vsakega škofa in sodelovanja z nacističnimi oblastmi odvisno, koliko bodo duhovniki lahko delovali na območjih, za katera so

bili zadolženi. Škof dr. Gregorij Rožman je na zasedenih ozemljih izgubil vse pristojnosti, lavantinski škof dr. Ivan Jožef Tomažič pa je bil pri svojem delu oviran in je bil pri organiziranju cerkvenega življenja močno odvisen od pomoči, ki mu jo je lahko dal graški škof.⁵

Doslej sta bili o delovanju nemških duhovnikov na slovenskih tleh objavljeni dve temeljiti deli. Za območje spodnje Štajerske je O. Veselsky, ki je tudi sicer raziskal mesto graškega škofa in duhovnikov pod nacionalsocialistično oblastjo, objavil razpravo o pomoči štajerskih duhovnikov graške škofije v pastoralnem delu na spodnjem Štajerskem med zasedbo.⁶ Lavantinski škof dr. Tomažič, ki je ostal brez velikega dela duhovnikov in je bilo tako pastoralno delo na župnijah povsem onemogočeno, je za pomoč prosil graškega škofa. Okupatorske oblasti so mu namreč znova in znova zagotavljale, da naj s slovenskimi duhovniki ne računa več in da je bila njihova odtujitev dokončna. Tudi vse prošnje graškega ordinariata v smislu dovoljenja za vrnitev slovenskih duhovnikov na njihove župnije so bile zavrnjene. Na graškega škofa se je Tomažič prvič obrnil v začetku maja 1941. Štajerski duhovniki so bili nato povabljeni, da se kot prostovoljci javijo za delo na ozemlju lavantinske škofije; znanje slovenskega jezika ni bilo postavljeno kot pogoj. Dogovarjanje med ordinariatoma v Mariboru in v Gradcu je privedlo do oblikovanja dveh skupin duhovnikov in dveh poti prevzema služb v slovenskem prostoru. V prvi skupini so bili duhovniki, ki so pustili delo v graški škofiji in so prevzeli stalno skrb za eno župnijo v lavantinski škofiji ter za več nezasedenih župnij v soseščini. Za opravljanje nalog so prejeli potrebne dokumente škofa Tomažiča. V drugi skupini so bili duhovniki, ki so ohranili službe v domači škofiji, a so občasno prihajali na spodnjo Štajersko in opravljali duhovniško delo na eni ali več župnijah, ki so jim bile dodeljene; navadno so prihajali vsaka dva tedna. Veselsky je ugotovil, da je bilo skupno število obeh skupin duhovnikov, ki so delovali na ozemlju lavantinske škofije, 58. Po občasnih poročilih, ki so jih pripravljale cerkvene oblasti v Gradcu in jih pošiljale papeškemu nunciju Cesaru Orsenigu v Berlinu, jih je bilo okoli 60. K temu je treba prišteti še nekatere duhovnike iz celovške škofije, ki so delovali na ozemlju lavantinske ško-

³ Prim. K. Schatz, *Storia della Chiesa. Epoca moderna II*, Brescia 1995, str. 143-145; *La Chiesa nel ventesimo secolo*, Milano 1995, str. 74 ss.

⁴ Prim. Mensch, *was wollt ihr denen sagen? Katholische Feldseelsorge im Zweiten Weltkrieg*, Augsburg 1991; *Priester in Uniform. Seelsorger, Ordensleute und Theologen als Soldaten in Zweiten Weltkrieg*, Augsburg 1994.

⁵ Prim. F. Kralj, *Versko in cerkveno življenje v dobi dozorevanja slovenskega naroda (zgodovinski oris)*, v: *Zgodovina Cerkve na Slovenskem*, Celje 1991, str. 193-194; J. Juhant, *Versko in cerkveno življenje v dobi dozorevanja slovenskega naroda (idejno-politični tokovi in socialna dejavnost)*, prav tam, str. 227-231.

⁶ Prim. O. Veselsky, *Bischof und Klerus der Diözese Seckau unter nationalsozialistischer Herrschaft* (disertacija na univerzi v Gradcu), Graz 1981; O. Veselsky, *Steierische Priesterhilfe für die "Untersteiermark" in der nationalsozialistischen Besetzung*, v. *Geschichte und Gegenwart* 4(1985), str. 140-164, 175-190.

fije, priključenemu šefu civilne uprave v Celovcu, predvsem v Mežiški dolini. Štajerski nemški duhovniki so se pri svojem delu srečevali s številnimi težavami, ki so nastajale tako zaradi odnosa okupacijskih oblasti do njihovega dela kot zaradi odnosa slovenskega prebivalstva do njih. 'Nemški gospod' je bil v večini primerov pri ljudeh sprejet naklonjeno, saj je večina izmed njih imela kot svojo nalogo le delo za ohranjanje verskega življenja ter podeljevanje zakramentov, niso pa sprejeli kot prvenstvenega dela za pomenčevanje in raznarodovanje ljudi, političnih ciljev torej, kakor so si jih zamislili nosilci oblasti v nacističnem režimu.

Svojevrsten in izviren prispevek za boljše poznavanje medvojnih razmer ter položaja Cerkve je dal Valentin Stückler, med vojno nemški duhovnik v Mežiški dolini in povojni jugoslovanski politični zapornik, katerega spomini na težke čase so bili objavljeni v nemškem in v slovenskem jeziku.⁷ Izidu knjige je sledila vrsta javnih nastopov in odzivov ter drugih odmevov. V naslednjih letih so številni naslovi pričevanj, ki so jih objavili slovenski duhovniki, dopolnili njegovo pripoved, kar je omogočilo, da se bolj in bolj dopolnjuje slika o cerkvenih razmerah na okupiranih območjih.

Oris delovanja nemških duhovnikov na Gorenjskem in prizadevanje krškega (celovškega) škofijskega ordinariata za pastoralno oskrbovanje zasedene Gorenjske ter Mežiške doline je objavil P. Tropper v letu 1994.⁸ Pri tem se je oprl na izvorno arhivsko gradivo, ki ga hrani arhiv celovške škofije, ter gradivo duhovnikov, ki so delovali na zasedenih ozemljih. V tem času je celovško škofijo vodil kapitularni vikar škof dr. Andreas Rohrer. Nanj so se kmalu po začetku okupacije začeli obračati glasniki posameznih župnij, ki so ostale brez duhovnikov, da bi jim poslal dušne pastirje, ki bi skrbeli za bogoslužje in podeljevanje zakramentov. Kolikor je bilo mogoče dognati doslej, podobnih prošenj nista poslala voditelja obeh škofij na Slovenskem. Škof Rohrer je moral svoje namene usklajevati z zastopniki nacističnih oblasti in pri njih dobiti dovoljenje za kakršno koli razpošiljanje duhovnikov ter podeljevanje pooblastil za opravljanje duhovniškega dela. Za boljše načrtovanje dela in za spoznavanje razmer se je želel srečati s škofoma Rožmanom in Tomažičem, a mu nemške policijske oblasti niso dale dovoljenja za

potovanje v Ljubljano oziroma v Maribor. Njegova prva naloga pa je bila, da je pridobil posamezne duhovnike, ki so bili pripravljene oditi na zasedena ozemlja, saj je bilo na Koroškem zaradi izseljevanja in zapiranja veliko pomanjkanje duhovnikov.⁹ Na zasedanju avstrijske škofovske konference 16. maja 1941 je prosil za pomoč škofa iz Linza in St. Pöltna, vendar mu nobeden ni mogel pomagati. Povsod je bilo mogoče čutiti pomanjkanje duhovnikov, ker jih je bilo mnogo poklicanih pod orožje, nekateri pa so imeli le omejene možnosti gibanja. Zato je škof A. Rohrer prosil za pomoč predstojnika misijske družbe iz St. Gabriela pri Dunaju ter predstojnika samostana iz Klosterneuburga. Oba sta mu izrazila pripravljenost, da pomagata in da dasta na voljo nekaj prostovoljcev, ki bi bili pripravljene oditi na okupirana ozemlja. Ker so okupatorske oblasti zahtevale, da so bila zasedena ozemlja povsem priključena celovški škofiji, in so postavljale kot pogoj za delovanje, da so duhovniki nemško čuteči, škof Rohrer ni imel veliko možnosti izbire. Že od vsega začetka je bilo jasno, da za vseh sto župnij ne bo mogoče najti duhovnikov in da bo treba poiskati nove oblike oskrbovanja ter zgolj občasnega pastoralnega dela. Tako je v pozni jeseni 1941 začela nastajati na strani voditelja celovške škofije nova oblika organiziranosti cerkvenega življenja na Gorenjskem, katere nosilci so bili trije avstrijski duhovniki.¹⁰

Poleti 1941 so se vrstila dogovarjanja in usklajevanja o možnostih ter obsegu delovanja. Gestapo je preverjal ustreznost kandidatov, ki jih je predlagal škof dr. A. Rohrer, in izdal ustrezne dokumente. V začetku novembra 1941 so službo nastopili prvi trije duhovniki. V Kranju se je naselil Henrich Beuke, v Kamniku Konstantin Hauschel in v Prevaljah Valentin Stückler. Sredi decembra 1941 se jim je pridružil še Rudolf Besel, ki je imel za središče svojega dela Staro Loko. Ker sta župnišča zasedali nemška policija in vojska, so si morali iskati stanovanje pri zasebnikih. Zelo negotovo je bilo tudi njihovo vzdrževanje, ker je bilo zaplenjeno vse cerkveno premoženje in ni bilo mogoče vzpostaviti istega sistema vzdrževanja, kot je dotlej veljal na

⁷ Prim. V. Stückler, *Seelsorger im Spannungsfeld zweier Welten*, Klagenfurt 1986; *Duhovnik med okupacijo in revolucijo*. Spomini nemškega župnika v Mežiški dolini iz vojnih in prvih povojnih let, Celovec 1987.

⁸ Prim. P. G. Tropper, *Die Anfänge der "Seelsorge im besetzten Gebiet"*. Zu den Bemühungen des Gurker Ordinariates um die Pastorerung in Oberkain ab 1941, v: *Kirche in bewegter Zeit. Beiträge zur Geschichte der Kirche in der Zeit der Reformation und des 20. Jahrhunderts*. Festschrift für Maximilian Liebmann zum 60. Geburtstag, Graz 1994, str. 369-387.

⁹ Prim. A. Malle, *Koroški Slovenci in katoliška cerkev v času nacizma*, v: *Narodu in državi sovražni*. Pregon koroških Slovencev 1942, Celovec 1992, str. 85-132.

¹⁰ Pod vidikom pastoralnega delovanja in navzočnosti Cerkve na Gorenjskem v letih vojne je v zadnjih letih nastalo nekaj del, ki so bila na teološki fakulteti predstavljena kot diplomske naloge. Leta 1981 je J. Gerčar pripravil nalogo *Laiki in bogoslužje na okupiranem Gorenjskem*. 1996 je S. Lorber napisal nalogo *Selška dolina in Cerkev med drugo svetovno vojno*. Leta 2000 je A. Debeljak zagovarjal nalogo z naslovom *Nemški duhovnik med drugo svetovno vojno na Gorenjskem*. Vsi so v nalogah poleg arhivskega gradiva iz Celovca in Ljubljane uporabili pričevanja duhovnikov in laikov, ki so imeli možnost spoznati razmere na samem kraju.

ozemlju celovške škofije. Vendar sta jim naklonjen sprejem pri ljudeh in njihova pripravljenost za pomoč dajala upanje, da bo pastoralno delo v skladu z vsemi omejitvami le mogoče opravljati.

Izredne razmere ob večjih cerkvenih praznikih (božič, velika noč, binkošti, vsi sveti) so narekovale, da so stalno postavljeni duhovniki prosili za pomoč in izredne oblike pastoralnega dela. Škof dr. Rohracher je moral v takšnih primerih dobiti posebna dovoljenja Gestapa in šefa civilne uprave. V občasno pastoralno pomoč na Gorenjskem, ki je trajala vse do leta 1945, se je vključevalo okrog dvajset nemških duhovnikov krške škofije.¹¹ Najpogosteje so bili omenjeni: dr. Franz Bachhiesel, Johann Ebner, dr. Ferdinand Frodl, Paul Hassler, Franz Kirchner, Hartwig Labi, dr. Josef Obersteiner, August Picha, dr. Josef Santeler in Josef Schiwitz. Od teh je večji del imel stalne službe neposredno v škofijskih uradih in so ob praznikih imeli možnost, da so se vključili v župnijsko pastoralno delo. S tem je bilo omogočeno, da so sočasno lahko imeli cerkvene obrede na več krajih, zlasti so si ljudje želeli, da bi vsaka župnija lahko imela polnočnico za božič. Tudi zanje so veljala izredna pooblastila, ki so jih imeli stalni duhovniki, kot na primer dovoljenje za maše v popoldanskem času, pravica, da so isti dan lahko dvakrat ali trikrat opravili mašo (pod pogojem, da je bila v različnih cerkvah), ali dovoljenje za podeljevanje splošne odveze. Slo je res le za osnovne oblike verskega in cerkvenega življenja.

Da bi bilo zagotovljeno kolikor toliko usklajeno pastoralno delo in da se pristojnosti ne bi pokrivalo, so nemški duhovniki ob pomoči laikov in slovenskih duhovnikov, ki so še ostali, sestavili sezname župnij, podružnic in kapel, ki so bile v njihovi pristojnosti, in so na njih organizirali liturgična opravila ter skrbeli za ohranjanje prostorov. O razdelitvi okupirane Gorenjske na območja je bil obveščen voditelj celovške škofije in je k takemu načinu organiziranja dal svoje soglasje. Na Gorenjskem so se izoblikovala tri pastoralna območja, na njih pa so bili uradno postavljeni trije stalni nemški duhovniki, ki so bili pod oblastjo škofa iz Celovca, četrto območje je bila Mežiška dolina.

Kranjsko območje

Na tem območju je deloval pater Henrich Beuke¹² in je za središče delovanja izbral Kranj, kamor je prišel na začetku novembra 1941. Že pred tem je poleti imel priložnost preživeti krajše obdobje v tem okolju. Tako je iz osebne izkušnje spoznal, kako so ljudje pričakovali prihod duhov-

nika v Kranj. Njegovi pastoralni skrbi so bile zaupane te župnije, podružnice in kapele:

1. Jesenice, skupaj s kapelama Marije vnebovzete na Savi in Marije Pomočnice kristjanov na Plavžu;
2. Zasip, podružnica sv. Štefana na Blejski Dobravi in kapela Hom;
3. Podbrezje s podružnico žalostne Matere Božje na Taboru;
4. Breznica ter podružnice: sv. Radegunde na Bregu, sv. Klemena na Rodinah, sv. Kancijana na Selu, sv. Florijana na Studenčicah, sv. Marka v Vrbi in sv. Martina v Žirovnici;
5. Dobrava s podružnico sv. Antona Puščavnika na Otočah;
6. Duplje s podružnico sv. nadangela Mihaela v Zgornjih Dupljah;
7. Šenčur pri Kranju ter podružnice: sv. Urha v Hotemažah, sv. Mateja v Hrastju, sv. Janeza Krstnika na Lužah, nadangela Mihaela na Olševku, sv. Križa na Prebačevem, sv. Radegunde in Katarine v Srednji vasi, sv. Vida na Visokem, sv. Simona in Juda Tadeja v Vogljah, sv. Jerneja v Voklem ter kapela Srca Jezusovega v Šenčurju;
8. Goriče s podružnico sv. Lamberta v Zalogu;
9. Gorje s podružnico sv. Ožbolta v Spodnjih Gorjah ter kapeli sv. Nikolaja v Mevkužu in sv. Trojice v Šebenjah;¹³
10. Križe pri Trziču s podružnicami sv. Nikolaja v Gozdu, sv. Jerneja v Seničnem, sv. Urha v Žiganji vasi ter kapela sv. Družine v državni bolnišnici na Golniku;
11. Sv. Križ nad Jesenicami;
12. Preddvor s podružnicami sv. Egidija na Srednji Beli, sv. Lenarta na Bregu, sv. Jakoba nad Potočami, sv. Lovrenca na Gori, sv. Nikolaja nad Mačami, sv. Klemena v Tupaličah ter kapelo žalostne Matere Božje v gradu Turn;
13. Lom;
14. Koprivnik v Bohinju;
15. Koroška Bela s kapelo sv. Marije na gradu Javornik;
16. Kokra;
17. Kranj s podružnicami: sv. Ožbolta na Čirčah, sv. Jožefa na Hujah, Marijinega vnebovzeta na Primskovem, sv. Fabijana in Sebastijana na Pungartu, sv. rožnega venca v mestu, sv. Marije Magdalene na Rupi, ter kapele: žalostne Matere Božje v župnišču, sv. križa na mestnem pokopališču, Matere Božje v gimnaziji in Matere Božje v zavetišču;
18. Kranjska Gora s podružnico sv. Andreja v Podkorenu in kapelo Jezusovega Srca v Gozdu;
19. Kropa s podružnico sv. Marije v kraju;
20. Ljubno;
21. Lesce;
22. Kovor s podružnico sv. Neže na Brezjah;

¹¹ Prim. P. G. Tropper, n. d., str. 379.

¹² P. Henrich Beuke (1909-1974) je bil član redovne skupnosti Kongregacija misijonarjev predragocene krvi. Pred prihodom na Gorenjsko je služboval na več krajih na Koroškem. V Kranju je bil od novembra 1941 do novembra 1946.

¹³ Podružnica sv. Trojice v Šebenjah je bila sicer priključena župniji Zasip.

23. Dovje s podružnico sv. Klemena v Mojstrani in kapelo lurške Matere Božje;
24. Leše;
25. Šmartin pri Kranju s podružnicami: sv. Uršule v Srednjih Bitnjah, sv. Tomaža v Zgornjih Bitnjah, sv. Marije na Bregu, nadangela Mihaela na Drulovki, sv. Jerneja v Stražišču, kapela sv. Petra nad Šempetrovsko graščino, lurške Matere Božje ob župnijski cerkvi, žalostne Matere Božje v Srednjih Bitnjah, cerkev sv. Jošta na Joštu in Marijina kapela poleg cerkve pri sv. Joštu;
26. Velesovo s podružnico sv. Marjete na Trati;
27. Srednja vas v Bohinju s podružnicami: sv. Janeza Krstnika ob Bohinjskem jezeru, sv. Marjete v Jereki, Sv. Duha ob Bohinjskem jezeru, sv. Pavla v Stari Fužini;
28. Mošnje s podružnico sv. Janeza Krstnika na Otoku;
29. Naklo s podružnicama: sv. Marije Magdalene na Okroglem, sv. Nikolaja v Strahinju, kapela sv. Cirila in Metoda na Okroglem;
30. Tržič s podružnicami: sv. Andreja v Tržiču, sv. Jožefa v Tržiču, sv. Jurija nad Bistrico, sv. Ane v Podljubelju, pokopališko kapelo sv. križa in Marije večne priprošnjice v dekliškem domu;
31. Ovsiše s podružnico sv. Tomaža na Češnjici;
32. Predoslje s podružnicami: sv. Tomaža v Britofu, sv. Lovrenca na Kokrici, sv. Štefana na Suhi, kapelo nadangela Mihaela na gradu Brdo;
33. Radovljica s podružnico sv. Lamberta na Lancovem, kapelo sv. Križa na mestnem pokopališču;
34. Rateče-Planica s podružnico sv. Tomaža;
35. Ribno s podružnico sv. Lenarta v Bodeščah;
36. Jezersko;
37. Kamna Gorica;
38. Trstenik s podružnico sv. Dominika v Zgornjih Tenetišah;
39. Šenturška gora s podružnico sv. Lenarta na Rebri;
40. Bled s podružnicama: Marijinega rojstva na Otoku, sv. Andreja na Rečici, kapeli sv. Ingenuina in Albuina na gradu Bled ter žalostne Matere Božje v Mlinem;
41. Begunje s podružnicami: sv. Lucije na Gori, sv. Petra na Gori, kapelo sv. Križa na pokopališču in kapelo v ženski kaznilnici;
42. Besnica s podružnico sv. Janeza Krstnika v Spodnji Besnici;
43. Bohinjska Bistrica s podružnicami: Marijinega Vnebovzetja na Bitnjah, Marije Magdalene na Brodu, sv. Ahacija na Nemškem Rovtu;
44. Bohinjska Bela s podružnico sv. Štefana na Kupljeniku;
45. Cerklje na Gorenjskem s podružnicami: sv. Ambroža na Gori, sv. Simona in Juda Tadeja na Spodnjem Brniku, sv. Janeza Krstnika na Zgornjem Brniku, Sv. Duha v Češnjevku, sv.

Nikolaja v Dvorjah, sv. Helene v Gradu, sv. Florijana v Lahovčah, sv. Martina v Šmartnem, sv. Nikolaja na Možganci, sv. Marije Magdalene na Pšati, sv. Štefana na Štefanji gori, sv. Križa v Stiški vasi, sv. Matija v Žalogu.¹⁴

Kamniško območje

Na tem območju je bil organizator cerkvenega življenja pater Konstantin Hauschel.¹⁵ Službo v Kamniku je nastopil v začetku novembra 1941. Tu je deloval do 14. marca 1942. Po krajšem okrevanju in delu na Koroškem se je v Kamnik vrnil 1. maja 1942 in tam ostal do konca svetovne vojne. Bil je pristojen za pastoralno delo na teh župnijah:

1. Dob s podružnicama: sv. Kancijana v Brezju, sv. Lenarta na Krtini, kapele sv. Mači Božja na Krumperku, sv. Marije v kraju Češenik, sv. Družine v kraju Črnelo;
2. Komenda s podružnicami: sv. Pavla na Križu, sv. Boštjana v Mostah, sv. Klemena v Suhadolah, kapelo sv. Lucije na gradu Križ;
3. Domžale s kapelo Marije Pomočnice kristjanov Goričica;
4. Gozd s podružnico sv. Ahacija v Kališu;
5. Blagovica s podružnico sv. Neže na Golčaju;
6. Šentjakob ob Savi s podružnicami: sv. Pavel v Dragomlju, sv. Petra na Pšati;
7. Homec s podružnico sv. Mavricija v Šmarci;
8. Ihan s podružnicama: sv. Nikolaja na Gornji Peči, sv. Kunigunde na Taboru, kapelo Jezusovega Srca v Mali Loki;
9. Čemšenik s podružnicami: sv. Jurija v Izlakah, sv. Primoža in Felicijana v Jesenovem, sv. Lenarta v Znojilah, sv. Nikolaja v Zarezbniku;
10. Krašnja;
11. Mengeš s podružnicami: sv. Mohorja in Fortunata v Grobljah, sv. Primoža in Felicijana v Loki, sv. Florijana v Trzinu, sv. Križa v Rašici, kapele sv. Križ na pokopališču, sv. Jožefa v Malem Mengšu, brezmadežnega spočetja Marije v Velikem Mengšu, Marijinega vnebovzetja v gradu Maunzburg, sv. Vincencija Pavelskega v misijonski hiši Groblje;
12. Spodnji Tuhinj¹⁶ s podružnicami: sv. Dorotheje v Kostanju, sv. Tomaža na Lokah, sv. Nikolaja na Gori;
13. Motnik s kapelo Marije Magdalene v Motniku;

¹⁴ Prim. Verzeichnis der Pfarr- und Filialkirchen (Kapellen) in Oberkrain, v: Škofijski arhiv Celovec, Militaria, fasc. 21.

¹⁵ P. Konstantin Hauschel (1908-1972) je bil doma iz Nemčije. Bil je član redovne skupnosti Kongregacije misijonarjev predragocene krvi. Po vrnitvi v Celovec je bil župnik v Celovcu-Annabichl. Umrl je v Salzburgu.

¹⁶ Ustaljeno ime za kraj je Šmartno v Tuhinju.

14. Mekinje s kapelami: rožnovenske Matere Božje v uršulinskem samostanu, sv. Antona Padovanskega v samostanu usmiljenih bratov, Marije Pomočnice kristjanov na Zduši, lurske Matere Božje v Godiču;
15. Nevlje;
16. Špitalič s podružnico sv. Nikolaja v Beli;
17. Zgornji Tuhinj s kapelo sv. Vida na Planini;
18. Št. Ožbolt;
19. Vranja peč;
20. Rova s kapelo sv. Terezije na Kolovcu;
21. Sela pri Kamniku;
22. Kamnik s podružnicami: sv. Petra na Planini, sv. Primoža in Felicijana na Planini; kapelo Marije sedem žalosti, sv. Elegija in sv. Petra na gradu, sv. Jožefa na Zalah, sv. Nikolaja v Podgorju, sv. Marjete v Radomljah, sv. Ožbolta v Volčjem potoku, kapele sv. Križa na Kalvariji, sv. groba na Zalah, frančiškanska cerkev sv. Jakoba;
23. Črnuče s podružnico sv. Janeza Krstnika v Nadgorici;
24. Tunjice;
25. Vodice s podružnicami: sv. Egidija v Repnjah, sv. Lucije na Skaručni, sv. Deviče Marije v Šinkovem Turnu, sv. Marije na Šmarni gori, sv. Štefana v Utiku, kapeli sv. Lazarja v Vodica, Srca Jezusovega v Repnjah.¹⁷

Škofjeloško območje

Na tem območju je imel stalno delovno mesto pater Rudolf Besel.¹⁸ V Staro Loko je prišel sredi decembra 1941 in tam ostal vse do konca druge svetovne vojne. Od slovenskih vernikov se je poslovil v letu 1946. Njegovo območje delovanja je obsegalo te župnije, podružnice in kapele:

1. Javorje nad Škofjo Loko s podružnicami sv. Brikcija na Četeni Ravni in sv. Valentina na Jarčjem Brdu;
2. Stara Loka s podružnicami: Marijinega označenja v Crngrobu sv. Križa na Križni gora, sv. Uršule na Pevnem, nadangela Gabrijela na Planici, Sveti Duh, kapeli Marije Pomagaj v Ajmanovem gradu in rožnovenske Matere Božje v Stari Loki;
3. Stara Oselica;
4. Bukovščica;
5. Davča s podružnico sv. Marka v Spodnjih Danjah;
6. Dražgoše;
7. Železniki s podružnico sv. Frančiška Ksaverja;
8. Smlednik s podružnicami: sv. Jakoba v Hrašah, sv. Mihaela v Mošah, sv. Križa v Spodnjih Pirničah, sv. Tomaža v Zgornjih Pirničah, sv. Valburge v Valburgi, sv. Janeza Krstnika v Zbiljah, kapeli snemanja s križa na pokopališču in sv. Ane v gradu;
9. Sv. Katarina-Topol s podružnico sv. Jakoba na Brezovici;
10. Škofja Loka s podružnicami: sv. Andreja na Koncu, sv. Barbare pri Sv. Barbari, sv. Petra v Bodovljah, sv. Lovrenca v Breznici, sv. Tomaža v Brodeh, sv. Križa na Gribcu nad Puštalom, žalostne Matere Božje na Lontrgu, sv. Ožbolta v Hojkah, sv. Filipa in Jakoba v Hribcih, sv. Florijana v Sopotnici, sv. Janeza Krstnika na Suhi, kapele: snemanje s križa v Puštal, Kristusovega vstajenja na pokopališču, kapucinska cerkev sv. Ane, uršulinska cerkev Marije Brezmadežne;
11. Sv. Lenart;
12. Leskovica;
13. Lučine;
14. Šmartno pod Šmarno goro s podružnicami sv. Lenarta v Spodnjih Gameljnah, sv. Andreja v Srednjih Gameljnah, sv. Jurija v Tacnu;
15. Mavčiče s cerkvami sv. Lenarta na Jami, sv. Kancijana in tovarišev v Podreči, sv. Marije Magdalene v Prašah;
16. Nova Oselica;
17. Poljane nad Škofjo Loko s podružnicami: sv. Križa na Brezju, žalostne Matere Božje v Bukovem vrhu, sv. Jedrti v Čabračah, sv. Primoža in Felicijana na Gaberški gori, sv. Volbenka nad Logom, Marijinega vnebovzetja na Malenskem vrhu, sv. Jurija na Volči, kapeli žalostne Matere Božje in sv. Lovrenca v Brezju;
18. Preska s podružnicami: Sv. Duha na Golem Brdu, sv. Jakoba na Petelincu, sv. Marjete v Žlebeh, kapelo sv. Frančiška Saleškega v gradu Goričane;
19. Reteče s podružnico sv. Nikolaja v Godešiču;
20. Žabnica s podružnico sv. Nikolaja v Spodnjih Bitnjah;
21. Zali Log s podružnico loretske Matere Božje v Suši;
22. Žiri s podružnicami: sv. Kancijana na Breznici, sv. Lenarta na Dobračevi, sv. Janeza Krstnika v Goropekah, sv. Ane na Ledinici, sv. Tomaža na Vršniku;
23. Črni vrh nad Idrijo s kapelo sv. križa na pokopališču;
24. Zapoge;
25. Selca s podružnicami: sv. Florijana na Bukovici, sv. Jedrti v Lajšah, sv. Križ nad vasjo Kališe, sv. Mohorja in Fortunata v Zabrekvah, sv. Nikolaja v Golici, sv. Primoža in Felicijana na Jamniku, Marije Pomagaj na Prtovču, sv. Tomaža nad Praprotnim, kapela sv. Križa na pokopališču;
26. Trata s podružnicami: sv. Urbana na Gorenji Dobravi, sv. Lovrenca na Hotavljah;

¹⁷ Prim. Verzeichnis der Pfarr- und Filialkirchen (Kapellen) in Oberkrain, v: Škofjiški arhiv Celovec, Militaria, fasc. 21.

¹⁸ P. Rudolf Besel (1912-1977) je izviral iz Bavarske. Bil je član redovne skupnosti Kongregacije misijonarjev presvetega srca. Pred drugo svetovno vojno je deloval na Koroškem, tudi na župnijah, kjer so bili slovenski verniki. Umrl je v Salzburgu.

27. Trboje;
28. Šentvid nad Ljubljano s podružnicami: sv. Roka v Dravljah, sv. Antona Puščavnika na Glincah, sv. Marjete v Kosezah, sv. Jakoba v Stanežičah, kapele: vstalega Kristusa na pokopališču, Srca Jezusovega v zavodu sv. Stanislava;
29. Sora s podružnicami: nadangela Mihaela v Dolu, sv. Andreja na Gostečah, sv. Nikolaja na Jeprci, sv. Petra na Ladji, sv. Mohorja in Fortunata na Osovniku, sv. Florijana na Tehovcu;
30. Sorica s podružnico sv. Marka v Spodnjih Danjah;
31. Lučine.¹⁹

Glede na dovoljenje šefa civilne uprave za Koroško F. Kutschera so bili nacisti pripravljene dovoliti delovanje še enega stalnega duhovnika, ki bi imel svoje središče na Bledu. Vendar se to ni zgodilo.²⁰ Dosledno pa so nacisti pazili, da duhovniki, ki so bili poslani na Gorenjsko, niso znali slovensko, "saj bi morebitno znanje jezika ne bilo koristno pri izvrševanju dušnopastirskega dela, ki naj bi vodilo k ponemčenju te dežele", kot je v istem dopisu škofu A. Rohrachertu zapisal F. Kutschera. Zavračali so tudi predlog škofa A. Rohrachertja, da bi morda župnije, ki so bile bližje deželni meji, oskrbovali duhovniki iz Koroške. Osnovni nosilci vsega pastoralnega dela na zasedenih ozemljih so morali postati duhovniki, ki jih je predlagal škof dr. A. Rohrachert in so jih potrdile pristojne okupatorske oblasti, smeli pa so pritegniti k sodelovanju druge duhovnike in jim podeliti potrebna dovoljenja. V izrednih primerih so duhovniki smeli nastopati s pomočjo prevajalcev, predvsem ko je šlo za podeljevanje zakramenta spovedi (s splošno odvezo), bolniškega maziljenja ter pripravo pred sklenitvijo zakonske zveze.

Značilno je bilo, da je nemškimi duhovniki uspelo navezati dobre stike z ljudmi in da so se naučili slovenskega jezika v tolikšni meri, da so se lahko prosto z njimi sporazumevali. Ker so imeli stike s partizanskim gibanjem, so se kljub občasnim zapletom lahko prosto gibali po vsem ozemlju, na katerem so delovali. Takšen odnos jim je po koncu vojne omogočil, da so lahko na župnijah ostali še naprej, nekateri pa so ohranili stike z ljudmi, med katerimi so delovali, še več let po vojni in po vrnitvi v Avstrijo.

SUMMARY

ORGANISATION OF CHURCH LIFE IN UPPER CARNIOLA DURING THE SECOND WORLD WAR

As a result of the denationalising measures of the Nazi authorities during the Second World War, only few Slovene priests could remain in Upper Carniola, and those who did, were very constrained and closely supervised in the exercise of their church work. To ensure at least the basic forms of pastoral care, the administrator of the Gurk / Klagenfurt diocese Dr. Andreas Rohrachert obtained the accord of the head of the civil administration to send three German priests to this area. The fourth priest was sent to the Mežica valley, which was also attached to Carinthia. All worked in this area on a permanent basis and their competencies were clearly defined. Occasionally other priests who ordinarily worked in Carinthia came to help, especially during major church holidays. Although the plan of the occupying authority demanded that their work serves the purpose of germanisation of the local populations, the priests acted solely as pastors and limited their activity to strictly church-related matters. Upper Carniola was divided in three parts. The contribution includes the list of parishes, churches and chapels where the German priest used to come and attend to their duties.

¹⁹ Pri zbiranju informacij o zavetnikih cerkva in kapel oziroma imen svetnikov je marsikdaj prišlo do zamenjave imen. Iz seznamov je razvidno, da so bili sezname narejeni na hitro, po pripovedovanju ljudi, in da duhovniki, ki so pripravljali sezname, niso bili domačini.

²⁰ Prim. Škofijski arhiv Celovec, Militaria, fasc. 20, dopis F. Kutschere z dne 1. septembra 1941 škofijskemu ordinariatu v Celovcu.

*Kazina, Ljubljana, Kongresni trg, sedež Osrednjega državnega arhiva leta 1951.
Zgodovinski arhiv Ljubljana, Fototeka.*

Arhivske obravnave občin

BRANKO ŠUŠTAR

Začetki arhivske dejavnosti so povezani tudi z razvojem uprave; prav v Ljubljani je občinska uprava z namestitvijo Antona Aškerca za mestnega arhivarja ljubljanskega leta 1898 tudi utemeljila Mestni arhiv, ki se je 1973 oblikoval v Zgodovinski arhiv Ljubljana z območjem delovanja v osrednji Sloveniji to je na ozemlju nekdanje Kranjske. Prav številčnost in obsežnost upravnih fondov v arhivih prispevata k nenehni spodbudi za proučevanje razvoja uprave, v regionalnih arhivih predvsem razvoja občinske uprave, njenih pristojnosti in značilnosti poslovanja s spisi ter vir arhivskih obravnava ob urejevalnih delih in izdelavi pripomočkov za uporabo. Ugotovitev, da v Sloveniji (leta 1995) zaradi polstoletne prekinitve lokalne samouprave v obdobju socializma ni skoraj nikakršnega zgodovinskega spomina na nekdanje občine iz avstrijskega in starojugoslovanskega obdobja,¹ vsaj na našem področju ne drži. Arhivsko poznavanje uprave, pa tudi sodstva (npr. spet sodobnega notariata)² bi lahko bilo še bolj tudi praktično uporabno ob spremembah, ki jih doživljamo od 90. let minulega stoletja. Ta pregled skuša na kratko omeniti nekatere poudarke razvoja občinske uprave od srede 19. do konca 20. stoletja ter opozoriti na številčnost in pestrost arhivistične obravnave teh vprašanj.

Pregled razvoja uprave predstavljajo dela nastala predvsem v povezavi z arhivi; posebej tako ali drugače z Zgodovinskim arhivom Ljubljana: poleg dela dr. Sergija Vilfana Pravna zgodovina Slovencev (1961) in prispevkov dr. Jožeta Žontarja o upravi in sodstvu, ki obravnavajo tudi občine, lahko tematiki občinske uprave sledimo v več študijah. Za obdobje prve jugoslovanske države so dostopni pregledni članki v zbornikih ob desetletnici³ in dvajsetletnici prve jugoslovanske države⁴ ter v leksikonih⁵ in v Enciklopediji Slovenije.⁶ Uporabni pripomočki za seznanjanje z

razvojem uprave, še bolj pa z vsebino posameznega upravnega fonda pa so arhivski vodniki,⁷ nekateri tudi z obsežnejšimi uvodnimi pojasnili in historiatami posameznih (vrst) fondov.⁸ Uporaben pregled uprave prinaša tudi zgodovinsko-bibliografski vodnik Priročniki in karte o organizacijskih strukturah do 1918 (urednik dr. Jože Žontar),⁹ ki je rezultat dela slovenskih in sosednjih avstrijskih in italijanskih arhivov, pa tudi poglavje v delu dr. Janeza Šmidovnika Lokalna samouprava.¹⁰

Gradivu in organizaciji uprave, tudi občinske, so večkrat posvetili pozornost slovenski arhivisti na svojih strokovnih srečanjih, tako že spomladi 1955 na tečaju o ustavni in upravni zgodovini slovenskega ozemlja¹¹ in večkrat tudi pozneje.¹²

1994, str. 47-52. Peter Štih, Sergij Vilfan, Upravno-teritorialna razdelitev, v: Enciklopedija Slovenije 14, Ljubljana 2000, str. 71-75.

- 7 Marjan Drnovšek, Vodnik po arhivu, Arhivi III/1980, str. 27-29; Jože Žontar, Vodnik po fondih in zbirkah arhiva – o objavah vodnikov slovenskih arhivov, v: Arhivi XII/1989, str. 49-51; Vodnik po fondih in zbirkah, Pokrajinski arhiv Maribor, Maribor 1990; Vodnik po fondih in zbirkah Zgodovinskega arhiva v Celju, Celje 1997; Vodnik po fondih in zbirkah Pokrajinskega arhiva v Novi Gorici, Nova Gorica 1997.
- 8 Tako starejši publikaciji 60 let Mestnega arhiva ljubljanskega, Ljubljana 1959 in Splošni pregled fondov državnega arhiva LRS, Ljubljana 1960 kot novejši Vodnik Zgodovinskega arhiva Ljubljana, 1992: tam npr. J. Žontar, Splošni pregled ustvarjalcev arhivskega gradiva, Uprava, samoupravne interesne skupnosti, str. 11-29. Prim. še Vodnik po fondih in zbirkah Arhiva Republike Slovenije, Ljubljana 1999.
- 9 Jože Žontar, (ured.): Priročniki in karte o organizacijski strukturi v deželah Koroški, Kranjski, Primorju in Štajerski do leta 1918. Zgodovinsko-bibliografski vodnik, Graz-Klagenfurt-Ljubljana-Trieste, 1988, 375 str. (ocena: J. Kopač, v: Arhivi XII/1989, str. 92-94).
- 10 Janez Šmidovnik, Lokalna samouprava (poglavje: Nastanek in razvoj lokalne samouprave na območju Slovenije), Ljubljana 1995, str. 145-155. Za občino v času po 2. svetovni vojni prim. Janez Šmidovnik, Konceptija jugoslovanske občine, Ljubljana 1970.
- 11 Marija Oblak Čarni, Štirideset let Arhivskega društva Slovenije v: Arhivsko društvo Slovenije – 40 let, Ljubljana 1995, str. 25 in 75; poročilo o tečaju S. Vilfan v: Arhivist VI/1, 1956, str. 108-110. Čeprav načrti za izdajo učbenika ali priročnika na temelju predavanj niso uspeli, pa so tipkopise "dolga leta s pridom uporabljali mladi arhivisti v pripravah za strokovni izpit", M. Oblak Čarni, n. d. str. 25.
- 12 Npr. na VIII. zborovanju v Kočevju 1977; na okrogli mizi o arhivskem gradivu pred prevzemom v arhiv v Mariboru 1978, prim. Arhivi III/1979, str. 82; na IX. zborovanju v Radencih 1979, prim. Arhivi III/1979, str. 87-88; na XIII. zborovanju v Portorožu 1987, prim. Arhivi X/1987, str. 97; na arhivskem

1 Janez Šmidovnik, Lokalna samouprava, Ljubljana 1995, str. 10.

2 Žarko Bizjak, Notariat od srede 19. stoletja do konca druge svetovne vojne s posebnim poudarkom na zakonodaji, v: Zbornik ob devetdesetletnici arhiva, Ljubljana: Zgodovinski arhiv 1988, str. 113-119.

3 Lovro Bogataj, Uprava v Sloveniji od prevrata 1918 do izvršilne vidovdanske ustave, v: Slovenci v desetletju 1918-1928, str. 373-388.

4 Dragotin Trstenjak, Uprava v Sloveniji, v: Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 109-129; občine posebej str. 122-124.

5 Lovro Bogataj, Uprava Dravske banovine, v: Krajevni leksikon Dravske banovine, Ljubljana 1937, str. 1-8, o občinah posebej 3-5. Prim. tudi Krajevni leksikon Slovenije I-IV.

6 Sergij Vilfan, Občina, v: Enciklopedija Slovenije 8, Ljubljana

Poleg širših preglednih člankov¹³ podrobneje obravnavajo občinsko tematiko posamezni avtorji v reviji Arhivi (npr. Ljudmila Bezljaj Krevcl, Saša Serše, Nevenka Troha, Tatjana Šenk, Janez Kopač),¹⁴ s prispevki, ki pričajo o interesu slovenske arhivistike do teh vprašanj. Narejenih je tudi več regionalnih pregledov uprave (npr. na Štajerskem, Gorenjska);¹⁵ tak pregled upravne, posebej občinske organizacije na Goriškem 1814-1961 pa omogočajo tudi raziskave Pokrajinskega arhiva v Novi Gorici.¹⁶

Razvoj občine do 1849-51. Oblika krajevne avtonomije "komun" (iz lat. communis / skupen) izhaja iz srednjeveške mestne, pa tudi podeželske skupnosti, in tudi nemški izraz za občino *Ge-meinde* prihaja od izraza skupen.¹⁷ V času absolutistične države se je ob štejtjih drbivalstva oblikoval kot del starih predjožefinskih fara (župnij) *števni oddelek*, ki je navadno obsegal eno vas ali skupino zaselkov s 40-50 hišami. S katastrom so ti števni oddelki postali (posamič ali več skupaj) davčne občine, katastrske občine; včasih imenovane tudi podobčine. Katastrske občine so do danes obdržale svoj pomen kot deli upravnih enot – upravnih občin. Francoska uprava Ilirskih provinc je uvedla občinsko upravo s povezovanjem katastrskih občin v komune (me-rije), ki jih je vodil župan (*mair*e, v manjših *sindik*) s pristavi in svetniki. Poznejša avstrijska uprava je obdržala komune kot glavne občine (z

župani / *Oberrichter*), na čelu podobčin (katastrskih občin) pa so bili rihterji. Zmanjšala se je tudi mestna avtonomija.¹⁸

Občina kot upravna enota ima svoje korenine v *soseska*, nastalih iz zveze med slovensko župo in kolonizacijskim gospostvom, ter je praviloma obsegala več katastrskih občin (in s tem več sosesk). Pregled raziskav preteklosti krajevne samouprave je analitično predstavil S. Vilfan.¹⁹ Za občinskega predstojnika je obveljal izraz župan, za upravno enoto pa se je pod vplivom Mateja Cigaleta namesto soseske ali srenje (ali izrazov komun, gmajna, celo županija) uveljavil termin "*občina*". Notranji minister v obdobju uvajanja občin grof Stadion, se je kot namestnik v Trstu seznanil z že uveljavljenimi občinami v Istri, to pa je vplivalo na uvedbo občinske uprave v Avstriji, ki se je uveljavljala pod geslom "*Svobodna občina je temelj svobodne države*." Provizorični zakon o občinah je izšel 17. 3. 1849 in uveljavil načelo voljenih občinskih organov. Volitve so izvedli na Kranjskem od kresa (Leše v okraju Radovljica) do jeseni 1850: uvajanje nove občinske uprave pa je poleg negodovanja državnih uradnikov spremljala tudi upornost kmetov, čemur je botrovalo nezaupanje do oblasti in odpor proti odškodnini za zemljiško odvezo. Z odpravo marčne ustave konec leta 1851 si je vlada pridržala potrjevanje županov, po prvi mandatni dobi pa so jim mandat podaljšali.²⁰

Občine od 1859-1866 naprej. S cesarskim patentom je leta 1859 izšel nov občinski zakon, ki je upošteval razlike po posameznih kronovinah – te naj bi določili redi za mestne in podeželske občine. Spremembe, ki jih je prinesel vojaški poraz 1859 in so pomenile konec obnovljenemu absolutizmu, so spet prinesle veljavo številnim določilom občinskega zakona iz leta 1849 (volitve, javnost sej).²¹ Po padcu absolutizma je 5. 3. 1862 izšel okvirni zakon, "*s katerim se začrtujejo načelna določila za ureditev občin*", zatem pa so izhajali občinski redi in občinski volilni redi za posamezne dežele, ki so se z dopolnitvami obdržali do konca monarhije: 1864 Istra, leto zatem Koroška, Goriško-Gradiščanska in Štajerska, zatem pa 1866 Kranjska.²² Kranjski deželni zbor je sicer že leta 1863 začel razpravo o osnutku deželnega zakona o občinah in sklenil, da veleposesti ne izločijo iz občinske zveze, pa tudi da občin višjega reda ne ustanove ter da

dnevu Slovenija, Furlanija–Juljska Krajina v Ljubljani 1988: prim. Arhivi XII/1989, str. 54 in XIII/1990, str. 153; na XV. zborovanju v Novi Gorici 1993: prim. Arhivi XVI/1993, str. 136-137. Prispevki s teh srečanj so večinoma objavljeni v reviji Arhivi.

¹³ Npr. J. Žontar, Nekatera vprašanja organizacije državne uprave na Slovenskem od srede 18. stoletja do najnovejšega časa, v: Arhivi II/1979.

¹⁴ Ljudmila Bezljaj Krevcl, Upravna ureditev Primorske s posebnim ozirom na občine 1814-1940, v: Arhivi II/1979, str. 37-41; Saša Serše, Upravna ureditev na Kranjskem po letu 1848, v: Arhivi XXII/1999, str. 50-59; Tatjana Šenk, Upravni organi na lokalnem nivoju 1945-1995, v: Arhivi XX/1997, str. 121-127; Nevenka Troha, Uprava v Slovenskem primorju 1918-1954 (pregled), v: Arhivi XX/1997, str. 88-102; Janez Kopač, Državna ureditev in upravno-teritorialni razvoj v Sloveniji (1945-1963), v: Arhivi XXIII/2000, št. 2, str. 83-106 in Državna ureditev in upravno-teritorialni razvoj v Sloveniji (1963-1994), v: Arhivi XXIV/2001, št. 1, str. 1-20.

¹⁵ Milko Mikola, Razvoj uprave na Konjiškem od 18. stoletja do danes, Konjice z okolico, Zbornik, Slovenske Konjice 1996, str. 5-39; Jože Žontar, Občine na kranjskem območju do leta 1941, v: Kranjski zbornik 1990, str. 204-215; Janez Kopač, Uprava in samouprava, Gorenjska 1900-2000, Kranj 1999, str. 180-185.

¹⁶ S. Murovec, Nekaj pravno-političnih sprememb, Nova Gorica 1971; M. Nusdorfer – Vuksanović, J. Rosa, L. Vidrih – Lavrenčič: Občinska središča v obdobju 1814-1961 na območju sedanjih občin Ajdovščina, Nova Gorica in Tolmin, Nova Gorica 1991; Milko Mikola, Razvoj uprave na Konjiškem od 18. stoletja do danes, Zbornik 1996, str. 7-14.

¹⁷ S. Vilfan, Uvod v pravno zgodovino, Ljubljana 1991, str. 119.

¹⁸ S. Vilfan, Uvod, str. 106-107.

¹⁹ S. Vilfan, Zgodovinska pravotvornost in Slovenci, Ljubljana 1996. Soseske (vaške skupnosti), str. 185-233.

²⁰ S. Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev od naselitve do zloma stare Jugoslavije, Ljubljana 1961, str. 448-453; Janko Polec, Uvedba občin na Kranjskem 1849/50, v: Zgodovinski časopis 6/7, 1952/53, str. 686-732.

²¹ J. Žontar, Občinski red za Kranjsko leta 1866, v: Zbornik ob devetdesetletnici arhiva, Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ljubljana, 1988, 88-103.

²² S. Vilfan, Pravna zgodovina, str. 448-453.

Občinski odbor trga Ribnica, Ilustrirani Slovenec, 19. 12. 1926.

imajo v občinskem odboru člani občine, ki so plačevali od svojih nepremičnin v občini najmanj 100 goldinarjev (gld), ali od obrti ali prihodka v občini najmanj 200 gld direktnih davkov tako imenovani *virilni glas*: postali so člani odbora brez volitev. V občinski red in občinski volilni red za Kranjsko, ki sta večinoma prevzela določbe zakona iz leta 1849, pa je deželni zbor marca 1863 vnesel tudi obvezo na novo izvoljenih članov občinskega sveta, da se bo vsak "*trdno držal državne in deželne ustave*." Zaradi tega vladar občinske zakonodaje ni potrnil in tudi naslednjega leta ne, dokler niso spornega dela besedila črtali in zatem leta 1866 prejeli vladarjev podpis.²³

Ta zakonodaja pozna vodstvo občine – občinski zastop (*Gemeindevertretung*), sestavljen iz občinskega odbora (*Gemeindeausschuss*), ki na Kranjskem šteje od 8 do 30 članov glede na število volivcev v občini in občinskega predstojništva (*Gemeindevorstand*). Tega sestavljajo župan (*Gemeindevorsteher*) in manjše število svetnikov (od dveh do tretjine odbora), kar iz svoje srede postavlja občinski odbor. Občinski odbor je sklepajoči organ, ki nadzoruje delo predstojništva, kot upravljajočega in izvršujočega organa občine. Občinska uprava je samoupravni organ, ki pa opravlja tudi določene državne izvršilne naloge v okviru prenesenega delovnega področja (delokroga) občine. V lastni delokrog občinske samouprave sodijo upravljanje občinskega premoženja, skrb za varnost oseb in lastnine, skrb za občinske ceste in pota, živilski nadzor, zdravstvena policija in več drobnih zadev. Pri izvrševanju lastnega delokroga je občina podrejena nadzoru deželnega zbora ali odbora, pri izvrševanju prenesenega delokroga pa deželni vladi, ki ima pravico razpustiti občinski odbor. Finančni temelj delovanju občine so bili dohodki od njenega premoženja in doklade na neposredne

davke in trošarine. Člani občine so bili občani z domovinstvom in soobčani (*Gemeindegenossen*) brez tega, a z obdavčenim zemljiščem, obrtjo ali bivališčem in obdavčenimi dohodki.

Pomembnejša mesta so imela svoje statute: k statutarnim občinam (mestom) je od leta 1850 poleg Celovca in Gorice sodila tudi Ljubljana, ki je bila s tem izločena iz splošne deželne zakonodaje o občinah, v prenesenem delokrogu pa podrejena deželni vladi. Poleg omenjenih so k statutarnim mestom sodili še Maribor, Celje in Ptuj, Trst pa je imel poseben položaj. Po ljubljanskem mestnem redu (1887) je bil nosilec mestne samouprave 30 članski mestni svet, voljen za tri leta, njegov organ pa župan z magistratom (to je pet članov sveta za dobo enega leta in eden ali več višjih občinskih uradnikov). Magistrat v ožjem pomenu besede je organ za sklepanje o tekočih zadevah in za vodenje izvršilnih funkcij, v širšem pomenu pa ves mestni upravni aparat. Preneseni delokrog je bistveno širši kot pri navadnih občinah, saj obsega tudi zadeve, ki jih sicer opravlja okrajno glavarstvo. Mesta so poleg občanstva in soobčanstva poznala tudi star pojem meščanstva, povezan s posebno podelitvijo in plačilom takse in s pravico do uporabe meščanskih ustanov in zavodov, kolikor so bili po starem namenjeni izključno meščanom.²⁴ Preureditev občin je bila aktualen proces tudi med letoma 1868 in 1888, ko si je deželni zbor na Kranjskem prizadeval, da bi leta 1871 združili 347 obstoječih občin v 113 glavnih občin in sprejel tudi nov občinski zakon. V bistvu je ostala zakonodaja iz leta 1866 veljavna do tridesetih let 20. stoletja.²⁵

Občinski volilni redi izdani in dopolnjevani po letu 1863, so uveljavljali neenakost po davč-

²³ J. Žontar, *Občinski red*, 88-103.

²⁴ S. Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 448-453.

²⁵ Jože Žontar, *Načrt preuredbe občin na Kranjskem 1868 do 1888*, v: Grafenauerjev zbornik, Ljubljana 1996, str. 553-571.

nem cenzusu. Tretjine mandatov so izvolili volilni upravičenci po padajočih zneskih davčnih obveznosti: prvo volilno telo je bilo najmanjše, tretje pa najštevilčnejše. Po volilnem redu 1887 so v Ljubljani tri volilna telesa izvolila po deset mandatov: prvo volilno telo so sestavljali častni meščani in volilci z nad 100 gld davka, drugo s 25-100 gld davka in volilci po poklicnem cenzusu, tretje pa davčni obvezanci s 5-25 gld, od neobdavčenih pa le tisti z meščanskimi, ne le občinskimi, pravicami. Neposredne volitve so do leta 1907 veljale le pri občinskih volitvah, sicer pa so bile posredne.²⁶

Občine v prvi jugoslovanski državi. V prvi jugoslovanski državi je posredni nadzor nad občinami prešel na narodno (deželno) vladu, pri volitvah pa so odpravili sistem davčnega cenzusa z volilnimi razredi (naredba deželne vlade 15. maja 1920, 12. 2. 1921, zakon o volitvah v občinska zastopstva v Sloveniji 18. 2. 1922). Po ustanovitvi oblasti leta 1924 so občine nadzorovali ti organi. Leta 1929 je šestojanuarski režim razrešil občinske uprave, nove župane pa so imenovali veliki župani oblasti. Zakon o občinah je 14. 3. 1933 spet uvedel voljene občinske odbore, nadzor nad njimi pa so opravljali sreski načelniki (predstojniki okrajev). Občinski odbor, ki je bil sklepajoči in nadzorni organ, so volili z občim, enakim in javnim glasovanjem na temelju kandidatnih list. Lista, ki je dobila največ glasov, je imela dve tretjini občinskih svetnikov in predsednika občine. V samoupravno delovno področje (delokrog) občine so sodili uprava njenega premoženja, skrb za občinske ceste, podpiranje ubožnih, zdravstveno stanje, ljudska prosveta in pospeševanje gospodarstva, pa tudi krajevna policija (to je javna varnost, nadzor nad tujci, gostinskimi obrati, varnostjo prometa in gradenj). Občina je opravljala tudi kazensko oblast v prekrških glede občinskih odredb. Občinske proračune je potrjeval ban (do doklade 200%), sicer pa finančni minister, ki je bil pristojen tudi za proračune mest. Zakon je kot novost prinesel tudi določilo, da mora šteti občina vsaj 3000 prebivalcev, to pa je povzročilo združevanje občin, *"pri čemer je prišlo do mnogih trdot, ki so občinsko upravo še bolj oddaljile ljudstvu"* (S. Vilfan). Število občin je padlo od približno 1000 na 400. Zakon o mestnih občinah je 22. julija 1934 priznal nekdanjim statutarnim občinam Celje, Ljubljana, Maribor in Ptuj poseben položaj, in tudi poslej so opravljale naloge okrajnega glavarstva (sreskega načelstva). Mestne občine so imele dva organa: predsednika in mestni svet z dvema tretjinama voljenih članov, tretjino pa je postavljala ban.²⁷

Primorska. Občinska uprava v (k Italiji pripadajoči) Julijski krajini je že pod okupacijsko oblastjo Italijanov doživljala spremembe: odstavitev občinskih svetov in županov v slovenskih občinah ter postavitve gerentov in komisarjev. Po občinskih volitvah v začetku leta 1922, ki so potekale pod političnim terorjem, je sledil čas postopnega odstavljanja slovenskih funkcionarjev in postavljanja italijanskih komisarjev. Ob tem je slovensko uradovanje zamenjalo italijansko. Od leta 1926 pa je tudi zakon uveljavil edino od vlade in kralja imenovane podestate s postavljenimi (nevoljenimi) posvetovalnimi občinskimi sveti. Hkrati je z namenom poitalijančevanja potekala komasacija občin.²⁸ Na več posebnosti uprave na Primorskem opozarjata prispevka o občinski upravi med 1814 in 1940 v drugem letniku²⁹ in o upravi med 1918 in 1954 v dvajsetem letniku Arhivov.³⁰

Ljubljanska pokrajina je obsegala 95 občin od 394 nekdanje Dravske banovine. Čeprav Italija ni poznala okrajev kot upravnih enot med občino in pokrajino, je ohranila dotedanjo upravno strukturo z Ljubljano in petimi okraji. Okrajem so načelovali italijanski civilni komisarji, le vodja ljubljanske mestne uprave je bil Slovenec. Pod Italijo so se ohranile tudi dotedanje občine, a visoki komisar je razpustil dotedanje izvoljene občinske odbore; občine so vodili ali dotedanji župani ali na novo imenovani občinski komisarji. Z odredbo januarja 1942 je visoki komisar določil, da sam imenuje župane. Tudi tu se je poslovanje občinske uprave povečalo, a manj kot na nemškem zasedbenem območju. Pomladi in poleti 1942 je partizansko osvobojeno ozemlje na Dolenjskem in Notranjskem tako občinsko upravo odpravilo v dveh tretjinah pokrajine.³¹

Nemška civilna uprava 1941-45. Temu, da so se občine tudi na območju nemške okupacije po letu 1941 obdržale kot upravne enote, so botrovali praktični razlogi in primerljivost nekdanjih jugoslovanskih občin z nemško upravo. Odpravili so le dotedanje izvoljene občinske odbore, na Štajerskem takoj, na Gorenjskem pa šele konec junija 1941. Politični komisarji so po pooblastilu šefov civilne uprave imenovali župane: domače Nemce in njim zanesljive Slovence, pri čemer je bilo na Gorenjskem za župane več Slovencev kot na Štajerskem. Kljub manjšemu obsegu občin pri nas kot v avstrijskih deželah večjih preureditev 189 občin na spodnjem Štajerskem ni bilo, nekaj več je bilo tega na Gorenjskem in v Mežiški

desetletju 1918-1928, 339-357.

28 S. Vilfan, Pravna zgodovina, str. 475; Vilfan, Uvod, str. 136.

29 Ljudmila Bezljaj Kregel, Upravna ureditev Primorske s posebnim ozirom na občine 1814-1940, v: Arhivi II/1979, str. 37-41.

30 Nevenka Troha, Uprava v Slovenskem primorju 1918-1954, v: Arhivi XX/1997, str. 88-102.

31 Tone Ferenc, Okupacijska civilna uprava na Slovenskem in njeno gradivo, v: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XX, 1980, str. 46.

²⁶ S. Vilfan, Pravna zgodovina, str. 455-457.

²⁷ S. Vilfan, Pravna zgodovina, str. 473-474; Vilfan, Uvod 131-132; Dragotin Trstenjak, Uprava v Sloveniji, v: Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 121-124. Glej tudi: Marko Natlačen, Oblastne samouprave v Sloveniji, v: Slovenci v

dolini (od 81 na 70 občin), posebej pa konec leta 1943 ob Savi in Sotli, ko so namesto dotedanjih 19 občin oblikovali sedem glavnih občin s skupno 32 občinami. Edini nosilec oblasti v občini je bil župan, a ne povsod: ponekod so bili poleg njega še nemški občinski poverjeniki ali občinski svetniki. Zaradi pomanjkanja nemškega kadra so na Gorenjskem občine združevali v občinske skupnosti (*Gemeindegemeinschaften*) s skupnim občinskim uradom in županom, ali pa v uradne okraje (*Amtsbezirke*), ki so jih vodili uradni komisarji (*Amtskommissare*). Nemški občinski red so uvajali le postopno tudi zaradi nemirnih razmer: na Gorenjskem delno od jeseni 1942, na spodnjem Štajerskem pa od pomladi 1943. Kljub povečini enakemu območju pa se je obseg poslovanja občin zelo povečal zaradi vojnih razmer in matičnih poslov. Uradni jezik uprave v notranjem in zunanem poslovanju upravnih organov je bil le nemški, slovenščina je ostajala kot drugi pojasnjevalni jezik ali kot pogovorni jezik s strankami posebej v manjših občinah.³²

Prekmurje. Madžarska okupacija je Prekmurje upravno razdelila po zgledu na upravo do 1919 na županiji s središči na Madžarskem: Železno županijo (okraj Murska Sobota) in županijo Zala (okraj Dolnja Lendava). Okraja sta se delila na občine – notariate, ki so jih vodili od okrajnih glavarjev imenovani notarji.³³

Slovensko primorje in Istra. Na ozemlju, ki je po letu 1866 oziroma 1918 prišlo pod Italijo, se je uveljavil sistem civilne uprave iz dvajsetih let s pokrajinami, ki so jim načelovali prefekti. Po letu 1927 tudi v Julijski krajini ni bilo upravnih enot med občino in pokrajino, ko so odpravili okrožja in podprefektore. Fašizem je odpravil občinske odbore in občinsko upravo so vodili župani – podeštati, ki so jih imenovali prefekti.³⁴

Od jeseni 1943. Na delovanje uprave tudi na občinski ravni je vplivalo vojno stanje in tam, kjer so območje nadzorovale partizanske sile, so vzpostavile tudi svojo upravno oblast. V Ljubljanski pokrajini je sredi februarja 1945 od 95 občin poslovalo v svojih uradih le 40 občinskih uprav, poslovanje 42 drugih občin so vodili iz enajstih večjih krajev, ki jih partizani niso ogrožali, na področju 13 občin pa je bilo partizansko osvobojeno ozemlje. Tudi Nemci so si v Slovenskem primorju jeseni 1943 prizadevali za obnovitev občinske uprave na podeželju in dopuščali tudi župane, ki so bili Slovenci.³⁵

Razvoj občin po letu 1945. Obravnava upravno-teritorialnih enot po letu 1945 z vidika ozemeljske razsežnosti z opozorili na konstante različnih obdobj (dr. Vasilij Melik) in njihove vsebine (dr. Jera Vodušek-Štarič) je bila tema

arhivskega zborovanja leta 1977,³⁶ dvajset let zatem pa so o upravnih organih pisali Arhivi: posebej tudi pregledno in z zakonodajo o upravi na lokalni ravni 1945-1995 (Tatjana Šenk).³⁷

Izraz občina se je – z izjemo v letih 1945-52, ko je povojna 'ljudska oblast' oblikovala tudi upravo izrazito po sovjetskem vzoru – obdržal tudi v povojnem razvoju, a z vsebinskimi in ozemeljskimi razlikami. Obdobje do leta 1965 je bilo v znamenju nenehnih upravno-teritorialnih sprememb, po odpravi okrajev pa so se izoblikovale občine bolj ali manj tako, kot smo jih poznali pred spremembami v letu 1994. Poleg kratkotrajnih večjih upravnih enot kot so bila okrožja (do 1947) in oblasti (1949-1951), so med najnižjimi upravno-teritorialnimi enotami in republiko delovali še okraji. Ti so sprva nadaljevali po velikosti predvojno tradicijo, a od februarja 1946 se je število okrajev začelo manjšati: leta 1955 jih je bilo enajst, 1962 pa še štiri. Leta 1965 so okraje odpravili. Najnižje upravne enote so bili kraji, ki so bili sprva zelo majhni – znatno manjši od občin v stari Avstriji ali prvi Jugoslaviji; "taka je bila tudi želja ljudi".³⁸

Povprečno je kraj obsegal 1,4 katastrske občine, medtem ko so nekdanje občine merile povprečno dve ali tri katastrske občine oz. po komasacijah v stari Jugoslaviji povprečno po 5,4. Usmerjenost upravnih sprememb je bila taka, kot pri okrajih: sledimo večanju obsega krajev: že jeseni 1946 jih je bilo 1119. Z ustanovitvijo občin leta 1952, ki so združile območja več krajev (krajevnih ljudskih odborov), so te obsegale povprečno sedem katastrskih občin. Že sredi leta 1955 se je število občin skrčilo na 130 (ena s po 20 katastrskimi občinami), nato so procesi združevanja občin 1957-1963 izoblikovali dobrih 60 občin: od aprila 1982 jih je bilo 65.³⁹ Njihov obseg lahko primerjamo z nekdanjimi sodnimi okraji, ki so se obdržali skoraj sto let (po 1848). Poleg občin pa so posebej po ustavi 1963 uveljavljene krajevne skupnosti, ki so s povprečno velikostjo 2,5 katastrske občine po velikosti primerljive z avstrijskimi občinami pred letom 1918.⁴⁰ S komunalnim sistemom tako preoblikovane občine niso bile lokalne skupnosti, temveč so bile prva stopnja državne uprave.⁴¹ Zato se je po političnih spremembah 1991 začel tudi proces oblikovanja upravnih enot (državne uprave) in občin kot enot lokalne samouprave.

³² T. Ferenc, Okupacijska civilna uprava, str. 41-42.

³³ T. Ferenc, Okupacijska civilna uprava, str. 47.

³⁴ T. Ferenc, Okupacijska civilna uprava, str. 48.

³⁵ T. Ferenc, Okupacijska civilna uprava, str. 51.

³⁶ Arhivsko gradivo v Sloveniji po osvoboditvi: referati VIII. zborovanja arhivskih delavcev Slovenije v Kočevju od 20. do 22. oktobra 1977, Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije 1977, str. 93-98, Ljubljana 1978.

³⁷ Tatjana Šenk, Upravni organi na lokalnem nivoju 1945-1995, v: Arhivi XX/1997, str. 121-127.

³⁸ V. Melik, Upravna razdelitev v Sloveniji po letu 1945, v: Arhivsko gradivo v Sloveniji po osvoboditvi, Ljubljana 1978, str. 97.

³⁹ Statistični letopis Slovenije, Ljubljana 1985, str. 54.

⁴⁰ V. Melik, Upravna razdelitev, str. 93-97.

⁴¹ Stane Vlaj, Lokalna samouprava, Ljubljana 1998, str. 20-22.

Krajevni narodnoosvobodilni odbori so se oblikovali po odloku SNOS maja 1944, kjer pa volitve niso izvedli med vojno, so volili od 15. julija naprej v krajevne, mestne in okrajne NOO. Krajevne NOO so sestavljali predsednik, podpredsednik, tajnik in od velikosti kraja odvisno število članov. NOO na višji ravni (okraj, okrožje) so sestavljali skupščino odbornikov, izvoljenih v nižjih NOO. Leta 1946 so NOO preimenovali v ljudske odbore (LO). Ljudski odbori so do leta 1952 skrbeli tudi za operativno administrativno vodenje poslovanja podjetij in imeli izvršilne odbore LO, nato pa so lahko ustanavljali svete za posamezna področja delovanja. Občinski ljudski odbori, ki jih poznamo od leta 1952, so imeli večje pristojnosti kot prejšnji KLO. Z letom 1955, s katerim se začel je komunalni sistem (po idealnem zgledu pariške komune), pa so dobile občine še več (državnih) pristojnosti, postopno do srede 60. let pa tudi skoraj za tri desetletja začrtan teritorialni obseg. Hkrati z organiziranostjo uprave se je spreminjal tudi okvir delovanja političnih organizacij, pa tudi društev.⁴²

Posebnosti zgodovinskega razvoja Primorske so vplivale tudi na razvoj uprave, kar je v preglednem članku v Arhivih predstavila Nevenka Troha⁴³ z obravnavo italijanske (1918-1943) in nemške uprave (1943-1945), uprave na osvobojenem ozemlju (1943-1945), vojaških uprav Julijske krajine, uprave v coni A in coni B Julijske krajine (1945-1947)⁴⁴ in uprave na Svobodnem tržaškem ozemlju (1947-1954).

Poslovanje uprave in gradivo upravnih fondov. Poslovanje s spisi organov uprave in samouprave na višji ravni je sredi 19. stoletja poznalo registraturne načrte,⁴⁵ ki so pomenili odlaganje spisov po snovi. Pri večjih, tudi statutarnih občinah (Ljubljana, Celje, Maribor), so tako navadno prevzeli takšno vsebinsko ureditev spisov, manjše občine pa so uporabljale preprostejše poslovanje s spisi. Občinsko delovno področje je vplivalo tudi na poslovanje s spisi, in tako so občine vsebinsko obravnavale upravo, finance, gradbene zadeve, sejme in trge, zdravstvene in socialne zadeve, šolstvo in kulturo, policijske zadeve, društva in organizacije ter vojaške zadeve.⁴⁶ Kot zgled:

zapuščina solkanske občinske pisarne 1849-1918 je doživela tudi razstavno predstavitev gradiva občine v soseščini tisočletne Gorice.⁴⁷

Slovensko navodilo o pisarniškem poslovanju občin je izšlo v letu 1880, ko je delo upravnega uradnika in narodnega buditelja Antona Globočnika (1825-1912) prevedel Fran Levstik.⁴⁸ Zaradi manjšega števila spisov so pri občinah uporabljali tudi še v obdobju med obema vojnama enostavni delovodnik in po njem tudi odlagali spise na številčni osnovi. Samouprava, glasilo Županske zveze, je občinskim tajnikom leta 1937 priporočala Poslovnik za občna upravna oblastva (1931), naslednje leto pa objavila Navodila za občinsko pisarniško poslovanje: pisarniško poslovanje na temelju enostavnega delovodnika, za vrste spisov v večjih količinah (domovnice, gradbena dovoljenja) pa priporočala stranske delovodnike.⁴⁹ Izkušnje arhivistov priporočajo v primeru skromnejšega gradiva občinskih fondov kar kronološko ureditev, sicer pa vsebinsko glede na poslovanje občine.⁵⁰

Povojni razvoj je prinesel problematično pisarniško poslovanje številnih manjših krajevnih ljudskih odborov in prizadevanja za uveljavitev poslovanja ljudskega odbora na osnovi skupnega delovodnika (razen zaupnih spisov), ki so ga lahko vodili na enostaven ali kombiniran način. Razvoj poslovanja s spisi uprave do 1956 je na zborovanju v Novi Gorici jeseni 1993 poglobljeno predstavil dr. Jože Žontar,⁵¹ ki je o arhivih občinskih ljudskih odborov pisal že leta 1960.⁵² Pri poslovanju uprave, tudi občinske, se od leta 1956 uveljavlja sprva spreminjajoč se sistem šifer – po letu 1962 stabilnejši – in tako (vsebinsko) odlaganje gradiva v okviru let.⁵³ Prav pisarniškem poslovanju uprave so namenili več pozornosti arhivisti, z obravnavo tega pred reformo 1956⁵⁴ in po njej,⁵⁵ pozornost pa so namenili tudi posebnostim

⁴² Jera Vodušek-Starič, Organizacija ljudske oblasti v Sloveniji po letu 1945, v: Arhivsko gradivo v Sloveniji po osvoboditvi, Ljubljana 1978, str. 99-116. O občini kot komuni prim. tudi J. Kopač, Državna ureditev, v: Arhivi XXIII/2000, št. 2, str. 98-101; XXIV/2001, št. 1, str. 4, 10.

⁴³ Nevenka Troha, Uprava v Slovenskem Primorju 1918-1954 (pregled), v: Arhivi XX/1997, str. 88-102.

⁴⁴ Cvetko Vidmar, Oris zavezniške vojaške uprave v Slovenskem primorju, v: Goriški letnik 8/1981, str. 173-222. Metka Gombač, Upravni organi in njihovo gradivo v Slovenskem primorju 1945-1947, v: Arhivi II/1979, str. 56-59.

⁴⁵ Olga Pivk, Ema Umek, Registraturni načrt za namestništvo in okrajna glavarstva na Kranjskem, Ljubljana 1996.

⁴⁶ Saša Serše, Način odlaganja spisov pri upravnih in avtonomnih organih na deželni in lokalni ravni v drugi polovici devetnajstega stoletja, v: Arhivi XXI/1998, str. 26-31.

⁴⁷ Lilijana Vidrih Lavrenčič, Zapuščina solkanske občinske pisarne, Nova Gorica 2001 (ocena: Arhivi XXIV/2001, št. 1).

⁴⁸ A. Globočnik, Nauk slovenskim županom kako jim je delati, kako opravljajo domačega in izročnega področja dolžnosti (na slovenski jezik preložil Fr. Levstik), Ljubljana 1880.

⁴⁹ Jože Žontar, Razvoj sistemov poslovanja s spisi pri upravnih oblasteh do reforme pisarniškega poslovanja leta 1956, Arhivi XVI/1993, str. 38, 42.

⁵⁰ Lilijana Vidrih Lavrenčič, Problematika strokovne obdelave arhivskega gradiva občin v obdobju Avstro-Ogrske 1850-1918, v: Arhivi XII/1989, str. 53.

⁵¹ Jože Žontar, Razvoj sistemov (Pisarniško poslovanje po 1945), v: Arhivi XVI/1993, str. 42-43.

⁵² Jože Žontar, Arhivi občinskih ljudskih odborov v LR Sloveniji, Arhivist 9, 1960, 1, str. 37-44.

⁵³ O razvoju pisarniškega poslovanja Sergij Vilfan – Jože Žontar, Arhivistika, Ljubljana 1973, posebej str. 40-43 in različna navodila s šifranti: Pisarniško poslovanje 1958, 1962, 1964.

⁵⁴ Jože Žontar, Razvoj sistemov, v: Arhivi XVI/1993, str. 30-44.

⁵⁵ Vesna Gotovina, Sistemi poslovanja s spisi v Sloveniji od leta 1955 dalje, v: Arhivi XVI/1993, str. 45-54; Lojz Tršan, Primeri pisarniškega poslovanja občin in okrajev od 1956 dalje, v: Arhivi XVI/1993, str. 55-58.

Upodobitev pisarne na panjski končnici, Voklo 1820. Slovenski etnografski muzej.

italijanskih in ogrskih sistemov.⁵⁶ Arhiviranje gradiva sodobne uprave, pa tudi načela in kriterije odbiranja arhivskega gradiva, roke hranjenja in predpise o pisarniškem poslovanju predstavlja tudi mag. V. Žumer v novem Priročniku za ravnanje z dokumentarnim in arhivskim gradivom (2001).⁵⁷ Z vsebinsko razsežnostjo delovanja občin so se v zvezi s tem ukvarjali predvsem arhivisti ob prikazih gradiva,⁵⁸ vprašanih sprva škartiranja, nato pa valorizacije gradiva, ki nastaja pri poslovanju ustvarjalcev s področja uprave.⁵⁹ Prav vprašanja valorizacije gradiva gradbenih spisov v fondih uprave (in npr. podvajanje tega gradiva v fondih občin – okrajev) so sredi 80. let spodbudila tudi arhivske obravnave tehnične dokumentacije,⁶⁰ ki so se nadaljevale še v letu 1990.⁶¹

Poleg tega zasledimo obravnavo razvoja občinske uprave tudi pri predstavitvah tovrstnih arhivskih fondov oziroma strokovni obdelavi tega

gradiva pred letom 1945 (npr. Mestne občine ljubljanske, Maribor in Celje⁶² in drugih občin v avstrijskem obdobju, občinskih fondov iz časa pod Italijo 1920-1945)⁶³ pa tudi okrajev,⁶⁴ in pri metodologiji popisovanja (npr. občina Ribnica)⁶⁵ ali po letu 1945 (npr. Okrajnega ljudskega odbora Ljubljana, KLO-ObLO Polhov Gradec, tudi s prikazom upravno-teritorialnega razvoja),⁶⁶ in pa pri vprašanih vrednotenja gradiva (valorizacije). Z valorizacijo arhivskega gradiva uprave so se arhivisti ukvarjali zavzeto v letih 1979 in 1987, posebej denimo z gradivom magistratne uprave Ormoža in Ptuja 1750-1850,⁶⁷ okrajnih ljudskih odborov 1945-1955,⁶⁸ pa tudi občinskih geodetskih uprav in krajevnih skupnosti ter občinskih samoupravnih interesnih skupnosti družbenih dejavnosti.⁶⁹

⁵⁶ Antoša Leskovec, Sistemi pisarniškega poslovanja uprave v dobi dualizma na Ogrskem, v: Arhivi XVI/1993, str. 27-29, in Vanda Bezek, Strokovna obdelava arhivskega gradiva (Razvoj sistemov urejanja dokumentarnega gradiva...), Italijanski sistemi 1920-1945, v: Arhivi XVI/1993, str. 59-73.

⁵⁷ Vladimir Žumer, Arhiviranje gradiva v organih državne uprave, lokalne samouprave in v pravosodnih organih, v: Priročnik za ravnanje z dokumentarnim in arhivskim gradivom, Ljubljana 2001, npr. arhiviranje str. 93-94.

⁵⁸ Miran Kafol, Pregled pristojnosti in opravil občinskih skupščin in občinskih upravnih organov za področje gospodarstva, v: Arhivi IV/1981, str. 89-93.

⁵⁹ Priročnik za delavce, ki delajo z dokumentarnim gradivom, Ljubljana 1984, str. 102-106; B. Šuštar, Dvoje navodil za odbiranje arhivskega gradiva občinske uprave, v: Škart, arhivski občasnik, Ljubljana 1986, str. 14-20; B. Šuštar, Prikaz arhivskih presoj sodobnega gradiva občin, v: Arhivi X/1987, str. 25-33.

⁶⁰ Prim. Sodobni arhivi '85, Maribor 1985; Arhivi IX/1986.

⁶¹ Posvetovanje na Rogli nad Zrečami oktobra 1990, poročilo L. Vidrih Lavrenčič v: Arhivi XIII/1990, str. 150; prispevek o občinski upravi Hedvika Zdovc, Metka Plank, Gradbena dokumentacija v fondu Mestne občine Celje 1850-1941, v: Arhivi XIII/1990, str. 60-61. Prim. tudi M. Oblak Čarni, Štirideset let Arhivskega društva Slovenije, str. 30, 77.

⁶² Marjan Drnovšek, Prikaz gradiva Mestne občine ljubljanske za registraturno obdobje 1898-1930..., v: Arhivi III/1979, str. 59-64; Antoša Leskovec, Mestna občina Maribor, Maribor 1991; Hedvika Zdovc, Mestna občina Celje I. del 1850-1918, Celje 1994; Metka Bukošek, Mestna občina Celje II. del 1919-1941, Celje 1993.

⁶³ Lilijana Vidrih Lavrenčič, Problematika strokovne obdelave arhivskega gradiva občin v obdobju Avstro-Ogrske 1850-1918, v: Arhivi XII/1989, str. 52-54; Vanda Bezek, Strokovna obdelava arhivskega gradiva. Italijanski sistemi 1920-1945, v: Arhivi XVI/1993, str. 59-73.

⁶⁴ Metka Bukošek, Fondi okrajnih glavarstev in sreskih načelstev, ki jih hrani Zgodovinski arhiv Celje, v: Arhivi XXII/1999, str. 206-215.

⁶⁵ Dušan Bahun, Arhivsko gradivo fonda občina Ribnica in metodologija njenega urejanja in popisovanja, v: Arhivi VII/1983, str. 118-119.

⁶⁶ Miran Kafol, Prikaz gradiva Okrajnega ljudskega odbora Ljubljana na primeru leta 1960, v: Arhivi III/1979, str. 65-67; Tatjana Šenk, Prikaz gradiva krajevnega in občinskega ljudskega odbora Polhov Gradec 1945-1955, v: Arhivi XII/1989, str. 55-58.

⁶⁷ Kristina Šamperl Purg, Valorizacija gradiva magistratne uprave mest Ormoža in Ptuja v letih 1750-1850, v: Arhivi X/1987, str. 18-21.

⁶⁸ Dušan Bahun, Valorizacija gradiva okrajnih ljudskih odborov 1945-1955, v: Arhivi X/1987, str. 22-24.

⁶⁹ Tjaša Mrgole, Valorizacija gradiva občinske geodetske uprave,

Potem ko so po letu 1945 bili pri nas ljudski odbori / občine pravzaprav res le "upravni organi na lokalnem nivoju", pa sta z družbenimi spremembami po letu 1990 nastajali spet mreža državne uprave (tokrat z upravnimi enotami) in mreža lokalne samouprave (z novimi občinami). Pri tem dvojnost državne uprave in samouprave ni bila kdaj jasna niti uslužbencem, kot je to predstavila tudi okrogla miza na Sodobnih arhivih '97. Novo mrežo lokalne samouprave, ki so jo načrtovali za leto 1994, naj bi sestavljalo prek 300 občin. A v začrtanih mejah 340 referendumskih območij za ustanovitev nove občine bi po rezultatih referenduma s konca maja 1994 lahko te oblikovali le v približno tretjini.⁷⁰ Podpore ni dobilo veliko tako zasnovanih manjših občin, pa tudi Ljubljana, ki naj bi na vzvodu zajela vrsto vaških naselij, ne. Poizvedbeni referendum je spraševal le o pritrditvi ali zavrnitvi začrtanega obsega nove občine brez možnih alternativ, pa tudi brez jasnih določil o pristojnostih in financiranju občin.

Razdelitev Slovenije na občine je potekala ob strokovnih analizah (dr. Vrišer je predvideval okoli 240 občin) in z referendumom leta 1994 z glasovanjem o 340 novih občinah; od teh jih je bila izglasovana le tretjina (111),⁷¹ državni zbor pa je oktobra 1994 ustanovil 147 občin (Ur. l. RS 60/94), pri čemer je šlo za drugačen predlog, kot je bil referendumski. Razlike glede predvidenih in ustanovljenih občin pa odpirajo vprašanja nastanka novih občin, kot je ugotavljal dr. Janez Šmidovnik že leta 1995 in kar potrjuje tudi praksa s (tudi uspešnimi) pobudami za ustanovitev novih občin. Občinsko ureditev določa v Sloveniji Zakon o lokalni samoupravi (Ur. l. RS 72/93), ki je doslej doživel več dopolnil. Občinske volitve leta 1998 smo tako pričakali s 192 občinami, med njimi je enajst mestnih.⁷² Reforma lokalne samouprave je pomladi 1997 spodbudila tudi kar obsežno in aktualno obravnavo arhivov lokalnih skupnosti ("*ali arhivov na občinah*") na posvetovanju Sodobni arhivi, vse od vprašanj reforme do odnosa do arhivskih vprašanj in posebej gradiva.⁷³ Udeleženca te okrogle mize sta dve leti

zatem predstavila temo v knjigi o dokumentarnem in arhivskem gradivu v samoupravnih lokalnih skupnostih.⁷⁴

Upravni razvoj Slovenije tako ni končan niti pri oblikovanju občin, posebej pa je še vedno odprto oblikovanje pokrajin, in lahko bomo doživljali še zanimive spremembe, ki bodo nemara vplivale tudi na oblikovanje regionalnih arhivov, gotovo pa na oblikovanje upravnih fondov. Glede na pozornost, ki so jo arhivisti (pri strokovnem delu z arhivskim gradivom in kot raziskovalci zgodovine) doslej posvečali upravnemu razvoju in še posebej občinam, lahko sklepamo tudi o njihovem nadaljnjem interesu za to tematiko. Pri tem bodo lahko gradili na obsežnem dosedanjem študijskem in urejevalnem delu upravnih fondov.

SUMMARY

ARCHIVAL STUDY OF MUNICIPALITIES

The beginnings of archival activity are also linked to the municipal administration. Not least, because Anton Aškerc's appointment as the archivist of the Ljubljana municipality in 1898 was instrumental in the genesis of the Historical Archives Ljubljana. Many researchers into the development of administration are linked to these Archives. The number and scope of administrative fonds available (belonging to both the state administration and the self-management) in the Archives are a constant stimulation for the study of the development of administration, a source of archival proceedings, and valuable aid in the creation of the relevant archival tools. The regional archives contain primarily the documents relative to the development of the municipal administration, its competencies and the characteristic features of operation with the official documents. The reform of local self-management in 1994 and the subsequent restoration of municipalities as independent self-governing units advanced the archival treatment of local self-management. The overview seeks to briefly draw the reader's attention to some significant moments in the development of the municipal administration in Slovenia from the mid-19th to the end of the 20th century. The contribution also presents the numerous historiographic and archival approaches to these questions, which have been, among others, furnished by Dr. Sergij Vilfan, Dr. Jože Žontar, and numerous younger archivists at the *Arhivi* magazine and elsewhere.

str. 33-34; Jurij Rosa, Vrednotenje dokumentarnega gradiva krajevnih skupnosti, str. 35-41; Zorka Skrabl, Valorizacija gradiva samoupravnih interesnih skupnosti družbenih dejavnosti na primeru občine Novo mesto, str. 46-48; vse v: Arhivi X/1987.

⁷⁰ Delo, 2. 6. 1994, str. 4. Rezultati nedeljskega referenduma.

⁷¹ Janez Šmidovnik, Lokalna samouprava, Ljubljana 1995, str. 172, 225-226. Splošno o novejši lokalni upravi tudi: Ciril Ribičič, Lokalna samouprava, v: Državna ureditev Slovenije, Ljubljana: Uradni list, 1994, str. 251-281.

⁷² Stane Vlaj, Vesna Juvan Gotovac, Predpisi o lokalni samoupravi: Ljubljana: Uradni list 1999. Za nastajanje novih občin 1994 prim. J. Kopač, Državna ureditev in upravno-teritorialni razvoj v Sloveniji (1963-1994), v: Arhivi XXIV/2001, str. 19-20.

⁷³ Arhivi lokalnih skupnosti, XIX. Posvetovanje o strokovnih in tehničnih vprašanjih v arhivih, Sodobni arhivi '97, Maribor 1997, 50 str. Referati z okrogle mize v Radencih 2. 4. 1997. Vsebina: Božo Grafenauer, Reforma lokalne samouprave in ar-

hivska dejavnost, str. 5-9. Dušan Verbič, Informacijska podpora reformi lokalne samouprave, str. 10-17. Miroslav Novak, Odnos med Pokrajinskim arhivom Maribor in lokalno samoupravo, str. 18-24. Slavica Tovšak, Valorizacija dokumentarnega gradiva, hramba in razmejitev pristojnosti med občino in upravno enoto, str. 25-30. Keček Zdenka, Lokalna samouprava v novi arhivski zakonodaji, str. 31-38. Peter Pavel Klasinc, Hramba in materialno varovanje arhivskega in dokumentarnega gradiva na občinah ali upravnih enotah, str. 39-48.

⁷⁴ Peter Pavel Klasinc, Dušan Verbič, Dokumentarno in arhivsko gradivo v samoupravnih lokalnih skupnostih, Maribor: Arhivsko društvo Maribor 1999, 114 str.

Stavbe našega Narodnega arhiva

MARIJA OBLAK ČARNI

Po razpadu avstro-ogrske monarhije leta 1918 je le deželna Kranjska z Ljubljano v celoti prešla v Jugoslavijo. Tako je Deželnemu arhivu v Ljubljani pripadla vloga nosilca arhivske tradicije za slovensko ozemlje v novi državi. Ideja o združitvi arhivov vseh slovenskih pokrajin v osrednjem arhivu v Ljubljani je bila v strokovnih krogih navzoča že v obdobju avstro-ogrske monarhije. Leta 1910 je dr. Josip Mal zapisal: "Z ustanovitvijo takega osrednjega arhiva slovenskih pokrajin bi bil storjen velik korak naprej. Urejen arhiv potrebuje vsako vseučiliško mesto – in to naj bi bila enkrat tudi naša Ljubljana in vrhutega še središče zedinjene Slovenije -, potrebuje ga brezpogojno..."¹

Tej zamisli je sledil dr. Josip Mantuani, direktor Deželnega muzeja v Ljubljani, ko je novembra 1918 pripravil poročilo o kulturnozgodovinskih zbirkah na slovenskem nacionalnem ozemlju za komisijo, ki naj bi odločala o njihovi usodi v novi jugoslovanski državi. V poglavju o arhivih je predstavil sumaren pregled arhivalij, zbranih v arhivu v Deželnem muzeju. Kot pomembno pa je navedel tudi gradivo civilnih in cerkvenih ustanov, industrijskih obratov, raznih družb, zadrug in društev na Kranjskem ter drugih delih slovenskega ozemlja. Po njegovem mnenju bi morali v javni arhiv pridobiti tudi nekatere privatne arhive, v katerih so zastopane javnopravne zadeve. Zapisal je, da je treba v Ljubljani ustanoviti osrednji arhiv in v njem združiti gradivo iz Kranjske in drugih slovenskih delov države. V novo državo pa bi bilo treba prenesti dele nekdanjih državnih arhivov, ki se tičejo njenega ozemlja, tako listine, kronike, spise ministrstev in državnih namestništev. Poskrbeti je treba, da bomo gradivo za našo zgodovino dobili v svoje lastne arhive, da bi se drugje ne uničilo ali pa bi le-to zaprli našim raziskovalcem.²

Za začasno hrambo tega obsežnega združene-ga arhiva bi po Mantuanijevem mnenju našli dovolj velike, suhe in zračne prostore v kateri izmed vojašnic, ki bo ob sklenitvi miru izpraznjena. Kot drugo možnost namestitve je omenjal ljubljanski grad.

Dobro zamišljen načrt med prehodom v novo državo ni bil uresničen. Zbirke prejšnjega Deželnega arhiva so ostale v muzejskih prostorih, kjer

ni bilo možnosti širitve in razvoja. Kasneje je bilo nekaj poskusov, da bi arhiv postal samostojna ustanova. Tako je bil leta 1926 ustanovljen Državni arhiv. A ostal je v muzeju in njegovo delovanje je bilo povečini omejeno na območje nekdanje Kranjske.

Na pomen Državnega arhiva in potrebo, da se mu zagotove prostori, ki bi omogočili njegovo širitev, razvoj in delovanje kot osrednje slovenske kulturne ustanove, so v tridesetih letih opozorili strokovni krogi v zvezi z akcijo za graditev univerzitetne knjižnice. Dr. Josip Mal, tedaj direktor Narodnega muzeja, je v Znanstvenem vestniku³ poročal, da so vse arhivske zbirke v muzeju prenatrpane in ni misliti na sprejemanje novih arhivalij, kaj šele na popis in koncentracijo vseh pomembnejših dokumentov v osrednjem arhivu. Svojega lastnega osebja arhiv ni imel in je moral njegove posle opravljati muzejski direktor sam. Predlagal je dve zamisli rešitve prostorov za arhiv, obe v zvezi s projekti za univerzitetno knjižnico, Mestni muzej in Obrtni muzej, ki ga je tedaj snovala Zbornica za trgovino, obrt in industrijo. Po prvi zamisli naj bi arhiv dobil svoje prostore v novi zgradbi univerzitetne biblioteke. Zanj naj bi uredili prostore, ki so bili v Plečnikovem načrtu določeni za skladišča in jih biblioteka še dolgo ne bo potrebovala. Po drugi zamisli pa naj bi se del zbirk Narodnega muzeja preselil v na novo ustanovljeni Mestni oziroma Obrtni muzej. S tem bi v Narodnem muzeju dobili nekaj prostora za arhiv.

Zamisli dr. Mala je v Akademskem glasu podprl dr. Fran Zwitter. Predstavil je razmere glede arhivov v svetu in menil, da je čas, da bi tudi pri nas imeli osrednji arhiv, v katerem bi se zbirali, hranili in raziskovali dokumenti slovenske zgodovine. Zapisal je, da "bi morali uvrstiti med prve točke našega kulturnega programa poleg univerzitetne biblioteke in Akademije znanosti tudi postavitev Narodnega arhiva".⁴

Arhiv je ostal v prostorih Narodnega muzeja. Ob preselitvi zbirke starega pohištva iz Narodnega v na novo ustanovljeni Mestni muzej leta 1937 je arhiv pridobil nekaj prostora in je v tistem času lahko prevzel precej starejših sodnih fondov. Nekaj gradiva pa je bilo že pred vojno zloženega tudi v muzejski kleti. Leta 1939 se je v arhivu zaposlil arhivar dr. Stanko Jug.

¹ J. Mal, Pomen in organizacija arhivov. Dom in svet XXIII, Ljubljana 1910, str. 23-24.

² Arhiv Republike Slovenije (odslej ARS), AS 1249, Josip Mal, Dr. Josip Mantuani: Poročilo o kulturnozgodovinskih zbirkah na slovenskem ozemlju, Ljubljana, november 1918, tipkopis, š. 8.

³ Dr. Josip Mal, Organizacija ljubljanskih arhivov. Znanstveni vestnik I, št. 1, Ljubljana, 1934/1935, str. 3 sl.

⁴ Akademski glas III, Ljubljana, 12. februarja 1935, št. 5 (Za ustanovitev Osrednjega arhiva).

Univerzitetno biblioteko so gradili do začetka druge svetovne vojne, knjige so v novo poslopje selili že po italijanski okupaciji leta 1941. Tako ni bilo možnosti za načrtovanje in zidavo arhivske stavbe. Arhiv je v Narodnem muzeju dočakal konec vojne. Maja 1945 je bilo vse gradivo v muzejskih kletih, kamor ga je v letih 1943/1944 zaradi zaščite pred bombnimi napadi prenesel dr. Stanko Jug. Bil je spet brez svojega strokovnega osebja. Dr. Stanka Juga so nemški okupatorji leta 1944 zaprli, nato poslali v koncentracijsko taborišče Dachau, tam je februarja 1945 umrl.

Po vojni je Narodna vlada Slovenije z uredbo dne 31. oktobra 1945 ustanovila Osrednji državni arhiv Slovenije.⁵ Ta je prevzel gradivo nekdanjega Državnega arhiva, spise odpravljenih uradov in arhivalije, ki jih je po vojni zbiral Federalni zbirni center, to so arhivalije, ki so ob osvoboditvi prišle v last države, kot so arhivi društev, podjetij, privatnih oseb in podobno. Arhiv je postal tudi nadzorni organ za druge arhive v Sloveniji.

Z letom 1945 so se začela tudi iskanja ustreznih prostorov za preselitev arhiva. Oktobra 1945, še pred sprejetjem uredbe o Osrednjem državnem arhivu, je minister za kulturo dr. Ferdo Kozak skušal od Komisije za upravo narodne imovine pridobiti za arhiv hišo na Novem trgu št. 5 v Ljubljani, dokler ne dobi nove "prav posebej zanj zgrajene stavbe".⁶ Arhivalije so hoteli še pred zimo prenesti iz prenatrpanih muzejskih kleti v primernejše prostore. Medtem je bil ustanovljen Osrednji državni arhiv (ODAS). Njegova prva skrb so bili prostori, pri čemer so ga ves čas podpirali zgodovinarji, ki so pri iskanju rešitev tudi aktivno sodelovali. Ker na prošnjo za hišo na Novem trgu ni bilo odgovora, je ministrstvo na pobudo ODAS že januarja 1946 prosilo za dodelitev Zoisove hiše na Bregu št. 20 (danes Breg št. 22) v Ljubljani. To so ODAS že aprila 1946 ponudili, a potrebna je bila temeljitih popravil, poleg tega je bila popolnoma zasedena s stanovalci. Njihova izselitev je bila v tistem času nerešljiv problem. Arhiv je začel iskati možnost za novogradnjo. Ministrstvu za prosveto, ki je poleti 1946 pripravljalo program graditve prosvetnih ustanov, je predlagal zidavo arhivskega poslopja. Primerna lokacija bi bila ob Erjavčevi cesti na zemljišču nekdanjega podjetja Vošnjak iz Šoštanja.

Graditev poslopja Osrednjega državnega arhiva je bila sprejeta v prvi petletni plan (1947-1951). Gradili bi ga po vzoru češkega državnega arhiva (Archiv země české). Ravnatelj ODAS je dobil nalog za dvomesečno študijsko bivanje v

Pragi, da bi si arhiv ogledal, preštudiral načrte, pridobil kopije in se s tamkajšnjimi strokovnjaki pogovoril o njihovih izkušnjah. Nič od tega se ni uresničilo. Dogodki leta 1948 so s svojimi posledicami ustavili izvajanje petletnega načrta. Tudi Osrednjemu državnemu arhivu so prekrizali načrte za zidavo nove stavbe.⁷

Arhiv je še naprej iskalčasne rešitve za hranjenje arhivskega gradiva, ki ga je bil prisiljen prevzemati in reševati pred izgubo in uničenjem. Velike količine na novo prevzetega gradiva je deponiral na podstrešju Narodne in univerzitetne knjižnice in po kletih v Ljubljani v stavbah razpuščenih uradov, tako v Župančičevi 3 in 8 ter na Cankarjevi 1 in 11, v Tomšičevi ulici 7 in v Gregorčičevi ulici.⁸ Marsikaj je moral pustiti na terenu, da bo prevzel, ko bo za to imel izpolnjene pogoje.

Vprašanje se je zaostriilo, ko je Narodna in univerzitetna knjižnica februarja 1951 zahtevala izpraznitev podstrešja v njeni stavbi.⁹ Arhiv je tam imel deponirane obsežne fonde političnih in oblastnih uradov od 1860 do 1945, gradivo Kranjske industrijske družbe, gospostev in drugo. Tam je bilo tudi gradivo, ki ga je zbral Federalni zbirni center.

Kam z gradivom, ki ga je bilo po ocenah arhivistov za dvajset vagonov? Skušali so pridobiti stavbo nekdanje Narodne banke v Tomšičevi ulici 7 (danes Tomšičeva ulica 3),¹⁰ ki bi bila brez večjih adaptacij primerna za vskladiščenje gradiva. Predlog za dodelitev so vložili na Vlado LRS in na Mestni ljudski odbor Ljubljana. Prepričani so bili, da bodo uspeli. O tem so že poročali Glavnemu arhivskemu svetu v Beograd in zvezni časopis Arhivist je v začetku leta 1952 prinesel vest, da je Državni arhiv v Ljubljani dobil prostorno zgradbo neke nekdanje banke v centru mesta.¹¹ A stavbe niso dobili. Zaman so prosili tudi za prostore na Trgu francoske revolucije št. 3 in 7, odkoder so septembra 1951 izselili Muzej narodne osvoboditve in njegov arhiv. Dobil jih je Inštitut za narodnostna vprašanja.¹² Arhiv je zaprosil za katero od stavb republiških svetov s področja gospodarstva, ki so jih tedaj razpuščali, na primer stavbo v Župančičevi 3 ali 8.¹³ Najprimernejša pa bi bila stavba Sveta za prosveto in kulturo. Za zadnjo jih je posebno podpiral Arhivski svet.

⁷ Glej op. 5.

⁸ ARS, AS 1229, France Škerl, š. 62, (odslej Škerl), Spomenica, poslana IS LRS dne 30. 10. 1953.

⁹ ARS, AS 0, Arhiv Republike Slovenije, š. 2, a. e. 336.

¹⁰ Škerl, Historiat problematike prostorov DAS (zapiski); Spomenica z dne 11. novembra 1953.

¹¹ Arhivist, II. zv., Beograd 1952, str. 113.

¹² ARS, AS 0, Arhiv Republike Slovenije, š. 2, dopis Predsedstva vlade LRS z dne 4. 12. 1951.

¹³ Prav tam, š. 3, dopis Predsedstvu vlade LRS z dne 27. 5. 1952.

⁵ Marija Oblak-Čarni, Arhivi v Sloveniji 1945-1950, Arhivi XIII, 1-2, Ljubljana 1990, str. 85 sl.

⁶ ARS, AS 1199, Komisija za upravo narodne imovine, pismo Ministrstva za prosveto, Oddelka za kulturo predsedstvu Narodne vlade Slovenije, prejeta dne 31. 10. 1945.

Virantova hiša z gospodarskim poslopjem in Gruberjeva palača pred letom 1945 med Levstikovim trgom, Zvezdarsko in Rožno ulico. Muzej novejšje zgodovine, Ljubljana, Fototeka.

Že je kazalo, da se bo problem za Arhiv¹⁴ ugodno razpletel. Izvršni svet LRS mu je spomladi 1953 res dodelil stavbo Kazine (danes Kongresni trg 1), kjer je bil dotlej Svet Vlade LRS za prosveto in kulturo. Zgodovinarji so na VIII. zborovanju na Ptujju septembra 1953 že pozdravili rešitev prostorskega vprašanja Osrednjega državnega arhiva Slovenije!

Stavba Kazine je ustrezala osnovnim zahtevam za hranjenje arhivskega gradiva. Arhiv je v kratkem času pripravil prostore, preselil približno 6000 tekočih metrov arhivalij in jih uredil do take stopnje, da je bilo mogoče raziskovalno delo. Raziskovalcev na dotlej nedostopnih arhivalijah je bilo vsak dan več. Kazalo je že, da bo začel opravljati svojo funkcijo v polni meri.¹⁵ Že novembra 1953 pa je dobil odločbo, naj Kazino izprazni, ker je dodeljena na novo izvoljeni ljudski skupščini. Na voljo mu je bilo dano 683 kvadratnih metrov prostorov Poštne direkcije v Virantovi hiši¹⁶ na Levstikovem trgu v Ljubljani.

Arhiv je poskusil vse, da se ne bi bilo treba seliti v stara, slabo vzdrževana poslopja. Člani Arhivskega sveta prof. dr. Milko Kos, prof. dr. Fran Zwitter in dr. France Škerl so pri predsedniku skupščine Mihu Marinku skušali doseči, da bi za skupščino našli drugo stavbo. Komisija gradbenih strokovnjakov Slovenija projekta je izdelala strokovno mnenje, da zlasti vlažno pritličje in nenosilno drugo nadstropje nista primerna za arhiv. Na podlagi njihovega mnenja so Izvršnemu svetu poslali spomenico, naj obnovi neuresničen načrt reševanja prostorov za ODAS iz leta 1951 s stavbo v Tomšičevi ulici 7,¹⁷ za katero so bili izdelani že načrti za postavitve arhivskih polic v vseh treh etažah.¹⁸ Če to ni mogoče, pa naj bi dobil Jelačinovo hišo s skladiščem (nekdanji Prezidij ljudske skupščine) na Aškerčevi cesti 1 in 3, ki jo je Mestna občina spomladi 1953 že nameravala dati Arhivu. V spomenici so prizadeto zapisali: "Če je potrebno rešiti problem prostorov za novo skupščino LR

¹⁴ Ime osrednje arhivske ustanove se je večkrat menjalo, zato ga v članku kratko poimenujemo "Arhiv", pisano z veliko začetnico. (Leta 1945 ustanovljeni Osrednji državni arhiv se je leta 1953 po načelih nove ustave preimenoval v Državni arhiv LRS in leta 1966 po zakonu o arhivskem gradivu in arhivih v Arhiv Slovenije. Ko je po zakonu o republiški upravi iz leta 1975 in zakonu o sistemu državne uprave iz leta 1979 postal republiška upravna organizacija, se je imenoval Arhiv SR Slovenije, po osamosvojitvi države je Arhiv Republike Slovenije).

¹⁵ Prav tam, §. 3, a. e. 431, poročilo o delu Arhiva za leto 1953.

¹⁶ Arhiv je leta 1953 dobil prvi nadstropji v Virantovi hiši in

Gruberjevi palači. "Virantova hiša" so tedaj imenovali celoten stavbni kompleks med Levstikovim trgom, Zvezdarsko in Rožno ulico, ki ga je po prvi svetovni vojni kupila Poštna direkcija. Vhodi v vsa tri poslopja so bili z Levstikovega trga. Po vselitvi je Arhiv obdržal glavni vhod, ostala dva je kasneje zazidal. Sedež Arhiva je bil zato na Levstikovem trgu do leta 1978, ko so odprli stari vhod v Gruberjevo palačo iz Zvezdarske ulice.

¹⁷ Škerl, Spomenica z dne 11. novembra 1953.

¹⁸ ARS, AS 0, Načrt preureditve prostorov v arhiv (arhitekt Rohman, projektant Janežič, 11. 2. 1953).

Slovenije, potem zahteva čast republike, da se dostojno uredi tudi vprašanje prostorov za naš centralni republiški arhiv". Stroka ni uspela. Treba se je bilo seliti. Približno tretjino v Kazini zbranega gradiva so konec leta 1953 preselili v Virantovo hišo in tam zapolnili razpoložljiv prostor. Ostalo je še gradivo v pritličju Kazine. Poštna direkcija tedaj ni bila pripravljena odstopiti več prostora, zato je Svet za kulturo in prosveto predlagal, da preostali arhiv preselijo v drugo nadstropje Cukrarne na Poljanskem nasipu 40. Ker dotrajani leseni stropi v Cukrarni obremenitve ne bi prenesli, je Arhiv dobil dovoljenje skupščine LRS, da gradivo začasno prenese v kazinsko klet.¹⁹

Fotografija, ki kaže prostorsko stisko arhiva. Priloga k spomenici iz leta 1951. Arhiv Republike Slovenije, AS 0.

Že januarja leta 1954 pa je skupščina zahtevala, naj vse prostore izpraznijo. Poleg tega so ob pregledu arhivov, uskladiščenih po kletih, ugotovili, da jih zelo ogrožata vlaga in plesen, zlasti na Cankarjevi cesti 1 ter Župančičevi ulici 3 in 8.²⁰ Edina možnost je bila prenesti gradivo v Virantovo hišo. A Poštna direkcija dodatnih prostorov

še ni bila pripravljena izprazniti. Težave je povečalo še izlitje vode v kletih na Cankarjevi 1 in Župančičevi 3. Ob veliki prostorski stiski je bilo treba iskati še prostore za sušenje mokrega arhivskega gradiva. V Cukrarni mu je nekaj svojih rezervnih prostorov začasno odstopil Narodni muzej.²¹

Maja 1954 so znova poslali vladi vlogo²² za dodatne prostore v Jelačinovi hiši na Aškerčevi cesti 3. Predsedniku Borisu Kraigherju so jo izročili predstavniki Arhivskega sveta, Zgodovinskega društva in Društva arhivskih delavcev. Svet za kulturo je nato imenoval komisijo, ki naj v Ljubljani poišče ustrezno poslopje za arhiv. Komisija je predlagala hišo na Novem trgu št. 5,²³ ki jo je že leta 1945 ministrstvo za kulturo nameravalo pridobiti za Arhiv. Po izračunih Mestnega projektivnega biroja – idejni projekt adaptacije stavbe sta izdelala inž. Bohinec in inž. arh. Pavel Goestl – bi obnova, z izgradnjo nadomestnih stanovanj za 21 strank, veljala 77.533.000.- dinarjev. Arhiv je predlagal, da Svet za prosveto in kulturo vnese investicijo v načrt za naslednje leto.²⁴ Denarja za adaptacijo hiše na Novem trgu 5 Arhiv ni dobil.

Spomladi leta 1955 je Arhiv zaprosil Urad za regulacijo Ljubljane za rezervacijo primerne zemljišča za stavbo Državnega arhiva.²⁵ Vodstvo Arhiva je bilo še vedno prepričano, da bo uspelo z novogradnjo. Menilo je, da problema ustrezne namestitve arhivov ne morejo rešiti z nobenim od prostorov, v katerih jih imajo trenutno uskladiščene.²⁶ K prošnji za lokacijo so priložili poročilo k programski skici "Stavba državnega arhiva",²⁷ ki jo je na oddelku za arhitekturo Tehniške fakultete izdelal Vladimir Mušič. Programska skica je bilo diplomsko delo pri profesorju Edu Ravnikarju. Zanimiva pa je tudi zato, ker je

²¹ Škerl, Poročilo komisije z dne 26. 10. 1954; izjava Petra Ribnikarja.

²² ZAL, LJU 480, MLO Ljubljana, prosveta in kultura, t. e. 44, a. e. 641, Spomenica z dne 15. 5. 1954.

²³ Prav tam, "Poročilo komisije SPK LRS, katera je imela nalogo, da predlaga SPK LRS ustrezno rešitev prostorov Državnega arhiva LR Slovenije", b. d. Komisija je poročala tudi, kje je imel Arhiv tedaj uskladiščeno arhivsko gradivo in koliko – izmerili so ga v kubičnih metrih: na Levstikovem trgu v Ljubljani 320 kubičnih metrov, v Kazini (v kleti) 268, v Narodnem muzeju 28,5, na Cankarjevi cesti 1 (klet) 20, na Cankarjevi cesti 5 (klet) 70, na Cankarjevi cesti 11 (klet) 75,5, v Župančičevi ulici 3 (klet) 160, v Župančičevi 8 (klet) 10, na Sodišču 20, v Bistri 25, Franciscejske zemljiške knjige po okrajnih sodiščih 50 kubičnih metrov; skupaj 1047 kubičnih metrov ali približno 11.000 tekočih metrov arhivskega gradiva (1 kubični meter = 10 tekočih metrov).

²⁴ ARS, AS 0, Delovno poročilo Državnega arhiva LRS za leto 1954, š. 4, a. e. 525; in AS 0, Idejni projekt adaptacije hiše Novi trg 5, 12. 8. 1954.

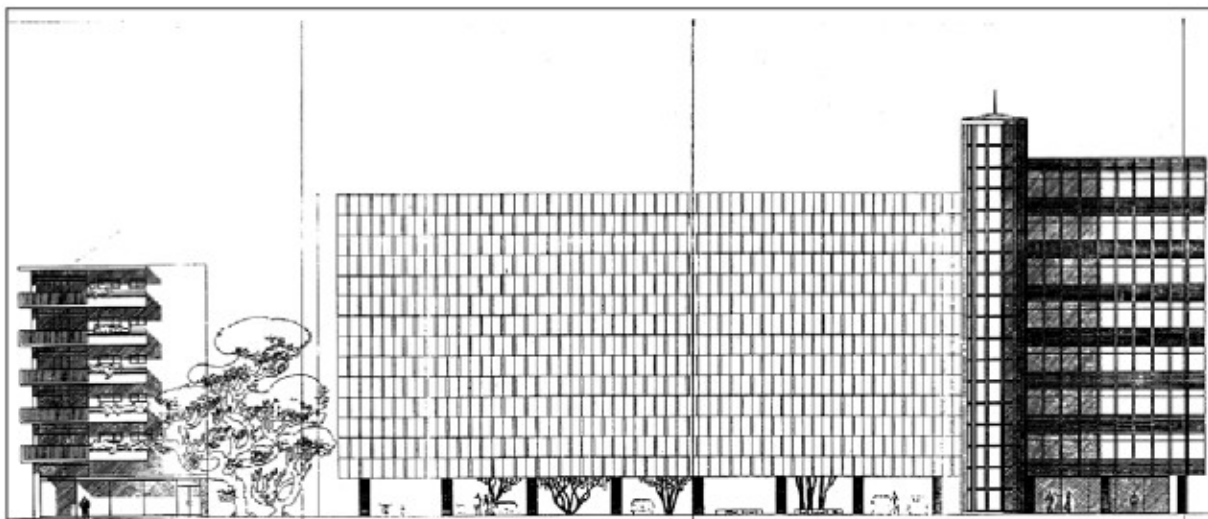
²⁵ ARS, AS 0, dopis Državnega arhiva LRS Mestnemu ljudskemu odboru Ljubljana z dne 24. 5. 1955, š. 4, a. e. 537.

²⁶ Glej op. 23.

²⁷ ARS, AS 0, Načrti za stavbo Državnega arhiva.

¹⁹ Škerl, zapiski; ARS, AS 0, š. 4, a. e. 525.

²⁰ Zgodovinski arhiv Ljubljana (odslej ZAL), LJU 480, MLO Ljubljana, prosveta in kultura, t. e. 44, a. e. 641, poročilo komisije z dne 16. 2. 1954.

Idejni načrt za stavbo Državnega arhiva ob Aškerčevi cesti v Ljubljani, 1957, projektant prof. inž. arh. Edo Mihevc. Arhiv Republike Slovenije, AS 0, gradbeni načrti.

bila izdelana na podlagi arhivskega programa, ki ga je podal Arhiv. V skici je avtor predvidel več zasnov arhivskega poslopja, od stavbe v enem bloku ali skladišča, ločenega od upravne stavbe. Objekt obsega 32 krat 27 metrov bi imel tri podzemne kletne etaže, štiri nadzemne etaže za javnost, upravo in strokovne delavce ter šest do osem etaž za skladišča. Skica ni bila vezana na določeno lokacijo. Obdelane so bile tri možne variante in sicer na delu nekdanjega Vošnjakovega vrta med ulico Josipine Turnograjske, Erjavčevo cesto in Nunsko ulico, ob Vegovi ulici, med iztekom Gregorčičeve ulice in realko (kjer bi bilo potrebno rušenje starejših stavb) in ob Prešernovi cesti med Nunsko ulico in Erjavčevo cesto. Varianta ob Vegovi ulici, ki se je avtorju zdela najprimernejša, bi dopuščala graditev arhivske stavbe obsega 45 krat 52 metrov. Pri teh merah bi zadostovalo le 5 ali 6 etaž. Direktor arhiva je v vlogi za lokacijo pripomnil, da se v priloženem poročilu k programski skici "natančno in dogovorno z nami upoštevane vse naše potrebe... tudi potrebe, ki bi jih bilo treba kriti v bližnji prihodnosti."

Arhiv je nadaljeval iskanje možnosti začasnega ustreznega skladiščenja gradiva. Novembra 1955 je ob podpori Društva arhivskih delavcev pripravil novo spomenico,²⁸ s predlogom, naj bi hišo na Novem trgu 5 uredili za potrebe Poštne direkcije. V tem primeru bi bila prenova cenejša, ker ne bi bilo potrebno ojačevanje stropov, kar je bilo v primeru arhivskih skladišč nujno. Njene prostore v prvem in drugem nadstropju v Virantovi hiši in Gruberjevi palači pa naj bi dobil Arhiv, kar mu je bilo obljubljen že leta 1953, ob selitvi iz kazinskega poslopja. Spomenico s priloženimi fotografijami kupov gradiva, uskladiščenega po kletih, so poslali političnim forumom

in upravnim inštancam v republiki. Delegacije Arhiva in Društva arhivskih delavcev so tudi osebno obiskale njihove predstavnike.

V proračunu za leto 1956 je republiška skupščina odobrila sredstva za študij in raziskave pri sestavi investicijskega programa in projektov za Državni arhiv, Okrajni ljudski odbor pa je odobril zaproseno lokacijo,²⁹ in sicer zemljišče na vogalu med Aškerčevo cesto in Gorupovo ulico (danes Slovenska cesta), nasproti Filozofske fakultete. Arhiv je pri Projektivnem ateljeju takoj naročil izdelavo investicijskega načrta. Pozneje je nekoliko okleval, ker naj bi dodeljena lokacija po mnenju nekaterih strokovnjakov zaradi vlažnosti ne ustrezala za zidavo arhivske stavbe. Zaprošil je za novo lokacijo ob Gregorčičevi ulici, med Igriško ulico in Gradiščem. S tem pa je bila izdelava načrtov odložena na naslednje leto. Za pridobitev nove lokacije je bilo malo možnosti, zato je Arhiv že januarja 1957 nadaljeval priprave za zidavo ob Aškerčevi cesti.³⁰ Idejni načrti, ki jih je tokrat naročil pri Projektu Koper – glavni projektant je bil arhitekt Edo Mihevc – so bili pripravljeni do poletja 1957. Predvideli so izdatke v višini 615.000.000.- din. Arhiv jih je predložil v pregled Republiški komisiji pri Izvršnem svetu LRS za revizijo investicijskih programov. Komisija je julija 1958 načrte vrnila³¹ in zahtevala predelavo "v smislu s sedanjimi težnjami po štednji v investicijah". Zahtevala je, naj

²⁹ ARS, AS 0, Odločba okrajnega ljudskega odbora Ljubljana z dne 2. 8. 1956, š. 4, a. e. 603/56.

³⁰ ARS, AS 0, Zapisnik delovnega sestanka z dne 24. 1. 1957, š. 4, a. e. 636; Zapisnik 4. seje upravnega odbora z dne 29. 1. 1957, š. 4, a. e. 637.

³¹ ARS, AS 0, Republiška komisija za revizijo investicijskih programov. Vrnitev investicijskega programa 1. 7. 1958, š. 5, a. e. 663; Zapisnik seje upravnega odbora Državnega arhiva z dne 11. 7. 1958, š. 5, a. e. 752.

²⁸ ARS, AS 0, Spomenica z dne 16. 11. 1955, š. 4, a. e. 560/55.

se investicijski stroški znižajo za polovico. Z ozirom, da gre za hrambo listin, je bila za komisijo vprašljiva tudi lokacija. Načrte s popravki so komisiji znova poslali. Februarja 1960 pa je komisija investicijski načrt za zidavo arhiva dokončno zavrnila.³² Menila je, da je investitor zaradi pocenitve sicer znižal objekt za eno etažo, celotnega programa pa po danih smernicah ni ustrezno predelal. Poleg tega so nastali zapleti z odločbo o lokaciji in potrebnim rušenjem dela poslopja tovarne Angora.

Kljub pripravam za graditev nove arhivske stavbe so bili tako Arhiv kot pristojni republiški organi prepričani, da bo zidava dolgotrajna in da je "treba še naprej iskati možnosti za provizorično prevskladiščenje ogroženega arhivskega materiala".³³

Arhiv je skušal dobiti v najem prostore v gradu Goričane, nekdanjem prosvetnem domu v Preski, v gradu Lisičje, višji upravni šoli pri Škofljici, a mu to nikjer ni uspelo. Izvršni svet pa je Arhivu leta 1957 predlagal selitev v nekdanjo Galetovo graščino v Siški. Zgradba ni bila niti dovolj velika niti ustrezno vzdrževana, zato ponudbe ni mogel sprejeti.³⁴ Za tem so mu ponudili še Naglasovo hišo na Novem trgu.³⁵ Tudi ta je bila premajhna in potrebna temeljite obnove.

Kmalu pa se je pokazalo, da republika novogradnje arhiva ne bo izvedla. Delegaciji arhiva, ki je obiskala predsednika Izvršnega sveta Borisa Kraigherja v zvezi z arhivskimi prostori, je ta povedal, da nove arhivske stavbe v trenutnem položaju še ni mogoče zgraditi. Obljubil pa je, da se bo zavzel, da bo Arhiv dobil celotno poslopje Poštne direkcije na Levstikovem trgu, da bo tja lahko prenesel gradivo, deponirano po kletih.

Zamisel je bila v tedanjih razmerah sprejemljiva in Društvo arhivskih delavcev, ki je ves čas spremljalo reševanje vprašanja prostorov, jo je s posebno resolucijo³⁶ podprlo. Tudi upravni odbor Arhiva, njegovi zunanji člani so bili takrat dr. Fran Zwitter, dr. Dušan Biber in Marjan Britovšek, je podprl zamisel, da Arhiv čimprej dobi preostale prostore, ki bodo omogočili "da se vanje spravijo vse arhivalije, ki so sedaj raztresene po kletih in neprimernih prostorih, da se uredi in napravijo dostopne".³⁷ Poudarili pa so,

da Arhiv ne sme opustiti priprav za novo stavbo. Poskrbi naj za načrte in finančna sredstva.

Konec leta 1958 se je Izvršni svet sporazumel s poštним podjetjem, da bo njegovo stavbo odkupil za Arhiv in jo bo PTT izpraznil do konca leta 1964.³⁸ Zavod za ureditev stare Ljubljane je tedaj svetoval, da naj bi ob teh stavbah zgradili še primerno novo arhivsko skladišče. V tem smislu je inž. arh. Boris Kobe napravil idejni načrt za funkcionalno ureditev spomeniško zaščitenega stavbnega kompleksa ob Levstikovem trgu in za novo sedemetažno arhivsko skladišče "silos", ki bi stalo v neposredni bližini. Na Izvršnem svetu so bili z načrti zadovoljni in predlog za adaptacije in novogradnje silosa je bil sprejet v petletni program gradenj iz sklada LRS za negospodarske naložbe 1961-1965. Predračun je znašal 610.000.000.- din. Predvidenih je bilo tudi 100.000.000.- din za odkup poslopij na Levstikovem trgu št. 2 (danes št. 3). Zataknilo pa se je pri občini Ljubljana Center, ki ni hotela izdati lokacijske odločbe za zidavo. Najprej je zahtevala načrt za variantno lokacijo silosa na dvorišču obstoječega stavbnega kompleksa. Ko se je pokazalo, da silosa na dvorišču ni mogoče postaviti, pa je Arhivu poslala v podpis pogodbo za predhodna plačila v komunalni sklad, za rušenja stavb in preselitve, s katero je pogojevala izdajo lokacijske odločbe. Po mnenju Izvršnega sveta pogodba ni bila zakonita in Arhivu ni dovolil podpisa.³⁹

Kam iz slepe ulice? Po nasvetu Zavoda za ureditev stare Ljubljane je Arhiv razpisal interni anonimni natečaj za izdelavo idejnih načrtov za zgradbe Državnega arhiva in urbanistično ureditev širšega okoliša arhiva. Skupaj z Zavodom za ureditev stare Ljubljane je z Društvom arhitektov Ljubljana februarja 1963 sklenil pogodbo o organizacijski izvedbi internega natečaja za izdelavo idejnega projekta adaptacije obstoječih poslopij in novogradnje arhivskega skladišča ter urbanistično rešitev kompleksa med Grudnovim nabrežjem, Vožarskim potom, Karlovško cesto in Levstikovim trgom. Na natečaj se je prijavilo sedem članov Društva arhitektov Ljubljana ter dostavilo svoja dela. Komisija je izbrala projekta inž. arh. Braca (Vladimirja) in Mete Mušič in inž. arh. Toneta Bitenca, ki sta poleg funkcionalnih vprašanj najprimerneje rešila novo arhivsko skladišče na jugozahodni strani Gruberjeve palače. Z njimi so bile nato sklenjene pogodbe za izdelavo glavnih projektov.⁴⁰

³² ARS, AS 0, Dopis republiške komisije za revizijo investicijskih programov z dne 4. 2. 1960, š. 5, a. e. 663; Zapisnik seje upravnega odbora Državnega arhiva LRS z dne 28. 4. 1960, š. 6, a. e. 829/60.

³³ ARS, AS 0, Gradivo za razpravo na seji Sveta za kulturo in prosveto, poslano Arhivu 31. 5. 1957, š. 4, a. e. 650/57.

³⁴ ARS, AS 0, Spomenica, poslana Izvršnemu svetu skupščine LRS z dne 30. 10. 1957, š. 5, a. e. 680.

³⁵ ARS, AS 607, Arhivsko društvo Slovenije. Občni zbor društva z dne 16. 5. 1960, š. 4.

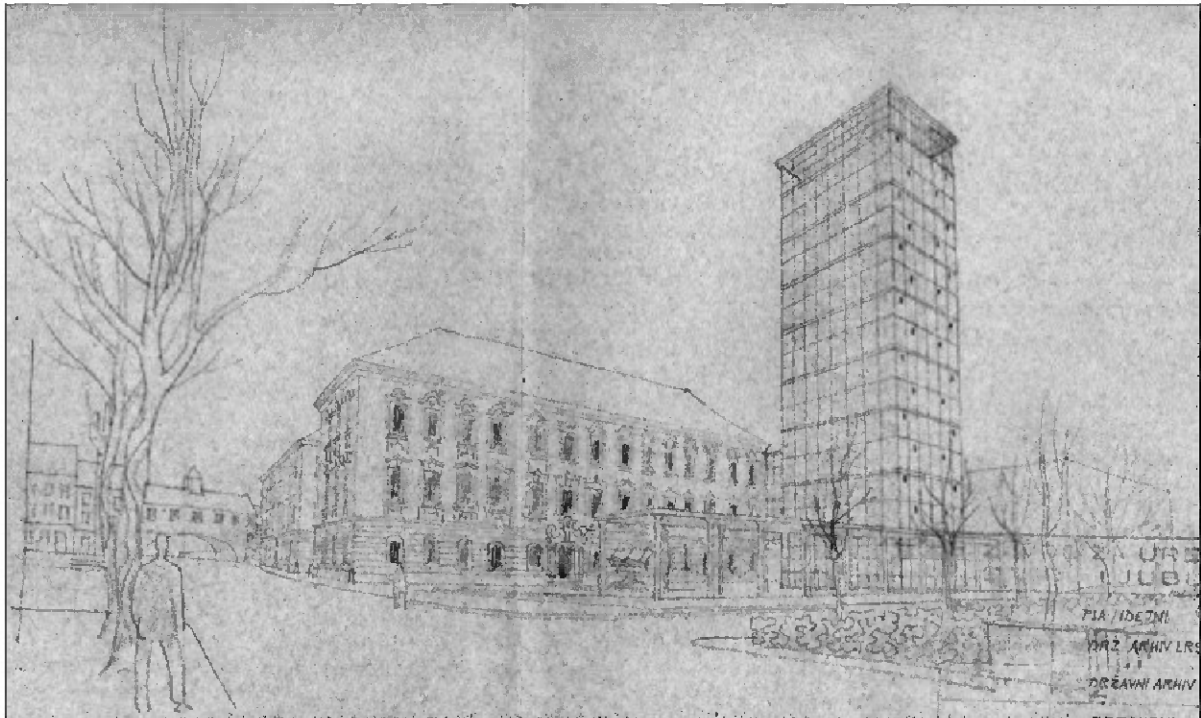
³⁶ ARS, AS 0, Resolucija Društva arhivskih delavcev z dne 30. decembra 1957, š. 5, a. e. 706/57.

³⁷ ARS, AS 0, Zapisnik 8. seje upravnega odbora Državnega arhiva LRS z dne 24. 12. 1957, š. 5, a. e. 713/57.

³⁸ ARS, AS 0, Dopis Državnega arhiva Izvršnemu svetu LRS z dne 18. 3. 1959, š. 5, a. e. 781.

³⁹ ARS, AS 0, Program negospodarskih investicij za razdobje 1961-1965, 10. 5. 1961, š. 61-64, a. e. 122/61; dopis Državnega arhiva z dne 23. 11. 1961, š. 61-64, a. e. 365/61; peta seja UO DAS z dne 7. 3. 1962, š. 61-64, a. e. 93/62.

⁴⁰ ARS, AS 0, Zapisnik zaključne seje natečajne komisije z dne 6. 8. 1963, š. 61-64, a. e. 339/63; AS 607, Arhivsko društvo Slovenije, Jože Maček, Nova zgradba Državnega arhiva SRS, referat na društvenem zborovanju v Celju, oktobra 1963.

Idejna skica za skladišče Državnega arhiva, 1961, projektant prof. inž. arh. Boris Kobe. Arhiv Republike Slovenije, AS 0, gradbeni načrti.

Leta 1965 je Arhiv končno prevzel v upravljanje celotni stavbni kompleks Poštne direkcije. Pripravljen je imel investicijski program za njegovo adaptacijo in izgradnjo. Dobil je tudi lokacijsko odločbo. Stroške za investicijo v višini 7.927.281 din⁴¹ naj bi dobil iz sklada SR Slovenije za negospodarske naložbe. Toda začela se je gospodarska reforma in z njo veliko varčevanje. V letu 1965 so morali vsi uporabniki republiškega proračuna znižati že odobrena sredstva za 7 odstotkov. Arhiv je moral vrniti dva milijona dinarjev,⁴² in to prav tedaj, ko mu je po dvajsetih letih prizadevanj vendarle uspelo dobiti prostore za namestitev arhivskega gradiva! Program izgradnje je bil zaradi gospodarske reforme odložen za nedoločen čas.

Arhiv je v izpraznjene prostore poštne stavbe preselil skoraj vse gradivo, ki ga je imel po kletah, razen s Cankarjeve 5 in Masarykove 14. Vendar ga je tudi tu moral zložiti na kup v Gruberjevi palači, ker ni imel sredstev za ureditev in opremo prostorov. Iskal je poti, da bi pridobil finančna sredstva. Nekaj prostorov je celo oddal v najem, da je lahko pokrival materialne stroške. Republiški skupščini pa je spomladi 1967 poslal spomenico, kjer je širše obrazložil položaj, ki je nastal s tem, da je dobil prostore, ne pa tudi

sredstev za njihovo ureditev in opremo. Podporo je iskal med delegati v skupščini. Svetovali so mu, naj izdela in predloži program ter predračun samo za obnovo poslopja za arhivske namene. Pripravil je skrčen program obnove obstoječih stavb, brez novogradnje in brez opreme, razen opreme za filmsko skladišče. Zanj bi potrebovali 4.400.000.- Novih din, izvedli pa naj bi ga v letih od 1968 do 1971.⁴³ Delegacija, v kateri so bili predstavniki Arhiva, Zgodovinskega inštituta Univerze in Slovenske akademije znanosti in umetnosti, je obiskala predsednika kulturnoprosvetnega zbora republiške skupščine in predstavila program. Že obljubljenе dotacije so bile v začetku leta 1968 odpovedane.⁴⁴

V naslednjih mesecih so pripravili nov program in predračun za sanacijo in adaptacijo arhivskih zgradb⁴⁵ ter ga dostavili Izvršnemu svetu. Podpredsednik Izvršnega sveta dr. Anton Hočevar, ki je s predsednikom skupščinskega kulturnoprosvetnega zbora Milošem Poljanškom, dr. Ernestom Petričem in republiškim sekretarjem za kulturo Tomom Martelancem s tem v zvezi

⁴¹ ARS, AS 0, Delovno poročilo Državnega arhiva za leto 1965, š. 65-69, a. e. 64/66.

⁴² ARS, AS 0, Dopis Državnega arhiva z dne 9. 8. 1965, š. 65-69, a. e. 460/65; Delovno poročilo Arhiva Slovenije za leto 1966, š. 65-69, a. e. 57/67.

⁴³ ARS, AS 0, Delovno poročilo Arhiva Slovenije za leto 1967, š. 65-69, a. e. 83/68; "Predlog za sanacijo in adaptacijo zgradbe Arhiva Slovenije na Levstikovem trgu 3", š. 65-69, a. e. 410/67.

⁴⁴ ARS, AS 0, Zapisnik 3. seje razširjene delovne skupnosti Arhiva Slovenije z dne 31. 1. 1968, š. 65-69, a. e. 71/68.

⁴⁵ ARS, AS 0 "Program za ureditev materialnih pogojev Arhiva Slovenije" z dne 7. 5. 1968 in priloga "Predračun za sanacijo in adaptacijo zgradbe ter nabavo polic in druge opreme", š. 65-69.

*Maketa skladišča Državnega arhiva, 1961, projektant prof. inž. arh. Boris Kobe.
Arhiv Republike Slovenije, AS 0, gradbeni načrti.*

obiskal Arhiv, je svetoval, naj načrtujejo bolj dolgoročno, z manjšimi koraki. Arhiv je nato pripravil petletni načrt obnove. Izvršni svet je načrt podprl in republiška skupščina je aprila 1969 sprejela odlok o finančnem programu za financiranje obnove stavbe Arhiva Slovenije,⁴⁶ ki je predpisoval obnovev poslopij v petih letih. Naložba je skupno znašala 5,569.280 din.

Po tem odloku so bila na podlagi programa, ki ga je izdelal Arhiv, zagotovljena sredstva za adaptacijo trakta ob Rožni ulici in nabavo opreme (1,164.000.- din), za adaptacijo trakta ob Levstikovem trgu in za nabavo opreme (2,353.600.- din) ter za adaptacijo trakta ob Zvezdarski ulici in za nabavo opreme (2,051.680.- din).

Arhiv je takoj naročil izdelavo načrtov. Še isto leto jih je izdelal Slovenija projekt z glavnim projektantom inž. arh. Janezom Trenzem. Pridobili so tudi gradbeno dovoljenje. Začeli naj bi prvo fazo, to je na objektu nekdanjih hlevov ob Rožni ulici. Pokazalo se je, da je smotrnejše stari objekt porušiti in na njegovem mestu zgraditi enako visoko dvonadstropno novo skladišče. Z dovoljenjem občine Ljubljana Center so avgusta 1969 objekt porušili skupaj z lopo ob južni fasadi Gruberjeve palače. Tedaj pa so se stanovalci Rožne ulice pritožili, češ, da postopek za pridobitev gradbenega dovoljenja ni bil pravilen. Uspelo jim je. Občina ga je morala obnoviti, kar je začetek gradbenih del zavleklo za celo leto. Graditi so začeli 26. oktobra 1970. Napravili so

izkop v globino dveh metrov, 11. novembra pa so na zahtevo Službe družbenega knjigovodstva morali dela ustaviti. Financiranje gradnje naj bi ne bilo urejeno, ker so bila sredstva po predračunu višja, kot jih je za trakt ob Rožni ulici predvideval odlok republiške skupščine iz leta 1969. Odlok je namreč predvidel financiranje po fazah. Razdelitev pa je bila približna, ker ob pripravi odloka še niso imeli načrtov. Mišljeno je bilo, da bo mogoče med fazami v okviru odloka sredstva prelivati, a Služba družbenega knjigovodstva tega ni dovolila. Potrebna je bila sprememba odloka. Po nerazumljivih birokratskih zapletih, ki so trajali celi dve leti, so gradbena dela lahko nadaljevali šele julija 1972.⁴⁷

Leta 1973 je bilo skladišče ob Rožni ulici zgrajeno. Zaradi podražitev pa je denar, ki je bil leta 1969 predviden za vse tri trakto, zadoščal le za golo stavbo in dve etaži polic.⁴⁸ Morali so pridobiti dodatna finančna sredstva za ureditev centralnega ogrevanja, za zgraditev kotlovnice, vkop cisterne, zgraditev stika z Virantovo hišo, nabavo polic in še nekaj druge opreme. Tudi to je trajalo več kot dve leti. Uporabno dovoljenje so dobili sredi leta 1976 in takrat so začeli seliti gradivo. Vseljeno skladišče je bilo svečano odprto na dan arhivov, 20. oktobra 1976.⁴⁹

⁴⁷ ARS, AS 0, Informacija o problemih Arhiva Slovenije z dne 14. 4. 1972, š. 70-72, a. e. 138/72.

⁴⁸ ARS, AS 0, Dopis Arhiva Slovenije z dne 20. 7. 1973, š. 73, a. e. 323/73.

⁴⁹ Poročilo o delu Arhiva Slovenije za leto 1976, str. 26.

⁴⁶ Ur. l. SRS, 14-III. 1969.

Skladišče ob Rožni ulici je bilo prvo namensko zgrajeno arhivsko skladišče v Sloveniji. V trietažno poslopje, s tlorisom 12,20 krat 40 (oz. 32,5) metrov z uporabno površino 1200 kvadratnih metrov, je bilo mogoče postaviti 6000 tekočih metrov arhivskih polic.

Sredi sedemdesetih let je Arhiv pripravil nove načrte za sanacijo in izgradnjo arhivskih stavb. V tem času so na različnih ravneh potekale razprave o arhivski problematiki v republiki; prirejali so jih Arhiv in Arhivsko društvo v povezavi z drugimi organizacijami, z namenom obveščanja in ozaveščanja o nujnosti njenega reševanja⁵⁰. Vzporedno s tem so potekala prizadevanja za zagotovitev finančnih sredstev. Leta 1976 so pridobili finančna sredstva za obnovo fasade in baročnega stopnišča Gruberjeve palače, pripravili so dokumentacijo za adaptacijo Virantove hiše in idejni projekt za obnovo celotnega stavbnega kompleksa, ki so jo načrtovali izvesti v letih 1977-1981. Republiški komite za kulturo je pripravljala izčrpno informacijo za republiško skupščino, ki naj bi bila podlaga za sprejetje odloka o zagotovitvi finančnih sredstev za sanacijo Arhiva. Zaradi slabega finančnega položaja v letu 1977 odloka skupščina ni sprejela, pač pa je Izvršni svet Arhivu odobril 5,299.655.- din za izpolnitev prve faze petletnega sanacijskega načrta.⁵¹ Začela so se obnovitvena dela v Virantovi hiši in severnem delu pritličja Gruberjeve palače za potrebe konservacijskega laboratorija. V tem letu je Arhiv pridobil v uporabo tudi grad Lisičje. Konec leta 1977 je Republiški komite za kulturo pripravil za republiško skupščino informacijo o arhivski službi v SR Sloveniji, v kateri je bila poudarjena potreba, naj se nadaljuje začeta sanacija republiškega arhiva, za katero že obstaja petletni sanacijski program. Po razpravi o informaciji⁵² decembra 1977 je republiška skupščina 19. junija 1978 sprejela zakonski odlok,⁵³ ki je Arhivu zagotovil 94 milijonov din za sanacijo, ki je že potekala. Predvidena je bila taka dinamika vlaganj: 1978. leta 8,800.000.- din, leta 1979 20,400.000.- din, leta 1980 7,600.000.- din, leta 1981 46,423.000.- din in 1982 10,820.000.- din.

Načrt sanacije je obe obstoječi stari zgradbi funkcionalno vključil v arhivski program. Za baročno Gruberjevo palačo, ki bi bila osrednji

objekt, je bila predvidena revitalizacija. V njej naj bi bili prostori za javni program Arhiva, študijski del, upravo in tehnične službe. Virantova hiša, ki je kot kulturni spomenik manj pomembna, je bila v celoti namenjena za skladišča, tako kot so bila samo skladišča v novi stavbi ob Rožni ulici, kjer naj bi usposobili za uskladiščenje gradiva tudi podstrešje. Idejni osnutek je bil narejen za petetažno novo stavbo med Zvezdarsko ulico in Grudnovim nabrežjem, kjer naj bi bila skladišča, trezor in zaklonišče. Projekt pa je bil izdelan za prizidek ob Gruberjevi palači, ki bi povezal v enoten stavbni kompleks vse obstoječe in načrtovane nove stavbe. V tem prizidku bi bile garaže, sprejemno skladišče, hišnikovo stanovanje, delovni kabineti in prostori za prehrano delavcev. Za Arhiv je bil rezerviran tudi prostor oziroma stavbe na današnji Zvezdarski ulici 4 in Rožni 8, kar pa v odloku še ni bilo upoštevano. Na praznem prostoru pred Gruberjevo palačo je bil načrtovan stilni, baročni park.⁵⁴

Projekte je še naprej pripravljala Slovenija projekt. Dipl. inž. Janez Trenz je poleg skladišča v Rožni ulici projektiral še prenovo Virantove hiše (razen nove zasteklitve oken na arkadnih hodnikih) in Gruberjeve palače, projekte za novi prizidek ob Gruberjevi palači, skladišče med Zvezdarsko ulico in Grudnovim nabrežjem ter prenovo podstrešja v Rožni ulici pa dipl. inž. arh. Svetozar Križaj. Projektiranje in izvajanje je potekalo ob sodelovanju spomeniškovarstvene službe, ki jo je izvajal Ljubljanski regionalni zavod za spomeniško varstvo.

Prva je bila v letih 1977 in 1978 adaptirana in opremljena Virantova hiša z delom pritličja Gruberjeve palače, kamor se je konec leta 1979 preselila konservacijska služba iz Muzeja narodne osvoboditve v Ljubljani. Leta 1979 je bila obnovljena še fasada.

V letih 1979 in 1980 je bila obnovljena in restavrirana notranjščina Gruberjeve palače.⁵⁵ Že pred tem je bila leta 1976 obnovljena fasada in restavrirano ovalno Gruberjevo stopnišče s Herleinovo sliko na svodu. Restavriranje stopnišča je vodil prof. Franc Kokalj, sodelovala sta konservatorja Ivan Pavlinec in Momo Vuković. Herleinovo poslikavo je restavriral akademski slikar in restavrator Viktor Snoj. Oktobra 1977 so pred začetkom obnavljanja Virantove hiše od tam začasno preselili arhivsko čitalnico v prvo nadstropje Gruberjeve palače. Tedaj so obnovili vhodno vežo in štukature v sobi pred kapelo. Odprli so vhod v Arhiv iz Zvezdarske ulice po Gruberjevem stopnišču.

Vzporedno z obnovo Gruberjeve palače je

⁵⁰ ARS, AS 607, Arhivsko društvo Slovenije, Informacija o arhivski službi v Sloveniji in njenih problemih, izdelana na podlagi ankete konec leta 1972, poslana CK ZKS in Izvršnemu svetu skupščine SRS, §. 72-73; Pismo o stanju arhivske službe, Arhivi I, Ljubljana 1978, str. 45 sl.

⁵¹ Poročilo o delu Arhiva Slovenije za leto 1976, str. 1-2; Poročilo o delu Arhiva Slovenije za leto 1977, str. 2 in str. 35.

⁵² M. Oblak-Čarni, Razprava o arhivih v skupščini SR Slovenije, Arhivi I, Ljubljana 1978, str. 47 sl.

⁵³ Zakon o investicijskih vlaganjih socialistične republike Slovenije v graditev objektov in nabavo opreme v obdobju od leta 1978 do leta 1982. Ur. l. SRS št. 17, Ljubljana 4. avgust 1978, leto XXXV, str. 1622.

⁵⁴ Oblak-Čarni Marija, Ema Umek, Načrtovanje in gradnja arhivske stavbe na primeru Arhiva SR Slovenije, Arhivi '79, Maribor 1979.

⁵⁵ Ema Umek, Janez Kos in Milček Komelj, Arhiv SR Slovenije in Gruberjeva palača. Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. Zbirka vodnikov, zv. 119. Ljubljana 1982.

bilo v letih 1979 in 1980 usposobljeno za skladišče podstrešje v Rožni ulici, tako da je bilo dvignjeno in ustrezno izolirano.

Leta 1980 je bila sanacija arhivskih stavb ustavljena oziroma upočasnjena zaradi stabilizacijskih ukrepov. Leta 1981 so do konca izvedli začeta dela v Gruberjevi palači. S policami so opremili prostore za knjižnico in vanje preselili knjige. Dopolnili so pisarniško opremo v delovnih prostorih. Odprli so arhivsko čitalnico v drugem nadstropju Gruberjeve palače. V podstrešni etaži skladišča v Rožni ulici so namestili predalčnike za katastrsko gradivo in načrte. V skladiščih so namestili alarmne naprave proti požaru.

Načrtovane zidave skladišča med Zvezdarsko ulico in Grudnovim nabrežjem, prizidka h Gruberjevi palači in filmskega skladišča na Lisičjem so ostale pri načrtih. Zato filmskega arhivskega gradiva niso mogli preseliti v ustreznejša, bolj suha skladišča. Bili so tudi brez potrebnih rezervnih skladišč za nova prevzemanja.⁵⁶

Dotlej opravljena sanacija arhivskih stavb je, kljub nedokončanosti, pomenila velik napredek za delovanje arhivske institucije. Vse arhivsko gradivo, v arhivskih skladiščih ga je bilo takrat okrog petnajst tisoč tekočih metrov, so zložili na police in je postalo dostopno za raziskave. Prav tako je bila ustrezno nameščena in dostopna knjižnica (ok. 14.000 zvezkov). Arhiv je dobil konservatorsko in restavratorsko delavnico ter možnosti za kadrovske razvoj. Na novo je zaživela tudi Gruberjeva palača, izjemen umetnostni spomenik. V njej je od leta 1978 sedež Arhiva, z vhodom po baročnem stopnišču iz Zvezdarske ulice.

V naslednjih nekaj letih so bila opravljena vzdrževalna dela, razne izboljšave in dopolnitve. Leta 1982 je bilo na gradu Lisičje adaptirano prvo nadstropje in opremljeno s policami (1605 tekočih metrov). V Gruberjevi palači so nadaljevali obnovo štukatur. Restavriral jih je mojster Branimir Krulc. V sobi za kapelo v prvem nadstropju so odkrili in restavriral stenske poslikave, to so opravili konservatorji Ljubljanskega regionalnega zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine. Pritlična okna v Rožni ulici so zaščitili s kovinskimi polknicami.

Leta 1983 so v skladišču na Cankarjevi 5 zamenjali pod in postavili kovinske police. V gradu Lisičje so uredili hišniško stanovanje. Leta 1984 je bil vgrajen agregat za uravnavanje vlage v skladišču za filme v Virantovi hiši. Leta 1986 je bila po načrtih arhitekta Svetozarja Križaja zgrajena vratarnica v Gruberjevi palači. Leta 1986 je arhiv pridobil opremo za mikrofilmski laboratorij. Leta 1990 je bila v čitanici odkrita in naslednje leto restavrirana bidermajerska poslikava. Delo je financiralo mesto Ljubljana in je potekalo pod nadzorom Ljubljanskega regionalnega zavoda za varstvo naravne in kulturne

dediščine.⁵⁷ Vodila ga je restavratorica Lidija Avbelj. Čitalnica in prostori, namenjeni javnemu programu v arhivu, so bili na novo opremljeni.

Zaradi prostorske stiske si je Arhiv prizadeval za nadaljevanje ustavljenih gradbenih del. Pripravil je načrte. Izvršni svet je leta 1989 sprejel sklep o izgradnji prizidka h Gruberjevi palači, vendar ga republiški skupščini ni predložil in zidava ni bila sprejeta v program investicij za leto 1990.⁵⁸

Konec osemdesetih let so se dozidav k baročni Gruberjevi palači, ki so bile vedno trd oreh za projektante, lotili študentje na študijskem raziskovalnem taboru "Baročna Ljubljana" leta 1989 pod vodstvom profesorja Janeza Koželja. H Gruberjevi palači bi zgradili prizidek in ji še z enim portalom vrnilo simetrijo, ki je bila porušena s prizidkom, zgrajenim v času Ilirskih provinc. Na južnem robu parka pa bi zgradili Gruberjevi palači enakovreden objekt, ki bi stal tudi na mestu hiš na Žabjaku. Te so predvideli za rušenje.⁵⁹ Pod mentorstvom istega profesorja je leta 1991 tudi diplomantka Tjaša Štampihar izdelala diplomsko delo "Projektna študija dozidave in preureditve Gruberjeve palače v Ljubljani za potrebe Arhiva Republike Slovenije". Arhiv je pri nadaljnjem načrtovanju izgradnje arhivskih stavb opozoril na te nove in zanimive ideje študentov.

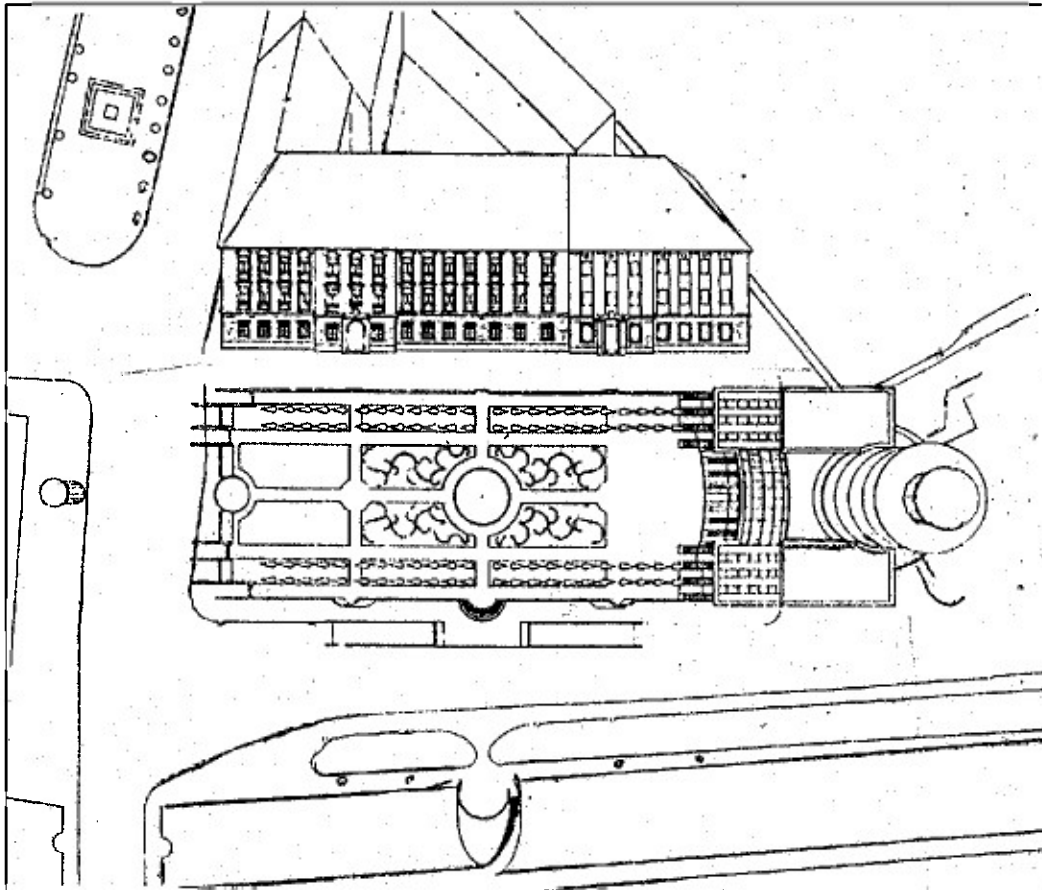
Družbene spremembe leta 1990 in z njimi povezane reorganizacije so pred Arhiv postavile nove naloge. Ob razpustitvi nekaterih upravnih organov, interesnih skupnosti, zlasti pa ZKS in SZDL je nastalo vprašanje zaščite in prevzema v Arhiv velikih količin gradiva (okrog dvanajst tisoč tekočih metrov). Ker ni imel prostora, je gradivo skušal zaščititi na mestih, kjer je nastalo. Ob vključitvi Zgodovinskega arhiva Zveze komunistov Slovenije 1990 in Arhiva Inštituta za novejšo zgodovino (1992) ter kasneje tudi Arhiva sekretariata za notranje zadeve, je prevzel tudi njihova arhivska skladišča. Izvršni svet je opozoril na nujnost uresničitve sklepa iz leta 1989 o izgradnji prizidka h Gruberjevi palači. V smislu ustavljene sanacije je Arhiv pripravil načrt, po katerem bi obnovo in dozidave v letih od 1991 do 1995 končali. Poleg prizidka I so načrtovali prizidek II in adaptacijo stavb ob južnem robu parka pred Gruberjevi palačo za potrebe Arhiva in sanacijo celotnega gradu Lisičje in ob njem izgradnjo filmskega skladišča z laboratorijem. Po oceni, ki so jo pripravili s pomočjo strokovnih služb Republiškega sekretariata za pravosodje in upravo, bi stroški za zidavo prizidkov znašali 73 milijonov dinarjev, za prenovo gradu Lisičje in

⁵⁷ Obvestila Arhiva Republike Slovenije, Ljubljana, junij 1991, VII-2.

⁵⁸ Prav tam, junij 1989, V-2, str. 10 (168. seja Izvršnega sveta SR Slovenije).

⁵⁹ Darinka Kladnik, Kronika zamisli. Baročna Ljubljana – kot študijski izziv. Dnevnik, Ljubljana, 13. 5. 1989, str. 5.

⁵⁶ Poročilo o delu Arhiva SR Slovenije v letu 1981.

Skica dozidave Gruberjeve palače. Darinka Kladnik, Kronika zamisli. Baročna Ljubljana – kot študijski izživ, Dnevnik, Ljubljana 13. maj 1989, str. 5.

za zidavo filmskega skladišča z laboratorijem pa 33 milijonov dinarjev.⁶⁰

Ko so načrt predstavili ministru za kulturo, je ta podprl prizadevanja Arhiva za ureditev prostorske problematike, a je menil, da bi bilo treba razmišljati o novogradnji za kompleksnejšo rešitev bolj dolgoročnih potreb.⁶¹ (Nekatere ustanove, na primer Mesto Ljubljana, Etnografski muzej, so v tistem času želele Gruberjevo palačo pridobiti za svoje dejavnosti). Konec leta 1990 pa se je pokazala možnost pridobitve prostorov za arhiv v eni od ljubljanskih vojašnic, ki naj bi bile kmalu izpraznjene. Kazalo je, da bi bila to najhitrejša rešitev, zato jo je predlagal tudi minister kot alternativo za (najbrž) zelo dolgoročno novogradnjo.

Arhiv je zaprosil za eno izmed vojašnic. Opozoril pa je, da mora biti stavba v mestnem jedru ali njegovi neposredni bližini, dostopna raziskovalcem. Prostor mora biti adaptiran in opremljen skladno s potrebami arhivske stroke. Potrebovali bi deset tisoč kvadratnih metrov površine, s tem

da bi obdržali skladišči v Virantovi hiši in ob Rožni ulici, ki sta bili adaptirani za arhivske potrebe.

Dne 3. septembra 1992 je Ministrstvo za kulturo s sklepom Vlade dobilo v upravljanje in uporabo poslopje bivše kasarne na Roški cesti v Ljubljani za potrebe Arhiva Republike Slovenije, republiškega Restavratorskega centra in Zgodovinskega arhiva Ljubljana. Še isto leto je Arhiv s sodelovanjem vladinega Servisa skupnih služb prijavil naložbo za proračunsko leto 1993, drugič pa leta 1993 za proračunsko leto 1994. To leto je pripravil načrte in še računal na vselitev "dve leti pred koncem tisočletja".⁶²

V vojašnico so naselili begunce iz Bosne in ti so v njej ostali do avgusta 1995. Tudi v naslednjih letih rekonstrukcija ni potekala po predvidenih načrtih. Obnovljen je bil le trakt, v katerega se je vselil republiški Restavratorski center. Arhiv je moral iskati novečasne prostore za skladiščenje gradiva. Doslej ima gradivo razpršeno na nekaj lokacijah v Ljubljani in na Lisičjem. Dobil pa je zagotovila, da se bodo obnovitvena dela začela spomladi 2002.

⁶⁰ ARS, AS 0, Gradbene zadeve 1990. Prostorska sanacija Arhiva Republike Slovenije 1991-1995.

⁶¹ Prav tam. Republiški sekretariat za kulturo: Mnenje k načrtu izgradnje Arhiva Republike Slovenije z dne 9. 10. 1990.

⁶² Obvestila Arhiva, Ljubljana, marec 1994, X-1, str. 30-49.

Vojašnica na Roški cesti, obnovitvena dela aprila 2002. Arhiv Republike Slovenije, Fototeka.

SUMMARY

THE BUILDINGS OF OUR NATIONAL ARCHIVES

After the collapse of the Austro-Hungarian monarchy in 1918, the archival material from the entire Slovenian national territory as well as the appertaining archivists from the central agencies of the former monarchy were meant to come under the roof of the Provincial Archives in Ljubljana. The expansive merged archives would be located in one of the emptied barracks.

The idea of creating the Slovene national archives slowly began to take shape. In 1926 the then State archives were confined to the National museum without any prospects for expansion. After 1945 the search for a solution to the problem of space was intensified. A new building was planned in the first five-year plan already but the project did not go ahead due to the events of 1948. In 1953, the Archives moved first to the casino building and still in the same year, to the old building of the Post headquarters on the Levstik square. At the end of the 1950s, another attempt to build new premises on Aškrčeva street failed. **The Archives started to plan a reconstruction of the buildings complex along Levstik square and a new construction of a depot next to it.** After further failed attempts – in 1961 it was due to the opposition of the Ljubljana municipality and in 1965 because of the economic reform – a new depot was built **in Rožna street during the years 1972-76.** In the years 1977-1981, the Virant house and the Gruber palace were renovated. The Archives thus received the appropriate repositories for the archival material that had been acquired thus far, the conservation and restoration workshop, and the working premises. But the necessary reserve repositories were still missing. Due to the economic situation at the time, the Archives could not complete the planned renovation. They struggled to pursue the construction, especially after 1990 when many offices and institutions had been closed down due to the social changes and consequently, large quantities of archival material had to be taken over. In 1992, the Archives were granted the premises in the emptied barracks on Roška street in Ljubljana. While the premises are still waiting to be renovated, the newly acquire archival material has been deposited in the rented storehouses around Ljubljana and in Lisičje.

Das Schweizerische Bundesarchiv zwischen Staat und historischer Forschung

CHRISTOPH GRAF

In einem Artikel über das slowenische Nationalarchiv diskutiert Natalija Glažar die Funktion eines Nationalarchivs im Zusammenhang mit dem Recht auf Information.¹ Sie entwickelt ihren theoretischen Ansatz aus der widersprüchlichen Doppelfunktion von staatlichen Archiven: Sie sind einerseits Teil der Verwaltung – und schützen somit staatliche Interessen – und erbringen andererseits Dienstleistungen für die Öffentlichkeit. Glažar interessiert sich für die Frage, wie staatliche Archive ihre Öffentlichkeitsfunktion wahrnehmen. Sie geht vom Öffentlichkeitskonzept von Jürgen Habermas² aus und präsentiert staatliche Archive als eine Möglichkeit für die Funktion der Demokratie in der Öffentlichkeit. Archive verfügen über Quellen, die es ermöglichen, ein Gleichgewicht zwischen der medialen Repräsentation der Welt einerseits und dem ursprünglichen Kontext der Information andererseits zu schaffen.

Der folgende Text beschäftigt sich mit dem Schweizerischen Bundesarchiv als einem Fallbeispiel für die gesellschaftliche, wissenschaftliche und politische Bedeutung von öffentlichen Archiven.³ Es geht insbesondere um die Position von Nationalarchiven zwischen Staat und historischer Forschung, um Aufgaben und Tätigkeiten, für die sich der Adressat dieser Festschrift, Dr. Jože Žontar, während Jahrzehnten äusserst qualifiziert und erfolgreich eingesetzt hat.

Pierre Nora, der Verfechter des Konzepts der "lieux de mémoire", hat in einem seiner brillanten Essays die Rolle der Archive als dokumentarische Gedächtnisse der Staaten am Beispiel Frankreichs kritisch analysiert.⁴ Der französische Historiker und Gedächtnistheoretiker bestätigt den bekannten konstitutiven Stellenwert der Französischen Revolution für die Geschichte und

den Begriff der öffentlichen Archive, bezeichnet diesen Einfluss aber als "zutiefst zwiespältig".⁵ Zwar sei mit der Französischen Revolution, konkret mit dem berühmten Archivgesetz von 1794, das grundlegende Prinzip verankert worden, dass die Archive der Nation gehören und allen Bürgern zur Verfügung stehen müssen, womit zumindest theoretisch eine wissenschaftliche Geschichtsschreibung erst ermöglicht worden sei. Damit seien aber die staatlichen Prärogativen und Einschränkungen keineswegs beseitigt worden. Das Gesetz sei auf die Bürger und keineswegs auf die Historiker ausgerichtet gewesen. Robert-Henri Bautier bestätigend stellt Nora fest, das Archiv habe mit der Revolution keinen Bruch, sondern seine höchste Ausformung erfahren, es habe seine traditionelle Funktion als Symbol von Kontinuität, Zentralismus und Legitimität sowie seine rein bewahrende, rückwärts gewandte Vision behalten und perfektioniert. Erst unter dem Druck der positivistischen Geschichtsschreibung nach 1840 seien – so Nora unter Berufung auf Bautier – "die Archive aus dem Arsenal der Staatsgewalt zum Laboratorium der Geschichte geworden", habe die enge Verbindung – "die Osmose, nicht jedoch die Symbiose" – von Geschichte und Archiv begonnen.⁶

Die Archive hätten nun eine wahre Explosion der – zunächst zwar vorwiegend mediävistischen und von "Wertungsmanie" besessenen – historiografischen Produktion ausgelöst, und erst die positivistische Geschichte habe den entscheidenden Übergang von der erzählenden "Traditionsquelle", das heisst zum Beispiel der mittelalterlichen Chronik, zum "Überrest", das heisst zum Archivadokument als konstitutivem Quellentypus, gebracht und damit "der Geschichte eine praktisch unendliche Diversifizierung eröffnet".⁷

Indem sie Archivadumente zu Garanten der Wahrheit und Kriterien der Wissenschaftlichkeit erhoben, erhielten die positivistischen Historiker – und mit ihnen die Archive – legitimatorische Funktion für den bürgerlichen, liberalen und demokratischen Nationalstaat. Das Archiv habe der Geschichte – gerade durch die Unterscheidung und Verbindung von Tradition und Überrest – die konstitutive Grundlage und die dynamisier-

¹ Glažar, Natalija, *Access to the Public Information as a Means of Functioning of the Public*, University of Ljubljana, 15. 5. 1998.

² Habermas, Jürgen, *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, Frankfurt a.M., 1999.

³ Dieser Artikel ist eine überarbeitete und ergänzte Fassung eines Textes, der 2001 in *Studien und Quellen* erschienen ist; vgl. Graf, Christoph, "Arsenal der Staatsgewalt" oder "Laboratorium der Geschichte"? – Das Schweizerische Bundesarchiv und die Geschichtsschreibung, *Studien und Quellen*, Nr. 27, Bern, Zeitschrift des Schweizerischen Bundesarchivs, S. 65-79.

⁴ Nora, Pierre, *Zwischen Geschichte und Gedächtnis*, Berlin, 1990, S. 60 ff.

⁵ Idem, S. 66.

⁶ Idem, S. 68.

⁷ Idem, S. 72.

enden Instrumente geliefert, sei aber auch als "Laboratorium der Geschichte" ein primär auf die Vergangenheit ausgerichteter, passiver "lieu de mémoire" geblieben, schliesst Nora seine Analyse ab.

Die Deutungskraft von Noras Konzept hat zwar durchaus ihre Grenzen, wie sowohl sein französischer Kollege Gérard Noiriel⁸ als auch die Redaktion der innovativen schweizerischen Zeitschrift für Geschichte *traverse* festgestellt haben, letztere indem sie dem Konzept der "lieux de mémoire" das Konzept der "non-lieux de mémoire" entgegengestellt hat. Als "non-lieux de mémoire" werden drei sich teilweise überlagernde Typen definiert, nämlich die nicht von allen geteilten, die unterbrochenen und die von einer Minderheit angerufenen Gedächtnisorte.⁹ Noras Analyse ist zudem sehr stark auf die französische nationalstaatliche und archivische Tradition ausgerichtet. Sie ist aber trotzdem – *mutatis mutandis* – auf andere Staaten Europas anwendbar, d.h. allgemein relevant. Im folgenden beschränken wir uns auf die Schweiz als Fallbeispiel.

Keineswegs zufällig waren es die gesetzgebenden Räte der Helvetischen Republik, welche am 18. Dezember 1798 ein Gesetz über die "Errichtung eines Nationalarchivs und einer Gesetzgebungs-Bibliothek" verabschiedeten.¹⁰ Diese Gründung eines schweizerischen Nationalarchivs entsprach und entsprang durchaus dem moralischen Anspruch und Ideal des zentralistischen Nationalstaats. Das Archiv sollte die "Documente der Gerechtigkeit, der Humanität, des Edelmut, der Treue und des schweizerischen Biedersinnes" enthalten, wie seine Gründer mit

dem typischen aufklärerischen Pathos und unter dem Einfluss des französischen Archivgesetzes von 1794 postulierten.

Während die angesprochene "Gesetzgebungs-Bibliothek" den Widerständen und dem bürokratischen Wirrwarr der Helvetischen Republik zum Opfer fiel – die effektive Gründung der Schweizerischen Landesbibliothek erfolgte erst 1895 –, entstand und entwickelte sich das Zentralarchiv der Helvetischen Republik zum zwar keineswegs lückenlosen, aber durchaus repräsentativen, substantziellen und systematisch erschlossenen Grundstock des Schweizerischen Bundesarchivs, in das es 1848 zusammen mit den Archiven der Mediationszeit von 1803-1813 und der Tagsatzungsperiode von 1814-1848 integriert wurde.¹¹

Entsprechend dem französischen Vorbild und im Sinne von Pierre Nora ermöglichte das Helvetische Nationalarchiv theoretisch eine wissenschaftliche Geschichtsschreibung. Auch das Helvetische Archivgesetz von 1798 war keineswegs auf die Historiker, sondern auf die Bürger ausgerichtet – wobei von einer faktischen Öffentlichkeit keine Rede sein konnte –, denn auch hiezulande hatte das Nationalarchiv zunächst eine traditionelle, bewahrende und legitimierende Funktion. Es war in diesem Sinne ein klassischer "lieu de mémoire", mit dem Unterschied, dass es nicht – wie das französische – auf eine mehr oder weniger ungebrochene zentralistische nationale Tradition zurückgreifen konnte.

Der Impetus der positivistischen Geschichtsschreibung, der die französischen Archive gemäss Bautier ab etwa 1840 von "Arsenalen der Staatsgewalt" zu "Laboratorien der Geschichte" machte, erreichte das Schweizerische Bundesarchiv mit helvetischer Verzögerung und Abschwächung beziehungsweise Modifizierung: Das Bundesarchiv fristete im neu gegründeten Bundesstaat in personeller und materieller Hinsicht lange Zeit ein Schattendasein.¹² Die auf Neubeginn und Ausgleich bedachten Bundesbehörden beschränkten sich auf minimale Organisationsvorschriften für das eigene Archiv und begnügten sich mit der erwähnten Integration des Helvetischen-, des Mediations- und des Tagsatzungsarchivs in das Bundesarchiv. Der Bundesrat beschloss am 16. Januar 1852, ein Gesamtrepertorium der eidgenössischen Abschiede von 1421-1798 erstellen zu lassen. Damit begann die jahrzehntelange Repertorisierungs- und Edi-

⁸ Noiriel, Gérard, *Qu'est-ce que l'histoire contemporaine?*, Paris, 1998, S. 202, *traverse*, 1999, Nr. 1, S. 8.

⁹ *traverse*, 1999, Nr. 1, S. 7 ff. Die in dem Band versammelten Beiträge thematisieren die verschiedenen Typen von "non-lieux de mémoire", nämlich "die Politik des Erinnerns, der Amnestie, die Prozesse des Vergessens, Schweigens, Verhüllens, Verengens oder die Verformung und Umformung der Vergangenheit" (Idem, S. 10). Vgl. zur ganzen, komplexen und aktuellen Thematik von Erinnerung, Gedächtnis und Geschichte: Lübke, Hermann, *Im Zug der Zeit. Verkürzter Aufenthalt in der Gegenwart*, Berlin, 1992, v. a. S. 8-12. Ders., "Zeit-Erfahrungen. Sieben Begriffe zur Beschreibung moderner Zivilisationsdynamik", in Akademie der Wissenschaften Mainz (Hg.), *Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse* Jg. 1996, Stuttgart, 1996, Nr. 5, v. a. S. 8-12. Weinrich, Harald, *Lethe. Kunst und Kritik des Vergessens*, München, 1997, sowie neuerdings das grundlegende und umfassende Werk von Ricœur, Paul, *La mémoire, l'histoire, l'oubli*, Paris, 2000.

¹⁰ Vgl. Arlettaz, Gérard, "Aux origines des 'Archives nationales'", *Studien und Quellen*, Nr. 24, Bern, Zeitschrift des Schweizerischen Bundesarchivs, 1998, S. 15-34, mit den entsprechenden Quellenangaben. Vgl. auch Meyrat, Walter, *Das Schweizerische Bundesarchiv von 1798 bis zur Gegenwart*, Bern, 1972, S. 1-52.

¹¹ Vgl. Hunziker, Guido; Fankhauser, Andreas; Bartlome, Niklaus, *Das Zentralarchiv der Helvetischen Republik. Inventare*, Bern, Schweizerisches Bundesarchiv, 1990-1992. Hunziker, Guido; Fankhauser, Andreas, *Das Archiv der Mediationszeit 1803-1913. Inventare*, Bern, Schweizerisches Bundesarchiv, 1982. Hunziker, Guido, *Das Archiv der Tagsatzungsperiode 1814-1848. Inventare*, Bern, 1980.

¹² Vgl. Meyrat, W. (Anm. 7), S. 53-107.

tionsarbeit an den eidgenössischen Abschieden, die erst 1886 für die Zeit vor 1798 und für den Zeitraum 1803-1813 abgeschlossen und ab diesem Jahr, aufgrund eines Bundesratsbeschlusses von 1876, durch die so genannte *Actensammlung aus der Zeit der Helvetischen Republik* ergänzt wurde, nachdem ein gedrucktes *Generalrepertorium der Akten des helvetischen Centralarchivs* bereits 1876 erschienen war.

Ungefähr gleichzeitig, nämlich 1875, erteilte der Bundesrat erstmals den Auftrag, Helvetica in einem ausländischen Staatsarchiv abzuschreiben, in diesem Fall die Depeschen des venezianischen Gesandten im Staatsarchiv Venedig. Damit begann die ebenfalls jahrzehntelange, aufwändige und kostspielige Arbeit an der so genannten *Abschriftensammlung* des Bundesarchivs, jener umfangreichen und vielfältigen Kollektion von Abschriften, Kopien, Mikrofilmen und Regesten von Helvetica aus ausländischen Archiven, welche bis weit in die Nachkriegszeit weitergeführt und erst 1977 durch ein gedrucktes Repertorium integral und definitiv erschlossen wurde.¹³ Die Abschriftensammlung, welche weitgehend die ältere Schweizer Geschichte dokumentiert, stellte den lange Zeit fast ausschliesslich und zumindest bis in die 1960er-Jahre hinein mit grossem Abstand meist-konsultierten Bestand des Bundesarchivs dar. Der positivistische Impetus bewirkte also im Wesentlichen eine Repertorisierung von Quellen zur älteren Schweizer Geschichte.

Damit fügt sich dieser kurze Überblick über die Geschichte des Schweizerischen Bundesarchivs nahtlos in das Konzept der "lieux de mémoire" ein: Zwar verspätet und indirekt, durch die Repertorisierung und Edition älterer, in ausländischen oder kantonalen Archiven aufbewahrter Quellen diente das Bundesarchiv als "Laboratorium der Geschichte", als passives Gedächtnis und Grundlage einer nationalen Geschichte, die dem Bundesstaat im Rückgriff auf frühere Epochen, auf die Geschichte der alten Eidgenossenschaft, nationale Identität und historische Legitimität verschaffen sollte. Diese rückblickende Ausrichtung auf die Geschichte, und zwar vornehmlich auf die ältere Schweizer Geschichte, prägte sowohl die schweizerische Archivgeschichte und Geschichtsschreibung als auch das Berufsbild des Historiker-Archivars in der Schweiz bis weit in die zweite Hälfte des 20. Jahrhunderts hinein. Diese einseitige historische und retrospektive Orientierung des Bundesarchivs wurde im Übrigen zeitweise mit schwerwiegenden Versäumnissen und Lücken in der Sicherung des zeitgenössischen und zeitgeschichtlichen Akten- und Quellenmaterials der Bundesbehörden erkaufte.

Dass und wie ein solcher Rückgriff auf das kollektive Gedächtnis der Nation sich vor allem in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts "mit harten Exklusionen nach innen und Abgrenzungen und Feindbildern nach aussen" zu einer "national-mythologischen Vorstellungswelt" verfestigte, hat unter anderem der bekannte Historiker Jakob Tanner – unter Berufung auf die Gedächtnistheorie von Pierre Nora und Maurice Halbwachs – überzeugend dargelegt.¹⁴ Die Nation, das "Gedächtnismilieu par excellence", mit ihren Ursprungsmythen sei in Konflikt geraten mit der wissenschaftlichen, quellenkritischen Geschichtsschreibung, diese sei als Gefahr für die nationale Solidargemeinschaft erkannt worden, Gedächtnis und Geschichte hätten sich getrennt. Im Rahmen einer gezielten Vergangenheitspolitik seien institutionelle und revolutionäre Brüche zu Gunsten der Kontinuität geglättet, sei "das orientierungs- und sinnstiftende Wir-Gefühl des gemeinsamen Vaterlandes" herausgebildet worden.¹⁵ In Bezug auf die Schweiz konkretisiert Tanner dieses kollektive beziehungsweise kollektiviert Gedächtnis mit der im ausgehenden 19. Jahrhundert erfundenen Tradition der Schweiz als „Gotthardstaat“, die sich nahtlos in den Reduitmythos des Zweiten Weltkriegs, in das Sonderfallbewusstsein der Schweiz in der Nachkriegszeit und in den Mythos der "widerstandentschlossenen Schicksalsgemeinschaft" des Kalten Kriegs übertragen und verfestigt habe.¹⁶

Diese gezielte Erinnerungspolitik schreckte gelegentlich nicht davor zurück, wissenschaftliche, das heisst quellenkritische Forschungen, welche das mythisch überhöhte, auf Reduit, Widerstand und Schicksalsgemeinschaft fixierte kollektive Gedächtnis in Frage zu stellen drohten, durch Unterbindung des Quellenzugriffs in der Schweiz und im Ausland – unter unkritischer Mithilfe des Bundesarchivs – zu behindern.¹⁷ Ein weiteres wichtiges Instrumentarium zur Aufrechterhaltung des nationalen Mythos bildete bis in die jüngste Zeit die dichte Sequenz nationaler Gedächtnisfeiern. Auch dazu hat das Bundesarchiv – allerdings kritische – Beiträge geliefert.¹⁸

Bis weit in die Nachkriegszeit hinein hat das Schweizerische Bundesarchiv insgesamt als "Arsenal der Staatsgewalt" wie auch als "Laborato-

¹³ Meyrat, Walter, *Die Abschriftensammlung des Schweizerischen Bundesarchivs. Inventare*, Bern, 1977.

¹⁴ Tanner, Jakob, "Die Krise der Gedächtnisorte und die Havarie der Erinnerungspolitik. Zur Diskussion um das kollektive Gedächtnis und die Rolle der Schweiz während des Zweiten Weltkriegs", *traverse*, 1999, Nr. 1, S. 16-38, v. a. S. 20 ff.

¹⁵ Idem, S. 22.

¹⁶ Idem, S. 28 f.

¹⁷ Zala, Sacha, "Gebändigte Geschichte. Amtliche Historiographie und ihr Malaise mit der Geschichte der Neutralität, 1945-1961", *Dossier*, Nr. 7, Bern, Schweizerisches Bundesarchiv, 1998. Tanner, J. (Anm. 11), S. 30.

¹⁸ "Jubiläen in der Schweizer Geschichte 1798-1848-1998", *Studien und Quellen*, Nr. 24, Bern, 1998.

rium der Geschichte" fungiert, beide Funktionen jedoch als "lieu de mémoire", das heisst als passives kollektives Gedächtnis, als traditionelles Instrument einer rückwärts gewandten, mythologisierenden und legitimierenden, ja oft instrumentalisierten Geschichtsbetrachtung, wahrgenommen.

Wie aber hat sich das Bundesarchiv in den letzten Jahrzehnten des 20. Jahrhunderts entwickelt? Auch in der Schweiz und im Bundesarchiv hat schon vor Jahrzehnten eine quellenkritische und differenzierende Geschichtsschreibung Einzug gehalten, so dass das Bundesarchiv längst zum Laboratorium einer emanzipierten historischen Sozialwissenschaft und in diesem Sinne zu einem "non-lieu de mémoire" geworden ist.¹⁹ Das Bundesarchiv hat seit 1975 mit seiner Zeitschrift *Studien und Quellen* und seit 1996 auch mit seiner Reihe *Dossiers* selbst zwei offene Foren einer quellenkritischen Geschichtsschreibung geschaffen und darin zahlreiche Beiträge an eine wissenschaftliche Aufarbeitung der neuesten Schweizer Geschichte publiziert. Die Archivgeschichte im Allgemeinen und die Entwicklung des Bundesarchivs im Besonderen weist indes noch eine andere, viel gewichtigere Antithese zu Noras These vom "lieu de mémoire" auf, die im Folgenden kurz dargelegt werden soll.

Wie viele, aber längst nicht alle National- und anderen staatlichen Archive der westlichen Industriestaaten hat sich das Bundesarchiv seit mehr als 30 Jahren immer entschiedener der aktiven, kontinuierlichen und systematischen Sicherung des zeitgenössischen Behördenschriftguts zugewandt. Der moderne Sozial- und Interventionsstaat mit seiner erheblich gewachsenen Verwaltung produziert Akten in Massen, die mit den herkömmlichen Methoden und Instrumenten nicht zu bewältigen sind. Unter diesem Druck, aber auch im Rahmen eines veränderten Aufgaben- und Rollenverständnisses sowie im Zuge der Erosion der Erinnerungspolitik entwickelte und realisierte das Bundesarchiv seit Anfang der 1970er-Jahre Methoden und Instrumente einer aktiven Sicherungspolitik.²⁰

Nach deutschem und englischem Vorbild wurde ein "Zwischenarchiv" als mehrfacher Filter zwischen den Registraturen und Altaktenablagen der Verwaltung und dem "Endarchiv" eingerichtet sowie ein komplexes und systematisches Instrumentarium zur Verwaltung und Erschliessung der Bestände, zur Kontrolle der Standorte und Termine etc. aufgebaut. Vor allem wurde die so genannte vorarchivische Schriftgutverwaltung, das Records Management, mit hoher Priorität in den Aufgabenkatalog und das Instrumentarium des Bundesarchivs aufgenommen. Die Verwaltung wird seither durch ausgebildete Fachleute – Inspektoren, Records Manager und Organisationsberater – in der Bildung und Verwaltung von Akten beraten und betreut, instruiert und kontrolliert.

Die Ausrichtung des Bundesarchivs auf das vorarchivische Records Management erfolgte aus der Erkenntnis heraus, dass die riesigen Mengen des modernen Behördenschriftguts mit seinen komplexen Strukturen nur dann archivmässig bewältigt, das heisst bewertet, erschlossen und langfristig für die administrative Wiederverwendung und für die historische, sozialwissenschaftliche und anderweitige Forschung und Nutzung verfügbar gehalten werden können, wenn sie von ihrer Entstehung an kontinuierlich, im Sinne des "life cycle management", fachgerecht strukturiert, erschlossen und verwaltet werden. Die intensiven Bemühungen des Bundesarchivs um das vorarchivische Records Management erfolgen aber vor allem auch aus rechtsstaatlichen und staatspolitischen Überlegungen. Mit einer systematischen Aktenverwaltung und Archivierung soll die Nachvollziehbarkeit des Verwaltungshandelns, sollen Rechtssicherheit und Rechtsgleichheit, Transparenz und demokratische Kontrolle gefördert beziehungsweise ermöglicht werden. Diese Grundsätze haben denn auch in die neue Archivierungsgesetzgebung der Eidgenossenschaft Eingang gefunden.²¹ Darüber hinaus bedeutet ein systematisches Records Management ein wesentliches Sparpotential beziehungsweise einen beträchtlichen Effizienzfaktor sowie ein vorzügliches Führungsinstrument, das heisst die entsprechenden Bemühungen des Bundesarchivs stellen eine wertvolle Dienstleistung für die Akten produzierende Verwaltung dar.²²

¹⁹ Vgl. dazu die Einleitung meines Vorgängers Oscar Gauye in *Studien und Quellen*, Nr. 3, Bern, 1977, S. 5-7, über die Tendenzen der Nachforschungen im Bundesarchiv sowie die jährliche, nach benutzten Beständen bzw. nach Forschungsthemen gegliederte Benutzungsstatistik bzw. Benutzungsdatenbank des Bundesarchivs.

²⁰ Siehe dazu und zum Folgenden etwa: Haas, Leonhard, "Die Reform des Bundesarchivs", Festschrift Bundesrat H. P. Tschudi zum 60. Geburtstag am 22. Oktober 1973, Bern, 1973, S. 95-112. Schäfer, Erich, "Die systematische Kompetenzenkartei des Bundesarchivs", *Studien und Quellen*, Nr. 2, Bern, 1976, S. 113-153; ebenso die jährlichen Geschäftsberichte des Bundesarchivs, welche bis 1994 in den Berichten des Bundesrats über seine Geschäftsführung und ab 1995 in *Studien und Quellen* veröffentlicht sind.

²¹ Bundesgesetz über die Archivierung vom 26. Juni 1998 (BGA, Systematische Rechtsammlung [SR] 152.1), vor allem Art. 2, Abs. 2. Verordnung zum Bundesgesetz über die Archivierung vom 8. September 1999 (VBGA, SR 152.11). Vgl. auch Regierungs- und Verwaltungsorganisationsverordnung vom 25. November 1998 (RVOV, SR 172.010.1), Art. 22.

²² Vgl. die verschiedenen Broschüren bzw. "Arbeitshilfen" des Schweizerischen Bundesarchivs: *Die Aktenführung*, Bern, 1999; *Organisationsvorschriften für die Aktenführung*, Bern, 2000; *Das Ordnungssystem*, Bern, 2000.

Im Brennpunkt dieser Bemühungen steht die Bewertung, das heisst die systematische Ermittlung der Archivwürdigkeit, des Beweis- und Informationswerts der Verwaltungsunterlagen. Dabei geht es aus ökonomischen und aus forschungsstrategischen Überlegungen um die Reduktion der massenhaften Verwaltungsakten auf einen möglichst aussagekräftigen und repräsentativen Kern der Überlieferung. Die Bewertung ist nicht nur die schwierigste, sondern auch die wichtigste Aufgabe eines modernen Behörden- und Verwaltungsarchivs, wird doch damit die Überlieferung an die Nachwelt und mithin deren Geschichtsbild direkt konditioniert.²³

Durch die Einführung, die Generalisierung sowie die rasante Entwicklung der elektronischen Datenverarbeitung und der neuen Informations- und Kommunikationstechnologien, die in der Bundesverwaltung in den letzten 20 Jahren stattgefunden hat, ist die geschilderte Vorverschiebung der archivischen Intervention in die Entstehungsphase der Verwaltungsunterlagen massiv verstärkt worden, hat das Records Management völlig neue Dimensionen und einen viel höheren Stellenwert erhalten. Bei elektronischen Informationssystemen muss die Archivierung nicht erst bei der Entstehung der Unterlagen, sondern schon bei der Konzipierung der Systeme geregelt werden; die Archivierung digitaler Unterlagen ist viel komplexer und anspruchsvoller als diejenige der analogen und traditionellen Informationsträger. Das Schweizerische Bundesarchiv entwickelt, unterstützt und appliziert heute elektronische Geschäftsverwaltungssysteme, und aus dem Records Management ist ein umfassendes Informations- oder Knowledge Management geworden.²⁴

Die neue Ausrichtung des Bundesarchivs auf das Records- und Informationsmanagement und auf die aktive, aktuelle Verwaltung allgemein ist sowohl in der neuen Archivierungs- als auch in

der Regierungs- und Verwaltungsorganisationsgesetzgebung des Bundes verankert worden, genau so wie die Liberalisierung und Verrechtlichung des Archivzugangs und die Öffnung des Archivs für neue Medien und Aufgaben. Das Schweizerische Bundesarchiv versteht sich heute als offenes Informations- und modernes Dienstleistungszentrum.²⁵ Diese neue Funktion erscheint zunächst als klare Antithese zu Noras These vom "lieu de mémoire" und als Gegenbild zu Bautiers "Laboratorium der Geschichte".

Dementsprechend hat sich das Berufsbild des Archivars und der Archivarin zumindest im Bundesarchiv grundlegend und nachhaltig verändert. Aus dem traditionellen, primär retroaktiven Historiker-Archivar ist die moderne, polyvalente und prospektive Records Managerin geworden. Was vor einigen Jahren US-Kollegen in einer treffenden und umfassenden Analyse im *American Archivist* beschrieben haben, gilt auch für die meisten Mitarbeitenden des Bundesarchivs:²⁶ der Trend weg von der Geschichtswissenschaft ("shift away from history"), bedingt durch eine veränderte Ausbildung, durch die informationstechnologische Prägung der archivischen Tätigkeiten, durch veränderte Arbeitsmarktbedingungen und durch ein gewandeltes berufliches Selbstverständnis. Archivarisches Fachwissen besteht heute im Wesentlichen aus Kenntnissen der Akten produzierenden Institutionen und Personen, der Akten selbst, ihrer Typologie, Entstehungsprozesse und -bedingungen, der unterschiedlichen administrativen, wissenschaftlichen und anderweitigen Nutzungen von Akten sowie der archivischen Grundsätze und Techniken.²⁷

Soweit erscheint das Berufsbild der modernen Records-Manager-Archivarin genau so als Antithese zum traditionellen Historiker-Archivar wie das offene und moderne Informations- und Dienstleistungszentrum Schweizerisches Bundesarchiv als Gegensatz zum traditionellen "Laboratorium der Geschichte" und zum "lieu de mémoire". Gerade an der zuletzt geschilderten Entwicklung des Berufsbildes sowie der ausbildungs- und wissensmässigen Anforderungen an moderne Archivare und Archivarinnen wird jedoch deutlich, dass Records Manager und Historikerinnen, "Laboratorium der Geschichte" und "modernes Informations- und Dienstleistungszentrum" keine Gegensätze darstellen. Vielmehr handelt es sich um eine klassische Synthese aus unterschiedlichen Entwicklungsphasen und funktionalen Erfordernissen.

²³ Vgl. z. B. zur Bewertung: Kretschmar, Robert, "Spuren künftiger Vergangenheit. Archivische Überlieferungsbildung im Jahr 2000 und die Möglichkeiten einer Beteiligung der Forschung", *Der Archivar*, 2000, Heft 3, S. 215-222. Boles, Frank; Greene, Mark A., "Et tu Schellenberg? Thoughts on the Dagger of American Appraisal Theory", *The American Archivist*, Summer 1996, S. 298-310. Cox, Richard J., "The Documentation Strategy and Archival Appraisal Principles: A Different Perspective", *Archivaria*, 1994, Nr. 38, S. 11-36. Uhl, Bodo, "Der Wandel in der archivischen Bewertungsdiskussion", *Der Archivar*, 1990, Heft 4, S. 430-538. Booms, Hans, "Gesellschaftsordnung und Überlieferungsbildung. Zur Theorie archivischer Quellenbewertung", *Archivalische Zeitschrift*, 1972, S. 3-40. Schellenberg, Theodore T., *Modern Archives. Principles and Techniques*, Chicago, 1956.

²⁴ Vgl. dazu die verschiedenen projektbezogenen Grundsatz- und Arbeitspapiere des Bundesarchivs betr. GEVER (Geschäftsverwaltung), GBL (GEVER-Basislösung), ARELDA (Archivierung elektronischer Daten und Akten).

²⁵ Vgl. BGA, VBGA, RVOV (Anm. 18). Kellerhals-Maeder, Andreas, "Das Bundesgesetz über die Archivierung. Neue Chancen für die Zeitgeschichte", *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte*, 2000, Nr. 50, S. 188-197.

²⁶ Ham, Gerald F. et al. "Is the Past still Prologue", *History and Archival Education*, Fall 1993, Nr. 56, S. 718-729.

²⁷ Idem, S. 721 ff.

Auch moderne Archivarinnen und Archivare brauchen vielfältiges und fundiertes methodologisches und inhaltliches historisches Wissen, um ihren Beruf ausüben zu können.²⁸ Sie müssen, was die Methodik betrifft, historische Fragen formulieren, Quellen identifizieren, verifizieren und auswerten sowie in den historischen und historiografischen Kontext einordnen können; und sie müssen, was die Inhalte betrifft, über ein breites historisches Allgemeinwissen und über fundierte Spezialkenntnisse in verschiedenen Teildisziplinen der historischen Sozialwissenschaften verfügen, das heisst, sie müssen die gesellschaftlichen und wirtschaftlichen, politischen, kulturellen und institutionellen Entwicklungen kennen. Archivische und historische Kenntnisse bedingen und ergänzen sich gegenseitig. Ein solches integratives Berufsbild und Ausbildungsprofil, das im Übrigen nicht nur Archivarinnen, sondern auch Bibliothekare und Dokumentalistinnen betrifft, liegt einem neuen Ausbildungskonzept zu Grunde, das die drei involvierten schweizerischen Berufsverbände vor einigen Jahren verabschiedet haben und nach dem seither auf verschiedenen Stufen und an verschiedenen Ausbildungsstätten praxisbezogene Fachleute ausgebildet werden. Ein universitäres Nachdiplomstudium für Archiv- und Informationswissenschaften befindet sich im Entwicklungsstadium.²⁹

Wie sich auf der Ebene des Berufsbildes der Gegensatz zwischen dem traditionellen Historiker-Archivar und der modernen Informationsmanagerin – zumindest theoretisch – in einer neuen Synthese auflöst, so verbinden sich in der heutigen praktischen Tätigkeit des Bundesarchivs die scheinbar antithetischen Funktionen des "Arsenals der Staatsgewalt" und des "Laboratoriums der Geschichte" in einer neuen Synthese, indem sie in einem modernen, offenen und kritischen Sinne wahrgenommen werden.

Am besten lässt sich diese moderne Doppelfunktion des Schweizerischen Bundesarchivs an der Rolle zeigen, die dieses in drei "Krisen der Gedächtnisorte"³⁰ gespielt hat, welche die Schweiz im letzten Jahrzehnt des 20. Jahrhunderts mehr oder weniger erschüttert haben. Wir meinen die so genannte "Staatschutz- oder Fichenkrise" zu Beginn der 1990er-Jahre, die in den Jahren nach 1996 intensiv geführten Diskussionen um die Rolle der Schweiz während des Zweiten Weltkriegs und die kürzlich neu lancierte Debatte über die Beziehungen zwischen der Schweiz und Südafrika während der Zeit der Apartheid.

In allen drei Fällen hat das Bundesarchiv sich einerseits als kritisches "Arsenal der Staatsgewalt" um eine aktive und systematische Sicherung und Erschliessung der einschlägigen Unterlagen der Bundesbehörden bemüht und diese in historischen Belangen dokumentiert und beraten. In allen diesen drei Debatten hat das Bundesarchiv sich andererseits als offenes "Laboratorium der Geschichte" konsequent für Offenlegung und Transparenz unter Wahrung berechtigter Schutzinteressen eingesetzt, für aktive Vermittlung und kritische Auswertung des relevanten Archivguts, sei es durch Ausstellungen, Publikationen und Veranstaltungen, sei es durch aktive Unterstützung externer Unternehmen und Durchführung eigener historischer Inventarisierungs-, Forschungs- und Editionsprojekte.³¹

Die Funktionen und Dienstleistungen des Schweizerischen Bundesarchivs im Zusammenhang mit den drei genannten "Krisen der Gedächtnisorte" können hier abschliessend nur noch kurz erläutert werden: In der so genannten Staatsschutzkrise hat sich das Bundesarchiv zusammen mit Historikerinnen und Historikern erfolgreich dafür eingesetzt, dass die Staatsschutzfichen und die entsprechenden Dossiers über die Überwachung hunderttausender Schweizerinnen und Ausländer nicht – wie ursprünglich vom Bundesrat beabsichtigt – vernichtet, sondern nach der Einsichtgewährung an die Betroffenen vollständig im Bundesarchiv archiviert wurden. Dabei musste zwar im Bundesbeschluss vom 9. Oktober 1992 eine absolute 50-jährige Sperrung dieser Akten für jegliche Benutzung in Kauf genommen werden. Aber der Bundesrat hat mittlerweile, per 1. März 2001, den Bundesbeschluss von 1992 aufgehoben und die dortigen Benutzungsbestimmungen durch diejenigen des Bundesgesetzes über die Archivierung (BGA) ersetzt, so dass die Benutzung der Staatsschutzakten für die historische Forschung nun grundsätzlich möglich ist,³² verun-

²⁸ Idem, S. 723 ff.

²⁹ Vgl. zu den Ausbildungsgängen diverse Aufsätze in der Zeitschrift ARBIDO der letzten Jahre, u. a. 2000, Nr. 7-8, betr. Nachdiplomstudium, und 2001, Nr. 1.

³⁰ So der erste Teil des Titels des Aufsatzes von Tanner, J. (Anm. 11).

³¹ Vgl. dazu und zum Folgenden: Betreffend Staatsschutzkrise: Büschi, Markus, "Fichiert und archiviert. Die Staatsschutz-Akten des Bundes 1960-1990", Studien und Quellen, Nr. 24, Bern, 1998, S. 319-380. Kreis, Georg (Hg.), Staatsschutz in der Schweiz. Die Entwicklung von 1935-1999. Eine multidisziplinäre Studie im Auftrage des schweizerischen Bundesrates, Bern, 1993. Betr. die Rolle der Schweiz während des Zweiten Weltkriegs siehe Studien und Quellen, Nr. 22, Bern, 1996 und Dossier, Nrn. 4, 6, 11, Bern, 1996, 1997, 1999. Betr. die Beziehungen Schweiz – Südafrika: Schweizerisches Bundesarchiv; Eidgenössisches Departement für auswärtige Angelegenheiten (Hg.), Schweiz – Südafrika. Archivbestände und parlamentarische Vorstösse. Inventare, Bern, 2000.

³² Vgl. Bundesbeschluss vom 9. Oktober 1992 über die Einsicht in Akten der Bundesanwaltschaft (SR 172.213.54). BRB vom 12. Januar 2001 (in Kraft seit dem 1. März 2001) in Verbindung mit BGA, Art. 26. Die Benutzbarkeit der Staatsschutzakten richtet sich somit nach BGA, Art. 11 f. bzw. nach VBGA, Anhang 3.

möglichst bleibt hingegen jegliche administrative Wiederbenutzung der Staatsschutzakten.

In der bisher tiefsten Krise der schweizerischen Gedächtnisorte, in der Debatte um die Rolle der Schweiz während des Zweiten Weltkriegs, der Auseinandersetzung, die der schon erwähnte Jakob Tanner als "Krise der Nation" und als "Havarie der schweizerischen Erinnerungspolitik" bezeichnet hat,³³ erfüllte das Schweizerische Bundesarchiv die erwähnte Doppelfunktion auf besonders intensive und vielfältige Weise: angefangen bei der Beratung der Bundesbehörden und der Mitwirkung bei der Schaffung der gesetzlichen Grundlagen für die Aufarbeitung 1996 über die permanente und aufwändige Dokumentierung, Unterstützung und Beratung der Unabhängigen Expertenkommission: Schweiz – Zweiter Weltkrieg, die nachträgliche Sicherung und zusätzliche Erschliessung einschlägiger Bundesakten bis hin zur Organisation von Ausstellungen und Informationsveranstaltungen sowie zur Publikation von historisch-wissenschaftlichen Dokumentationen und Darstellungen. Mit diesem breiten Spektrum von Dienstleistungen hat das Bundesarchiv wesentliche Beiträge an eine historisch-kritische Aufarbeitung der jüngsten Vergangenheit und damit an eine "Rekonstruktion von Zukunftshorizonten" geleistet.³⁴

Auch für die Aufarbeitung des dritten problematischen Kapitels der jüngsten Schweizer Geschichte, nämlich der Beziehungen zum Apartheidsregime in Südafrika, erfüllt das Bundesarchiv wichtige Funktionen für die Bundesbehörden wie für die historische und sozialwissenschaftliche Forschung, indem es in verwaltungsinternen Gremien an der Rekonstruktion der historischen Daten und Fakten mitwirkt, indem es seine eigenen und weitere archivische Quellen und Dokumentationen erschliesst und publiziert und indem es am anlaufenden Nationalen Forschungsprogramm über diese Beziehungen aktiv partizipiert durch Vermittlung, Beratung und eigene historische Untersuchungen.³⁵

Zusammenfassend können wir feststellen, dass das Bundesarchiv heute in dialektischer Auflösung der ursprünglichen Antithese sowohl die Funktion eines "Laboratoriums der Geschichte" als auch diejenige eines "Arsenals der Staatsgewalt" wahrnimmt. Es erfüllt aber beide Aufgaben

nicht mehr im traditionellen und passiven, unkritischen und retrospektiven Sinn des "lieu de mémoire", sondern im modernen und aktiven, kritischen und prospektiven Sinn des "non-lieu de mémoire".

Diese Zusammenfassung führt uns schliesslich – gerade im Blick auf die Ereignisse des Zweiten Weltkriegs und des Holocaust sowie auf die Rolle der Schweiz in diesem Zusammenhang – zu einer dialektischen Weiterführung, zu einer Synthese aus den scheinbar antithetischen Begriffen der Erinnerung und der Historie, wie sie auch Fritz Stern 1999 in seiner Dankesrede zum Friedenspreis des deutschen Buchhandels skizziert hat unter dem treffenden Titel "Wer Vergangenes versteht, hat Zukunft"³⁶: Erinnerungen müssen durch die erforschende Rekonstruktion der Vergangenheit zu historischem Verständnis erweitert, differenziert und aufgewertet werden.³⁷ Sie sind aber unentbehrlich, man muss sie aufheben, das heisst behalten, oder, wie Simon Wiesenthal festgestellt hat: "Die Menschheit darf nur hoffen, wenn sie sich erinnern kann".

In diesem Sinne versucht das Schweizerische Bundesarchiv zwischen Staat und historischer Forschung Zukunftshorizonte zu rekonstruieren, eine Aufgabe, die Archive für die nationale und internationale Öffentlichkeit erbringen, wie Natalija Glazar für das slowenische Nationalarchiv aufgezeigt hat.

³³ Tanner, J. (Anm. 11), S. 31 ff.

³⁴ Idem, S. 31.

³⁵ Vgl. insbesondere den Bericht der Interdepartementalen Arbeitsgruppe Schweiz – Südafrika, Die Beziehungen zwischen der Schweiz und Südafrika, Bern, 1999, sowie den Ausführungsplan des Schweizerischen Nationalfonds zum NFP 42+, Beziehungen Schweiz – Südafrika, Bern, 2000 (unveröffentlicht). Siehe auch Schweizerisches Bundesarchiv; Eidgenössisches Departement für auswärtige Angelegenheiten (Hg.), Schweiz – Südafrika (Anm. 28).

³⁶ Stern, Fritz, "Wer Vergangenes versteht, hat Zukunft", Tages-Anzeiger, 18. Oktober 1999. Vgl. dazu die weiterführenden Überlegungen und Belege in Weinrich, H. (Anm. 6).

³⁷ Zum unentbehrlichen archivischen Instrumentarium für diese Erinnerungsarbeit bzw. für die gemäss Fritz Stern erforderliche Aufwertung und Erweiterung der Erinnerung an die Vergangenheit siehe auch den soeben erschienenen Guide européen des sources d'archives sur la Shoah, hg. vom Centre de Documentation Juive Contemporaine, Paris, 2000. Zur Mitverantwortung der Schweiz, insbesondere zur Flüchtlingspolitik vgl. Koller, Guido; Roschewski, Heinz, Flüchtlingsakten 1930-1950. Thematische Übersicht zu Beständen im Schweizerischen Bundesarchiv, Inventare, Bern, 1999. "Die Schweiz und die Flüchtlinge", Studien und Quellen, Nr. 22, Bern, 1996.

SUMMARY

SWISS FEDERAL ARCHIVES BETWEEN THE STATE AND THE HISTORICAL RESEARCH

The article authored by Professor Dr. Christoph Graf examines the position of the national archives between the state and the historical research. The Swiss Federal Archives are taken as an example that illustrates the social, scientific, and political meaning of the public archives. Using Pierre Nora's word game, the contribution concludes that the Federal Archives plays the role of both the "laboratory of history" and that of the "arsenal of state power." The Archives do not fulfil its tasks in a traditional, passive and retrospective sense of "lieu de mémoire" but in a modern, active, and prospective meaning of "non-lieu de mémoire". The contemplation of the events that took place during the Second World War and the Holocaust and the role of Switzerland in this context, demonstrates that memories need to be expanded to a historical understanding through an investigative reconstruction of the past. They must also be differentiated and evaluated. The Swiss Federal Archives wishes to reconstruct the horizon of future in this very spirit. As Natalija Glažar showed for the Slovene national archives in 1998, this is indeed the task of the national and international archives.

POVZETEK

ŠVICARSKI DRŽAVNI ARHIV MED DRŽAVO IN ZGODOVINSKIM RAZISKOVANJEM

Članek profesorja dr. Christopha Grafa obravnava položaj narodnih arhivov med državo in zgodovinskim raziskovanjem. Švicarski državni arhiv služi kot primer za družbeni, znanstveni in politični pomen javnih arhivov.

Članek se naveže na jezikovno igro Pierra Nore in zaključí, da opravlja državni arhiv tako funkcijo "laboratorija zgodovine" kot "arzenala državne oblasti". Naloge opravlja v tradicionalnem, pasivnem in retrospektivnem smislu "lieu de mémoire", marveč v modernem, aktivnem in prospektivnem smislu "non-lieu de mémoire".

Ravno pogled na dogodke druge svetovne vojne in holokavst ter vlogo Švice v tem kontekstu kaže, da moramo spomine z raziskovalno rekonstrukcijo preteklosti razširiti v zgodovinsko razumevanje, jih diferencirati in ovrednotiti. V tem smislu želi Švicarski državni arhiv med državo in zgodovinskim raziskovanjem rekonstruirati obzorje prihodnosti. To je naloga, ki jo opravljajo narodni in mednarodni arhivi, kot je Natalija Glažar 1998 pokazala za slovenski narodni arhiv.

Odnos do slovenskega izseljenskega gradiva: nekaj primerov iz 20. stoletja

MARJAN DRNOVŠEK

UVOD

Kaj je slovensko izseljensko gradivo, v preteklosti mnogokrat imenovano tudi samo "zgodovinsko" gradivo? Današnje strokovno ločevanje med arhivskim, knjižnim, tiskanim (časopisnim), muzejskim, umetniškim in podobnim gradivom je posledica razvoja posameznih strok ter njihovega združevanja in sprejemanja specifične zakonodaje za posamezne vrste premične kulturne dediščine. Ko pa se poglobimo v izseljensko gradivo, nas preseneti neupoštevanje gornjih delitev. Vse dvajseto stoletje – in še danes – je pestro opredeljevanja vsebine tega gradiva velika, hkrati pa razumljiva, saj do nedavnega skoraj ni bilo usposobljenih ljudi pri njegovem zbiranju in hranjenju. In še več, izhodišče je praviloma bilo, da se v to skupino uvršča vse gradivo, ki je pomembno za ohranjanje identitete izseljenstva in njegovega zgodovinskega spomina, ne glede na nastanek ali način zapisa tega gradiva. Omenim naj še dve posebnosti, prvič, njegov večji del predstavlja gradivo zasebnega izvora (posamezniki, društva, cerkvene organizacije), in drugič, ohranjeno in zlasti zbrano gradivo ima bolj ali manj naravo zbirk, ne pa arhivskih fondov.

Dvajseto stoletje je bilo razgibano tudi z vidika izseljevanja Slovencev in njihovega življenja ter delovanja v novih okoljih. To je vključevalo njihovo ustvarjalno dejavnost kot društvenih članov, vernikov in duhovnikov, učiteljev, politikov, gospodarstvenikov, časnikarjev, publicistov, pisateljev, umetnikov, arhitektov..., ali pa samo kot posameznikov, ki so prijeli za pero in pisali domačim ali v izseljenski časopis. Številni so se v novih okoljih dodatno izražali ter sodelovali v kulturnem in umetniškem ustvarjanju. Marsikateremu Slovencu v tujini je bilo pero ali pisalni stroj njegov spremljevalec v prostem času, in mnogi izmed njih so bili aktivni tudi v širšem priseljenškem okolju. Skratka, v izseljenstvu je nastajalo pestro in raznoliko pisno, slikovno in tiskano gradivo, skladno z razvojem tehnike zvočno zapisano in filmsko gradivo, v najnovejšem času tudi računalniško, če omenim samo vedno bolj uveljavljajoče se stike s pomočjo elektronske pošte.

Danes ugotavljamo, da je (bila) skrb za nastalo gradivo v izseljenskih vrstah bolj ali manj prepuščena posameznikom in redkim institucijam v priseljenških sredinah, kljub temu, da se je od časa do časa pokazal interes zanj tudi v Sloveniji.

Izhodišče mojega razmišljanja je teza, da je analogno, kot je zgodovina slovenskih izseljencev in njihovih potomcev del slovenske (narodne) zgodovine in priseljenškega okolja, tudi izseljenska kulturna dediščina v najširšem pomenu besede del tako slovenske kot tudi dediščine okolja, v kateri je nastala. Razpršenost Slovencev in njihovih potomcev po vsem svetu pomeni tudi razpršenost gradiva in različne zakonske predpise glede njegovega varovanja, kar je še bolj ali manj neraziskano področje, tako z vidika preteklosti kot sedanjosti. Slovenski zakon o arhivskem gradivu in arhivih ureja varstvo le za gradivo na Slovenskem. Edino v peti alineji 11. člena se navaja med dejavnostmi arhivov tudi izdelovanje vodnikov in pripomočkov o arhivskem gradivu, ki se nanaša na Slovenijo in Slovence, glede gradiva pa dopušča le dopolnjevanje z reprodukcijami.¹ Koliko ta predpis velja tudi za Slovence po svetu oziroma njihovo gradivo? Po eni razlagi je osnova tudi zanje, po mojem mnenju pa je srž zapisanega v predpisu v tem, da je mišljena izdelava vodnikov in pripomočkov za gradivo iz fondov, ki so v tujih arhivih in pri drugih imetnikih, torej iz gradiva, ki je tuje provenience, vendar se gradivo nanaša na Slovenijo oziroma Slovence. Kaj pa gradivo, ki so ga ustvarili sami Slovenci v tujini in za katero priseljenške države ne kažejo interesa? Načelno ima slovenska arhivska zakonodaja izdelan odnos glede izvoza zasebnega dokumentarnega in arhivskega gradiva, manj glede uvoza, kjer je le določeno, da je zasebno arhivsko gradivo tujega izvora prepovedano uvažati brez izvoznega dovoljenja države, iz katere se arhivsko gradivo izvažajo.² Vsaj glede tega gradiva je bila praksa (in še vedno je) drugačna, saj originalno gradivo izseljenskega izvora po raznih poteh prihaja v Slovenijo. Res pa je, da je (bilo) to gradivo ogroženo, saj je izseljencev prve generacije – rojene v Sloveniji – vedno manj, pripadniki druge in naslednjih generacij pa vedno slabše znajo slovenščino, in ob smrtih, selitvah, razpustitvah društev in podobno se to gradivo pogosto znajde v smeteh. In še več, marsikaj je že uničeno, vendar so ljudje, ki se

¹ Predpisi s področja arhivske dejavnosti = Regulations Governing Archival Activity in Slovenia. Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana 2001, str. 29.

² Žumer Vladimir: "Arhivi v Republiki Sloveniji – zakladnice virov za rodoslovna raziskovanja". Drevesa. Časopis slovenskega rodoslovnega društva (Ljubljana), 8/3 (2001), str. 31-32.

dogajanj še spominjajo, toda redki so tisti, ki jih intervjuvajo. Med njimi največkrat ne najdemo arhivistov, ampak raziskovalce, ki navadno stremijo le za informacijami, potrebnimi za doseg raziskovalnega cilja. To je daleč stran od sistematičnega zbiranja "ustnih pričevanj" (oral history), ki so lahko delno nadomestilo ali pa dopolnilo na primer k arhivskemu gradivu.³ Skratka, razpršenost ustvarjajočih Slovencev vsepovsod po svetu, slab pregled nad njimi in njihovim gradivom, geografska oddaljenost, različni zakonski predpisi in še kaj so tiste bolj ali manj objektivne ovire, ki preprečujejo boljšo preglednost (evidenco), osebne stike z imetniki gradiva (ki so v tem primeru izjemno pomembni zaradi narave gradiva in vzpostavitve medsebojnega zupanja) in zlasti hitro akcijo prevzema, na primer ob primeru smrti in podobno.

Omenim naj še dodatno posebnost, ki jo zasledimo pri Slovencih na tujem in predvsem njihovih potomcih, to je nekakšen strah pred dopustitvijo tega gradiva za uporabo (kaj šele izročitev) zaradi osebnih, ideoloških ali političnih zadržkov, glede zadnjih zlasti takrat, ko imamo pred očmi gradivo slovenske politične emigracije. Če se ozremo na arhivsko izseljensko gradivo, ki je nastalo v izseljenstvu in je po najrazličnejših poteh prišlo v Slovenijo, lahko trdimo, da evidentiranega gradiva ni veliko, ne vemo pa, koliko ga hranijo posamezniki.⁴ Med znanimi zasebnimi zbirkami je zlasti znana tako imenovana Arneževa⁵ zbirka izseljenskega arhivskega, časopisnega, knjižnega, muzejskega in umetniškega gradiva, njen status pa se šele ureja. Gospod Arnež objavlja dele gradiva v svojem glasilu,⁶ pripravil pa je tudi vrsto razstav.

Zaradi atraktivnosti, poštnih znamk, razglednic in fotografij je mnogo delov zasebnih zbirk prišlo tudi v prodajo na 'boljših trgih' in v stariarnicah, kar kaže tudi na svojevrsten 'odnos' njihovih imetnikov do gradiva, ki so ga ustvarili predniki. Tudi zato je bila pripravljena razstava "Izseljenec – življenjske zgodbe Slovencev po svetu" v Muzeju novejšje zgodovine Slovenije v Ljubljani (oktober 2001 – september 2002), na kateri spoznamo sedemindvajset izseljenskih zgodb posameznikov in družin prek arhivskega,

tiskanega in umetniškega gradiva ter muzejskih predmetov. Z njo smo želeli opozoriti na pomen izseljenskega gradiva, zlasti pisem, osebnih dokumentov, fotografij..., tja do predmetov, na primer kovčkov, skrinj in podobnega, to je gradiva, ki je nastalo tako na bolj javnem (npr. društveno gradivo) kot tudi na osebnem ali družinskem področju.⁷

ODNOS DO IZSELJENSKEGA GRADIVA

Kratek pregled odnosa Slovencev do izseljenskega arhivskega gradiva v 20. stoletju sem objavil že pred leti.⁸ Na kratko lahko rečem, da je bil odnos do izseljenskega gradiva v najširšem pomenu besede v obravnavanem času povezan s štirimi cilji, prvič, z željo po napisani zgodovini ameriških Slovencev, drugič, s pragmatičnimi potrebami uprave in cerkve za oblikovanje politike do tako imenovanega "izseljenskega vprašanja", tretjič, z opozorili na njegov pomen v raziskovalne namene, in četrtič, z obravnavanjem tega gradiva kot dela slovenske kulturne dediščine, če uporabim njegovo sodobno oznako. Marsikdaj so se navedeni cilji oziroma nameni prekrivali oziroma so bili cilji večplastni. V nadaljevanju navajam nekatere programske zamisli in analize stanja glede varovanja izseljenskega gradiva v omenjenem stoletju.

Obrambni arhiv (1912)

Čas pred izbruhom prve svetovne vojne je bil tudi čas povečanih narodnostnih napetosti, zlasti v odnosu do Nemcev. To je bil tudi čas množičnega izseljevanja Slovencev v ZDA, v manjšem obsegu tudi v nemške dele Avstrije, v Nemčijo (Porurje in Vestfalija), Egipt, Južno Ameriko in druge dele sveta. V domačih razmišljajočih (zlasti katoliških) krogih je bila poudarjena tudi ogroženost Slovencev zaradi izseljevanja, in sicer s treh vidikov, to je zaradi zmanjševanja njihovega števila, moralnih nevarnosti (razbitje družin) in ne nazadnje upadanja njihove vernosti oziroma prevzemanja drugih, veri tujih ideologij. V ta sklop ogroženosti lahko uvrstimo še opozorila o pomenu izseljenskega arhivskega in drugega gradiva. Omenim naj Obrambno razstavo v organizaciji društva Prosveta v Ljubljani, o kateri je poročal Janko Mačkovšek v glasilu *Napredna misel* leta 1912.⁹ Razstava

³ Muzejski center na Ellis Islandu, New York (ZDA), ima poseben oddelek za zbiranje ustnih pričevanj, v katerem imajo zbranih le nekaj zvočnih zapisov, ki so jih dali slovenski priseljenci.

⁴ "Slovensko izseljensko gradivo: Okrogla miza, 31. maj 2000" (ur. Marjan Drnovšek). V: Dve domovini/Two Homelands. Razprave o izseljenstvu/Migration Studies. Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU v Ljubljani, 11-12 (2000), str. 92-144.

⁵ Dr. Janez Arnež (John A. Arnez), zgodovinar, pisec številnih zgodovinskih knjig, vodja raziskovalnega inštituta Studia slovenica s sedežem v Ljubljani in Silver Springu, Maryland (ZDA).

⁶ Pogledi (ur. Janez Arnež), glasilo inštituta Studia slovenica, štev. 1-51 (julij 1995-november 2001).

⁷ *Izseljenec: Življenjske zgodbe Slovencev po svetu*. Zbornik. Muzej novejšje zgodovine Slovenije, Ljubljana 2001, 160 strani.

⁸ Drnovšek, Marjan: "Utrinki o odnosu Slovencev do izseljenskega arhivskega gradiva=Views on the Attitude of Slovenes Towards Emigrant Archive Material". Viri 3. Slovenski izseljenci. Objava arhivskih virov. Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 1990, str. 5-17.

⁹ Mačkovšek, Janko: "Potrebnost in nujnost obrambnega arhiva". *Napredna misel*, I/4, Ljubljana 1912, str. 186.

sama je bila zanj tudi že temelj za "arhiv", ki naj bi pokrival tematske sklope:

- pritisk tujcev na etničnih mejah,
- notranja kolonizacija, "preseljevanje in od kod?",
- "priseljevanje iz neslovenskega ozemlja, od kod in kam?" in
- "emigracija, fluktujoča kakor stalna, v šume, na Gornje Štajersko, Westfalsko, v Egipt in Ameriko".

Zanimiv načrt, ki je povezoval ogroženost etničnih meja z ogroženostjo Slovencev v tujini (zunaj avstro-ogrskega državnega prostora), hkrati pa so se njegovi ustvarjalci zavedali pomena arhivskega gradiva. Bilo je nekaj pogovorov v tej zvezi, vendar je izbruh vojne pretrgal ta prizadevanja.

Izseljenski arhiv (1927-37)

Z obnovljeno Družbo sv. Rafaela v Ljubljani 1927 in dejavnostjo patra Kazimirja Zakrajška¹⁰ v njej se začnejo tudi prizadevanja za ustanovitev izseljenskega arhiva ali muzeja, ki jim sledimo do izbruha druge svetovne vojne, ne da bi bil želeni cilj dosežen. V javnih zapisih in arhivskih dokumentih naletimo na oznake 'Narodni izseljeniški arhiv', 'Izseljeniški arhiv', 'Izseljeniški muzej' in še katero, kar kaže na prepletanje obeh pojmov, kar je bilo v nekem smislu tudi razumljivo, če imamo pred očmi dejansko stanje pravne ureditve varstva arhivskega gradiva v takratni jugoslovanski Sloveniji. Res je bil leta 1926 ustanovljen Državni arhiv v Ljubljani, vendar je ostal združen z Narodnim muzejem v Ljubljani, na lokalni ravni pa se je arhivsko gradivo večinoma hranilo v muzejih. In ko je Anton Mrkun (1876-1961) leta 1932 predlagal ustanovitev samostojnega izseljenskega muzeja/arhiva, si ga je zamišljal kot oddelek pri leta 1923 ustanovljenem Etnografskem muzeju v Ljubljani, razmišljal pa je tudi o vključitvi zbranega izseljenskega gradiva v posebnem Delavskem muzeju.¹¹ Te zamisli niso bile uresničene.

In kakšno naj bi bilo gradivo, ki bi ga hranil izseljenski arhiv oziroma muzej?

Poglejmo si dopis Družbe sv. Rafaela na izseljenske časopise 1932, ki je pozival slovenske rodoljube, župnijske šole, duhovnike, sestre, jednote, časopise, revije in vsa društva, da "brez razlike verskega prepričanja" zberejo in pošljejo "zgodovinsko gradivo" za načrtovani arhiv. Pozorni naj bi bili zlasti na izseljenske časopise, revije in članke o Slovencih v glasilih priseljen-

skega okolja, na letna poročila cerkev, šol, društev, gospodarskih organizacij, na programe raznih prireditev, na knjige, brošure in letake, fotografije in sploh na vse, kar bi bilo zanimivo, da se shrani za zgodovino slovenskega izseljenstva. Čeprav je bil poziv bolj namenjen ameriškim Slovincem, se njegov avtor (verjetno K. Zakrajšek) ni omejil samo na ZDA, ampak poziva k zbiranju izseljence "po raznih državah in delih sveta".¹² Iz tega poziva oziroma seznama kategorij gradiva razberemo, da je mislil samo na gradivo, ki je nastalo v izseljenstvu, poudarek pa je dal tiskanemu gradivu (knjige, časopisi), fotografijam, manj arhivskemu in nič muzejskemu gradivu.

Bolj konkreten je bil mesec ali dva kasneje od gornjega Zakrajškovega naštevanja gradiva že omenjeni Anton Mrkun. Ta je v svojem pozivu razširil kategorije želenega gradiva tudi na tisto, ki je nastalo pri poslovanju domačih in priseljenskih (državnih) uradov, govori pa tudi o prevzemanju celotnih "arhivov" (v današnjem pomenu fondov) društev in o izseljenskih pismih, seveda poleg drugih kategorij, ki jih navaja že Zakrajšek. Zamislil si je tudi nastanek zbirke iz življenja "naših izseljencev", pri čemer je verjetno imel pred očmi vsakdanje (etnografske) predmete, "in raznih posebnih predmetov iz imigracijskih dežel". Posebej pa je poudaril pomen vsega predlaganega gradiva za sociologe in zgodovinarje.¹³ In kakšen je bil rezultat? Sodeč po informacijah v *Izseljeniških vestnikih* v letih 1932-34 je bil šibak, to pa je verjetno pokopalo tudi idejo o monografiji o slovenskih izseljencih.

Na Prvem slovenskem izseljenskem kongresu v Ljubljani, 1. julija 1935, je predsednik Družbe sv. Rafaela, pater Kazimir Zakrajšek, predstavil analizo stanja:

"Izseljenski arhiv.

Predsednik sporoča, da je Družba svetega Rafaela sprožila že pred petimi leti veliko misel izseljenskega arhiva, t. j. posebnega oddelka našega narodnega muzeja, kjer bi se zbirali vsi podatki o življenju in delovanju naših izseljencev po raznih državah sveta. Preživljamo dobo največjega preseljevanja narodov, kolikor ga pomni do sedaj zgodovina človeškega rodu ... Posledic tega preseljevanja narodov danes mi ne moremo oceniti. Zgodovina jih bo ... Naši izseljenci po raznih delih sveta vrše ogromno delo za koristi, napredek in oblikovanje držav, v katere so se naselili ... Pa smo že kaj storili, da ohranimo zgodovini naroda spomine vsega tega dela, da bo to naš dokaz za vse to naša vložna hranilna knjižica pri teh državah in narodih? V Ameriki je edini neki g. Matija Pogorelec, ki je tako daleč mislil. Preprost delavec, pozneje podjeten trgo-

¹⁰ Podrobneje o njem glej: Friš, Darko: Korespondenca Kazimirja Zakrajška, O. F. M. (1907-1928). Viri 6. Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 1993; isti: Korespondenca Kazimirja Zakrajška, O. F. M. (1928-1959). Viri 8. Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 1995.

¹¹ Mrkun, Anton: "Naš narodni izseljeniški program". *Izseljeniški vestnik* (Ljubljana), II/1, 2, 3, 4 (1932).

¹² "Narodni izseljeniški arhiv". *Izseljeniški vestnik* (Ljubljana), II/1, 1932.

¹³ Mrkun, Anton: "Naš narodni izseljeniški program". *Izseljeniški vestnik* (Ljubljana), II/1, 2, 3, 4 (1932).

vec, pa ima baje mogočno zbirko teh spominov iz življenja in delovanja naših izseljencev v severni Ameriki.¹⁴ V Holandiji je enak preprost delavec, ki je začutil to potrebo, g. Sulič.¹⁵ Pa je šel celo tako daleč, da je zbral ves material, ki ga je mogel doseči, prinesel v Ljubljano na velesejem in tu najel oddelek in razstavil te podatke iz življenja slovenskih izseljencev iz Holandije. Družba svetega Rafaela je poskusila z delom, da bi zbirala v izseljenski arhiv vse te stvari. Toda pomanjkanje denarnih sredstev, posebno pa še nerazumevanje te potrebe od strani naših oblasti in še manjše razumevanje od strani naših izseljencev samih je vzrok, da dosedaj ni dosegla povoljnih uspehov. Največji uspeh je to, da je dala s tem iniciativo Zvezi izseljenskih organizacij, da je tak izseljenski arhiv ustanovila v Zagrebu¹⁶ za vso državo.¹⁷

V sklepu je Zakrajšek znova pozval izseljence, naj pošiljajo "podatke o svojem življenju in delovanju" v 'Izseljenski arhiv Družbe svetega Rafaela' v Ljubljani. Te podatke vsebujejo: "vsi časopisi, knjige, brošure, letaki, programi, slike cerkva, šol, društvenih domov, hiš, društev, prireditve, zborov, shodov, društvena pravila, letna poročila, tuji časopisi, knjige, ki poročajo o Slovencih itd."¹⁸ Na koncu pa je poudaril, da poleg finančnih težav niso našli pravega posluha tudi pri vodstvu Narodnega muzeja v Ljubljani. V debati z Miklavčičem¹⁹ je Zakrajšek poudaril, da naj arhiv ne bi zbiral samo knjig, ampak "podatke", na podlagi katerih bi nastajale knjige. S svojimi "podatki" je nedvomno mislil zlasti na arhivsko gradivo. Dr. Bohinjec²⁰ je predlagal pri zbiranju gradiva vključitev jugoslovanskih konzularnih služb, vendaril pomen časopisnega gradiva, hkrati pa se začudil nad medlim odzivom pri Narodnem muzeju v Ljubljani in poudarjanjem velikih stroškov, češ: "Treba [je] samo par omar in delavcev. V zvezi s kulturnimi de-

lavci v državi, predvsem z univerzo, sem prepričan, da bi se že v enem letu dosegli veliki uspehi".²¹ Zakrajšek je ob koncu razprave izrazil zamisel, da se izseljenski referat pri banski upravi razširi v samostojni oddelek, kar bi nedvomno povečalo njegove pristojnosti.

Dobro leto kasneje Kazimir Zakrajšek v članku 'Važnost izseljenskega arhiva' znova javno spregovoril o obravnavani problematiki.²² Z nekakšnim razočaranjem zapiše, da tako ameriški Slovenci kot tudi drugi niso pokazali pravega razumevanja za njegova prizadevanja, zavrača pa tudi ne tako redko gledanje med izseljenci, češ: "Naši prepiri – čim prej se pozabijo, tem bolje". Zakrajšek meni, da je kresanje mnenj tudi del zgodovine: "Vse izživljanje našega izseljenstva v tujini je izredno velikega pomena za narod doma". Zato znova poziva izseljence k sodelovanju, da naj pošiljajo gradivo izseljenskemu arhivu Družbe sv. Rafaela (kljub podobnemu arhivu, ustanovljenemu pri Izseljenskemu komisariatu v Zagrebu). Gradivo so bili pripravljene tudi odkupiti in pokriti poštno stroške. In da bi spodbudil zanimanje, še bolj konkretno navaja gradivo, ki naj bi ga pošiljali:

1. Vse, karkoli se slovenskega tiska kjerkoli na svetu. Vsak dogodek najmanjšega društva v najmanjši slovenski naselbini, najbolj preproste prireditve je zgodovinsko važen, če ne sam, vsaj v zvezi razvoja.

2. Vse, karkoli se v kateremkoli jeziku na svetu tiska o nas, pa naj je to o narodu, ali naselbini ali društvu kot takem, ali o kakem posameznem članu naroda. Vsak izseljenec je del naroda.

3. Razvoj vseh organizacij, naj so to zveze, jednote ali klubi ali podporna, pevska, telovadna, glasbena, cerkvena ali kakršnakoli društva, in sicer njih pravila, certifikati, police, spominske knjige, slike članov itd.

4. Razvoj slovenskih župnij, duhovnij, kaplanij, cerkva, šol, dvoran, in to: slike, vabila, programi, pravila, letna poročila, načrti.

5. Razvoj naselbin od prvega naseljenca do danes, in to slike ljudi, domov, hiš, ulic, podjetij, trgovin itd. Vse, vse je zanimivo, vse so sicer drobci, pa nujno potrebni kamenčki za mozaik – sliko celotnega narodnega življenja na tujem.

In tako dalje! Tu ni meja, samo besedica 'vse' pove pravilno, kaj se hoče in kaj naj se pošilja v izseljenski arhiv."

Članek pa sklone pesimistično: "Ne vem, koliko in kaj bom dosegel s takimi apeli, ampak zapišem jih vseeno: če ne bo drugega, bodo vsaj priče, da je nekdo mislil na to, pa ni našel razumevanja in volje med svojim narodom".

¹⁴ Ko se je ustanavljal Slovenski narodni muzej v Clevelandu v ZDA, se je njegov ustanovitelj in tajnik obrnil na M. Pogorelca, ki je v takratnem izseljenskem časopisu mnogokrat pisal, "da ima zbranega veliko v svoj arhiv in ne ve se, kdo ga bo sprejel in ohranil..." Glej: Gorshe, Erazem: "Slovenski narodni muzej v Ameriki". Ameriški družinski koledar (Chicago), letnik 31 (1942), str. 125.

¹⁵ Pravilno: Selič. Glej: Selič, Rudolf: Naši v Holandiji. Heerlen 1934.

¹⁶ Arhiv, imenovan tudi muzej, je deloval v okviru Izseljenskega komisariata.

¹⁷ I. slovenski izseljenski kongres v Ljubljani, dne 1. julija 1935. Družba sv. Rafaela. Ljubljana 1936, str. 84-86.

¹⁸ Isto, str. 86-87.

¹⁹ Miklavčič Franc, prokurist Gospodarske in združene banke v Ljubljani. Najdemo ga med ustanovitelji Družbe sv. Rafaela leta 1927. Aktivno je sodeloval tudi na I. slovenskem izseljenskem kongresu leta 1935.

²⁰ Bohinjec, dr. Joža (1880-1941), pravnik. Od leta 1925 ravnatelj Okrožnega urada za zavarovanje delavcev. Sodeloval je na I. slovenskem izseljenskem kongresu v Ljubljani leta 1935 in se tudi aktivno vključil v razpravo.

²¹ Glej op. 17, str. 88.

²² Zakrajšek, Kazimir: "Važnost izseljenskega arhiva". Izseljenski koledar za leto 1937 (ur. Josip Premrov). Družba sv. Rafaela v Ljubljani, str. 13-14.

Izseljenski institut/zbornica/parlament (1938)

Z letom 1936 so se v okviru Družbe sv. Rafaela začela nova razmišljanja o organiziranosti in dosegla svoj vrh 1938. Takrat je bila ustanovljena Izseljenska zbornica, ki so jo nekateri označevali tudi Izseljenski institut oziroma izseljenski parlament, ki naj bi povezal državno in banovinsko izseljensko službo, privatne ustanove in organizacije, ki so delovale v korist izseljencev, in organizacije samih izseljencev, vse z namenom, da se vse sile združijo (zlijejo) v eno organizacijo.²³

Načrt njenega dela ("delokrog instituta") je bil zamišljen:

1. Centralna izseljenska pisarna v obliki, kakor jo vodi že sedaj Družba sv. Rafaela v Ljubljani, ki vrši vse dopisovanje domovine z izseljenci v vseh izseljenskih zadevah in na katero se obračajo izseljenci iz tujine v vseh zadevah, ki jih imajo z domovino.

2. Statistični urad z natančnimi podatki o našem izseljenstvu: imenik vseh izseljencev, vse naselbine in njih ustroj, vse njih župnije, šole, narodni domovi, trgovine, društva, zveze itd.

3. Izseljenski arhiv, muzej z vsem materijalom iz vsega možnega udejstvovanja našega izseljenstva.

4. Skrb za delavske konvencije z državami našega izseljenstva, zaščita premoženja, rent, zavarovanj, zaščita posameznikov pred izkoriščanjem tujega kapitala, tujih držav, obramba njih človečanskih pravic po državah, skrb za brezposelne, reveže, ostarele itd.

5. Zasedovanje in proučevanje vsega javnega udejstvovanja iz življenja izseljencev, razmer po naselbinah itd.

6. Skrb za njih versko, narodno in državno zavest potom šol, cerkva, časopisja, literature, organizacij.

7. Skrb za izseljensko mladino.

8. Skrb za ozke zveze izseljencev z domovino in domovine z njimi.

9. Tiskovni in poročevalski informacijski urad itd.²⁴

Naštel sem vsa področja, saj kažejo na željo po urejenosti administrativnega poslovanja, hranjenja gradiva za arhiv oziroma muzej in ne nazadnje bolj strokovno usmerjeno delo z izseljenci (statistični urad, proučevanje javnega delovanja izseljenskih skupnosti itd.). Vsa prizadevanja pa so ostala bolj mrtva črka na papirju, saj ni bilo večjega posluha zunaj Družbe sv. Rafaela, hkrati pa je začetek druge svetovne vojne v Evropi (1939) te zamislil postavil na stranski tir.

Za obdobje med svetovnima vojnama najdemo tudi druge spodbude za zbiranje in hranjenje

izseljenskega gradiva ali gradiva o izseljenstvu nasploh, na primer v okviru Zavoda za mednarodno javno pravo v Ljubljani²⁵, v krogu izseljencev na Nizozemskem (1934) pod vodstvom Rudolfa Seliča²⁶, spodbudo pomeni načrtovana razstava v Parizu²⁷ in ne nazadnje največji poskus v ZDA za zbiranje gradiva za razstavo v Clevelandu, kjer so leta 1942 odprli Slovenski narodni muzej. Med sodelujočimi je bil Ivan Molek, ki je ugotovil: "Kljub naši brezbriznosti v mladih ameriških letih se je ohranilo med nami na kupe predmetov v tisku, zapisanih črkah in sliki, ki živo pričajo o našem življenju v Ameriki pred tridesetimi, štiridesetimi in petdesetimi leti, ki tvorijo lep kupček naše tukajšnje kompaktne zgodovine".²⁸

Ob okupaciji 1941 so pri Družbi sv. Rafaela v Ljubljani uničili "nekateri" spise, ki naj bi prinašali podatke o "sporih" med izseljenci.²⁹ Še neraziskano pa je stanje društvenih arhivov ob izbruhu druge svetovne vojne v Evropi, čeprav v literaturi zasledimo številne informacije, da je mnogo društev uničevalo lastno gradivo ob prihodu Nemcev na Nizozemsko, v Belgijo, Luksemburg in Francijo. Po nekakšnem čudežu se je ohranilo gradivo Društva sv. Barbare v Eisdnu (Belgija); le-to hranimo na Inštitutu za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU v Ljubljani.³⁰

Taboriščni arhivi (1948)

V slovenskem begunskem valu maja 1945 je bilo močno intelektualno jedro, ki je že v taboriščnih razmerah v Avstriji in tudi Italiji spodbujalo bogato literarno, publicistično (taboriščna glasila, pričevanja in spomini) in pedagoško (šolski učbeniki in priročniki) dejavnost.³¹ Marsikaj

²³ Stanek, Leopold: "Izseljenski institut v Ljubljani". Izseljenski koledar družbe sv. Rafaela v Ljubljani (ur. Josip Premrov), Ljubljana 1937, str. 21-23.

²⁴ Isto, str. 22.

²⁵ Drnovšek, Marjan: "Pravnik Ivan Tomšič in znanstveno proučevanje izseljenskega vprašanja". Vilfanov zbornik. Pravo – zgodovina – narod (ur. Vincenc Rajšp, Ernst Bruckmüller). Založba ZRC, Ljubljana 1999, str. 589-602.

²⁶ "Holandija. Razstava našega izseljeniškega življenja in gibanja". Rafael (Heerlen), IV/6-7, junij-julij 1934.

²⁷ Izseljenska društva pozor. Glas izseljencev (Pariz), III/22, 17. 11. 1938; Drnovšek, Marjan: "Delovanje Toma Brejca med slovenskimi izseljenci v Franciji v letih 1936-39". Dve domovini/Two Homelands I (Ljubljana). Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, Ljubljana 1990, str. 195.

²⁸ Molek, Ivan: "Zadeve našega muzeja". Cankarjev glasnik (Cleveland), VI/3, 3. 10. 1942, str. 73-75; Razstava Slovenskega narodnega muzeja. Cankarjev glasnik (Cleveland), VI/2, 2. 9. 1942, str. 52-53.

²⁹ Nadškofijski arhiv v Ljubljani, Družba sv. Rafaela, fasc. 7/2 (sejni zapisniki 1940/41, 3. seja dne 2. 10. 1941).

³⁰ Vodnik po arhivskem gradivu Inštituta za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU (ur. Dean Ceglar), Ljubljana 2000, str. 54; Drnovšek, Marjan: "Jugoslovansko društvo sv. Barbare iz Eisdna v Belgiji 1929-40. Delna objava društvenih zapisnikov". Viri 3. Slovenski izseljenci. Objava arhivskih virov. Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 1990, str. 18-74.

³¹ DPs.: "Slovenski begunci v Avstriji". Koledar Svobodne Slovenije. Svobodna Slovenija (Buenos Aires), str. 109-120.

pa so odnesli tudi s seboj, kolikor so jim to dopuščale begunske razmere. Po zaslugi objave pisma Zdravka Novaka Janezu Severju,³² Špital, 28. 2. 1948,³³ izvemo nekaj podatkov o skrbi za arhivsko gradivo, ki so ga ustvarili begunci. Oba sta se zavedala, da bodo razseljeni (displaced persons) prek oceanov, to pa jim bo onemogočilo prenose večjih količin prtljage, tudi tiske in arhivsko gradivo. Zlasti ju je skrbelo arhivsko gradivo, saj sta izhajala z izhodišč, da gre za "unikatno" gradivo, ki je "last skupnosti". Tako je Z. Novak v pismu profesorju J. Severju zapisal: "Dela se na tem, da se naš arhiv, tako Kellerberški,³⁴ kot naš tiskarski nekam shrani. Tako namerava dr. Blatnik³⁵ spraviti arhiv svoje pisarne, na drugi strani sem pa za to zainteresiral tudi monsignora Škerbca,³⁶ ki mi je obljubil, da bo poskrbel shranitev arhivov". Novak je pregledal arhiv in ga shranil v štiri škatle iz lepenke ter naredil seznam, kaj je v vsaki škatli posebej. Sam je pisal kroniko in si je želel, da bi ji dodal del tako imenovanega Kellerberškega "arhiva", to je gradiva, kar mu je J. Sever dovolil. Tako se je ohranil seznam gradiva, ki je bilo priključeno Novakovi kroniki. Kaj se je dogodilo s tem arhivom, je še stvar raziskave. S strokovnega vidika pa je imelo izločevanje gradiva kot priloga za kroniko svojo dobro ali slabo stran, dobro v primeru, da se je preostalo gradivo izgubilo, slabo pa, če se je izgubila kronika s priloženim gradivom. V celoti pa lahko rečemo, da nam ta drobec kaže posluš slovenskih beguncev za ohranitev gradiva, ki so ga sami ustvarili ali zbrali v taboriščih.

Zgodovinska sekcija Slovenske izseljenske matice (1951)

Ob ustanovitvi Slovenske izseljenske matice je bila postavljena tudi zgodovinska sekcija z namenom zbiranja arhivskega gradiva o slovenskih izseljencih. V petdesetih letih delovanja SIM je zbiranje gradiva imelo svoje vzpone in padce, sčasoma pa so začeli prevzemati arhivsko gradivo tudi drugi zavodi s področja kulture in znanosti. Njena prva akcija sredi petdesetih let, ko so na različne naslove v ZDA poslali pet tisoč tiskanih dopisnic, ni rodila zelenih sadov.³⁷ Slovenski izseljenski koledar (1954-) je imel tudi vlogo zgodovinskega in dokumentarnega zbor-

nika, saj je uredništvo pozivalo, naj izseljenci poročajo o svojem življenju in delu na tujem. Pozivali so tudi k zbiranju muzejskih predmetov z upanjem, da bo slej ko prej "v domovini tudi izseljenski muzej".³⁸

V začetku šestdesetih let se je znova povečalo zanimanje za zbiranje "zgodovinskega" gradiva, kar je bilo povezano s pisanjem zgodovine ameriških Slovencev. Ameriška pobuda ni bila naključna, saj z začetkom šestdesetih let sledimo v ZDA interes za priseljsko arhivsko gradivo različnih etničnih skupin na akademski ravni (univerza, inštituti, arhivi) in znotraj posameznih etničnih skupin.³⁹ V slovenskem primeru je nastalo sodelovanje med ameriškimi Slovenci in domovino, to je Slovenskim narodnim domom v Clevelandu in Slovensko izseljensko matico. Kmalu pa sta se začela razhajati v pogledih bolj ideološke narave ali zaradi preprostih zamer. Vendar je to že druga zgodba. Poleg arhivskega gradiva je bil dan velik poudarek še tisku, zlasti izseljenskemu časopisju.⁴⁰

Leta 1965 je bil ustanovljen Raziskovalni center za zgodovino priseljevanja Univerze Minnesota v St. Paulu (predhodnik je Recent Immigrant Archives),⁴¹ ki je imel poleg raziskovanja za cilj tudi zbiranje gradiva priseljskih etničnih skupin "nove imigracije" (od osemdesetih let 19. stoletja), zlasti časopisov, knjig, revij, dokumentov cerkvenih, društvenih, političnih in bratskih organizacij in zasebnih dokumentov.⁴² Epizoda v tem zbiranju je tudi srečanje zgodovinarja Frana Zwittera s T. L. Smithom, nekdanjim direktorjem Centra za priseljske študije (Center for Immigration Studies) na univerzi v Minneapolisu, Minnesota, julija 1964 v Ljubljani. Smith je nasprotoval odnašanju arhivskega gradiva iz ZDA, čeprav njihova zakonodaja temu ni nasprotovala. Zwitter je odnašanja zagovarjal z vidika njegove ogroženosti zaradi uničenja ali propada. Zavzemal pa se je tudi za lojalno konkurenco pri njegovem zbiranju. Odprl pa je še eno zanimivo vprašanje na primeru gradiva Slovenske narodne podporne jednote (SNPJ), in sicer, ali je to gradivo del ameriške ali slovenske zgodovine

³² Med drugim je učil na begunski gimnaziji v Spittalu.

³³ Skrb za taboriščne arhive. Pogledi. Raziskovalni Inštitut Studia slovenica (ur. Janez Arnež), štev. 8-9, julij 1996, str. 1-2.

³⁴ Kellerberg, kraj severozahodno od Beljaka ob reki Dravi. Tam je bilo eno od begunskih taborišč po drugi svetovni vojni.

³⁵ Dr. Blatnik Franc je tudi poučeval na begunski gimnaziji v Spittalu.

³⁶ Petega junija 1945 je bil ustanovljen Socialni odbor za slovenske begunce v Avstriji, njegov predsednik je postal mons. Matija Škrbec.

³⁷ Kristan, A, Cvetko: "Zbirajmo gradivo za zgodovino naših". Rodna gruda, II/4, 1955, str. 89.

³⁸ Kristan, A. Cvetko: "Slovenski etnografski muzej in naši izseljenski rojaki". Rodna gruda, V/2, 1958, str. 32.

³⁹ Grabowski J. John: "Archivists and Immigrants, Embarking for New Destinations Together". Documenting Diversity – A Report on the Conference on Documenting the Immigrant Experience in the United States of America, November 15-17, 1990 (Prepared by CDIE Planning Committee). Immigration History Research Center. University of Minnesota (1991), str. 49-59.

⁴⁰ Bajec, Jože: Slovensko izseljensko časopisje 1891-1945. Slovenska izseljenska matica, Ljubljana 1980.

⁴¹ Vovko, Andrej: "Immigration History Research Center: Raziskovalni center za zgodovino priseljevanja Univerze Minnesota v St. Paulu, ZDA in njegova slovensko-ameriška zbirka". Dve domovini/Two Homelands, 1. Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, Ljubljana 1990, str. 383-391.

⁴² Immigration History Research Centre, University of Minnesota, b. d., str. 12.

(danes bi rekli slovenske kulturne dediščine)?⁴³ Kakor koli že: interes za izseljensko (priseljensko) gradiva se je pokazal na obeh straneh sočasno, čeprav ne smemo zanemariti v Sloveniji tudi naporov Slovenske izseljenske matice v petdesetih letih prejšnjega stoletja. Do osemdesetih let dvajsetega stoletja so tako imenovani "etnični arhivisti" ("ethnic archivists") v ZDA pomagali oblikovati večje zbirke tega gradiva v dveh institucijah, to je v ustanovah Priseljenskem zgodovinskem raziskovalnem centru (Immigration History Research Center) pri univerzi v Minnesoti ter na Balchovem inštitutu za etnične študije (Balch Institute for Ethnic Studies) v Filadelfiji, manjše tudi drugod, med drugim na državni univerzi Kent, univerzi Pittsburgh, Čikaškem zgodovinskem društvu (Chicago Historical Society), Zahodnem zgodovinskem društvu (Western Reserve Historical Society) v Clevelandu, Državnem zgodovinskem društvu (State Historical Society) v Wisconsinu in Zgodovinskem društvu Minnesota (Minnesota Historical Society).⁴⁴ In kako je bilo v Sloveniji?

Študijski center za zgodovino slovenskega izseljenstva pri Predsedstvu SAZU (1963-82)

Ustanovljen je bil 18. junija 1963 z dvema bistvenima nalogama, prvič, da zbira in objavlja gradivo za zgodovino slovenskega izseljenstva, in drugič, da znanstveno proučuje zgodovino slovenskega izseljenstva, objavlja o njem znanstvena dela in organizira delo na tem področju.⁴⁵ V ospredje je stopilo raziskovalno delo, skupaj z izdelavo bibliografij tiskov, ugotavljanje statističnih podatkov, evidentiranje gradiva v domačih arhivih in šele na zadnjem mestu nadaljevanje zbiranja arhivskega gradiva.⁴⁶ Ob tem je bila poudarjena vloga SAZU kot najbolj "primerne" za stike z vsemi izseljenskimi organizacijami po svetu ("brez ozira na njihovo usmerjenost"), delo pa bi moralo biti "strogo znanstveno". Leta 1965 se je obudila ideja o ustanovitvi Izseljenskega muzeja, mnogo se je govorilo o pisanju zgodovine slovenskega izseljenstva, največ pa je bilo narejenega na področju statističnih obdelav (Živko Šifrer), pri bibliografski obdelavi izseljenskega tiska (Jože Bajec) in evidentiranju arhivskega gradiva v takratnem Državnem arhivu Slovenije, oziroma z letom 1966 Arhivu Slovenije (Ema Umek). In celo več, Arhiv Slovenije je v svojih prostorih dal brezplačno na razpolago sobo, "kjer je mogoče zbrati arhive naših izseljencev in izseljenskih organizacij, za katere se s

pomočjo Slovenske izseljenske matice trudimo, da jih spravimo v Ljubljano in koncentriramo v okviru centra".⁴⁷

"Ljubljana nam ne bo pisala naše zgodovine. Ne uničujmo je še mi sami!" (1981)

V prizadevanjih ruskih in poljskih priseljencev ter Zdravka Novaka v ZDA je Tine Debeljak že leta 1966 videl vzor za Slovence v Argentini, ki niso imeli dosti posluha za ohranjanje arhivskega gradiva in knjižnice. Zato je poudaril: "Nujno potrebujemo tudi arhiv, ki bi zbiral doneske k zgodovini naše prisotnosti v Argentini, našega družbenega in družabnega razvoja (fotografij, zapiskov, spominov itd.), predvsem pa, kjer bi se hranili zapiski organizacij, ki so prenehale; njih arhiv spada v muzej, ki ga ni. Nekje bi morala biti zbrana vsa 'slovenica', to se pravi: vse omembe Slovencev v tujem tisku latinske Amerike itd. Vsa ta vprašanja so velike kulturne važnosti, ki jih dajem v javnost ob priliki registracij dveh slovanskih kulturnih dogodkov".⁴⁸ Še najbolj ga je skrbelo – poleg arhiva – izginjanje tiskov in odnos do knjig, saj so le redki 'domovi' imeli knjižnico, ali pa so te, po njegovem mnenju, le životarile. Videl je nujnost delovanja treh institucij: centralnega slovenskega arhiva, znanstvene študijske knjižnice in ljudskih knjižnic, za kar bi se morale zavzemati tako Centralna slovenska hiša⁴⁹, Zedinjena Slovenija⁵⁰ in Slovenska kulturna akcija.⁵¹ Njegov poziv ni padel na rodna tla.

Leta 1981 je v tedniku Svobodna Slovenija znova opozoril na vprašanje arhivov in pisanja naše lastne zgodovine.⁵² Po izkušnjah iz ZDA,

⁴³ Arhiv Inštituta za slovensko izseljenstvo (ISI), Center/1, Fran Zwitter: Beležka o razgovoru s prof. T. L. Smithom, 13. julija 1964.

⁴⁴ Grabowski J. John, o. d., str. 50.

⁴⁵ Arhiv ISI, Odločba, 18. 6. 1963.

⁴⁶ Arhiv ISI, Center/1, Fran Zwitter: Delo na Zgodovini slovenskega izseljenstva (rokopis), b. d. [april 1963].

⁴⁷ Študijski center za zgodovino slovenskega izseljenstva. Poročilo o delu v letu 1967 in program dela v letu 1968. Letopis SAZU, knjiga 18, 1967, Ljubljana 1968, str. 172-173.

⁴⁸ Povzeto iz Pregleda (ur. Janez Arnež), štev. 36-37, februar 2000, str. 10-11. (Dr. Tine Debeljak: O knjižnicah in arhivih, Svobodna Slovenija, Buenos Aires, št. 27, leto 1966.)

⁴⁹ Osrednja ustanova političnih izseljencev. Leta 1967 je dobila prostore v novi stavbi, po načrtih arhitekta Viktorja Sulčiča. Glej: Žigon, Zvone: Iz spomina v prihodnost – slovenska politična emigracija v Argentini. Založba ZRC. Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU (zbirka Migracije 1), Ljubljana 2001, str. 79-.

⁵⁰ Politični izseljenci v Argentini so leta 1948 ustanovili Društvo Slovencev, ki se je deset leta kasneje (1958) preimenovalo v Zedinjeno Slovenijo; že danes izdaja tednik Svobodna Slovenija. Glej: Žigon, Zvone: Otroci dveh domovin. Slovenstvo v Južni Ameriki. Založba ZRC. Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, Ljubljana 1998.

⁵¹ Osrednja kulturna ustanova slovenskih političnih izseljencev s sedežem v Buenos Airesu. Glej: Mislej Irene: Slovenska kulturna akcija. Enciklopedija Slovenije, 11, Ljubljana 1997, str. 409.

⁵² Povzeto iz Pregleda (ur. Janez Arnež), štev. 36-37, februar 2000, str. 11-12. (Dr. Tine Debeljak: Sami uničujemo svojo zgodovino, Svobodna Slovenija, Buenos Aires, št. 3 in 4, leto 1981.)

Pisarna Izseljenske zbornice v Ljubljani s "katastrom izseljencev" (seznam izseljencev, društev, trgovcev, časopisov, župnij, šol itd.), okrog 1938. To gradivo se ni ohranilo (verjetno uničeno ob okupaciji leta 1941).

kjer se je pri pisanju zgodovine priseljevanja Slovencev (pionirjev) v Minnesoto geograf Jože Velikonja obračal na njihove potomce z vprašanjem, kje so njihovi arhivi (spomini, zapisniki sej, vpisi članov, občni zbori itd.), in je dobil pogost odgovor, da ni bilo prostora za hranjenje starih papirjev, se je Tine Debeljak vprašal: kako pa je s tem v Argentini, kjer so pionirji povojnega priseljevanja še živi? Res je, da marsikaj hranijo posamezniki, nekaj tudi 'domovi', vendar... ali se bodo ohranili tudi v prihodnje? Ta in še druga vprašanja je postavljala Debeljak Slovincem v Argentini in poudaril: "Saj to je vprašanje: nimamo ustanove in ne prostora za 'odmetavanje' takih arhivalij, ki utegnejo priti nekoč prav našemu zgodovinopisju. Še petnajst let, pa bomo že petdeset let v zdomstvu. Treba bo misliti na tako zgodovino, kot mislijo danes v ZDA nanjo, pa se jim je gradivo porazgubilo vsepovsod..., ker ni bilo prostora. In ZDA nas opozarja: In pri vas? Kaj skrbite za svojo zgodovino? Bomo tudi mi dajali prav tak odgovor zanamcem kot oni v ZDA: Ni bilo prostora! Vedimo: Ljubljana nam ne bo pisala naše zgodovine. Ne uničujmo je še mi sami!" Izredno veliko pozornost je posvečal ohranjanju tiskov, zlasti glasil. Ob tem je ošvrknil Slovence oziroma njihovo pomanjkljivo zgodovinsko in kultur-

no zavest, njihovo nagnjenost k samozadovoljstvu ob enodnevnih slavnostih in zabavah (!) "In v čem je potem tista velika slovenska kulturnost, o kateri se pogosto sliši govoriti in se bere v listih?", se na koncu vprašuje Tine Debeljak.

Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU (1986-)

Leta 1982 je bil ustanovljen Inštitut za izseljenstvo SAZU, ki je predhodnik današnjemu Inštitutu za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU. Že pred dvajsetimi leti je bilo med nalogami inštituta poudarjeno zbiranje gradiva za preučevanje slovenskega izseljenstva, dajanje pobud, usklajevanje dela in pomoč raziskovalcem slovenskega izseljenstva. Hkrati je bila poudarjena tudi interdisciplinarnost in usmerjenost v novejši čas. Prepletanje interesov različnih strok, problemi financiranja in usklajevanja dela, nihanja med vprašanji osrednjega namena inštituta (raziskovalno delo: zbiranje gradiva) so bile stalne dileme.⁵³ Poveden za to vprašanje je bil sestanek na temo Stanje raziskovanja izseljenstva in mi-

⁵³ Letopis SAZU 1982, Ljubljana 1983, str. 128; Arhiv ISI, Arhiv/1, Zapisnik 1. seje Sveta inštituta, 13. 5. 1982, str. 6.

gracij v SRS.⁵⁴ Na njem se je pokazala različnost pogledov na vlogo inštituta v slovenski raziskovalni srenji, od mnenja umetnostnega zgodovinarja Naceta Šumija (njegovo vlogo je omejil samo na zbiranje gradiva, klasificiranje in dokumentiranje gradiva ter možno koordiniranje dela) do razmišljanj zgodovinarja Matjaža Klemenčiča (da ni samo zbirališče dokumentacije), Matjaž Jančar (SIM) se je zbal: "Obstaja bojazen, da bi brez interdisciplinarnosti Inštitut zajadral v zgodovinske razislave, kar pa ni zadosti..." Končno so le sprejeli sklep, da je naloga inštituta raziskovanje, INDOK in koordinacija dela. V obdobju njegovega delovanja so na inštitutu prevzeli del arhivskega gradiva Slovenske izseljenske matice, to je večinoma gradiva, ki so ga poslali izseljenci.

S priključitvijo inštituta Znanstvenoraziskovalnemu centru SAZU je bil ustanovljen pravzaprav nov Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU (pomladi 1987). Sprva je bilo v njem bolj poudarjeno raziskovalno delo, v zadnjih letih pa se znova usmerja tudi na arhivsko področje.⁵⁵ Na okroglo mizo Slovensko izseljensko gradivo (31. maj 2000) smo povabili poznavalce in imetnike tega gradiva iz Slovenije in tujine. Odziv ni bil popoln, manjkali so tudi nekateri pomembni imetniki tovrstnega gradiva v Sloveniji. Na okrogli mizi smo poskušali razmišljati, prvič, o odnosu do tega gradiva, zlasti arhivskega (skupno s filmskim), časopisnega, knjižnega, umetniškega in muzejskega v najširšem pomenu besede, drugič, skušali smo oceniti razpršenost tega gradiva, tretjič, ocenjevali smo njegovo urejenost in dostopnost, četrto, ugotavljali smo preglednost tega gradiva (arhivski vodniki, katalogi, registri), petič, pregledovali smo predstavitev tega gradiva (razstave, objave gradiva ipd.) in sedmič, del pogovora je bil posvečen tudi pomenu zasebnega gradiva (npr. izseljenskim pismom, osebnim dokumentom itd.), ki odraža tudi vsakdanjik preprostih izseljencev.

Ob vsem tem moram poudariti, da so vsaj od začetka šestdesetih let 20. stoletja slovenskemu izseljenskemu gradivu posvečale pozornost številne ustanove, ga zbirale in strokovno urejale, na primer Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani, Arhiv Republike Slovenije, Slovenski

etnografski muzej, Verski muzej v Stični, Studia Slovenica v Ljubljani, številni arhivi, knjižnice, umetniške galerije in muzeji. Tudi med izseljenci so bili ljudje, ki so zbirali gradivo, ob tem naj imenujem le zbirko Eda Gobca v ZDA. Popoln pregled in analiza ohranjenega gradiva na terenu pa nas še čaka.

SKLEP

Dejstvo pa je, da s časom postaja nevarnost uničenja ali izgube tega gradiva vedno večja. Nekaj teh opozoril v preteklosti smo omenili, stanje pa tudi danes ni rožnato. Laže je pridobiti tiske (časopisje, revije, knjige...) kot pa arhivsko gradivo, čeprav je tudi glede prvega treba vložiti veliko naporov, to je imeti pisnih in osebnih dogovorov, obiskov pri imetnikih in podobno. Glede arhivskega gradiva je zadeva še bolj zapletena, saj – kot sem omenil – so v igri razni osebni (družinski), ideološki, politični, denarni in še kateri razlogi, kar otežuje že njegovo evidentiranje, kaj šele dogovarjanje o morebitnem prevzemu, fotokopiranju in podobno. Medtem ko se v ZDA poznavalci priseljenskega gradiva srečujejo z vprašanjem nastajanja, raznovrstnosti in obvladanja arhivskega gradiva pri mnogoštevilnih etničnih skupinah z raznolikim delovanjem v najrazličnejših delih ZDA, se Slovenci srečujejo z vprašanjem razpršenosti slovenskih izseljencev po svetu in relativne majhnosti njihove navzočnosti v morju drugih priseljenskih skupin, kar pomeni večjo ogroženost tudi za nastajajoče izseljensko gradivo v najširšem pomenu besede. Skratka: ni tako malo odprtih vprašanj glede odnosa do nastajajočega arhivskega in drugega gradiva v izseljenskih skupnostih po svetu. Tudi slovenska arhivska stroka je naredila nekaj korakov, vendar primanjkuje skupne volje in sodelovanja vseh zainteresiranih. Tudi pobude, dane v razmislek na 18. zborovanju Arhivskega društva Slovenije v Postojni (1999) glede odnosa do tega gradiva,⁵⁶ so ostale – razen v članku omenjene okrogle mize (31. 5. 2000) o izseljenskem gradivu, ki je na kakršen koli način prišlo v Slovenijo – le pobude, zgolj mrtve črke na papirju.

⁵⁴ Arhiv ISI, Arhiv/1, Zapisnik razprave o stanju raziskovanja izseljenstva in migracij v SRS, 27. 2. 1885 (neavtoriziran zapisnik).

⁵⁵ Vodnik po arhivskem gradivu Inštituta za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU (ur. Dean Ceglar). Založba ZRC, Ljubljana 2000; Slovensko izseljensko gradivo. Okrogla miza, Ljubljana, 31. maj 2000. Dve domovini/Two Homelands, 11-12 (2000), str. 91-144.

⁵⁶ Drmovšek, Marjan: "Gradivo o slovenskih izseljencih". Evidentiranje virov za zgodovino Slovencev v tujini... (Zbornik), Postojna 1999, str. 16-19.

SUMMARY

ATTITUDE TOWARDS THE SLOVENIAN
EMIGRANT SOURCES: SOME EXAMPLES FROM
THE 20TH CENTURY

Throughout the 20th century, we could observe an interest for the preservation and the collection of the Slovene emigrant material in the broadest sense (archivals, newspapers, printed material, museum artefacts, works of art, and others). As early as in 1912, at the Defence exhibition in Ljubljana (organised by the society Prosveta), the interest to preserve the records relative to the shrinking of the Slovenian ethnic borders was linked with the concern to safeguard the material related to expatriation. The exhibition faced the visitors with the evidence that the Slovenes were threatened as an ethnic group by the neighbours belonging to other ethnic communities, especially the German. The contemporaries furthermore observed that the immigrants' environments (foreign countries of emigration) endangered their ethnic identity. The First World War interrupted the efforts to collect the material.

During the interwar period, the interest for the emigrant material was sustained almost exclusively by the Catholic Society of St. Raphael, which catered for the cultural, educational, and above all, the religious needs of the Slovenes abroad. Among numerous other activities, the Society strived to establish an emigration archives or a museum, where various printed publications and archival material could be collected. The Franciscan priest Kazimir Zakrajšek (1878-1958) and the priest Anton Mrkun (1876-1961) were especially devoted to this project. Numerous plans for collection of emigrant material and concurrent appeals to the emigrants yielded poor results. Part of the material was collected by the

archive / museum of the Emigration Commissariat in Zagreb. As a state institution within the Ministry for Social Policy in Belgrade, the Commissariat was responsible for the issues regarding the emigrants and the coordination of their work abroad (especially in Europe).

Following the end of the Second World War the concern for our archival material reemerges among the political refugees in the Austrian and Italian camps, and later in the emigrant environments, such as the United States and Argentina. In Slovenia, the material was first collected in the 1950s by the Slovene Emigrant Association (Slovenska izseljenska matica). Later, the National and University library in Ljubljana, the Slovenian Academy of Sciences and Arts, the Archives of Slovenia, and other cultural institutions (archives, museums, libraries) participated in the project as well. Part of the material is kept at the Institut for Slovene Emigration Studies at the Scientific Research Centre of the Slovenian Academy for Sciences and Arts (ZRC SAZU). Although its beginnings date back to the early 1960s, the Institute only started its activity as we know it today, in 1986. Apart from the interdisciplinary studies of the Slovenian migrations, the Institute also hosts an archival database, which is also accessible on-line.

In a nutshell: the Slovenes are scattered around the globe and equally dispersed is the archival material at home and abroad. A great deal of material was destroyed. Some was collected by individuals, like for example, **Janez Arnež (Slovenia), Edi Gobec (USA) and others.** The best preserved sources are the emigrant newspapers and the literary creations of the Slovenes abroad, although even these collections are incomplete. In the concluding part of his contribution, the author calls for a more systematic recordkeeping with regards to this material around the world, in cooperation with all those who are interested in the emigrant material.

Zum Archivalienaustausch zwischen Kärnten und Slowenien im Jahre 2001

Von den österreichisch-jugoslawischen Archivverhandlungen zur pragmatischen Lösung

ALFRED OGRIS

Der Einladung, an der Festschrift für Herrn Univ. Prof. Dr. Jože Žontar mitzuarbeiten, komme ich umso lieber nach, als mich mit dem Jubilar seit Jahrzehnten ein überaus freundliches und kollegiales Verhältnis verbindet, das in eine fruchtbare Zusammenarbeit zwischen dem Kärntner Landesarchiv und Prof. Žontar mündete.² Schon als junger Historiker und Archivar, der im Jahre 1968 in den Dienst des Kärntner Landesarchivs eingetreten war, beschäftigte ich mich zunächst mit der Geschichte des Hauses als meiner neuen Wirkungsstätte und stieß alsbald auf den Namen Žontar – es war der Vater des Jubilars, Dr. Josip Žontar, der sich während des Zweiten Weltkrieges in schwierigster Situation um das Archivwesen, das Bibliothekswesen und den Museumsbereich in Krain große Verdienste erworben hatte.³ In diesem Zusammenhang war es für mich eine besondere Freude, Herrn Prof. Žontar bei der Spurensuche nach seinem Vater, die vielen dieser Generation nicht erspart bleibt, helfen zu können.⁴ Was das Archivwesen und die Archivwissenschaft anlangt, war Jože Žontar in gewisser Weise in die Fußstapfen seines Vaters getreten und hat unter dem Titel "Arhivistika"⁵ eine archivtheoretische Arbeit, die zugleich ein vielbeachteter Studienbehelf ist, vorgelegt. Deshalb halte ich es für passend, das Thema für den Festschriften-Beitrag aus diesem Arbeitsbereich

Žontars zu wählen, wobei es sich hier naturgemäß nur um eine kurze zusammenfassende Darstellung handeln kann.

Zwei denkwürdige Ereignisse fanden am 10. September 2001 in Klagenfurt und am 11. September 2001 in Laibach/Ljubljana statt: Zwischen dem Kärntner Landesarchiv und dem Archiv der Republik Slowenien kam es zu einem umfangreichen Archivalientausch, welcher symbolisch durch die beiden politisch für den Kulturbereich Verantwortlichen vollzogen wurde. Im Beisein der zuständigen Archivdirektoren und zahlreicher Vertreter aus dem politischen und kulturellen Leben – unter ihnen befand sich in Laibach auch der Jubilar – überreichten die slowenische Kulturministerin Andreja Rihter im Kärntner Landesarchiv und Kärntens Landeshauptmann und Kulturreferent Dr. Jörg Haider im Archiv der Republik Slowenien gegenseitig einige Archivalien; der gesamte Archivalientausch wurde nach Erledigung sämtlicher formaler Voraussetzungen wie der Ausfuhr genehmigung von Kulturgut etc. am 21. November 2001 durchgeführt.⁶ In der Kärntner Landeskulturzeitschrift wertete die slowenische Kulturministerin den Archivalienaustausch als "...ein großes historisches und kulturelles Ereignis..."⁷ Kärntens Landeshauptmann sprach von einem "Zeichen der guten Nachbarschaft" und davon, daß die ausgetauschten Archivalien "...für das historische Selbstverständnis der jeweiligen Region und des jeweiligen Staates entscheidend sind."⁸ In den Medien fand das Ereignis große Beachtung, wobei auch darauf hingewiesen wurde, daß damit eine seit rund 80 Jahren offen gewesene Frage im Wege einer pragmatischen Vorgangsweise erfolgreich gelöst werden konnte. Um dies besser verstehen zu können, muß kurz auf die bis ins Jahr 1923 zurückreichende Vorgeschichte eingegangen werden.

Nach dem Zerfall der österreichisch-ungarischen Monarchie im Jahre 1918 und den

¹ Dieser Beitrag erscheint in erweiterter Form auch in der Carinthia I 2002.

² Siehe etwa das von Jože Žontar herausgegebene und die grenzüberschreitende Zusammenarbeit fördernde dreisprachige Standardwerk "Handbücher und Karten zur Verwaltungsstruktur in den Ländern Kärnten, Krain, Küstenland und Steiermark bis zum Jahre 1918 – Priročniki... – Manuali...". (Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchivs 15, Graz-Klagenfurt-Ljubljana-Gorizia-Trieste 1988), an dem sich neben dem Kärntner Landesarchiv (Dr. Wilhelm Wadl) auch das Steiermärkische Landesarchiv, das Zgodovinski arhiv Ljubljana, das Arhiv SR Slovenije, das Archivio di Stato di Gorizia und das Archivio di Stato di Trieste beteiligten.

³ Siehe dazu Jože Žontar, Kranjska podružnica Državnega pokrajinskega arhiva v Celovcu v času nemške okupacije, in: Arhivi XIX/1-2, Ljubljana 1996, 55 ff.

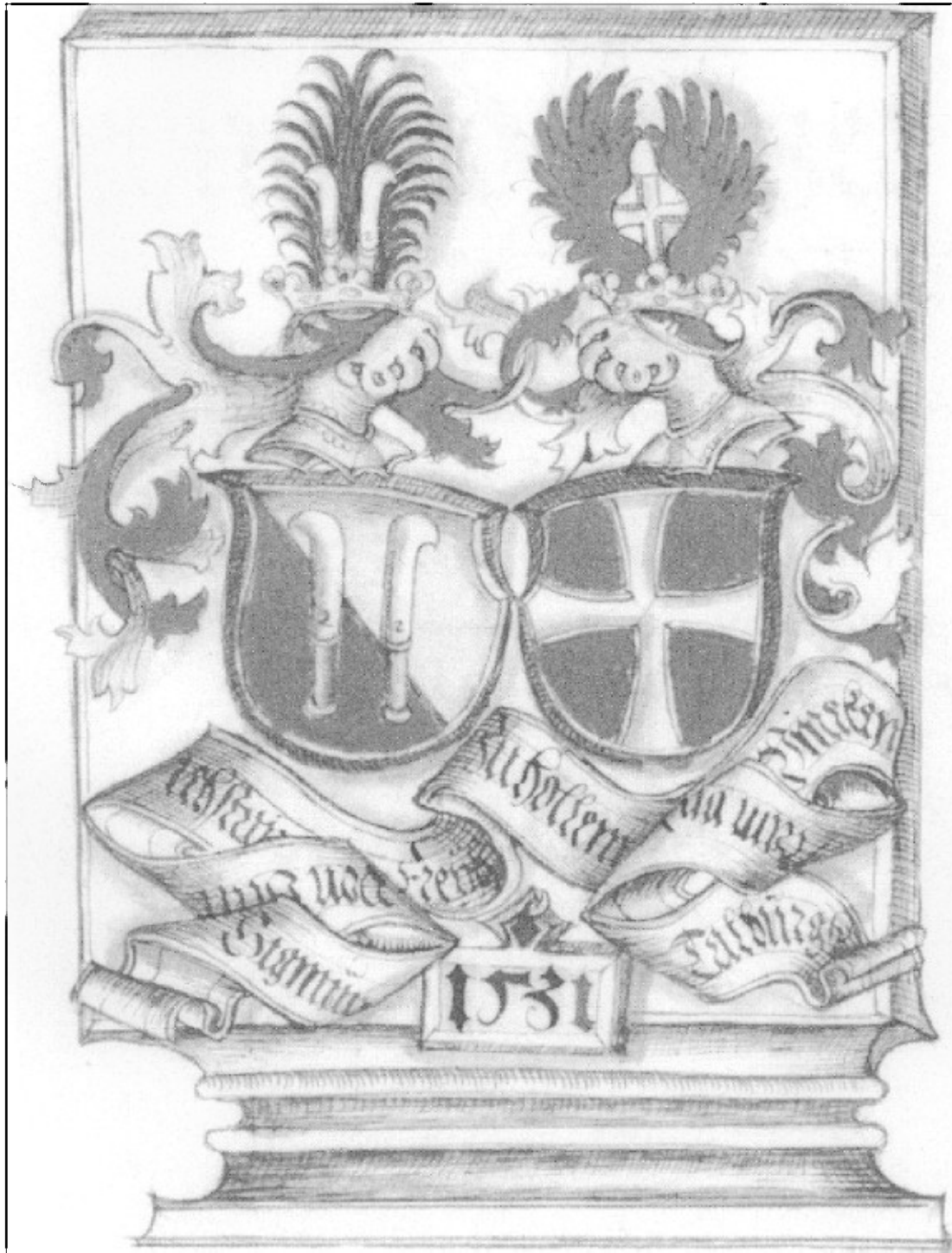
⁴ A. a. O., 55, Anm. 3.

⁵ Siehe dazu meine Besprechung, in: Der Archivar, Jg. 38, Düsseldorf 1985, Sp. 473.

⁶ Kärntner Landesarchiv (= fortan KLA), Exhibiten Zl. 651/01.

⁷ Die Brücke 23, November 2001, 13.

⁸ A. a. O., 4.

Urbar der Herrschaft Finkenstein 1531; Übergabe an das Kärntner Landesarchiv am 10. September 2001 in Klagenfurt.

sich daraus ergebenden politischen Folgen für Europa war Österreich verpflichtet, mit den Nachfolgestaaten der Habsburger-Monarchie sogenannte Archivübereinkommen zu schließen. Mit dem Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen erfolgte ein solches Übereinkommen auf der Basis des Staatsvertrages von St. Ger-

main-en-Laye am 26. Juni 1923 zu Wien.⁹ In dem

⁹ Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich, Jg. 1923, 118. Stück vom 15. Dezember 1923, 1909 ff.: 602. Übereinkommen zwischen der österreichischen Bundesregierung und der Regierung des Königreiches der Serben, Kroaten und Slowenen, betreffend die Durchführung der Artikel 93, 191 bis 196 des Staatsvertrages von St. Germain.

genannten Vertrag wurde die Archivfrage in den Artikeln 93 sowie 191 bis 196 behandelt.¹⁰ Es ist im Rahmen dieser überblicksartig gehaltenen Studie gänzlich unmöglich, den rechtlichen Inhalt sowohl des Staatsvertrages als auch des Archivübereinkommens mit dem Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen einschließlich des Zusatzprotokolls und des Annexes I zu behandeln bzw. zu interpretieren. Vereinfacht ausgedrückt ging es darum, den Nachfolgestaaten, im konkreten Fall dem Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen, sowohl ihr kulturelles Erbe auf archivalischem Gebiet als auch jene schriftlichen Unterlagen im Wege einer Rückgabe zur Verfügung zu stellen, die zur Fortführung einer geordneten Verwaltung in den neuen Staaten erforderlich waren. Generationen von Juristen, Diplomaten, Historikern und Archivaren auf beiden Seiten haben sich über Jahrzehnte redlich bemüht, die beiderseitigen Verpflichtungen dem Buchstaben und Geist nach zu erfüllen; der Erfolg war insbesondere nach 1975 beträchtlich, auch wenn es zu keiner abschließenden Lösung gekommen ist. Allerdings mit einer Ausnahme: Kärnten und Slowenien bzw. das Archiv der Republik Slowenien und das Kärntner Landesarchiv konnten sich 1977 grundsätzlich¹¹ und 1995 bis 2001 auch im Detail im Wege einer sogenannten "pragmatischen Lösung" zu einem beide Seiten befriedigenden Ergebnis verständigen. Wie war es dazu gekommen? (In weiterer Folge beschränke ich mich im wesentlichen auf das Kärntner Landesarchiv in seinem Verhältnis zum Archiv der Republik Slowenien.)

Die Geschichte der österreichisch-jugoslawischen Archivverhandlungen zur Durchführung des Archivabkommens von 1923 kann man in drei größere Abschnitte einteilen: erstens in die Zeit bis zum Beginn des Zweiten Weltkrieges, zweitens in die kurze Zeit der Wiederaufnahme von Archivgesprächen von 1958 bis in die sechziger Jahre sowie drittens in die Zeit seit 1975.

In der ersten Phase, die zwischen den Jahren 1923 und 1927 anzusetzen ist, wurden seitens Kärntens erste Archivalienübergaben durchgeführt, so etwa im Jahre 1925 im Bereich der Operate des Grundsteuerkatasters und der Indikationsskizzen.¹² Als die jugoslawische Seite 1926 österreichische Gegenforderungen u. a. mit dem Hinweis ablehnte, die in Rede stehenden Akten

(es ging dabei auch um solche aus dem Kärntner Abstimmungsgebiet) seien "via facti" erworben worden,¹³ wurde diese Haltung österreichischerseits als "etwas eigentümlich" bezeichnet. Später wurde Kompromißbereitschaft angedeutet. Jedenfalls begann man daraufhin auf österreichischer Seite, genaue Erhebungen hinsichtlich etwaiger Kompensationsforderungen anzustellen, die dann Gegenstand der österreichischen Gegenforderungen werden sollten.

Trotz vorläufiger Abkühlung der gegenseitigen Gesprächsbereitschaft kam es im Jahre 1936 zu einer erfreulichen Annäherung zwischen Klagenfurt und Laibach, die man fast als frühe Vorwegnahme der nun erzielten pragmatischen Lösung bezeichnen könnte. Der Geschichtsverein für Kärnten hatte nämlich dem National-Museum in Laibach kostenlos eine wertvolle Sammlung alter Waffen sowie von Kriegs- und Jagdausrüstungsgegenständen aus dem Schloß Puchenstein/Pukštajn bei Unterdrauburg/Dravograd überlassen. Das königliche Konsulat Jugoslawiens in Klagenfurt teilte daraufhin der Landeshauptmannschaft für Kärnten unter dem Datum vom 27. März 1936 mit, daß die königliche Banat-Verwaltung Ljubljana mit Beschluß IV. No. 18791/1935 dem Landesmuseum in Klagenfurt bzw. dem Geschichtsverein für Kärnten als Gegengabe ein Paket Archivalakten aus der Zeit 1812-1825 (Kärntner und Klagenfurter Angelegenheiten) sowie für das Landesmuseum auch ein Exemplar des Werkes "Monumenta artis slovenicae" angeschafft und dem Geschichtsverein mit 8. April 1936 als Spende übergeben habe.¹⁴ An Zeichen des guten Willens hat es also auch damals schon nicht gefehlt.

Nach dem Zweiten Weltkrieg kam es im Jahre 1958 in Wien zu direkten Verhandlungen zwischen Österreich und Jugoslawien über verschiedene offene Fragen zwischen den beiden Staaten, darunter auch über die Archivfrage.¹⁵ Allerdings war zu den bereits bestehenden Problemen als Folge des Zweiten Weltkrieges eine weitere gravierende Frage dazugekommen, nämlich jene der Restitution von Kulturgütern, wozu selbstverständlich auch Archivalien gerechnet wurden. Die Restitutionsfrage stellt einen eigenen Komplex dar, der in dieser Kurzstudie nicht eigens behandelt werden kann. Auf der Grundlage des

¹⁰ Staatsgesetzblatt für die Republik Österreich, Jg. 1920, 90. Stück vom 21. Juli 1920: 303. Staatsvertrag von St. Germain-en-Laye vom 10. September 1919, 1053 f. und 1102 ff.

¹¹ Siehe dazu auch Werner Weilguni, Österreichisch-jugoslawische Kulturbeziehungen 1945-1989. (Schriftenreihe des österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts 17). Wien 1990, hier das Kapitel 7: Das Archivübereinkommen und die Archivrestitution, 95 ff., bes. 112.

¹² KLA, Vermessungsinspektor für Kärnten, Zl. 135/1925 (Mappe I).

¹³ KLA, Bundeskanzleramt, Auswärtige Angelegenheiten, Zl. 186.540-13 Li/1926 (Mappe I).

¹⁴ KLA, Landeshauptmannschaft Kärnten, Präs. Zl. 3597 (Mappe II).

¹⁵ Zu den näheren Umständen und zur jugoslawischen Sicht dazu siehe Fran Zwitter, Arhivska konvencija z Avstrijo iz leta 1923 in vprašanje njene izvedbe, in: *Jugoslovenski istorijski časopis* 5, n. 3/4, Beograd 1966, 9 ff., und in: *Časopis za zgodovino in narodopisje* 38/III, Maribor 1967, 270 ff. Aus österreichischer Sicht vgl. Gerhard Rill-Elisabeth Springer-Christiane Thomas, 60 Jahre österreichisch-jugoslawisches Archivübereinkommen, in: *MÖSTA* 35, Wien 1982, 288 ff., hier 299 f.

*Protokoll der Propseti Unterdrauburg von 1618 (Ausschnitt);
Übergabe an das Archiv der Republik Slowenien am 11. September 2001 in Laibach.*

sogenannten Protokolls von 1958 erhielten nun Fachleute beider Seiten das Recht, in den jeweiligen Institutionen Zugang zu erhalten, um nach für die Durchführung des Archivübereinkommens von 1923 in Frage kommenden Archivalien suchen zu können. Damit war der Weg frei zur Erstellung der jeweiligen Forderungslisten, über deren Inhalt und rechtliche Grundlagen es aber nach wie vor Auffassungsunterschiede gab; vor allem die österreichische Seite hegte auf Grund der jugoslawischen Haltung in den zwanziger Jahren die Befürchtung, ihre Gegenforderungen würden nicht entsprechend beachtet werden. Die zeitgerecht vor dem 1. April 1960 übergebene jugoslawische Forderungsliste, in der auch die Forderungen an das Kärntner Landesarchiv enthalten waren, bildete in den nächsten Jahren und Jahrzehnten die Grundlage für die Archivverhandlungen; die österreichischen Ansprüche wurden von Jugoslawien zunächst jedoch als "vertragswidrig"¹⁶ abgelehnt. Später sollte sich diese Haltung zugunsten Österreichs ändern; zunächst scheiterten jedoch bereits 1961 die Gespräche über das Archivübereinkommen. Auf

Landesebene begann man sich in der Folge im Einklang mit der österreichischen Verfassung und Verwaltung intensiver mit prinzipiellen Fragen im Zusammenhang mit dem Archivübereinkommen auseinanderzusetzen, die mit den Schlagworten "Staatseigentum" (Eigentum der Regierung und Krone), "Landeseigentum und Gemeindeigentum" sowie "Privateigentum" zu umschreiben sind.¹⁷ Von Letzterem waren vor allem Archivalien des Geschichtsvereines für Kärnten betroffen, weshalb dieser in die später erzielte pragmatische Lösung mit einbezogen werden mußte.

Nach dem Scheitern der Gespräche in den sechziger Jahren kam es im Jahre 1975 zur Neuaufnahme von Verhandlungen über die Durchführung des Archivübereinkommens von 1923. Diplomaten, Juristen und Archivare/Historiker suchten nach einer beide Teile zufriedenstellenden Lösung. Verhandelt wurde von 1975 bis 1989 auf zwei Ebenen, und zwar im sogenannten Plenum (die jugoslawische Seite verwendete den Begriff "Gemischte Kommission"), das österreichischerseits unter Führung der

¹⁶ Rill-Springer-Thomas, 60 Jahre Archivübereinkommen, 299, bes. Anm. 36.

¹⁷ Amt der Kärntner Landesregierung, Abt. 2, Zl. Verf-118/6/1966.

Botschafter Dr. Erik Nettel, Dr. Kurt Herndl und Dr. Helmut Türk, jugoslawischerseits unter Führung der Botschafter Dr. Aleksandar Jelić, Miloš Morača und Dr. Borut Bohte (jeweils in chronologischer Abfolge) stand und wo die fachlichen Beratungsergebnisse auf diplomatischer Ebene behandelt wurden. Diese Fachergebnisse kamen in den fünf Expertengruppen und in der Arbeitsgruppe "Restitutionen" zustande; sie waren der eigentliche Motor des Fortgangs oder Scheiterns der Verhandlungen. Die Expertengruppen waren wie folgt eingeteilt: I. Österreichisches Staatsarchiv, II. Steiermärkisches Landesarchiv, III. Kärntner und Tiroler Landesarchiv (hier wurden auch Angelegenheiten der Berghauptmannschaft Klagenfurt¹⁸ behandelt), IV. Heeresgeschichtliches Museum und V. Österreichische Gegenforderungen. In der genannten Zeitspanne trat das Plenum, beginnend mit Wien 1975, insgesamt neunmal zusammen, wobei die Sitzungen alternierend in Wien (1975, 1976, 1977, 1983 und 1989) sowie in Belgrad (1975, 1976, 1980 und 1987) stattfanden.

Daneben bzw. im Vorfeld dazu gab es die Expertentagungen, wo die Archivare und Historiker ihre fachliche Kompetenz einbringen konnten. Die Expertengruppe III (Kärntner und Tiroler Landesarchiv), auf die ich mich hier beschränke, tagte zwischen 1975 und 1987 siebenmal, und zwar: in Wien 1975, in Laibach 1975 und 1982, in Klagenfurt 1976 und 1977 sowie in Belgrad 1976. Die siebente Zusammenkunft in Wien (1987) wurde nur mehr als Arbeitsgruppe der früheren Expertengruppe III abgehalten, weil diese auf Grund des bereits 1977 in Klagenfurt erzielten grundsätzlichen Durchbruchs im Sinne einer Einigung ("pragmatische Lösung") laut Plenum von 1977 (Wien) ihre Arbeit formell als beendet betrachtete, jedoch trotzdem Teil des Plenums blieb¹⁹. Ein interessantes Detail am Rande, das aber vor dem Hintergrund der späteren politischen Ereignisse interessant ist: das erste Protokoll der Expertengruppe III wurde jugoslawischerseits noch in serbokroatischer Sprache, die folgenden jedoch schon in slowenischer Sprache abgefaßt. Gegenseitige Informationsbesuche und Kontaktgespräche (z. B. 1978, 1984 und 1987 in Klagenfurt, 1982 und 1984 in Laibach) fanden aber

weiterhin statt, insbesondere zur Abklärung von Einzelfragen. Sie wurden 1995 über Initiative des Kärntner Landesarchivs²⁰ wieder aufgenommen und zwischen den Jahren 1995 und 2001 weiter ausgestaltet. Am Ende stand die Durchführung der pragmatischen Lösung.

Da Kärnten und Slowenien bzw. das Kärntner Landesarchiv und das Archiv der Republik Slowenien die einzigen waren, die – wenn auch außerhalb des Archivübereinkommens auf pragmatischem Wege – zu einem endgültigen Ergebnis gekommen sind, seien jene Mitarbeiterinnen und Mitarbeiter auf beiden Seiten genannt, die gewiß, und vor allem anfangs, nicht immer einfachen Verhandlungen zu einem guten Ende gebracht haben; es waren dies: auf slowenischer Seite als Vorsitzende der Expertengruppe III Univ. Prof. Dr. Sergej Vilfan²¹ (unfallbedingt nur bei der ersten Tagung in Wien 1975) und Univ. Prof. Dr. Bogo Grafenauer,²² weiters als Experten (in der zeitlichen Reihenfolge ihres Mitwirkens) Marija Oblak-Čarni (Direktorin des ARS), Danica Božič, Dr. Božidar Otorepec, Univ. Prof. Dr. Fran Zwitter, Dr. Ivo Murko, Dr. Pavle Blaznik, Miloš Morača, Peter Ribnikar, Franc Mikša, Dr. Ema Ūmek (Direktorin des ARS), Mag. Vladimir Žumer (Direktor des ARS), Mag. Vladimir Kološa, Dr. Matevž Košir, Marjan Župančič und Prof. Dr. France M. Dolinar.

Auf österreichischer bzw. Kärntner Seite waren dies, eingeschränkt auf Belange des Kärntner Landesarchivs: als Vorsitzender der Verfasser dieser Studie²³ (seit 1981 auch als Direktor des Kärntner Landesarchivs), sodann Dr. Wilhelm Neumann (Direktor des Kärntner Lan-

¹⁸ Siehe dazu jetzt auch Heinz Tichy, Zwischen Auseinandersetzung und Desinteresse – Bemerkungen zum rechtlichen Schicksal des Schrift- und Archivguts der Berghauptmannschaft Klagenfurt, in: Kärntner Landesgeschichte und Archivwissenschaft. (Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 84), Klagenfurt 2001, 649 ff. (Festschrift Alfred Ogris).

¹⁹ Dies war schon deshalb notwendig, weil die slowenischen Experten teilweise auch in anderen Gruppen (besonders in der Gruppe II, Steiermärkisches Landesarchiv) tätig waren und weil Einzelnachforschungen weiterhin möglich sein sollten (Berghauptmannschaft Klagenfurt).

²⁰ KLA, Exhibiten Zl. 110/95, Punkt 4. Die Wiederaufnahme der Kontakte nach den politischen Umwälzungen mit der Verselbständigung Sloweniens im Jahre 1991 erfolgte im Rahmen der Einladung zu einem Vortrag mit dem Titel "Zum Stellenwert der Archive in der heutigen Gesellschaft – das Kärntner Landesarchiv" (gedruckt in: Kärntner Jahrbuch für Politik 1994, Klagenfurt 1994, 175-185; ebenso in: Bilten, Nr. 3-4. Informacije ljubljanske izpostave avstrijskega Inštituta za vzhodno in jugovzhodno Evropo na Dunaju, Ljubljana 1995, 3-8, in gekürzter Fassung). Die Einladung war gemeinsam vom Archiv der Republik Slowenien mit der Außenstelle Laibach des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts in Wien erfolgt, der Vortrag selbst fand im Archiv der Republik Slowenien statt.

²¹ Seine Tätigkeit würdigte Jože Žontar in seinem Nachruf "Dr. Sergej Vilfanu v slovo", in: Arhivi XIX/1-2, Ljubljana 1996, 225 f., wo er auch auf die Leistungen Vilfans vor allem in der Vorbereitungsphase zu den Archivverhandlungen (Erstellung der jugoslawischen Forderungsliste) hinwies.

²² In memoriam Bogo Grafenauer (Alfred Ogris), in: Carinthia I 1998, 685.

²³ Die Betrauung mit dieser sensiblen Aufgabe erfolgte seitens des Präsidiums des Amtes der Kärntner Landesregierung am 23. Juni 1975 im direkten Wege (KLA, Exhibiten Zl. 135/1/75 und Zl. 135/2/75; Zl. Präs-1841/1/75).

Frau Minister Andreja Rihter begutachtet eine aus dem Kärntner Landesarchiv überbrachte Urkunde; v. l. n. r.: Mag. Vladimir Žumer, Dolmetscher, Dr. Wilhelm Wadl, Ministerin Andreja Rihter, Landeshauptmann Dr. Jörg Haider, Dr. Alfred Ogris bei der Archivalienübergabe im Archiv der Republik Slowenien.

desarchivs), Dr. Ralf Unkart,²⁴ dem schon 1961 die juristische Beratung oblegen war und der in dieser Hinsicht die Kontinuität der juristischen Standpunkte bewahren half, weiters in den achtziger und neunziger Jahren Dr. Evelyne Wernig, Dr. Wilhelm Wadl (seit September 2001 als Direktor) und Dr. Wilhelm Deuer, jeweils alternierend sowohl bei den Gesprächen als auch bei den vorbereitenden Arbeiten.²⁵

Den Gesamtverlauf der Verhandlungen könnte man als einen fortschreitenden Prozeß der gegenseitigen Annäherung bezeichnen, wobei zu Anfang durchaus die Gegensätze überwogen. Durch kluge und besonnene Verhandlungsführung durch die Diplomaten und durch fachkundige Aufbereitung von Sachfragen in den Expertengruppen wurde das Verhandlungsklima zumindest in der Expertengruppe III immer gelöster, wozu auch die Tatsache beitrug, daß manche kontroversiellen Fragen nicht nur vom

archivarischen Standpunkt, sondern auch aus der Sicht des Historikers bzw. der historischen Landesforschung betrachtet wurden. Erschwert wurde jeder Lösungsansatz in der Expertengruppe III dadurch, daß jugoslawischerseits versucht wurde, Einzellösungen nur im Zusammenhang mit etwaigen Fortschritten oder nicht erzielten Lösungen in anderen Gruppen zu junktieren und eine sogenannte Paketlösung anzustreben. Diese Haltung behinderte lange Zeit die Realisierung der in der Expertengruppe III schon 1977 erreichten Ergebnisse.

Einige kurze Hinweise seien auf die Arbeitsweise und die Gesamtproblematik gegeben. Die Diskussionen und Beratungen fanden auf der Basis der gegenseitigen Forderungslisten statt, wobei die österreichischen Gegenforderungen in der Expertengruppe V behandelt wurden. Bald stellte sich heraus, daß es hinsichtlich der Interpretation des Archivübereinkommens von 1923 beträchtliche und teils unüberwindlich scheinende Gegensätze gab. Erwähnt seien etwa Fragen des territorialen Vorbehalts, die Unmöglichkeit, die den Archivaren "heiligen" Grundsätze des Provenienz- und Pertinenzprinzips immer unter einen Hut zu bringen, die Interpretationsunterschiede bei dem Problem von Vorakten, die Unterscheidung von Staats-, Landes- und Privateigentum vor dem Hintergrund der damaligen unterschiedlichen Gesellschaftsordnungen in Österreich und Jugoslawien entsprechend vorzunehmen etc. Dazu setzte sich in

²⁴ Siehe den Nachruf "Zur Erinnerung an Ralf Unkart" (Alfred Ogris), in: Carinthia I 1999, 814.

²⁵ Der Verfasser dieser Studie ist derzeit auf österreichischer Seite der einzige noch Überlebende, der von allem Anfang an (ab der ersten Sitzung am 14. und 15. Juli 1975 in Wien) und durchgehend bei den Archivverhandlungen dabei war. Auch auf slowenischer Seite lebt niemand mehr, der von der ersten Sitzung an teilgenommen hätte. Er fühlt sich deshalb umso mehr verpflichtet, eine zusammenfassende Darstellung der Ereignisse zu geben und dabei auch aller bisher Verstorbenen auf beiden Seiten ehrend zu gedenken.

der Expertengruppe III bald die Überlegung durch, auch historische und kulturelle Aspekte in die Überlegungen einfließen zu lassen. Dies bewirkte zugleich eine gewisse Entfernung vom Buchstaben des Archivübereinkommens und eine Annäherung an dessen Geist und Sinn.

In der ersten Phase der Verhandlungen – beide Seiten waren zunächst an raschen Erfolgen interessiert – wurden jene Archivalien, über die keinerlei Zweifel bestanden, entsprechend dem Archivübereinkommen möglichst umgehend übergeben. In der Folge kam es zu einer Reihe von Archivalienübergaben. Für eine beträchtliche Anzahl von Archivalien wurden die Forderungen slowenischerseits zurückgezogen, weil die Beweise für eine behauptete widerrechtliche Aneignung nicht immer stichhältig zu erbringen waren. Diese Situation ließ schon sehr früh den Gedanken aufkommen, innerhalb der Expertengruppe III nach einer anderen Lösung zu suchen. Nachdem schon in den ersten Diskussionen ab 1975 bei auftretenden Schwierigkeiten die Möglichkeit einer Einigung außerhalb des Archivübereinkommens angedacht wurde, kam es im Jahre 1977 in Klagenfurt anlässlich der fünften Tagung der Expertengruppe III zu einer grundsätzlichen Einigung im Sinne einer pragmatischen Lösung. Die Idee dazu ging vom Kärntner Landesarchiv aus, dessen damaliger Direktor Dr. Wilhelm Neumann einen diesbezüglichen Vorschlag unterbreitete und in Zusammenarbeit mit dem Verfasser dieser Studie weiterentwickelte. Die slowenische Seite stimmte dem nach einer kurzen Überlegungsphase und ohne Präjudiz der gegenseitigen Rechtsstandpunkte zu, so daß der österreichische Verhandlungsleiter bei den Plenarverhandlungen in Wien im Dezember 1977 feststellen konnte, es bestehe "...hier der echte Ansatz zu einer raschen Lösung...",²⁶ die beiden Archive sollten sich im direkten Wege über das weitere Procedere verständigen. Bei diesen Grundsatzüberlegungen und bei den nachfolgenden Gesprächen spielte auch eine Rolle, daß die moderne Technik (Verfilmungen, Kopiermöglichkeiten etc.) den Verzicht auf das eine oder andere Original erleichterte, so daß die jeweilige Geschichtsforschung nicht behindert würde. Außerdem wurde die Zugänglichkeit beider Archive besonders betont.

Der Erfolg von Klagenfurt wurde gebührend hervorgehoben, indem der damalige Landeshauptmann und Kulturreferent von Kärnten, Leopold Wagner, am 27. September 1977 für beide Delegationen im Spiegelsaal des Amtes der Kärntner Landesregierung einen Empfang gab. Dabei hob er besonders den Aspekt hervor, "...daß wir nicht verlernt haben, miteinander zu reden"; die Lösung der Archivprobleme stimme

ihn "im Hinblick auf die Bewältigung der Zukunftsprobleme hoffnungsvoll".²⁷

Die Komplexheit der Gesamtverhandlungen verbietet es, in diesem Rahmen auf die näheren Gründe einzugehen, warum die pragmatische Lösung in den folgenden Jahren zwar im großen und ganzen paktiert war, jedoch nicht zur Durchführung gelangt ist. Einer davon war zweifellos die bereits erwähnte Paketlösung, mit der sich die österreichische Seite nicht anfreunden konnte. Im Zusammenhang damit spielte vor allem der für Kärnten sehr wichtige Archivbestand "Illyrische Baudirektion in Laibach – Laibacher Gubernium (1788-1849)" mit 1128 Faszikeln und 117 Büchern die entscheidende Rolle, der nach dem Pertinenzprinzip, das schon im 19. Jahrhundert zur Anwendung gekommen war, nach Meinung der Kärntner Experten selbstverständlich im Kärntner Landesarchiv zu verbleiben hatte, eine Meinung, die nach einigem Hin und Her auch die slowenischen Experten teilten und die anlässlich der Wiener Plenartagung von 1977 auch in dem legendären Satz des jugoslawischen Delegationsleiters zum Ausdruck kam, indem er auf die Frage des österreichischen Delegationsleiters, wie es mit dem Laibacher Gubernium stehe, antwortete: "Ich kann Ihnen nicht gleich alles geben".²⁸ Damit war aber klar, daß der Bestand letzten Endes in Klagenfurt verbleiben würde, was dann auch geschehen ist.

Die Gesamtverhandlungen gestalteten sich um 1980 und in den folgenden Jahren zunehmend schwieriger, die Abstimmungsprobleme innerhalb der einzelnen Gruppen wurden größer, weil verschiedene Prinzipien nicht immer aufeinander abgestimmt werden konnten. Im Falle des Kärntner Landesarchivs und des Archivs der Republik Slowenien war es wohl auch ein Glück, daß den jeweiligen Forderungen annähernd adäquate Gegenforderungen entsprachen, so daß eine ungefähre Kompensation möglich war. Auf österreichischer Seite entstand zunehmend der Eindruck, daß man jugoslawischerseits mit dem Fortgang der Verhandlungen nicht zufrieden sei. Die Generaldirektion des Österreichischen Staatsarchivs nahm unter Bezugnahme auf eine Notiz in der Archivalischen Zeitschrift von 1975 zur publizistischen Auswertung des österreichisch-jugoslawischen Archivabkommens (*sic!*) Stellung,²⁹ in den folgenden Jahren kam es zu zahlreichen Archivalienübergaben auf der Grundlage des Archivübereinkommens. Als die Wiener "Presse" im Jahre 1981 zur Thematik unter dem Titel "Archivabkommen als Einbahn? Problem 'Jugoslawien' seit 1923" Stellung bezog und u. a.

²⁶ KLA, Protokoll über die Plenartagung in Wien vom 15.-21. Dezember 1977, 20 ff., hier bes. 22.

²⁷ Bif-spektrum Nr. 290 vom 15. Oktober 1977/Bildung-Kultur-Wissenschaft, 21.

²⁸ Wie Anm. 26. Siehe dazu auch Rill-Springer-Thomas, 60 Jahre Archivübereinkommen, 312.

²⁹ MÖSTA 29, Wien 1976, 499 f.

richtigerweise meinte, pragmatische Lösungen dürfen keine Einbahnstraßen sein³⁰ – was aber auf Kärnten ohnehin nicht zutraf –, gab es von slowenischer Seite heftige Reaktionen.³¹ Auch im österreichischen Parlament wurde eine diesbezügliche Anfrage gestellt.³²

In weiterer Folge veröffentlichte das Österreichische Staatsarchiv in einer Art Zwischenbilanz die beträchtlichen Leistungen, die Österreich bis dahin schon im Zuge von Archivalienübergaben erbracht hatte und wies gleichzeitig auf verschiedene Probleme und offene Fragen hinsichtlich der Verhandlungen hin.³³ Die Zwischenbilanz ergab für Kärnten und Slowenien mit Stand von 1982 folgendes Ergebnis: an Jugoslawien wurden 40 Bände (Flurbücher des Josefinischen Katasters von Gemeinden, deren Gebiet sich im heutigen Slowenien befindet) und 6 Faszikel übergeben, dazu 1 Konvolut mit ca. 500 Akten und rund 4300 Kopien; an Österreich wurden übergeben: 34 Schachteln Akten der SHS-Bezirkshauptmannschaft Völkermarkt aus den Jahren 1919/1920. In weiterer Folge verhärtete sich das Gesprächsklima zusehends, Zusatzforderungen wurden von beiden Seiten in den Raum gestellt, die den Fortgang nur noch mehr behinderten, verzögerten und verkomplizierten. Auf Kärntner und slowenischer Ebene verständigte man sich bald dahingehend, zur vereinbarten pragmatischen Lösung zurückzukehren und die Zusatzforderungen, die ohnehin weitgehend nur strategischen Charakter hatten, nicht vordringlich zu verfolgen.

Alle diese Entwicklungen führten im Verein mit den politischen Verhältnissen zu Ende der achtziger und zu Beginn der neunziger Jahre des 20. Jahrhunderts dazu, daß an eine Fortführung der Verhandlungen, geschweige denn an einen erfolgreichen Abschluß zunächst nicht zu denken war. Mit dem Zerfall Jugoslawiens und der Verselbständigung Sloweniens zu einem eigenständigen Staat stellten sich zudem völkerrechtliche Fragen, deren Lösung der internationalen Diplomatie vorbehalten bleiben mußte.

Nach den im Jahre 1995 wieder aufgenommenen Kontakten in der oben beschriebenen Form und weiteren Informationsgesprächen kristallisierte sich auf beiden Seiten die Meinung heraus, daß es an der Zeit wäre, im Sinne gut-

nachbarschaftlicher Beziehungen die pragmatische Lösung durchzuführen, zumal keinerlei Rücksichtnahme auf andere Expertengruppen mehr erforderlich war, diese Lösung außerdem nur Kärnten und Slowenien betraf und außerhalb des Archivübereinkommens durchzuführen war. Die beiden letzten Besprechungen zur Akkordierung der jeweiligen Übergabslisten fanden am 16. November 2000 in Klagenfurt und am 15. Jänner 2001 in Laibach statt. Der Geschichtsverein für Kärnten, dessen Direktor Dr. Claudia Fräss-Ehrfeld bei den Übergaben in Klagenfurt und Laibach anwesend war, gab hinsichtlich jener Archivalien, die noch in seinem Eigentum gestanden waren, die Ermächtigung zum völkerverbindenden Archivalienaustausch.³⁴

Entsprechend dem hier gebotenen Überblick sei kurz summarisch der Inhalt der pragmatischen Lösung wiedergegeben. Das Kärntner Landesarchiv übergab dem Archiv der Republik Slowenien nach Klärung sämtlicher rechtlicher Voraussetzungen 45 Urkunden aus der Zeit von 1342 bis 1840, dazu sechs Handschriften des 17. und 18. Jahrhunderts, weiters Akten vom 16. bis zum 19. Jahrhundert, betreffend Krain und das Laibacher Gubernium, teils im Original, teils in Kopie; dazu neun Urkunden und einige Akten betreffend die Güter Ebensfeld, deren Bedeutung für das slowenische Staatsarchiv deshalb von so großer kultureller Bedeutung sind, weil sie u. a. Johann Weikhard Valvasor betreffen. Alle übergebenen Archivalien beziehen sich ausschließlich auf heute slowenisches Staatsgebiet.

Im Gegenzug übergab das Archiv der Republik Slowenien dem Kärntner Landesarchiv 21 Urkunden aus der Zeit von 1406 bis 1654, sechs Handschriften aus der dortigen Handschriftensammlung, acht Urkundenkopien von Urkunden des 13. bis 15. Jahrhunderts, Akten des Historischen Vereins für Krain ab dem 17. Jahrhundert, Akten der Kreisämter Klagenfurt und Villach aus dem 18. Jahrhundert und die Akten der SHS-Bezirkshauptmannschaft Ferlach (15 Schachteln, 27 Faszikel, 11 Bücher) von 1919/1920. Alle übergebenen Archivalien betreffen ausschließlich heutiges österreichisches, das heißt Kärntner Gebiet. (Eine vollständige Aufzählung der ausgetauschten Archivalien ist hier aus Platzgründen nicht möglich, kann aber jederzeit aus den Übergabsprotokollen nachvollzogen werden.³⁵) Die Kosten für die Vervielfältigung der Archivalien trug jede Seite für sich.

Der freiwillige Archivalienaustausch zwischen dem Kärntner Landesarchiv und dem Archiv der Republik Slowenien, der europaweit als Vorbild für gute Zusammenarbeit auf kulturellem

³⁰ Die Presse vom 21. Mai 1981 (Pia Maria Plechl).

³¹ Vgl. etwa Bogo Grafenauer, *Kaj pomenijo ugovori zoper že tako počasno uresničevanje arhivskega sporazuma med Jugoslavijo in Avstrijo, ki so se pojavili v avstrijskem tisku in parlamentu letos poletí: Ali se pripravlja z avstrijske strani že tretjič blokiranje izvedbe tega sporazuma?*, in: *Arhivi IV/1-2*, Ljubljana 1981, 101 ff.

³² KLA, Exhibiten Zl. 31/81; die Anfrage wurde von Dr. Paulitsch (ÖVP) und Genossen eingebracht. Auch 1986 gab es eine diesbezügliche Anfrage (KLA, Exhibiten Zl. 164/86).

³³ Rill-Springer-Thomas, *60 Jahre Archivübereinkommen*, 288 ff., bes. 312.

³⁴ KLA, Exhibiten Zl. 630/00: Ermächtigung vom 13. Dezember 2000. Seine prinzipielle Bereitschaft hatte der Geschichtsverein schon 1977 und 1984 bekräftigt.

³⁵ KLA, Exhibiten Zl. 17/01, 511/01, 651/01.

Gebiete bezeichnet werden kann, fand in den Medien beiderseits der Karawanken ein großes und überwiegend freundliches und zustimmendes Echo. Treffend titelte der Laibacher "Delo" über das Archivmaterial, es käme nun "Dorthin, wo es hingehört".³⁶ Die Schlagzeilen lauteten "Historischer Austausch", "Internationale Kommunikation", "Beginn der Zusammenarbeit", "Pragmatische Vorgangsweise als Vorbild", "Ein Teil des Erbes ins richtige Archiv", "Beglichenes Unrecht am archivischen Erbe – Vorbild für andere Staaten und gute nachbarschaftliche Beziehungen", "Ein Gewinn für das kulturelle Erbe" usw.

Die slowenische Kulturministerin Andreja Rihter bewertete den Archivalienaustausch als "...grenzüberschreitende Zusammenarbeit zur Bewahrung des archivalischen Kulturerbes...".³⁷ die besonders seit 1991 gut funktioniere und wies auf weitere Projekte hin, an deren Realisierung Dr. Jože Žontar wesentlichen Anteil hatte. Landeshauptmann und Kulturreferent Dr. Jörg Haider bezeichnete die Kultur als "Türöffner"³⁸ in der internationalen Politik und betonte, daß nach über 80jähriger Verhandlungsdauer nunmehr auf pragmatischem Wege außerhalb des Archivübereinkommens eine beide Teile zufriedenstellende Lösung gefunden werden konnte. Auf der Einladung, die das Ministerium für Kultur der Republik Slowenien und das Archiv der Republik Slowenien für den 11. September 2001 verschickt haben, stand zu lesen: "Z izmenjavo arhivskega gradiva bo zaključeno arhivsko vprašanje med Koroško in Slovenijo, ki se je desetletja reševalo med Avstrijo in Jugoslavijo v okviru jugoslovansko-avstrijskega sporazuma iz

leta 1923 ter protokola iz leta 1958."³⁹ Dieser Rückgriff auf die Entstehungsgeschichte der pragmatischen Lösung zeigt abschließend noch einmal die Bedeutung des Zusammenwirkens von Diplomatie und fachlichem Pragmatismus, das letzten Endes zu einem guten Ergebnis geführt hat.

SUMMARY

ON THE EXCHANGE OF ARCHIVALS BETWEEN THE AUSTRIAN CARINTHIA AND SLOVENIA IN 2001 (FROM AUSTRO-YUGOSLAVIAN ARCHIVAL NEGOTIATIONS TO THE PRAGMATIC SOLUTION)

The contribution reviews the milestones of the difficult history of the former Austro-Yugoslavian negotiations from 1923 to the present. The article emphasises the importance of the year 1975, when the bilateral negotiations between Carinthia and Slovenia began, without neglecting the background that dates back to the 1920s and 1930s. On the other hand, the contribution focuses on the so-called "pragmatic solution." The Provincial Archives of Carinthia and the Archives of the Republic of Slovenia already agreed on its main features in 1977. A gradual and detailed harmonisation of viewpoints led to the final result in 1995. The "pragmatic solution" was adopted outside the agreement between the two Archives and implemented in 2001 in the best interest of both parties. The door is thus wide open, and unlikely to close, to the neighbourly cooperation between the two Archives in the common European future.

POVZETEK

O IZMENJAVI ARHIVALIJ MED AVSTRIJSKO KOROŠKO IN SLOVENIJO V LETU 2001 (OD AVSTRIJSKO-JUGOSLOVANSKIH POGAJANJ MED ARHIVI DO PRAGMATIČNE REŠITVE)

Prispevek obravnava osnovne značilnosti težavne zgodovine nekdanjih avstrijsko-jugoslovanskih pogajanj od leta 1923 do danes. Članek namenja največjo pozornost letu 1975, ko so se ponovno začela dvostranska pogajanja med Koroško in Slovenijo, ne da bi zanemaril ozadje, ki sega že v dvajseta in trideseta leta. Po drugi strani pa se osredotoča tudi na tako imenovano "pragmatično rešitev", za katero sta se Koroški deželni arhiv in Arhiv Republike Slovenije v osnovnih potezah dogovorila že leta 1977 in jo tekom podrobnih usklajevanj pripeljala do končnega rezultata leta 1995. Pragmatična rešitev je bila sklenjena izven dogovora med arhivoma in leta 2001 uresničena v obojestranskem interesu. Tako so se vrata sosedskemu sodelovanju med arhivoma v skupni evropski prihodnosti na široko in za vedno odprla.

³⁶ Delo vom 11. September 2001, 2. – Ähnlich positive Reaktionen finden sich im Dnevnik vom 11. September 2001, 22, im Večer vom 11. September 2001, 19, und vom 12. September 2001, 21, im Delo vom 12. September 2001, 5 usw. Ebenso in der Kleinen Zeitung, 42, in der Kärntner Tageszeitung, 16, und in der Kronen-Zeitung (Ausgabe Kärnten), 10, jeweils zum 11. September 2001. Auch die kärntnerslowenische Presse (Naš tednik vom 14. September 2001, 10, und Slovenski vestnik vom 13. September 2001, 5) würdigten das Ereignis. Lediglich die in Slowenien erscheinende "Mladina" hatte in ihrer Ausgabe vom 17. September 2001, Nr. 37, insoferne etwas auszusetzen, als sie zwar grundsätzlich über den Austausch positiv berichtete, jedoch in kleinlicher Weise ein Versagen der slowenischen Diplomatie ortete, weil es angeblich durch die Anwesenheit der politischen Vertreter zu einer "Degradierung des slowenischen Staates" gekommen sei, indem der Austausch auf der Ebene Klagenfurt – Laibach und nicht auf jener Laibachs und Wiens vollzogen habe. Niemand hat dies so empfunden, jedoch zeigt diese m. E. unangebrachte Reaktion, wieviel an Arbeit in einem Europa, wo Regionen zusammenarbeiten sollen, noch auf uns zukommen wird. (Im übrigen wurde die kulturpolitische Bedeutung dieser Aktion in den Medien völlig von dem fürchterlichen Attentat vom 11. September in den Vereinigten Staaten von Amerika überschattet.)

³⁷ Die Brücke 23, 13.

³⁸ A. a. O., 4.

³⁹ Einladung zum Archivalienaustausch in Laibach am 11. September 2001.

Vojašnica na Roški cesti, slika iz leta 2002. Arhiv Republike Slovenije, Fototeka.

Arhivi, družbene spremembe in pravosodje

JELKA MELIK

Družbene spremembe zahtevajo spremembe v pravu. Večje in močnejše so spremembe v družbi, občutnejše so spremembe v pravni nadstavbi, pravni ureditvi. "Tako kot vsak drug, je tudi slovenski pravni sistem pogojen s socialnimi, političnimi in kulturnimi okoliščinami. V moderni dobi je bila kontinuiteta v tem sistemu vsaj trikrat prekinjena zaradi sprememb v politični pripadnosti slovenskega ozemlja oziroma njihovih prebivalcev. To se je zgodilo ob koncu avstro-ogrske države (1918), ob koncu kraljevine Jugoslavije (1941) oziroma začetku federativne republike Jugoslavije (1945) ter ob začetku samostojne slovenske države (1991)."¹ Decembra 1991 je Slovenija sprejela ustavo, ki so ji sledili novi zakoni na vseh temeljnih pravnih področjih, tudi v pravosodju, in prav tako na arhivskem področju. Pravo je namreč skupek pravil, ki uravnavajo razmerja človeka do sočloveka, ki od vseh družbenih pravil najusodnejše odmerjajo človekove korake in mu določajo način življenja v neki družbi. Pravo je družbeni pojav, ki ga določajo pravne norme, pravni odnosi in vrednote. Namen prava je od samega začetka prav gotovo vzpostaviti red in zagotoviti pravičnost.² Pravo sestavljajo tista pravila, ki v največji meri določajo ustroj in način delovanja družbe. V pravnem sistemu se torej odražajo vsa temeljna politična, ekonomska in etična načela, ki prevladujejo v družbi.

Zakaj to poudarjanje? Arhiv kot hranitelj narodovega spomina mora takim prelomnim obdobjem posvetiti še posebej veliko pozornost, saj prinašajo nov način življenja, mišljenja in delovanja družbe. Tudi čas v neposredni bližini teh sprememb je zelo pomemben za razumevanje kasnejšega časa, odločilen za razumevanje novih družbenih procesov, usoden za poznejše razmerje sil in položaj posameznikov. Tako je v naši zavesti navzoče leto 1945 in obdobje, ki mu je sledilo. Še več. Takratna dogajanja danes še posebej oživljamo v svojem spominu in iščemo pravičnosti za nekatere, obsodbo za druge. Razgajamo povojne zločine, nepravilnosti, izigravanja prava in ugotavljamo, kako so se z uničevanjem dokumentarnega oziroma arhivskega gradiva zakrivali sledovi. Tudi s področja pravosodja imamo spravljen tak poročila. Poglejmo si samo en primer: okrožnica ministrstva za pravosodje, ki je bila namenjena "vsem sodiščem". Našli smo jo v

fondu Vrhovnega sodišča, med dokumenti sodne uprave iz leta 1946 pod naslovom "Izločanje spisov"³: "Po nalogu Predsedstva vlade LRS z dne 17. 6. 1946, št. 815/5/46 in po nalogu zveznega ministrstva za pravosodje z dne 2. 5. 1946, št. 1581/46 je treba čimprej oddati v predelavo ves nepotreben uporabljen papir, ker ga papirnice v svoji proizvodnji težko pogrešajo. Glede na to naj se sodišča lotijo izločanja starih spisov, za kar je zlasti primeren sedanji poletni čas, ko se more delo opravljati na prostem. Delo se mora vršiti pod nadzorstvom predsednika sodišča ali sodnika, ki ga v to določi. Že ta naj po svoji izprevidnosti odbere one spise, ki bi utegnili biti važni za zgodovinsko ali siceršnje znanstveno raziskovanje..."

Prav je, da gledamo nazaj in zmajujemo z glavo. Manj dobro pa bi bilo, če ne bi bili kritično udeleženi v sedanjem času. Družbeni red se je zamenjal, dobili smo svojo državo. Lastninska razmerja so se bistveno spremenila. Iz socializma smo stopili nazaj oziroma naprej v kapitalizem. Arhiv, kot shramba spomina in narodni dokument, mora biti v tem času še posebej buden. Zanamcem mora ohraniti čim več dokumentov: za kulturo in narodov ponos, za znanstvena proučevanja, za pravno varnost, pa tudi takih manj prijetnih, za morebitno popravilo krivic.

Kaj se torej dogaja na arhivskem področju, kakšna je zakonodaja in kakšna praksa? Na tem mestu ne bomo obravnavali vseh treh najpomembnejših področij državne oblasti, temveč se bomo posvetili le tretji, sodni. Zakaj? Delo prve in druge veje oblasti, zakonodajne in izvršilne, je dokaj razvidno iz nastajajočih zakonov, odlokov in drugih pravnih aktov, načina življenja in drugih kazalcev, ki so dostopni tudi drugje, ne le v arhivih. Pravosodje pa ima povsem samosvojnaravo. Sodna oblast je pravzaprav bližje izvršilni kot zakonodajni, saj prav tako izvršuje zakone. V zgodovini celinske Evrope sta bili tudi ti dve veji dolgo združeni.⁴ Temeljno opravilo pravosodja je reševanje spopadov in sporov med pravnimi subjekti v neki družbi.⁵ Dokumenti, ki nastajajo na tem področju, kažejo, kaj v družbi ni urejeno, kaj ne gre gladko, kaj vznemirja, kaj boli, kaj se zdi krivično za nekatere in kaj za druge. Vrsta

¹ Albin Igličar, Teme iz sociologije prava, Ljubljana 1997, str. 213.

² Več o tem glej Vladimir Simič, Podjetje in delo, 6-7/2001/XXVII, str. 1073.

³ AS, Vrhovno sodišče Republike Slovenije, Vrhovno sodišče federalne Slovenije v Ljubljani, Su 122/1946. Zadeva je bila vpisana v vpisnik 1. julija 1946 in zaključena 7. julija 1951.

⁴ Franc Grad, Igor Kaučič, Ciril Ribičič, Ivan Kristan, DRŽAVNA UREDITEV SLOVENIJE, Ljubljana 1999, str. 179.

⁵ Glej Albin Igličar, Teme iz sociologije prava, Ljubljana 1997, str. 159.

spora na eni strani in način reševanja le-tega na drugi pa zelo dobro kažete, kakšen je družbeni sistem, kako delujejo zakoni in načela v praksi. Konflikti v prehodnih časih so še posebej izpovedni. To najlažje razumemo, ko se spomnimo vseh povojnih sodnih procesov. "Toda sodne funkcije ni mogoče v celoti zožiti samo na razsojanje v sporu, saj nastopa tudi v primeru, kadar ne gre za spor, temveč posega državna oblast v najpomembnejše interese posameznika in v njegove pravice in svoboščine. Čeprav morajo vsi državni organi pri svojem delovanju spoštovati ustavne pravice in svoboščine, je vendarle to še posebej naloga sodstva. Zato ima delovanje sodne funkcije odločilen pomen uresničevanja načela pravne države... V svojem razvoju si je sodna funkcija priborila tudi pravico nadzorovati delo državne uprave (upravna sodišča) in celo zakonodajo (ustavosodna funkcija) ter razreševati spore med različnimi državnimi organi."⁶ Kakšno pa je današnja stanje? Je poskrbljeno, da se bodo "dokumenti prehoda" ohranili?

Pravosodni sistem sestavljajo v naši državi predvsem sodišča in še nekateri drugi organi ter službe, ki so močnejše in trajno povezani z delovanjem sodne oblasti. Tako prištevamo med pravosodne organe državno tožilstvo, organe za postopek o prekrških, odvetništvo in notariat, pa tudi državno in družbeno pravobranilstvo ter celo ustavno sodišče.

Poglejmo si najprej **sodišča**, ki jim je dodeljeno odločanje o posameznih pomembnih pravnih urejenih razmerjih ter varstvo temeljnih pravic in svoboščin.⁷ Slovenska ustava⁸ ima o tem nekaj določil, glavnino pa prepušča zakonski ureditvi.⁹ Ustava zagotavlja državljanom: "Vsakdo ima pravico, da o njegovih pravicah in dolžnostih ter o obtožbah proti njemu brez nepotrebnega odlašanja odloča neodvisno, nepristransko in z zakonom ustanovljeno sodišče.

Sodi mu lahko samo sodnik, ki je izbran po pravilih, vnaprej določenih z zakonom in s sodnim redom."¹⁰ Poleg pravice do sodnega varstva razglasa ustava tudi javnost sojenja¹¹ in pravico do pravnega sredstva,¹² neodvisnost sodnikov¹³ ter prepoved ustanavljanja izrednih sodišč,¹⁴ udeležbo državljanov pri izvajanju sodne oblasti,¹⁵ trajnost sodniške funkcije.¹⁶ Določa tudi, da je

najvišje sodišče v državi Vrhovno sodišče, ki odloča predvsem o rednih in izrednih pravnih sredstvih;¹⁷ da sodnike voli državni zbor na predlog sodnega sveta¹⁸ ter vsebuje določbe o odvzemu sodniške funkcije,¹⁹ o sodniški imuniteti²⁰ in nezdržljivosti sodniške funkcije.²¹ Vrste sodišč in njihovo pristojnost določa Zakon o sodiščih.²² **Sodišča splošne pristojnosti** so po tem zakonu okrajna, okrožna in višja sodišča ter Vrhovno sodišče Republike Slovenije. Okrajna in okrožna sodišča sodijo na prvi stopnji, in sicer okrajna sodišča v manj pomembnih, okrožna pa v bolj pomembnih zadevah. Okrajna sodišča so pristojna za lažja kazniva dejanja (kjer je zagrožena denarna kazen ali kazen zopora do treh let) in opravljajo preiskovalna dejanja v zvezi s temi kaznivimi dejanji ter druga opravila, ki jim jih je naložil zakon. V civilnih zadevah odločajo ta sodišča o premoženjskih sporih manjše vrednosti (če vrednost spornega zahtevka ne presega dveh milijonov tolarjev), v zadevah motenja posesti, v sporih glede služnosti, v najemnih in zakupnih razmerjih, v sporih o preživljanju in drugih, odločajo o izvršilnih, zapuščinskih in drugih nepravdnih zadevah ter vodijo zemljiško knjigo. Okrožna sodišča so pristojna predvsem za odločanje o težjih kaznivih dejanjih ter o pomembnejših civilnih zadevah, v sporih iz družinskih razmerij, v gospodarskih sporih, o prisilni poravnavi, stečaju ter likvidaciji in vodijo sodni register.²³ Na drugi stopnji sodijo višja sodišča, ki odločajo predvsem o pritožbah zoper odločbe prvostopenjskih sodišč in razsojajo spore o pristojnosti med njimi. Najpomembnejša naloga vrhovnega sodišča pa je, da odloča na tretji stopnji o pritožbah zoper odločbe sodišč druge stopnje in praviloma o izrednih pravnih sredstvih zoper odločbe sodišč druge stopnje ter o sporih o pristojnosti med vsemi nižjimi sodišči. Silno pomembna je tudi skrb vrhovnega sodišča za enotno sodno prakso vseh sodišč v Sloveniji in odločanje o nekaterih drugih vprašanjih, ki so splošnega in načelnega pomena za delovanje sodne veje oblasti. **Vrhovno** sodišče RS predstavlja vrh piramide, neposredno pod njim so štiri višja sodišča, ki imajo na svojem območju različno število okrožnih in okrajnih sodišč: **Višje** sodišče v Celju z enim okrožnim in šestimi okrajnimi sodišči (*Okrožno sodišče v Celju /Okrajno sodišče v Celju, Okrajno sodišče v Sentjurju pri Celju, Okrajno sodišče v Slovenskih Konjicah, Okrajno sodišče v Šmarju pri Jelšah, Okrajno sodišče v Velenju, Okrajno sodišče v Žalcu/*); **Višje** sodišče

⁶ Franc Grad, Igor Kaučič, Ciril Ribičič, Ivan Kristan, DRŽAVNA UREDITEV SLOVENIJE, Ljubljana 1999, str. 179.

⁷ Anton PERENIČ, Pravo, (2., popravljena izdaja, DZS) Ljubljana 1999, str. 139.

⁸ Uradni list RS, št. 33/91.

⁹ Ustava Republike Slovenije, 126. člen.

¹⁰ Ustava Republike Slovenije, 23. člen.

¹¹ Ustava Republike Slovenije, 24. člen.

¹² Ustava Republike Slovenije, 25. člen.

¹³ Ustava Republike Slovenije, 125. člen.

¹⁴ Ustava Republike Slovenije, 126. člen.

¹⁵ Ustava Republike Slovenije, 128. člen.

¹⁶ Ustava Republike Slovenije, 129. člen.

¹⁷ Ustava Republike Slovenije, 127. člen.

¹⁸ Ustava Republike Slovenije, 130. člen.

¹⁹ Ustava Republike Slovenije, 132. člen.

²⁰ Ustava Republike Slovenije, 134. člen.

²¹ Ustava Republike Slovenije, 133. člen.

²² Uradni list RS, št. 19/94, št. 45/95.

²³ Anton PERENIČ, Pravo, (2., popravljena izdaja, DZS) Ljubljana 1999, str. 141.

v Kopru z dvema okrožnima in devetimi okrajnimi sodišči (*Okrožno sodišče v Kopru* /Okrajno sodišče v Ilirski Bistrici, Okrajno sodišče v Kopru, Okrajno sodišče v Piranu, Okrajno sodišče v Postojni, Okrajno sodišče v Sežani/ Okrožno sodišče v Novi Gorici /Okrajno sodišče v Ajdovščini, Okrajno sodišče v Idriji, Okrajno sodišče v Novi Gorici, Okrajno sodišče v Tolminu/); **Višje** sodišče v Ljubljani s štirimi okrožnimi in devetnajstimi okrajnimi sodišči (*Okrožno sodišče v Kranju* /Okrajno sodišče na Jesenicah, Okrajno sodišče v Kranju, Okrajno sodišče v Radovljici, Okrajno sodišče v Škofji Loki/, *Okrožno sodišče v Krškem* /Okrajno sodišče v Brežicah, Okrajno sodišče v Krškem, Okrajno sodišče v Sevnici/, *Okrožno sodišče v Ljubljani* /Okrajno sodišče na Vrhniki, Okrajno sodišče v Cerknici, Okrajno sodišče v Domžalah, Okrajno sodišče v Grosupljem, Okrajno sodišče v Kamniku, Okrajno sodišče v Kočevju, Okrajno sodišče v Litiji, Okrajno sodišče v Ljubljani, Okrajno sodišče v Trbovljah/, *Okrožno sodišče v Novem mestu* /Okrajno sodišče v Novem Mestu, Okrajno sodišče v Trebnjem, Okrajno sodišče v Črnomlju/); **Višje** sodišče v Mariboru s štirimi okrožnimi in desetimi okrajnimi sodišči (*Okrožno sodišče na Ptuj* /Okrajno sodišče na Ptuj, Okrajno sodišče v Ormožu/, *Okrožno sodišče v Mariboru* /Okrajno sodišče v Lenartu, Okrajno sodišče v Mariboru, Okrajno sodišče v Slovenski Bistrici/, *Okrožno sodišče v Murski Soboti* /Okrajno sodišče v Gornji Radgoni, Okrajno sodišče v Lendavi, Okrajno sodišče v Ljutomeru, Okrajno sodišče v Murski Soboti/, *Okrožno sodišče v Slovenj Gradcu* /Okrajno sodišče v Slovenj Gradcu/). Tako so prenehala z delovati prejšnja temeljna sodišča, ki so delovala na Slovenskem od 1. januarja 1979.²⁴ S 1. januarjem 1995 so prevzela okrožna sodišča vse zadeve temeljnih in višjih sodišč, za katere so po novem zakonu pristojna. Prav tako so nova okrajna sodišča prevzela vse druge zadeve temeljnih sodišč. Po določbi zakona so bila dolžna arhive nekdanjih okrožnih sodišč prevzeti okrožna sodišča iz tega zakona, arhive nekdanjih občinskih sodišč pa okrajna sodišča.²⁵

Poleg sodišč splošne pristojnosti zakon o sodiščih predvideva tudi **specializirana sodišča** za zadeve z določenih pravnih področij, ki se ustanove s posebnim zakonom.²⁶ Z Zakonom o delovnih in socialnih sodiščih²⁷ so bila tako ustanovljena **delovna in socialna sodišča**. Ta sodišča so na prvi stopnji pristojna za odločanje v individualnih in kolektivnih delovnih sporih ter v socialnih sporih s področij pokojninskega in invalidskega ter zdravstvenega zavarovanja, zavarovanja za primer brezposelnosti ter družinskih in

socialnih prejemkov. Na drugi stopnji pa višje sodišče odloča o pritožbah zoper odločbe prvostopenjskih sodišč.²⁸ Tako delujejo: Delovno in socialno sodišče v Ljubljani z oddelki v Brežicah, Kranju in Novem mestu ter Socialnim oddelkom v Ljubljani, Delovno sodišče v Celju, Delovno sodišče v Kopru z oddelki v Novi Gorici in Postojni, Delovno sodišče v Mariboru z oddelki na Ptuj, Murski Soboti in Slovenj Gradcu ter Višje delovno in socialno sodišče.²⁹ Ta sodišča so pravzaprav nadomestila in nasledila nekdanja sodišča združenega dela.³⁰

Upravno sodstvo je urejeno z zakonom o upravnem sporu.³¹ Upravni spor je postopek, v katerem se izvaja nadzor nad delom uprave. V upravnem sporu se zagotavlja sodno varstvo pravic in pravnih interesov posameznikov, pravnih oseb in drugih oseb, če so lahko nosilci pravic in obveznosti, proti odločitvam in dejanjem upravnih oziroma v skladu z zakonom drugih državnih organov, organov lokalnih skupnosti in nosilcev javnih pooblastil. V upravnem sporu odloča sodišče o zakonitosti dokončnih posamičnih aktov, ki jih izdajo državni organi, organi lokalne skupnosti ali druge osebe, ki so nosilci javnih pooblastil; o zakonitosti posamičnih aktov in dejanj, s katerimi se posega v ustavne pravice posameznika, če ni zagotovljeno drugo sodno varstvo; o zakonitosti aktov državnih organov, organov lokalne skupnosti in nosilcev javnih pooblastil, izdanih v obliki predpisa, kolikor urejajo posamična razmerja.³² V upravnem sporu sedaj odločata dve sodišči, in sicer posebno Upravno sodišče in Vrhovno sodišče. Na prvi stopnji sodi praviloma Upravno sodišče, ki ima sedež v Ljubljani in zunanje oddelke v Celju, Mariboru in Novi Gorici. V nekaterih najpomembnejših zadevah pa sodi na prvi stopnji Vrhovno sodišče, ki odloča tudi o sporu o pristojnostih med upravnim in drugim sodiščem ter o pritožbah in drugih pravnih sredstvih zoper odločbe, izdane v upravnem sporu na prvi stopnji.

Notranjo organizacijo, poslovanje sodišč v posameznih zadevah ter pisarniško, finančno in tehnično poslovanje sodišč je uredil Sodni red iz leta 1995. Nekaj sprememb je prineslo novo ustanovljeno Upravno sodišče, ki prevzema zadeve s področja vrhovnega sodišča. Leta 2001 je bilo izdano tudi Navodilo o izločanju dokumentarnega gradiva.³³ V njem najdemo določbe, kako dolgo se hrani posamezna vrsta gradiva pri posameznem sodišču.

Med sodišči moramo omeniti tudi in še posebej **ustavno sodišče**. Ustava Republike Slovenije

²⁴ Temeljna sodišča so uvedli z zakonom o rednih sodiščih (Uradni list SR Slovenije, št. 10/1977).

²⁵ Zakon o sodiščih, člen 23.

²⁶ Zakon o sodiščih, člen 97.

²⁷ Uradni list RS, št. 19/94.

²⁸ Zakon o delovnih in socialnih sodiščih, 2. - 6. člen.

²⁹ Zakon o delovnih in socialnih sodiščih, 7. in 8. člen.

³⁰ Ustanovljena z zakonom o sodiščih združenega dela leta 1974 (Uradni list SRS, št. 38/74).

³¹ Uradni list RS, št. 50/97.

³² Zakon o upravnem sporu, 1. člen.

³³ Uradni list RS št. 52/2001, stran 5415.

iz leta 1991 je vpeljala načelo delitve oblasti in določila Ustavnemu sodišču položaj najvišjega organa sodne oblasti za varstvo ustavnosti in zakonitosti ter za varstvo človekovih pravic. Ustavne določbe o pristojnostih in postopku je razčlenil novi Zakon o Ustavnem sodišču.³⁴ Ustavno sodišče Republike Slovenije je zamenjalo Ustavno sodišče Socialistične Republike Slovenije. V naslednjih letih je dobilo sodišče še Poslovnik Ustavnega sodišča³⁵ in Pravilnik o pisarniškem poslovanju Ustavnega sodišča RS.³⁶

V pristojnost novega ustavnega sodišča se na prvo mesto uvršča ustavosodna presoja, ki je bodisi preventivna bodisi represivna. Z drugimi besedami je poglavitna naloga ustavnega sodišča nadzor ustavnosti pravnih norm, ta pa je glede na čas opravljanja in posledice dvojen: predhoden in naknaden. V prvo vrsto sodi predvsem pristojnost ustavnega sodišča izreči mnenje o skladnosti mednarodnih pogodb z ustavo. Državni zbor je dolžan to mnenje upoštevati. Glavnina dejavnosti pa leži na drugi vrsti presoje, ki obsega: abstraktno presojo (presoja skladnosti zakonov z ustavo; skladnosti zakonov in drugih predpisov z ratificiranimi mednarodnimi pogodbami in s splošnim načeli mednarodnega prava; skladnosti podzakonskih predpisov z ustavo in zakoni; skladnosti predpisov lokalnih skupnosti z ustavo in zakoni; skladnosti splošnih aktov, izdanih za izvrševanje javnih pooblastil z ustavo, zakoni, podzakonskimi predpisi in ratificiranimi mednarodnimi pogodbami ter splošnimi načeli mednarodnega prava)³⁷ in konkretno presojo³⁸ na podlagi zahtev sodišča, Državnega tožilstva, Banke Slovenije, Računskega sodišča in varuha človekovih pravic v zvezi s postopki, ki jih vodijo, oziroma v zvezi z zadevo, ki jo obravnavajo. Razen tega ima ustavno sodišče še nekatere druge pristojnosti,³⁹ kot na primer odločanje o pritožbah zaradi kršitve človekovih pravic in temeljnih svoboščin s posamičnimi akti.

Pomemben organ je **Državno tožilstvo**, ki zastopa kazenske obtožbe pred pristojnim sodiščem in opravlja druga procesna dejanja tožilca v kazenskem postopku ter vlaga predloge za pregon v zadevah prekrškov (če tako določa zakon) in lahko, če je z zakonom posebej določeno, vlaga procesne akte tudi v civilnih in drugih sodnih postopkih in upravnih postopkih. Njegovo temeljno nalogo opredeljuje že Ustava,⁴⁰ položaj in organizacijo državnega tožilstva pa ureja Za-

kon o državnem tožilstvu.⁴¹ Ureditev Državnega tožilstva je prirejena sodiščem. Državno tožilstvo Republike Slovenije deluje za območje celotne države, štiri višja državna tožilstva (v Celju, Kopru, Mariboru in Ljubljani) za območje višjih sodišč ter enajst okrožnih državnih tožilstev za območje okrožnih sodišč ter okrajnih sodišč z območja posameznega okrožnega sodišča (Okrožno državno tožilstvo v Celju z zunanjim oddelkom v Velenju, Okrožno državno tožilstvo v Kopru z zunanjimi oddelki v Piranu, Postojni in Sežani, Okrožno državno tožilstvo v Novi Gorici, Okrožno državno tožilstvo v Kranju z zunanjim oddelkom v Radovljici, Okrožno državno tožilstvo v Krškem, Okrožno državno tožilstvo v Ljubljani z zunanjimi oddelki na Vrhniki, Domžalah, Kočevju in Trbovljah, Okrožno državno tožilstvo v Novem mestu, Okrožno državno tožilstvo na Ptuj, Okrožno državno tožilstvo v Mariboru, Okrožno državno tožilstvo v Murski Soboti z zunanjim oddelkom v Ljutomeru, Okrožno državno tožilstvo v Slovenj Gradcu). Državno tožilstvo pravzaprav nadaljuje delo nekdanjih javnih tožilstev, kljub temu da je prejšnja ureditev temeljila na načelu enotnosti oblasti in je bil položaj tožilstva dokaj drugačen. V tožilstvu je nosilec tožilske funkcije eden ali več državnih tožilcev. Vodja državnega tožilstva Republike Slovenije je generalni državni tožilec Republike Slovenije. Državni tožilci, imenovani pri državnem tožilstvu Republike Slovenije, imajo naziv vrhovni državni tožilec, državni tožilci, imenovani pri višjem državnem tožilstvu, imajo naziv višji državni tožilec, državni tožilci, imenovani pri okrožnem državnem tožilstvu pa imajo naziv okrožni državni tožilec. Zakon je uvedel tudi pomočnike tožilcev, ki lahko opravijo večino nalog, ki spadajo v pristojnost tožilstva.⁴² Tožilstva so še vedno organizirana na hierarhični podlagi, čeprav nekoliko manj kot v prejšnji ureditvi. Vodja tožilstva lahko daje državnim tožilcem in tožilstvom obvezna splošna navodila za delo v posameznih vrstah zadev ali celo v posamezni zadevi. Višja državna tožilstva nadzorujejo poslovanje nižjih tožilstev, generalni državni tožilec Republike Slovenije pa daje splošna navodila za ravnanje vseh tožilcev, ki se nanašajo na enotno uporabo zakona pri državnih tožilstvih in na izenačevanje politike pregona. Notranjo organizacijo in poslovanje državnih tožilstev ureja Pravilnik o notranji organizaciji in poslovanju državnih tožilstev v Republiki Sloveniji.⁴³

Kot del pravosodja štejemo tudi **odvetništvo**, samostojno in od državnih organov neodvisno službo, ki zagotavlja poklicno strokovno zastopanje pravnih in fizičnih oseb v postopku pred

³⁴ Uradni list RS, št. 15/94.

³⁵ Uradni list RS, št. 49/98.

³⁶ Uradni list RS, št. 80/2000.

³⁷ 1. odst. 160. čl. Ustave in 22. do 49. čl. Zakona o Ustavnem sodišču.

³⁸ 23. čl. Zakona o Ustavnem sodišču.

³⁹ 1. odst. 160. čl. Ustave in 1. odst. 21. člena Zakona o Ustavnem sodišču.

⁴⁰ Člen 135.

⁴¹ Uradni list RS, št. 63-2169/94.

⁴² Franc Grad, Igor Kaučič, Ciril Ribičič, Ivan Kristan, DRŽAVNA UREDITEV SLOVENIJE, Ljubljana 1999, str. 193, 194; Zakon o državnem tožilstvu, členi 64-68, 57, 13.

⁴³ Uradni list RS, št. 78-3981/1998.

sodišči in drugimi državnimi organi kot tudi druge oblike pravne pomoči, in jo opravljajo odvetniki kot svoboden poklic. Odvetništvo torej ni organ, temveč samostojna poklicna dejavnost odvetnikov. Položaj odvetnikov in način njihovega delovanja določa zakon o odvetništvu.⁴⁴ Odvetniki se obvezno združujejo v Odvetniško zbornico Slovenije, ki je pravna oseba. Njena osrednja naloga je spremljanje dela odvetnikov in skrb za skladen razvoj odvetništva. Odvetniška zbornica Slovenije vodi tudi imenik odvetnikov. Pravica do opravljanja odvetniškega poklica se namreč pridobi z vpisom v ta imenik.⁴⁵ Odvetnik pravno svetuje in zagovarja stranke pred sodišči in drugimi državnimi organi, sestavlja listine ter zastopa stranke v njihovih pravnih razmerjih.⁴⁶ Po prejšnji ureditvi se je štel odvetništvo za del posebnega sistema pravne pomoči kot dejavnosti posebnega družbenega pomena, ki naj bi vsakomur zagotavljala varstvo pravic pred sodišči in drugimi državnimi organi.⁴⁷

Notariat je javna služba, ki jo opravljajo notarji. To področje ureja Zakon o notariatu,⁴⁸ ki določa položaj notarja in notariata, pa tudi način notarskega poslovanja. Notarji kot osebe javnega zaupanja sestavljajo javne listine o pravnih poslih, izjavah volje oziroma dejstvih, iz katerih izvirajo pravice; prevzemajo listine v hrambo, denar in vrednostne papirje pa za izročitev tretjim osebam ali državnim organom; opravljajo še druga uradna dejanja po nalogu sodišč oziroma na zahtevo posameznikov.⁴⁹ Notarji se obvezno združujejo v Notarsko zbornico Slovenije, ki skrbi za ugled, verodostojnost in razvoj notariata ter zastopa interese notarjev in notarskih kandidatov.⁵⁰ Notarska zbornica ima dolžnosti in odgovornost tudi glede arhivov notarjev,⁵¹ zlasti v primeru njihove razrešitve ali smrti. Notariata v naši prejšnji ureditvi nismo poznali. Z odlokom AVNOJA z dne 17. novembra 1944 so bili namreč odpravljeni "vsi javni notariati in javno-notarske zbornice."⁵² Določeno je bilo, da vsa opravila, ki so jih dotlej "vodili javni notarji, preidejo v pristojnost narodnih sodišč..."⁵³ Na podlagi ustavne določbe, da je notariat javna služba, ki jo ureja zakon, pa so notarji po nekaj več kot pol stoletja zopet začeli delovati.⁵⁴

⁴⁴ Uradni list RS, št. 18/1993.

⁴⁵ Zakon o odvetništvu členi: 41-43.

⁴⁶ Zakon o odvetništvu, členi 1, 2, 31.

⁴⁷ Franc Grad, Igor Kaučič, Ciril Ribičič, Ivan Kristan, DRŽAVNA UREDITEV SLOVENIJE, Ljubljana 1999, str. 195.

⁴⁸ Uradni list RS, št. 13/94

⁴⁹ Zakon o notariatu, člena 2 in 5.

⁵⁰ Zakon o notariatu, člen 107.

⁵¹ Zakon o notariatu, členi 96-99.

⁵² Člen 1.

⁵³ Člen 2.

⁵⁴ Ustava Republike Slovenije, člen 137; Več o tem glej Franc Grad, Igor Kaučič, Ciril Ribičič, Ivan Kristan, DRŽAVNA UREDITEV SLOVENIJE, Ljubljana 1999, str. 195; Žarko Bizjak, Razvoj notariata od srede 19. stoletja do konca druge sve-

Državno pravobranilstvo je uredil zakon o državnem pravobranilstvu.⁵⁵ To je samostojen državni organ, ki je predvsem zastopnik Republike Slovenije (njenih organov in upravnih organizacij v sestavi, ki so pravne osebe) pred sodišči in upravnimi organi, tudi pred tujimi in mednarodnimi sodišči.⁵⁶ Naloge državnega pravobranilstva opravljajo generalni državni pravobranilec in državni pravobranilci ter pomočniki državnega pravobranilca. Predpise za notranjo organizacijo in poslovanje državnega pravobranilstva izda generalni državni pravobranilec v soglasju z ministrom, pristojnim za pravosodje.⁵⁷ Ti predpisi so šele v pripravi. Ta državni organ smo poznali že v prejšnji ureditvi, čeprav pod drugim imenom. Med drugo svetovno vojno je namreč prenehalo delovati Državno pravobranilstvo kot organ, ki je zastopal premoženjske pravice in koristi Kraljevine Jugoslavije. Po vojni so njegova opravila delno nadaljevali člani vlade oziroma predsedniki ljudskih odborov ter vodilne osebe ali zastopniki ustanov. Njihovo dejavnost je urejal zvezni zakon o zastopanju države in javnih organizacij pred sodišči in upravnimi organi iz leta 1946. Praksa je pokazala izredno slabe rezultate takega poslovanja. Zato je bil z zveznim zakonom leta 1952 ustanovljen nov organ, javno pravobranilstvo, ki je delovalo vse do ustanovitve državnega pravobranilstva s tem zakonom. Državno pravobranilstvo opravlja naloge iz svoje pristojnosti na sedežu in na zunanjih oddelkih. Sedež državnega pravobranilstva je v Ljubljani, zunanji oddelki pa so v Mariboru, Celju, Kopru, Kranju, Murski Soboti, Novi Gorici, Novem mestu in na Ptujju.⁵⁸

Omeniti moramo še **družbenega pravobranilca Republike Slovenije**. To je samostojen državni organ, ki opravlja določene funkcije v zvezi z varstvom družbene lastnine in varstvom pravic delavcev. Njegovo delovanje in prenehanje ureja Zakon o družbenem pravobranilcu Republike Slovenije⁵⁹ v svojem prvem členu. Naloge v zvezi z varstvom družbene lastnine opravlja družbeni pravobranilec po pooblastilih, ki jih je do uveljavitve tega zakona imel družbeni pravobranilec samoupravljanja na podlagi zakona o lastninskem preoblikovanju podjetij,⁶⁰ zakona o gospodarskih javnih službah⁶¹ in zakona o gospodarskih družbah.⁶² Naloge v zvezi z varovanjem pravic delavcev pa opravlja družbeni pra-

tovne vojne s posebnim poudarkom na zakonodaji, Zbornik ob devetdesetletnici arhiva, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Gradivo in razprave, št. 8, Ljubljana 1988, str. 113-119.

⁵⁵ Uradni list RS št. 20/97.

⁵⁶ Zakon o državnem pravobranilstvu, členi 1. in 2., 8. člen.

⁵⁷ Zakon o državnem pravobranilstvu, členi 3. in 4.

⁵⁸ Zakon o državnem pravobranilstvu, člen 17.

⁵⁹ Uradni list RS, št. 69/95.

⁶⁰ Uradni list RS, št. 55/92, 7/93, 31/93 in 32/94 – odločba US.

⁶¹ Uradni list RS, št. 32/93.

⁶² Uradni list RS, št. 30/93, 29/94 in 82/94.

vobranilec po pooblastilih, ki jih je do uveljavitve tega zakona imel družbeni pravobranilec samoupravljanja na podlagi zakona o temeljnih pravicah iz delovnega razmerja.⁶³ Določeno je tudi, da ta državni organ deluje le do dokončanja sodnih postopkov v zvezi z varstvom družbene lastnine, oziroma do uveljavitve novega zakona, ki bo urejal delovna razmerja. Družbeni pravobranilec opravlja svojo funkcijo na celotnem območju države in ima najmanj deset namestnikov. Sedež družbenega pravobranilca je v Ljubljani.⁶⁴ Družbeni pravobranilec nadaljuje in končuje delo, ki ga je v sedemdesetih letih začel družbeni pravobranilec samoupravljanja⁶⁵ in nadaljeval v letu 1994⁶⁶ ustanovljeni družbeni pravobranilec Republike Slovenije.

Ostali so nam še organi za prekrške. Na tem mestu jih omenjamo zato, ker je Ustavno sodišče leta 1995 sprejelo načelno stališče, da je sodnike za prekrške, skladno z določili 23. člena ustave, treba obravnavati kot del sodne oblasti in da jih pri opredeljevanju njihovega statusa ni dopustno uvrščati v izvršilno oziroma v upravno vejo oblasti.⁶⁷ Reorganizacija organov za postopek o prekrških po letu 1991 še ni doživela korenitejših sprememb.

Ustavni zakon za izvedbo temeljne ustavne listine o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije je določil, da se do izdaje ustreznih predpisov v Republiki Sloveniji smiselno uporabljajo kot republiški predpisi zvezni predpisi, ki so veljali v RS ob uveljavitvi tega zakona, kolikor ne nasprotujejo pravnemu redu RS in kolikor ni s tem zakonom drugače določeno.

Kako je danes poskrbljeno za arhive pravosodnih organov? Arhivski zakon, sprejet v letu 1997,⁶⁸ je prinesel nekaj dobrih sprememb. Predvsem je pomembno določilo 21. člena, ki našteva dolžnosti javnopравnih oseb pri prehodu javnega arhivskega gradiva v arhiv, in dodaja, da je za izvajanje le-teh treba "zagotavljati ustrezne materialne, kadrovske in finančne pogoje ter določiti enega od delavcev na vodilnem položaju, ki je odgovoren za izvajanje teh obveznosti." Ta drobna določba omogoča velike spremembe v medsebojnih odnosih med arhivom in ustvarjalci arhivskega gradiva ter dviga raven ozaveščenosti glede pomena arhivskega gradiva. Žal pa je zakon ohranil tudi nekaj neustreznih določb. Za področje, o katerem teče beseda, je to predvsem opredelitev pojma arhivsko gradivo. Zakaj? Prav dokumenti

pravosodnih organov so velikokrat take narave, da bi jim težko nadelo ime "kulturni spomenik". Pravzaprav nam delo zakonodajnih in upravnih organov odkriva kulturo, dokumenti pravosodnih organov pa osvetlujejo nekulturo neke družbe. Gosto popisani listi zaslišanj in sodb dostikrat odgrinjajo grobo, kruto stvarnost, brez omilitev in olepšav. Tem dokumentom bi težko nadelo ime "kulturni spomenik". Opredelitev arhivskega gradiva je preozka in zato nepopolna ter povzroča nerazumevanje in nenaklonjenost pravosodnih organov za tvorno sodelovanje s pristojnimi javnimi arhivi. Vendar je prav danes čas, ko se evropska javnost vse bolj obrača v smeri popravljanja starih krivic, poudarjanja vrednot, varstva pravic. Visoke zahteve arhivskega zakona in podzakonskih aktov glede dolžnosti javnopравnih oseb glede hrambe in izročitve arhivskega gradiva na eni strani, ter nizke sankcije za neizpolnjevanje teh dolžnosti na drugi strani, prav vabijo pravosodne organe k odstranitvi arhivskega gradiva, še posebej tistega, ki za javnopравno osebo nima trajne vrednosti. Pravosodni organi so namreč, razen nekaj izjem, raztreseni po raznih lokacijah. Velikokrat se selijo. Primernih prostorov za shranjevanje večjih količin gradiva nimajo. Roki za oddajo arhivskega gradiva odpravljenih organov so dolgi. Vse to spravlja dokumentarno gradivo in še bolj arhivsko gradivo v veliko nevarnost, pravzaprav nič manjšo, kot tista davna odločba, ki smo jo navedli – o oddaji papirja v predelavo.

SUMMARY

ARCHIVES, SOCIAL CHANGES AND JUSTICE

Social changes require legal changes. The deeper and the more wide-ranging are the social changes, the more pronounced are the changes in the legal superstructure, the legal organisation. The Slovene legal system is – like any other legal system – determined by the social, political, and cultural circumstances. Due to the shifts in the political affiliation of the Slovene territory or its population, the continuity of our legal system has been interrupted at least three times in the modern period. The first such rupture occurred with the collapse of the Austria-Hungary in 1918, followed by the collapse of the Kingdom of Yugoslavia in 1941 and the creation of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia in 1945, and finally, the establishment of an independent Slovene state in 1991. In December 1991 Slovenia adopted its constitution, which was followed by new laws in all major legal fields, including justice. As the guardian of national memory, the Archives must pay special attention to the major turning points in the nation's history. Such moments engender new ways of life, prompt new thinking and bring about a new functioning of the society. Furthermore, the immediate aftermath of such changes is crucial to the understanding of the after-effects, the consequent social processes. This time is also fatal for the subsequent balance of forces and the individual situations.

⁶³ Uradni list SFRJ, št. 60/89 in 42/90 v zvezi s 4. členom ustavnega zakona za izvedbo Temeljne ustavne listine o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije.

⁶⁴ Zakon o družbenem pravobranilcu, člen 2.

⁶⁵ Uradni list SRS, št. 21/75, 31/84 in Uradni list RS, št. 8/90?

⁶⁶ Uradni list RS, št. 71/94 in 20/95.

⁶⁷ Odločba U-1-117/93 z dne 2. februarja 1995 (Ur. l. RS, št. 13/95).

⁶⁸ Takon o arhivskem gradivu in arhivih, Uradni list RS, št. 20/1997.

Von der Mission des Archivars in der Gegenwart

FRIEDRICH P. KAHLENBERG

In memoriam memoriae

*Die Erinn' rung ist eine mysteriöse
Macht und bildet den Menschen um.
Wer das, was schön war, vergißt, wird böse.
Wer das, was schlimm war, vergißt, wird dumm.*

(Erich Kästner, 1950)

Der immer wachen Neugier des Jubilars Jože Žontar begegte ich erstmals während eines dienstlichen Besuchs in Ljubljana im August des Jahres 1992. Nicht nur während der Arbeitsbesprechungen im Staatsarchiv und im Kulturministerium, an jedem Ort und zu jeder Stunde meines Aufenthaltes suchte Kollege Žontar das Gespräch über Fragen des staatlichen Archivwesens, über Rechts- und Organisationsfragen, zur Überlieferungsbildung, zu Problemen der Benutzung, des Daten- und des Persönlichkeitsschutzes, zur Archivhoheit von Selbstverwaltungskörperschaften, zur Aus- und Fortbildung der Archivare etc. etc. Im Gespräch mit dem Kulturminister Borut Šuklje erläuterte er am 27. August 1992 die Grundlinien des künftigen Archivgesetzes seines Landes in luzider Sprache und überzeugender Klarheit der Gedankenführung. Mich verblüffte damals der vollendet gelungene Rollenwechsel vom nachdenklich Fragenden zum engagierten, wissenden Akteur. In Kollegen Žontar traf ich einen gebildeten Mittler der archivarisches Professionalität und selbstbewußten Interpreten der kulturellen Situation seines Landes – ein Bild, das sich bei vielen weiteren Begegnungen ergänzte. Dabei empfand ich als inspirierend, daß er bewußt den Anschluß an die fachliche Diskussion in den Nachbarländern, aber auch in der internationalen Gemeinschaft der Europäischen Union, des Europa-Rates und vor allem des Internationalen Archivrates suchte. Die umfassende Überlieferungsbildung in den Archiven Sloweniens war ihm ein Herzensanliegen, er sprach im August 1992 von der "notwendigen Sicherung und Aufbewahrung all dessen, was das Leben hinterläßt", und hatte dabei offensichtlich keine Berührungsängste. – Für die Einladung, zur Festschrift für Kollegen Žontar beizutragen, danke ich deren Herausgebern. Der Jubilar mag mir nachsehen, daß ich mich in meinem Beitrag nicht auf die aktuelle archivische Situation Sloweniens beziehen kann, sondern aus meiner Wahrnehmung der Entwicklung in Deutschland berichte.

Die Veränderungen in Europa während der

beiden letzten Jahrzehnte des 20. Jahrhunderts bewirkten in den Ländern Ost-, Ostmittel-, Nordost- und Südeuropas eine Reorientierung des Geschichtsbildes der lebenden Generationen. Dies gilt für Deutschland unter dem Eindruck des Falls der Mauer im November 1989 und der Einigung beider deutscher Staaten im Oktober 1990, die deutsche Geschichte der Nachkriegszeit kann seitdem wieder als Einheit begriffen werden. Bei allen Unterschieden der Wendezeiten in deren zeitlichen Ablauf wie in den Formen der politischen und wirtschaftlichen Neuordnung in den einzelnen Ländern, unverkennbar ist die Wiedergeburt des kulturellen und jeweils eigenen geschichtlichen Selbstverständnisses eine gemeinsame Erfahrung. Die Konstituierung freiheitlicher Rahmenbedingungen des politischen Lebens belebten das Selbstbewußtsein nationaler Gemeinschaften auf der Grundlage ihrer jeweils individuellen kulturellen Identität. Der Stellenwert der geschichtlichen Erinnerung im öffentlichen Bewußtsein hat sich in diesem Prozeß deutlich erhöht, das Geschichtsbild der lebenden Generationen ist ein nicht zu unterschätzender Wirkungsfaktor in der Rekonstitution neuer Zivilgesellschaften. Welche Folgerungen ergeben sich unter den neuen Bedingungen für die Aufgabenstellung des Archivars in den öffentlichen Archiven, für dessen Selbstverständnis seiner gesellschaftlichen Funktion, welche weiteren Entwicklungen zeichnen sich für die Funktion der Archive ab? Anzumerken habe ich, daß unter dem Sammelbegriff der "öffentlichen Archive" sowohl Staats- wie kommunale Archive gemeint sind.

Am Kanon der archivfachlichen Aufgaben hat sich vordergründig betrachtet wenig geändert, keine der traditionellen Funktionen ist entfallen. Die Sicherung, Bewertung, Übernahme, Erschließung und Auswertung der aus der Geschäftstätigkeit der Institutionen der jeweiligen Archivträger erwachsenen Informationen und Dokumentationen gleich welcher Materialart bleiben selbstverständliche Kernaufgaben. Insbesondere bei der Sicherung von Überlieferungen ist der Archivar in Wendezeiten in besonderem Maße gefordert. An die rechtzeitige Sicherung oder gar gezielte Abgabe von Schriftgut, von Dokumentationen, von elektronischen Dateien denken Funktionäre aufgehobener, aufzulösender oder umzuwandelnder Dienststellen nur im Ausnahmefall. Im Gegenteil, die gezielte Vernichtung von Akten liegt bei der Auflösung einer Bürokratie des alten Herrschaftsapparates den

scheidenden Akteuren eher näher. Dies lehren mannigfaltige Beispiele aus der Endzeit der Diktatur des Nationalsozialismus oder bei der Ablösung der SED-Herrschaft, der Einsatz von Reißwölfen zur Aktenvernichtung beschränkte sich 1989/ 1990 nicht nur auf die Dienststellen des Ministeriums für Staatssicherheit der DDR. Von der gezielten Vernichtung von Registraturgut u. a. mit dem Ziel, Beweise für Besitz titel jeweiliger Minderheiten vor Ort zu beseitigen, wurde in den 90er Jahren wiederholt aus Bosnien-Herzegowina, aus dem Kosovo berichtet. Bei militärischen wie paramilitärischen Formationen ist die Vernichtung eigener Unterlagen zur Vermeidung der Einsichtnahme durch den Gegner in bestimmten Situationen die Regel. Um den Verlust oder die Vernichtung der Inhalte der Informationsspeicher zu vermeiden, bedurfte es in den Wendezeiten der allgegenwärtigen Aufmerksamkeit des Archivars und nicht eben selten auch dessen couragierten Zugriffs. Für die Lösung der dabei entstandenen logistischen Probleme war der Archivar auch als entschlossener Improvisator gefragt. Inzwischen lehrt ein jüngeres Beispiel aus Deutschland freilich, daß Aktenschwund auch in Normalzeiten geschehen kann. Der von der Kommission eines Sonderermittlers im November 2001 vorgelegte Bericht über Verluste von Akten, Dateien und Registraturhilfsmitteln im Bundeskanzleramt im Oktober 1998 während des Regierungswechsels alarmiert nicht nur Archivare. Ob die neue von der Bundesregierung erlassene Registratur-Richtlinie für das Bearbeiten und Verwalten von Schriftgut vom 11. Juli 2001, die die Unterlagen der Leitungsebenen in den Ministerien gesondert anspricht, dauerhaft Abhilfe schaffen kann, bleibt zu hoffen. Die Wachsamkeit des Archivars, dessen Präsenz in den Behörden gehört indessen zu seinen Daueraufgaben.

Zum Bedeutungszuwachs der Archive in der öffentlichen Wahrnehmung trugen während der beiden letzten Jahrzehnte des vorigen Jahrhunderts die Diskussionen um die rechtlichen Voraussetzungen der Benutzung von Archivalien aus der jüngeren Vergangenheit bei. Die rasante Entwicklung der elektronischen Datenverarbeitung und deren Implementierung durch die öffentliche Verwaltung warf vielfältige neue Probleme auf. Sie ergaben sich aus den neuen technischen Möglichkeiten bei der Verarbeitung und Verknüpfung gespeicherter Daten und insbesondere durch die Gefahr deren mißbräuchlicher Manipulation für die Bürger. Solchen Gefahren zu begegnen ist selbstverständliche Verpflichtung eines demokratischen Gemeinwesens. In Deutschland reagierten die Gesetzgeber der Länder und des Bundes seit dem Jahre 1977 mit der Verabschiedung von Datenschutz-Gesetzen und mit der Beauftragung von Landes- und Bundesbeauftragten für den Datenschutz, die den jeweiligen Parlamenten unmittelbar berichtspflichtig

sind. Das in der Verfassung garantierte allgemeine Persönlichkeitsrecht wurde in einem Urteil des Bundesverfassungsgerichts zum Volkszählungsgesetz im Jahre 1984 mit der Feststellung des Rechts eines jeden Bürgers auf dessen "informationelles Selbstbestimmung" noch einmal deutlich bekräftigt. In der Benutzungspraxis der Archive führte die Sensibilisierung durch die die Gesetzgebung begleitenden öffentlichen Diskussionen zumindest in den achtziger Jahren zu mancherlei Mißverständnissen und Irritationen. Die erforderlichen Klarstellungen lieferten die Archivgesetze der Länder und des Bundes, die zwischen den Jahren 1987 und 1997 verabschiedet wurden. Sie schufen den sachgerechten Ausgleich zwischen dem auf die Wissenschaftsfreiheit gegründeten Anspruch auf die Benutzung von Archivalien binnen angemessener Fristen und den Persönlichkeitsschutz-Interessen des einzelnen Bürgers. Doch ist damit kein Stillstand eingetreten; denn seit Herbst des Jahres 1998 wird auf politischer Ebene der Länder wie des Bundes, aber auch durch Initiativen aus Kreisen der Europäischen Union angeregt, die Diskussion um die Informationsfreiheiten des Bürgers in neuer Qualität geführt. Ein "Informationsfreiheitsgesetz" sieht die Koalitionsvereinbarung zwischen der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands und Bündnis 90/Die Grünen vom 20. Oktober 1998 vor. Es soll den Bürgern weitere Informationszugangsrechte gewähren, die sich auch und gerade auf solche Vorgänge und Dateien beziehen, die in den Verwaltungen noch aktuell sind, deren Archivreife noch nicht geben ist. Die Umsetzung der in der Logik einer weiteren Demokratisierung des öffentlichen Lebens liegenden und daher auch in Mitteleuropa schon bald zu erwartenden Informationsfreiheitsgesetze fordert mit der notwendigen Entwicklung brauchbarer Instrumente und Verfahren auch den Archivar. Dessen Arbeitsfelder werden sich vor dem Hintergrund solcher Entwicklungen im "Informationszeitalter" erneut erweitern, ihm aber auch weitere Kooperationsmöglichkeiten eröffnen.

In Zeiten politischer Umbrüche, in Deutschland die der Einigung vorausgegangene Zeit der Wende, erfahren die öffentlichen Archive eine starke Aufwertung nicht zuletzt durch die in breitem Strom sich ergießenden Anfragen der Bürger bei der Suche nach Unterlagen zu Restitutions- und Rehabilitierungsangelegenheiten. Diese binnen möglichst kurzer Fristen zu bearbeiten, stellte hohe Anforderungen an die personellen Kapazitäten der Archive. Diese leisteten in der Effizienz ihres Einsatzes einen nicht zu unterschätzenden Beitrag für die innere Befriedung, sie trugen zur Informationssicherheit der Bürger bei, die zu deren Grunderwartungen an den demokratischen Rechtsstaat zählt. Das gilt in Deutschland nicht zuletzt auch für die Überlieferungen des früheren Ministeriums für Staatssi-

cherheit der DDR, für deren Erhaltung sich die Bürgerbewegung in den Bezirkshauptstädten wie in Berlin im Spätherbst 1989 und im folgenden Winter nachdrücklich eingesetzt hatte. Die Zeugnisse der Überwachung, Bespitzelung und Verfolgung durch die auf allen Ebenen des öffentlichen wie privaten Lebens tätig gewesenen "Stasi" –Mitarbeiter kennenzulernen, entsprach dem Verlangen einer überwiegenden Mehrheit der DDR-Bevölkerung. Diesem trug der Einigungsvertrag durch eine Sonderregelung für die Überlieferungen des "MfS" Rechnung, die von den allgemeinen Bestimmungen der Archivierung ausgenommen wurden. Nach einer schwierigen Aufbauphase bleibt festzuhalten, daß sich die Behörde des Bundesbeauftragten für die Stasi-Unterlagen als ein wichtiger Faktor im Prozess der "inneren Einigung" erwiesen hat. Bis Ende der 90er Jahre stellten fast 1,6 Millionen Bürger Anträge auf Einsichtnahme in sie betreffende Unterlagen, deren Bearbeitung bei gleichzeitig zu leistender Ordnung und Erschließung des Gesamt-Schriftgutbestandes von 180 Regalkilometern einen Personaleinsatz erforderte, der nur durch eine entsprechend großzügig ausgestattete Sonderverwaltung erbracht werden konnte.

Traditionell besteht eine seit dem 19. Jahrhundert gewachsene enge Verbindung der Archive zur historischen Forschung. Sie drückt sich in vielfältigen Formen der Zusammenarbeit mit Historischen Kommissionen, mit Instituten für Landesgeschichte, für Zeitgeschichte aus, oftmals gehören Archivare den Kommissionen auf Grund der eigenen wissenschaftlichen Arbeiten persönlich an oder sind, nicht eben selten auch kraft Amtes Mitglieder in dem wissenschaftlichen Gremien. Vielfach lehren Archivare nebenamtlich an Universitäten, vermitteln Methode und Praxis historischer Hilfswissenschaften oder pflegen sonstige Spezialdisziplinen. Breit gefächert sind die Beiträge von Archivaren zu historischen Fragestellungen nicht nur der Geschichtswissenschaften im engeren Sinne, sondern auch zu den Politischen, den Sozialwissenschaften vor allem im zeitgeschichtlichen Kontext, zur Rechtsgeschichte, zur Wirtschaftsgeschichte, zu kulturwissenschaftlichen Forschungsfeldern, die Reihe könnte weiter fortgesetzt werden. Die von staatlichen wie kommunalen Archiven herausgegebenen Veröffentlichungsreihen, Quellen-Editionen und Zeitschriften belegen den archivarisches Anteil an der historischen Forschung. Diese Tradition darf auch in der Gegenwart nicht vernachlässigt werden, so gewichtig auch die Argumente sind, die für eine Konzentration auf administrative Aufgaben und auf die notwendige "archivische Grundlagenforschung" ins Feld geführt werden. Die Auswertung der archivalischen Überlieferungen gehört zu den in der Archivgesetzgebung genannten Aufgaben der Archive mit hinzu. Sie kommt z. B. in der Edition herausragender Schlüsseldokumente aus zentralen Provenienzstellen zum Ausdruck, wobei über den unmittelbaren Informationswert solcher Editionen hinaus mit der Kommentierung zugleich auch auf die Bearbeitung korrespondierender Archivbestände hingewiesen und die Auskunftstätigkeit entlastet werden kann. Ebenso wichtig bleibt die Teilnahme des Archivars an den laufenden Diskussionen der wissenschaftlichen Disziplinen. Sie ist nach wie vor eine wichtige Voraussetzung für die unabhängige Urteilsfindung in Bewertungsfragen bei der Überlieferungsbildung durch den Archivar.

Das Interesse an Geschichte hat sich im Zuge der Veränderungen während der letzten beiden Jahrzehnte des vorigen Jahrhunderts – davon war eingangs die Rede – weiter belebt. Ob in überkommenen Altertums-, Geschichtsvereinen und ähnlichen bürgerlichen Formen, ob in Geschichtswerkstätten oder in Arbeitskreisen zur Alltags-, Lokal- oder Ortsgeschichte, vielfach drängen mündige Bürger aller lebender Generationen auf die Einsichtnahme in archivalische Überlieferungen, auf Informationen aus den primären Quellen. Dabei überwiegen insgesamt Fragestellungen zur Zeitgeschichte und zur jüngsten Vergangenheit solche zu älteren Perioden. Die zugunsten politisch verordneter Themenschwerpunkte lange unterdrückten Forschungen zur Landes-, Regional- und Lokalgeschichte haben z. B. auf dem Territorium der DDR in den wiedererstandenen Ländern seit der Einigung im Jahre 1990 eine unerwartet starke Neubelebung erfahren. Die Wiedergeburt des historisch im 19. Jahrhundert gewachsenen, während der vier Jahrzehnte der SED-Herrschaft aber unterdrückten Selbstverständnisses der staatlichen und kommunalen Archive führte zur raschen Wiederbelebung bzw. Neugründung von Zeitschriften und Schriftenreihen. Landes- und Ortsgeschichte als ein Motor und Medium der kulturellen Selbstfindung unter den neuen Bedingungen des öffentlichen Lebens fordert die Archive in einer bis zur Wende und Einigung nicht gekannten Intensität und teilweise auch in neuer Qualität der thematischen Interessen wie der Bearbeitungsformen.

Ein erweitertes, differenziertes öffentliches Interesse an archivalischen Quellenüberlieferungen wie an der Arbeit der Archive bedingt die Anpassung der von den Archiven zu leistenden Öffentlichkeitsarbeit in der Gegenwart. Anders als in den vorausgegangenen Perioden erwartet heute nicht nur die wissenschaftliche sondern eine breite interessierte Öffentlichkeit eine regelmäßig aktualisierte Information über neu übernommene Archivbestände, über den Stand von deren Erschließung, über den spezifischen Informationswert einzelner Quellengruppen. Die Archive reagieren auf diese Erwartungshaltung: neben den üblichen publikationen Archivführern, Übersichten über die Bestände, Findbüchern und sachthematischen Inventaren unterrichten die

Archivverwaltungen der Länder in Deutschland in eigenen Mitteilungen regelmäßig auch über organisatorische Veränderungen, über die Veröffentlichungen der einzelnen Archive, über Ausstellungen und Sonderveranstaltungen. Die Mitteilungen erfüllen streng genommen die Funktion von Pressediensten, doch ermöglicht die inzwischen üblich gewordene Einstellung ins Internet mit der Möglichkeit der raschen Aktualisierung und Ergänzung eine kaum zu überschätzende Breitenwirkung.

Besonderer Stellenwert bei der Gewinnung und Pflege der Kontakte zu einem breiteren Kreis von bislang an archivischer Arbeit weniger interessierten Teilen der Öffentlichkeit kommt den Ausstellungen zu, die seitens der Archive zu aktuellen historischen Themen, zur Vertiefung der Kenntnisse über einzelne Zeitabschnitte oder Regionen, gelegentlich auch aus Anlaß von Jubiläen veranstaltet werden. Die Themenvielfalt, aber auch die Qualität Präsentationsformen haben während der zurückliegenden zwei Jahrzehnte eine erstaunliche Entwicklung erfahren. Dazu trägt der gestiegene Anspruch des Publikums bei, der sich auf die Visualisierung und Inszenierung einzelner historischer Ereignisse oder Handlungsabläufe richtet. Wegen der als schwierig geltenden Finanzierung solcher Ausstellungsprojekte dürfte sich die vermehrte Zusammenarbeit mit benachbarten musealen Einrichtungen, aber auch mit Institutionen der politischen Bildungsarbeit empfehlen. Doch sollte auch die Gewinnung von Sponsoren aus dem Bereich der Wirtschaft, der Industrie wie von Banken, oder die Kooperation mit Stiftungen aus dem Kulturbereich ins Auge gefaßt werden, um entsprechende Vorhaben der Archive zu realisieren.

Über die in einigen westeuropäischen Ländern seit gut drei Jahrzehnten, in Deutschland aber erst in den 90er Jahren realisierte Zusammenarbeit der Archive mit den Kultus- bzw. Schulministerien kann nur Positives gesagt werden. Sie zielt auf die Abordnung von Schulpädagogen in die Archive, um dort differenzierte, auf unterschiedlich Altersgruppen und Bildungsgänge abgestimmte Konzepte für die Heranführung Jugendlicher an den Gebrauch archivalischer Überlieferungen zu entwickeln. Ihnen obliegt auch die Vorbereitung von Unterrichtsmaterialien für den Gebrauch in den Schulen, die sich z. B. auf ausgewählte Quellen aus den Archiven stützen können, die die Behandlung geschichtlicher Themen in den Schulen anschaulicher, lebendiger gestalten lassen. Der Einsatz archivpädagogischer Mitarbeiter erlaubt selbstverständlich auch die Führung in Archiven unter Berücksichtigung der jeweils zu erwartenden Vorkenntnisse der Besuchergruppen, deren Wirkung sich durch gezielte Ansprache und Auswahl von Demonstrationsbeispielen steigern läßt. Inzwischen liegen auch Beispiele Lernprogrammen für Mitarbeiter benachbarter Institutio-

nen vor, etwa aus dem Bereich der Denkmalpflege, der Architektur- und Kunstgeschichte, der Gesundheitspflege, bestimmter sozialer Dienste. Daß sich audiovisuelle Überlieferungen, fotografische, akustische und filmische Überlieferungen für den Einsatz in entsprechenden Unterrichtseinheiten gut eignen, muß nicht eigens unterstrichen werden. Die Zielvorstellung, jeden Jugendlichen gleich welchen Ausbildungsganges während seiner Schulzeit mit der Aufgabenstellung und Arbeitsweise und mit archivalischen Quellen des für seine Heimat zuständigen Archivs vertraut werden zu lassen, muß keine Utopie bleiben. Der Einsatz pädagogischer Fachkräfte in den Archiven kann deren Entwicklung als Lernorte für die geschichtlichen Grundlagen der Organe und Institutionen des öffentlichen Lebens in der Gegenwart nur fördern.

Die beiden zurückliegenden Jahrzehnte des politischen Wandels und der damit einhergehenden Veränderungen des öffentlichen Lebens haben Politiker, Historiker und nicht zuletzt auch die Archivare vor die Aufgabe gestellt, die in der voraufgegangenen Periode verformten Grundlagen und Darstellungen des Geschichtsbildes in den betroffenen Ländern lebenden Generationen zu rekonstituieren, neu zu gewichten und schließlich neu darzustellen. Unübersehbar gehört die Aufarbeitung der jüngsten Vergangenheit zu den zentralen Anliegen einer großen Mehrheit der Bevölkerung. Die Kenntnis der historischen Voraussetzungen der in der Gegenwart empfundenen Probleme ist ein wichtiges Element der Entwürfe für die nächste Zukunft. Die Rückkehr und Einbindung in die politische und kulturelle Zivilisation eines freiheitlichen Europa verlangt, ja setzt die historische Aufklärung über die jüngeren Entwicklungen voraus. Dabei gebietet der Respekt gegenüber den Leiden der Opfer die nachdrückliche Auseinandersetzung mit den Gründen und Umständen der früheren Konfrontation, Ausgrenzung und Verfolgung. Die Aufgabe des Archivars beschränkt sich in diesem Kontext nicht auf die Bereitstellung konkret nachgefragter Beweismittel und -dokumente zum Einzelfall. Von ihm wird die Verantwortung für den Nachweis, die Erschließung und für die Bereitstellung einschlägiger Quellen und Informationen insgesamt erwartet. Im z. T. mühsamen und nicht zuletzt auch schmerzhaften Prozess der historischen Anamnese der jüngeren Vergangenheit teilt der Archivar die Verantwortung mit der Politik, der Rechtsprechung, der wissenschaftlichen Forschung wie der politischen Bildung. Dabei sollte der Archivar keine Kontakte scheuen und nicht nur die Exekutive seiner jeweiligen Trägerorganisation sondern auch deren parlamentarischen Organe mit seinen Erkenntnissen, aber auch mit den Grundanforderungen für seine Aufgabenwahrnehmung vertraut machen.

Die geschichtliche Erinnerung in der Gesellschaft der Gegenwart zu pflegen und zu fördern

ist selbstverständlich nicht die Aufgabe archivischer Institutionen und der Archivare allein. Die an Orten des Geschehens vermehrt eingerichteten Gedenk- und Erinnerungsstätten können auf die Authentizität des Schauplatzes, der Überreste verweisen. Neueinrichtungen historischer Museen, von "Häusern der Geschichte", von Dokumentationsstellen für konkrete Geschehensbläufe, für die Verfolgung einzelner Opfergruppen usw. genießen in aller Regel nachhaltigeres Interesse der politischen wie der Öffentlichkeit der Medien. Nicht die Nachahmung von deren Aktivitäten kann das Ziel der Archive sein, wohl aber die engere Zusammenarbeit, um die Anliegen der archivischen Öffentlichkeitsarbeit in gemeinsamen, in arbeitsteiligen Projekten zu fördern.

Die Mission des Archivars in der Gegenwart bleibt an erster Stelle die des Bewahrers der archivalischen Überlieferung unter optimalen konservatorischen Bedingungen als Teil des Kulturerbes seiner Stadt, seiner Region, seines Landes. Dies muß die ausreichende Fundierung auch für die Durchführung unausweichlicher restauratorischer und Bestands-erhaltender Maßnahmen einschließen. Ebenso muß der Gesetzgeber die Anliegen eines allgemeinen Kulturgutschutzes, auch unter den Prämissen einer intendierten Harmonisierung bei den Mitgliedern der Europäischen Union, umsetzen und die Einhaltung entsprechender Vorschriften garantieren. Mit ihren archivalischen Überlieferungen sind die Archive a priori "Erinnerungsorte", von denen Pierre Nora jüngst meinte, daß sie sich "als Hebel zur Erneuerung der nationalen Geschichtsschreibung" bewährt haben. Ohne die fachlichen Kernaufgaben zu vernachlässigen, bleibt der Archivar zu einem genuinen Beitrag aufgefordert, die geschichtliche Erinnerung in der Gegenwart als eines der Elemente des Selbstverständnisses einer aufgeklärten, einer fortdauernd kritisch reflektierenden Zivilgesellschaft im freiheitlichen Europa zu pflegen. Seine Mission ist auch in der Gegenwart primär die des der Überlieferungsbildung, – bewahrung und Nutzung verpflichteten Archivars. Darüber hinaus ist er aber auch gefordert als die des Partners in den laufenden Diskussionen über wissenschaftliche Fragestellungen der Historiker und der Nachbardisziplinen, vor allem wenn diese sich aus der archivalischen Überlieferung ergeben. Seine Mission ist zugleich die des Mittlers von Bausteinen für die Orientierung über ein Geschichtsbild, das sich nachwachsende Generationen in eigener Zuständigkeit machen werden. Eine Gesellschaft als Ganzes entbehrt der Gabe der Erinnerung, die konkrete historische Vergewisserung verlangt stets die individuelle Wertung und historiographische Interpretation, die sich nicht zuletzt auf die Auswertung der archivalischen Überlieferung stützt. Zur Mission des Archivars in der Gegenwart gehört aber nicht zuletzt auch die Vermittlung, das Wachhalten

über das schuldhaft gesuchte oder nachlässig geduldete Vergessen einzelner Teilbereiche der jüngsten Vergangenheit. In einem Essay über "Erinnerung und politische Realität" zitierte Michael Naumann im Frühjahr des Jahres 1999 ein Wort von Eric Voegelin, das diese Betrachtung beschließen soll: "Wir erinnern das Vergessene – manchmal mit erheblicher Mühe – weil es nicht vergessen bleiben sollte. Das schuldhaft Vergessene wird durch Erinnerung zur Präsenz des Wissens gebracht; und in der Spannung zum Wissen enthüllt sich die Vergessenheit als der Zustand des Nichtwissens, der agnoia der Seele im Platonischen Sinne. Wissen und Nichtwissen sind Zustände existentieller Ordnung und Unordnung."

SUMAMRY

ARCHIVIST'S MISSION TODAY

The changes that shook Europe in the last two decades of the 20th century precipitated the renaissance of the cultural and historical self-understanding of the countries of eastern, northeastern, southeastern, and central Europe. The historical memory played an important role in the collective consciousness. What are the consequences of these changes for the archivist's mission? The core tasks remain unchanged. However, the preparation of the legislation regarding the protection of data and archives has gained more weight. The duty to inform contributed to the internal strengthening and the archivist's independent research work has been emphasised. An increased interest in the use of archival material has compelled the archivists to explore new ways of communication with the public. The formation of archival pedagogues offers numerous possibilities and enriches the archival activity. Contemporary history puts a greater strain on the archivist. Intentionally or accidentally, the latter is also responsible for the forgetting of the recent past.

POVZETEK

O POSLANSTVU ARHIVISTA V SODOBNOSTI

Spremembe, ki jih je doživela Evropa v zadnjih dveh desetletjih 20. stoletja, so povzročile preporod kulturnega in zgodovinskega samorazumevanja držav vzhodne, severovzhodne, jugovzhodne in srednjezhodne Evrope. Zgodovinski spomin je zaigral v skupni zavesti pomembnejšo vlogo. Kakšne posledice ima vse to za naloge arhivarja? Bistvene naloge ostajajo načeloma nespremenjene. Povečal pa se je pomen priprave zakonodaje na področju varstva podatkov in arhivov. Naloga obveščanja je prispevala k notranji krepitvi. Večji poudarek je dobilo samostojno raziskovalno delo arhivarja. Znatno povečan interes za uporabo arhivalij je arhivarje primoral, da so pričeli razvijati nove oblike stikov z javnostjo. Možnosti, ki jih nudi uvajanje arhivskih pedagogov, oplajajo arhivske dejavnosti. Ukvarjanje z bližnjo preteklostjo zahteva aktivnejšo vlogo arhivarja, ki je odgovoren tudi za pozabljanje bližnje preteklosti, najsibo namerno ali iz malomarnosti.

*XIII. konferenca okrogle mize Mednarodnega arhivskega sveta, Bonn 1971.
Od leve proti desni: Predstavnik mormonov iz Salt Lake Cityja, Jože Žontar, Franjo Biljan.
Fotografija last J. Žontar.*

Za objavo prispevka INZ ni pridobil soglasja avtorja

Za objavo prispevka INZ ni pridobil soglasja avtorja

Za objavo prispevka INZ ni pridobil soglasja avtorja

Za objavo prispevka INZ ni pridobil soglasja avtorja

Za objavo prispevka INZ ni pridobil soglasja avtorja

Za objavo prispevka INZ ni pridobil soglasja avtorja

Za objavo prispevka INZ ni pridobil soglasja avtorja

*Simpozij sekcije za šolanje Mednarodnega arhivskega sveta, Hotel Lev Ljubljana 1994.
Od leve proti desni: dr. David B. Gracy II, dr. Masahito Ando, ?, Valery S. Comor,
dr. Jože Žontar, dr. Carol Couture, dr. Frane Jerman. Arhiv Republike Slovenije, Fototeka.*

Archivarische Fortbildung an der Archivschule Marburg

RAINER POLLEY

Die Archivschule Marburg, die sich mit Jože Žontar über frühere Besuche und gemeinsame facharchivarische Anliegen freundschaftlich verbunden fühlt, konnte im Jahre 1999 ihr fünfzig-jähriges Bestehen als Ausbildungsstätte für den höheren und gehobenen Archivdienst in Deutschland begehen. Schon in diesem Jahr sind an ihr 600 Archivare des höheren Archivdienstes und 700 Archivare des gehobenen Archivdienstes ausgebildet worden. In ihrer Eigenschaft als Institut für Archivwissenschaft hat sie in dieser langen Zeit auch der archivwissenschaftlichen Forschung gedient.

Als eine Einrichtung der archivarischen Fortbildung, um die es in diesem Beitrag geht, ist die Archivschule des Jahres 2002 dagegen erst gut zehn Jahre alt. Zwar lassen sich auch in den früheren Jahrzehnten sporadische Fortbildungsaktivitäten nachweisen, wie Einführungslehrgänge für evangelische und katholische Kirchenarchivare im Jahre 1952, die Ausrichtung einer Archivtechnischen Woche im Jahre 1957, ein Arbeitslehrgang für kirchliche Archivpfleger im November 1972 und ein Lehrgang für Werks- und Wirtschaftsarchivare im Februar 1973.¹ Mehr den Charakter eines Symposions als einer Fortbildungsveranstaltung hatte im Sommer 1988 eine Tagung über "Wissenschaftliche Archivarsausbildung in Europa".² Aber das war alles in allem doch so wenig, dass die Archivschule in den ersten vierzig Jahren ihres Bestehens nicht als Einrichtung angesprochen werden konnte, die auch nur in Ansätzen das zu allen Zeiten spürbar gewesene Bedürfnis nach archivfachlicher Fortbildung an der job befriedigt hätte. Um so erklärlicher war es, dass dieses Defizit durch außerhalb der Archivschule organisierte Fortbildungsaktivitäten aufgefangen werden musste, die bis zur Archivreferentenkonferenz des Bundes und der Länder hinauftrugen und die bei den Wirtschafts- und Medienarchivaren auch eine beispielhafte Kontinuität begründen konnten.

Zu allen Zeiten hat es in den zurückliegenden Jahrzehnten Impulse des Berufsstandes gegeben,

die Archivschule in die von außen gesteuerte Fortbildung irgendwie wieder einzubinden. Aber das Kontaktieren verlief dann doch im Sande. Andere Aufgaben hatten zunächst Vorrang, insbesondere die Umstellung der Ausbildung des gehobenen Archivdienstes auf Fachhochschulniveau, die mit einer erheblichen Vermehrung der Unterrichtsstunden verbunden war, Auch eine Dauerreform der Ausbildung des höheren Archivdienstes seit den späten siebziger Jahren hatte zu einer Ausweitung des Unterrichtsbetriebes und der damit zusammenhängenden Organisationslast geführt. So war die Archivschule von der nicht nur im Beirat der Archivschule, sondern auch in den inneren Gremien des Institutsrats und Fachhochschulrats zu verantwortenden Normierung des Gesamtkurrikulums der Ausbildungszweige so in Anspruch genommen, dass auch ihr Auftrag zur archivwissenschaftlichen Forschung im spezifischen Sinne sehr ins Hintertreffen geraten war. Bei der bis zum Ende der achtziger Jahre bestehenden Personal- und Realunion zwischen dem Hessischen Staatsarchiv Marburg und der Archivschule Marburg hing es nicht wenig von der Grundsatzentscheidung des jeweiligen Leiters ab, welches Gewicht der Lehrbetrieb der Archivschule und der Organisationsbetrieb des Staatsarchivs unter dem gemeinsamen Dach haben sollten. Ohne Frage sind in den Jahren von 1973 bis zum Jahre 1988 die Belange des Staatsarchivs höher bewertet worden, während in den früheren Jahrzehnten unter dem Direktorium von Ludwig Dehio, Johannes Papritz und Kurt Dülfer die Archivschule Marburg als Aushängeschild auch für das Staatsarchiv eher im Zentrum der Bemühungen gestanden hatte. Am Ende führten verschiedene, hier nicht näher zu erörternde Gründe dazu, dass im Herbst 1988 eine Trennung der Archivschule Marburg vom Hessischen Staatsarchiv Marburg vorbereitet wurde. Es wurde die weitgehend selbständige Stellung einer Studienleitung, d.h. einer ständigen Vertretung des Direktors des Hessischen Staatsarchivs Marburg als Leiter der Archivschule, geschaffen. Im Jahre 1992 kam dann die Stelle einer Leitung der Archivschule neu hinzu und zu Beginn des Jahres 1994 wurde auch rechtlich die Trennung der Archivschule vom Hessischen Staatsarchiv Marburg vollzogen.

Bei den Trennungsberatungen im Beirat der Archivschule wurde auch darüber diskutiert, der Archivschule Aufgaben der Fort- und Weiterbildung zu übertragen. Doch wurde erst auf der 70. Archivreferentenkonferenz in Speyer am

¹ Fritz Wolff, Organisation und Lehrplan der Archivschule Marburg (1947-1972), in: *Der Archivar* 26 (1973), Sp. 157-168. – Claus Cramer, Gedanken zu einem Arbeitslehrgang für kirchliche Archivpfleger, in: *Der Archivar* 26 (1973), Sp. 177-184. – Otfried Dascher, Archivarsausbildung für die Wirtschaft. Ein Erfahrungsbericht, in: *Der Archivar* 26 (1973), Sp. 183-192.

² Darüber: Wilhelm A. Eckhardt (Hrsg.), *Wissenschaftliche Archivarsausbildung in Europa, 1989* (Veröffentlichungen der Archivschule Marburg Nr. 14).

15./16. März 1990 der Grundsatzbeschluss gefällt, dass die von den Archivverwaltungen organisierten Fortbildungsveranstaltungen nach 1991 von der Archivschule Marburg übernommen werden sollen. Aufgabe der Archivschule sollte künftig neben der Ausbildung auch die Fortbildung der Archivare des öffentlichen wie des nichtöffentlichen Dienstes sein. Das Vertrauen in die Archivschule hatte seine Gründe: Von Anfang an hatte die seit Oktober 1988 in Marburg wirkende Stellvertretende Leiterin und seit 1992 Leiterin der Archivschule, Angelika Menne-Haritz, eine klare Vorstellung davon, dass das nunmehr von den Arbeitsaufgaben im Staatsarchiv entlastete Personal der Archivschule neben der vorrangig bleibenden Ausbildung weitere Aufgaben übernehmen könne, und zwar neben intensiverer archivwissenschaftlicher Forschungstätigkeit auch die Aufgabe der archivischen Fortbildung. Ausbildung, Fortbildung und Forschung sollten hinfort in einem sich wechselseitig ergänzenden, belebenden, aber auch entlastenden Zusammenhang gestellt und behandelt werden. Bereits im Jahre 1989 anlässlich des vierzigjährigen Bestehens der Archivschule hat Angelika Menne-Haritz Grundsätze formuliert, die auch heute noch für den Stellenwert der Fortbildung im Rahmen des Gesamtauftrages der verselbständigten Archivschule Marburg maßgebend geblieben sind. Sie machen zugleich deutlich, welchen hohen Wert und Nutzen das Fortbildungsengagement für die an der Archivschule Marburg hauptamtlich tätigen Dozenten selbst besitzt³:

"Ein hohes theoretisches Niveau, das Voraussetzung für die Nützlichkeit der Ausbildung ist, setzt eine reflektierende Distanz zur täglichen Praxis, aber auch die ständige Kommunikation mit einer möglichst großen Anzahl von Archivaren voraus. Dazu ist der Erfahrungsaustausch im Rahmen von Fortbildungsveranstaltungen, die vom Ausbildungsinstitut organisiert und vorbereitet werden, besonders geeignet, ebenso wie eigene archivwissenschaftliche Forschungen, Publikationen und Gutachtertätigkeit der Dozenten. [...] Berufliche Weiterbildung erleichtert die Einführung in neue Arbeitsbereiche, in die Anwendung neuer Methoden und Techniken und die Anpassung der in der Ausbildung erworbenen Fähigkeiten an neue Bedingungen. Zudem wird die Ausbildungsphase von dem nicht zu erfüllenden Anspruch befreit, schon vor dem Beginn der beruflichen Tätigkeit die komplette und auf Dauer in allen Details ausreichende Qualifikation zu vermitteln. Die klassische archivische Ausbildung kann stofflich entlastet werden, wenn auch für die Archivare in den Laufbahnen des öffentlichen Dienstes regelmäßige, alle praxisrele-

vanten Themenbereiche umfassende Fortbildungsveranstaltungen angeboten werden, wie sie schon in anderen Bereichen mit Erfolg durchgeführt werden und wozu mit den jährlichen Fachtreffen auf Initiative der Archivreferentenkonferenz und des Vereins deutscher Archivare ein Anfang gemacht wurde. Der große Andrang zu diesen Treffen ist ein deutlicher Hinweis auf den existierenden Bedarf an fachlicher Diskussion und Aussprache und an weiterbildender Zusatzinformation. Die Archivschule Marburg kann einen Beitrag zur Weiterentwicklung der Archivistik sowohl in der Reflexion über die Praxis im Rahmen von Forschungsprojekten und Fortbildungsseminaren als auch in der Formulierung der methodischen und theoretischen Leitlinien für den Unterricht leisten."

Später hat sie diese Gedanken auf die – wie ich finde – schöne und von ihr gerne verwendete Kurzformel gebracht⁴: "Ausbildung qualifiziert für den Beruf, Fortbildung für die Funktion." Klargestellt war damit, dass die Fortbildung kein Ausbildungsersatz sein kann, also auch eine gehäufte Teilnahme an Fortbildungsveranstaltungen zu keiner durch das Ausbildungsrecht anerkannten Berufsqualifizierung führen, geschweige denn die Grundlage für die Verleihung akademischer Grade bilden kann.

Eine Forschung und Fortbildung zugleich befriedigende Aktivität an der Archivschule Marburg begann sodann mit einem Symposium über die Archivgesetzgebung in Deutschland vom 5. bis 7. Dezember 1990.⁵ Obwohl nur eine Teilnehmerzahl von 20 Personen vorgesehen war, hatten sich neben den 8 Referenten insgesamt 29 staatliche Archivkollegen aus den Ländern Brandenburg, Berlin, Bremen, Hamburg, Hessen, Mecklenburg-Vorpommern, Nordrhein-Westfalen, Rheinland-Pfalz, Saarland, Sachsen, Sachsen-Anhalt und Thüringen eingefunden. Nach dem Deutschen Archivtag in Karlsruhe handelte es sich um die erste gesamtdeutsche Fachtagung von Archivaren seit November 1989. Die Archivschule hatte ein Programm vorgesehen, das sowohl die geschichtlichen Voraussetzungen und das allgemeine Erscheinungsbild der Archivgesetzgebung als auch die besonderen Regelungsprobleme etwa der Aussonderung und Benutzung von Archivgut berücksichtigte.

Seit Herbst 1990 stand die Archivschule mit dem Ausbildungsausschuss des Vereins Deutscher Archivare in Zusammenarbeit, einen Sechsmonatskurs "Grundlagen der archivischen Arbeit mit Einführung in das Dokumentationswesen" für Archivare ohne Fachausbildung zu organisieren, der in der Zeit von Januar bis Juni

³ Angelika Menne-Haritz, 40 Jahre Archivschule Marburg. Perspektiven der Archivarsausbildung, in: Der Archivar 42 (1989), Sp. 165-176, hier 174 f.

⁴ Im Vorwort zur Broschüre des Fortbildungsprogramms der Archivschule Marburg von 1994.

⁵ Darüber: Rainer Polley (Hrsg.), Archivgesetzgebung in Deutschland. Beiträge eines Symposiums, 1991 (Veröffentlichungen der Archivschule Marburg Nr. 18).

1991 in Marburg stattfinden sollte.⁶ Mit der Organisation war ich beauftragt gewesen. Ich hatte bereits die Korrespondenz mit zahlreichen Facharchivarinne(n) und Facharchivaren und Dokumentarwissenschaftlern über die Lehrbeauftragung geführt, einen kompletten Stundenplan erarbeitet und die Anmeldeunterlagen für den Ausschuss geprüft. Auf einer Sitzung des Ausbildungsausschusses am 20. Dezember 1990 mußte allerdings die Feststellung getroffen werden, dass nur wenige Bewerber ein vom Ausschuss erwartetes festes Anstellungsverhältnis in einem Archiv besaßen und bei anderen die Finanzierung der Veranstaltung in Höhe von 3000 DM pro Person nicht gewährleistet war. Daher mußte der Lehrgang nach eingehender Abwägung des Für und Wider abgesagt werden. Gleichwohl hat die Vorbereitung des Kurses nach Ansicht aller Mitglieder des Ausbildungsausschusses wichtige Erkenntnisse über die Berufssituation im Archivwesen zutage gefördert. Über die Arbeit und die weiteren Perspektiven für einen vergleichbaren Lehrgang hat der Vorsitzende des Vereins deutscher Archivare auf dem Aachener Archivtag am 9. Oktober 1991 berichtet.⁷

An dem Gedanken, einen solchen Grundlagentkurs durchzuführen, hielt der zuständige Ausschuss des Vereins Deutscher Archivare fest. Der Fachlehrgang Archivwesen fand dann vom Dezember 1992 bis Juni 1993 in der Form von in der Regel zweiwöchigen Blockveranstaltungen in Baden-Württemberg statt, veranstaltet von der Württembergischen Verwaltungs- und Wirtschafts-Akademie in Zusammenarbeit mit den kommunalen Spitzenverbänden, den Arbeitsgemeinschaften der Kommunalarchivare und dem Verein deutscher Archivare.⁸ Die Archivschule war daran nicht mehr beteiligt. Das hatte auch wieder sein Gutes, denn bei der Länge und dem Stundenumfang des Lehrganges von über sechs Monaten hätte sich die Archivschule fast in einem Konflikt mit dem Prinzip befunden, dass Fortbildungsaktivitäten nicht verkappte Ausbildungsmaßnahmen sein sollten, die die Einstellungschancen der regulären Absolventen der Lehrgänge des höheren oder gehobenen Archivdienstes beeinträchtigen könnten.

Die organisatorischen Bemühungen der Archivschule um den Grundkurs konnten im Rahmen einer anderen Aktivität, über die schon seit geraumer Zeit Vorgespräche geführt worden waren, dann doch noch Früchte tragen. Vom 17. Juni bis 12. Juli 1991 veranstaltete die Archivschule in Zusammenarbeit mit der Arbeitsge-

meinschaft "Berufliche Fortbildung und Umschulung zu wissenschaftlichen Dokumentaren" beim Südwestfunk Baden-Baden, Hauptabteilung Dokumentation und Archive, für insgesamt 24 angehende wissenschaftliche Dokumentare einen archivwissenschaftlichen Grundkurs in Marburg. Die Arbeitsgemeinschaft trug aus Mitteln der Bundesanstalt für Arbeit in Nürnberg alle mit der Veranstaltung verbundenen Kosten wie Dozentenhonorare, Reisekosten und Sachmittel, so dass die Veranstaltung keine Auswirkung auf den Haushalt der Archivschule hatte. Die Archivschule musste, obwohl die Dauer von nur einem Monat an sich keine falschen Vorstellungen erwecken konnte, auch hier darauf Wert legen, dass die Teilnehmerinnen und Teilnehmer den Lehrgang nicht aus Ausbildungs- sondern als Informationsangebot der Archivschule verstehen. Das Programm des vierwöchigen Kurses in Marburg, der von inner- wie außerhäusigen Lehrkräften der Archivschule bestritten wurde, umfaßte vor allem archivwissenschaftliche Themenstellungen sowie einzelne Fragen der Archivverwaltung. Zu Beginn wurde die Organisation des deutschen und internationalen Archivwesens vorgestellt sowie die Organisationsstruktur staatlicher Archive in Zusammenarbeit mit einer Einführung in Strukturlehre und Verwaltungsschriftgut. Fragen der Übernahme, Bewertung und Erschließung wurden behandelt. Die theoretische Vorstellung archivischer Prinzipien konnte in einer dreitägigen Verzeichnungsübung an Akten des Marburger Stadtarchivs über die Ansiedlung von Gewerbebetrieben mit der Praxis konfrontiert werden. Fragen der Organisation von Öffentlichkeitsarbeit in Archiven wurden in Veranstaltungen und Exkursionen behandelt, EDV-Anwendungen in Archiven wurden in Auswahl vorgeführt. Der Stellenwert der historischen Hilfswissenschaften und der Diplomatie in Staatsarchiven wurden ebenso behandelt wie besondere Probleme von Kommunalarchiven. Eine Grundinformation über Fragen des Archivrechtes und Probleme der Bestandserhaltung wurde ebenfalls gegeben. Exkursionen zum Hessischen Hauptstaatsarchiv in Wiesbaden und zum Stadtarchiv Frankfurt sowie Besichtigungen im Hessischen Staatsarchiv Marburg ergänzten die Erläuterungen. Auf den Exkursionen wurde durch eine Besichtigung der Klöster Eberbach und Arnsburg auch die Landeskultur nicht unberücksichtigt gelassen. Der Archivschule hat der Lehrgang, der von allen Teilnehmerinnen und Teilnehmern als gehaltvoll gewürdigt worden war, wichtige neue Erfahrungen gebracht. Die Dozenten konnten in der Begegnung mit Hochschulabsolventen und ausgebildeten Lehrern, die im Durchschnitt noch etwas älter als die Referendarinnen und Referendare waren, neue pädagogische Erfahrungen in der Erwachsenenbildung sammeln. Das Themenspektrum des Lehrganges nahm in gewissem Umfang schon

⁶ Programmentwurf in: *Der Archivar* 43 (1990), Sp. 664.

⁷ Hermann Rumschöttel, in: *Der Archivar* 44 (1991), Sp. 117 f., auch Sp. 198. – Auch Reimer Witt, *Ausbildung: Die Vielfalt wächst*, in: *Der Archivar* 45 (1991), Sp. 165-168.

⁸ Hans Eugen Specker, *Durchführung eines Fachlehrganges Archivwesen*, in: *Der Archivar* 45 (1992), Sp. 312.

die Themen vorweg, mit denen die Archivschule in ihren späteren bis zu einwöchigen Fortbildungsveranstaltungen beim gesamten Berufsstand Interesse fand. Mir hat es daher Freude bereitet, in der Zeit vom 11. bis 29. Januar 1993 auch einen zweiten Grundkurs dieser Art organisieren zu können, der eine Woche kürzer war als der erste.

Gleichsam der Prototyp sämtlicher folgenden, maximal fünf Tage umfassenden Fortbildungsveranstaltungen der Archivschule war der Kurs "Einführung in die Archivwissenschaft", der vom 9. bis 13. September 1991 stattfand. Die fachliche Leitung lag in den Händen von Heiner Maulhardt, Stadtarchivar von Villingen-Schwenningen, die organisatorische Unterstützung in meinen. Es waren inner- und außerhäusige Lehrkräfte daran beteiligt. Nach der Ausschreibung⁹ richtete sich das Angebot vor allem an angestellte Historiker(innen), Volkskundler und andere ohne Fachausbildung an einer Archivschule, die in Kommunal-, Kirchen-, Familien-, Wirtschafts- und Parlamentsarchiven archivfachliche Tätigkeiten ausübten. Die Resonanz war erstaunlich, insgesamt 83 Anmeldungen gingen für die Veranstaltung ein, die nur in einem Lehrgang von etwa 20 Teilnehmern didaktisch und räumlich zu bewältigen war. Bei der Auswahl der Teilnehmer wurde darauf geachtet, dass Frauen und Männer aus den westlichen und östlichen Bundesländern etwa paritätisch in dem Lehrgang vertreten waren. 3 Teilnehmer(-innen) kamen aus Thüringen, 5 aus Sachsen. Ziel der Veranstaltung war es, archivwissenschaftliche Grundkenntnisse zu vermitteln und zur selbstständigen Weiterbildung anzuregen. Im Mittelpunkt der Woche standen die Disziplinen Erschließungslehre, Schriftgutverwaltung, Sicherungs-, Bewertungs- und Auswertungslehre. Zur Methodik des Kurses gehörten Vortrag und Lehrgespräch, praktische Übungen, Diskussion, Rollenspiel und eine Archivführung durch das Hessische Staatsarchiv Marburg. Die Woche, die von allen Teilnehmern als sehr lehrreich und hilfreich angesehen wurde, hat nicht zuletzt auch eine fachliche und menschliche Brücke zwischen Archivaren aus den westlichen und östlichen Bundesländern geschlagen.¹⁰ Zur Befriedigung der zahlreichen alten Anmeldungen ist der Kurs in vergleichbarer Struktur vom 9. bis 13. März 1992 und vom 8. bis 12. Februar 1993 wiederholt worden.

Wegen großer Belastungen in der Ausbildung durch Doppelkurse des höheren und gehobenen Archivdienstes war der Fortbildungsbetrieb im Jahre 1992 sehr eingeschränkt. Erst im Oktober 1992 wurde eine Angestelltenstelle BAT V1b geschaffen, die neben dem Chefsekretariat für die Leiterin der Archivschule auch die Sachbear-

beitung der Fortbildungsaufgaben im Rahmen meines Dezernats und seit 1994 meiner Stellung als Studienleiter übernehmen konnte. Dank der organisatorischen Leistung von Christa Kieselbach, der neuen Sachbearbeiterin, wurde die Fortbildung im Jahre 1993 mit zwei dreitägigen Veranstaltungen zum Thema "Anwendungsprobleme der Archivgesetze" und drei fünftägigen Veranstaltungen zum Thema "Archivische EDV-Anwendungen" weitergeführt. Eine fünftägige Veranstaltung "Mittelalterliches Schriftgut im Archiv" fand nur das Interesse von acht Teilnehmern. Die geplanten zwei Wiederholungen mussten mangels Teilnehmerinteresses abgesagt werden. Auch diese Erfahrungen waren nützlich. Zum Ende des Jahres 1993 wurde dann eine dauerhafte Zusammenarbeit mit der Landesarchivdirektion Baden-Württemberg bei der Ausrichtung einer fünftägigen Fortbildungsveranstaltung "Bestandserhaltung im Archiv" begründet, die für einige Jahre unter der Leitung von Hartmut Weber (nunmehr Präsident des Bundesarchivs) und der Konservatorin Anna Haberditzl zu den Glanzstücken Marburger Fortbildungsaktivität zählte.

Auf Grund der guten Erfahrungen mit den Fortbildungsveranstaltungen in den Jahren 1992 und 1993 bot die Archivschule für 1994 bereits ein differenziertes und noch gezielter auf den vorgetragenen Bedarf zugeschnittenes und erstmals durch eine kleine Broschüre angekündigtes Programm aus neun Fortbildungsveranstaltungen von drei unterschiedlichen Typen von bis zu fünf Tagen Dauer an. Hier deutete sich erstmals bis zum Fortbildungsprogramm für 1997 eine Gliederung nach drei Veranstaltungstypen an, nämlich die Einteilung in Anpassungs- und Vertiefungskurse, Grundkurse und Workshops, damals noch Übungskurse genannt. Anpassungs- und Vertiefungskurse richten sich an Archivarinnen und Archivare mit Fachausbildung und Berufspraxis. Sie bieten die Möglichkeit zur gründlichen Auseinandersetzung mit Fragen aus dem Bereich der Kernaufgaben der Archive. Grundkurse sollen einen breiteren Interessentenkreis ansprechen. Sie setzen keine Fachqualifikation, jedoch einige praktische Erfahrungen im Archiv voraus. Diese Kurse sind kein Ersatz für eine Fachausbildung. Sie bauen nicht aufeinander auf. Sie können aber für die Lösung einer Reihe von Alltagsproblemen nützliche Hinweise liefern und sind auch als Grundlage für eine folgende Teilnahme an Anpassungs- und Vertiefungskursen oder Workshops geeignet. Workshops richten sich an Teilnehmerkreise mit Berufserfahrung. Sie sollen in konzentrierter Form einzelne Fragestellungen der Berufspraxis herausgreifen und in gemeinsamer intensiver Arbeit vertiefen.¹¹

⁹ In: Der Archivar 44 (1991), Sp. 198.

¹⁰ Darüber: Ulrich S. Soenius, Fortbildung für Archivare ohne Fachausbildung, in: Der Archivar 45 (1992), Sp. 309-312.

¹¹ Angelika Menne-Haritz in den Vorworten zu den Fortbildungsprogrammen von 1994 bis 1997.

Bereichert durch Anregungen und konstruktive Kritik aus dem Berufsstand bot die Archivschule im Jahre 1995 dann bereits 14 Kurse an, die bis auf 2 Workshops, für die sich nicht genügend Anmeldungen ergaben, mit einer Zahl von maximal 20 Teilnehmerinnen und Teilnehmern erfolgreich stattfanden. In diesem Jahr wurde auf Wunsch der Behörde des Bundesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR ein Grundkurs "Organisation und Aufgaben der Archive" vorwiegend für Mitarbeiterinnen und Mitarbeiter eingerichtet, der auch in den Jahren 1996 und 1997 (unter einer veränderten Themenkennzeichnung) organisiert werden konnte.

Die große Nachfrage, aber auch die mittlerweile erlangte professionelle Routine in der Organisation setzte die Archivschule in Stand, für 1996 dann sogar 17 Fortbildungskurse anzubieten. Damit hatte das Fortbildungsprogramm einen Umfang von Fortbildungskursen erreicht, deren Anzahl bis zur Gegenwart Maßstab geblieben ist und nur 1998 noch um einen weiteren Kurs überboten wurde. Im Grunde genommen waren mit den Fortbildungsangeboten für 1996 und 1997 auch Maßstäbe für die inhaltliche Vielfalt des Programms gesetzt worden, die trotz allfälliger leichter Veränderungen des Themenspektrums und der Benennung der Einzelveranstaltung bis heute durchgehalten worden sind, ja geradezu zur Kanonisierung des einen oder anderen Kurses wie der "Rechtsfragen im Archivalltag" beigetragen hat.

Im Jahre 1996 folgte eine erste statistische Auswertung der Fortbildungstätigkeit der Archivschule. Von den insgesamt 269 Teilnehmerinnen und Teilnehmern dieses Jahres entfielen auf die alten Bundesländer 57%, auf die neuen Bundesländer 36%, auf das Ausland (insbesondere Schweiz, Österreich, Slowenien, Elsaß) 7%. Dabei hatten 70% der Teilnehmer und Teilnehmerinnen keine archivarische Fachausbildung. Von den 30% mit Fachausbildung entfielen 27% auf den gehobenen Archivdienst, damit die gelegentliche Behauptung widerlegend, es geschehe zu wenig für den gehobenen Archivdienst. Nur 3% der Teilnehmer gehörten dem höheren Archivdienst an, woraus ich vorsichtig die Diagnose ableiten möchte, dass die reguläre wissenschaftliche Ausbildung an der Archivschule doch nicht so defizitär zu sein scheint, wie es gelegentlich behauptet wird.

Auch in ihrem Fortbildungsprogramm für 1997 reagierte die Archivschule Marburg auf den gesteigerten funktionsbezogenen Qualifizierungsbedarf in den Archiven und nahm aktuelle Themen wie das Internet, die neuen Steuerungsmodelle in der Verwaltung und die Projektorganisation bei der Erschließung auf. Neu war auch ein Forum für Absolventen der Ausbildungskurse über ihre Erfahrungen beim Berufsstart in der Praxis, das aber nur noch einmal

1998 angeboten wurde. Die bewährten Kurse zur Bestandserhaltung, Büroautomatisierung, Bewertung, Archivrecht, Nachlaßerschließung und Management wurden inhaltlich weiterentwickelt. Bei zwei Veranstaltungen konnte die Archivschule neue Kooperationspartner vorstellen: nämlich die Vereinigung deutscher Wirtschaftsarchivare für den Anpassungs- und Vertiefungskurs "Elektronische Unterstützung bei der Erschließung" und die Fachgruppe 7 (Medienarchive) des Vereins deutscher Archivare für den Anpassungs- und Vertiefungskurs "Rechtsfragen im Medienarchiv", der unter der Bezeichnung "Urheberrecht im Medienarchiv" bis zur Gegenwart bestehen geblieben ist. Obwohl sich dieser Fortbildungskurs vor allem an interessierte Mitarbeiterinnen und Mitarbeiter in Medienarchiven und Dokumentareinrichtungen richtete, hat er mittlerweile auch bei den klassischen Archivarinnen und Archivaren Freunde gefunden, insbesondere wegen der Belehrung über die Rechtsverhältnisse von Bilder- und Fotosammlungen. Auch die anderen Kurse weisen stets eine gute Mischung unterschiedlicher Interessenten auf. Schon längst kann nicht mehr gesagt werden, dass sich das Interesse an dem Fortbildungsangebot auf Mitglieder von Staats-, Kommunal- und Kirchenarchiven beschränkt. Seit geraumer Zeit ist ein Anstieg der Teilnahme von Mitgliedern von Unternehmens- und Wirtschaftsarchiven, von Parteien- und Vereinsarchiven, von Literaturarchiven, von Nachlaß- und Handschriftenabteilungen von Bibliotheken und von Adelsarchiven, aber auch von Registraturen der laufenden Verwaltungen zu verzeichnen. Abgesehen davon, dass in der Regel in einer guten Mischung auch Teilnehmerinnen und Teilnehmer aus allen Regionen in Deutschland vertreten sind, hat sich auch das Spektrum der Gäste aus anderen europäischen Ländern erweitert. Abgesehen von den regelmäßig vertretenen Schweizern und Österreichern, seltener Slowenen und Elsässern, hat die Archivschule auch schon Gäste aus England, Estland, Dänemark und Italien (Südtirol) begrüßen können.

Das Programm für 1998 brachte ohne eine wesentliche Veränderung der Themeninhalte der Kurse die letzte Umstrukturierung des Kursangebots, die bis zur Gegenwart beibehalten worden ist. Während die Gruppe der Grundkurse unverändert blieb, wurden die Anpassungs- und Vertiefungskurse unter den neuen Oberbegriff "Aktualisierung von Schlüsselkompetenzen (ASK)" und die Workshops unter den neuen Oberbegriff "Schwerpunktbildung bei Innovationskompetenzen (SIK)" gefasst. Die Archivschule wollte damit neue Akzente für eine zielbewusste Qualifizierungsstrategie zur Steigerung der Leistungsfähigkeit des archivarischen Berufs setzen, also nicht nur alten Wein in neue Schläuche füllen. In den Bereichen der berufli-

chen Tätigkeit, die von dem Wandel der gesellschaftlichen Rahmenbedingungen besonders betroffen sind, soll eine Aktualisierung der fachlichen Schlüsselkompetenzen auf den neuesten Stand der professionellen Anforderungen ermöglicht werden. Daneben sollen Schwerpunktbildungen bei der Kenntnis und dem Transfer von innovativen Zukunftsqualifikationen in die praktische Arbeit unterstützt werden.¹² Bei den neuen ASK- und SIK-Kursen werden die Teilnehmerzahlen auf höchstens 15 beschränkt, um eine noch intensivere und konzentriertere Arbeit zu ermöglichen, während die Grundkurse wie bisher 20 Personen aufnehmen können.

Die Fortbildungsprogramme für 1999 bis 2002 setzen diese neuen Akzente um. Bei Aufrechterhaltung eines bewährten Programms gelingt dies durch das Engagement eines kompetenten Mitarbeiterkreises aus der archivischen Praxis und der Archivschule. Blicken wir auf den letzten Stand, also das Programm für 2002, so werden folgende Veranstaltungen angeboten:

Aktualisierung von Schlüsselkompetenzen:

ASK 11: Bewertung, Überlieferungsbildung und Behördenbetreuung

ASK 12: Bewertung, Überlieferungsbildung und Behördenbetreuung

ASK 22: Schäden an Archivgut erkennen, begrenzen und behandeln

ASK 23: Digitalisierung von Archivgut

ASK 31: Archivische Erschließung im internationalen Verbund

ASK 41: Rechtsfragen im Archivalltag

ASK 42: Urheberrecht im Medienarchiv

ASK 61: EDV im Archiv

Schwerpunktbildung bei Innovationskompetenz:

SIK 52: Archivierung digitaler Unterlagen

SIK 53: Normung und Qualitätssicherung im Bereich der Schriftgutverwaltung

SIK 61: Das Internet in der Öffentlichkeitsarbeit der Archive

SIK 62: MIDOSA-Schulung

Grundkurse:

GK 1: Einführung in die Ordnung und Zeichnung von Archivgut

GK 2: Einführung in das Archivwesen

GK 3: Aufgaben und Betrieb kleiner und mittlerer Archive.

Damit werden im Unterschied zu 2001 mit 17 Kursen im Jahre 2002 zwar nur 15 Kurse veranstaltet, aber es ist neuerdings möglich, dass bei Interesse auch weitere Kurse gemeinsam mit externen Veranstaltern entwickelt und angeboten werden können. Der Berufsstand ist aufgerufen, sich bei Bedarf an die Archivschule Marburg zu wenden. Auch dieser äußere Impuls kann dem Standard dienen, dem sich das Fortbildungsprogramm von Anfang an verschrieben hat: Die

Kurse greifen fachliche Problemfelder auf, informieren über neue Entwicklungen auf ihrem Gebiet und trainieren neue Reaktions- und Verhaltensweisen.¹³

Das Bild über die Fortbildungsaktivitäten der Archivschule Marburg bliebe unvollständig, wenn nicht auch der jeweils zweitägigen, bisher sechs Archivwissenschaftlichen Kolloquien gedacht würde, die die Archivschule Marburg seit 1994 für einen größeren Teilnehmerkreis veranstaltet hat und deren Beiträge bisher auch stets von ihr publiziert worden sind.¹⁴ Obwohl hier der Auftrag der Archivschule, der archivwissenschaftlichen Forschung zu dienen, im Vordergrund steht, können diese auch in Zukunft geplanten Kolloquien, an denen regelmäßig ausländische Fachvertreter als Referenten mitwirken, ebenso als gehobene Fortbildungsveranstaltungen angesehen werden.

Der bisher fachlich wie menschlich bewegendsten Fortbildungsveranstaltung sei zum Abschluss gedacht: Vom 29. August bis zum 9. September 1994 veranstaltete die Archivschule Marburg einen Sommerkurs in deutscher Sprache für osteuropäische Archivarinnen und Archivare. Der Sommerkurs entsprach den in den letzten Jahren auf Archivtagungen, beim Bundesarchiv und bei der Archivschule geäußerten Wünschen vieler ausländischer Archivarinnen und Archivare, das deutsche Archivwesen kennenzulernen. Bereits im Dezember 1992 erkundigte sich die Leitung der Archivschule beim Auswärtigen Amt nach Möglichkeiten der finanziellen Unterstützung für einen vierwöchigen Sommerkurs, nachdem osteuropäische Archivverwaltungen 43 Interessenten gemeldet hatten. Ein Förderungsantrag wurde im März 1994 positiv beschieden,

¹³ Angelika Menne-Haritz im Vorwort zum Fortbildungsprogramm für 2000.

¹⁴ Andrea Wettmann (Hrsg.), Bilanz und Perspektiven archivischer Bewertung. Beiträge eines wissenschaftlichen Kolloquiums, 1994 (Veröffentlichungen der Archivschule Marburg Nr. 21). – Karsten Uhde (Hrsg.), Qualitätssicherung und Rationalisierungspotentiale in der Archivarbeit – Beiträge des 2. Archivwissenschaftlichen Kolloquiums der Archivschule Marburg, 1997 (Veröff. Nr. 27). – Angelika Menne-Haritz (Hrsg.), Archivische Erschließung: Methodische Aspekte einer Fachkompetenz – Beiträge des 3. Archivwissenschaftlichen Kolloquiums der Archivschule Marburg, 1999 (Veröff. Nr. 30). – Andreas Metzling (Hrsg.), Digitale Archive – Ein neues Paradigma? – Beiträge des 4. Archivwissenschaftlichen Kolloquiums der Archivschule Marburg, 2000 (Veröff. Nr. 31). – Nils Brübach (Hrsg.), Der Zugang zu Verwaltungsunterlagen. Transparenz als archivische Dienstleistung. Beiträge des 5. Archivwissenschaftlichen Kolloquiums der Archivschule Marburg, 2000 (Veröff. Nr. 33). – Angelika Menne-Haritz (Hrsg.), Online-Findbücher, Suchmaschinen und Portale. Beiträge des 6. Archivwissenschaftlichen Kolloquiums der Archivschule Marburg, 2001 (Veröff. Nr. 35). – Das 7. Archivwissenschaftliche Kolloquium am 5. Juni 2002 wird das Thema "Archivgesetzgebung in Deutschland – Ungeklärte Rechtsprobleme und neue Herausforderungen" behandeln.

¹² Angelika Menne-Haritz im Vorwort zum Fortbildungsprogramm für 1998.

doch reichten die bewilligten Mittel nur dafür aus, für 20 Teilnehmerinnen und Teilnehmer aus Osteuropa einen zweiwöchigen Lehrgang in Marburg zu organisieren. Nach umfangreichen Vorbereitungen konnten am 28. August 1994 aus den folgenden 11 Ländern insgesamt 19 wissenschaftliche Archivarinnen und Archivare in leitender Stellung in Marburg in Empfang genommen und zu ihren Unterkünften in Studentenwohnheimen der Universität geleitet werden: Estland 2, Kroatien 2, Lettland 2, Litauen 2, Polen 2, Rumänien 1, Rußland 2, Slowakei 1, Slowenien 2, Tschechische Republik 1, Ungarn 2. Eine Archivarin aus der Ukraine konnte nicht anreisen.

Am Montag, dem 29. August, wurde der Sommerkurs durch die Leiterin der Archivschule eröffnet. Sie gab nach einer Vorstellungsrunde einen einführenden Gesamtüberblick über die Organisation des Archivwesens in der Bundesrepublik Deutschland. Eine Besichtigung des Hessischen Staatsarchivs Marburg schloß sich auf Wunsch des Kurses an. An den folgenden Tagen wurden die Kernaufgaben der öffentlichen Archive, die Sicherung, die Erschließung und die Erhaltung von Archivgut vorgestellt. Da diese Lehrveranstaltungen von staatlichen Archivaren wahrgenommen wurden, dienten sie zugleich der Präsentation des staatlichen Archivwesens in Deutschland. In einer Veranstaltung über Archivrecht wurden nicht nur die rechtlichen Rahmenbedingungen für das öffentliche Archivwesen vorgestellt, sondern es ergab sich auch eine anregende Diskussion über das Benutzungsrecht im internationalen Vergleich, insbesondere bei der Benutzung von personenbezogenen Unterlagen. Die Außenwirkung der Archive, ihr Bildungsauftrag gegenüber dem geschichtsinteressierten Bürger war Thema einer Veranstaltung über Öffentlichkeitsarbeit. Die zweite Kurswoche galt der Vorstellung der Aufgaben des nicht-staatlichen Archivwesens in Deutschland, wie sie sich vor allem in den Kommunalarchiven, den Archiven der Wirtschaft und den Archiven der politischen Parteien und Verbände ergeben. Am Nachmittag des 30. August 1994 fand eine Gesprächsrunde über den Stellenwert des internationalen Meinungsaustausches im Archivwesen mit der Bundestagsabgeordneten Gisela Babel, dem Präsidenten des Bundesarchivs Friedrich Kahlenberg und dem Präsidenten der Landesarchivdirektion Baden-Württemberg Wilfried Schöntag statt, die sich um das Zustandekommen des Sommerkurses besonders verdient gemacht hatten. Am 8. September 1994 besuchte der Kurs den Hessischen Landtag und das Hessische Hauptstaatsarchiv in Wiesbaden. Im Landtag wurde der Kurs vom Landtagspräsidenten Karl Starzacher in die Aufgaben des Landtages eingeführt und zum Mittagessen eingeladen.

Am Sommerkurs und seinen Veranstaltungen nahm die örtliche und regionale Presse interessierten Anteil. Sie wies auf den Gewinn hin, den die Begegnungen und Aussprachen für die archivfachliche Verständigung zwischen Deutschland und den osteuropäischen Ländern gebracht haben.

Auch wenn mangels ausreichender finanzieller Unterstützung ein für 1997 geplanter zweiter Sommerkurs für osteuropäische Archivarinnen und Archivare leider nicht verwirklicht werden konnte, sind die fachlichen und menschlichen Kontakte der Archivschule Marburg zu den Kolleginnen und Kollegen der osteuropäischen Ländern enger geworden. Dazu beigetragen haben Studienreisen der Lehrgänge des höheren Archivdienstes nach Slowenien, Ungarn, Tschechien und Polen seit 1983, die Teilnahme polnischer Archivare an der regulären wissenschaftlichen Ausbildung an der Archivschule seit 1999 und vor allem die treue Teilnahme slowenischer Archivarinnen und Archivare, auch des verehrten Jubilars, an den Fortbildungsveranstaltungen und Kolloquien in Marburg an der Lahn. Auch wenn die Archivschule Marburg als Landeseigenbetrieb keine Teilnehmergebühren für die Ausbildung erlassen darf, so würde sie sich doch sehr darüber freuen, wenn slowenische Archivarinnen und Archivare wie seit kurzem ihre polnischen Kollegen auch an den regulären wissenschaftlichen Ausbildungslehrgängen teilnehmen könnten.

SUMMARY

ADVANCED STUDY PROGRAM FOR ARCHIVISTS AT THE ARCHIVES SCHOOL IN MARBURG

The contribution presents the history, goals, organisation, contents and the participants of the advanced study program at the Archives School Marburg from 1990 until the present. The author examines the program in the light of the school's mission as an institution of theoretical education for higher degrees of archival work and archival scientific research in Germany.

POVZETEK

IZPOLNJEVANJE ARHIVARJEV NA ARHIVSKI ŠOLI MARBURG

Prispevek poda pregled razvoja, ciljev, organizacije, vsebin in udeležencev izpopolnjevalnega programa arhivske šole Marburg od leta 1990 do danes. Program predstavi z vidika nalog, ki jih ima šola za arhivarje kot institucija za teoretično izobraževanje za višje stopnje arhivskega dela in za arhivistično znanstveno raziskovanje v Nemčiji.

Fotografija posneta v palači Predsednika Republike, ob podelitvi častnega znaka svobode Republike Slovenije Zgodovinskemu arhivu Ljubljana, 1998. Od leve proti desni: Sonja Anžič, Marjana Kos, dr. Jože Žontar, Janez Kopač, Mihela Knez, in Janez Pirc. Zgodovinski arhiv Ljubljana, Fototeka.

Analiza tint z metodo PIXE¹

JEDERT VODOPIVEC, MILOŠ BUDNAR

UVOD

Za pisanje so se uporabljale in se še vedno uporabljajo različne pisne snovi: tuši, svinčniki in različne vrste črnil oziroma tint. Nekatere izmed njih so na podlago vezane samo mehansko, druge tudi kemijsko. Nekatere so topne v vodi ali različnih topilih, precej jih je občutljivih na svetlobo, druge so kemijsko in mehansko odporne. (Slika 1)

Za starejše pisne snovi je značilno, da so kemijsko in fizikalno obstojne, za mlajše pisne snovi, to je tiste, ki se za zapise uporabljajo od druge polovice 20. stoletja dalje, pa je značilno, da so veliko manj obstojne. V večini primerov so bodisi vodotopne bodisi občutljive na svetlobo.

Črnila, ki jih srečamo na starejšem gradivu, delimo v tri osnovne skupine:

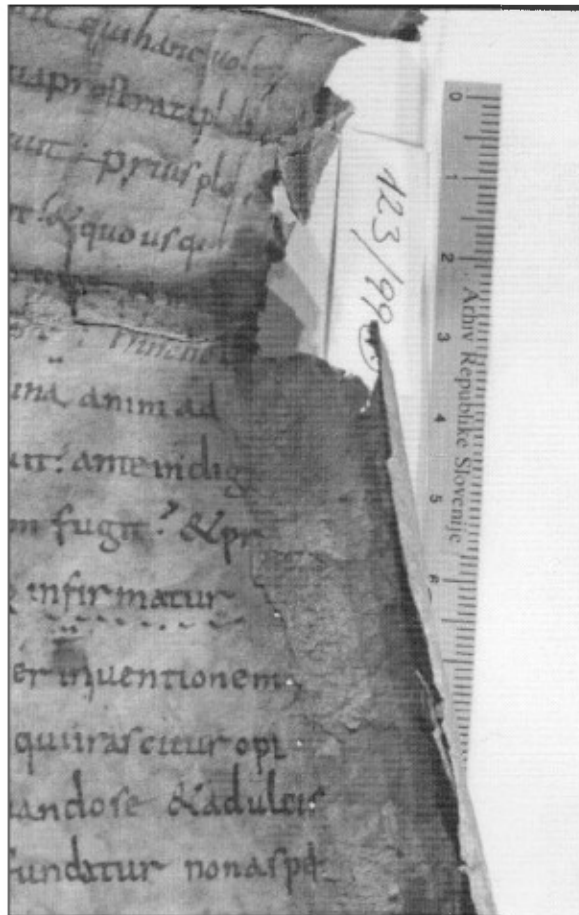
- črnila na osnovi saj,
- črnila na osnovi rastlinskih ekstraktov (Slika 1) in
- železotaninska črnila. (Slika 2)

Črnila na osnovi saj (t. i. tuši) so sicer dala intenzivno črno barvo, vendar imajo to pomanjkljivost, da se s podlago ne vežejo dovolj močno in jih je mogoče razmeroma preprosto mehansko (z drgnjenjem) odstraniti.

Črnila na osnovi rastlinskih ekstraktov se močneje vežejo s podlago ne dajo pa vedno želenega kontrasta.

Obe želeni lastnosti, intenzivnost, torej kontrastnost zapisa, in dobro povezanost s podlago, pa daje železotaninsko črnilo, ki so ga uporabljali samo ali kot dodatek prej omenjenim tintam.

Med njimi so bila vedno najbolj cenjena železotaninska črnila. Pripravljali so jih z mešanjem železovega (II) sulfata in taninskega ekstrakta z dodatkom gumiarabikuma kot veziva in vode kot medija. Za preprečevanje izločanja netopnih sestavin so dodajali tudi kisline. Navadno je bila to očetna kislina v obliki vina ali kisa, v nekaterih primerih pa so uporabili tudi močnejše kisline.

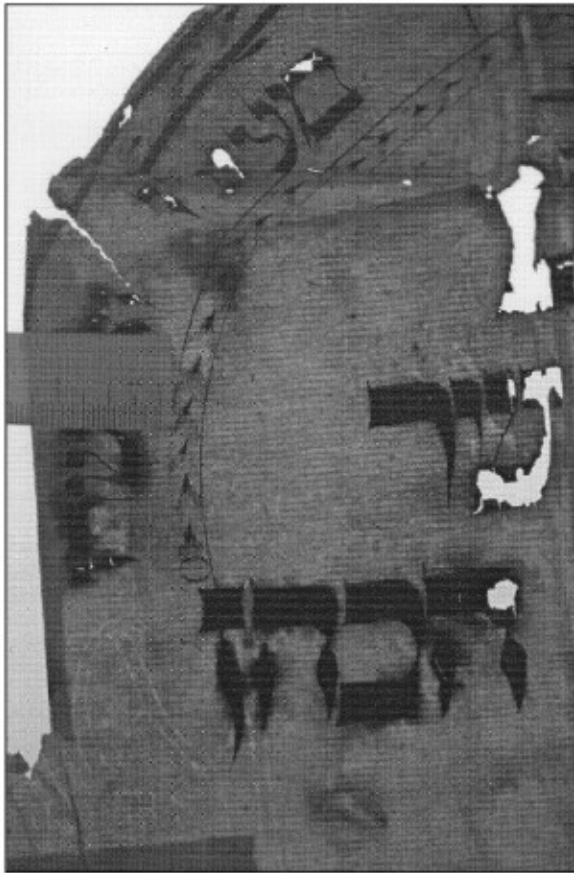

Slika 1: Bolje čitljiva, notranja stran pergamentnega fragmenta AS 1073, Zbirka rokopisov, II-1r, dataj. Stanje pred konservatorsko-restavratorskim posegom.

Železotaninska črnila so bila v rabi, ker je bila njihova priprava razmeroma preprosta in poceni, ker so dala izrazito temno modro-črno žametno barvo, ker niso bledela in ker jih s podlage ni bilo mogoče ne mehansko ne kemijsko odstraniti. Imajo pravzaprav eno samo veliko slabost, ki pa ni vedno enako izražena, to je, da kemijsko razgrajujejo pisno podlago.

Tovrstna črnila so uporabljali za zapise v najrazličnejših vrstah gradiva: listinah, rokopisnih knjigah, risbah, načrtih, zemljevidih. (Slika 2) Kronološko jih srečujemo od zgodnjega srednjega veka do današnjih dni. Z njimi so pisali tudi Leonardo Da Vinci, Galileo Galilei, J. S. Bach in France Prešeren.

¹ K spomenikom praviloma stopamo s pogledom, ki ga je oblikovala osnovna stroka raziskovalca. Vse kar je doslej nastalo, pa je zraslo iz celote človekovega delovanja, je rezultat, uresničitev mnogih pogojev, naključij in tradicij. Pričujoči sestavek in prispevek N. Golob (v pričujoči publikaciji glej str. 273 sl. in str. 277 sl.) govorijo o dveh spomenikih, o karolinškem fragmentu in osnutku nagrobnika za rabina: mišljeni so kot celota in spoznanja se sestavijo v novo kvaliteto. Sinergija naših ugotovitev lahko pove bistveno več kot ločene ugotovitve. Upamo, da bo temu prvemu multidisciplinarnemu sodelovanju sledilo nadaljevanje.

Slika 2: Zapis z železotaninskim črnilom na dokumentu AS 1080 (Collectanea), fasc. 2, židovski dokumenti, detajl z vidnimi poškodbami, strukturo papirja in delom vodnega znaka. Stanje pred konservatorsko-restavratorskim posegom.

To so črnila, ki so s trajnostnega vidika edina, ki se nepovratno kemijsko vežejo na podlago in jih zato ne moremo mehansko ali kemijsko odstraniti s podlage (zdrgniti, zradirati ali kemijsko pobeliti), zato so bila in so še vedno cenjena in priporočana kot črnila tako imenovane arhivske kakovosti, primerna za zapise trajne vrednosti. Pomembne dokumente še danes ponekod podpisujejo z zlatimi peresniki in železotaninskim črnilom.

Po drugi strani pa so tako strokovnjaki kot tudi laiki že v preteklosti opozarjali na poškodbe, ki nastajajo ob uporabi tovrstnega črnila, ker ima to črnilo tudi stranski učinek.

Poškodbe na pisni dediščini, ki so nastale kot posledica korozivnega delovanja železotaninskih črnih, so že v preteklosti vznemirjale strokovno javnost. Na problem železotaninskih črnih so med drugim resno opozorili že arhivisti in bibliotekarji na konferencah v St. Gallnu leta 1898 in v Dresdnu leto dni pozneje.² To je na prvih konferencah, ki so postavile temelje znanstvenemu pri-

stopu na področju konserviranja pisne dediščine. Odtlej je problematika stalnica pri številnih konservatorjih in restavratorjih, ki se raziskovalno in aplikativno spoprijemajo z raziskavami na področju pisne dediščine.

Železovi ioni namreč povzročajo kemijsko razgradnjo pisne podlage, ki se kaže kot povečana, pogosto pa tudi kot krhkost oziroma lomljivost podlage, kar lahko privede do uničenja zapisa. Poškodbe, ki jih povzroča železotaninsko črnilo, niso vedno enako izrazite. Odvisne so od sestave in priprave črnila, od koncentracije in od kakovosti pisne podlage. Prav zaradi poškodb zapisov in podlage ta problematika že dolgo buri konservatorske duhove. Na gradivu lahko večkrat opazimo starejše konservatorske posege, s katerimi so želeli omiliti posledice razkroja.³

Problematika je očitno kompleksna in verjetno težko povsem rešljiva. Razvoj naravoslovnih znanosti v 20. stoletju je omogočil razumevanje kemijskega procesa, vendar problematika reševanja tako nastalih poškodb še vedno ni povsem določena. Podroben mehanizem kemizma še ni dokazan tudi zato, ker se sestavine v starih receptih kemijsko razlikujejo od današnjih, večinoma industrijsko izdelanih substanc, poleg tega pa tudi zaradi dolgotrajnih medsebojnih sprememb vseh sestavin: črnila, papirja, nečistoč in razmer hrambe.

V Arhivu Republike Slovenije se že približno dvajset let skušamo resneje ukvarjati s problemom poškodb, ki so nastale zaradi delovanja železotaninskega črnila. S tako kompleksno problematiko pa se lahko uspešno spoprimemo le z ustrezno raziskovalno skupino in zahtevnejšo opremo. Poleg tega so za tovrstno delo potrebni tudi čas in finančna sredstva. Ker vsega tega tedaj nismo imeli, smo problematiko spremljali le po literaturi.

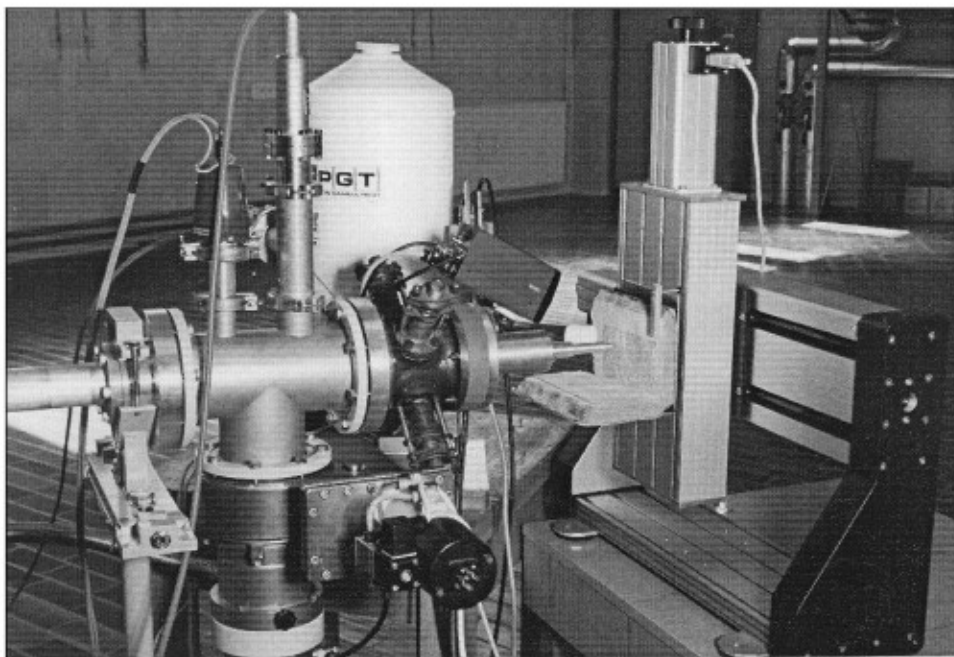
V tem obdobju (zadnjih 15 let) smo se posvetili tudi pregledu arhivskega fonda v slovenskih arhivih. Kljub temu da je skoraj do sredine 20. stoletja skoraj vse vezano in nevezano gradivo v arhivih rokopisne narave, je le manjši delež huje poškodovan zaradi korozije črnih. Večina poškodovanega gradiva, ki je zaradi uporabe ali pomembnosti na prednostni listi, ima predvsem poškodbe zaradi delovanja vlage in/ali pogoste uporabe.

V zadnjih dveh letih, ko so na Institutu Jožef Stefan (IJS) priredili pospeševalnik tudi za analize pisnega gradiva, smo znova začeli raziskave na železotaninskih črnilih in del tega dela bo predstavljen v nadaljevanju.⁴

² Handschriften-Konservierung Nach der St. Galler Konferenz 1898 sowie der Dresdener Konferenz 1899, Restaurator supplement No. 1, Kopenhagen, 1969.

³ Jedert Vodopivec, Coppelov piranski kodeks - struktura in stanje, v: Knjižnica 2002 (v tisku).

⁴ Predstavitev problematike in izkušnje pri uvajanju metode so bile mednarodni strokovni javnosti predstavljene na konferenci v Newcastleu leta 2000 in objavljene v prispevku: Vodopivec J., Budnar M., Analysis of Iron Gall ink by PIXE, The Iron Gall Ink meeting, University of Northumbria, Newcastle upon Tyne 2001, str. 47-52.

Slika 3: Eksperimentalna postavitve z zunanjim žarkom na tandemskem pospeševalniku na IJS.

Odločili smo se, da bomo, glede na to da je v Ljubljani pospeševalnik, na katerem je vsaj v osnovi vpeljana ustrezna analizna metoda in kjer so strokovnjaki, ki so pripravljeni sodelovati pri tem projektu, pregledali določeno arhivsko gradivo.

Naš prvi cilj raziskave je bil:

- izpolniti metodo dela in
- ugotoviti koncentracije ter porazdelitev kemijskih elementov v zapisih in pisni podlagi.

OPIS ANALITSKE METODE

Kot že rečeno, smo za analizo črnih uporabili možnosti, ki se ponujajo z uporabo pospeševalnika. Porazdelitev kemijskih elementov na izbranih rokopisih smo določali z metodo protonsko vzbujenih rentgenskih žarkov (PIXE). Pri tem smo uporabili eksperimentalno postavitve z zunanjim žarkom, ki rutinsko rabi za arheometrične meritve na tandemskem pospeševalniku na Institutu Jožef Stefan v Ljubljani. (Slika 3)

Podrobna eksperimentalna postavitve ter način meritve sta v literaturi že predstavljena. Navajamo le nekaj osnovnih informacij, ki so potrebne za razumevanje poteka dela.⁵

Vzorci obsevamo z ozkim curkom protonov s premerom 0.8 mm ter z energijo 2 MeV. Da se gradivo ne bi poškodovalo, je tok protonov na vzorcu le nekaj nA. Vzbujene rentgenske žarke zaznamo s polvodniškim števcem ter na ta način

kvalitativno in kvantitativno merimo sestavo objekta. Metoda je natančna, omogoča vzporedno detekcijo skoraj vseh elementov periodnega sistema, je dokaj hitra in občutljiva, saj določamo vsebnosti nekaterih elementov tudi, ko nastopajo koncentracije pod ppm. Pridelke naštetih elementov iz merjenih spektrov izluščimo z računalniškim programom.

Objekt, ki ga želimo analizirati, vpnejo na podajalno mizo, z njo pa ga potem premikamo v protonskem curku (Slika 3). Premike nadzorujemo z videokamero na računalniškem zaslonu. Meritve opravljamo tako, da vzorec po korakih premikamo v curku. Meritev na izbranem mestu traja 600 sekund, njihovo zaporedje po izbranih točkah pa omogoča, da sestavimo koncentracijske porazdelitve kemijskih elementov v analiziranem vzorcu.

V vzorcih, ki smo jih analizirali, smo tako določali elementne koncentracije Si, P, S, Cl, K, Ca, Ti, Cr, Mn, Fe, Co, Ni, Cu, Zn.

PREDNOSTI METODE

Prednost metode PIXE je ta, da je z njo mogoče **analizirati** objekt **nedestruktivno**, torej brez odvzema vzorca. Z metodo lahko ugotovljamo navzočnost kemijskih elementov, težjih od Na. Kemijskih elementov, lažjih od Na, namreč zaradi absorpcije na poti do detektorja v spektru ni mogoče zaznati.

Na področju dediščine na papirju in pergamentu je metoda uporabna:

- **za identifikacijo** črnih, barvil, pigmentov in tudi papirja, saj našete komponente vedno vsebujejo v sledovih tudi kovinske ione;

⁵ Del Carmine P., Grange M., Lucarelli F., Mandò P. A., Particle-Induced X Ray-Emission with an External Beam: a non-destructive technique for materials analysis in the study of ancient manuscripts, *Ancient and Medieval Book Materials and Techniques II*, Città del Vaticano, p. 7-27, 1993.

- z njo pa je mogoče ugotavljati tudi izvirnost gradiva, na osnovi tako imenovanih **prstnih odtisov** črnih in pigmentov. Na tej osnovi je mogoče ugotoviti **izvor ali kronologijo** določenih zapisov in pripisov ter jo potrditi ali zavreči. Prav s to metodo je bila denimo ugotovljena kronologija pripisov v znamenitem Galilejevem tekstu.

POMANJKLJIVOSTI METODE

Pomanjkljivost je ta, da je mogoče analizo opraviti le na površini do globine 0,1 mm. Če želimo analizirati globlje pod površino, je potreben destruktiven poseg v objekt (prerez, odvzem vzorca). Druga pomanjkljivost pa je, da ne moremo zaznati kemijskih elementov, ki so lažji od Na, poleg tega tudi ni mogoče ugotavljati kemijske vezave posameznih elementov.

IZBOR ANALIZIRANEGA GRADIVA in REZULTATI

Na Mikroanalitskem centru Instituta Jožef Stefan so bile opravljene meritve naštetega gradiva:

1. Poskusne meritve

V prvi fazi so nas zanimalo:

- koncentracije mikroelementov v papirju in lepenki,
- koncentracije mikroelementov v madežih,
- porazdelitev pričakovanih tipičnih elementov v črnilih in na mejni črti črnilo – papir,
- morebitne poškodbe zaradi obsevanja z ioni.

Zato smo se najprej lotili analiz različnih testnih vzorcev. Ugotovitve so bile spodbudne, saj smo z uporabo omenjenega postopka lahko ločevali med različnimi papirji in črnilih ter dovolj natančno identificirali vsebnost določenih kemijskih elementov. Zaradi primerne prečne preciznosti metode smo lahko spremljali, kako se koncentracije kemijskih elementov spreminjajo pri prehodu prek črk, kar poleg same identifikacije črnilih lahko pripomore k ugotavljanju difuzije črnilih oziroma njihovih sestavin ter s tem povezane poškodbe. Poleg tega se je pokazalo, da niti na papirju niti na črnilih ni opaziti nobenih poškodb zaradi obsevanja.⁶

2. Meritve na izvirnem gradivu

- koncentracije elementov v različnih papirjih v odvisnosti od starosti in sestave,
- koncentracije elementov v črnilih,
- koncentracije elementov v barvnih tintah, pečatih, madežih, in podobnem,

⁶ Budnar M., Vodopivec J., Šmit Ž., PIXE analiza papirjev, črnilih in pigmentov, neobjavljen tekst, Ljubljana, 1998.

- morebitna povezava med koncentracijo elementov v črnilih in stopnjo poškodovanosti,
- migracija elementov.

Glede na zelo vzpodbudne rezultate smo se v naslednji fazi odločili za analize na originalnem gradivu. V ta namen smo izbrali nekaj primerkov. Vsi so imeli kot nosilec staro ročno izdelan papir in zapis z železotaninskim črnilih.⁷

EKSPERIMENTALNI DEL

1. Opis meritve na dokumentu "Predloga za židovski nagrobnik" AS 1080, Collectanea, fasc. 2, 19. stol.

V nadaljevanju je predstavljena meritev na dokumentu, ki je tako rekoč idealen za študij in prikaz problema. (Slike 2, 4 in 16)

Izbrani dokument predstavlja predlogo za židovski nagrobni spomenik iz 19. stoletja in je podrobneje predstavljen v prispevku Nataše Golob "Nagrobnik za Chaima ha Choena". Objekt je razmeroma velikega formata (910 x 770 mm) in ima na več mestih izrazite poškodbe. Zanj smo se odločili iz več razlogov:

V prvi vrsti je izbran dokument ugoden za meritve z metodo PIXE, saj je širina črk velika, kar olajša topografijo in s tem pripomore k večji natančnosti odčitavanja. Črke zapisa so namreč široke okoli 8 mm, kar je dokaj veliko v primerjavi s širino protonskega žarka, ki je na mestu obsevanja znašal okoli 0.8 mm. Seveda je s takšno širino curka natančnost pri prehodu prek robu merjene črke še vedno slabša, kot bi si želeli. Za res dobro merjenje porazdelitve elementov na prehodu z zapisa na papir bi potrebovali curek širine okrog 0.1-0.2 mm. Taka možnost bi omogočila, da bi lahko preučevali zapise, pri katerih je širina črk pogosto manjša od 1 mm. V trenutni eksperimentalni izvedbi pri zunanem žarku na tandemskem pospeševalniku na IJS taka natančnost za zdaj še ni na razpolago, jo pa načrtujemo.⁸

Drug pomemben vidik, ki govori o izbiri tega dokumenta, so dobro vidne poškodbe na papirju, ki so posledica delovanja železotaninskega črnilih. Te poškodbe so na različnih mestih različne in se vrstijo od takih, pri katerih korozivnega delovanja skoraj ni videti, do tistih, kjer so poškodbe tako izrazite, da je črnilo prežrlo papir in je le-ta na teh mestih izpadel. Tak nabor se nam je zdel zelo primeren s stališča preučevanja vzrokov poškodb in posledično izbire postopka konserviranja.

⁷ Budnar M., Vodopivec J., Pelicon P., Čadež I., Porazdelitev kemijskih elementov v železotaninskih črnilih, neobjavljen tekst, Ljubljana 1999.

⁸ Od leta 2002 teče v okviru Petega okvirnega programa Evropske unije, tudi projekt INKCOR, katerega nosilci so slovenski strokovnjaki. Predvidevamo, da bo v sklopu INKCOR projekta prišlo do nadgraditve predstavljene metode.

Slika 4: Detajl analiziranega območja na židovskem dokumentu (AS 1080 zbirka Muzejskega društva za Kranjsko, Muzejskega društva za Slovenijo in Historičnega društva za Kranjsko (Collectanea), fas. 2, židovski dokumenti). Črke A, B, C in D označujejo dele, ki so jih prešli s protonskim žarkom.

Kot kaže, je dokument na nekaterih mestih prišel v stik z vodo, zato so robovi črk tam bolj razmazani, hkrati pa je videti, kot da so sledovi črnila zaradi tega tudi v bližnji okolici zapisa samega. Odgovor na te domneve lahko da le kvantitativna meritev, pri kateri izmerimo koncentracijske profile prek zapisa in njegove okolice.

Dokument ima na nekaterih mestih še druge madeže. Analiza je pokazala, da niso povezani s črnilom.

V prizadevanju, da bi preverili zgornje domneve, smo izbrani dokument merili na različnih mestih.

Izbrali smo štiri reprezentativna mesta, ki smo jih označili z A, B, C in D. (Slika 4)

Mesto A predstavlja lokacijo, ker je zapis vidno razmazan zaradi delovanja vlage. Podobno, vendar v precej manjšem obsegu, je tako tudi mesto C.

Lokacija B je zelo pregledna, robovi zapisa so ostri, na robovih ni vidno, da bi se črnilo razlezlo.

Pregledali smo tudi **lokacijo D**, kjer v bližini ni zapisa, je pa papir tam nekoliko temnejši kot sicer.

Elementni koncentracijski profili so prikazani na sliki 5, ki ustreza prehodu prek mesta B, tako kot je to nakazano s puščico. Slika 6 pripada mestu C, sliki 7 in 8 izhajata iz meritev na mestih A in D. V diagramih so prikazani relativni pridelki rentgenskih žarkov, ki pripadajo elementom Fe, S, K in Ca glede na pridelok argona (en odstotek Ar je namreč z 1% vsebovan v zraku in se uporablja za normalizacijo pri meritvah). Merjene pridelke ocenjujemo z okrog 10-15 odstotno natančnostjo.

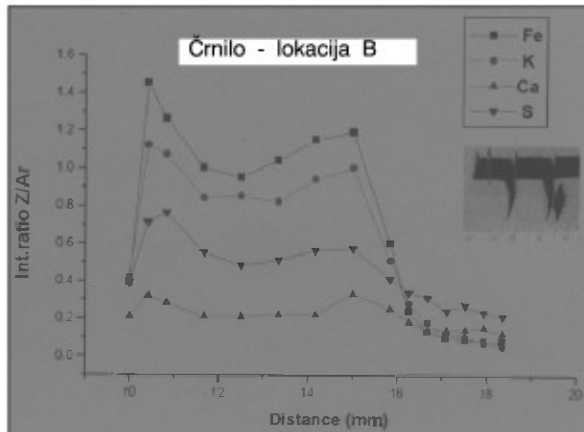
Ob pomoči analize smo, kot pričakovano, na mestih z zapiskom ugotovili veliko vsebnost Fe in

S, pa tudi navzočnost drugih značilnih slednih elementov: Mn, Cu, Zn in nekaterih netipičnih, kot sta Ni in Ti. (Slika 9) Velika je tudi vsebnost K in Ca, ki verjetno pripadata tako papirju kot tudi črnilu. Zanimivi sta tudi vsebnosti P, Cl, ki sta v večjih koncentracijah navzoča na mestih brez zapisa in zagotovo pripadata samo papirju. (Slika 10)

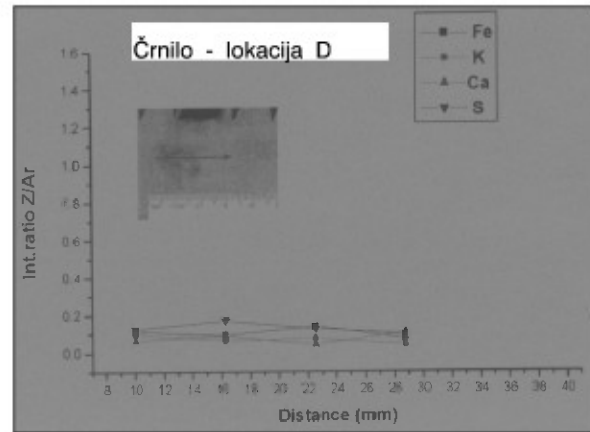
Ugotovili smo torej, da se porazdelitve koncentracij elementov, ki so značilni za črnilo, pri prehodu prek zapisa regularno spreminjajo in se dobro ujemajo z vidno porazdelitvijo črnila v zapisu. Ta prehod je najočitnejši v porazdelitvi železa. Pregledano je tudi bilo, kako se spreminjajo koncentracije preostalih elementov, ko s protonskim curkom preidemo prek širine črke. Kaže, da so si koncentracijski profili različnih elementov med seboj podobni, čeprav vidimo, da so profili za elemente K, Ca in še posebej S manj ostri kot za Fe.

Pri analizi na črkah, kjer so bile poškodbe zaradi delovanja črnila majhne ali celo neznatne, smo opazili, da koncentracije elementov naraščajo od sredine zapisa proti robovom. To verjetno potrjuje domnevo o kromatografskem vedenju črnila na papirju.

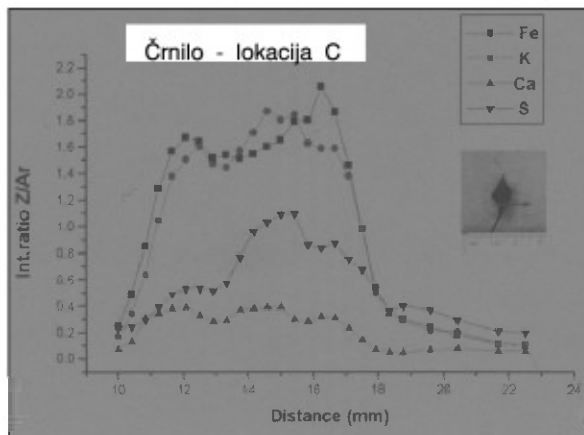
Oblike koncentracijskih profilov se spreminjajo, če je bil zapis izpostavljen delovanju vode. To potrjuje slika 6, ki pripada prehodu prek mesta C. Profil ob robu ni več tako izrazit in oster kot na lokaciji B, kjer so porazdelitve elementov od roba navzven nekoliko bolj razvlečene. (Slika 5) Imajo tudi manj značilen maksimum ob robu, razmerja med elementi pa so nekoliko drugačna. Porazdelitev na sliki 8 (prve 4 točke) ustreza prehodu prek mesta D. Koncentracije elementov so tam nizke in kot kaže pripadajo elementom, ki so vsebovani v papirju.

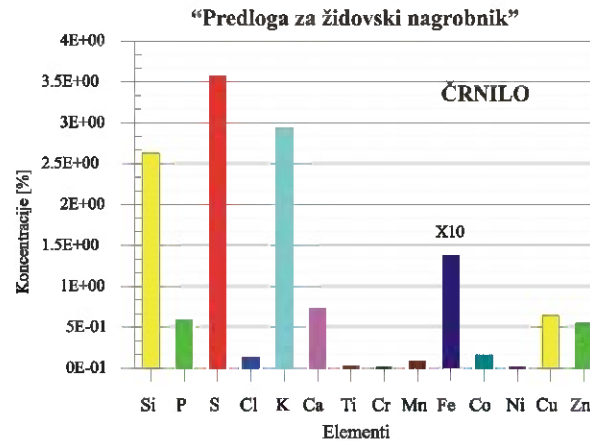
Slika 5: Porazdelitev elementov Fe, K, Ca in S, kot smo jih izmerili pri prehodu prek lokacije B.

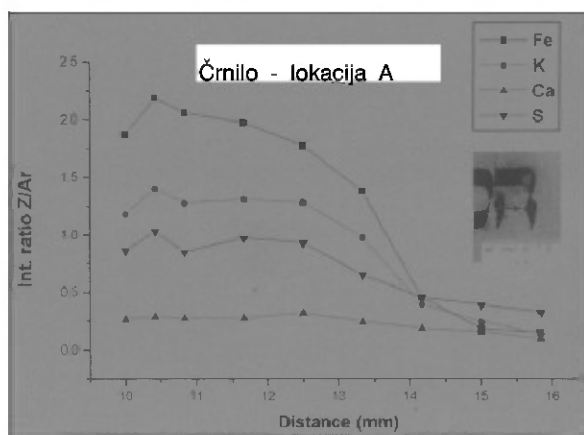
Slika 8: Porazdelitev elementov, kot smo jih izmerili pri prehodu prek lokacije D. Koncentracijskih profilov tu ne moremo pričakovati, saj smo prešli del dokumenta, na katerem zapisa ni.

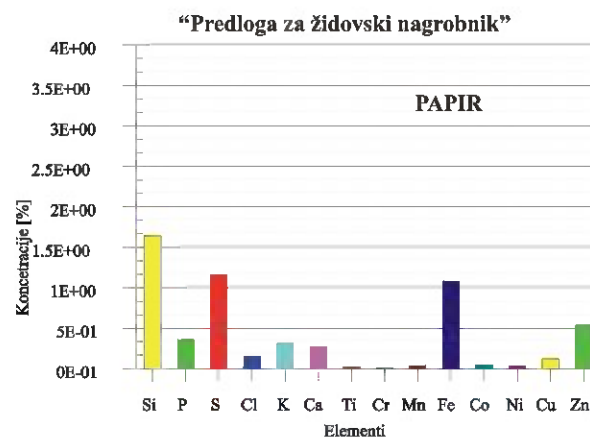
Slika 6: Porazdelitev elementov Fe, K, Ca in S, kot smo jih izmerili pri prehodu prek lokacije C.

Slika 9: Koncentracije kemijskih elementov (%), ki smo jih merili na lokaciji B in pripadajo črnilu.

Slika 7: Porazdelitev elementov Fe, K, Ca in S, kot smo jih izmerili pri prehodu prek lokacije A.

Slika 10: Koncentracije kemijskih elementov (%) na papirju, merjene na mestu brez zapisa, pripadajo lokaciji D.

Slika 11: Pergamentni fragment med pripravo za umestitev v paspartu.

2. Predstavitev rezultatov meritve na bifoliju "Cura Pastoralis" AS 1073, Zbirka rokopisov, II-1r

Pergamentni fragment hrani Arhiv republike Slovenije pod signaturo AS 1073, Zbirka rokopisov, II-1r in je bil konserviran v Sektorju Arhiva RS pod evidenčno številko 123/99. (Slike 1, 11, 12, 17 in 18)

Pergamentni fragment je bil dolgo obdobje prevleka na platnici poročne matične knjige v župniji Trbovlje. Podrobneje je predstavljen v prispevku Nataše Golob "Karolinški fragment Cura Pastoralis".

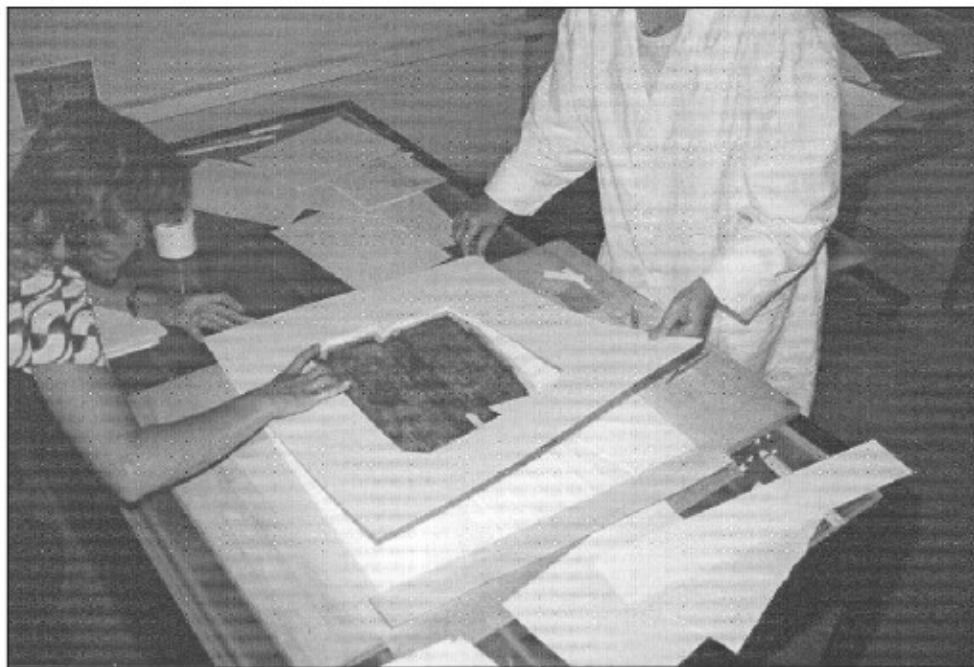
V pričujočem zapisu pa so predstavljeni rezultati metode PIXE s pomočjo katere so bile opravljene nedestruktivne analize pigmentov in črnila.

ANALIZIRANA MESTA

Na rokopisnem fragmentu smo analizirali črnila in pigmente na obeh straneh bifolija. Meritve so bile opravljene pred konservatorskim posegom.

Na boljše ohranjeni (notranji) strani bifolija je bilo pregledano:

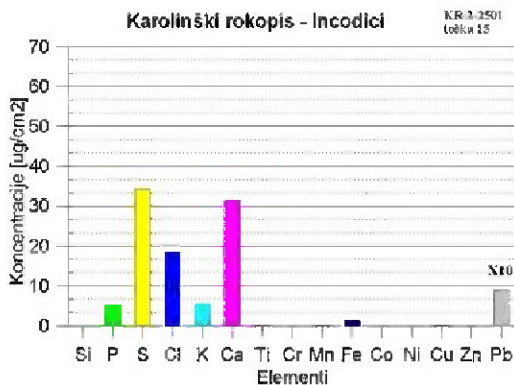
- tinta zapisa IN CODICI REGULI PASTORALIS III,
 - črna tinta, s katero je zapisana večina besedila,
 - pergamentna podlaga;
- na zunanji (slabše čitljivi) strani pa:
- zapis IN EXPOSITIONI,
 - črka D - notranjost (rdeči del),
 - črka D - rob (črni del).

Slika 12: Vlaganje pergamentnega fragmenta v paspartu.

REZULTATI

Zapis IN CODICI REGULI PASTORALIS III, ki se nahaja na boljše berljivi (notranji) strani, je temno sive barve z rahlo kovinskim leskom. Na prvi pogled je podoben oksidiranemu srebru. Iz kvalitativne analize z metodo PIXE je bilo mogoče ugotoviti, da pigment ne vsebuje srebra (Ag) ampak veliko svineca (Pb) in povišano vsebnost žvepla (S). (Slika 13)

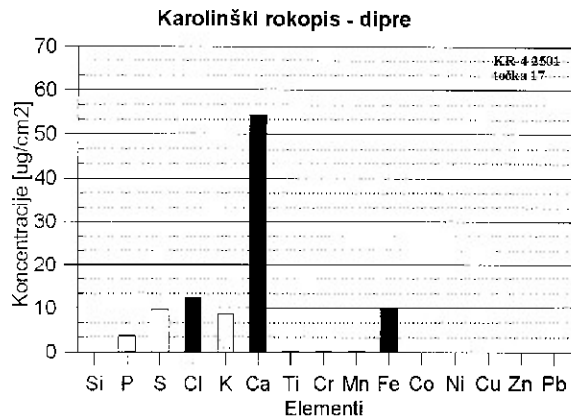
Slika 13: Elementna sestava, merjena na boljše čitljivi strani, na zgornjem delu prve črke (I) na zapisu IN CODICI REGULI PASTORALIS III. Meritev je bila opravljena na točki 15. (Glej sliko 17)

Iz dobljenih rezultatov analize vidimo, da preiskovan pigment vsebuje zelo velik delež svineca (Pb), sledove železa (Fe), komaj zaznavno količino bakra (Cu), mangana (Mn) in titana (Ti) določeno vsebnost kalcija (Ca), žvepla (S) in klora (Cl) ter sledove kalija (K) in fosforja (P).

Iz dane elementne sestave lahko sklepamo, da je bil za ta del zapisa uporabljen svinčev pigment. Glede na izgled je možna le svinčeva bela $[2\text{PbCO}_3 \cdot \text{Pb}(\text{OH})_2]$, za katero je značilno, da na zraku zaradi navzočnosti žveplovih spojin (H_2S ali SO_2), sčasoma potemni, ker se zgornji sloj pretvori v temno sivo črni svinčev sulfid (PbS). Pojav je v konservatorsko-restavratorskih krogih dobro znan.

Kalcij, klor in vsebnost kalija pripisujemo primesem, ki so dodane pigmentu in nečistočam, ki izhajajo iz tehnološkega procesa priprave pigmenta. Ostali kovinski ioni so prisotni v minimalnih količinah, kar kaže na razmeroma veliko čistost pigmenta.

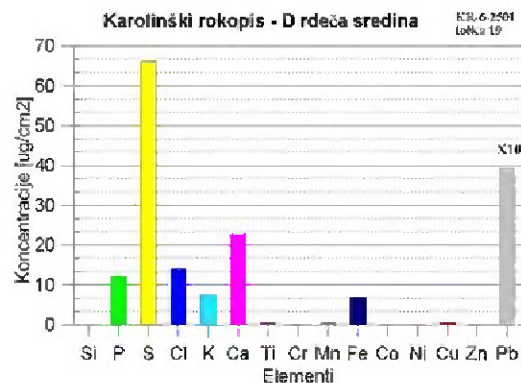
Analiza črnila z metodo PIXE, s katero je zapisan črni tekstovni del, je pokazala le vsebnost sledov železovih in kalcijevih ionov. Drugih elementov ni zaznala. Iz analize ni mogoče ugotoviti na kakšni osnovi je bilo črnilo pripravljeno. Iz podatkov je moč sklepati le, da črnilo ni železotaninske narave. (Slika 14)

Slika 14: Elementna sestava, merjena na notranji strani, na prvi črki tretje besede predzadnje vrstice besedila pisanega z rjavo-črno tinto. Meritev je bila opravljena v točki 17. (Glej sliko 17)

Meritve površine pergamenta ne kažejo, razen sledov železovih ionov, nikakršne vsebnosti drugih kovinskih ionov.

Zapisa IN EXPOSITIONI na slabše berljivi (zunanji) strani je rdečkaste barve. Analiza je pokazala vsebnost svinčevih ionov, zaradi česar lahko z gotovostjo trdimo, da je bil kot pigment uporabljen rdeč svinčev pigment – minij (Pb_3O_4) in ne cinober (HgS) – rdeč živosrebrrov pigment. Podobno sliko kaže tudi analiza **notranjosti črke D**, katere elementna analiza je prikazana na sliki 15.

Slika 15: Elementna sestava, merjena na slabše čitljivi strani, na rdečem delu črke D. Meritev je bila opravljena na točki 19. (Glej sliko 18)

Iz dobljenih rezultatov PIXE metode vidimo, da analiziran pigment vsebuje zelo veliko svineca (Pb) izrazite sledove železa (Fe), komaj zaznavno količino bakra (Cu), mangana (Mn) titana (Ti) in kroma (Cr), razmeroma veliko žvepla, nekaj kalcija (Ca) izrazite sledove klora (Cl), fosforja ter kalija (K).

Rdeče obarvan pigment in prisotnost svinca dokazujeta, da je bil kot pigment uporabljen minij in ne cinober.

Povečano koncentracijo žvepla lahko pripišemo tudi določeni prisotnosti žveplovih spojin, ki so lahko posledica onesnaženosti iz zraka. Kalcij, klor, fosfor in vsebnost kalija pripisujemo primesem, ki so dodane pigmentu in nečistočam, ki izhajajo iz tehnološkega procesa priprave pigmenta. Ostali kovinski ioni so prisotni v minimalnih količinah, kar tudi tu kaže na razmeroma veliko čistost pigmenta.

Analiza črne obrobe iniciale D je pokazala le navzočnost sledov železovih ionov. Elementna sestava na tej obrobi je zelo podobna sestavi črnila, s katerim je zapisan preostali del zapisa v črno rjavi barvi.

V danem primeru so rezultati dobljeni z metodo PIXE zadovoljivi kot dopolnilna informacija k umetnostnozgodovinski in kodikološki analizi preučevanega fragmenta.

Prisotnost značilnih elementov in razmerje med koncentracijami posameznih elementov v pigmentu daje karakteristično sliko materiala oziroma tako imenovani prstni odtis, s pomočjo katerega lahko primerjalno ugotovljamo skladnost sestave določenih snovi, kar je zelo pomembno npr. pri ugotavljanju avtentičnosti in datiranju.

Iz rezultatov, dobljenih z metodo PIXE je bilo mogoče ugotoviti navzočnost določenih ionov, značilnih za posamezne tinte in pigmente. Za natančnejšo in podrobnejšo analizo, zlasti organskih sestavin, pa bi bile gotovo potrebne še dodatne, a žal destruktivne, fizikalno-kemijske preiskave.

SKLEP

Opisano delo kaže, kakšne so možnosti, ki so dane na razpolago z metodo PIXE pri analizah tint. Na enak način je mogoče, brez odvzema vzorca, pregledovati tudi pergament, papir, barvila, pigmente in druge površinske nanose.

Velika prednost predstavljene metode je prav nedestruktivnost, omogoča pa le študij dogajanja na površini.

Predstavljeni rezultati analize potrjujejo, da se elementne koncentracije lepo ujemajo z vidnimi nanosi tint na pisno podlago. Očitno je, da je oblika analitskega profila določena z difuzijskimi procesi, ki se dogajajo med črnilom in podlago, preden se črnilo posuši. Merjenje koncentracije elementov na tintah in na pisnih nosilcih daje dobro podlago za razumevanje poškodb, ki jih povzročajo železotaniška črnila na podlagi. Hkrati pa so informacije dragocene za študij in presojo konservatorskih postopkov ter v pomoč zgodovinarjem in drugim raziskovalcem pri ugotavljanju vrste in sestave črnil. To je lahko izjemno koristno in pomembno pri datiranju dokumentov ali identifikaciji sorodnosti in skladnosti zapisov.

Pri študiji smo bili kadrovsko in časovno omejeni, zato ni bilo mogoče izvesti analiz na vseh želenih vzorcih. V nadaljevanju raziskave bi želeli sliko stanja gradiva izpopolniti, saj bi bilo le na temelju tako dobljenih informacij mogoče napraviti stvarnejše sklepe, s katerimi bi lahko dopolnili znanje na področju pisnih medijev, njihovih poškodb in uporabe primernih konservatorskih postopkov.

Metoda je uporabna in zanimiva vse raziskave, ki se nanašajo na tovrstno gradivo in niso le naravoslovne, ampak tudi a področja humanistike in družboslovja, saj je z njo je mogoče primerjalno potrditi ali zavrniti morebitno medsebojno skladnost črnil, pigmentov in tudi pisnih podlag. Navsezadnje so ti podatki uporabni pri dataciji in identifikaciji določenega besedilnega ali likovnega zapisa.

ZAHVALA

Opisana raziskava je sodila v okvir mednarodnega projekta EU COST G1 "Ion Beam Analysis applied to Art and Archeology", ki ga je finančno podprlo tudi Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije. Avtorja prispevka se zahvaljujeta vodstvu Arhiva Republike Slovenije, da je omogočilo analizo arhivskega gradiva, ki smo ga pri študiju potrebovali.

REFERENCE

- (1) Handschriften-Konservierung Nach der St. Gallener Konferenz 1898 sowie der Dresdener Konferenz 1899, Restaurator supplement No. 1, Kopenhagen 1969.
- (2) van Gulik R., Kerten-Pampiglione N.E., A Closer Look at Iron Gall Ink Burn, Restaurator 15, p. 173-187, 1994.
- (3) Vodopivec J., Conservation of a Manuscript Written with Iron Gall Ink, Book and Paper Conservation, Budapest, p. 331-337, 1992.
- (4) Neevel J. G., Phytate: a potential Conservation Agent for the Treatment of Iron Corrosion Caused by Iron Gall Inks, Restaurator 16, p. 143-160, 1995.
- (5) Ed: Banik G., Weber H., Tintenfrassschäden und ihre Behandlung, Landesarchivdirektion Baden-Württemberg, Stuttgart 1999.
- (6) del Carmine P., Grange M., Lucarelli F., Mandò P. A., Particle-Induced X Ray-Emission with an External Beam: a non-destructive technique for materials analysis in the study of ancient manuscripts, Ancient and Medieval Book Materials and Techniques II, Città del Vaticano, p. 7-27, 1993.
- (7) Ur: Johansson S.A.E., Campbell J. L., Malmqvist K. G., Particle Induced X-Ray Emission Spectroscopy (PIXE), John Wiley&Sons, New York 1995.
- (8) Lucarelli F., Mandò P. A., IBA techniques for the study of ancient manuscripts, ur: Demortier

G., Adriaens A., Ion Beam study of Art and Archeological Objects, COST G1 Action, European Communities, Luxemburg 2000.

(9) Šmit Ž., Budnar M., Pelicon P., Zorko B., Knific T., Istenič J., Trampuž Orel N. in Demortier G., Analysis of gold artefacts from Slovenia, Nucl. Instrum. Meth. B 161, p. 753-759, 2000.

(10) Budnar M., PIXE analiza arhivskih dokumentov, neobjavljen tekst, Ljubljana 1999.

(11) AS 1080 zbirka Muzejskega društva za Kranjsko, Muzejskega društva za Slovenijo in Historičnega društva za Kranjsko (Collectanea), fas. 2, židovski dokumenti.

(12) Vodopivec J., Budnar M., Analysis of Iron Gall ink by PIXE, The Iron Gall ink meeting, University of Northumbria, Newcastle upon Tyne 2001, str. 47-52.

(13) Vodopivec J., Materialna podoba Piranskega kodeksa Pietra Coppia "De summa totius orbis", r.k. Petrus Coppus Fecit: De summa totius orbis, Piran 2001, str. 23-33.

(14) Budnar M., Vodopivec J., Mandò P.A., Lucarelli F., Casu G., Signorini O., Distribution of Chemical Elements of Iron-Gall Ink Writting Studied by the PIXE Method, Restaurator, Vol. 44, No. 4 (2001) str. 228-241.

SUMMARY

PIXE METHOD ANALYSIS OF INKS

The contribution presents an application of a non-destructive analytical method for the identification and study of inks. The method mentioned is called Proton Induced X-ray Emission (PIXE). On the selected locations concentrations and distributions of chemical elements were determined. The analysis of the studied manuscripts shows the possibilities given by the PIXE method for identification and study of ink and paper before and after conservation treatment. The information obtained could be interpreted only in combination with other analytical methods to reveal the complex situation dealing with iron-gall inks, pigments and writing supports.

Skica nagrobnika za rabina Chaima ha-Cohena

NATAŠA GOLOB

"Tu je pokopan pošten mož, Chaim ha-Cohen. Razdelil je svoje imetje revežem in potrebnim. Najbolje, kakor je mogel, je izpolnjeval postavo Gospoda Gospodov. Mnogo let je delal zvok šofarja, izvajal je zapoved mohela, bil je prvi, ki je stopil na bimo in pozdravil ljudstvo. Še več, častil je Boga s svojim grlom in molitvijo na velike praznike. Bil je posebno natančen pri spolnjevanju zapovedi in razmišljal je o zakonih podnevi in ponoči. Služil je kot vodja skupnosti več dni, ne da bi se utrudil. Petek, na večer šabat, enajsti dan meseca ijar [5]585.

Naj njegova duša počiva na pragu življenja."¹

Arhiv Republike Slovenije hrani pod oznako AS 1080, Collectanea, fasc. 2, načrt za nagrobnik, ki je nepravilnih oblik in ima največje dimenzije 912 x 771 mm. Narisan je na tenkem papirju s tintama dveh vrst ter večkrat preganjen. Zgoraj navedeno besedilo je pisano v kaligrafskih hebrejskih črkah aškenazijskega tipa, z večšo roko in skrbno, tako da so v 2., 3. in 4. vrsti vidni popravki s svinčnikom, kar pomeni, da so se pri načrtovanju nagrobne plošče potrudili.

Očitno je bila skupnost maloštevilna, ker je Chaim ha-Cohen opravljal mnogo dolžnosti: bil je predstojnik, ki je smel trobiti na rog (shofar) ob največjih praznikih, ki sta Rosh Hashanah (Roš ha-Šana) – novo leto – in Yom Kippur (Jom Kipur) – dan sprave; izvajal je obred obrezovanja: mohel je nož za obrezovanje; bil je voditelj, ki je z bime, povišanega dela v sinagogi, pozdravil zbrane; bil je kantor in bil je moder, pravičen in delaven mož, doberdelnik. Datum 11. ijar 5585 se najbrž nanaša na datum njegove smrti.

Vse dolžnosti Chaima ha-Cohena so atributivno zaznamovane v temenih stranskih lokov: na levi so rog, mohel in posodica, ki je v rabi pri obrezovanju, na desni sta roki, razprti v obredni, molilno-pozdravni gesti.

Četudi je bila skupnost tako majhna, je bila vendarle dovolj velika, da je pripravila načrt za takšen nagrobnik in poskrbela za klesarja. Vendar s tem še ne moremo reči, da gre za ljubljansko skupnost. V Arhivu Republike Slovenije je namreč zraven načrta za nagrobnik shranjen še drug

dokument, ki je dodatek k poročni pogodbi. Iz tega zapisa je razvidno, da se je leta 1810 poročil neki Moise, sin Chaima ha-Cohena iz Mammelsdorfa, z Leo, hčerko učenega Yosela Wertheima iz kraja Fürth.² Ker se ime Chaima ha-Cohena ponovi in je med letom poroke sina Moiseja (1810) in Chaimovo smrtjo (1825) še sprejemljiva časovna razlika, bi kazalo pomisliti, da sta oba dokumenta prišla iz teh krajev v bližini Regensburga v Slovenijo hkrati in iz ene same družinske zapuščine. Tako kot so lahko člani družine kupili nagrobnik (če se je denimo zemljišče z grobom znašlo v rokah novega lastnika) in ga kot spominsko obeležje odnesli s sabo v drug kraj,³ je še

² Dokument, ki je dodatek k poročni pogodbi, se v hebrejščini imenuje "tena'im", kar pomeni "pogoji". Ključni podatki so zapisani na začetku: "Torek, 15. dan tamuza leta 5570 (= 1810) po stvarjenju sveta. Tu, v vasi Boh (?). Ženin je Moise, sin Chaima ha-Cohena iz Mammelsdorfa; zraven sta Yosel Wertheim in njegova hčerka, devica Lea, iz kraja Fürth. Ženin je dal plačilo, v skladu z določili skupnosti Fürth, vsoto devetstotih rajhstalerjev, dal ji je obleko za praznji in navaden dan, posteljno s pregrinjalom, darila. Oče ženina je dal tri tisoč zlatih rajnišev in lepo obleko in darila in varščino. In sedaj sta se poročila, tako sta zapečatila imetje..." Potem sledijo določila, kaj je treba družini vrniti, če eden od mladoporočencev umre, na koncu so trije podpisi in kadelni podpis pisarja. Tudi to besedilo je prevedel Malachi Beit-Arié, ki je opozoril, da so imena krajev pisana nedosledno: Mammelsdorf je drugič pisan Amelsdorf, Fürth pa bi bilo mogoče prečrkovati tudi v Fior ali Fiord. Zaradi razlik v prečrkovanju pa je tu navedeni Mammelsdorf najbrž identičen s krajem Mällersdorf pri Regensburgu. Datum, 15. dan tamuza 5570, ustreza 17. juliju 1810.

³ V mislih imam nagrobnik za Judinjo iz družine Luzardi, ki ga je njena družina kupila v Mariboru in prenesla v Gorico. Prim.: Janez Mikuž: Nekdanja židovska četrt in nekdanja sinagoga v Mariboru, ČZN 71/2000, št. 1-2, str. 164. – O judovskih pokopališčih in nagrobnikih je J. Premk napisal: "Kjerkoli so se Judje naselili, je bila njihova prva skrb, najti ustrezen prostor za pokop preminulih. Skrb za ureditev pokopališča je bila še pomembnejša kakor postavitev obrednega prostora, ker je lahko molitev potekala kjerkoli, tudi na prostem. Pokopališče je bilo v judovskih očeh hiša večnega miru. Grob vsakogar naj bi se ohranil na veke, dokler ne bo umrl v mesianski dobi – ob koncu časov – obujen v novo življenje. To pomeni, da grobov po pretoku določenega obdobja niso smeli premikati, da bi tako ustvarili mesto drugim ali prostor uporabljati v drugačne namene. Truplo so lahko izkopali le v primeru, ko so ga hoteli prenesti v grob v Izraelu. Grobovi naj bi bili kakor sinagoga usmerjeni proti vzhodu, v smeri Jeruzalema. Po pokopu je grob v lasti pokojnika in posebne oskrbe grobov ni. Grob postane eno z naravo, vendar judovstvo je pozna polaganja rož ali vencev na grobove. Iz bibličnega obdobja pa se je ohranil običaj polaganja kamnov na grobove, ki so bili izvorno tudi zaščita pred roparskimi živalmi." Prim.: Janez Premk: Kulturni

¹ Nagrobni napis je prevedel Malachi Beit-Arié, profesor za hebrejsko paleografijo in predstojnik Inštituta za kodikologijo na Hebrejski univerzi v Jeruzalemu, ob svojem obisku v Ljubljani, aprila 1994. – Datum, enajsti dan meseca ijar 5585, ustreza 29. aprilu 1825; za oba datumska preračuna se zahvaljujem Janezu Premku.

toliko večja verjetnost, da je načrt predstavljal zapisani spomin na cenjenega rabina ha-Cohena.

Načrt je izjemen, v resnici enkraten: takšni osnutki so bili uničeni, takoj ko je bil nagrobnik izklesan, zato je, kakor je v ustreznih podatkovnih bazah preveril M. Beit-Arié, nemara (!) edini svoje vrste na svetu. Po kompoziciji je značilen primer aškenazijskega nagrobnika, ki je predviden za pokončno postavitve.⁴ Polje nagrobne plošče je arhitekturno zasnovano: ob straneh rasteta z visokih baz vitka stebriča, ki sta poudarjena s poševno potekajočimi progami.⁵ Stebriča imata vlogo obroba in na vrhu se ta motiv spremeni v vrvičasto obrobo, ki obteka tridelni stopnjevani vrh: polkrožni zaključki so dali poudarjen prostor za vpis ha-Cohenovega imena in za znamenja njegovih pristojnosti, s čimer je njegov pomen za skupnost, ki ji je služil, posebej poudarjen. Nagrobne plošče 19. stoletja poznajo nekaj novosti, denimo napis v dveh jezikih, v hebrejskem in jeziku svojega okolja, uvajajo dekorativne floralne prvine, pozneje celo reliefne in polnoplastične okrase, hkrati pa ohranjajo tradicionalno vrezane reliefne risbe. Upodobitve svetih in liturgičnih predmetov seveda niso mogle dobiti prostora za vpis slehernem nagrobniku, ker so, tako kot pri ha-Cohenovem nagrobniku, vezane tudi na položaj, pristojnosti in zasluge posameznika v skupnosti. Med temi predmeti pa najdemo zlasti menoro, plošči z desetimi zapovedmi, skrinjo s Toro, amforo, palmovo vejo (= lulav), sadež limonovca (=etrog), šofar ipd., kar navsezadnje poznamo iz mozaičnih okrasov sinangov v predrimskem obdobju, iz katakombnega slikarstva, vezenin, zlatopisov na steklu itd.

Dve kvaliteti tint mogoče nakazujeta, da sta pri risanju sodelovali dve osebi. Risba je sorazmerno skromna, kaligrafija pa je odlična: navsezadnje je bila skorajda popolna pismenost, zapovedana z namenom, da je lahko vsak član skupnosti bral svete knjige in zvesto izpolnjeval zapisane dolžnosti, primerna osnova za obvladovanje več tipov pisav. Vendar želim ob tej priložnosti dodati, da vsaj iz srednjega veka poznamo določilo, da so za obredne zapise uporabljali posebne tinte, dru-

gačne od tint za vsakdanjo, rekli bi laično rabo. Ni mi znano, kje je meja med tema območjema, čeprav so za zapisovanje Tore, tefilina, mezuze, mahzora in mišne⁶ nedvomno uporabljali posebno tinto, za trgovske, šolske zapise, pisma in podobno pa tinto za profano rabo. Ne morem pa reči, kam so uvrstili na primer talmud, pa kadiš, kehila,⁷ napise na nagrobnikih in podobne tekste. Polje svobodne odločitve je bilo obsežno in ta je bila prepuščena posamezni skupnosti.

Hebrejski jezik pozna za tinte različnih kemijskih sestavov eno samo besedo: "dio". Zanimivo je, da je v Svetem pismu zapisana enkrat samkrat: "Baruha pa so vprašali in rekli: 'Povej nam vendar, kako si mogel zapisati vse te besede iz njegovih ust?'" Baruh pa jim je rekel: 'Narekoval mi je vse te besede in jaz sem jih s črnilom napisal v knjigo.'" (Jeremija, 36, 17-18) Tinte kot snov obravnava talmud, le da je treba biti pri branju previden in sklepati logično.⁸ Ker je bil mišna, jedro talmuda, kodificiran v 2. stoletju, se je z razlagami iz naslednjih stoletij nabralo veliko besedil. V 2. stoletju so v Palestini uporabljali tinte na osnovi oglja, vendar so bile sestave različne glede na dodatke in verjetno tudi barve oz. odtenki: iz 7. stoletja je znana responza, da Sefer Tora, Peteroknjžje, ne sme biti pisana z zlatimi črkami. Iz tega časa tudi natančno izvemo, kakšna so bila določila o obrednih tekstih: bila so zelo stroga, zaobjemala so kakovost pergamenta, število vrst v stolpcu, število besed v vrsti, določala so, koliko napak je dopustnih, kakšne napake so sprejemljive in kakšne so prepovedane itd. Toro, zapisano z zlato tinto, so morali zapreti v genizo in zakopati.⁹

spomeniki in pisni viri iz srednjeveškega Maribora kot pričevalci življenja judovske skupnosti, Ljubljana 2002 (magistrska naloga, tipkopis), str. 49.

⁴ Aškenazijski nagrobniki so praviloma pokončne plošče in nagrobna obeležja aškenazijskih rabinov so v 19. stoletju včasih povezala tip sarkofaga s ploščo. Sefardski nagrobniki (ki jih najdemo v Splitu in južni Dalmaciji, srednji Bosni itd.) so nizke pravokotne plošče, položene na tla ali prislonjene na po-bočje ali malce podprte s kamnom ali zemljo. Prim. Vidosava Nedomački, Tombstones, v: Jews in Yugoslavia, Zagreb 1989, str. 33.

⁵ Ker gre za osnutek nagrobnika, je risba dokument zelo odprte delovne faze. Tako si je mogoče zastaviti vprašanje, ali so s poševnimi progami na stebrih hoteli nakazati motiv marmoracije, ali pa so – glede na notranjesučno smer – imeli v mislih tordirane stebre, ki se s svojo svedrasto obliko sklicujejo na stebre iz Salomonovega templja.

⁶ Tora = (dobesedno) navodilo, zakon; to je prvih pet Mojzesovih knjig, Pentatevh oz. Peteroknjžje. Tefilin = obredni usnjeni škatlici, ki so ju privezali na glavo in levo roko med jutranjo molitvijo, v njih pa so shranjeni drobni zvitki z odlomki iz Peteroknjžja. Mezusa = zvitok z odlomki iz Peteroknjžja, ki je vstavljen v pušico ob hišnih vratih). Mahzora = molitvenik za vse leto. Mišna = pravna zbirka, ki pa je jedro talmuda.

⁷ Talmud = poleg verskih in posvetnih pravnih določil vsebuje tudi legende, izreke in pregovore. Kadiš = molitve sina za umrlim očetom. Kehila (kehillah oz. kehillah kadosh) = dokumenti o ureditvi svete skupnosti.

⁸ Talmud ima dva dela: mišna je jedro, ki se deli na šest knjig, ki imajo vsega 523 poglavij, ter na dopolnila ali komentarje (imenovane guemarot). V drugi knjigi je pravno določilo, ki se v približnem prevodu po angleški predlogi glasi: "Ločitveno pismo se zabeleži na kakršnokoli osnovo, na oljčni list, na kravji rog... na roko sužnja, pod pogojem, da se zapis izroči ženi." Cit. po: Mishnayot, London 1953, III. knjiga, 44r. – Dobesedno branje seveda zastavi vprašanje, koliko besed je bilo zapisanih na oljčnem listu, kako je ločena žena prevzela zapis na sužnjevi roki itd. Razumeti je treba v interpretaciji, da je nosilec zapisa lahko list, koščena ali roževinasta ploščica in – najbrž – da je ženi z roko sužnja izročen ločitveni dokument.

⁹ Ta določila so zapisana v besedilu, znanem kot Meseket soferim. – Geniza je prostor, kamor so odlagali sveta besedila, ki niso bila ali niso bila več v rabi. Zvitkov in knjig s svetimi besedili niso nikoli uničili, pač pa odložili, spravili v genizo. Ta je bila bodisi ob sinagogi bodisi na pokopališču.

Slika 16: Zapis z železotaninskim črnilom na skici nagrobnika, AS 1080 (Collectanea), fasc. 2, židovski dokumenti.

Recepti za sestavo tint so sprva zelo lapidarni in se sčasoma bogatijo, vendar jim je zelo težko priti do dna. Monique Zerdoun Bat-Yehouda navaja iz 2. stoletja recept, ki pravi, da smejo biti za zapis uporabljene naslednje sestavine: "...dio, sam, sikra, koumous, kankantum in vse trajne snovi... ne sme pa se pisati s pijačo ali sadnim

sokom ali snovjo, ki se ne ohrani."¹⁰ Pozneje, v

¹⁰ Monique Zerdoun Bat-Yehouda: Les encres noires au Moyen Âge (jusqu'à 1600), Paris 1983, str. 101: navedene sestavine dio, sam, sikra, koumous, kankantum so malone neopredeljive. Kankantum je kovinska sol, železov ali bakrov sulfat, učeni Raši iz severnofrancoskega Troyesa je v 11. stoletju dopolnil

visokem srednjem veku, se recepti obogatijo s pojasnilom, da so za izdelavo tinte dovoljena vsa olja, najboljše pa je olivno olje, prav tako so vse saje dovoljene za počrnitev tinte, najboljše pa so saje olivnega olja.¹¹ Skozi recepte se ponavlja vzorec, ki zrcali skrb srednjeveških in poznejših piscev obrednih besedil: tinta mora biti črna in ne sme se izbrisati, besedilo se mora vezati s pisno osnovo.¹²

Mojzes Maimonides (1135-1204), veliki filozof, teolog in zdravnik iz Kordove, je sicer pripadal sefardskemu kulturnemu krogu, vendar so njegove besede obšle vso Evropo. Recepti, ki jih je zapisal, ne govorijo več o olivnem olju, tintne substance niso več tekoče, ampak so čvrste, vezane z drevesno smolo in medom, kankantum je izginil, zato pa se je pojavil izvleček iz šišek: "Kako se pripravi tinta: postrga se saje,¹³ pridobljene iz olj, smole, voska ali podobnih snovi. Nato se jih veže z drevesno smolo in kančkom meda, nato se dolgo gnete in na ravni podlagi oblikuje v kolačke, ki se jih posuši in shrani. Ko se je treba lotiti pisanja, se jih namoči v prečedek iz šišek ali česa podobnega in se s tem piše. Če je treba zbrisati, se tako lahko stori. To je najboljša tinta in se jo lahko uporabi za pisanje liturgičnih zvitkov, tefilinov in mezuzotov. A če so bila ta tri besedila pisana s prečedkom iz šišek ali kankatuma, ki je bolj trajen in se ne zbršče, se tinta lahko uporabi za liturgična besedila."¹⁴

Na drugi strani pa je ob približno istem času za francosko-belgijsko ozemlje značilna in nadvse razširjena tinta rjavkaste barve, ki je spričo dosegljivih surovin in vzporedno s prizadevanji krščanskih skriptorijev imela precej drugačno sestavo. Gre za tanine, ki so pod vplivom sulfatnih soli (znanih kot vitriol) rjavkaste tinte rastlinskega izvora spremenile v črne. Rabbenu Tam (1. polovica 12. stoletja) je zapisal, da te tinte niso primerne za liturgično rabo, ker prečedki iz šišek ne ustrezajo določilom, zapisanim v Mišni: "zrno tinte, ne pa tekočina".¹⁵

Najstarejši recept za železotaninsko tinto v Evropi je znan iz 12. stoletja (islamski avtorji jih sporočajo od 9. stoletja dalje); prav naglo se je pojavilo več različnih sestavov in v 13. stoletju se še pogosto sklicujejo na pomen barvnega učinka. Predvsem v italijanskih rokopisih 15. stoletja je veliko receptov, ki so jih zapisali judovski kopisti,¹⁶ vendar sta kakovost tint in njihovo odzivanje na pisnem nosilcu odvisna tudi od tega, kako je bil nosilec pripravljen. To kemijsko-fizikalno razmerje se je izkazalo kot nadvse spremenljivo že znotraj posameznega rokopisa glede na kakovost pergamenta ali papirja, količino tinte in širino peresa. Besedilo na osnutku nagrobnika za Chaima ha-Cohena je, kot so dokazale tudi preiskave z metodo PIXE, zapisano z železotaninsko tinto in fin, presojen papir za osnutek nagrobnika se je odzval na tinto najbrž še bolj občutljivo, kot bi se kakšen kompaktniji nosilec, zato so nastale razjede.

SUMMARY

SKETCH FOR THE TOMBSTONE OF RABBI CHAIM HA-COHEN

The paper presents the sketch for the tombstone of Chaim Ha-Cohen, died on 29 April 1825. The translation of the memorial text prepared for the carver is commented through liturgical elements sketched on the top of the drawing. The article also mentions some specifics in the usage of inks in the Jewish communities and quotes several aspects of the fabrication of inks from the 2nd century onwards, with special regard to the rules applied to the sacred texts.

znanje s podatki, da je sikra minij, sama je rumeni žvepleni arzenik, koumous pa drevesni sok itd. Mislim, da ni vprašanj ob teh pojasnilih nič manj.

¹¹ Zerdoun Bat-Yehouda, str. 103; gre za recepte iz 11. do 13. stoletja, vsi rabini pa so živeli v velikih zahodnoevropskih mestih in so pripadali aškenazijski tradiciji.

¹² Zapisi, starejši od 2. stoletja so izvzeti; dotlej so jih pisali tudi na usnje, papirus in lesene ploščice, tinte so bile prilagojene kakovosti pisne podlage (pergament za Mrtvomorske zapise je bil izdelan brez apnice) in z različnimi rastlinskimi sokovi in moko so pripravljali velik del pergamentov v pokrajinah vzhodnega Sredozemlja – kar je bilo pozneje prepovedano.

¹³ Maimonides je v tem delu, Hilkhot Tephilin (I. poglavje, 4. halakha) izrecno zapisal, da se uporabi samo tiste saje, ki se usedejo na notranje stene posode, poveznjene nad plamenom.

¹⁴ Zerdoun Bat-Yehouda, str. 111.

¹⁵ Zerdoun Bat-Yehouda, str. 117-119.

¹⁶ "Za tinto, ki ji ni para od Rima do Francije: vzemi 3 litre dobrega belega vina, 4 unče šišek, 2 unči gumiarabika. Zdrobi šiške in gumiarabikum, vendar ne v fin prah. Vzemi poldrugo unčo zelenega kankatuma, ki je zdrobljen in dobro presejan. Zmešaj šiške, gumiarabikum in kankantum ter stresi v vino in temeljito premešaj. Pusti počivati pol dneva; vnovič premešaj in to stori zvečer še enkrat. Naslednji dan to stori dva krat: zjutraj in opoldne; tretji dan ne mešaj, ampak prečedi skozi fino platno. Ker se je zgostilo, dodaj enako vino kot na začetku, premešaj kot prvokrat, da dobiš enakomerno dobro tinto. Jaz, Moise, sem to preskusil. Je zelo dobra." Zerdoun Bat-Yehouda, str. 279, transkribirano in prevedeno po rokopisu iz 15. stoletja: Parma, Bibliotheca Palatina, cod. ebreo 402, 7, fol. 4r.

Karolinški fragment "Cura pastoralis"

NATAŠA GOLOB

Arhiv Republike Slovenije hrani pod signaturo AS 1073, Zbirka rokopisov, II-1r fragment karolinškega bifolija, ki je verjetno dolgo služil za ovitek poročne knjige v župniji Trbovlje: knjiga namreč vsebuje vpise za čas med letoma 1660 in 1705. Ovitek, za katerega so uporabili bifolij iz karolinškega kodeksa, je bil nenalepljen, le zapognjen okoli platnic knjige, zato je na nekaj mestih zatrgan in delno odtrgan. Čeprav je na zunanji stani precej poškodovan, zlasti umazan in obdrsan, je na notranji strani zapis dobro ohranjen. Kodikološki popis bi vseboval naslednje prvine:

Pastoralno vodilo, po 820, nemška pisna šola; Pergament, obojestransko popisan;

Dim. ohranjenega fragmenta (bifolija): 357 x 269 mm, prvotne mere kodeksa so bile ok. 270 x 200 mm; zgornja margina, ki je obrezana, meri 16 mm, zunanja 32 mm, notranja 18 mm, spodnja 37 mm;

Pisno zrcalo ima 30 vrst, dim. 218 x 138 mm, vrstična enota je 7,6 mm;

Pisano je v enem stolpcu, na vrezanem in slepem zrcalu, ohranjeno je pikiranje na obeh zunanjih marginah;

Karolinška minuskula za temeljno besedilo in rustika za rubrike, črno-rjava tinta, minij in svinčevo bela; iniciala D na zunanji strani bifolija, pisana z minijem in temno rjavo tinto;

Fragment je bil notranji bifolij neke lege: vidne so knjigoveške vreznine za prešitje in senčni sledovi vrvice oz. niti, s katero je bila lega (in cel kodeks) sešita.¹

Čeprav je na zunanji strani bifolij toliko poškodovan, da ni mogoče prebrati prvih in zadnjih besed na posamezni strani, pa je bila opredelitev besedila vendarle izjemno preprosta, ker se je v zadnji vrsti notranje strani ohranil v rustiki zapisan naslov: "IN CODICI REGULI PASTORALIS III": gre torej za odlomek iz 3. poglavja "Pastoralnega vodila" Gregorja Velikega.²

Rokopis, ki mu je fragment pripadal, je bil skrbno izdelan, lahko rečemo, da je bil lepo in z večjo roko narejen kodeks. Dasi je pergament izgubil svoj sijaj brezhibne izdelave in je bil najbrž dober primer tistega, kar imenujemo *pergamina teutonica*, ki je bil na obeh straneh enako zgleden in enako svetle barve, nam o prvotnem videzu pričajo lepa, pravilna in enakomerno pisana minuskula, zanesljive poteze rustike, vse skozi enako debela konica pisala, pa drobna rdečočrna iniciala D. Klasična barvna triada belo-črno-rdeča.³

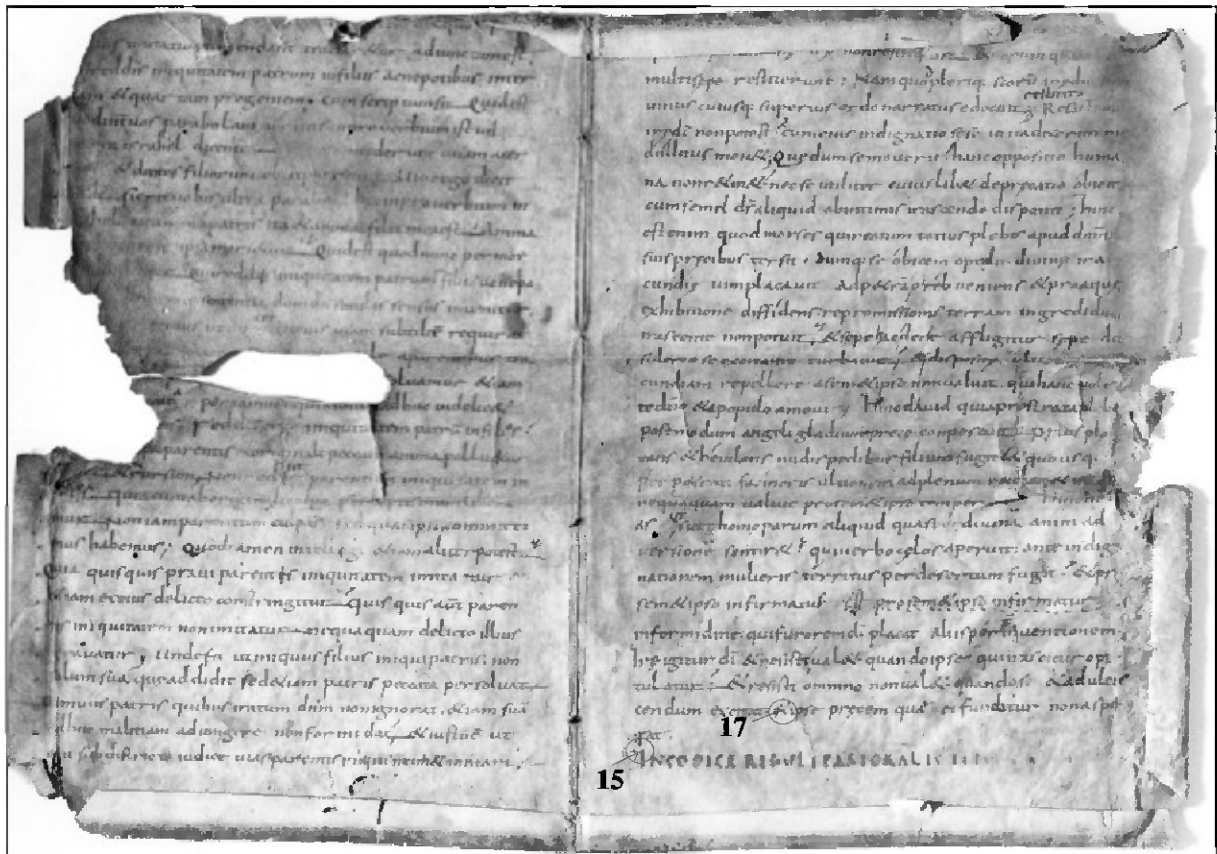
Preden odprem vprašanje, kje in kdaj je nastal kodeks, ki mu je pripadal ta fragment, naj napišem nekaj uvodnih besed. Vedno poudarjamo, da je v času karolinške obnove (s terminom *renovatio* zaznamovano) prišlo do izjemnih sprememb glede knjige. Niso bile potrebne le za delovanje Cerkev, pač pa so se širile knjige, namenjene upravi in vodenju posesti in pokrajin (ne pozabimo na zakonike in standardna pravna dela), izobrazbi in literarnemu delovanju (knjige z odlomki iz zgodovinskih in literarnih del, razlage sedmih svobodnih veščin, slovarska dela); nikar ne pozabimo, da so v tem času nastali tudi novi tipi knjig, zbirke litanij in molitveniki (najslavnejši je pač tisti za Karla Velikega), spominske knjige (*libri memoriales*), knjige, ki so povezovala v celoto, četudi imaginarno, različne ravni klerikov (npr. bratovščinske knjige), nastale so knjige z zgodovinskimi koncepti (anali), prepisi pravnih dokumentov (kartularji), bibliotečni katalogi in katalogi s sezname potrebnih knjig, na katerih skorajda piše *Est in votis*. Nikoli dotlej, niti v času rimskega cesarstva, ni šlo knjižno veselje v tak razcvet.

vennae: Svetega Gregorja Velikega rimskega papeža Pastoralno vodilo. Janezu, škofu mesta Ravenna, Celje 1984, prevedel Franc Ksaver Lukman, prim. str. 169.

¹ Fragment sem omenila v dveh člankih, ki sta pred izidom: Predromanski rokopisi in fragmenti, povezani s slovenskimi kraji, v: Od Rimljanov do Slovanov: Študije, Ljubljana – Narodni muzej 2002 (ur. P. Bitenc in T. Knific); Manuscripts and Fragments: Slovenian Territory in the Carolingian Era, v: Hortus Artium Medievalium, Zagreb – Motovun 2002 (acta symposii Carolingian Europe, Poreč – Split 2001, ur. M. Jurković). Navedena članka obravnavata celotno rokopisno dediščino teh stoletij, kjer pa mesto fragmenta AS 123/99 ni posebej opredeljeno. – Naj se zahvalim dr. Jedert Vodopivec, ki me je opozorila na fragment.

² Sancti Gregorii Magni, Romani Pontificis, REGULAE PASTORALIS LIBER. Ad Joannem Episcopum Civitatis Ra-

³ Michel Pastoureaux je načel zanimivo temo sociologije barv in s tem preferenc v izboru glede na prostor in čas. Za srednjeevropski zgodnji srednji vek, ki seveda živi v svojem konceptu barvnih lestvic (in ne pozna nam običajnega barvnega kroga), je na eni strani lestvice bela barva, na drugi skrajnosti je črna, rdeča pa je na sredini in to je ključna triada – za karolinške rokopise (in do določene mere tudi za romanske) je ta barvni izbor nadvse značilen, vendar se moramo zavedati, da v rokopisih 9. stoletja izbor 'bel pergament-črna tinta-rdeč pigment' nima simbolične vloge, ampak gre za izbor, odvisen od materialnih pogojev in povsem življenjskih okoliščin. M. Pastoureaux, La couleur et l'historien, v: Pigments et colorants de l'Antiquité et du Moyen Age, Paris 1990, zlasti str. 23-27.

Slika 17: Bolje čitljiva, notranja stran pergamentnega fragmenta AS 1073, Zbirka rokopisov, II-1r z označenimi mesti meritve.

Karolinška minuskula, ki se je izoblikovala v neposredni bližini Karla Velikega,⁴ se je hitro zasidrala tudi v Italiji, Španiji in na Britanskem otočju. Vemo, da so se kljub značilni enotnosti karolinške minuskule v posameznih samostanih izoblikovali značilni in specifični pisni slogi. K uveljavitvi karolinške minuskule je veliko pripomogla nova politična organizacija Karlove države in njegova kulturna politika, zlasti pozivi, ki jih preberemo v tekstih, kot sta *Admonitio generalis* in *Epistola de litteris colendis*. In čeprav v teh programskih besedilih ne zasledimo niti besede, s katero bi slutili zanimanje Karla Velikega za kaligrafijo, pa je v njih zapisana dolžnost za skrbno prepisovanje in korigiranje besedil: zapisi naj bodo jezikovno natančni in napisani v jasni pisavi. Priče smo nastajanju večjega števila vse bolj kakovostnih rokopisov, kar je bilo tesno povezano s političnimi, upravnimi in ideološkimi cilji karolinške države in njenih vodilnih osebnosti iz posvetnega in cerkvenega območja.⁵ K temu dvigu je dosti pripo-

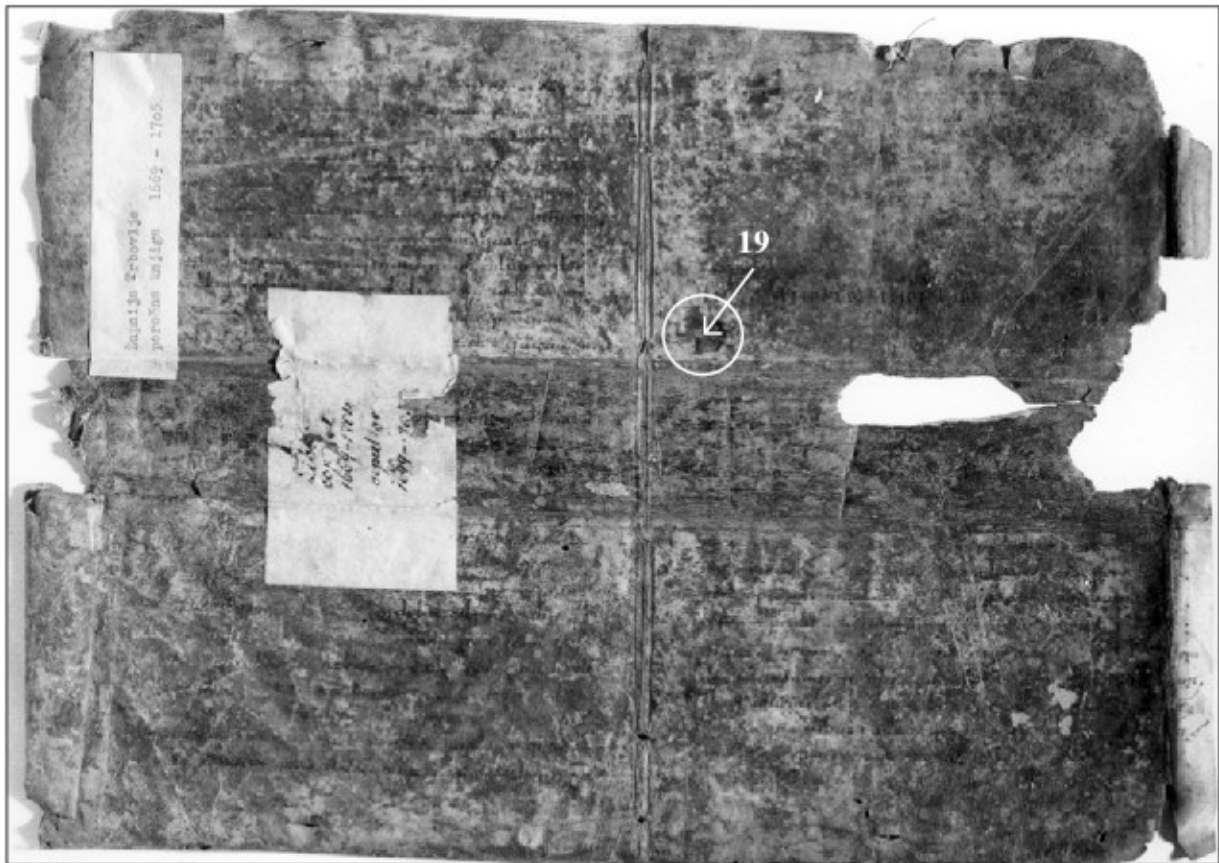
moglo tudi to, da so iz vodilnih skriptorijev pošiljali v manjše ustanove ne le rokopise, ampak so z njimi vred prišle na nove naslove tudi vzorčne abecede.⁶

Dolgo je že tudi znano, da so posamezni skriptoriji, v katerih je bila tehnologija prepisovanja, korigiranja, vezav itd. utečena, poskrbeli za večje število kopij določenega tipa besedil: tako je dokazano, da je – denimo – samostan v Corveyju skrbel za kopije besedil, ki so jih duhovniki potrebovali pri svojem dušnopastirskem delovanju v Karlovi državi. Če taki dušni pastirji niso imeli možnosti, da bi besedila sami prepisali, ali pa so bližnji samostani imeli prešibke skriptorije in druge naloge, jim je corveyjski priskočil na pomoč. Na tak način so se,

⁴ B. Bischoff, *Paléographie de l'antiquité romaine et du Moyen Age occidental*, Paris 1993.

⁵ A. Schmidt, *Schriftreform – die karolingische Minuskel*, v: *Kunst und Kultur der Karolingerzeit. Karl der Große und Papst Leo III.* in Paderborn, Paderborn 1999/3, zlasti str. 689-691.

⁶ Takšen primer je droben, le 11 folijev obsegajoči rokopis z osnovami matematike, ki je nastal v enem od hessenskih samostanov, najbrž v Fuldi ali Seligenstadtu: kot glavno besedilo je zapisan matematični priročnik Viktorija Akvitanskega, to je *calculus*, ki mu sledi časovni preračun, *computus*, zatem je redko znano matematično delo *Abacus* Gerberta iz Aurillaca, prav izjemna je pesem s Heraklejevimi junaškimi dejanji, na praznih straneh pa so pripisali vzorčno abecedo in sicer v tako imenovani epigrafski kapitali. Gl. Bernhard Bischoff: kat. 385a, v: *Karl der Grosse* (r.k.), Aachen 1965, str. 222-223; H.-W. Stork: kat. VI. 13, v: *Kunst und Kultur der Karolingerzeit* (op. 5), Paderborn 1999/1, str. 335-336.

Slika 18: Slabše čitljiva, zunanja stran pergamentnega fragmenta AS 1073, Zbirka rokopisov, II-1r z označenimi mesti meritve.

denimo rokopisi s corveyskim pisnim slogom, razširili daleč naokrog, saj je bila organizacija misijonarskega dela dobro zastavljena.⁷ Na drugi strani pa je bil Tours nadvse slavno prepisovalsko središče za biblije in evangeliarje in z njimi sta se prelepa pisava turonskih biblij in ikonografija upodobitev širili daleč naokrog; ikonografija je ostala zgled za kopije celo v 12. stoletju, turonske iniciale pa so bile izhodišče za italijanske romanske iniciale.

Beseda paleografa bo natančneje opredelila skriptorij, kje je fragment iz trboveljske župnije nastal. Vseeno pa je mogoče že na prvi pogled reči, da ga lahko uvrstimo v slog tako imenovane nemške pisne šole 9. stoletja. Karolinška *renovatio* je zrastle iz precej starejših valov cerkvenopolitičnega delovanja in pokristjanjevanja, ki jih najprej, ok. 650, zaznamuje irski misijon, tako da so rokopisi pisani v irski minuskuli in kažejo keltsko vplivani ornament, v drugi fazi pa

gre za anglosaški misijon, ko rokopise okrasijo s pletenasto in/ali merovinško ornamentiko. V rokopisih tega drugega "insularnega vala" najdemo kontinentalne in insularne prvine v sobivanju, tako da oboje ohranjajo svoj značaj in se ne zlijejo v novo sintezo. V zadnji tretjini 8. stoletja pa se karolinška minuskula uveljavi zlasti v tistih škofijah, ki jih je reorganiziral Bonifacij: Regensburg (ki ima v iluminaciji že kontinentalne motive), Freising, Ingolstadt, Mondsee, Salzburg, pa v škofijah, ki so jih ustanovili njegovi učenci, npr. v Fuldi.⁸ V marsikaterem rokopisu iz teh škofij je vse do zgodnjega 9. stoletja še najti insularne vplive, sicer pa zlasti v bližini alpskega območja prej prodrejo spomini na antiko (saj gre za lokacije dobesedno na ruševinah rimskih naselbin) in svoje stori tudi bližina Italije. Tu je zanimiva vloga Sankt Gallna in Reichenaua kot pomembnih posrednikov klasicizirajočih tendenc.⁹ Naš fragment razkriva ustaljeno obliko ka-

⁷ Prim.: R. McKitterick, *Continuity and Innovation in Tenth-Century Culture*, v: *Intellectual Life in the Middle Ages*. Essays presented to Margaret Gibson (ur. L. Smith – Ward), London – Rio Grande 1992, zlasti 18. Prim. tudi: Idem: *The Carolingians and the Written Word*, Cambridge – New York – Port Chester – Melbourne – Sidney, 1989.

⁸ K. Bierbrauer, *Der Einfluß insularer Handschriften auf die kontinentale Buchmalerei*, v: *Kunst und Kultur der Karolingerzeit* (op. 5), Paderborn 1999/3, str. 465 passim, zlasti 473-480.

⁹ E. Wamers, *Insulare Kunst im Reich Karls des Grossen*, v: *Kunst und Kultur der Karolingerzeit* (op. 5), Paderborn 1999/3, str. 452 passim, zlasti 461.

rolinške minuskule, za katero bi B. Bischoff rekel, da je dosegla apogej, in tip rustike, ki je nastala s spominom na klasične rokopise, isto velja za oblikovanje iniciale, kjer ni več sledu o irskem vplivu pri oblikovanju črk. Gotovo so bližina Salzburga in Mondseeja ter misijonarska aktivnost iz tega središča tehten razlog za misel, da je rokopis nastal prav v tem okolju: v času (nad)škofa Arna (785-821) se je minuskula povsem uveljavila. Arn je, ob svojem imenovanju za salzbürškega škofa, s sabo privedel pisarje iz svojega matičnega samostana Saint Amand, kjer je minuskula že dobila vertikalna stebila. Še pred sredino 9. stoletja se je v Salzburgu in v samostanih, povezanih z njim, uveljavila pisava z malone "tipografsko pravilnostjo".¹⁰ Iz prehodnih let okoli 800 in v drugo desetletje 9. stoletja so nedvomno najboljša pričevanja o razvoju in formalni zrelosti pisave in slikarskega okrasa iz salzbürškega skriptorija taki rokopisi kot so Cutberchtov evangeliar, Codex Millenarius ali Salzbürški astronomsko-astrološki kompendij, vsi so nastali do 818. Salzburg je bil nadvse pomembno intelektualno in dušnopastirsko središče.¹¹

Kaj so pomenila besedila, kot je "Pastoralno vodilo", si najbolje predstavljamo z mislijo na sklepe sinode v Frankfurtu leta 794. Predvsem je Karel Veliki naložil duhovščini, da mora poskrbeti za svoje znanje in ga izboljšati, opomnil je škofove, kakšne pristojnosti imajo, in prizadeval si je za okrepitev cerkvenih središč.¹² Že v *Capitulare ecclesiasticum* ali *Admonitio generalis* je zaobjel svoj program v celoto, do slovenskih krajev pa so prepisi navodil lahko prišli že prej, oz. si lahko predstavljamo, da sta tovrstna besedila poznala salzbürški patriarh Pavlin II. in salzbürški (nad)škof Arn, ki sta leta 796 spremljala vojaški pohod. Na sinodi "ad ripas Danubii" je bilo sklenjeno, da bodo za doseganje svojih ciljev upoštevali obstoječe možnosti in naj bi jim pri tem služili tudi duhovniki iz teh krajev, izobraženi in tudi nepismeni kleriki.¹³ "Pastoralno vodilo" je Gregor Veliki napisal v zimskih mesecih 590-591 in na teh straneh se ne zrcali samo njegov pogled na umno vodenje Cerkve, ampak je škofom namenjen program, kako naj se

lotijo reformiranja cerkvene službe. To besedilo je bilo vseskozi, od svojega nastanka dalje, izjemno pomembno in v isti sapi s teksti, namenjenimi Karlovim reformam, so se različne sinode sklicevale na njegovo veljavnost. Ne smemo pa pozabiti, da so po delu segali tudi ljudje iz plemstva, ker jim je dajalo temeljne napotke, kako naj uredijo svoje gospodarstvo.¹⁴

Nekatere knjige nam dovolj zgovorno sporočajo, kje so bile v rabi: vpisi lastništva in raznovrstnih okoliščin, ki so kodeks spremljale od nastanka dalje, so zanimivo branje, pri fragmentih pa so takšni podatki velikanska izjema. Tudi pri fragmentu, v katerega so ovili Knjigo porok v trboveljskem župnišču, ne najdemo nobenega podatka. Domneve so nevarne, vendar se ne zdi odveč opozoriti, da sta bili cerkvi v Šempetru v Savinjski dolini in sv. Martina v Laškem eklezijastični središči, kjer so take knjige nedvomno potrebovali, saj sta prevzeli redno dušno pastirstvo. Oba patrona, sv. Peter in sv. Martin, sta bila tistikrat posebej izpostavljena: čaščenje sv. Petra je širila salzbürška cerkev (pa oglejska tudi), sv. Martin pa je značilen frankovski svetnik, ki se je bojeval proti neverujočim in njegova legenda je bila v poduk in moralno oporo omahujočim.¹⁵ Po načelu, da so starejše cerkve odstopile mlajšim ustanovam knjige, ki so jih imeli v novejšem izvodu, so knjige potovale iz središč na obrobje. Kdo bi vedel – ker ustreznih dokazil pač ni – kdaj in kako je "Pastoralno vodilo" prišlo v posest trboveljske župnijske cerkve.

* * *

Da bi nastal kodeks, so morali biti izpolnjeni tudi nekateri materialni pogoji, med njimi so potrebovali tudi tinte. Iz karolinškega časa ne poznamo nobenega izvirnega recepta za sestavo pisnih sredstev, pač pa prepise in izvlečke iz starejših del, kot so Vitruvijeva *De architectura*, Dioskuridova *De materia medica*, *Historia naturalis* in podobni enciklopedični priročniki, ki pa so zaznamovani z znanjem 3. stoletja. Tudi delo *Compositiones ad tingenda*, ki je bilo sestavljeno v Lucchi v 8. stoletju, ne predstavlja izvirnega srednjeveškega teksta: knjiga je v bistvu nastala v Bizancu in nemara je prav v 8. stoletju prišla v Toskano, do Lucche, in bila prevedena v latinščino. Najbolj vplivne so bile rimske enciklopedije, ki so na latinskem zahodu imele neposredne dediče. Med vsemi je bila najbolj brana (pravzaprav prva prava krščanska) enciklopedija Izidorja Seviljskega. V 19. po-

¹⁰ B. Bischoff, *Paléographie* (op. 4), str. 131.

¹¹ F. Lošek, *Salzburg als Zentrum der frühmittelalterlichen lateinischen Kultur*, v: *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze – Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingische Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese*, (ur. P. Kos) Situla 39, Ljubljana 2001, str. 731-738.

¹² H. Härtel, *kat. št. XI 5*, v: *Kunst und Kultur der Karolingerzeit* (op. 5), Paderborn 1999/2, str. 789-790.

¹³ "...*sacerdotes terrae istius, clerici, clerici inlitterati...*" Gl. R. Bratož, *Začetki oglejskega misijona med Slovani in Avari. Sestanek škofov "ad ripas Danubii" in sinoda v Čedadu*, v: *Vilfanov zbornik. Pravo, zgodovina, narod* (ur. V. Rajšp in E. Bruckmüller eds.), Ljubljana 1999, pp. 79-111.

¹⁴ J. Speigl, *Gregor I. der Grosse*, v: *Lexikon der antiken christlichen Literatur* (ur. S. Dopp in W. Geerlings), Freiburg-Basel-Wien 1999, stp. 260.

¹⁵ J. Höfler, *O prvih cerkvah in pražupnijah na Slovenskem. Prolegomena k historični topografiji predjožefinskih župnij*, Ljubljana 1986, str. 16-19, 47-50.

glavju *Libri etymologiarum* piše: "Rečejo ji tinta (atramentum), ker je črna in se to barvo uporabljajo za barvanje in za vsakdanjo rabo. Spada med sestavljene barve. Naredi se jo na več načinov, tako da se smolo vmeša v vročo rozgo in naredi majhne banjice, da se zadrži saje. Slikarji dodajo mleček, pomešan z vodo, da se bolj blešči... Drugi pa se odrečejo kuhanju in namesto s suhim lepilom pomešajo tinto z dobrim vinom in temu rečejo indijska tinta... Vsako tinto pa poškoduje sonce in dodatek apna jih pokvari..." Izidor se je naslonil na Vitruvija in Plinija in, tako kot je njegova Etimologija ostala avtoriteta vse do poznega 12. stoletja, se tudi temu receptu ni pridružil noben bistveno nov in izviren napotek vse do slavne zbirke *Mappae claviculae* in *Schedula diversarium artium* na pragu med romaniko in gotiko.¹⁶ Če bi se spraševali, zakaj ni receptov iz – kopistično tako bogatega – karolinškega časa, je del resnice najbrž v tem, da je bil postopek za delanje tint praviloma tako preprost, vezan na neposredno okolje, da ga niso zapisali, drugi del v tem, da so si precej svobodno prikrojili znanje, kakršno je zapustila antika, in celo v tem, da so si za uresničitev zahtevnejših nalog pomagali s tistim, kar je nudila trgovina (saj so tintne osnove in barvila lahko kupovali), pa tudi z znanjem kopistov iz sosesčine, židovskih, grških oz. iz sredozemskega bazena.

Iz karolinškega časa je znanih skoraj dva tisoč rokopisov in še precej več fragmentov. In z njimi nekaj imen, nuna Abirhilt in menih Gundherij iz Würzburga, Adalhart iz Fulde, Albuin iz Reichenaua, Wilibald iz Mainza, Hengilhart iz Benediktbeuerna, Hildoard iz Kölna, Irec Cutbercht iz Salzburga, Dagulf in Godeskalk iz dvorne šole Karla Velikega, Dominik, ki je delal v Freisingu, Regensburgu, Tegernseeju, v Fresingu sta bila dejavna tudi Leidrad in Peregrinus, v rokopisih iz Sankt Gallna so se podpisali Liutfrit, Waldo, Winitharius in Uuolfgisus, s podpisom nam je znan Erembertus iz Wormsa, Folrad iz Salzburga, Maccho iz Regensburga, Ratfried iz Murbacha, Thomas iz Echternacha – popoln seznam je še daljši.¹⁷ S podpisom so se ovekovečili tisti, ki so se cenili in ki so cenili svoje delo. Tudi fragment, ki je do nas prišel v tako poškodovani obliki, bi lahko sodil v bližino te zglede družbe mojstrov latinščine in kaligrafije.

SUMMARY

A CAROLINGIAN FRAGMENT OF "CURA PASTORALIS"

The paper presents a bifolium, a fragment of a Carolingian manuscript, possibly copied during the second quarter of the 9th Century in a style of the south-west German writing school. It contains the conclusion of the 3rd part of "Cura pastoralis" of Pope Gregory the Great and proves to be originally a fine work. The fragment served as a cover of the Book of Matrimonies in the parish of Trbovlje. The contribution suggests a possibility that the manuscript was brought to Slovenia during the missionary campaign from Salzburg and that it was, also meant as suggestion, originally used in the arch-parishes of Laško or Šempeter (Saint Peter's).

¹⁶ Monique Zerdoun Bat-Yehouda: Les encres noires au Moyen Âge (jusqu'à 1600), Paris 1983, str.143-153.

¹⁷ V naslonu na monumentalno delo Elia Averya Loweja (Codices latini antiquiores. A Paleographical Guide to Latin Manuscripts prior to the Ninth Century, I-XI, Oxford 1934-1966, Supplement 1971) je seznam sestavil J. J. John in ga objavil v članku: James J. John, The Named (and Namable) Scribes in Codices Latini Antiquiores, v: Scribi e Colofoni (ur. E. Condello in G. de Gregorio), Spoleto 1995, str. 107-121.

Piknik Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Krka 1981. Od leve proti desni dr. Jože Žontar, Mihela Knez, Ana Kambič, Tatjana Pavli, Majda Kunauer, Vladimir Žumer, Miran Kafol, Marjan Ravnik, Zdravko Kovačič. Zgodovinski arhiv Ljubljana, Fototeka.

Za objavo prispevka INZ ni pridobil soglasja avtorja

Za objavo prispevka INZ ni pridobil soglasja avtorja

Za objavo prispevka INZ ni pridobil soglasja avtorja

*Otvoritev razstave Slovenski nacionalni programi, v avli Gruberjeve palače leta 1975.
Arhiv Republike Slovenije, AS 135/14.*

Informatizacija državnih arhivov v Sloveniji

VLADIMIR ŽUMER

Informacijska tehnologija kot orodje odlično služi in podpira vsako stroko, tudi arhivistiko in arhivsko službo, če ta ve, kaj hoče z njo doseči in zna ravnati z njo! Že na samem začetku uvajanja informacijske tehnologije mora stroka razviti in standardizirati svojo metodologijo oziroma strokovne in delovne postopke! Tega se po dobrih petnajstih letih informatizacije slovenske arhivske službe zavedamo tudi arhivisti. Največ k temu je na področju razvoja arhivistike in arhivske službe v Sloveniji, predvsem pa na področju slovenske arhivske zakonodaje, v vseh svojih štiridesetih letih službovanja, prispeval naš slavljenc, 70-letnik, prof. dr. JOŽE ŽONTAR.

I. Uvajanje računalniške strojne in programske opreme

Računalniška in telekomunikacijska tehnologija kot novo moderno "orodje" arhivistike po letu 1987 v slovenskih državnih arhivih temeljito spreminjata obliko klasičnega arhivskega informacijskega sistema. Obenem se spreminjajo tudi postopki strokovnega dela v arhivih, čeprav mnogo počasneje, kot se spreminja tehnologija. Vse to uporabnikom arhivskega gradiva za raziskovalne, študijske, kulturne, uradne, pravne, poslovne, osebne in druge namene omogoča vse hitrejši in kvalitetnejši dostop do podatkov in informacij o arhivskem gradivu, delno pa tudi že

do samega gradiva, če so dokumenti digitalizirani oziroma skenirani. V zadnjih petnajstih letih je bilo informatizirano tudi upravljanje arhivov, predvsem pisarniško, finančno in kadrovsko poslovanje arhivov ter delo arhivskih knjižnic. Večina strokovnih in upravnih delavcev, teh nas je v sedmih slovenskih državnih arhivih skoraj dvesto, je od leta 1995 dalje na delovnih mestih opremljena z osebnimi računalniki (delovnimi postajami), povezanimi v interno računalniško mrežo, vključeno v internet in povezano z elektronsko pošto. Na voljo so nam računalniški programi za arhivsko strokovno delo (ARMIDA, ORISS, INFO-ARH), orodje za delo s podatkovnimi bazami podatkov (Dbase, AskSam, INFORMIX), standardna programska oprema (Microsoft Office 97 in 2000; Lotus Notes), ki omogoča pisanje besedil, elektronsko pošto, vključevanje domačih strani in brskanje po internetu, delo s tabelami, vodenje pisarniškega poslovanja itd., ter druga programska oprema za dostop do knjižničnih baz podatkov (COBISS), računalniških slovarjev, pravnih predpisov (IUS-INFO), telefonskega imenika, za skeniranje dokumentov in optično razpoznavanje znakov (Recognita) in drugo.

Programska računalniška oprema v državnih arhivih Republike Slovenije, ki se je uporabljala v letu 2001 pri strokovnem delu ter pri upravljanju slovenskih državnih arhivov.¹

Operacijski sistemi	Standardna programska oprema	Specialna programska oprema
---------------------	------------------------------	-----------------------------

Arhiv Republike Slovenije

MS DOS, Novell Netware, Powerchute, Arcserve, Windows 95, 98, 2000 Microsoft TCP/IP, Irix, OS/2 (MSS), Solaris	Microsoft Office 97, 2000, Netscape 1.2 - 6.2, INFORMIX, Lotus Notes, Novell Perfect Office, Adobe Photo Shop	ARMIDA, INFO-ARH, Neoarc, Recognita, Mikrodox, Cobiss, MFERAC - proračun, KE - kadrovska evidenca, Ius - Info - zakonodaja RS, Računalniški slovarji Arnebis, Telefonski imenik Slovenije
--	---	---

Zgodovinski arhiv Celje

Novell Netware 3.12, Windows NT, Windows 2000 Server, Windows 95, 98, 2000	Microsoft Office 97	Računovodski programi
--	---------------------	-----------------------

¹ Povzeto po letnem poročilu: Računalniška oprema državnih arhivov Republike Slovenije, po stanju z dne 31. 12. 2000, OBVESTILA Arhiva Republike Slovenije, letnik XVII, št. 1, marec 2001, str. 18-21.

Pokrajinski arhiv Koper

Windows 95, 98, Windows NT 3.51, Windows NT 4.0	Dbase4, Wordstar, Microsoft Office 95, 97,	ARMIDA
---	---	--------

Zgodovinski arhiv Ljubljana

Windows NT 4.0 Windows 2000 Server, Windows 95, 98	Microsoft Office 97, 2000, Microsoft Front Page 2000, Adobe Photo Shop,	ARMIDA, Vasco – računovodski programi, 4 th Way, Quick Time, Tele- fonski imenik, Računalniški slovarji
--	---	--

Pokrajinski arhiv Maribor

MSDOS, Irix, Windows NT, Open VMS, Windows 95, 98, 2000	AskSam, INFORMIX, Netscape, Reflection, Program v okolju VMS, Microsoft Office 97, 2000	ORISS, Cobiss, Računovodski pro- grami, Računalniški slovarji Amebis
---	---	---

Pokrajinski arhiv Nova Gorica

MS DOS, Windows 98, Windows NT	Microsoft Office 97	ARMIDA, Knjižnica, Računovodski programi
-----------------------------------	---------------------	---

Zgodovinski arhiv Ptuj

Windows NT 4.0, Windows 95, 98	AskSam, Word	Easy Archive 3.11
-----------------------------------	--------------	-------------------

Računalniška strojna oprema

Arhiv	Število oseb- nih PC zunaj interne mreže	Raču- nalniki v mreži	Mrežni serverji	Skenerji
ARS	20	71	5	3 (1 za mikrofilm)
ZAC	6	9	2	2
PAK	2	8	2	1
PAMB	3	25	4	2
PANG	0	13	1	2
ZAP	0	10	1	2
ZAL	15	23	1	6
SKUPAJ	46	159	16	18

Za projektiranje, uvajanje, vzdrževanje in izobraževanje na področju informatizacije arhivska služba v vsem obdobju ni bila ustrezno organizirana, niti kadrovsko dovolj usposobljena, saj se z razvojem računalniške obdelave podatkov vseskozi ukvarjajo le posamezni arhivisti – informatiki,² ki so po osnovni izobrazbi zgo-

vinarji, ter le trije profesionalni informatiki, dva v Arhivu RS in eden v Pokrajinskem arhivu Maribor. Izobraževanje in usposabljanje arhivskih strokovnih delavcev v slovenskih arhivih vsa leta opravljajo arhivski informatiki na krajših seminarjih, nekajdnevnih tečajih, še največ pa kar na delovnih mestih v obliki individualnega usposabljanja arhivistov in strokovne pomoči, kadar nastopijo tehnične težave. Praksa kaže, da daljši računalniški seminarji in tečaji ne dajejo koristnih rezultatov, ker pač po nekaj dnevih navadno vse pridobljeno znanje pozabimo, še zlasti če strojne in programske opreme vsakodnevno ne uporabljamo. Manj usposabljanja potrebujejo mlajše generacije arhivistov, ki znanje računalništva prinesejo s seboj v okviru osnovne izobrazbe. Večinoma vsi obvladajo delo v Windows okolju, programe za pisanje tekstov, elektronsko pošto in internet.

Arhivi so pri razvoju, nabavi in vzdrževanju računalniške strojne in programske opreme od-

² Pri informatizaciji državnih arhivov v Republiki Sloveniji, njenem načrtovanju, razvoju ter neposrednemu uvajanju v prakso aktivno kot "amater" sodelujem od vsega začetka oziroma od leta 1984, ko so se v slovenskih arhivih rojevale prve ideje o kompjuterizaciji. Leta 1985 so se v Zgodovinskem arhivu Ljubljana začeli prvi praktični poizkusi razvrščanja popisnih kartic s pomočjo osebnega računalnika Iskra Delta. Do pravega začetka informatizacije je prišlo leta 1987, ko sta se Pokrajinski arhiv Maribor (februarja) in tedanji Arhiv Sociali-

stične Republike Slovenije (avgusta) opremila s prvimi osebnimi računalniki XT in AT ter začela razvijati tudi prve arhivske aplikacije, predvsem za vodenje registra fondov in zbirk v arhivu. Prvi poslovni računalnik v Pokrajinskem arhivu Maribor BIMAR BC300 z mikroprocesorjem Z80 je imel 64 KB delovnega pomnilnika (RAM), 22 MB trdi disk ter 1,2 MB disketni pogon, deloval pa je v operacijskem sistemu CPX; najnovejši server Arhiva RS DellPowerEdge 2500, nabavljen junija 2001, pa ima kapaciteto 512 MB RAM, diske 3 x 18 GB in 2 x 36 GB ter operacijski sistem Novell XVII, št. 3, marec 2001, str. 9-16.

visni predvsem od zunanjih računalniških podjetij in sodelavcev, razen del, ki jih opravijo sicer zelo ambiciozni in prizadevni arhivski informatiki. Arhivu RS, kot upravnemu organu v sestavi Ministrstva za kulturo je v veliko pomoč Center Vlade RS za informatiko, ki je zadolžen za sistemsko uvajanje informatizacije v vse upravne organe v državi. Center za informatiko vzdržuje tako imenovano informacijsko hrbtenico državne uprave, v katero je vključen tudi Arhiv RS. Upravnim organom pomaga pri pripravi projektov, izvedbi javnih natečajev za nabavo računalniške strojne in programske opreme, pri servisiraju, izobraževanju in drugem. Center je računalniške projekte daljše obdobje tudi financiral, zdaj pa se informatizacija Arhiva RS financira neposredno iz državnega proračuna. Regionalni arhivi, ki v Sloveniji nimajo statusa upravnega organa, ampak so javni zavodi, pa delno sodelujejo z Arhivom RS, delno pa z zunanjimi računalniškimi podjetji. Načelno vsak regionalni arhiv skrbi za lastni razvoj oziroma nabavo računalniške opreme. Arhivska stroka mora v računalniških projektih programerjem jasno in natančno formulirati strokovne elemente ter organizacijo strokovnega dela v arhivih, sicer informatiki postavljajo napačne cilje, po nepotrebnem komplicirajo, zaidejo v slepo ulico in drugo. Vse to pa projekt močno podraži, računalniški programi v arhivu pa postanejo neuporabni.

Informatizacijo državnih arhivov financira država oziroma ministrstvo za kulturo iz državnega proračuna, glede na letne programe in potrebe posameznih arhivov. Kljub temu so od leta 1987 do danes v Sloveniji spodleteli vsi poskusi, da bi potekalo uvajanje informatizacije enotno prek Arhiva RS in da bi se vsi arhivi hkrati opremljali z enotno ali pa vsaj primerljivo strojno in programsko računalniško opremo. Slovenija nima arhivske uprave ali arhivske direkcije, zato so državni arhivi v vseh strokovnih zadevah večinoma samostojni in le delno odvisni od nacionalnega arhiva in od ministrstva za kulturo, potem ko so jim dodeljena proračunska sredstva. Decentralizirano uvajanje računalniške in telekomunikacijske opreme v arhive pa v slovenskih razmerah na srečo ni imelo večjih negativnih strokovnih učinkov, pač pa le finančne. Po letu 1987 so posamezni arhivi nabavili veliko računalniške strojne, pa tudi programske opreme, ki je dala zelo malo ali pa tudi nobenih strokovnih rezultatov. Gre predvsem za različne osebne računalnike vseh generacij in zmogljivosti (XT, AT 286 do Pentium), različne serverje za interne računalniške mreže, operacijske sisteme (različne verzije DOS, Novell, Windows), ter zelo različno programsko opremo, ki je zlasti ob prehodu iz DOS operacijskega sistema v okolje Windows in ob vzpostavitvi internih mrež, zelo hitro zastarela in postala neuporabna. V vsem obdobju se je še najdlje uporabljala in dal tudi največ rezultatov računalniški program Dbase III+ in na njegovi os-

novi izdelana arhivska računalniška aplikacija ARMIDA. Za njim se od konca leta 1996 v arhive uvaja program Informix, kot osnova za vodenje relacijske baze podatkov. Med programi za pisanje besedil so se najdlje obdržali DisplayWrite 5, AskSam, WordPerfect, Word oziroma različne verzije programskega paketa Microsoft Office, ki se poleg Lotus Notesa zelo uspešno uporablja tudi za elektronsko pošto in vodenje pisarniškega poslovanja v arhivih.

Na srečo je decentralizacija vnesla med arhive zdravo rivalstvo in ogorčen boj za primat na področju informatizacije. Med Arhivom RS in regionalnima arhivoma v Mariboru in Ljubljani se je začelo pravo tekmovanje, ki je že po desetih letih prineslo zelo dobre rezultate. Leta 1993 so arhivi začeli komunicirati med seboj in z javnostjo po elektronski pošti. Do leta 1995 je večina arhivov vzpostavila interne računalniške mreže (intranet) z lokalnimi bazami podatkov o arhivskem gradivu in se vključila v internet z dokaj preprostimi domačimi stranmi ter s posredovanjem podatkov vodnikov po fondih in zbirkah.³ Vključitvi v internet ter vse bolj standardiziranim elementom arhivskega strokovnega dela se moramo zahvaliti, da smo v Sloveniji po letu 1995 pravzaprav nenačrtno, brez enotne strategije razvoja, dobili povezan in primerljiv arhivski informacijski sistem, z dokaj velikimi bazami osnovnih podatkov o arhivskih fondih in zbirkah, ki jih arhivi posredujejo javnosti.

Informatizacija arhivov je bila zelo pogosta tema vsakoletnih posvetovanj Arhivskega društva Slovenije in vsakoletnih mednarodnih posvetovanj o strokovno-tehničnih problemih arhivov v Radencih v organizaciji Pokrajinskega arhiva Maribor. Številni referati in strokovni članki so bili objavljeni večinoma v glasilih Sodobni arhivi in Arhivi ter v posebnih zbornikih arhivskih posvetovanj. Na temo računalništva je bilo objavljenih zelo veliko teoretičnih člankov, zelo malo pa je stvarnih prikazov konkretnih rezultatov.⁴

³ Na internetu trenutno lahko najdemo naslednje vodnike po fondih in zbirkah oziroma podatkovne baze slovenskih arhivov:
- Vodnik po fondih in zbirkah, Pokrajinski arhiv Maribor, Maribor 1990 (www.pokarh-mb.si/pamb/pamb.htm).

- Vodnik Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Gradivo in razprave 11, - Ljubljana 1992 (www.zal-lj.si).

- Vodnik po fondih in zbirkah Zgodovinskega arhiva v Celju, Celje 1997 (www.zgarhiv.celje.si).

- Vodnik po fondih in zbirkah Pokrajinskega arhiva v Novi Gorici, Nova Gorica 1997 (www.pa-ng.si).

- Vodnik po fondih in zbirkah Arhiva Republike Slovenije, Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana 1999, I, II, III. knjiga, CD-rom (www.gov.si/ars).

Iskalniki po bazah so preveč zapleteni ali pa sploh ne delujejo!

⁴ Osnovna literatura o informatizaciji slovenskih arhivov:
- Peter Pavel Klasinc, Miroslav Novak, Nekatere izkušnje ob uvajanju računalnika v arhivih, *Arhivist*, XXXIX, 1989, št. 1-2, str. 96-95.

-Vladimir Žumer, Informacija o modernizaciji na področju

Temeljno merilo razvoja informatizacije je v končni fazi le velikost računalniške baze po-

arhivskega informacijskega sistema arhivov SR Slovenije, *Arhivist*, XXXIX, 1989, št. 1-2, str. 92-95.

- Miroslav Novak, *Računalnik v arhivu*, *Aspekti uporabe sodobne informacijske tehnologije*, Maribor 1993, 160 strani.

- Darija Plevel, *Zasnova informacijskega sistema za spremljanje delovanja Arhiva RS*, diplomska naloga, Univerza v Mariboru, Fakulteta za organizacijske vede v Kranju, 1996, 43 strani.

- Darija Plevel, Tatjana Mizori - Zupan, *Vzpostavitev baze podatkov o arhivskem gradivu*, *Sodobni arhivi XIX*, Maribor 1997, str. 142-147.

- Metka Bakan - Toplak, *Gradnja informacijskega sistema arhiva*, *Sodobni arhivi XIX*, Maribor 1997, str. 134-141.

- Miroslav Novak, *10 let kompjuterizacije Pokrajinskega arhiva Maribor*, *Sodobni arhivi XIX*, Maribor 1997, str. 179-185.

- Darija Plevel, *Baza podatkov o arhivskem gradivu: priložnost za prenovu poslovanja*. V: *Indo 98*, Zbornik referatov, Bernardin 1998, str. 195-201.

- Peter Pavel Klasinc, *Perspektive razvoja kompjuterizacije arhivske službe v Sloveniji*. V: *Arhivi in računalništvo*, 18. posvetovanje arhivskih delavcev Slovenije, Arhivsko društvo Slovenije, Gozd Martuljek 1998, str. 14-20 (z bibliografijo objavljenih referatov vsakoletnega mednarodnega posvetovanja v Radencih, ki so od leta 1983 do 1989 izšli v *Sodobnih arhivih* na temo računalništva v arhivih).

- Miroslav Novak, *O opremi in o standardih informacijske tehnologije v slovenskih arhivih*. V: *Arhivi in računalništvo*, 18. posvetovanje arhivskih delavcev Slovenije, Arhivsko društvo Slovenije, Gozd Martuljek 1998, str. 44-47.

- Marjan Dobernik, *Splošno o skeniranju*. V: *Arhivi in računalništvo*, 18. posvetovanje arhivskih delavcev Slovenije, Arhivsko društvo Slovenije, Gozd Martuljek 1998, str. 82-89.

- Metka Bakan - Toplak, *Vpliv najsodobnejših informacijskih tehnik in tehnologij na obdelavo arhivskega in dokumentarnega gradiva*, *Sodobni arhivi XXI*, Maribor 1999, str. 237-248.

- Žarko Bizjak, *Zasnova arhivskega informacijskega sistema*. V: *Arhivski informacijski sistem*, zbornik 18. zborovanja arhivskih delavcev Slovenije, Arhivsko društvo Slovenije, Postojna 1999, str. 122-132.

- Miroslav Novak, *Tipi komunikacij med ustvarjalci, varuhi in uporabniki arhivskega gradiva*, *Sodobni arhivi XXI*, Maribor 1999, str. 225-236.

- Miroslav Novak, *Načini zajemanja velikih količin podatkov s pomočjo informacijske tehnologije*. V: *Zbornik 19. zborovanja arhivskih delavcev Slovenije*, Arhivsko društvo Slovenije, Bovec 2000, str. 117-123.

- Adrijan Kopitar, *Kratka predstavitev računalniško izdelanih pripomočkov za uporabo arhivskega gradiva v Arhivu Republike Slovenije*. V: *Zbornik 19. zborovanja arhivskih delavcev Slovenije*, Arhivsko društvo Slovenije, Bovec 2000, str. 126-130.

- Darija Plevel, *Informacijski sistem Arhiva Republike Slovenije, razmnoženo predavanje na seminarju MOSAIC*, Ljubljana, junij 2000.

- Vladimir Drobnjak, *Izhodišča za stroškovno ugoden informacijski sistem v arhivih*. V: *Zbornik 20. zborovanja arhivskih delavcev Slovenije*, Ptuj 2001, str. 121-132.

- Marjan Pivka, Miroslav Novak, *O upravljanju z znanji, informacijami in podatki ter o odločanju v arhivih* *Sodobni arhivi XXIII*, Maribor 2001, str. 165-172.

- Milan Selan, *Čez petindvajset let*, *Sodobni arhivi XXIII*, Maribor 2001, str. 154-158.

datkov posameznega arhiva (izražena v GB), oziroma obseg in kakovost standardiziranih podatkov o arhivskem gradivu, ki jih arhiv posreduje uporabnikom v internet ali pa neposredno preko intraneta. Zelo malo je napisanega o valorizaciji gradiva na novih nosilcih informacij kot so magnetni trakovi, diskete, CD-rom in magnetno-optični diski. Tudi v tem prispevku valorizacije ne bom obravnaval. Kljub temu naj zapišem, da sem zelo strog zagovornik doslednega vrednotenja in selekcije po enakih načelih in kriterijih, kot veljajo za klasične zapise na papirju. Selekcija mora biti še strožja in večja zato, ker je obseg podatkov in informacij na magnetnih in optičnih nosilcih neprimerno večji kot na klasičnih nosilcih. Že sama obstojnost oziroma življenjska doba novih vrst elektronskih zapisov pa je v primerjavi z zapisi na papirju zastonjše kratka. Poleg tega je nemogoč neposreden dostop do podatkov in informacij, magnetni in optični nosilec mora biti kompatibilen z obstoječo strojno in programsko opremo, potrebno je pogosto presnemavanje in drugo.⁵

Lahko rečemo, da je decentraliziran razvoj informatizacije arhivov v Sloveniji prinesel boljše rezultate kot nekakšna "planska kompjuterizacija", ki ob kroničnem pomanjkanju finančnih sredstev v proračunu nikoli ne bi privedla do sodobne standardizirane računalniške opreme za vse arhive hkrati. Ob zelo hitrem razvoju informacijske tehnologije bi arhivi preveč zaostajali. Že tako ali tako v arhivih, razen nekaterih izjem, v povprečju zaostajamo pet let za razvojem tehnologije, tako kot vsa državna uprava. Nabavo nadstandardne, najsodobnejše računalniške opreme si izjemoma lahko privoščijo le tisti arhivi, ki imajo vse kadrovske in druge potenciale, da sledijo razvoju, eksperimentirajo in testirajo opremo ter dosežejo tudi določene strokovne rezultate. Priznati moramo, da smo v teh petnajstih letih razvoja informatizacije vložili velika finančna sredstva, da je bilo kar precej popolnoma zgrešenih investicij, še več pa jih ni dalo ustreznih rezultatov, ker je oprema prehitro "zastarela". Zastarela pa je predvsem po krivdi arhivov zaradi predolgega obdobja razvoja, testiranja, nakupa, instalacije in na koncu zaradi predolgega izobraževanja in usposabljanja arhivskih delavcev za delo z določeno opremo oziroma programom. Pogosti vzrok je bila tudi nesposobnost vodilnih delavcev za hitro prilagoditev organizacije strokovnega dela. Kljub temu pa je treba poudariti, da v vsem obdobju med arhivskimi delavci ni bilo odpora do računalniškega posodabljanja in do spremenjenega načina strokovnega dela. Ravno nasprotno. Delavci se nenehno pritožujejo nad zastarelo ali pa nefunkcionalno strojno in programsko opremo.

Temeljna dilema informatizacije slovenskih

⁵ Primerjaj: Vladimir Žumer, *Problemi valorizacije računalniških informacij*. - *Arhivi*, VII, 1984, št. 1-2, str. 24-26.

arhivov v letih od 1987 do 1996 je bila ali graditi arhivski informacijski sistem kot **relacijsko bazo podatkov o arhivskem gradivu**, ki jo je bilo na osebnih računalnikih mogoče graditi na primer s pomočjo programa Dbase, v omrežjih pa s programoma ORACLE in INFORMIX, ali pa kot **tekstualno bazo podatkov** s pomočjo najrazličnejših programov za pisanje besedil (DisplayWrite, AskSam, Wordstar, WordPerfect, Word). Ta dilema je za arhive po svetu, ki šele začenjajo izgradnjo arhivskega informacijskega sistema, ostala še danes.

V Arhivu RS in še nekaterih regionalnih arhivih smo se že leta 1988 odločili za sicer mnogo dražji in strokovno zahtevnejšo varianto, to je za relacijsko podatkovno bazo, ki smo jo začeli vzpostavljati z razvojem arhivske aplikacije ARMIDA (program Dbase III + in odrodje Clipper). Ponovno smo se za relacijsko podatkovno bazo odločili konec leta 1996, ko smo s pomočjo interne računalniške mreže in dokaj zmogljivih serverjev začeli razvijati relacijsko podatkovno zbirko v programu INFORMIX, oziroma z aplikacijo INFO-ARH. Relacijsko bazo Arhiva RS smo prek vmesnika vključili tudi na internet z domačo stranjo ter s podatki vodnika po fondih in zbirkah. Konec leta 2001 smo skupaj z regionalnimi arhivi začeli s prenovo obstoječe aplikacije INFO-ARH. Prenavljamo celotno računalniško rešitev za delo z relacijsko bazo, obenem pa tudi elemente za popisovanje arhivskega gradiva. Elemente je bilo namreč potrebno uskladiti z novim zakonom o arhivskem gradivu in arhivih iz leta 1997, z novim pravilnikom o strokovni obdelavi in vodenju evidenc arhivskega gradiva iz leta 1999, delno pa tudi z najnovjšo različico mednarodnih standardov. Leta 2002 bomo v relacijsko bazo poleg vodnika (registra) vseh fondov in zbirk Arhiva RS dokončno prenesli tudi računalniško bazo nekdanje ARMIDE, kar poleg registra fondov in zbirk pomeni več kot sto arhivskih popisov in inventarjev, ki so bili z Armido izdelani od leta 1989 dalje. Na ta način bomo na internetu ponudili uporabnikom obsežne podatke o arhivskem gradivu tudi na ravni arhivskih popisov in inventarjev. K temu bomo glede na možnosti skeniranja dokumentov dodajali slike digitaliziranega arhivskega gradiva in digitaliziranih mikrofilmov. Arhiv RS namreč od leta 1997 s svojim skenerjem skenira tudi mikrofilme. Sredi leta 2002 bo končan največji dosedanja projekt skeniranja barvnih načrtov formata A0 franciscejskega zemljiškega katastra iz obdobja od 1824 do 1868, s skupaj 29000 skeniranimi načrti v 24 bitni barvni globini, 250 dpi, v grafičnem formatu JPG, s kompresirano sliko enega načrta na 3 MB, kar še zadovoljuje kvaliteto pregledovanje na zaslonu in tiskanje prek ploterja papir. Načrte zemljiškega katastra skenira podjetje CIS d.o.o. iz Kranja, izbrano na javnem natečaju.

Prednosti relacijskih podatkovnih zbirk pred tekstualnimi zbirkami v arhivskem informacijskem sistemu so namreč velikanske. Res pa je, da je relacijska baza podatkov in aplikacija za delo z njo mnogo zahtevnejši in dražji projekt in da zahteva od arhivistov mnogo več strokovnosti, pa tudi reorganizacijo strokovnega dela. Predvsem je treba standardizirati ali predpisati vse elemente arhivskega strokovnega dela, ki so potrebni za vnašanje podatkov v bazo in izdelati računalniško aplikacijo, ki omogoča vnos in ažuriranje številnih elementov, iskanje, pregledovanje, tiskanje, posredovanje podatkov na internet, varnostno kopiranje in drugo. Prednosti relacijskih baz se pokažejo že pri iskanju strukturiranih podatkov v bazi, pri izmenjavah celotnih ali delnih standardiziranih podatkov, pri statističnih obdelavah itd. Iskanje je mogoče na primer po vseh elementih, po kombinaciji elementov ter seveda po polnem besedilu, tako kot pri tekstualnih podatkovnih bazah.

II. Arhivski informacijski sistem v Republiki Sloveniji

Zasnova računalniškega arhivskega informacijskega sistema slovenskih arhivov izvira iz leta 1989, ko so bile pripravljene prve strokovne osnove za računalniški program ARMIDA, s katerim je bilo mogoče popisovati vse vrste arhivskega gradiva, tiskati arhivske popise, inventarje in vodnike, voditi evidence o arhivskem gradivu, voditi uporabo arhivskega gradiva v arhivskih čitalnicah ter arhivsko statistiko.⁶ Elementi popisovanja ter izdelava arhivskih pomagal je bila naslonjena na določbe Pravilnika o strokovni obdelavi in izdelavi pripomočkov za uporabo arhivskega gradiva iz leta 1988.⁷ Strokovne osnove za novo aplikacijo INFO-ARH, ki smo jo začeli razvijati konec leta 1996, pa so se že lahko naslonile na mednarodne standarde za popisovanje arhivskega gradiva ISADG in ISAAR, čeprav tedaj še nismo imeli slovenskega prevoda, pa tudi še ni bilo jasno, koliko bodo mednarodni standardi uporabni in sprejemljivi v slovenski arhivski stroki. Elementov popisovanja namreč ni mogoče enostavno sprejeti v celoti in prenesti v nacionalne predpise ali jih predpisati kot nacionalne standarde, ker so ti močno odvisni od značilnosti arhivskega gradiva, ki ga hranijo arhivi neke države.

V Sloveniji smo nato leta 1997 dobili nov

⁶ Arhivske strokovne osnove za računalniški program ARMIDA, pripravila dr. Ema Umek s sodelovanjem dr. Jožeta Žontarja, mag. Vladimirja Žumra in Milana Bizjaka, tipkopis v Arhivu Republike Slovenije 31. 10. 1989. Glej tudi: - Milan Bizjak, Darija Plevel, ARMIDA, Programski paket za delo v arhivih, verzija 1.1, Priročnik o uporabi programa, Kranj, julij 1990.

⁷ Pravilnik o strokovni obdelavi in izdelavi pripomočkov za raziskave arhivskega gradiva (Uradni list SRS, št. 11/88).

zakon o arhivskem gradivu in arhivih.⁸ Leta 1998 so bili prevedeni in objavljeni mednarodni standardi,⁹ ob tem pa je bila v strokovnih člankih obrazložena tudi zahtevna arhivska terminologija oziroma elementi popisovanja arhivskega gradiva.¹⁰ Leta 1999 je bil skupaj s šestimi podzakonskimi akti predpisan Pravilnik o strokovni obdelavi in evidencah arhivskega gradiva.¹¹ Šele navedeni pravilnik je dokončno določil elemente popisovanja arhivskega gradiva, ki jih je v celoti naslonil na strukturo mednarodnih standardov, izbor pa prilagodil stanju razvoja slovenske arhivistike, predvsem pa značilnostim arhivskega gradiva, ki ga hranijo slovenski arhivi od začetka 9. stoletja do danes. Pravilnik je določil tudi obvezne elemente arhivskega popisa, inventarja ter vodnika po fondih in zbirkah ter elemente predpisanih evidenc o arhivskem gradivu, ki jih morajo voditi javni arhivi. Zaradi navedenih strokovnih sprememb in nekaterih tehničnih razlogov smo konec leta 2001 začeli prenoviti računalniške aplikacije INFO-ARH, ki jo bodo kot aplikacijo za delo z relacijsko bazo INFORMIX uporabljali vsi slovenski arhivi. Vsaj tako je dogovorjeno, če se ne bo ponovila stara praksa z Armido iz leta 1989. Takrat so se zanjo odločili vsi arhivi, nato pa so jo dejansko uporabljali le štirje.

Računalniški aplikaciji ARMIDA in INFO-ARH poleg standardiziranega popisovanja različnih vrst arhivskega gradiva omogočata tudi vodenje predpisanih arhivskih evidenc kot na primer registra fondov in zbirk arhiva, evidence ustvarjalcev arhivskega gradiva oziroma varstvo gradiva pred prevzemom v

arhiv, evidence prevzemanja arhivskega gradiva v arhiv, evidence mikrofilmov in skeniranih dokumentov zaradi varnosti, uporabe ali dopolnjevanja fondov in zbirk arhiva, evidence restavriranja in konserviranja poškodovanega arhivskega gradiva, evidence uporabnikov in uporabe arhivskega gradiva, skupaj z raziskovalnimi temami, ter različno statistiko na podlagi podatkov posameznih elementov. Še posebej pa je pomembno, da obe aplikaciji omogočata enostavno in sestavljeno iskanje po bazi podatkov, prikaz na zaslon ter izdelavo oziroma tiskanje klasičnih pripomočkov za uporabo arhivskega gradiva, kot so vodniki po fondih in zbirkah, arhivski inventarji, popisi in drugi pripomočki za uporabo (kazala). Aplikacija INFO-ARH v Arhivu RS omogoča preko vmesnika tudi posredovanje relacijske baze podatkov na internet.

Elementi enotnega slovenskega arhivskega računalniškega informacijskega sistema v prenovljeni računalniški aplikaciji INFO-ARH, prikazani v skrajšani shematski obliki, naj bi bili vsaj naslednji:¹²

A. ELEMENTI POPISOVANJA ARHIVSKEGA GRADIVA Z ELEMENTI PREDPISNIH EVIDENC ARHIVSKEGA GRADIVA

1. Elementi identifikacije popisne enote (fond, podfond, serija, podserija, združeni dokumenti, posamezni dokument)
 - 1.1. Signatura popisne enote
 - 1.2. Prejšnje signature
 - 1.3. Klasifikacija popisne enote
 - 1.4. Naslov popisne enote
 - 1.5. Časovno obdobje nastanka gradiva popisne enote
 - 1.6. Tip gradiva (listina, rokopis, spis, načrt, plakat, tisk, fotografija, film...)
 - 1.7. Obseg in količina
 - 1.7.1. Število tehničnih enot
 - 1.7.2. Vrsta tehnične enote (škaf, fascikel, kos, mapa, kolot ...)
 - 1.7.3. Količina v tekočih metrih
 - 1.8. Zunanje značilnosti arhivskega gradiva glede na tip gradiva in opis značilnosti
 - 1.9. Oznaka tehnične enote, v katero je uvrščena popisna enota (zaporedna številka in vrsta tehnične enote)
 - 1.10. Nivo popisa
2. Elementi izvora popisne enote
 - 2.1. Ustvarjalec arhivskega gradiva (naziv pravne osebe, fizične osebe oziroma družine, od katere izvira arhivsko gradivo)
 - 2.2. Historiat ustvarjalca
 - 2.3. Literatura o ustvarjalcu
 - 2.4. Historiat fonda

⁸ Zakon o arhivskem gradivu in arhivih (Uradni list RS, št. 20/97).

⁹ Splošni mednarodni standardi za arhivsko popisovanje. Mednarodni standardi za arhivski zapis o ustvarjalcih arhivskega gradiva: pravnih osebah, fizičnih osebah in družinah. Za objavo pripravila in prevedla Olga Pivk, Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana 1998. Najnovejša verzija ISADG iz leta 2000 v celoti še ni bila prevedena v slovenščino, temveč je predstavljena v članku Olge Pivk, Druga izdaja splošnih mednarodnih standardov za arhivsko popisovanje, Arhivi, XXIII, št. 2, Ljubljana 2000, str. 117-128.

¹⁰ Vladimir Žumer, Elementi popisovanja arhivskega gradiva, Arhivi, XX, 1997, št. 1-2, str. 137-159. - Vladimir Žumer, Standardizacija popisovanja in evidenc arhivskega gradiva. V: Arhivi in računalništvo, 18. posvetovanje arhivskih delavcev Slovenije, Arhivsko društvo Slovenije, Gozd Martuljek 1998, str. 24-38. - Zdenka Bonin, Jože Škofljanec, Računalniško popisovanje listinskega gradiva. V: Arhivski informacijski sistem, zbornik 18. zborovanja arhivskih delavcev Slovenije, Arhivsko društvo Slovenije, Postojna 1999, str. 132-144. - Žarko Bizjak, Elementi standardov ISAAR(CPF) in ISAD(G) za baze podatkov o arhivskem gradivu, Sodobni arhivi XXII, Maribor 2000, str. 333-341. - Žarko Bizjak, Vodnik po fondih in zbirkah arhiva na spletnih straneh, Sodobni arhivi XXII, Maribor 2000, str. 50-55.

¹¹ Pravilnik o strokovni obdelavi in evidencah arhivskega gradiva (Uradni list RS, št. 59/99).

¹² Jože Škofljanec, Darja Plevel, Osnutek projekta prenove INFO-ARHA, elaborat v Arhivu Republike Slovenije, Ljubljana, 8. 8. 2001.

- 2.5. Dopolnitve fonda
- 2.6. Izročitev arhivskega gradiva
 - 2.6.1. Podatki o izročitvi (datum izročitve, akcesijska številka, obdobje nastanka gradiva, količina izročene gradiva, opomba)
 - 2.6.2. Izročitelj (naziv in opis izročitelja)
- 2.7. Odgovorna oseba za nastanek arhivskega gradiva (naziv in vrsta odgovorne osebe: avtor, režiser, arhitekt, fotograf, izstavitelj, prejemnik listine...
- 3. Elementi vsebine popisne enote**
 - 3.1. Vsebina – opis vsebine, regest
 - 3.2. Deskriptorji vsebine (nadrejena in podrejena gesla)
 - 3.2.1. Deskriptor pravnih oseb
 - 3.2.2. Deskriptor fizičnih oseb
 - 3.2.3. Deskriptor krajevnih imen
 - 3.2.4. Deskriptor stvarnih gesel
 - 3.2.5. Kombinirani deskriptorji
 - 3.3. Sistem ureditve gradiva (povezava s klasifikacijskim načrtom)
 - 3.4. Valorizacija gradiva
- 4. Elementi dostopnosti in uporabe**
 - 4.1. Pravni status arhivskega gradiva
 - 4.2. Dostopnost in avtorske pravice (pogoji, datum nedostopnosti, opis)
 - 4.3. Dodatni elementi
 - 4.3.1. Jezik
 - 4.3.2. Pisava
 - 4.3.3. Ohranjenost (poškodbe, konserviranje in restavriranje gradiva)
 - 4.3.4. Pripomočki za uporabo arhivskega gradiva (vrsta, opis, signatura)
- 5. Elementi povezav**
 - 5.1. Drugi imetniki arhivskega gradiva (podatki o imetniku, lokacija originala, signature)
 - 5.2. Kopije izvirnega gradiva (signature fotokopij, mikrofilmov, skeniranih dokumentov...)
 - 5.3. Sorodno gradivo (signature, opis)
 - 5.4. Objave arhivskega gradiva (citat)
 - 5.5. Lokacija fondov in zbirk ter tehničnih enot v arhivskih depojih

B. ELEMENTI UPORABE ARHIVSKEGA GRADIVA ZA RAZISKOVALNE, ŠTUDIJSKE IN KULTURNE NAMENE

1. Podatki o uporabnikih arhivskega gradiva in obiskih v arhivski čitalnici
2. Podatki o raziskovalnih temah
3. Podatki o uporabljenem gradivu
4. Evidenca reproduciranega arhivskega gradiva za uporabnike

C. ARHIVSKA STATISTIKA O ARHIVSKEM GRADIVU IN UPORABI

Navedeni elementi INFO-ARH so oziroma bodo osnova za polnjenje relacijske podatkovne baze posameznega arhiva v programu INFORMIX, skladno s pravilnikom o strokovni obdelavi in evidencah arhivskega gradiva iz leta 1999 in

najnovejšimi mednarodnimi standardi ISADG. Za zdaj še nismo preverjali kompatibilnosti z najnovejšimi ameriškimi EAD standardi za popisovanje arhivskega gradiva, ki se šele razvijajo.¹³

III. Informacijski sistem Arhiva Republike Slovenije na internetu

Struktura arhivskega informacijskega sistema Arhiva Republike Slovenije na internetu (www.gov.si/ars) je takšna:

1. Domača stran (Home Page), ki je standardno oblikovana, vsebuje:

- predstavitev arhiva (lokacija, razvoj, organizacija, pristojnosti, naloge, naslovi),
- osnovne informacije o arhivskem gradivu,
- pogoje in način uporabe gradiva,
- izbrano bibliografijo o arhivu,
- bibliografijo publikacij arhiva (s cenami, če so knjige na zalogi),
- objavljen Vodnik po fondih in zbirkah Arhiva Republike Slovenije, Ljubljana 1999, I. - III. knjiga,
- letne programe in poročila o delu arhiva,
- kadrovske novice,
- izobraževanje,
- najave razstav,
- dogodki in novice (najave novih publikacij in predstavitev, mednarodnega sodelovanja, tiskovnih konferenc, drugih prireditev in novosti),
- elektronska obvestila o dejavnosti arhiva z rubrikami – mednarodno sodelovanje, evidentiranje arhivskega gradiva v tujini in delo arhivov (predvsem poročila o evidentiranju gradiva v tujini, mednarodnem sodelovanju, razstavah, tečajih in seminarjih, o izobraževanju, o odkupih gradiva, kopiranju in odkupih filmov, informatizaciji arhiva, investicijah in investicijskem vzdrževanju itd.),
- novice knjižnice,
- arhivske predpise in standarde,
- povezave z arhivi v Sloveniji in po svetu preko povezave UNESCO in EAN ter povezavo z

2. Relacijsko bazo podatkov o arhivskem gradivu, ki jo sestavljajo:

- ažurni podatki vodnika (registra) fondov in zbirk,
- podatki arhivskih popisov in inventarjev ter
- skenirani arhivski dokumenti (v začetni fazi).

Iskanje po relacijski podatkovni zbirki Arhiva RS (tudi preko interneta), je mogoče po polnem tekstu (Full Text Search), poleg tega pa prek eno-

¹³ Matevž Košir, Arhivi in Internet - arhivska pomagala na mreži, iskalniki in portali, Kolokvij Arhivske šole v Marburgu, 9. - 10. 5. 2001, OBVESTILA Arhiva Republike Slovenije, letnik XVII, št. 3, marec 2001, str. 9-16.

stavnega in kombiniranega iskalnika po posameznih elementih oziroma kombinaciji elementov. Poleg tega je mogoče enostavno branje oziroma listanje po fondih in zbirkah arhiva po signaturah ali po klasificirani strukturi (tekoniki) fondov in zbirk. Z internetne domače strani arhiva je mogoče brati in v celoti kopirati tudi objavljeni Vodnik po fondih in zbirkah arhiva Republike Slovenije iz leta 1999.

Zaradi odločitve za relacijsko podatkovno zbirko tudi ne bo večjih težav pri kakršni koli medarhivski ali mednarodni izmenjavi standardiziranih podatkov o arhivskem gradivu na vseh ravneh, od fonda do posameznega dokumenta. To nam na primer že dokazuje skupni projekt Vodnika po arhivskem gradivu za "napoleonsko obdobje" za Hrvaško, Slovenijo, Italijo, Avstrijo in Črno goro, ki ga pripravljamo arhivisti navedenih držav, skupaj s Francijo.

Vseh arhivskih popisov, inventarjev in drugih pripomočkov za uporabo arhivskega gradiva, ki so bili od leta 1987 dalje v Arhivu RS izdelani z najrazličnejšimi računalniškimi programi (Armi-da, Dbase 3+, DW5, Wordperfect, Word in drugi urejevalci besedil) ni mogoče ali pa zaradi slabše kakovosti tudi ni primerno zlit v računalniško bazo oziroma v podatkovno zbirko in jo prek interneta posredovati javnosti. Od začetka leta 2002 zato v Arhivu RS uporabljamo v intranetu poseben iskalnik za iskanje podatkov o arhivskem gradivu po vseh vrstah računalniško izdelanih arhivskih popisov (nad 300) ter za iskanje oziroma gledanje skeniranih starejših klasičnih popisov arhivskega gradiva, ki so nastali pri strokovni obdelavi arhivskega gradiva od 18. stoletja do uvedbe informacijske tehnologije pri popisovanju gradiva. Vsi navedeni popisi v elektronski obliki so s pomočjo iskalnika dostopni uporabnikom v arhivski čitalnici in arhivistom prek računalniške mreže iz enega izmed centralnih računalniških strežnikov.¹⁴

SUMMARY

COMPUTERISATION OF THE STATE ARCHIVES IN SLOVENIA

The computerisation of the Slovene archival sciences and the archival services fifteen years ago marked the beginning of a very successful development of the Slovene archival computer-based information system. The contribution aims to evaluate the computerisation of the Slovene state archives from the point of view of an archival professional. It briefly overviews the development and the current state of the computer hardware and software. Furthermore, the article assesses the concept of the unified Slovene archival computer-based information system and surveys the home page contents of the Archives of the Republic of Slovenia.

¹⁴ Iskalnik je izdelal Milan Bizjak.

Arhivistika - pot do samostojne znanstvene discipline

MATEVŽ KOŠIR

Velik pomen arhivov je danes sicer nesporen, a tega se kot družba še vedno nemalokrat premalo zavedamo in to premalo upoštevamo. Že nešteto avtorjev je poudarjalo pomen arhivov kot kolektivnega spomina in v tej zvezi tudi pomen arhivskega dela. Jacques le Goff govori o "politiki arhivskega spomina", na velikanske posledice, ki jih ima "politika" arhiviranja za družbeni spomin, opozarja tudi Milan Kundera, Jacques Derrida pa v svojem spisu "Archive Fever" (1995) eksplicitno poudarja izjemen pomen arhivov za družbo.¹

Arhivistika se je v samostojno znanstveno vedo oblikovala v drugi polovici 20. stoletja, ko se je tudi definirala kot taka. Hermann Rumschöttel postavlja na začetek moderne arhivistike delo Adolfa Brennekeja in Wolfganga Leescha, "Archivkunde" iz leta 1953.² Med arhivističnimi priročniki nove znanstvene vede najdemo tudi deli dr. Jožeta Žontarja (Arhivistika 1973, v soavtorstvu z dr. Sergijem Vilfanom, in Arhivistika 1984).³ Medtem ko so arhivistiko v sedemdesetih letih ločili še na ožjo in širšo, na tisto ki, preučuje vsa dela, ki jih opravljajo arhivi, in na tisto, ki obravnava specifična strokovna dela, pa se danes zdi najustreznejša definicija stroke tista, ki jo je izrazil Hermann Rumschöttel na kongresu v Seville (2000). Področje arhivističnih raziskav je strnil v tri točke: raziskave o arhivu kot instituciji in o njegovi organizaciji, raziskave o arhivskem gradivu kot dokumentacijskem in informacijskem materialu ter raziskave o arhiviranju kot dejavnosti arhivov, vse troje v preteklosti, sedanjosti ter prihodnosti.

Od konkretnih predmetov današnje arhivistike so najpomembnejše struktura, valorizacija in strokovna obdelava arhivskega gradiva, terminologija, vse ob upoštevanju moderne informacijske in komunikacijske tehnologije. Posebno aktualna so vprašanja o nalogah arhivov v obdobju digitalnih komunikacij, in glede prihodnjega položaja arhivov v ciklu informacijskih procesov.

Odgovori na ta vprašanja so zelo pluralistični, tako kot je tudi interdisciplinarnost v samem jedru arhivistike. Gre za tesen odnos z drugimi strokami, med katerimi so na prvem mestu gotovo zgodovina,⁴ upravne vede, informatika, v nekaterih vidikih tudi knjižničarstvo, dokumentacijske vede. Kot meni H. Rumschöttel, si kooperacija in samostojnost ne nasprotujeta. Opozarja pa na zmoto, ki ima za posledico, da se velikokrat postavlja pod vprašaj obstoj arhivistike kot samostojne stroke – to je istovetenje arhivskega poklicnega dela z arhivistiko. Naloge v arhivu namreč od arhivista zahtevajo mnogo širša (praktična in teoretična) znanja, kot je sama arhivistika, te naloge pa se vse od 18. stoletja ves čas kopičijo. Pri teh znanjih je arhivistika le ena izmed strok, seveda pa gre za osrednjo disciplino. Poklicno arhivsko delo zahteva v različni količini najrazličnejša znanja, od tradicionalno pomožnozgodovinskih, upravnih, dokumentarističnih, informacijskih, kulturnih, tehničnih do pedagoških itd.⁵

Arhivistika je kot veda relativno mlada, toda njene korenine segajo daleč v preteklost. O zgodovini arhivov in arhivskih ustanov se večkrat razpravlja precej na splošno. Zato je tretji mednarodni simpozij o arhivskem izobraževanju opozoril na potrebo po večjem poudarku na študiju zgodovine hranjenja arhivskega gradiva, tako v nacionalnih kot tudi v mednarodnih okvirih.

Prva določila o delu arhivov segajo v obdobje odpiranja centralnih arhivov, v 13. in 14. stoletje, ko je uprava preseгла fevdalno prakso in so začeli delovati arhivi. Kot ugotavlja Brenneke, srednji vek še ni kazal smisla za hranjenje arhivov (na primer Karolinški imperij), to pa ne pomeni, da arhivov ni bilo že prej. Obstajali so že v antiki,⁶ tako v Grčiji kot tudi v Rimskem imperiju, pa tudi pred tem, kot na primer veliki hetitski arhiv v Hattuši (Boghazköy) v Mali Aziji z več tisoč klinopisnimi ploščicami, da ne omenjamo Mezopotamije in Egipta (na primer arhiv Amenophisa IV v el-Amarni), Feničanov itd. Tradicija hranjenja arhivov pa ni preživela rimskega imperija in do 11. oziroma 12. stoletja politične in cerkvene oblasti niso pokazale smisla za hranjenje arhivov. Kot ugotavlja Brenneke je bil delno izjema le papeški arhiv v Rimu, ki je

¹ Terry Cook, Archival science and postmodernism: new formulations for old concepts, Archival Science 2001, št. 1, str. 3 sl.

² Hermann Rumschöttel, Die entwicklung der Archivwissenschaft als wissenschaftliche Disziplin, Arhivalische Zeitschrift, 2000, str. 15.

³ Žontarja navaja Rumsschöttel, navedeno delo, str. 15. Podobno tudi drugi: Pirkko Rastas, Manuals and textbooks of archives administrations and records management, RAMP study, Paris, UNESCO, 1992, prav tako v Manuals and textbooks available for archival training itd.

⁴ Michel Duchein, Clio et l'archiviste: mariage indissoluble ou union libre? V: Miscellanea in honorem Caroli Kecskemeti, Brüssel 1998, str. 131-142.

⁵ Rumschöttel, navedeno delo, str. 20.

⁶ Ernst Posner, Archives in Ancient Word, Cambridge 1972.

izpričan na Lateranu v 7. stoletju in v katerem so delno prevzeli rimske vzore.⁷

Novi centralni arhivi so dobili tudi svoja pravila in predpise za hranjenje gradiva: v Franciji je leta 1307 izdal smernice za hranjenje kraljevega arhiva Filip Lepi (tega leta je "Trésor des Charters" dobil svojega prvega arhivista), kraljica Ivana Neapeljska je leta 1347 izdala instrukcijo za upravljanje arhiva. Podobno so arhive organizirala italijanska in flamska mesta.⁸ Leta 1346 je bil ustanovljen Arhiv aragonske krone v Španiji. Odločilni korak naprej je bil storjen v 16. stoletju, ko sta razvoj uradništva in porast pismenosti pripeljala v združevanje arhivov in nastavljanje arhivskih uradnikov. Arhiv aragonske krone je cesar Karel V. leta 1540 prenesel v grad Simancas v Valladolidu. V arhiv so začeli prihajati vsi spisi zborov, drugih zasedanj, arhiv Kastiljske krone, in 24. avgusta leta 1588 je Filip II. izdal instrukcijo za upravljanje z novim centralnim arhivom Simancas imenovano: "Instruccion pare el gobierno del Archivo de Simancas". To je bila prva moderna arhivska instrukcija za delo arhiva.⁹ Arhiv se je vse bolj instrumentariziral za politične namene.¹⁰

Leta 1604 je bil ustanovljen tajni državni pruski arhiv. Jakob I. je leta 1610 imenoval dva arhivarja za skrb za "State papers", ki so danes srce "Public Record Office". Dve leti pozneje, leta 1612, je bil oblikovan vatikanski arhiv, ko je papež Pavel V. ustanovil "Tajni Vatikanski arhiv".

Ustanovitve arhivov so bile povezane z oblikovanjem administrativnih monarhij. Lokalno in centralno uradništvo se je povečevalo, naraščalo je število spisov in njihov pomen. V 16. stoletju se je razširilo delovno področje pisarne, to pa je imelo za posledico širjenje njenega pisarniškega poslovanja. Pisarne v povezavi s centralnimi uradi so želele urediti stare spise in listine ter tako iz "mrtvih", uskladiščenih spisov ustvariti urejeno registraturo.¹¹ Tako so tudi kranjski deželni stanovni leta 1586 določili prostore za svoj arhiv in vanj nastavili uradnike.

Vzporedno s tem so že v obdobju renesanse nastale prve razprave o arhivski teoriji. Večinoma so skušale formalizirati obstoječo prakso in jo tako čimbolj razširiti. Prvi teoretiki so bili iz vrst uradništva, saj je bila potreba po redu posebno nujna in se je zato arhivska teorija prav tu najmočnejše izoblikovala. V registraturi se je izoblikoval nov tip uradnika, ki naj bo neodvisen od pisarne. Z arhivskimi vprašanji se je po-

globljeno ukvarjal ustanovitelj wittenberškega državnega arhiva v Stuttgartu Jakob pl. Rammingen (1571 "Von der Registratur und iren Gebeuden..."). Znano razpravo o upravljanju arhivov je napisal Baltazar Bonifacio ("De Archivis liber singularis", Benetke 1632).¹² Beneški pravnik je v svojem delu govoril že o arhivu in ne več o registraturi ter pri tem kot pravnik poudaril skrb za čuvanje spisov, posebno zaradi pravne zaščite. Predlagal je tudi načine ureditve v arhivu: krajevno, vsebinsko, kronološko. Njegovo izhodišče je bilo lokalna pertinenca, kar je pomenilo, da se je gradivo v arhivu ne glede na izvor med seboj pomešalo in uredilo po vsebini. V 17. stoletju je bilo napisano že več arhivskih razprav v Italiji, Franciji, Nemčiji in Španiji.

Kakšni so bili ti arhivi in prve teoretične razprave, ki so se dotikale dela v arhivih? Arhiv je bil razumljen predvsem kot zakladnica oblastnih pravic, razprave pa so šle v smeri pravnih nalog arhiva za državo. Kar je Bruno Delmas¹³ ugotovil za Francijo temu je dal Hermann Rumschöttel mnogo širšo evropsko veljavo. To obdobje je poimenovano tudi kot "porajajoča faza" arhivistike.¹⁴ Arhivi in arhivistika so bili v prvi zgodovinski fazi prežeti s pravno državnoskopskimi nalogami arhivov, hranjenjem in pripravo dokumentov za zagotavljanje in varovanje pravic ustanoviteljev arhivov. Praktičnim interesom zgodnje novoveške države glede arhivov so ustrezali pragmatični načini urejanja, ki so se v 18. stoletju povsod po Evropi izražali v vsebinskih shemah urejanja. Arhivar je bil uradnik blizu registraturi, ki je služil državi in ne družbi.¹⁵

Več nasprotnih teorij je zagovarjalo različne načine urejanja in popisovanja arhivov: J. Godferoy in J. De Chevriers sta priporočala kronološko urejanje, sicer pa so drugi arhivisti priporočali metodološko urejanje spisov, bodisi krajevno bodisi po problematiki.

Leta 1749 je bil kot posledica terezijanskih reform ustanovljen "Hišni (Družinski) dvorni in državni arhiv" na Dunaju. Seveda pa so cesarji že pred tem sprejemali sklepe o varovanju arhivskega gradiva, tako na primer Maksimilijan I., in Ferdinand I. V 16. stoletju je tirolska pisarna oblikovala svoj tako imenovani "Schatzarchiv", na Dunaju pa arhiv pod "Schatz gewulbe" in vanj so postavili registratorja, ki je začel vsebinsko preurejanje listin.

Konec 18. stoletja je prinesel spremembe v arhivski teoriji in praksi, pa tudi v arhivski paradigmi. Prvo arhivsko obdobje je bilo blizu regi-

⁷ Adolf Brenneke, Wolfgang Leesch, *Archivkunde*, Leipzig 1953, str. 113.

⁸ Michel Duchain, *The History of European Archives and the Development of the Archival Profession in Europe*, *American Archivist*, 55, št. 1, Winter 1992, str. 15.

⁹ Paul Delsalle, *Une histoire de l'archivistique*, Québec 1998.

¹⁰ Rumschöttel, navedeno delo, str. 8.

¹¹ Brenneke, navedeno delo, str. 44.

¹² Duchain, *The History*, str. 16.

¹³ Bruno Delmas, *Origine et développement de l'enseignement de l'archivistique*, *Archivum* 34 (1988) str. 61-73.

¹⁴ R.H. Bautier, *La Phase Cruciale de l'Histoire des Archives: la Constitution des Dépôts d'Archives et la Naissance de l'Archivistique*, *Archivum* 18 (1968), str. 139-151.

¹⁵ Rumschöttel, navedeno delo, str. 8-9.

straturi in v službi državi. Konec 18. in v začetku 19. stoletja so arhivi doživeli funkcionalno spremembo in se spremenili iz zakladnic oblastnih pravic v skladišče virov zgodovinskega. Arhivi so postali zakladnica zgodovine in arhivistika pomozna zgodovinska veda. Delno se je že v začetnem obdobju arhivske zgodovine začela prva uporaba arhivskega gradiva za zgodovinske potrebe. Posledice za arhive in znanstveno delo arhivistov, je imelo delo Jeana Mabillona "De Re Diplomatica" iz leta 1681, posebno v Franciji in Italiji. V prvi polovici 19. stoletja se je zgodovinski interes dokončno razširil tudi na spisovno gradivo. Romantika je povečala zanimanje za zgodovino, pri tem pa se je povsem uveljavilo spoznanje, da je treba arhivske vire uporabiti kritično. Beseda arhiv je dobila nov pomen, pomen arhivske zakladnice zgodovine. Registratura in arhiv sta se ločila, arhivistika pa je dobila oznako pomožne zgodovinske vede, kot delovni napotek za opis arhivov. Težišče se je premaknilo iz pravnih na zgodovinske naloge arhivov, od državnega smotra do kraja raziskav.¹⁶

Teorija, ki se je ukvarjala z arhivskim delom, je skušala biti kos kvalitativnim in kvantitativnim spremembam s sistematizacijo tradicionalnih metod – na primer Josef Anton Oegg (1804), Franc Xaver Bronner (1832), Karel Menzel (1869). Skušali so iti nasproti željam mladega zgodovinskega, to pa se je ujemalo z rastjo pomena raziskav, pisanih na podlagi kritike virov, in priprav izdaj virov. Zasledimo zametke drugačnega načina urejanja, ki izhajajo iz pogojev nastanka gradiva. Okoli leta 1777 piše o tem Filip Ernst Spiess v delu "Von Archiven", in sicer kot prvi razmišlja o urejanju, izhajajočem iz okoliščin nastanka dokumentov.¹⁷

Drugi arhivski teoretiki, kot denimo Michel Duchein, opozarjajo tudi na pomen političnih dogodkov v tem času. Z izjemo Velike Britanije in Rusije so francoska revolucija in napoleonske vojne spodbudile velike upravne spremembe po vsej Evropi. Leta 1815 so arhivska skladišča doživela spremembo, ki so se začele v Franciji v letih 1789-1790, sledile so Nizozemska, Italija, Nemčija in Španija. Revolucionarni zakon 7. messidorja leta 2 (po revolucionarnem koledarju – sicer 25. junija 1794) je prvič razglasil pravico državljanov do dostopa do javnih arhivov.¹⁸ Tega leta je bil ustanovljen tudi francoski nacionalni arhiv v Parizu, leta 1796 pa še departmajski arhivi. Do takrat so bili arhivi tesno zaprti, oziroma odprti le za del privilegiranih raziskovalcev, večinoma za uradne potrebe – na to so kazala tudi njihova imena z dostavkom "tajni". Po francoski revoluciji je ideja, da je dostop do arhivov državljanska pravica, sicer vedno bolj priznana, celo v tako konservativnih državah kot sta bila

Avstrijsko cesarstvo in Kraljevina Prusija, čeprav na primer v Prusiji uporaba gradiva brez posebnega dovoljenja ni bila mogoča vse do leta 1918. Napoleonske vojne so imele za posledico tudi velike spremembe administrativnih struktur v zgoraj omenjenih državah. Stare registrature so izgubile pomen za tekoče poslovanje, v ospredje je stopil njihov zgodovinski pomen. Nastajali so tako imenovani "historični" arhivi. V tem obdobju je bilo ukinjenih tudi veliko samostanov in v arhivih se je pokazala potreba po večjem znanju, to pa je pripeljalo do ustanavljanja arhivskih šol.

Prva šola, ki je šla v korak z novimi potrebami, je bila "Scuola del grande Archivio" v Neaplju leta 1811, nato "Archivalische unterrichts Institut" v Münchnu leta 1821 in "Ecole des Charters" v letih 1821 in 1829 v Parizu. V 19. stoletju je sledilo še veliko drugih institutov po Evropi (Torino 1826, Dunaj 1854,¹⁹ Madrid, Firenze, Vatikan itd.). To izobraževanje je bilo delno univerzitetno, delno podiplomsko. Napačno bi bilo misliti, da so tam poučevali tisto, kar danes razumemo pod arhivistiko, pač pa je bil poudarek na diplomatiki, paleografiji, upravnih zgodovini itd. Seveda pa je šolanje vključevalo tudi vprašanja upravljanja arhivov, urejanja in popisovanja arhivskega gradiva, vprašanja o arhivskih predpisih in arhivski tehniki. Tu je šlo predvsem za posredovanje izkušenj, teže pa bi govorili o arhivski znanosti. Izobraževanje pa je imelo za posledico spremenjeno poklicno podobo arhivistov, ki so postali bolj izobraženi v pomembnih zgodovinskih vedah s težiščem na srednjem veku.²⁰

Oblikovati so se začeli tudi zametki valorizacije arhivskega gradiva. Kraljeva Instrukcija, izdana v Torinu leta 1731 za kraljevi arhiv na Sardiniji, je že predvidela uničenje nepotrebnih spisov. To je bil prvi mali korak v smeri teorije valorizacije, ki pa še ni sledil racionalnim načelom. Za avstrijske dežele je bil prvi predpis v zvezi z izločanjem in uničenjem neuporabnih registraturnih in arhivskih spisov izdan leta 1832.

Arhivsko gradivo pa so tudi nekontrolirano uničevali. Na primer v obdobju Francoske revolucije so uničevali gradivo fevdalcev in Cerkve kot spomin na "barbarizem".

Porast arhivskega gradiva in vprašanja njegovega obvladovanja so v prvi tretjini 19. stoletja privedli do prvih razmišljanj arhivarjev o pomenu povezanosti arhivskega gradiva. Te razprave pa so bile takrat še obrobne, saj so arhivarji urejali stare listine in druge spise predvsem z vidika pomožnih ved in tako imenovane domovinske zgodovine in domoznanstva, ki je ustrezalo času romantike. Razvoj

¹⁶ Prav tam, str. 9.

¹⁷ Prav tam, str. 9-10.

¹⁸ Duchein, *The History*, str. 17.

¹⁹ Inštitut za avstrijsko zgodovinsko raziskovanje – s posebnim ozirom na izobraževanje arhivistov, *Zgodovinski časopis* 49, Ljubljana 1995, št. 1, str. 121-125.

²⁰ Rumschöttel, navedeno delo, str. 11-12.

zgodovinskih pomožnih ved, diplomatike, kronologije, paleografije, sfragistike itd. ter deželne in lokalne zgodovine je bil precej povezan z arhivisti. Po Rumschöttlu se je razvila simbolična povezava med zgodovino in arhivistiko, arhivarji pa so ostajali v očitni senci zgodovinarjev. Vendar pa so izgradnja, diferenciacija in vrednotenje arhivistike potekali vzporedno in v součinkovanju z zgodovinopisjem 19. stoletja.²¹

Profesionalizacija arhivistov in profiliranje arhivistike v prvih desetletjih 19. stoletja sta pripravila podlago za novo kakovost in razvoj v drugi polovici stoletja. Zadnje tretjino 19. stoletja in njegov prelom je zaznamovala opazna zarez v razvoju arhivistike, te novosti pa kljub temu niso imele za posledice samostojne arhivistike. Govorimo lahko o njeni intenzivaciji že od francoske revolucije dalje. Spremembam je botroval tudi razvoj v upravi in državnem pravu na prehodu iz agrarne v industrijsko družbo, ki sta jo zaznamovala tehnični razvoj in velik napredek znanosti. Redno so začeli izhajati arhivski časopisi: leta 1876 "Arhivalische Zeitschrift", temu pa so sledili še drugi.

V času po letu 1850 je bilo osrednje vprašanje strokovnih razprav način urejanja arhivskega gradiva. Arhivsko gradivo so preurejali po obliki in po vsebini, ne da bi se pri tem ozirali na različen izvor gradiva. Arhive različnih ustvarjalcev so združevali skupaj na enem mestu. Ko so arhivske fonde iz konca 18. stoletja prevzeli v arhive, so se pokazale slabe strani urejanja arhivskega gradiva po vsebini saj so registraturni pripomočki (delovodniki, indeksi) izgubili vrednost. Uveljavljati sta se začeli načeli proveniencije in prvotne ureditve. Načelo proveniencije takrat v francoščini imenovano "respect des fonds" so prvič definirali francoski arhivisti in sicer leta 1841 (Natalis de Wailly). Tega leta je francosko notranje ministrstvo izdalo odredbo, ki se je nanašala na departmajske in občinske arhive. V njej je določilo, da je treba ohraniti posamezna arhivska izvorna telesa kot celote (spoštovanje fonda), medtem ko so morali te celote znotraj urediti po snovi. Spoštovanje fonda se je tako uveljavilo v centraliziranem sistemu departmajskih arhivov. Vsi dokumenti, ki so prišli od enega ustvarjalca, ustanove, družine ali posameznika, so morali biti hranjeni skupaj kot fond, ki se ni smel mešati z gradivom drugih ustvarjalcev.²² Priročnik "Manuel de l'archiviste des prefectures, des mairies des hospices", ki ga je napisal Aime Champollion-Figeac leta 1860 je začel pojasnjevati nova načela in načine popisovanja.

Nekatere arhive so tako delno hranili že konec 18. stoletja, načelo "spoštovanja fonda" pa se je uveljavilo v 19. stoletju. Tudi filozofsko-zgodovinski razred berlinske akademije znanosti je že leta 1819 svaril pred tem, da bi arhive različnega

izvora med seboj pomešali. Zavzemal se je, naj ostanejo arhivi različnih dežel, ustanov in samostanov med seboj ločeni, tudi če jih shranijo v skupnem depoju. Kmalu po definiranju tega načela je le-to 1881 leta sprejeto tudi v Berlinskem tajnem državnem arhivu, kjer so ga poimenovali kot "Registraturprinzip". Pravilnik o urejanju gradiva je pripravil takratni arhivar Max Lehmann, ki so ga pozneje (leta 1922) razglasili za iznajditelja provenienčnega načela. Drugi člen je namreč določal, da arhiv sledi "provenienci njegovih fondov".²³ Definirano je bilo tudi sorodno načelo, načelo "spoštovanja prvotne ureditve". Nemški arhivisti so to načelo poimenovali "Strukturprinzip", tako denimo pravilnik tajnega državnega arhiva v Berlinu, izdan leta 1881 o urejevalnih delih v pruskih državnih arhivih, ki je določal, da je treba arhivskim telesom ohraniti strukturo, kakršno so dobili pri poslovanju. Lahko rečemo, da se je moderna arhivistika začela s tem dvema temeljnima načeloma: načelom proveniencije in načelom prvotne ureditve. Italijani so načelo prvotne ureditve poimenovali "metodo storico" oziroma "ordine originario", kot jih je leta 1867 v Firencah poimenoval Francesco Bonaini. Moderna arhivska načela so bila tako zasnovana v Nemčiji in Franciji v 19. stoletju, vendar pa so najpomembnejšo in najbolj slavno razpravo, ki je ta načela razširila po svetu, napisali Holandci, čez čas pa tudi Italijani in Angleži.²⁴

Trije nizozemski arhivarji, Samuel Muller, Johan Faith in Robert Fruin, so ta sistem dokončno teoretično utemeljili pred nekoliko več kot sto leti v znamenitem Priročniku za urejanje in popisovanje arhivov, ki je izšel leta 1898 v Groningenu ("Handleiding voor het ordenen en beschrijven van archiven"). To leto imamo za leto splošnega priznanja načela proveniencije. Trije arhivisti, ki jih je podpiralo tudi nizozemsko arhivsko društvo, so bili zaskrbljeni za usodo javnih arhivov, posebno tistih, ki so nastali pred ustanovitvijo Nizozemskega kraljestva leta 1813. Priročnik je imel izjemen vpliv, kmalu so ga prevedli v nemščino (1905), francoščino (1910) in šele kasneje v angleščino (1940), italijanščino, portugalsščino in tudi kitajščino.²⁵ V angleščino je bil sicer preveden šele leta 1940, vendar pa je v anglo-amerškem svetu uveljavil omenjeno načelo Hilary Jenkinson, v svojem prav tako pomembnem delu "A Manual of Archives Administration", leta 1922 v Londonu. Leta 1956 je takrat vodilni ameriški arhivski teoretik Theodore R. Schellenberg Holandski priročnik imenoval za Biblijo modernih arhivistov.²⁶ To načelo je bilo splošno priznано kot temelj urejanja

²³ Brenneke, navedeno delo, str. 68.

²⁴ Duchein, The History, str. 19.

²⁵ Cook, Archives 1997, str. 193 sl. (poglavje: The Dutch Manual of 1898: Archival principles defined).

²⁶ Prav tam, str. 194.

²¹ Prav tam, str. 11.

²² Duchein, The History, str. 19.

arhivov. Načelo provenience so nato priporočili še na mednarodnem kongresu arhivarjev in bibliotekarjev²⁷ v Bruslju leta 1910. Načelo je bilo sicer univerzalno priznано, v praksi pa se še ni povsod upoštevalo.

Načela se niso uveljavila povsod enako hitro, V Avstriji je ta načela že v 19. stoletju zagovarjal Teodor von Sickel. Toda arhivi, kot denimo Avstrijski državni arhiv na Dunaju, so tem idejam sledili šele pozno. Tudi na Kranjskem so tako preurejali arhiv Kranjskih deželnih stanov, arhiv Kranjskega deželnega vicedoma ter Repräsentance in komore na Kranjskem.

Leta 1877 je Peter Skobielski dva meseca in pol preurejal arhiv Kranjskih deželnih stanov in arhiv Deželnega vicedoma na Kranjskem ter pri tem izgubil razliko med spisi iz pisarne deželnega glavarja in tistimi iz pisarne deželnih stanov. Čez deset let je dela v tem smislu nadaljeval Jurij Wallner nato pa Alfons Müllner. Taka stališča je zagovarjal tudi Franc Komatar. V Avstrijskem državnem arhivu se je načelo provenience uveljavilo šele tik pred prvo svetovno vojno, podobno je bilo na Kranjskem. Šele leta 1928 je Josip Mal v *Kratkem navodilu za ohranitev zapisov poudaril*, da je "vsak arhiv organizem zase".²⁸ Danes sta načeli provenience in prvotne ureditve v arhivskem svetu splošno sprejeti, saj je dokument razumljiv le v kontekstu in odnosu glede na to kje se nahaja.

Sočasno se je začelo osamosvajanje arhivov in njihova integracija v upravni aparat, z veliko koncentracijo gradiva, s prvimi zakonskimi predpisi, s splošno dostopnostjo arhivov, z nastajanjem izobraževalnih ustanov namenjenih arhivistom, strokovnimi časopisi in zborovanji. To spremembo Michel Duchein razume kot prehod "historičnih" arhivov v, še vedno v narekovajih, "moderne arhive", ko je postalo jasno, da arhivi ne morejo biti le "historična" skladišča, ampak morajo redno prevzemati spise iz administrativnega sistema, se pravi iz rok delujočih ustanov. Taka praksa je obstajala že od začetka pri tistih arhivih, ki so bili blizu upravnim uradom. Že leta 1720 je tako na primer Peter Veliki določil izročitve v Ruski imperialni arhiv. Tudi Napoleon I. je spoznal potrebo po arhivih kot živečih ustanovah. Leta 1808 je izdal serijo pomembnih določil o izročanju spisov Prefektur

v na novo ustanovljene departmajske arhive.²⁹ Moderni arhivi v nasprotju s "historičnimi" redno prevzemajo arhivsko gradivo od delujočih institucij. Vendar je še dolgo prevladoval tip "historičnih" arhivov, ponekod vse do druge svetovne vojne. S prevzemanjem spisov administracije v arhive so se pokazale številne težave. Treba se je bilo soočiti s potrebo po valorizaciji gradiva.

Arhivistika je vse do prvih let po drugi svetovni vojni ostala predvsem pomožna veda zgodovinopisja in delno tudi v službi upravno političnih potreb. Kljub temu da so že prej izšli pomembni priročniki, kot denimo Hilary Jenkinson, "A Manual of Archives Administration", London 1922 (zaposlen v Public Record Office od leta 1906), in Eugenio Casanova, "Archivistica", Siena 1928, (direktor državnega arhiva v Rimu od leta 1916), in kljub leta 1929 ustanovljenem Arhivskemu inštitutu v Berlinu. V tem času je izšel tudi že prvi arhivski priročnik v slovenskem jeziku "Nowozvtna archiwistyka polska i jej zdania", ki ga je leta 1929 v Varšavi napisal Kazimierz Konarski. Vprašanja, s katerimi se je ukvarjala arhivska teorija, so bila povezana predvsem s problemi in urejanjem starejšega arhivskega gradiva. Tako publikacija Jenkinsona kot Casanove in Nizozemski priročnik odražajo tudi zahteve pozitivističnega zgodovinopisja.

Preskok v samostojno znanstveno disciplino pa je arhivistika naredila šele v 50. letih 20. stoletja. Kot navaja H. Rumschöttel je za to mnogo vzrokov: novi organizacijski, tehnični, konservatorski, dokumentacijski izzivi, sprememba arhivistične poklicne podobe, novi tipi arhivskega gradiva, porast potencialnega arhivskega gradiva v registraturah, nova kakovost in kvantiteta arhivskega gradiva, problemi valorizacije, povečano zanimanje arhivistov za strukturo in povezanost arhivskih dokumentov, nova arhivska zakonodaja, diferenciacija arhivov; poleg klasičnih javnih in cerkvenih arhivov imamo zdaj še gospodarske, parlamentarne, arhive političnih strank in medijske arhive. Težišče se je premaknilo od historičnih k arhivskim nalogam v ožjem smislu.

Emancipacija, osamosvojitve in vstop med znanosti so dokumentirani tudi v terminoloških spremembah. Med drugim se uveljavi tudi pojem arhivistike. Na koncu arhivistike 19. stoletja je sredi 20. stoletja izšlo delo "Archivkunde", ki ga je za objavo pripravil Wolfgang Leesch, napisal pa Adolf Brenneke (Leipzig 1953), pa tudi delo Theodorja R. Schellenberga "Modern Archives, Principles and Techniques", Chicago 1956 (v španščini 1958, nemščini 1960), ki je močno odmevalo posebno v anglo-ameriškem svetu. Delo "Archivkunde" Adolfa Brenneke je pravzaprav nastajalo že v tridesetih letih. Brenneke je predaval na Inštitutu za arhivistiko in zgodovinopisje v Berlinu – Dahlem. Knjiga ki jo je leta

²⁷ Kljub temu da je bil kongres skupen, pa so bili arhivisti ves čas ločeni od knjižnic. Arhivisti so izhajali iz administrativnega sistema, prvi arhivisti so bili uradniki (nikakor ne knjižničarji) in dejansko so bili arhivi v številnih evropskih državah ustanovljeni pred knjižnicami: Anglija, Francija, Nemčija, Španija. V 18. stoletju so arhive izročali tudi knjižnicam, arhivski poklic pa je bil priznan kot avtonomen in ločen v 19. stoletju, ko se je na primer leta 1850 francoska vlada, odločila, da se v nacionalnem arhivu lahko nastavijo le diplomanti Ecole des Chartes.

²⁸ Žontar, Sto let provenienčnega načela – petdeset let Mednarodnega arhivskega sveta, Arhivi 1998, str. 2.

²⁹ Duchein, The History, str. 18.

1953 izdal Leesh, je nastala iz zapiskov njegovih predavanj med letoma 1937 in 1939 ter na podlagi njegovih rokopisov iz let 1943-1945. Brenneke je bil rojen leta 1875, leta 1910 je postal arhivist v državnem arhivu v Hannoveru in ga tudi vodil od leta 1923 do leta 1943. Umrli je v začetku leta 1946. Izdelal je doktrino arhivske stroke, pri kateri je poudaril ureditev arhivskega gradiva glede na funkcijo. Wolfgang Leesh je bil njegov naslednik na Brachmanovem inštitutu v Berlinu-Dahlemu. Leesh je nasprotoval temu, da bi se arhivistika delila na ožjo in širšo.³⁰

Po drugi vojni je bila leta 1949 ustanovljena tudi arhivska šola v Marburgu. Njen dolgoletni direktor Johannes Papritz, se je aktivno udeležil razprave o odnosu arhivistike do pomožnih zgodovinskih ved. Nekateri, posebno Heinrich Otto Meisner – v njegovem delu "Archivalienkunde" (1969), so k arhivistiki prištevali tudi vedo o aktih (Aktenkunde). Vendar pa je bilo to stališče kmalu preseženo.³¹ Papritz je v središče arhivistike postavil analizo oblik organizacije spisovnega gradiva, ki nastaja pri poslovanju uradov. Jasno je pokazal, da so spisi v kontekstu institucij, ki jih ustvarjajo, predmet arhivistike, v nasprotju z vedo o aktih, ki preučuje njihovo naravo in obliko. Papritz je poudaril, da je temeljito poznavanje pisarniškega poslovanja lahko temelj ureditve gradiva na podlagi provenienčnega načela. Papritz je načelo proveniencije razumel kot načelo, ki zadeva tudi prvotno ureditev arhivskega gradiva.³² O položaju arhivske znanosti v Zvezni republiki Nemčiji glej prispevek Schochenhoffa v publikaciji "Arhivi".³³ Leta 1951 je bil v Parizu ustanovljen "Stage Technique International d'Archives".³⁴

Arhivska teorija je naredila korak naprej tudi v Združenih državah Amerike. Ko je bil leta 1934 oblikovan "National Archives and Records Administration" v Washingtonu, je imel milijon tekočih metrov gradiva. Letni prirastek leta 1934 je bil 60 tisoč metrov, leta 1943 pa že 600 tisoč metrov gradiva.³⁵ To je za arhivsko stroko v Ameriki pomenilo, da se je morala spopasti s

papirnim "plazom". Na prvo mesto je zato stopilo vprašanje selekcije – valorizacije arhivskega gradiva. Teoretiki so razvili ameriški koncept "življenjskega cikla" gradiva, ki je v treh fazah pripeljal arhivsko gradivo v arhiv. Proces valorizacije je najboljšo opisal Schellenberg in postal tako oče teorije valorizacije v ZDA. Obenem je Schellenberg tudi združil obe arhivski tradiciji, ki sta obstajali v ZDA, prva je bila tradicija zgodovinarjev kot arhivistov, druga pa močno pod vplivom načel knjižnične klasifikacije, ki so jo uporabljali posebno v rokopisnih zbirkah. Schellenberg je obe tradiciji prvič združil v delu, "The Management of Archives" (1965), načela valorizacije pa je opisal v svoji prvi publikaciji "Modern Archives, Principles and Techniques" (1956), prevedeni v številne jezike. Njegova načela valorizacije in terminologijo je sprejela arhivska stroka po celem svetu.³⁶

Od srede 20. stoletja je nastalo mnogo priročnikov po celem svetu; napisali so jih Papritz (1979),³⁷ Enders (1967),³⁸ Franc,³⁹ Manuel d'archivistique (1970),⁴⁰ Cook (1977),⁴¹ Couture (1982),⁴² Lodolini (1984),⁴³ Carucci,⁴⁴ Brachmann (1984),⁴⁵ Gracy (1977)⁴⁶ in drugi. Seyeda pa na tem mestu ne smemo izpustiti dveh Žontarjevih del (1973, 1984).⁴⁷ Dr. Žontar je sodeloval tudi pri jugoslovanskem priročniku (1977).⁴⁸ Publicistično se je razmahnila revialna dejavnost in praktično vse države so dobile svoje arhivistične časopise. Kot mednarodni publikaciji od leta 1951 izhaja "Archivum" in od leta 1985 "Janus", ti sta imeli pomembno vlogo pri vzpostavljanju močne arhivske informacijske mreže. Nova sta mednarodna časopisa "Archival Science", in "Comma", ki je nastal z združitvijo "Janusa" in "Archivuma". V Sloveniji od leta 1978 izhajata reviji "Arhivi" in "Sodobni Arhivi", medtem ko je začela jugoslovanska revija "Arhivist" izhajati leta 1951. K izmenjavi mnenj

³⁰ Wolfgang Leesh, *Methodik, Gliederung und Bedeutung der Archivwissenschaft*. V: *Archivar und Historiker*, Berlin 1956, str. 13-26.

³¹ Walter Goldinger, *der Standort der Archivwissenschaft*, *Archivalische Zeitschrift* 1980, str. 5 sl.

³² O velikem pomenu njegovega dela, posebno priročnika "Archivwissenschaft" iz leta 1979 (prva izdaja, ki ji sledijo še druge) glej: Nils Brübach, Johannes Papritz (1898-1992) und die Entwicklung der Archivwissenschaft nach 1945, *Der Archivar* 51, 1998, št. 4, str. 574-586.

³³ Samo "celibatska osamitev?" – O položaju arhivske znanosti v Zvezni republiki Nemčiji 1946-1996, *Arhivi XX*, 1997, št. 1-2, str. 47-52.

³⁴ *Le stage Technique International d'Archives: An Historical Overview and Future Prospects*, *American Archivist*, 51, 1988, str. 356-364. Vladimir Sunčič, *Izobraževanje na Stage Technique International d'Archives*, *Arhivi XYII*, 1994, str. 77-83.

³⁵ Cook, *Archives*, str. 196.

³⁶ Richard C. Berner, *Archival theory and practice in the United States. A historical analysis*, Washington 1983.

³⁷ Johannes Papritz, *Archivwissenschaft* v 4 delih, Marburg 1979.

³⁸ Gerhard Enders, *Archivverwaltungslehre*, 1967.

³⁹ Eckhart G. Franz, *Einführung in Archivkunde*, Darmstadt 1993.

⁴⁰ Več avtorjev, *Paris 1970*.

⁴¹ Michael Cook, *Archives Administration*, 1977. Isti, *The management of Information from Archives*, 1986. Isti, skupaj z Margaret Procter, *A Manual of Archival Description*, 1990.

⁴² Carol Couture in Jean-Yves Rousseau, *Les archives au XXe siècle*, 1982.

⁴³ Elio Lodolini, *Archivistica. Principi e problemi*, 1984.

⁴⁴ Paola Carucci, *Le fonti archivistiche: ordinamento e conservazione*, Rim 1983.

⁴⁵ Botho Brachmann, *Archivwesen der DDR*, Berlin 1984.

⁴⁶ David B. Gracy II, *Archives & Manuscripts: Arrangement & Description*, ZDA 1977.

⁴⁷ Jože Žontar in Sergij Vilfan, *Arhivistika, Arhivsko društvo Slovenije Ljubljana 1973*. Jože Žontar, *Arhivistika, Ljubljana 1984*.

⁴⁸ *Priručnik iz arhivistike. Savez društava arhivskih radnika Jugoslavije*, Zagreb 1977.

nove discipline sodijo tudi kongresi, ki so se začeli že v 19. stoletju, po letu 1950 pa so dobili novo kvaliteto. Leta 1948 je bil ustanovljen Mednarodni arhivski svet, ki od leta 1950 organizira mednarodne arhivske kongrese in mednarodne okrogle mize. Leta 1954 je bilo ustanovljeno tudi Arhivsko društvo Slovenije, že leto pred tem pa tudi zveza republiških arhivskih društev Jugoslavije.⁴⁹ Arhivski kongresi in druga zborovanja so pomembno pripomogla k poenotenju arhivske stroke, na primer glede vprašanj valorizacije na tretjem mednarodnem kongresu v Firencah.⁵⁰ V prvi polovici devetdesetih let so bili tako izdelani tudi Splošni mednarodni standardi za arhivsko popisovanje ISDG ter Mednarodni standardi za arhivski zapis o ustvarjalcih arhivskega gradiva ISAAR.⁵¹ Na 13. mednarodnem kongresu leta 1996 v Pekingu je bil sprejet Kodeks arhivske etike, ki vključuje tudi načelo provenience.⁵² To načelo je tudi v sedanjih informacijskih eri in pri digitalnih dokumentih obdržalo svojo veljavo.

Vprašanje samostojne discipline je povezano s predmetom, cilji in metodologijo raziskav. Če postavimo arhivistiko pod drobnogled teh vprašanj danes, po več kot sto letih od izida Muller-Feith-Fruinovega priručnika, lahko dobimo pozitiven odgovor. Številne znanstvene objave, priručniki in časopisi so vplivali na profiliranje samostojne discipline. K piscem številnih arhivskih del lahko dodamo še mnoge druge, ki razmišljajo tako o preteklem kot tudi prihodnjem razvoju arhivistike: Ketelaar,⁵³ Lodolini,⁵⁴ Cook,⁵⁵ Menne Haritz,⁵⁶ Dollar,⁵⁷ Delmas,⁵⁸ Duranti,⁵⁹

in številni drugi. Zelo pomembne so tudi RAMP študije, ki jih izdaja UNESCO.

Pot arhivistike do samostojne vede je bila dolga in še vedno ni povsem gotovo, če je res povsem končana. Kot ugotavlja Rumschöttel, je bil razvoj vede zahteven, vendar pa je bil razvojni proces uspešen. Moderna strukturirana arhivska veda pripada področju, ki obsega najrazličnejše vede vse od zgodovinopisja do upravnih in informacijskih ved, državoznanstveni začetki pa so danes znova aktualnejši, kot so bili v 19. stoletju.⁶⁰

Zgodovina arhivske misli v minulem stoletju odseva interakcijo med arhivsko teorijo in prakso, arhivisti pa so se začeli vse bolj zavedati pomena svojega dela, saj so sami postali pravtisti, ki ohranjajo spomin človeštva. Danes postaja aktualna tudi reinterpretacija arhivskih načel, ki je povezana z računalniško revolucijo ter križanjem struktur in funkcij.⁶¹

SUMMARY

DEVELOPMENT OF ARCHIVISTICS AS AN INDEPENDENT SCIENTIFIC DISCIPLINE

The modern archival principles were first enunciated in Germany and France in the course of the 19th century. The Dutch wrote the most important dissertation that spread these principles around the globe. Later, the Italians and the English joined them. It was only in 1928 that Josip Mal advocated the modern archival principles in Slovenia. The path that led the archival science to an independent discipline was long. Even today we cannot say with certitude that it has really achieved its objective. Following Hermann Rumschöttel this evolution can be divided in three periods. It started in the 17th and 18th centuries as part of the political sciences. In the 19th and the early 20th centuries, archivistics was first an auxiliary science to history. Only later did it develop into a modern archival discipline, associated with history, administrative and information sciences. Prof. Jože Žontar is undeniably one of the pioneers of the archival sciences in Slovenia.

⁴⁹ Jože Žontar, *Zgodovina arhivistike na Slovenskem*, Arhivi 1995 str. 13. sl. Marija Oblak Čarni, *Štirideset let Arhivskega društva Slovenije*, V: Arhivsko društvo Slovenije – 40. let, Ljubljana 1995, str. 9-85.

⁵⁰ Vladimir Žumer, *Valorizacija dokumentarnega gradiva za zgodovino, znanost in kulturo*, Ljubljana 1995, str. 251 sl.

⁵¹ Splošni mednarodni standardi za arhivsko popisovanje/ Mednarodni standardi za arhivski zapis o ustvarjalcih arhivskega gradiva: pravnih osebah, fizičnih osebah in družinah, Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana 1998.

⁵² Kodeks etike, Arhivi XX, 1997, št. 1-2, str. 14-16.

⁵³ Eric Ketelaar, *Archival Theory and the Dutch Manual*, *Archivaria* 41, 1996. Isti, *The Difference Best Postponed? Cultures and Comparative Archival Science*, *Archivaria* 44, 1997. Isti, *Archivalization and Archiving*, *Archives and Manuscripts*, 27, 1999.

⁵⁴ Elio Lodolini, *The War of Independence of Archivists*, *Archivaria* 28, 1989, str. 36-47.

⁵⁵ Terry Cook, *Electronic Records, paper minds: The Revolution in Information Management and Archives in the Post - Modernist Era*, *Archives and Manuscripts* 22, 1994.

⁵⁶ Angelika Menne-Haritz, *Umrisse einer zukünftigen Archivwissenschaft*. V: 50 Jahre Verein deutscher Archivare. Bilanz und Perspektiven des Archivwesens in Deutschland, Siegburg 1992, str. 177-185. Isti, *Archival Principles and the Electronic Office*, V: *Information Handling in Office and Archives*, München-London-New York-Paris, 1993. Isti: *Archivfachliche Ausbildung: Den Anforderungen der Gesellschaft des 21. Jahr-*

hunderts gerecht werden, *Archivum* 39, 1994, str. 261-283. Isti: *Access – the reformulation of an archival paradigm*, *Archival Science* 1, 2001, str. 57-82.

⁵⁷ Charles M. Dollar, *Archival Theory and Information Technologies. The Impact of Information Technologies on Archival Principles and Methods*, Macerata 1992 (istega leta tudi prevedena v nemščino, izdala Marburška arhivska šola).

⁵⁸ Bruno Delmas, *Archival science facing the information society*, *Archival Science* 1, 2001, str. 25-37.

⁵⁹ Luciana Duranti, *The impact of digital technology on archival science*, *Archival Science* 1, 2001, str. 39-55.

⁶⁰ Rumschöttel, navedeno delo, str. 20.

⁶¹ Oddo Bucci, *Archival science on the Threshold of the year 2000*, Macerata 1992. In drugi, glej literaturo pri Cook, *Archives*.

Fotografija delavcev Arhiva Republike Slovenije, v obnoveni arhivski etalnici v Gruberjevi palači, decembra 1992.

Od leve proti desni, v prvi vrsti: Brane Kozina, Janez Antončič, Ivan Nemančič, Darinka Drnovšek, dr. France M. Dolinar, Marija Oblak Čarni, dr. Jože Žontar, Vladimir Zumer, mag. Jekert Vodopivec, Marjan Dobernik, Andreja Horvat, Pavle Miklič, Zarko Strimbi.

V drugi vrsti: Gašper Šnid, Dragica Nuša Zajec, Marjeta Adamič, Biserka Remškar, Mateja Jeraj, Jelka Melik, Meka Gombač, Mirjana Jadraško, Pavla Mrdjenović, Nataša Višnikar, Darja Pal, Blanka Auguštin Florjanović, Marijana Cjuha, Alenka Kacičnik Gabrič, Daniela Jurčič Čargo, Natalija Glažar, Vesna Gotovina, Marjana Kržaj.

V zadnji vrsti: Mira Zupancič, Marija Vera Eričavec, Darja Plevel, Irena Selsek Kaus, Barica Glavica, Vida Bukovec, Vladimir Kološa, Marta Ran Selic, Andrej Zadnikar, Eva Gerkmann, Matjaz Casar, Mojca Grabnar, Majda Kocmur, Peter Strnad, Aleksander Blaznik, Mateja Kotar, (skriti za Marjano Cjuha: Alja Ljubič in Saša Seršelj), Jelena Malbašič, mag. Alojzij Teršar, Olga Pirk, France Srdar, Nina Zupancič, Matevž Košir, Jože Casar, Branko Radulović.

Arhiv Republike Slovenije, Fototeka.

Seznam avtorjev

Autoren Liste

Elenco degli autori

List of authors

- dr. Miloš Budnar, prof.,
Inštitut Jožef Štefan, Jamova 39, SI-1001 Ljubljana
- dr. Paola Carucci, prof., generalna direktorica,
Archivio Centrale dello Stato, Piazzale degli Archivi 27, IT-00144 Roma
- dr. Ugo Cova, direktor,
Archivio di Stato di Trieste, via La Marmora 17, IT-34139 Trieste
- Marija Oblak Čarni, direktorica Arhiva Republike Slovenije v.p.,
Brdnikova ulica 34a, SI-1000 Ljubljana
- dr. Darko Darovec, doc.,
Znanstveno raziskovalno središče Republike Slovenije, Garibaldijeva 18, SI-6000 Koper
- dr. Pierpaolo Dorsi,
Archivio di Stato di Trieste, via La Marmora 17, IT-34139 Trieste
- dr. Matjan Drnovšek, znanstveni svetnik,
ZRC SAZU, Inštitut za slovensko izseljenstvo, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
- dr. Tone Ferenc, redni prof., znanstveni svetnik,
Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana
- dr. Boris Golec, doc.,
Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Znanstvenoraziskovalni center SAZU,
Novi trg 4, SI-1000 Ljubljana
- dr. Nataša Golob, redna prof.,
Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za umetnostno zgodovino,
Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana
- dr. Cristoph Graf, prof., direktor,
Schweizerisches Bundesarchiv Archivstrasse 24, CH-3003 Bern
- dr. Stane Granda, doc.,
Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Znanstvenoraziskovalni center SAZU,
Novi trg 4, SI-1000 Ljubljana
- mag. Sašo Jerše, asist.,
Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana
- dr. Friedrich P. Kahlenberg, prof., generalni direktor Bundesarchiv, v.p.,
D-56154 Boppard-Oppenheim Schöneckermühle
- dr. Bogdan Kolar, doc.,
Teološka fakulteta Ljubljana, Enota v Mariboru, Slovenska ulica 17, SI-2000 Maribor
- Janez Kopač, arhivski svetovalec,
Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Gorenjsko Kranj, Savska cesta 8, SI-4000 Kranj
- dr. Matevž Košir, doc.,
Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska ulica 1, SI-1000 Ljubljana

- dr. France Kresal, znanstveni svetnik,
Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana
- dr. Jelka Melik, doc.,
Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska ulica 1, SI-1000 Ljubljana
- dr. Vasilij Melik, redni član SAZU, redni profesor v.p.,
Cankarjeva 11, SI-1000 Ljubljana
- dr. Lorenz Mikoletzky, prof. generalni direktor,
Österreichischen Staatsarchiv, Nottendorfergasse 2, A-1030 Wien
- Ivan Nemanič, vodja Slovenskega filmskega arhiva v.p.,
Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska ulica 1, SI-1000 Ljubljana
- dr. Alfred Ogris, doc., direktor Kärntner Landesarchiv, v.p.,
Hülgerthstr. 24, A-9063 Maria Saal
- dr. Gerhard Pferschy, prof., direktor Steiermärkisches Landesarchiv, v.p., Hofrat,
Steiermärkisches Landesarchiv, Karmeliterplatz 3, A-8010 Graz
- dr. Rainer Polley, prof., direktor,
Archivschule Marburg, Bismarckstr. 32, D-35037 Marburg an der Lahn
- Peter Ribnikar, arhivski svetnik v.p.,
Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska ulica 1, SI-1000 Ljubljana
- mag. Saša Serše, arhivska svetovalka,
Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska ulica 1, SI-1000 Ljubljana
- dr. Miroslav Stiplovšek, redni prof.,
Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana
- mag. Branko Šuštar, direktor,
Slovenski šolski muzej, Plečnikov trg 1, SI-1000 Ljubljana
- Lilijana Šuštar, arhivska svetovalka,
Zgodovinski arhiv Ljubljana, Mestni trg 27, SI-1000 Ljubljana
- dr. France Štukl, arhivski svetnik,
Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota v Škofji Loki, Blaževa 14, SI-4220 Škofja Loka
- dr. Theo Thomassen, prof.,
Archiefschool Netherlands Institute for Archival Education and Research, p/a
konigin Emmakade 44, NL-2518 RK Den Haag
- dr. Ema Umek, direktorica Arhiva Slovenije v. p.,
Rašiška 5, SI-1000 Ljubljana
- dr. Jedert Vodopivec, doc., svetovalka vlade,
Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska ulica 1, SI-1000 Ljubljana
- dr. Ignacij Voje, redni profesor v.p.,
Pražakova 14, SI-1000 Ljubljana
- dr. Olga Janša-Zorn, izredna prof. v.p.,
Trstenjakova ulica 1, SI-1000 Ljubljana
- dr. Wilhelm Wadl, direktor,
Kärntner Landesarchiv, St. Ruprechter Straße 7, A-9020 Klagenfurt
- mag. Vladimir Žumer, direktor,
Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska ulica 1, SI-1000 Ljubljana

ARHIVSKO DRUŠTVO SLOVENIJE

1000 Ljubljana, Zvezdarska ulica 1

telefon: (01) 2414-200

E-pošta: andrej.nared@gov.si

ZGODOVINSKI ARHIV CELJE

3000 Celje, Teharska cesta 1

telefon: (03) 4287-640

telefaks: (03) 4287-660

E-pošta: zg.arhiv-celje@guest.arnes.si

domača stran: www.celje.si/zgarhiv

POKRAJINSKI ARHIV KOPER

6000 Koper, Kapodistrijsov trg 1

telefon: (05) 6271-824

telefaks: (05) 6272-441

E-pošta: arhiv.koper@guest.arnes.si

domača stran: www.pokarh-kp.si

Enota Piran

6330 Piran, Župančičeva 4

telefon: (05) 6732-841

ŠKOFIJSKI ARHIV KOPER

6000 Koper, Trg Brolo 11

telefon: (05) 6271-877

telefaks: (05) 6271-059

ZGODOVINSKI ARHIV LJUBLJANA

1000 Ljubljana, Mestni trg 27, p.p. 373

telefon: (01) 3061-306, 3061-303

(sprejem. pisarna)

telefaks: (01) 4264-303

E-pošta: zal@zal-lj.si

domača stran: www.zal-lj.si

Enota za Gorenjsko

4000 Kranj, Savska cesta 8

telefon: (04) 280-5900

telefaks: (04) 2024-448

Enota za Dolenjsko in Belo krajino

8000 Novo mesto, Skallickega 1

telefon: (07) 3378-340

telefaks: (07) 3378-361

Enota v Škofji Loki

4220 Škofja Loka, Blaževa ulica 14

telefon: (04) 5060-700

telefaks: (04) 5060-718

Enota v Idriji

5280 Idrija, Prelovčeva ulica 2

telefon: (05) 3722-270

telefaks: (05) 3722-271

NADŠKOFIJSKI ARHIV LJUBLJANA

1000 Ljubljana, Krekov trg 1

telefon: (01) 4337-044

telefaks: (01) 4396-435

Na naslovnici:

Plemiška diploma, Wolf Vinzenz, Hanns

Heinrich Peter grofa pl. Watzenberg, 1673.

Arhiv Republike Slovenije, Zbirka plemiških

diplom, št. 124.

POKRAJINSKI ARHIV MARIBOR

2000 Maribor, Glavni trg 7

telefon: (02) 2285-011

telefaks: (02) 2522-564

E-pošta: web@pamb.pokarh-mb.si

domača stran: www.pokarh-mb.si

Enota za koroško območje

2390 Ravne na Koroškem, Na gradu 1

telefon: (02) 8220-529

Enota za pomursko območje

9220 Lendava, Kovačeva ulica 28

telefon: (02) 5751-844

ŠKOFIJSKI ARHIV MARIBOR

2000 Maribor, Koroška cesta 1

telefon: (02) 2517-690

telefaks: (02) 2523-092

POKRAJINSKI ARHIV V NOVI GORICI

5000 Nova Gorica, Trg Edvarda Kardelja 3

telefon: (05) 3027-737

Telefaks: (05) 3027-738

E-pošta: pang@guest.neticom.si

domača stran: www.pa-ng.si

ZGODOVINSKI ARHIV V PTUJU

2250 Ptuj, Muzejski trg 1

telefon: (02) 7879-730

telefaks: (02) 7879-740

E-pošta: zgod.arhiv-ptuj@guest.arnes.si

domača stran: www2.arnes.si/~mbzgarhp1/GLAV1.HTM

ARHIV REPUBLIKE SLOVENIJE

1127 Ljubljana, Zvezdarska ulica 1, p.p. 21

telefon: (01) 2414-200

telefaks: (01) 2414-269

E-pošta: Ars@gov.si

E-pošta: Vladimir.Zumer@gov.si

domača stran: www.gov.si/ars/index.html

Oddelek za dislocirano arhivsko gradivo I

1000 Ljubljana, Linhartova 3a

telefon in telefaks: (01) 2322-490

Oddelek za dislocirano arhivsko gradivo II

1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

telefon: (01) 2003-152

Oddelek za dislocirano arhivsko gradivo III

1000 Ljubljana, Linhartova 3a

telefon: (01) 4328-108

Arhivski center za strokovni razvoj

1000 Ljubljana, Zvezdarska 1

telefon: (01) 2414-214

telefaks: (01) 2414-269

E-pošta: matevz.kosir@gov.si

ZGODOVINSKI ARHIV IN MUZEJ**UNIVERZE V LJUBLJANI**

1000 Ljubljana, Kongresni trg 12

telefon: (01) 2418-580

telefaks: (01) 2418-660